

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE İKTİSADİ
AÇIDAN İSTANBUL-ANKARA ÇEKİŞMESİ
(1923-1939)

Kader AKDAĞ SARI
2502110219

Danışman
Doç. Dr. ÖMER KARAOĞLU

İSTANBUL, 2019

DOKTORA

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : KADER AKDAĞ SARI

Numarası : 2502110219

Anabilim/Bilim Dalı : İKTİSAT

Danışman : DOÇ. DR. ÖMER KARAOĞLU

Tez Savunma Tarihi : 16.01.2019

Tez Savunma Saati : 10:00

Tez Başlığı : CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE İKTİSADİ AÇIDAN İSTANBUL-ANKARA ÇEKİŞMESİ (1923-1939)

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. TEVFİK GÜRAN		Kabul
2- PROF. DR. COŞKUN ÇAKIR		KABUL
3- PROF. DR. KAYA BAYRAKTAR		Kabul
4- DOÇ. DR. ÖMER KARAOĞLU		Kabul
5- DR. ÖĞR. ÜYESİ ŞEVKET KAMİL AKAR		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DR. ÖĞR. ÜYESİ KENAN DEMİR		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ YAKUP AKKUŞ		

ÖZ

CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE İKTİSADİ AÇIDAN İSTANBUL-ANKARA ÇEKİŞMESİ (1923-1939)

KADER AKDAĞ SARI

Bu tezin amacı, Ankara'nın resmi olarak başkent ilan edildiği tarihten, İkinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1939 yılına kadar olan dönemde, yeni ulus-devlet ile birlikte başkentlik vasfını yitiren İstanbul'un, iktisadi hayatında meydana gelen değişikliklerin tahlilini yapmaktır.

Yeni bir başkent tercihi, yeni devlete yön veren politikalar ile birlikte toplumsal sınıflara ve dolayısıyla iktisadi ve siyasi yapıya da müdahale anlamı taşımaktadır. Cumhuriyet'in başkentlik kararının, toplumsal ve siyasal elitlerin değişmesinden, bölüşüm ilişkilerinin yeniden düzenlenmesine kadar pek çok alanda etkisi görüldüğü bir gerçektir. Bu anlamda 13 Ekim 1923 tarihinde resmi olarak başkentlik vasfını yitiren İstanbul ile yeni devletin gerçekleştirmek istediği modern-ulus devletin kalbi durumundaki Ankara arasında bir çekişme ortaya çıkmaktadır.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde eski başkent İstanbul'un temsil ettiği değerler, sahip olduğu tarihi geçmiş ve barındırdığı unsurlar, yeni yönetim tarafından ulaşılmak istenen Anadolu merkezli kalkınma ve modernleşme kararları açısından birer engel olarak görülmektedir. İlgili süreç içerisinde yeni ulus-devletin biçimlendirdiği politikalar sonucunda, İstanbul'un ticari ve iktisadi birikiminden faydalanılamamıştır. İstanbul, ilgili dönem boyunca sadece idari işlevselliğini yitirmekle kalmamış, aynı zamanda iktisadi olarak da gerileyen bir şehre dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Erken Cumhuriyet Dönemi, İstanbul, Ankara, Başkent, İstanbul ekonomisi.

ABSTRACT

The Istanbul-Ankara Conflict (1923-1939) in Terms of the Economy of the Republican Period

Kader AKDAĞ SARI

The aim of this thesis is to analyze Ankara from the date it was officially announced as the capital, and Istanbul, which lost its nature of being the capital alongside the new nation state, in the period up to 1939 when World War II began.

The choice of a new capital carries the meaning of intervention in social classes and as a result in the economic and political structure as well as the policies that give direction to a new state. The decision of the Republic for the capital is a fact whose effect was seen in many areas, from the changing of the social and political elites up to the reorganization of the distributed relations. In this sense, a conflict emerged between Ankara, situated as the heart of the modern nation state that the new state had wanted to realize, with Istanbul, which had lost the title of capital officially on October 13, 1923.

In the Early Republican Period, the values represented by the old capital of Istanbul, its out-dated past, and the elements it hosted were seen as a handicap in terms of the Anatolian-based development and modernization decisions that were desired by the new government. As a result of the policies that the new nation state had formatted within the related processes, the commercial and economic accumulations of Istanbul were unable to be benefitted from. Istanbul not only lost its administrative functionality during this related period; at the same time it also transformed into a regressed city economically.

Keywords: Early Republican Period, Istanbul, Ankara, Capital, Istanbul economy.

ÖNSÖZ

Tezimizin amacı; İstanbul'un başkentlik vasfını yitirdiği süreçten itibaren, yeni devletin eski başkente olan tutumları ile birlikte ele alarak, eski başkent in iktisadi olarak gerileme sebeplerini ve sonuçlarını ortaya koymaya çalışmaktır. Erken Cumhuriyet Dönemi nitelendirebileceğimiz 1923-39 yılları arasında Cumhuriyet'in iktisadi tarihi ile ilgili çokça çalışma olmasına rağmen İstanbul özelinde bütüncül bir iktisadi çalışma yer almadığını belirtmek gerekmektedir.

İstanbul'un idari ve de iktisadi üstünlüğünü kaybetmiş olduğu değerlendirmesi yapılırken literatür dışında temel kaynaklar olarak birincil kaynaklar kullanılmıştır. Özellikle arşiv belgeleri, süreli yayınlar ve TBMM zabıtlarından sıklıkla faydalanılmıştır.

Çalışmaya başlarken, konunun seçilmesinden araştırmanın gelişimi ve tamamlanmasına kadar geçen her süreçte birçok kişinin yardımı olmuştur. Özellikle tez konusu önerisi ile Cumhuriyet Dönemi'nin erken evresini araştırmaya yönlendiren ilk danışman hocam Prof. Dr. Coşkun Çakır'a, sürecin tamamında yardım ve destekleriyle beni yönlendiren değerli hocam ve tez danışmanım Doç. Dr. Ömer Karaoğlu'na teşekkür ederim. Çalışmam ile ilgili ciddi şüphelerim ve endişelerim olduğunda yardımlarını esirgemeyen Dr. Öğretim Üyesi Şevket Kâmil Akar hocama şükran duyduğumu belirtmek isterim. Ayrıca çıkmaza girdiğim süreçte değerli katkılarıyla bana yol gösteren ve tez konuma dair güven aşılayan Prof. Dr. Ayhan Aktar'a teşekkür etmek yetersiz kalacaktır. Çünkü görüştüğüm bazı akademisyenlerin ideolojik bakış açıları, böyle bir çalışmanın anlamsızlığı üzerine kuruluydu. Ancak bu tutumların yarattığı hayal kırıklığının araştırma motivasyonunu artırdığını özellikle belirtmek isterim. Fransızca olan kaynaklar konusunda verdiği çeviri desteği ve de kıymetli arkadaşlığı ile her zaman yanımda olduğunu hissettiğim Kırklareli Üniversitesi çalışanlarından Dr. Öğretim Üyesi Sibel Tokatlıoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim. Beyazıt Devlet Kütüphanesi çalışanlarına araştırmalarım boyunca gösterdikleri yardımlardan ötürü teşekkür ederim. Arkadaşlıkları ve tez sürecindeki yol göstericilikleriyle çalışmama katkı sağlayan, aynı zamanda üretebilmenin zorluklarını benimle birlikte paylaşan ve anlayan sevgili Fatma Erol'a ve Nevin Türker Yıldız'a teşekkür ederim. Fikir

alışverişleriyle teze katkı sağlayan ve hiçbir yardımı esirgemeyen sevgili eşim Hacı Sarı'ya bana gösterdiği tahammül için teşekkür etmem yeterli olmayacaktır. Her türlü desteğiyle yanımda olduklarını bildiğim sevgili babam Orhan Akdağ ve kardeşlerim Ozan ve Onur'a; tezin bitişini benden daha fazla sabırsızlıkla bekleyen annem Saniye Akdağ'a, gösterdiği anlayış için teşekkür ederim. Kendisinin varlığı ve göstermiş olduğu ilgisi, tanımları aşan her türlü yardımın ötesindedir. Bana duyduğu güven ve gayretlerime olan inancı olmasaydı bu tezin bitmesi mümkün değildi. Süreç boyunca kendileriyle geçiremediğim her kıymetli vakit için, çocuklarım Ahmet Azad ve Hamza Aras'tan ise ancak özür dileyebilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar LİSTESİ	viii
KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM:.....	8
YENİ DEVLET VE YENİ BAŞKENT	8
1.1. Yeni Devlet ve İdeoloji	8
1.1.1. Miras ve Reddi	15
1.1.2. Modernleşme ve Ulus Kimlik İnşası.....	22
1.1.3. Ulus Devlet Düşüncesi ve Ankara	31
1.1. Yeni Başkent: Ankara	34
1.1.1. Ankara'nın Kısa Tarihçesi	37
1.1.2. Başkent Önerileri.....	40
1.1.3. Başkentlik Kararında Ankara'nın Önemi.....	44
1.1.4. Yeni bir Başkent için Meclis'e Verilen İlk Öneri ve Tepkiler.....	49
1.1.5. Mustafa Kemal ve Eski Başkent	52
1.2. Başkentlik Kararının Alınması	57
1.2.1. Başkentlik Sürecinde Ankara-İstanbul Tartışmaları	63
1.2.2. Dönem Basınında Yankılar	70
1.2.3. Yabancı Basın ve Elçilikler Sorunu	77
1.3. Yeni Başkent'in İmarı	82
1.3.1. Ulusal Mücadele Yıllarında Ankara	90
1.3.2. Arsa Spekülasyonu ve Büyük Kamulaştırma	96
İKİNCİ BÖLÜM:.....	103
OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TÜRKİYE'NİN SOSYO-EKONOMİK DURUMU	103
2.1. Yirminci Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi.....	103
2.2. İttihat Terakki ve Milli İktisat Politikaları: İktisada Milli Yaklaşım	112
2.3. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'nin İktisadi Durumu	120
2.4. Nüfus Yapısındaki Hareketler	124
2.5. İktisat Politikası Arayışları	129
2.5.1. İzmir İktisat Kongresi	134
2.5.2. Mesleki Temsil ve Halkçılık	145
2.6. Sermaye Sorunu ve Milli Girişimci	151
2.6.1. Milli Girişimci Oluşturma Düşüncesinde İnhisarların Rolü	162
2.6.2. Yabancı Sermayeye Karşı İzlenen Tutum	171
2.7. 1929 Dünya Buhranı ve Etkileri	179
2.8. İmalat Sektörünün Yapısı	187
2.9. Sanayileşme Hamlesi ve Devletçilik Politikası.....	195

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:	205
OSMANLI SONRASI İSTANBUL'UN EKONOMİK DÖNÜŞÜMÜ	205
3.1. Osmanlı İstanbul'u	205
3.2. Ulus İnşası Sürecinde İstanbul	213
3.3. Cumhuriyet'in Başlarında İstanbul'un İktisadi Durumu	218
3.4. İstanbul'un Nüfusu ve Etnik Yapısındaki Değişim	225
3.5. İstanbul'da Ticari Faaliyetler	236
3.5.1. Şirket Faaliyetleri	239
3.5.2. 1927 Para Buhranı'nın İstanbul Ticari Hayatına Etkisi	245
3.5.3. 1929 Büyük Buhranın Etkileri	247
3.5.4. Transit Ticaret Merkezliğin Yitirilmesi	252
3.5.5. Dış Ticaret Hacminin Daralması ve Etkileri	256
3.5.6. Takas ve Kontenjan Usulünün Ticaret Üzerindeki Yansımaları	260
3.5.7. Vergilerin Ticari Faaliyetlere Etkisi	265
3.6. İstanbul Liman Faaliyetleri ve Gerilemenin Sebepleri	271
3.6.1. Faaliyetlerdeki Genel İşleyiş	277
3.6.2. Transit Önemini Kaybetmesi	280
3.6.3. Limanın İdaresi ve Yöneltilen Eleştiriler	283
3.6.4. Ücretlerin ve Vergilerin Liman Faaliyetleri Üzerindeki Etkisi	285
3.6.5. Yurtiçindeki Limanların Yükselişi	290
3.7. Bankacılık ve Finans	292
3.7.1. İstanbul Borsası'nın Taşınması	303
3.7.2. İstanbul Piyasasında Kredi Sorunu	305
3.8. İstanbul'da Esnaf ve Zanaatkârlar	309
3.8.1. Esnaf ve Zanaatkârlık Faaliyetlerinde Gerileme	315
3.8.2. Ecnebi Esnaflar ve Küçük San'atlar Kanunu	322
3.9. İmalatın Yapısı	326
3.9.1. 1913-1915 Sanayi Sayımı ve İstanbul	329
3.9.2. 1927 Sayımı ve İstanbul	331
3.9.3. 1935 Nüfus Sayımı Verilerine göre İstanbul'un imalat yapısı	335
3.9.4. Teşviki Sanayi Kanunu ve İstanbul	336
3.9.5. İstanbul Sanayicilerinin Beklentileri	342
3.9.6. İstanbul'da Üretim Faaliyeti	351
3.10. İstanbul'un İaşesi ve Hayat Pahalılığı Meselesi	358
3.10.1. İhtikâr Sorunu	371
3.10.2. Vergilerin Hayat Pahalılığı Üzerindeki Etkileri	377
3.10.3. Çalışma Hayatı ve Toplumsal Sefalet	388
3.10.3.1. Yeni Başkent'in Gözünden İstanbul Memurları	391
3.10.3.2. Tasarruf Politikasının Memurlar Üzerindeki Etkisi	397
3.10.3.3. Yabancı Şirketlerde Türk Çalışanlar	399
3.10.3.4. İstanbul'da Toplumsal Sorunlar	402
3.11. İstanbul Belediyesi ve İmar faaliyetleri	419
3.11.1. Alt Yapı Hizmetleri	419
3.11.2. Ulaşım Hizmetleri	427
3.12. Seyyah Kenti: İstanbul	432
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	438
KAYNAKÇA	443

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 2.1: Bazı Sanayi Ülkelerinin Büyüme Oranları 1875-1913.....	105
Tablo 2.2: 1900-1920 Yılları Arasında Kurulan Anonim Şirketlerin Sayısı	117
Tablo 2.3: 1923 Yılında Türkiye’de Yabancı Sermaye Yatırımları	176
Tablo 2.4: Dünya İthalat ve İhracat Rakamları 1928-1932.....	180
Tablo 2.5: Türkiye İthalat-İhracat Rakamları 1923-1929	181
Tablo 2.6: 1913 Sanayi Sayımı Sonuçlarının Özeti	189
Tablo 2.7: Türkiye’nin 1921 Yılı Toplam İmalat Sanayi	190
Tablo 2.8: 1927 Sayımına göre İşletme Sayısı ve İşletmelerde Çalışanlar Sayısı	191
Tablo 2.9: 1927 Sayımına göre İşletmelerin, Çalışan Sayılarına Göre Dağılımı	192
Tablo 2.10: Başlıca Memleketlerin Dünya Üretimindeki Payları 1929	193
Tablo 2.11: Türkiye’de Sanayileşme Hızı	194
Tablo 2.12: Ana Alt Dönemlerin İktisadi Göstergeleri 1923-1939	200
Tablo 3.1: 20. Yüzyıl Başlarında Kişi Başına Düşen Gelir Düzeyi	207
Tablo 3.2: 1885-1935 Yılları Arasında İstanbul’da Nüfus Tahminleri	228
Tablo 3.3: İstanbul’un Nüfusu 1924-1925.....	229
Tablo 3.4: 1900-1935 Yılları Arasında Ankara’nın Nüfusu.....	230
Tablo 3.5: 1927-1935 Nüfus Sayımlarında Anadillerine Göre İstanbul Nüfusu	233
Tablo 3.6: 1927-1935 Nüfus Sayımlarında Dinlerine Göre İstanbul Nüfusu.....	233
Tablo 3.7: İstanbul İl Nüfusu (1927-1970).....	236
Tablo 3.8: 1925-1943 Yılları Arasında İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası’nda Kayıtlı Faal Şirketler, Müesseselerle Ferdi Ticarethaneler ve Tacirler.....	242
Tablo 3.9: Anonim ve Limited Şirketlerinde Kâr ve Zarar (1930-32).....	246
Tablo 3.10: 1928 Yılı İthalatı ile 1929 Yılı 4 Aylık İthalat Tutarı	248
Tablo 3.11: 1933 Senesinde Kayıtlarına İşaret Edilen Ticarethanelerin Terk-i Ticaret Ettikleri Seneler.....	250
Tablo 3.12: Türkiye’nin Dış Ticareti, Dış Ticaret Mübadele Hadleri, Dış Ticaret Hadleri	257
Tablo 3.13: Paranın Dolanım Hızı ve Genel Fiyat Seviyesi (1924-1938).....	258
Tablo 3.14: Devlet Geliri: Tahakkuk ve Tahsilât (1926-1937)	268
Tablo 3.15: Devlet Bütçe Gelirinin Vergi Türlerine göre Dağılımı (1927-1935)	270
Tablo 3.16: İstanbul Liman Faaliyetleri (1903-1914)	272
Tablo 3.17: İstanbul Liman Faaliyetleri (1919-1930).....	273
Tablo 3.18: İstanbul Limanı’ndan Geçen Gemilerin Faaliyetleri	274
Tablo 3.19: İstanbul Limanı’ndan Transit Geçen Gemilerin Faaliyetleri	274
Tablo 3.20: Bazı Avrupa Limanlarının Faaliyetleri (Net Tonaj Milyon)	275
Tablo 3.21: Yabancı Limanlardan İstanbul Limanı’na Gelen İthalat Eşyası.....	287
Tablo 3.22: İzmir, Mersin ve Samsun Liman Faaliyetleri 1924-1931.....	291
Tablo 3.23: Milli Özel ve Devlet Bankalarının Kurulduğu Yıllara göre Dağılımı ve Sermayeleri.....	295
Tablo 3.24: 1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Halinde İstanbul’da Kurulan Bankalar.....	296
Tablo 3.25: Sektörler İtibariyle Kuruluş Yıllarına Göre Teşebbüsler	299

Tablo 3.26: 1923-29 Aralığında Milli ve Yabancı Bankaların Toplam Tasarruf Mevduatı İçindeki Payları ve Mudi Sayıları.....	300
Tablo 3.27: İstanbul Takas Odası Muamelesi (1922-1936).....	301
Tablo 3.28: Bankalar Sisteminde Yabancı, Özel Türk ve Devlet Bankalar.....	302
Tablo 3.29: Şark Ticaret Yıllıklarında İktisadi Faaliyetler, Meslekler ve Örgütlemeler (1868-1938)	311
Tablo 3.30: Birleşen Esnaf Cemiyetleri (1932).....	315
Tablo 3.31: Almanya'nın Şark Halısı İthalatı İlk 9 Ay (Kg).....	319
Tablo 3.32: Türkiye'nin Almanya'ya Halı İhracı	320
Tablo 3.33: İstanbul'daki Yabancı Küçük Esnaf ve Zanaatkarlar (1932)	324
Tablo 3.34: 1915 Yılı Sanayi Verileri ve İstanbul.....	330
Tablo 3.35: 1927 Sanayi Sayımı ve İstanbul.....	332
Tablo 3.36: İstanbul Sanayi İşletmelerinde Çalışanların Dağılımı	333
Tablo 3.37: 1927 Sayımına Göre Türkiye'de Sanayi	334
Tablo 3.38: 1935 Sayımı Meslek Tasniflerine Göre Çalışan Sayısı	335
Tablo 3.39: Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan Faydalanan Müesseseler 1932-1939 ..	337
Tablo 3.40: Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan Yararlanan İşletmelerin Hukuki Durumları.....	339
Tablo 3.41: İstanbul'da Teşviki Sanayi Kanunu'ndan Yararlanan Müesseseler.	340
Tablo 3.42: Teşebbüslerin Kuruluş Yıllarına Göre Müttebbislerin Önceki Meslekleri	347
Tablo 3.43: Devletçe Yapılan Yatırımlar (1933-1940).....	350
Tablo 3.44: Halı İmalat ve İhracatı	358
Tablo 3.45: 1914-1918 Arasında Temel Bazı Ürünlerde Fiyat Artışı	359
Tablo 3.46: İstanbul Geçinme Endeksi (1929-38).....	360
Tablo 3.47: İstanbul'da Fiyat Artışlarının Seyri (1929-1933).....	361
Tablo 3.48: İstanbul'da Hayat Pahalılığının Seyri (1922-1938).....	362
Tablo 3.49: İstanbul Belediyesi Tarafından Toplanan Vergilerin Miktarı	379
Tablo 3.50: İstanbul Vilayetinin Yol Vergisi Tahakkuk-Tahsilât Oranları	380
Tablo 3.51: 1932 yılı Bütçe Gelirleri	382
Tablo 3.52: İstanbul Belediyesi Vergilerin Tahakkuk ve Tahsil Miktarları 1924-1933.....	383
Tablo 3.53: İstanbul'da Ekmek Fiyatları (1925-1935).....	388
Tablo 3.54: İstanbul'da İntihar Vak'aları (1916-1930).....	403
Tablo 3.55: İstanbul Belediye Sınırları İçinde Yapılan İnşaat ve Tamirat Sayıları	413
Tablo 3.56: Şirketi Hayriye Yolcu Sayısı (1924-1939).....	428
Tablo 3.57: Haliç Vapur Şirketi Yolcu Sayısı (1913-1938)	430
Tablo 3.58: İstanbul'da Ulaşım Faaliyetleri (1924-1939).....	432

KISALTMALAR LİSTESİ

A.e.:	Aynı eser
a.g.e:	Adı Geçen Eser
akt.:	Aktaran
BCA:	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
bkz.:	Bakınız
Bs.:	Baskı
C:	Cilt
C.H.F.:	Cumhuriyet Halk Fırkası
C.H.P.:	Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.:	Çeviren
der.:	Derleyen
ed.:	Editör
GSMH:	Gayrisafi Milli Hasıla
GSYH:	Gayrisafi Yurtiçi Hasıla
haz.:	Hazırlayan
İ:	İçtima
İTC:	İttihat ve Terakki Cemiyeti
İTO:	İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası
MTTB:	Milli Türk Ticaret Birliği
no:	Numara
S:	Sayı
s.:	Sayfa
T.A.Ş. :	Türk Anonim Şirketi
T.B.M.M.:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
t.y.:	Tarih Yok

GİRİŞ

Tarih boyunca birçok farklı isme sahip olan İstanbul, seçkin ve öncelikli konumuyla geçmişin her evresinde bir düşün ve kültür merkezi olmayı başarmıştır. Hristiyanlığın önemli bir kolu olan Ortodoksluk'un odak noktası olan kent, daha sonra İslamiyet'in Halifelik makamı durumuna erişmiştir. Önce Roma İmparatorluğu ardından Bizans ve Osmanlı İmparatorluklarının başkentliğini yapan şehir, 13 Ekim 1923 tarihinde resmi olarak başkentlik vasfını yitirmiştir. Millî Mücadele süresince merkezi üs olarak kullanılan Ankara, Cumhuriyet ile birlikte başkentliği devralmış ve yeni yönetimin ulaşmak istediği modern bir ulus devletin kalbi durumuna erişmiştir.

Balkan Savaşları ve ardından yaşanan Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin merkezi olan İstanbul'u oldukça yıpratmıştır. Ancak Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun hedeflediği modern bir ulus-devlet inşası sürecinde İstanbul'a gereken ilgi gösterilememiş, yıpranan kentin ekonomisi Tek Partili Dönem boyunca giderek gerilemiştir. Bu dönemde eski başkent'in ülke ekonomisine katkısı yeterince değerlendirilememiş, ulaşılmak istenen hedeflerde İstanbul geri plana atılmıştır.

Yeni Devletin siyasi ve politik kararları ekonomiye yön verirken, İstanbul alınan kararlardan çoğunlukla olumsuz etkilenmiştir. İlgili dönem boyunca İstanbul arzu edilmeyen her olumsuzluğun simgesi durumundadır. Bu durum sık sık Ankara-İstanbul ayrımını ortaya çıkarmış, Ankara; çalışan, üreten, modernleşen Türkiye'nin simgesi olarak ifade edilirken İstanbul ise zevk ve sefanın hüküm sürdüğü, sürekli tüketen ve kozmopolitliği simgeleyen bir şehir olarak anılmıştır. Örneğin Yakup Kadri'nin *Sodome ve Gomore* adlı eseri işgal yıllarındaki İstanbul'un, Türk kızı Leyla'nın hayatı özelinde şehrin içine düştüğü "ahlaki yozlaşmayı" incelemektedir.¹ *Sodome ve Gomore*; Tevrat'ta Lüt ve İbrahim devrinde Filistin diyarında türlü ahlak bozukluklarıyla, Tanrı'nın gazabına uğramış iki büyük şehirdir. Yakup Kadri eserinde, İstanbul'un işgal yıllarını gazaba uğrayan bu iki şehre benzetmektedir. Sonraki yıllarda da İstanbul özelindeki bu benzetmenin, geçmişle hesaplaşmaya girişilen her evrede, sıklıkla tekrarlandığı göze çarpmaktadır.

¹ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Sodome ve Gomore**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1966.

Hedeflenen amaçlar bakımından İstanbul öncülüğünde herhangi bir girişim yeni yönetimin önceliklerinden biri değildir. Fakat bu süreç içerisinde Aktar'ın çalışmasında da belirttiğı gibi Ankara'da ticari faaliyetlerde bir artış aramak da anlamsızdır. Yeni başkentin Tek Partili yıllardaki parlaklığı; kente akan kamu harcamalarından nemalanan bir kesimin yerleşmesi ve yeni devletin kısa sürede kendi seçkinlerini yetiştirerek, şehrin ve ülkenin geleceğini yükseklere taşıyacak insan malzemesinin oluşumu ile ilgilidir.² Bu sebeple İstanbul- Ankara çekişmesi içerisinde yapılan yatırımların ya da harcamaların Yeni ve Eski başkent özelinde sonuçlarının tartışılması bu çalışmanın konusu değildir.³ Bundan dolayı bahsi geçen çekişme; yatırım kararları gibi dar kapsamlı gelişmelerden ziyade; bir tarafta yüzyılların tecrübe ve kendisine bahşedilen olanaklara sahip İstanbul ile diğer tarafta devletin kendisi olan siyasal iktidar arasında doğmaktadır. Bu anlamda amacımız iddia ettiğimiz üzere İstanbul'un yaşadığı iktisadi gerilemenin sebeplerini başkentlik vasfını yitirişiyile anlamlandırmaya çalışarak, yeni devletin merkezinden eski başkente olan bakış açısı ile ele almak ve İstanbul'un Tek Partili süreç içerisinde yeni yönetimin tutumdan etkilenme ve direnme biçimlerini ortaya koymaktır.

Cumhuriyet'in iktisadi tarihi ile ilgili değerli çalışmalar literatürde yerini almasına rağmen, Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yılları iktisadi anlamda çalışmaların yetersiz olduğu bir alandır. Özellikle de bu dönemde İstanbul özelinde iktisadi olarak yayınlanmış bütüncül bir çalışmanın bulunmadığını da belirtmek gerekir. Braudel'in ifade ettiği gibi bir sektör veya hayat şeklinin görünüşteki ölümü, bazen hayat ritmindeki bir değişimden ibaret olabilir.⁴ Bu anlamda Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarında İstanbul'un hayat ritmi değişmiştir. İstanbul'un gerileyişini tespit edebilmemiz de ancak yine Braudel'in "maddi hayat" olarak

² Ayhan Aktar, "Şark Ticaret Yıllıkları'nda 'Sarı Sayfalar': İstanbul'da Meslekler ve İktisadi Faaliyetler Hakkında Bazı Gözlemler, 1868-1938", **Toplum ve Bilim**, S:76, Bahar 1998, s. 137.

³ Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Başkent Ankara'nın geçirdiğı dönüşüm ile ilgili bkz. Bekir Koç, M. Murat Baskıcı, **Bozkırdan Sanayinin Başkentine Ankara Sanayi Tarihi**, Ankara, Ankara Sanayi Odası, 2013.

⁴ Fernand Braudel, **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, Eren Yayınevi, 1989, s. 87. akt. Abdülkadir İlgen, **1921 Türkiye Sanayi Sayımları**, Ankara, Cedit Neşriyat, 2008, s. 19.

nitelendirdiği ekonominin ritmini oluşturan alt kesimlerin dikkate alınma mecburiyeti sayesinde mümkün olmaktadır.

Ankara'nın başkentlik sürecini ele alan birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen ilgili dönemde başkentliğini yitiren İstanbul'un yaşamış olduğu dönüşüm ile ilgili çalışmaların yetersiz olması çalışmamızı önemli kılmaktadır. Mevcut çalışmaların genellikle mimarlık alanında olduğunu ifade etmek gerekir. Örneğin bu çalışmalardan biri Ö. Sıla Durhan'ın İstanbul'un geçirdiği dönüşümü mimari açıdan ele alan "Erken Cumhuriyet İstanbul'unda Kentsel Değişim (1928-1950) adlı tezidir.⁵ Bir başka çalışma ise "1929 Ekonomik Krizinin İstanbul, İzmir ve Ankara Üzerindeki Etkileri" konulu doktora çalışmasıdır.⁶ Ancak bu çalışmada daha çok dünyanın yaşadığı 1929 Buhranı literatür üzerinden ele alınmakta ve Cumhuriyet dönemi ekonomisine yoğunlaşmaktadır. İstanbul ya da diğer büyük iki kentin ekonomisinin etkilenme sürecine değinildiğini ya da çalışma konusu olmasına rağmen ilgili tezin birincil kaynaklarla desteklendiğini söylemek oldukça güçtür. Fikirlerinden faydalandığımız İstanbul ile ilgili yapılan değerli bir çalışma ise Hakan Kaynar'ın "Cumhuriyet İstanbul'unda Modernlik Fragmanları" ⁷ adlı çalışmasıdır. İlgili çalışma Cumhuriyet yönetiminden bağımsız gelişen İstanbul'da bir modernleşmenin yaşandığından hareket etmektedir. İktisadi olarak katkısı sınırlı olsa da yeni yönetimin İstanbul'a olan tavrını belirlemek açısından oldukça yararlı olmuştur. İstanbul'a olan tavır ve tutumu daha net görebileceğimiz çalışmalardan biri de "Yabancılar ve Yerliler" ⁸ adlı çalışmadır. İstanbul'a alternatif olarak yaratılmaya çalışılan yeni başkent, yeni sakinleri olan "Yabancılar" ile eski sakinleri "Yerliler" arasındaki söylemlerden, dönem basınından, hikâye ve romanların yanı sıra kurucu seçkinlerin hatıralarından yola çıkılarak başkent inşaa süreci ve dolayısıyla ulus-devlet oluşumuna dair oldukça değerli bir bilgiler sunmaktadır. İki kent arasındaki çekişmeyi ifade eden önemli bir kaynak Seyfi

⁵ Ö. Sıla Durhan, "Erken Cumhuriyet İstanbul'unda Kentsel Değişim (1928-1950)", **Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü**, İstanbul, 2009, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

⁶ Tuna Orhan, "1929 Ekonomik Krizinin İstanbul, İzmir ve Ankara Üzerindeki Etkileri, İstanbul", **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı**, 2009, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

⁷ Hakan Kaynar, "Cumhuriyet İstanbul'unda Modernlik Fragmanları", Ankara, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Doktora Tezi, 2007.

⁸ L. Funda Şenol Cantek, **Yabancılar ve Yerliler Başkent Olma Sürecinde Ankara**, 2. Bs., İstanbul, İletişim, 2011.

Öngider tarafından derlenen “İki Şehrin Hikâyesi Ankara-İstanbul Çatışması”⁹ adlı çalışmadır. İstanbul ve Ankara arasındaki farklılıkların doğallığı üzerinden yola çıkan eserde, değerli yazarlar tarafından bu iki kent arasındaki ayrım ve çekişme tarihsel, siyasal, ekonomik, kültürel ve sosyal açılardan ele alınmaktadır. İki kent arasındaki çekişmeyi 1923- 1927 yılları arasında ele alan bahse değer önemli bir çalışma da Eminoğlu Malkoç’un “Cumhuriyet’ten Büyük Söylev’e Ankara-İstanbul İkilemi (1923-1927)”¹⁰ adlı eseridir. İlgili çalışma iki kent arasındaki çekişmeyi diplomatik, politik, idari ve hukuki yönleri ile incelemekte 1927 yılı itibariyle sonlandırmaktadır.

İktisadi olarak faydalandığımız en önemli çalışmalardan biri Prof. Dr. Ayhan Aktar’ın Şark Ticaret Yıllıklarından oluşturarak titizlikte yaptığı incelemelerdir.¹¹ İstanbul’un yeni ve geleneksel mahallelerindeki ticari faaliyetlerin dökümünü içeren eserin sonuçları, iddiamızı oldukça güçlendirmekte ancak İstanbul’un iktisadi hayatını oluşturan diğer unsurlara yer vermemesi sebebiyle eksik kalmaktadır. Kısacası iktisadi anlamda İstanbul’un Erken Cumhuriyet Dönemi’nde yaşadığı değişim ile ilgili bütüncül bir kaynak bulunmamaktadır.

Yeni Devlet ile birlikte başkentlik vasfını yitirdikten sonra İstanbul’un çeşitli sebeplerle iktisadi olarak gerilediği ifade edilmekle beraber¹² bu gerilemenin sebep ve etkileri hakkında herhangi bir kaynak mevcut değildir. Bir bütün halinde

⁹ **İki Şehrin Hikâyesi Ankara-İstanbul Çatışması**, der. Seyfi Öngider, İstanbul, Aykırı Yayıncılık, 2003.

¹⁰ Eminoğlu Malkoç, **Cumhuriyet’ten Büyük Söylev’e Ankara-İstanbul İkilemi (1923-1927)**, İstanbul, Derin Yayınları, 2014.

¹¹ Aktar, **a.g.e.**

¹² Andrew Mango, **Atatürk Modern Türkiye’nin kurucusu**, çev. Füsun Doruker, İstanbul, Remzi Kitabevi, 9. Bs., 2012.; Çağlar Keyder, “Modern İstanbul’un Tarihçesi”, **Türkiye Tarihi 1839-2010 Modern Dünyada Türkiye**, ed. Reşat Kasaba, Çev. Zühal Bilgin, İstanbul, Kitap Yayınevi, Cilt IV, 2011.; Çağlar Keyder, **İstanbul: Küresel ile Yerel Arasında**, İstanbul, Metis, 2009.; Faliş Rıfkı Atay, **Çankaya**, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2010.; Meltem Ahıska, “İstanbul Üzerinden Ankara”, **İstanbul Dergisi**, S: 36, Ocak 2001.; Güneri Akalın, **Cumhuriyet Dönemi Ekonomi, Politik Tarihin Liberal Yorumu**, Ankara, Orion Kitabevi, 2010.; Ahmet Kuyaş, “İzmir Suikastı, Ankara’nın Yumruğu, İstanbul’un İdamı”, **NTV Tarih**, S: 41, Haziran 2012.; Ayhan Aktar, “Şark Ticaret Yıllıkları’nda ‘Sarı Sayfalar’: İstanbul’da Meslekler ve İktisadi Faaliyetler Hakkında Bazı Gözlemler, 1868-1938”, **Toplum ve Bilim**, S:76, Bahar 1998.; İsmet Kılınçaslan, **İstanbul Kentleşme Sürecinde Ekonomik ve Mekânsal Yapı İlişkileri**, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, 1981.

iktisadi hayatı oluşturan unsurların incelenmesi ile bu alandaki boşluğun doldurabileceğini ümit etmekteyiz.

Literatürde İstanbul ekonomisi ile ilgili çalışmanın yetersiz oluşu bir anlamda birçok zorluğu da beraberinde getirmiştir. Karşılaşılan zorluklardan biri ilgili dönem literatüründeki resmi söylemlerin sıklıkla tekrarlanması ancak çok az kaynağın iktisadi politikalarının etkilerine değinmesi olmuştur. Örneğin çoğu kaynak Cumhuriyet yıllarındaki tasarruf ve bütçe dengeli politikalarından sıklıkla bahsetmekte ancak sadece birkaç ilgili politikaların halk üzerindeki etkilerine değinmektedir. Yine literatür ilgili dönemde toplanan vergi çeşitlerini vermekte ancak vergilerin toplumsal etkilerinden sadece birkaçı bahsetmektedir.

Birincil kaynak olarak başvurduğumuz süreli yayınlar dönem ile ilgili oldukça değerli bilgiler içermektedir. Dönemin adeta canlı tanığı hükmündeki süreli yayınlardan, belge ve mektuplardan yapılan alıntılarda dilde sadeleştirme yapılmamasına ve olduğu gibi aktarılmasına özellikle dikkat edilmiştir.

1925 Takrir-i Sükûn Kanunu sonrası basının muhalif tavrının ortadan kalktığını ifade etmek gerekmektedir. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu ve kapanmasına kadar geçen birkaç ay içerisinde belli başlı birkaç gazetenin eleştirel tutumu göze çarpmaktadır. Birincil kaynak olarak değerlendireceğimiz ilgili dönem basını dışında, arşiv belgeleri ve dönem raporları yol göstermesi bakımından oldukça değerlidir. Ancak birçok istatistiki verilerin sağlıklı tutulamamış olması yaşadığımız zorluklardan biridir. Örneğin 1929 yılında dış ticaretteki dengeyi kontrol edecek bir komisyon oluşturulmasına karar verilmiş ancak gümrük hem ithal hem ihracata konu olan malları aynı yere işlediğinden komisyon mesaiye dahi başlayamamıştır.¹³ Bunun gibi örnekler liman faaliyetleri üzerinden de verilebilmektedir. Ayrıca tutulan istatistiklerin bir kısmının kendinden önceki veriler ile kıyaslama imkânının bulunmayışı incelenen dönemi bir önceki ile karşılaştırmayı güçleştirmektedir. Özellikle sanayi sayımları bu kıyaslama problemi açısından örnek teşkil etmektedir. Yaşanan bir diğer zorluk ise ilgili dönemde sanayinin el zanaatları ve atölye tipi üretimi de içermesi ile esnaf ve sanayi

¹³ “Ticareti Muvazenemizi Tespit Edecek Komisyon Müşkülâtla Karşılaştı”, **Cumhuriyet**, 6 Şubat 1929, s.2.

ayrımının net yapılamamasıdır. Örneğin esnaf başlığında incelenen bir meslek aynı zamanda imalat başlığına da girebilmektedir.

Tezimiz üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Ankara'nın başkent oluş süreci ele alınmakta, bu sürece götüren sebepler incelenmektedir. Ankara'nın başkent tercihleri olarak coğrafi konumu, stratejik, savunma gibi önlemler kaygısı başat rol oynarken, Millî Mücadele yıllarındaki Ankara halkının tavırları da belirleyici olmaktadır. Ancak kanımızca başkent tercihindeki en önemli sebep Ankara'nın ulus-devlet inşası sürecinde modern bir ülke amacına *sıfırdan* başlanabilecek ideal bir kent olmasından ileri gelmektedir. Aynı bölüm içerisinde Ankara'nın başkentlik kararının yurtiçi ve yurtdışı basındaki yankılarına ve tartışmalarına yer verilerek adım adım ilgili süreç incelenmektedir. Ulus-devlet amaçları ve ideolojisi bakımından incelendiğinde sıklıkla “kasaba” vurgusu yapılan Ankara'nın başkentliği anlam kazanmaktadır. Son olarak bu bölümde sermaye birikimine katkısı bakımından yeni başkent inşasına değinilmektedir.

İkinci bölümde, Osmanlı Devleti'nin son yüzyıldaki ekonomik yapısı ile Cumhuriyet'in ilk yıllarına devreden iktisadi yapısı hakkında bilgi verilmekte, özellikle nüfus hareketlerinin ve savaşın yarattığı tahribatın bıraktığı boşlukların nasıl doldurulduğu aktarılmaktadır. Siyasi mirasın reddedilmesine rağmen ekonomi politikalarındaki benzerlikler ortaya konulmaya çalışılarak, İttihat ve Terakki'nin Milli İktisat politikalarının Cumhuriyet'in yeni kadrosu ile birlikte devam ettirilmesi ele alınmaktadır. Yeni yönetimin Milli Girişimci/ Burjuva oluşturma sürecinden bahsedilerek, sermaye birikimi kaynaklarına değinilmektedir. Yeni yönetimin ekonomi politikalarını oluşturan belli başlı girişimler vurgulanırken, yaşanan Para ve Dünya Buhranlarının ülke ekonomisi üzerindeki etkileri ve devletin bu konudaki önlemleri açıklanmaktadır.

Tezimizin son bölümünde ise başkentlik sonrası İstanbul ele alınmakta, Ulus-Devlet inşa sürecinde eski başkente olan tavır ve tutum belirlenmeye çalışılmaktadır. İstanbul'un Cumhuriyet Dönemi başlarında iktisadi hayatı hakkında bilgiler verilmekte, nüfus hareketleri ve değişimlerinin kente olan etkisi incelenmektedir. Ticari faaliyetlerin gerileme sebepleri aktarılırken İstanbul ekonomisinin temelini oluşturan liman faaliyetleri ve faaliyetlerin azalışına etki eden faktörler üzerinde durulmaktadır. Hükümetin bu dönemde uyguladığı tasarruf,

vergi, dış ticaret gibi politikalarının İstanbul ekonomisine yansımaları ele alınmakta, sanayi, imalat, esnaf ve zanaatkârlık faaliyetlerindeki değişim ve durağanlaşma incelenmektedir. Eski başkentteki hayat pahalılığı, toplumsal sıkıntılar, işsizlik gibi makro sorunlara değinilmekte, kentin alt-yapı ve imar problemlerinden bahsedilerek yeni yönetimin bu konudaki kayıtsızlığı vurgulanmaktadır. Son olarak iktisadi canlılığını yitiren İstanbul'un turizm kenti olma çabaları irdelenmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM:

YENİ DEVLET VE YENİ BAŞKENT

1.1. Yeni Devlet ve İdeoloji

Cumhuriyet'i yönetenlerin en azından yarısından fazlası, İmparatorluğun 1911-1913 döneminde kaybettiği topraklardan gelmektedir. Zürcher'e göre kurucu kadronun birçoğu mültecidir; Jön Türk liderlerinin yarısı doğup büyüdüğü toprakları kaybetmiş ve Balkan vilayetleri ile Ege adalarının elden çıkmasının birinci dereceden tanığı olmuşlardır. Ona göre bu durum yeni yöneticiler üzerinde bir travma etkisi yaratmıştır.¹⁴ Kurucu kadronun dörtte üçü Balkanlar, Ege ve İstanbul'da büyümüş dolayısıyla İmparatorluğun kasaba ve şehirlerinde Hristiyan burjuvazinin yükselişine tanık olmuşlardır.¹⁵ Bahsi geçen bu bölgeler Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa ekonomisi ile bütünleşen ve özellikle 1830lardan sonra dünya ekonomisine eklemlenen bölgelerinden oluşmaktadır. Osmanlı tebaası Hristiyan orta sınıfın bazen Avrupalıların ekonomik çıkarlarıyla birlikte hareket ederek, bazen de onlar ile rekabet ederek gerek sanayide gerekse ticarete en kârlı çıkan grup olması, bu kişiler üzerinde kalıcı etki bırakmıştır. Zürcher:

...Jön Türkler aynı zamanda Müslüman olmayanların gittikçe artan zenginliği ve nüfuzunun çok iyi bilincindeydiler; çoğu zaman maaşları aylarca ödenmemiş genç subaylar ve bürokratlar olarak bunu kendi durumları ile karşılaştırıyorlardı.¹⁶

diyerek Hristiyan ve Avrupa burjuvazisinin, Jön Türklerin üzerindeki etkisine değinmektedir ki bu etki Cumhuriyet'i yönetenler üzerinde de önemli bir paya sahiptir.

Cumhuriyet idaresi, onlardan önceki İttihatçılar gibi, laik okullarda Avrupa tarzı modern eğitim almışlardı. Bu kişilerin hepsi en azından bir yabancı dili, çoğunluğu Fransızca'yı çok iyi biliyorlardı. Geleneksel dini eğitim almış, medresede

¹⁴ Erik J. Zürcher, **Osmanlı İmparatorluğu'ndan Atatürk Türkiye'si'ne Bir Ulusun İnşası**, çev. Lütfi Yalçın, Ankara, Akılçelen Kitapları, 2015, s. 185.

¹⁵ **A.e.**, s. 172.

¹⁶ **A.e.**, s. 174.

bulunmuş hiç kimse yoktu.¹⁷ Türk milliyetçiliğinin önde gelen kişilerin önemli bir kısmı İmparatorluğun uzak köşelerindeki Türk bölgelerinden gelmiş ve milliyetçi formasyonlarını çoğunlukla Avrupa’da öğrenmişlerdir.¹⁸ Zürcher ise Jön Türklerin eğitiminin ayırt edici özelliğinin eğitimlerini Batı tipi okullardan almış olduklarını belirterek bu durumun onlara, bilim odaklı ve materyalist bir dünya görüşü aşıladığını aktarmaktadır. Zürcher’e göre Jön Türklerden; “hayatta en hakiki mürşit ilimdir” ve “Türk milletinin ilerleme ve medeniyet yolunda elinde tuttuğu meşale müspet ilim meşalesidir” diyen Mustafa Kemal Atatürk’e doğrudan bir hat uzanmaktadır.¹⁹ Ahmad, Mustafa Kemal’in Sofya’da askeri ateşe olarak atandığı yıllarda, burada gerçekleşmekte olan modernleşmenin Mustafa Kemal’i etkilediğini ve bu deneyimin ileride Cumhurbaşkanı olduğunda fikirleri üzerinde etkin olduğu saptamasında bulunmaktadır.²⁰

Cumhuriyet’i kuran kuşakların ve bu dönemin aydınlarının eğitim süreçlerinde ve buna bağlı olarak dünyaya bakışlarında en etkili düşünce, pozitivistizmdir.²¹ Altınkaş’a göre, Modern dünyayı nesnel olarak kavrayabilen, bilimsel yöntemler çerçevesinde çözümler üreten eğitilmiş insanların toplumun önderliğini yapmaları ve yönetimde söz sahibi olmaları pozitivistizmin doğal sonucu olarak kabul edilmiştir. Ekonomik kalkınma, pozitif bilim ve Batıyı yakalama gibi hedefler, dönemin iktidarını ve aydınlarının düşüncelerine yön veren temel amaçlar haline gelmiştir.²²

Ulus devlet, Batı’da sanayi devriminden sonra inşa edilmiş bir burjuva toplum tipidir. Fransız devrimi, feodal toplumun sona erdiği ve kapitalist toplumun başladığını gösteren sosyal bir olayın dışında aynı zamanda ulus devletin kuruluşunun ilanıdır.²³ Yeni devlet kurulduğunda, ona ilham kaynağı oluşturacak

¹⁷ A.e., s. 168.

¹⁸ Çağlar Keyder, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, 16. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 81.

¹⁹ Zürcher, **Bir Ulusun İnşası**, s. 176.

²⁰ Feroz Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, çev. Sedat Cem Karadeli, 4. Bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 95.

²¹ Evren Altınkaş, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydınlar: Kurucu İdeolojinin Seçkinleri”, **Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, yıl 7, S:14, Güz 2011, s. 115.

²² Altınkaş, **a.g.e.**, s. 115.

²³ Önal Sayın, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Sosyolojik Temelleri”, **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi**, 2007, C: I, S: 17, s. 64.

Batı’da bir ulus devlet modeli ve onun kuruluşuna olanak sağlayacak koşullar mevcut olduğundan, Mustafa Kemal’in tasarladığı çağdaş Türk toplumu için gereken örnekler bulunmakta ve tasarlanan çağdaş, ulus-devlet bu temellere dayanmaktadır.²⁴

Köker’e göre insan aklının özgür bırakıldığı taktirde -ilerleme-yi hem kavrayabileceği hem gerçekleştirebileceğini kabul eden Aydınlanma Felsefesi’nin bir ürünü olan pozitivizmde; toplumların pozitif bilim ilkeleri uyarınca örgütlenmeleri halinde değişimin ilerleme mahiyeti kazanabileceği öngörülmektedir.²⁵ Yeni yönetim için çağdaş olmak ekonomik ve toplumsal boyutlarıyla birlikte siyaseti ve kültürü de içinde barındıran geniş bir bütünlüktür. Yeni devlet ile birlikte geleneksel toplumu kökten ıslah ederek modernleşme amacına ulaşmak istenmektedir.²⁶

Bozdoğan; Cumhuriyet’in kurucu ideolojisi Kemalizm’in, devrimci bilincinin, özellikle, Fransız Devrimi imgesine atıfta bulunan betimlemelerde kendini gösterdiğini ifade etmektedir. Örneğin, Zeki Faik İzer’in 1933 tarihli *İnkılap Yolunda* adlı resmi, Eugene Delacroix’ın 1830 tarihli *La Liberte Guidant Le Peuple* (Halka Rehber Olan Özgürlük) adlı yapıtına açık alegorik göndermeler taşımaktadır. İlgili resimde, Kemalist devrim; ülkenin eski rejimin karanlığına karşı Türk halkını genel bir ayaklanma halinde göstermektedir. Resim; bizzat Mustafa Kemal önderliğinde, bilimsel bilgi ve gençlik enerjisiyle (kitaplar, meşaleler ve batılı giysiler içerisinde) donanmış, şiddetli bir halk ayaklanmasını (askerler, süngüler, bayrak) gözler önüne sermektedir.²⁷ Kasaba, Osmanlı ve Cumhuriyet reformcularının esin kaynaklarını Fransız Devrime dayandıran yazarlardan biridir. 1793-94 yıllarında Fransız Devleti’ne egemen olan Jakobenler ile Osmanlı/Türk reformcuları arasında benzerlikler bulunduğunu aktarmaktadır. Örneğin Jakobenler Fransız tarihinin 1792’de başladığını ilan etmişler, rasyonel ve onluk birimlere göre

²⁴ A.e., s. 62.

²⁵ Levent Köker, “Kemalizm/ Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, C: II, Kemalizm**, der. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Bs., 2009, s. 104.

²⁶ Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, s. 104.

²⁷ Sibel Bozdoğan, “Modern Türkiye’de Sanat ve Mimari: Cumhuriyet Dönemi”, **Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye**, C: IV, ed. Reşat Kasaba, çev. Zuhal Bilgin, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s. 462.

takvimi düzenlenmiş, günlere, aylara, bayramlara yeni adlar vermişler, cadde ve sokak isimleri değiştirilerek, pantolon, yakasız gömlek, kısa ceket, potin, özgürlük şapkası “örnek devrimci” tarzıyla ilişkilendirilmiştir.²⁸ Yazara göre birçok Osmanlı, Jöntürk ve Kemalist liderin kafasında insanların dış görünümü, caddelerin temizliği, kurumların türü ve niteliği gibi biçimsel değişim unsurları modernleşme ile eş anlamlıdır.²⁹

Osmanlı İmparatorluğu’nun son, Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında yaşamış olan Ziya Gökalp, Türkiye’nin ilk sosyologlarından biri olarak fikirleriyle Mustafa Kemal’i oldukça etkilemiştir. Durkheim ekolünün ülkedeki ilk temsilcisi olan Gökalp’e göre her ulusun kendi öz kültürüne hars ismini vererek Türkleşmek, İslamlaşmak ve Çağdaşlaşmanın bir arada olabileceğine dair tezler ileri sürmüştür.³⁰ Erken Cumhuriyet dönemi içerisinde Orta Asya’ya kadar uzanan, hatta Cumhuriyet’in ilk yıllarında Etilere, Sümerlere uzanan araştırmalar yapmak ve çeşitli kuramlar geliştirmek Türk halkının harsını ortaya çıkarmayı hedefleyerek yapılan çalışmaların bir kısmına örnek teşkil etmektedir.³¹

Yönetici kadronun zihniyetinde amaç Batılı standartları yakalamaktır. Toplumun geleneksel yapısının kırılması ile gerçekleştirilebileceğini düşündükleri bir değişimden yanadırlar.³² Modernleşme misyonunu eleştirel açıdan değerlendirmeksizin bunu tarihi bir zorunluluk olarak görmüşlerdir.³³ Bostancı’ya göre Batı kültürü, kendine yüklenen kutsallık içinde üzerinde düşünülmeyen, tartışılmayan, sadece alınan ve uygulanan bir tabuya dönüşmektedir.³⁴ İktidar içinde bazı aydınların Batılılaşmayı sadece şekli benzeşme olarak algılaması, sosyal yapıda gözlenen değişimlerin, içeriksiz ve gösteriş tarafı baskın nitelikte ortaya çıkmasına neden olmuştur.³⁵

²⁸ Reşat Kasaba, “Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm”, **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, ed. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 30

²⁹ **A.e.**

³⁰ Sayın, **a.g.e.**, s. 63.

³¹ **A.e.**

³² M. Naci Bostancı, **Cumhuriyet’in Başlangıç Yıllarında Ekonomi ve Siyaset**, İstanbul, Ötüken, 1996, s. 69.

³³ **A.e.**, s. 70.

³⁴ **A.e.**, s. 80.

³⁵ **A.e.**, s. 81.; Yakup Kadri’nin Ankara adlı eseri Türk modernleşmesinin simgeleştiği şehir, Mustafa Kemal ise idealizmin ve modern Türkiye’nin temsilcisidir. Roman Türk

Cumhuriyet devrimlerinin temel felsefesi, Osmanlı Modernleşmesine benzer bir şekilde toplumu tepeden inmece bir yaklaşımla çağdaşlaştırmak olmuştur. Bu düşünceye göre toplumu modernleştirecek güç hiçbir zaman halktan gelemeyeceği için toplumun elit kesimini oluşturan aydınlar bu görevi üstlenmiştir. Arzulanan hedef evrensel nitelik taşıyan “ilme ve fenne” dayanarak toplumu modernleştirmektir. Çünkü temel değer olan ilim ve fennin, okumuş aydınlar tarafından uygulanabileceği düşünülmektedir.³⁶ Osmanlı modernleşmesinde üst ve orta tabaka ile sınırlı kalan Batılılaşma, Cumhuriyet modernleşmesinde elit zümreler vasıtasıyla toplumsal yaşantıya geçirilmeye çalışılmış; askerler, bürokratlar, öğretmenler, tacirler aracılığı ile toplumsal alanda yaygınlaştırılması temel hedef haline getirilmiştir.³⁷

Falih Rıfki’ya göre hür olmayan Milli irade, batıl fikirler ve batıl inançlar ile paslanmış ve büyük ölçüde ortaçağ müesseseleri kadrosunun köleliği altında; ancak müspet ilim ve eğitim terbiyesi ile kara inançlarından temizlenecek ve hürriyetlerine kavuşacaklardır. Böyle bir topluluğa ilerici fikirler ancak üstten gelen ihtilal ile değişebilir kanısındadır. Falih Rıfki’ya göre Türk Milleti’nin asıl düşmanı müspet ilim ışığı vurmeyen şarklı kafasıdır. Halkın devrimi anlayabilmesi için *şuurlandırılması* gerekmektedir.³⁸

...Yaptığımız devrimler bir “zincir kırma” ameliyesidir. Rejimin kaderi nihayet “kayıtsız şartsız milli hakimiyet” gayesine, yani çoğunluk idaresine dayanan demokrasiye ulaşmak olduğuna göre, bu iradeyi *şuurlandırmak*, “eski”den hür kılmak zaruretindeydik.³⁹

Turan’a göre Cumhuriyet idaresi, Türk toplumunu ondan önce tabî bulunduğu kötü idareden kurtarmak amacı ile ilan edilmiştir. Bunu gerçekleştirmenin tek çaresi Cumhuriyetçi vatandaşlar yetiştirmek olduğu için her

modernleşmesinde Batılılaşmayı şeklen, içeriği boşaltılmış şekilde ele alan karakterler üzerinden bir sorgulamaya girişmektedir. Bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Ankara**, 27. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.

³⁶ Mehmet Göküş, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Modern Türkiye’ye Yöneten-Yönetilen İlişkilerin Gelişimi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Fakültesi Dergisi**, 2010, C:XV, S: 3, s. 236.

³⁷ Altınkaş, **a.g.e.**, s. 117.

³⁸ Falih Rıfki Atay, **Çankaya**, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2010, s. 487.

³⁹ **A.e.**, s. 561.

dereceli okullar vasıtası ile yurttaşları siyasi eğitime tâbi tutarak hakikî Cumhuriyetçiler yetiştirmek yolu tutulmuş; okulların programlarında, yönetmeliklerinde, ders kitaplarında gereken değişiklikler yapılmıştır.⁴⁰ Bu anlamda Cumhuriyet Halk Partisinin 25. Yıl eserinde belirttiği gibi eğitim ve öğretim kurumlarının gerçekleştirmeye çalıştıkları önemli hedeflerden biri de hakiki Cumhuriyetçiler yetiştirmek olmuştur.⁴¹ Halkın gelişimini sağlamak için eğitim, sağlık hizmetlerinin parasız ya da daha cüz'î ödemeler yapılarak sağlanmasına çalışılmış, kültürel etkinliklerin devlet tarafından halka ulaştırılmasına gayret gösterilmiştir. Köy enstitüleri ve halk evleri bu konuda gösterilebilecek en iyi örneklerdendir.⁴² 19 Şubat 1932'de ilk olarak 14 halkevi açılışı yapılmış, halkevlerinin kapatıldığı 1950 yılına kadar toplam 478 halkevi, 4322 halkodasına ulaşılmıştır.⁴³ Kemalizm'in sadece siyasi alanda değil, kültürel ve gündelik yaşam üzerinde belirleyici olma çabalarının ürünü olan halkevleri ile Kemalist ilkeler çevresinde belirlenmiş yeni bir kamusal alan yaratılmıştır.⁴⁴ Cumhuriyet'in yönetici elitinin benimsemiş olduğu yaşam kalıplarının halkevleri aracılığıyla Anadolu'ya aktarılmasına çalışılmıştır. Yeni eğlence anlayışları, dans, müzik, tiyatro, Kemalizm'in yaygınlaştırılması için araç olarak kullanılmış, kadın-erkek bir arada müzikli aile toplantıları için balo salonları, sağlıklı nesiller için spor salonları, okuma zevkinin aşılınması için kütüphaneler yapılmıştır. 1923-1930 yılları arasında gerçekleştirilen bir dizi devrimin telkin ve terbiye yolu ile halka benimsetilmesinde rol oynayan halkevleri, 19 yıl boyunca aralarında Atatürk'ün de isim verdiği Ülkü-Halkevi dergisi ile birlikte 77 dergi çıkarmıştır.⁴⁵ 1937-44 arasında Cumhuriyet Halk Partisi tarafından sanatçılara halkevleri himayesinde gezi programları düzenlenmiş, sanatçıların Anadolu'da seyahat etmeleri ile Anadolu köy ve kasabalarının manzaralarını, evlerinin, köylerinin, giysilerinin, renklerinin ve

⁴⁰ Murat Turan, "Tek Parti Döneminin İktidar Literatüründe Osmanlı Mirası", **(TOD) Tarih Okulu Dergisi** Aralık 2013, yıl 6, S: XVI, s. 91.

⁴¹ **C.H.P. 25. Yıl**, Ankara, Ulus Basımevi, 1948, s. 44.

⁴² Sayın, **a.g.e.**, s. 66.

⁴³ Neşe G. Yeşilkaya, "Halkevleri", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, C: II, Kemalizm**, der. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İstanbul, İletişim Yayınları, 6. Bs., 2009, s. 113.

⁴⁴ **A.e.**, s. 114.

⁴⁵ **A.e.**

folklorik niteliklerinin resmini yapmaya teşvik edilerek elit kesim ile halkın buluşturulmasına gayret edilmiştir.⁴⁶

Bostancı, konuyu devletin algılanışı açısından ele alarak Osmanlı ve Cumhuriyet arasında şekil değişikliklerinin yaşanmasına rağmen daha derinlerde zihni tutum ve kavrayışların aynı hızla değişmediğini ifade etmektedir. Yazara göre mülkü hanedana ait olarak gören anlayış yerini mülkü partiye ait gören zihniyete bırakmıştır. Bunun toplum alanın yansıyan göstergelerinden birinin, iktidara ilişkin “baba” imgesi olduğunu ifade ederken, dönemin gazetelerinde, yöneticiler için en fazla kullanılan nitelemelerden birinin “büyüklerimiz” olduğunu yazmaktadır.⁴⁷ Yazara göre yönetici kadrodaki kayıtsız şartsız iktidar olma eğilimi de Osmanlı siyasi kültüründen intikal eden otoriteyi bölünmez kutsal bir bütün kabul eden düşünceden kaynaklanmaktadır.⁴⁸

Buğra; Osmanlı ve Cumhuriyet devirleri arasındaki devamlılıktan söz etmekte, Cumhuriyet döneminde bürokrasiyi yeni bir yapıya kavuşturma girişimlere rağmen, bürokratların yetkileri, bürokratik makamlara tayin ve terfi kıstasları ve çeşitli uygulamalarla ilgili karar alma kurallarının belirsizliği koruduğunu savunmaktadır. Bu belirsizlik, çeşitli çalışmaların belirttiği gibi, ürkek, inisiyatiften yoksun, hiyerarşiye aşırı saygılı bir bürokrasinin oluşmasına yol açmaktadır.⁴⁹ Tek Partili Dönem süresince İstanbul’un iktisadi hayatındaki gerilemeler ve gerilimler içerisinde kendini en çok hissettiren bu belirsizlik ve bürokrasidir.

Toynbee ise ülke yönetiminde söz sahibi olan kişilerin çoğunun hükümet sorumluluklarına alışmamış, devlet yönetiminde mesleki eğitim görmemiş askerlerden oluştuğunu ifade etmektedir. İktisadi ve siyasal bilimlerdeki faaliyetlerin denemeler ve hatalar işlemek yoluyla gerçekleştiğini iddia etmektedir.⁵⁰ Ülke ekonomisini bir anlamda sadece yönetici sınıfa indirgeyerek dünya konjonktüründen doğan gelişmelerin etkisine değinmeyen yazara göre idare çoğu defa ekonomik ve ticari gerekliliklerden habersizdirler ancak yine de ülkeyi

⁴⁶ Sibel Bozdoğan, **a.g.e.**, s. 473.

⁴⁷ Bostancı, **a.g.e.**, s. 52.

⁴⁸ **A.e.**, s. 68.

⁴⁹ Ayşe Buğra, **Devlet ve İşadamları**, çev. Fikret Adaman, 7. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 223.

⁵⁰ Arnold J. Toynbee, **Türkiye III (Bir Devletin Yeniden Doğuşu)**, çev. Kasım Yargıcı, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, Ocak 2000, s. 8.

ekonomik bir keşmekeşin ve yabancılara minnettarlığı içine atmamışlardır. Ancak yazar, iktisadi meselelerde İstanbul'u kendi kaderi ile baş başa bırakarak onu bir taşra şehrine düşürdüklerini belirtmeyi unutmaz.⁵¹

Millî Mücadele'yi sürdüren Birinci Meclisin mesleklere göre yapısına baktığımızda, 115 memur ve emekli, 61 hoca, 51 asker, 51 hekim, 49 avukat, 37 tüccar, 26 çiftçi, 8 şeyh, 6 gazeteci, 5 ağa, 5 aşiret reisi, 2 mühendis olduğu görülmektedir. Bu dağılım, meclis içindeki güçler arasında bürokrat, asker, din adamı ittifakını ortaya koymaktadır. Aynı meslek grupları, Osmanlı yönetim yapısında da merkezi iktidar blokunu oluşturanlardır. Dolayısıyla toplumun geleceği ile ilgili alınacak kararlarda ağırlığı olan iktidar kesimleri, Cumhuriyet döneminde de pek farklı değildir. Bostancı'ya göre bu durumun ekonomideki karşılığı, Cumhuriyet kadrolarında da devletçi eğilimin güçlü olacağıdır. Çünkü, mecliste çoğunluğu temsil eden bürokrat, asker ve din adamlarının, varlık ve etkinlikleri ancak güçlü bir devlet organizasyonu sayesinde mümkün olmaktadır.⁵²

1.1.1. Miras ve Reddi

Yakın tarih çalışmalarında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile ilgili iki farklı görüşten bahsetmek mümkündür. İlk görüş, Kemalist hareketin İttihat ve Terakki ile Modernleşme ve Batılılaşma yönündeki çabalara *teğellendiği* yönünde olup bu düşüncedekilere göre Mustafa Kemal ve kurucu kadro, imparatorluk kültürü içinde büyüüp yetişen, çoğunun özgeçmişinde İttihatçılık olan Osmanlı aydınlarından oluşmaktadır. Diğer görüşe göre ise Kemalist hareket, Osmanlı ve onun kurumları ile oldukça farklıdır ve Osmanlı mirasını reddetme eylemindedir.⁵³ Geçmişten ve izlerinden farklı olma tezini ileri sürenlerin ortak noktası, Modern Türkiye tarihini 1923'ten başlatmaları, uzun yıllar devam eden devlet yapısının 1923 itibarıyla çöküşü ile yüce bir liderin önderliğinde “milletin makus talihi”ni tersine çevrildiği yönündedir.⁵⁴ Özellikle muhalif kesimlerin tasfiyesinden sonra Mustafa Kemal'in çevresinde toplanan çekirdek kadro, ulaşılmak istenen hedefin,

⁵¹ A.e., s. 33.

⁵² Bostancı, a.g.e. s. 45.

⁵³ Cantek, a.g.e., s. 25.

⁵⁴ A.e., s. 26.

geçmişten devralınan ve *eski* olarak tanımlanan her şeyden mutlaka daha üstün ve makbul olduğu kanısındadır.⁵⁵

Fransız muhabir M. Raymon Kartiye “Ölü ve Canlı Türkiye” ayrımına yer verdiği yazısında bu ayrımı şu şekilde tarif etmektedir:

...Eskiler Türkiye'nin değişmeyeceğini ve değişmeden öleceğini ilan etmişlerdi. Halbuki o ölmedi, değişti, hem de baştan aşağı... bu nasıl oldu? Sadece oradan bir insan geçti. Bakışları ve gözlerinin ışığı müstesna bir insan... onun ismi Mustafa Kemal'dir. ...Eskiden zarifçe Turquerie ismi verilen Osmanlı saltanatının döküntülerine, hırdavatlarına rastlamak imkânsızdır. Şimdi onun yerine koyu ve hakiki bir milliyetçilik olan Türklük- Turquisme'e tesadüf edilir.⁵⁶

Cumhuriyet gazetesi Fransız muhabirin yorumuna ilave olarak Osmanlı'dan devralınan ekonomik mirası aşağıdaki gibi yorumlamaktadır:

...Osmanlı İmparatorluğu'ndan harab bir ülke, tamamen merkeziyetçi bir idare, bozuk düzen bir makine devraldık.... Osmanlı ülkesi, ecnebi emtiasile yaşar ve milyonlarca lira dökerek getirdiği bu el malının çekilmez ağırlığı altında ezilir dururdu. Milli hükümet memlekette sanayi uyandırmaya “Teşviki Sanayi Kanunu” ile başlamıştır. ... Bugün kanunundan 2.317 müessese himaye görmektedir.... Hiç çekinmeden iddia edebiliriz ki bugünkü vaziyet dahi parlak bir netice sayılabilir ve on sene içinde çöl gibi bir memlekette bu kadar fabrika yükseltilip işletilebilen başka bir hükümet ve millet gösterilemez.⁵⁷

Mango'ya göre ise Cumhuriyet idare sistemi Osmanlı'dan çok farklı değildir. Devletin yeni olması idare sisteminden değil, tarihinde ilk defa Türk-Müslüman unsurun bu denli yoğun olmasından kaynaklanmaktadır:

...Mustafa Kemal, ülkesinin içinde gelişeceği bir çerçeve yaratmıştı. Bütün devrimler gibi onun reformları da önce topyekûn bir değişim olarak kabul edilmişti. Ama ilk etkileri yönetici sınıfın yaşamı üzerinde görülmüştü. Cumhuriyet neredeyse Osmanlıların memur sınıfını olduğu gibi devraldığı için, bu sınıfın yapısı hemen hemen hiç değişmemişti. Türkiye'nin sosyal tarihindeki en büyük kopukluk Atatürk'ün reformlarıyla değil, daha önceden, ülkenin çok uzun zamandır sanatkârlarına dayandığı Hristiyanların terk etmeleriyle ortaya

⁵⁵ Kasaba, “Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm”, s. 21

⁵⁶ M. Raymon Kartiye, “Ölü ve Canlı Türkiye”, **Cumhuriyet**, 23 Teşrinievvel 1934, s. 5.

⁵⁷ A.e.

çıkmişti. Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyet gerçekten yeni bir Türkiye idi, ama yeni oluşumun esası, tarihinde ilk kez bir Müslüman ülke olmasından kaynaklanıyordu.⁵⁸

Yeni Ulus-Devletini, Türkiye tarihinin yeniden doğuşu olarak gören anlayışa göre, Osmanlı'nın son yüzyılı da bir tür çöküş yüzyılıdır. Özellikle sol eğilimli tarihçiler, Osmanlı'nın son yüzyılını bir tür “yarı sömürge oluş tarihi” olarak yorumlarken milliyetçi-muhafazakâr tarihçiler ise bu dönemi Osmanlı yöneticilerinin milli ve manevi değerlerden uzaklaşarak “batı taklitçiliğine kapılma” süreci olarak yorumlamışlardır.⁵⁹

Cumhuriyet'in uluslaşma-modernleşme-batılılaşma eksenindeki sürece bakıldığında Cumhuriyet rejiminin Osmanlı kimliğini ötekileştirdiği, Cumhuriyet rejimine ya da baştaki tek partiye muhalefet edenlerin ‘*eski*’yi geri getirmekle suçlandığı görülmektedir. Ayrıca gelenek ve İslam dininin bağlarından kurtulmak, Batı'ya karşı milli kimlik kurgulanması bu dönemde gerçekleşmesi istenilen hedeflerdendir.⁶⁰ Mustafa Kemal bu konuda, kurmakta oldukları rejimin, Osmanlı Devleti ile hiçbir ortak özellik taşımadığını ve “çürümüş geçmişten” tam bir kopuş olduğunu vurgulamaktadır.⁶¹

Cumhuriyet ideolojisinin gerek siyasi gerekse ekonomik yaşamında olup bitenin Osmanlı'nın bir devamı mı yoksa bir değişim mi olduğu araştırmacılar arasında sıkça tartışılan bir konudur. Çok uluslu bir imparatorluktan ulus-devlete geçişte yeni Türkiye'deki siyasi yaşamın kökten bir dönüşüm yaşadığı bilinen bir gerçektir. Zürcher'e göre yasal anlamda İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e dönüşümün aşama aşama oluşmuş ve Şubat 1921 ve Nisan 1924 arasında gerçekleşmiştir.⁶² Zürcher; bir taraftan İmparatorluk ile Cumhuriyet arasında hem bürokratik hem de askeri düzeyde bir devamlılık olduğunu ileri sürerken diğer taraftan genç Cumhuriyet'in siyasal ve kültürel elitinin, kendi kimliklerini farklı tanımlamayı tercih ettiklerini ifade etmektedir. Yazara göre genç Cumhuriyet, Türk olmaya karar

⁵⁸ Mango, **Atatürk Modern Türkiye'nin kurucusu**, s. 536.

⁵⁹ Murat Koraltürk, **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s. 12.

⁶⁰ Cantek, **a.g.e.**, s. 27.

⁶¹ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, çev. Yavuz Alogan, 2. Bs. İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1994, s. 10.

⁶² Zürcher, **Bir Ulusun İnşası**, s. 224.

vererek, yeni milli devletin temeli olarak Türklüğü kabul etmişlerdir.⁶³ Cumhuriyet, ulus kimliği oluşturmaya karar vermiş ancak gerek bürokratik gerek askerî açıdan Osmanlı'nın devamı olarak yorumlanmıştır. Çünkü genç Türkiye, İmparatorluğun baskın etnik ve kültürel unsurları tarafından oluşturulmuştur. Bu yüzden “sadece bir organını değil, kafasını ve kalbini, kültüre ve idari merkezini miras edinmiştir.”⁶⁴

3.3.1339 tarihli Meclis gizli oturumunda Osmanlı borçları ile ilgili tartışmalarda geçen ifadeler en azından o günkü meclisin Osmanlı Devleti'nin yeni devletin devamı olarak anılmayı kabul etmediğini göstermek bakımından önemlidir:

...Hasan Bey (Trabzon) -Alelumum düyun mesailinde noktai nazar ve davamız şudur. Türkiye Osmanlı İmparatorluğu'nun mabaadı (gelecekteki) değildir. Temadisi (sürüp gitme) değildir.

Salâhattin Bey (Mersin) – Ya nedir?

Hasan Bey- İnkisam etmiş bir imparatorluğun haleflerinden birisidir.

Salahattin Bey- Babamızı neye inkâr ediyorsunuz?

Hasan Bey- İnkâr etmiyoruz. Babamız olduğuna nazaran yalnız oğlu biz değiliz. Bizden başka evlâtları vardır. Binaenaleyh vefat etmiş ve bir çok evlâtlar bırakmış bir babanın emlâki hakkında tesviyei düyunu karşısındayız. Gerek deyni ve gerek alacağı. Şunu arz edeyim ki bu tez muhasımlarımız tarafından kabul edilmiş değildir. Onlar bizi daha ziyade Osmanlı İmparatorluğu'nun yegâne vârisi ve onun temadisi şeklinde görmek istemektedir ve teklifleri de daima o şekil dairesinde yapmışlardır.

Salahattin Bey –Fark var mıdır ben anıyamıyorum.

Hasan Bey -Esaslı fark vardır. Tatbikatta gösteririz.⁶⁵

Modern Ulus-Devlet sürecinde Cumhuriyet'in kurucuları tarafından halka ulaşmak adına yapılan resmi yayınlarda Osmanlı ve Genç Türkiye arasında oldukça büyük farklar belirtilmektedir. Yeni rejim, Osmanlı'yı hemen hemen her alanda eleştirmekte, kötü gidişatın sorumlusu olarak görmekte iken Cumhuriyet dönemini ise olumlamaktadır. Turan, çalışmasında, Cumhuriyet döneminde herhangi bir alandaki başarı hakkında bilgi verilmek isteniyorsa önce “geçmişle hesaplaşma” içine girildiğini belirtmektedir. Osmanlı'daki modernleşme faaliyetlerinden başlayarak ekonomik ve sosyal hayata dair yapılan her şeyin “hata” olarak kabul edildiğini, Cumhuriyet devrimlerinin ise “başka ve evveliyatsız” olarak

⁶³ A.e., s. 333.

⁶⁴ A.e., s. 222.

⁶⁵ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C: IV, İ: 3, 3.3.1339, s. 42.

yansıtıldığını aktarmaktadır.⁶⁶ Osmanlı'nın yıkılışının sebebi olarak kabul ettikleri Saltanat ve Hilafet idaresi, Tek Parti dönemi aydınlarının hedefi haline gelmiştir. Yeni yönetime göre Osmanlı Devleti yabancı devletlerin yarı sömürgesi haline gelmiş, yabancılar karşısında ülke, açık bir pazar halini almıştır. Şehzadeler başta olmak üzere sultanlar, yetimin, yoksulun hakkını yemiş, Türk halkı bilgisiz ve cahil bırakılmıştır.⁶⁷ Halk Fırkası'nın önde gelen isimlerinden olan ve bir dönem İstanbul'a İstiklal Mahkemesi başkanı olarak gönderilmiş olan Binbaşı İhsan Bey (Eryavuz), hilafetin kaldırılması görüşmelerinde; Osmanlı hanedanına duyduğu nefreti, "Ölülerin kemiklerini bile mezardan çıkarıp atmak gelir" sözleriyle dile getirmiştir.⁶⁸

Mustafa Kemal daha çok yabancılar ile işbirliği yapan İstanbul'a ve hükümetine oldukça öfkeliydi.⁶⁹ Osmanlı Devleti'nin yabancıların sömürgesinden başka bir şey olmadığını şu cümleler ile ifade etmektedir:

...Bir devlet ki tebaasına koyduğu vergiyi ecnebilere koyamaz; bir devlet ki gümrükleri için rüsum muamelesi ve saire tanzimi hakkından men edilir, bir devlet ki ecnebler üzerinde hak-kı kazasını takiben mahrumdur. O devlete müstakil denilemez.⁷⁰

Osmanlı Devleti'ndeki şirketlerin ticarete faydalı olamadıkları; Cumhuriyet döneminden önce memlekette sanayi kuruluşunun dahi bulunmadığını ifade eden yeni yönetim, Cumhuriyet zamanında onbeş yıl gibi kısa bir sürede birçok fabrikalar kurarak memleketin ihtiyacını karşıladıklarını ifade etmektedir. Bu dönemde Osmanlı borçları da yeni yönetim tarafından sıklıkla olumsuz miras olarak dile getirilmiş ve her fırsatta Osmanlı'nın saray masraflarını karşılamak için

⁶⁶ Turan, **a.g.e.**, s. 83.

⁶⁷ **A.e.**, s. 87-88.

⁶⁸ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C: II, İ:2, 3.3.1340, s. 66.; Mango, **Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu**, s. 469. İhsan Eryavuz – Yavuz Adlı geminin tamirat sürecinde Denizcilik Bakanı olduğu sıralarda rüşvet aldığı gerekçesiyle iki yıl hapse mahkûm olan kişidir. Soyadının Eryavuz olması muhtemelen masumluğunu ispata yöneliktir. Rüşvet iddiaları ile ilgili bkzn.: **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C: I, İ:22, 24.12.1927, s. 164-170.

⁶⁹ **Türkiye Ekonomisinin 50 Yılı Semineri**, İstanbul, Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, Sermet Matbaası, 1973, s. X.

⁷⁰ A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923, İzmir Haberler, Belgeler, Yorumlar**, 2. Bs. Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1971, s. 248.

borçlanıldığıının altı çizilmiştir. Cumhuriyet idaresinin ise bu borçları normal bütçe ile ödediği özellikle vurgulanmaktadır.⁷¹

...Cumhuriyet'ten evvel memlekette bir milli sanayi, bir milli ticaret, bir milli ulaştırma yoktu. Yurdun en hayati iş sahaları Türk olmayanların elinde idi... Sultanların israflarını karşılamak için dışarıdan alınan ağır faiz borçları, Türk köylüsü, açlığı pahasına ödemek zorunda kalıyordu. Memlekette Türkün alın teri ile elde ettiği kazancın ne mühim kısmı dışarı gidiyor, memleketin bayındır hale getirilmesine, memleketin, maarifin yükseltilmesine sarfedilmiyordu. Halk devamlı surette fakirleşiyordu.⁷²

Mustafa Kemal İzmir İktisat Kongresi'nde yaptığı açılış konuşmasında ekonominin önemini vurgularken, Osmanlı Devleti'nin Anadolu'yu ihmal ettiğini ve yabancıları memnun etmek için birçok ayrıcalıklar tanındığını şu sözlerle dile getirmektedir:

...Osmanlı tarihinde bütün gayretler, bütün mesai milletin arzusu, âmâlî ve ihtiyacat-ı hakikiyesi nokta-i nazarından değil, şunun bunun âmâlini, ihtirasatını tatmin nokta-i nazarından vuku bulmuştur.... Bu itibarla millet, yâni unsur-u asli kendi evinde, kendi yurdunda eshab-ı hayatiyesini istihsal için çalışmaktan mahrum bir halde bulunuyordu. Bu tacirdarlar, milleti böyle diyar diyar dolaştırmakla iktifa etmiyorlar, belki futuhat dairesi dahiline giren halkı memnun etmek, ecnebileri memnun etmek için, unsur-u aslînin hukukundan, menabi-i iktisadiyesinden birçok şeyleri atıyye olarak onlara bahşediyorlardı.⁷³

Yeni yönetim Osmanlı ile her türlü bağı reddetmekte, miras olarak kalan ne var ise değiştirilmesi veyahut kaldırılması gerektiğini savunmaktadır:

...İmparatorluktan aldığı mirası kat'î bir tasfiyeye tâbi tutan ve milli bünyeye uymıyan müessese ve teşekküllerin hayatına son veren yeni rejim, yaşatmak ve yükseltmek istediği teşekküller arasında, Türk'ün ruhundaki cömertlikten ve ulus severlikten doğan, bu ulusal varlığa da kurtarıcı elini uzattı.⁷⁴

Yeni yönetime göre saltanat ile Cumhuriyet arasındaki en bariz farklardan biri de saltanat yönetiminin halka uzak kaldığı ancak Cumhuriyet'in halka doğru gitmekte olduğudur. Halkın refah ve saadetini kendisine amaç edinen Cumhuriyet

⁷¹ Turan, **a.g.e.**, s. 99.

⁷² **C.H.P. 25. Yıl**, Ankara, Ulus Basımevi, 1948, s. 46.: Turan, **a.g.e.**, s. 100.

⁷³ **Türkiye Ekonomisinin 50 Yılı Semineri**, s. VI-VII.

⁷⁴ Turan, **a.g.e.**, s. 88.

idaresi, “har vurup harman savurmayı bir prensip olarak kabul eden mutlakiyet idaresinden” farklıdır. Yeni idareye göre tüm gelirler payitaht denilen İstanbul’a akar, “o akışların sızıntılarından gene payitahtta oturan köleler ve dalkavuklar ne sızdırabilirse sızdırırlar, vilayetlere kuru göz yaşlarından birşey kalmaz”dı.⁷⁵ Cumhuriyet idaresinin Osmanlı dönemine yönelik tavırlarını, devletin mali bunalımlarına ilişkin hâlâ taze anılar, vahim ödeme dengesi sorunları ve Avrupa ekonomilerine bağımlılığın artışı belirlemektedir.⁷⁶

Mustafa Kemal aynı zamanda yıllarca “kanaat tükenmez hazinedir” felsefesinin memleketi zindan ve cehenneme çevirdiğini oysa iktisadi faaliyetler ile bu düşüncenin değişerek memleketin cennet yapılmaya layık olduğunu vurgulamaktadır.⁷⁷ Cumhuriyet devrimleri ile hedeflenen gerek bireysel gerek toplumsal değişimlerin sürekliliği ile ekonomik gelişmişlik arasında birbirine sıkı sıkıya bağlı bir ilişki olduğu varsayılmıştır. Dolayısıyla ekonomik kalkınma ve gelişme, yönetim tarafından arzulanan çağdaşlaşma hedefini sağlayacak bir araç olarak önemsenmiştir.⁷⁸

Cumhuriyet’i kuran ve yöneten kişilerin büyük bir kısmı Osmanlı’nın eğitim kurumlarında yetişmiş, bir zamanlar imparatorluğun ayrılan bölgelerinde doğup yaşamış kişilerdi. Genç Cumhuriyet’i kuranlar İmparatorluğun gerek idari gerek askeri kurumlarını devralmışlar, düşünce anlamında da tıpkı Osmanlı gibi merkezi ve güçlü bir devletten yana olmuşlardır. Geçmişten kopuş ya da geçmişin devamı gibi tartışmalar bir yana bırakıldığında, ekonomi alanında geçmişten çok farklı bir yapıda ve düzeyde değillerdir. Siyasal ve ideolojik anlamda geçmişten kopmayı isteseler dahi ekonomi alanında yapabildikleri ya da sunabildikleri günün koşullarında oldukça sınırlı kalmaktadır. 1340 tarihinde Bütçe görüşmeleri sırasında Şükrü Bey’in (Saraçoğlu) ifade ettiği cümleler bu anlamda önem taşımaktadır:

...Hakikaten insan bütçemize baktığı zaman bugünkü Hükümetimizin birçok zamanlardan beri tekrür eden ve devam edegelen imparatorluk Hükümetinin bir

⁷⁵ A.e., s. 101.

⁷⁶ Ayşe Buğra, Osman Savaşkan, **Türkiye’de Yeni Kapitalizm: Siyaset, Din ve İş Dünyası**, çev. Bülent Doğan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 58-59.

⁷⁷ **Türkiye Ekonomisinin 50 Yılı Semineri**, s. XIII.

⁷⁸ Burak Asiliskender, “Cumhuriyet Sonrası Kalkınma Hareketi Olarak Sanayileşme ve Mekansal Değişim”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C: VII, S: 13, 2009, s. 154.

zeyli? şekilde telâkki etmek mecburiyetinde kalıyor. Değişmiş şeyler O kadar azdır ki, idare makinamız hâlâ eski betaet ve yorgunluktan kurtulamamıştır. Bütün vekâletlerimiz, şubaları idaremiz, hâlâ mazbut ve mukem bir teşkilât kanununa malik olmaktan çok uzak bulunuyor, hâlâ gayrifennî, adaletsiz, haksız, vergiler Kurumu Vusta samimiyetle bütçemizde arzı endam ediyor. Halbuki efendiler, dünyanın en büyük ve en müthiş bir cidalini yaptık, büyük bir harp ve o harple beraber ilân edilen, büyük bir ihtilâli millet benim kanaatimce bugünkü ricalden, bugünkü Hükümetten, bugünkü müdirandan bekliyor. Bu ihtilâl; bu inkılâp, bu büyük harp yalnız Hükümet için değil - hele memurlar için hiç değil - bilhassa halk için kurulmuştur. Kanaati, fikri - kalben olduğu gibi - fiilen de hükümran olmağa başlasın... İdare makinamız, yığın, yığın evraktan, ekseriya mânâsız yığın, yığın teşkilâtta, namütenahi memurlardan biran evvel kurtularak muntazam bir Devlet makinası şeklinde biran evvel işlemeğe başlasın... Adliye, Arapça ve Farsçadan başka bir kelime konuşmayan ve millî olmak ruhundan çok uzak olan kanunlardan biran evvel kurtularak, biran evvel millî ruhunu alsın ve memleketin beklediği adaleti versin... Maarifin ve adaletin ağaçları, meyvalarını vermek için daha uzun müddet bu memleket evlâdını bekletmesin. Bir kelime konuşmayan ve millî olmak ruhundan çok uzak olan kanunlardan biran evvel kurtularak, biran evvel millî ruhunu alsın ve memleketin beklediği adaleti versin... Maarifin ve adaletin ağaçları, meyvalarını vermek için daha uzun müddet bu memleket evlâdını bekletmesin.⁷⁹

1.1.2. Modernleşme ve Ulus Kimlik İnşası

Modernleşme sözcük anlamı itibariyle ilerleyen bir süreci anlatırken, sosyal bilimlerde modernleşme; bir teorik inşa olarak, geleneksel toplumdan modern topluma doğru gelişen bir değişim sürecini anlatmaktadır.⁸⁰ Modernleşme kuramı, kapitalizme kendi başına geçemeyen Batı dışı toplumların değişme süreçlerini açıklamak üzere ortaya çıkmış bir kuramsal yaklaşımdır.⁸¹ Modernleşme; siyasi anlamda demokrasi ile, ekonomik anlamda sanayileşme ile, toplumsal anlamda tüketme ile, teknik anlamda makineleşme ile ve son olarak sosyal anlamda kentlileşme ile özdeşleştirilmektedir.⁸² Türkiye deneyiminde ise modernleşme bir halk hareketi olmaktan ziyade modernleştirici elitlerin bir toplumsal mühendislik projesi olmuş “halka rağmen halk için” sözünde kendini bulmuştur.⁸³

⁷⁹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C:VI, İ: 111, 25.2.1340, s. 329.

⁸⁰ Köker, a.g.e., s. 101-102.

⁸¹ Erbatur Çavuşoğlu, “Türkiye’de Erken Cumhuriyet Dönemini Batı, Dış Modernlik ve Kentleşme Süreçleri Bağlamında Düşünmek”, TOL Mimarlar Odası Kayseri Şubesi Mimarlık Kültürü Dergisi, S: 9-10, Eylül 2009, s. 111.

⁸² A.e., s. 120.

⁸³ A.e., s. 111.

Köker'in deyimiyle "modern devlet, cebir kullanma tekeli ile bu tekelin meşruluğunun "bir"liğini ifade etmektedir."⁸⁴ Cantek ise Batı dışı toplumlarda modernleşmeyi yönetici kadronun mekân üzerindeki tasarrufundan doğan tepeden inmeci bir zihniyetin ürünü olarak tanımlamaktadır.⁸⁵ Batılılaşmayı kendisi için zorunlu gören siyasi irade, bu iradeyi mümkün kılan bir toplumsal örgütlenmenin - ki bu örgütlenme bürokrasi ya da askeri tabakadır-varlığıyla oluşmaktadır. Yönetim, Batılılaşma hamlesini bir "telafi edici" ve tarihsel geç kalmışlığın giderilmesinin bir aracı olarak lanse etmektedir.⁸⁶ Tunçay ise "Çağdaşlaşma"nın tanımlaması güç ve görelî bir kavram olduğunu belirterek, genel olarak istenilirliğine inanılan bir toplumsal değişme süreci olduğunu belirtmektedir. Ancak bu istenilirliğin halk kitlelerince gerçekleşip gerçekleşmediği noktasında Türkiye'deki önder-aydın kesimin halk adına buna karar verdiğini belirtmektedir.⁸⁷

Yeni devlet idaresi, başta kültürel olmak üzere her açıdan geri buldukları toplumu dönüştürmek için Batılı hukuki, toplumsal ve ekonomik kurumlardan ilham alarak topyekûn bir ulus inşasına girişmişlerdir.⁸⁸ Ayrıca savaşın tarihsel sonuçları gayrimüslim yurttaşları içermeyen bir Türk ulusal kimliği anlayışının doğuşuna zemin hazırlamıştır.⁸⁹ Balibar ve Wallerstein'nın saptaması ise oldukça ilginçtir. Yazarlara göre hiçbir ulusun etnik temeli yoktur, fakat toplumsal oluşumlar ulusallaştıkça, içerdikleri, paylaştıkları ya da hükmettikleri topluluklar da *etnikleşir*; yani sanki kendiliğinden bir ilk kimliğe, kültüre, çıkarlara sahip olan, bireyleri ve toplumsal koşulları aşan doğal bir cemaat oluşturmuşçasına geçmişte ya da gelecekte temsil edilir hale gelir.⁹⁰

Modern devletin unsurlarından biri olan ulusal kimlik inşası, Balibar'ın deyimiyle, bireyin doğumundan ölümüne dek, bir *homo nationalis* olarak kurulmasıyla bağlantılıdır. "Ulusun kurucuları, inşa edilmiş bir çevrenin manilatif

⁸⁴ Köker, **a.g.e.**, s. 109.

⁸⁵ Cantek, **a.g.e.**, s. 23.

⁸⁶ **A.e.**

⁸⁷ Mete Tunçay, **T.C.'nde Tek, Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, 3. Bs., İstanbul, Cem Yayınevi, 1992, s. 184.

⁸⁸ Buğra ve Savaşkan, **a.g.e.**, s. 58-59.

⁸⁹ **A.e.** s. 59.

⁹⁰ Etienne Balibar, "Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji", **İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler**, ed. Etienne Balibar, Immanuel Wallerstein, çev. Nazlı Ökten, 3. Bs., İstanbul, Metis Yayınları, 2000, s. 121.

gücünden yaralanarak bir milli kimlik duygusu yaratmaya çalışırlar”.⁹¹ Cantek’e göre Ulusçuluk, ortak bir geçmişin keşfi ya da yaratılması olarak ortaya çıkar. Ulusu biçimlendiren, zaferlerin ve galibiyetlerin, yenilgilerin ve ihanetlerin tarihidir. Bu anlatı ulusu zaman içinde süregiden bir kendilik olarak tanımlar ve şimdi yaşayanlarla geçmişte yaşamış olanlar arasında bir bağ kurar.⁹² Connerton, simgesel kolektif metinler adını verdiği törenlerin, yineleme yoluyla, geçmişin kesintisiz sürdüğünü düşündürmeye yönelik bir çaba olduğunu iddia eder. Kolektif hafızayı harekete geçirici özellikleri dolayısıyla törenler, ulus kimliğinin inşasında vazgeçilmez gösteri biçimleri haline gelir. Ulus, üyelerine devredilmez bir kolektif mülk sağlarken, bu mülk üzerinde hayatlarını sürdürme hakkına sahip oldukları topraktır. Bu sebeple toprağın ulusal kutlama ve anma ritüellerinde özel bir yeri olmaktadır.⁹³

Yirminci yüzyıl başlarında İmparatorluğun bütünlüğünü koruma görevi içinde Osmanlılık düşüncesi savaş başlamadan önce bitmiştir. Savaş sırasında İmparatorluğun Müslüman unsurlarını hilafetin kutsal sancağı altında toplamaya yönelik girişimi “Arapların ihaneti” nedeniyle vazgeçilmek zorunda kalınmıştı. Doğu’daki Türki halkları etrafında toplanmayı amaçlayan Turancılık ise Sovyetler Birliği ile yapılan antlaşmayla son bulmuştur. Bürokrasi artık eskide kalan bu düşüncelerin hiçbirisi etrafında toplanamaz duruma gelmiştir. Keyder’e göre sonuç ne olursa olsun, yeni keşfedilmiş çekirdek olan Anadolu’nun yeni siyasi birimin başlıca merkezi olacağı artık bellidir.⁹⁴ Toprak da konu ile ilgili Balkan Harbi ile Osmanlılık düşüncesinin son bulduğunu, İttihat ve Terakki’nin dışarıya karşı tüm milletlerin temsilcisi görünümü verilmişse de aslında giderek Anadolu’ya ve Anadolu’daki Türk unsuruna bel bağlayarak sahiplenildiğini ve bu dönemde halka doğru hareketinin başladığını iddia etmektedir.⁹⁵

Balkan Savaşı ve hemen ardından gelen Dünya Savaşı ile devletin sınırları oldukça küçülmüştür. Sayısal bakımdan en önemli olan kesim Türkler olmasına rağmen ilgili dönemde en çok vurgulanan ulusalcılık değil İslam’dır. Türklerin çoğu

⁹¹ Cantek, **a.g.e.**, s. 17.

⁹² **A.e.**, s. 17.

⁹³ **A.e.**, s. 18.

⁹⁴ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 95.

⁹⁵ Zafer Toprak, **Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 4.

kendilerini hala önce Müslüman olarak görmekte ve Osmanlı Hanedanına güçlü bir şekilde bağlı kalmaktadırlar. Hanedana hem sultan olarak hem halife olarak değer vermektedirler.⁹⁶ Bağımsızlık mücadelesine katılanların en çok kullandıkları söylemde mücadelenin padişah ve ülke için olduğudur. 1921’de Sakarya Savaşı’ndan sonra askerlere takılan savaş madalyalarının Osmanlı’ya ait olması veya 1922 yılına kadar Sultan’ın doğum günün Ankara’da resmi olarak kutlanıyor olması bu bağlılığın bir parçasıdır.⁹⁷ Direniş hareketinin söyleminde, padişah/halifenin İstanbul’da esaret altında olduğu ve işgal sonra erdirildikten sonra bu makamın layık olduğu mevkiye yeniden kavuşacağı mesajı uzun süre vurgulanmıştır. İstanbul’a karşı açık tavrın alınması için saray ve çevresinin işgalci güçlerle iş birliğinin net olarak ortaya çıkması, İstanbul’un kışkırttığı iç isyanların bastırılması, işgale karşı askeri direnişin önemli mesafeler alması beklenmiştir. Demirel’e göre bu taktik sayesinde İstanbul’un iktidarına son verilip adım adım tek partili Cumhuriyet’e geçilmiştir.⁹⁸ Hilafet ve saltanata karşı açık bir hedef alınmamasının bir örneği de mebusların TBMM’nde göreve başlarken ettikleri yemindir: “...Hilafet ve saltanat makamının ve vatan ve milletin kurtarılması ve bağımsızlığından başka bir gaye izlemeyeceğime vallahi.”⁹⁹ Bu tutumun sebeplerinden biri meclisin bizatihi yapısından kaynaklanmakta, başlangıçta hayli geniş olan muhafazakâr bir kitlenin tatmini zaruretinden doğmaktadır.¹⁰⁰ Bir yanda İstanbul, diğer yanda Ankara’daki Meclis’in oluşturduğu bu ikili durum saltanatın ilgası ile son bulmaktadır.¹⁰¹ Şevket Süreyya’ya göre ilgili dönemde büyük çoğunluğun düşüncesi Ankara hükümetinin geçici olduğudur. Meclisin “en mühim görevinin başında, vatanın istiklali, hilafet ve saltanat makamının kurtarılması oluşturmaktadır.”¹⁰² Mustafa Kemal Nutuk’ta, saltanat ve hilafete bağlılık mesajının

⁹⁶ Ahmad, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, s. 61.

⁹⁷ Zürcher, **Bir Ulusun İnşası**, s. 20.

⁹⁸ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis’te Muhalefet İkinci Grup**, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 6. Bs., 2011. s. 84.

⁹⁹ A.e., s. 152.

¹⁰⁰ Tarık Zafer Tunaya, “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C: XXIII, S: 3, 4, 1958, s. 239.

¹⁰¹ Demirel, **a.g.e.**, s. 152-153.

¹⁰² Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam II- Mustafa Kemal 1919-1922**, C: II, 26. Bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2009, s. 253.

yinelenmesinin mevcut koşulların gerektirdiği bir söylem olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir:

...Hakikat, Osmanlı saltanatının ve hilafetin yıkılmış ve kalkmış olduğunu düşünerek, yeni esaslara dayanan yeni bir devlet kurmaktan ibaretti. Fakat vaziyeti olduğu gibi söylemek, maksadın büsbütün kaybolmasını mucip olabilirdi. Çünkü genel fikir ve eğilimler, Padişahın henüz mazur mevkiide bulunduğu merkezindeydi. Hatta mecliste, ilk anda hilafet ve saltanat makamı ile bağlantı kurmak ve aramak cereyanı baş göstermişti.¹⁰³

Ekim 1922’de, Yunan ordusunun Anadolu’yu, son İngiliz kuvvetlerinin de İstanbul’u terk etmesinin ardından milliyetçiler İstanbul’a girdiklerinde kültür tartışmalarına son noktayı koymuşlardır. O andan itibaren, kabul gören düşünce, İslam’ı dışlayarak kültürel yerliliği Batılılaşma coşkusuyla uzlaştırmaya girişen milliyetçilikten kaynaklanacaktır. Türkiye’deki yorumuyla milliyetçilik, ulus-devletin sağlam bir temel üzerinde yeni bir başlangıç yapabilmesi için Avrupa’ya dönük Hristiyan Osmanlı burjuvazisinden geride kalanların Milli bünyeden sökülüp atılması olarak tanımlanmaya başlayacaktır.¹⁰⁴

Halifeliğin İslam dünyası için taşıdığı önem vurgulandıkça siyasi gerilim yükselmektedir. Kemalistlerin koparmak istedikleri bağlantı tam anlamıyla oluşan bu siyasi gerilimdir. Çünkü bu bağlantı ulusal devletin ruhuna ters düşmekte, halife ve sayısız İslami kurum varlığını sürdürdükçe, eski rejim taraftarları İslam’ın sembollerini güçlü bir silah olarak kullanma fırsatı elde etmektedirler. Mustafa Kemal, İslam inancını yüzyıllardır alışlagelen siyasal araç olma konumundan kurtararak temizlemek ve yüceltmek gerektiğinden söz ederek bu noktayı açıklığa kavuşturmuş, iki gün sonra 3 Mart 1924’te Büyük Millet Meclisi halifeliği kaldırmıştır.¹⁰⁵ Mardin laik reformların adım adım uygulanması ile İslam’ın etki alanının kaybolduğunu şu cümlelerle aktarmaktadır:

...Bir bütün olarak bakıldığında, eski sistemin önemli bir bileşeni olan İslamiyet, Cumhuriyet dönemindeki laik reformlar sonucunda halifeliğin kaldırılması, eğitimde devlet tekelinin kurulması, ulema kurumunun dağıtılması, İslam

¹⁰³ A.e., s. 261.

¹⁰⁴ Keyder, “Modern İstanbul’un Tarihçesi”, s. 550.

¹⁰⁵ Ahmad, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, s. 82.

hukukundan vazgeçerek bazı küçük değişikliklerle İsviçre medeni kanununu Kabul edilmesi, latin alfabesinin benimsenmesi ve 1924 tarihli Türk anayasasından devletin dininin İslam olduğuna ilişkin hükmün çıkarılması (1928) yoluyla adım adım sahneden çekildi.¹⁰⁶

Mustafa Kemal'in Osmanlı Devleti'ni olduğu gibi yaşatma düşünceleri ve önerilerinin yanında yer almadığı bilinen bir gerçektir. Güneş'in Nutuk'tan aktardığı bilgilere göre Kemal Paşa Osmanlı Devleti'ni, onun istiklalini, padişahı, halifeyi, hükümetini anlamı kalmamış bir takım boş kurumlar ve sözler olarak nitelendirmektedir.¹⁰⁷ Mustafa Kemal daha 1907 yılında arkadaşlarına:

...Köhneleşen ve canlılığını kaybeden Osmanlı İmparatorluğu gövdesi üzerine devlet oturtulamaz. Ancak Türk çoğunluğu toprağı üzerinde oturtulabilir.¹⁰⁸

demişti.

Yeni ulus devlet düşüncesinde yayılma fikri mevcut olmamakta, Misak-ı Milli sınırları içerisinde bir ulus devlet düşüncesi oluşturulmaktadır. Bu düşünce içerisinde Arap topraklarına sahip olmak gibi bir arzu söz konusu değildir. Falih Rıfkı'nın belirttiği gibi garplılaşmak, aynı zamanda Araplaşmaktan kurtulmak, Türkleşmek demektir.¹⁰⁹ Cumhuriyet'in ilk yıllarında Sovyet elçisi Aralov anılarında Mustafa Kemal'in bu konudaki fikirlerini şu cümleler ile aktarmaktadır;

...Biz Türkler, Milli Misakımızda, Arap ülkelerine sahip olmaktan vazgeçtik. Araplar kendi alın yazılarını kendileri belirtebilirler ve belirtmelidirler. ... Bizim amacımız, Türklerin oturduğu toprakların çerçevesi içinde milli bir Türkiye kurmaktır. Arap topraklarına sahip olmak, bizim için, uluslararası anlaşmazlıklara vesile teşkil edecek korkunç bir yol olurdu.¹¹⁰

Zürcher'e göre Cumhuriyet İdaresi'nin amaçlarından biri; yüzde doksanı Müslüman olan ve sayısal olarak azalmış nüfusu bir ulusa çevirerek, vatanseverlik

¹⁰⁶ Şerif Mardin, "Modern Türk Sosyal Bilimler Üzerine Bazı Düşünceler" **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, ed. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 75.

¹⁰⁷ İhsan Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı**, İstanbul, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 3. Bs. 2009, s. 147.

¹⁰⁸ Atay, **Çankaya**, s. 56.

¹⁰⁹ **A.e.**, s. 560.

¹¹⁰ S. İ. Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları**, çev. Hasan Ali Ediz, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, Aralık 1997, s. 144.

duygusunun yerleştirilmesi oluştururken, diğer amacı da toplumu “modern”, diğer bir ifadeyle “medeni” yapmak oluşturmaktadır. Hedeflenen bu amaçlara kitlelerin aydınlatılmasıyla ulaşılması mümkün olmakta, bu sebeple örgütlü dini, insanların kafasında kurduğu egemenliği bırakmaya zorlamakla mümkün olabilmektedir.¹¹¹ Gerek maddi koşulların gerekse Kemalistlerin sahip oldukları ideolojik araçların 1908 sonrası Anayasal dönemin, 1912 ve 1922 arasındaki on yılın ürünleri olduğunu belirtmek gerekir.¹¹²

Cumhuriyet yönetimi Osmanlı’nın son döneminde yapılan modernleşme girişimlerini eleştirmekte ve kökten bir değişim yaratacak koşulları yaratamadığını dile getirmektedirler;

...Kanunlar inkılâbı yapılmak istendi. Meşrutiyet ilân edildi. Meclis toplandı, fakat bir yandan da halifenin yerde Allahın gölgesi olduğu tanındı. Şer’î mahkemelerde bir tepsi baklava ile istenen hükümler alınıyordu. Öğretim inkılabı yapılmak istendi. Bir taraftan fen dersleri okutulurken bir taraftan da ayın ortasından ikiye ayrıldığı veriliyordu. ... Türk devrimi ‘sıhî zihniyete’ dayanan modern bir devrimdir. Türkiye yaptığı devrimleri kökünden yapar. Kökünden halleder.¹¹³

Keyder’e göre, Osmanlı İmparatorluğu, kapitalizmle bütünleşme süreci içinde gerilemiş ve çeşitli milliyetçi ayrılık hareketlerinin başarıya ulaşması sonucu parçalanmıştır. Kapitalizmle bütünleşme geleneksel bürokrasiye rakip bir burjuva sınıfını ortaya çıkarmıştır. Ancak imparatorluk parçalanırken yeni bir ulus devleti kurup bu devleti modernleştirmeye koyulan burjuvazi değil, bürokrasi olmaktadır.¹¹⁴ Tekeli’ye göre, modernleşme projesi Avrupa dışındaki ülkelere iki farklı yoldan uygulamaya geçmektedir. Bunlardan ilki; kapitalizmin işleyişinin yarattığı yayılmacı etkidir. İkincisi ise bir yandan Batı’nın üstünlüğünün ve yeni düşüncelerinin etkisi altında kalan yönetici elitlerin; kapitalizmin işleyişinin gerektirdiği ve yarattığı ticaret burjuvazisinin işbirliği içinde, reformist kurumsal düzenlemeler ve eğitim yoluyla yani bir sosyal mühendislik uygulamasına gitmesi ile mümkün olmaktadır. Bunlardan ilki kendiliğinden olup, diğeri “tepedenci”

¹¹¹ Zürcher, **Bir Ulusun İnşası**, s. 213.

¹¹² **A.e.**, s. 214.

¹¹³ Turan, **a.g.e.**, s. 91.

¹¹⁴ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 9.

müdahaleler ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.¹¹⁵ Yazara göre, Cumhuriyet'in modernleşme projesi "Batı'ya rağmen Batılılaşma"dır. Batılı ama Batı'nın denetiminde olmayan bağımsız bir ulus-devlet kurulacaktır.¹¹⁶

Akalın'a göre Uluslaşma projesi, aslında tartışmaları Cumhuriyet öncesine dayanan (Akçura-Üç Tarzı Siyaset) içeriği itibariyle, bir imparatorluk bakiyesi olan milletlerin, kültürel olarak Türkleştirilmesi ile bir ulus-devlet yaratma programıdır. Yazara göre ulus, kapitalist toplumun siyasal kimliğine verilen addır.¹¹⁷ Toynbee'nin aktardığı kadarıyla "insan sürüsünün, millete dönüştürülmesi" için yurttaşların bireysel hak ve özgürlükler ile donatılması esastır.¹¹⁸ Göle'ye göre ise Batı tarihi Rönesans'tan başlamak üzere Aydınlanma'dan geçerek sanayi çağına varan bir dizi doruğa ulaşmıştır. Bilgi Çağı'nda egemenliğini sürdüren Batı, modernleşme için bir başvuru noktası haline gelmiştir. Yazara göre Batı dışında kalanlar "tarih yaratmamakta" tarih ve bilgi alanının dışında tutulmaktadır. Dolayısıyla Batılı olmayan toplumlar için tarihleri sürekli bir taklit ediş, modernleşme ve sözde Batı toplumlarına göre kendi konumlarını belirleme çabasıdır. Doğu ile Batı'nın karşılaşması ise karşılıklı bir alışverişe değil, zayıf olanın gerilemesine yol açmaktadır. O halde uygarlık, modernleşmeyi yaratan Batı'nın tarihsel üstünlüğünü belirtmektedir.¹¹⁹

Türk modernistlerinin sürekli belirttiği gibi, reformların başlıca amacı muassır medeniyet seviyesine yani Batı uygarlığı düzeyine erişmektir.¹²⁰ CHF'nın 25. yılında yayınlanan eserde belirttiği gibi:

...Türk milleti, yaptığı inkılaplarla, Osmanlı İmparatorluğu'nda kabul edilmiş olan devlet rejiminden Türkiye Cumhuriyeti rejimine geçmiş bulunuyordu. Osmanlı İmparatorluğu çökerken, imparatorluk devrinde vatan, millet, devletin esas teşkilâtı ve âmmе hukuku mefhumlarının taşıdığı mânalar da yıkılmıştı. Bu

¹¹⁵ İlhan Tekeli, "Modernleşme Projesi Olarak Türkiye'de Kent Planlaması", **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, ed. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 157.

¹¹⁶ A.e., s. 165.

¹¹⁷ Akalın, a.g.e., s. 105.

¹¹⁸ A.e.

¹¹⁹ Nilüfer Göle, "Modernleşme Bağlamında İslami Kimlik Arayışı", **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, ed. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 87.

¹²⁰ A.e.

mefhumlara, Türk Milletinin görüşünü açıklayabilecek yeni bir mâna vermek gerekiyordu.¹²¹

Kasaba, Osmanlı-Türk elitinin hem siyasal hem de ideolojik bakımdan reform tepeden tabana inen bir süreç olarak kavradıklarını, dolayısıyla çabalarının önemli ölçüde Osmanlı kurumlarını değiştirmeye ve içinde bulunulan koşulların maddi yönlerini yeniden biçimlendirmeye yönelik olduğunu ifade etmektedir. Güdülen amaç daha çok yapılanların Avrupa'daki karşılıklarına benzemesini sağlamaktır. Bu anlamda ortamın ve kurumların değişmesinin, bireylerin davranışlarına kolayca etki ederek biçimleneceğini düşünülmektedir.¹²²

Mustafa Kemal'in Batılılaşma fikri içerisinde düşüncelerine önem verdiği aydın Ziya Gökalp 1922 yılında Yeni Gün gazetesindeki makalesinde Batı medeniyetini kabule mecbur olduğumuzu belirterek şöyle demektedir:

...Kabul etmediğimiz taktirde Garp devletlerinin esiri olacağız. Garp medeniyetine hâkim olmak yahut garp devletlerine mahkûm olmak, bu iki şıktan birini kabul mecburiyetindeyiz. Bugün artık şu hakikat anlaşılmıştır: Avrupa'ya karşı hürriyetimizi ve istiklalimizi müdafaa edebilmek için Avrupa medeniyetini iğtinam etmemiz lazımdır. Avrupa medeniyeti müspet ilimlerden ve sınai tekniklerden, içtimai teşkilatlardan ibarettir.¹²³

Mango'nun bu anlamda tespiti oldukça önemlidir. Yazara göre Mustafa Kemal, modernleşmenin Batılılaşmayı içerdiğini, dolayısıyla da Batı ile işbirliği içinde daha kolayca ilerlenebileceğini düşünmektedir. Devletin idarecileri de genellikle Batının bilimine hayran olmakta, ancak yerel Hristiyanlardan ya da Batılı büyük güçlerden hazzetmemektedirler. Mustafa Kemal'e göre başarısızlıkların sebebi ülke dışında aranmamakta, geri kalmışlığın sebebi milli bir eğitim alamamaktan ileri gelmektedir.¹²⁴ Berkes'in düşüncesinde ise Mustafa Kemal'e göre sömürü hedefi olan uluslar, özellikle hala Asya gelenekleri doğrultusunda yaşamakta direnen halklardır. Bu toplumlar ulusluklarını bilmedikçe, geriliklerine

¹²¹ Turan, **a.g.e.**, s. 85.

¹²² Kasaba, "Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm", s. 30.

¹²³ Altınkaş, **a.g.e.**, s. 118.

¹²⁴ Andrew Mango, "Atatürk", **Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye**, C: IV, ed. Reşat Kasaba, çev. Zuhal Bilgin, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s. 156.

gömülü kaldıkça, rejimleri ne olursa olsun üstün uygarlıklı toplumların sömürü ya da saldırı hedefi olmaya mahkûmdurlar. Bu uluslar kendilerini çağdaş Batı uygarlığı düzeyine getirecek devrimlere girişmedikçe dünyada eşit hak ve güç sahibi olma iddiasında bulunamayacaklardır. Şu hâlde, onun açısından anti- emperyalizm savaşı Türkiye açısından bir çağdaşlaşma çabasıdır.¹²⁵

1.1.3. Ulus Devlet Düşüncesi ve Ankara

Yeni bir ulusun doğması ile sonuçlanan siyasi rejim değişiminin var olmasının en güçlü bağı, kurulacak yeni bir başkenttir. Yeni başkent gerek görüntüsü gerek faaliyetleri ile uluslaşmayı özendirmeli, ulusal çaba ve gurur kısacası uluslaşmanın dışavurumu olmalıdır. Bu sebeple istenilen uluslaşma; mevcut bir kente yaslanarak yaratılmaz.¹²⁶ Bu anlamda eski olana alternatif yeni bir düzen kurma eylemi “hesaplaşma” olarak karşımıza çıkmaktadır. Connerton’a göre hesaplaşma peşinde olanlar, eski ile yeni düzen arasındaki savaşı yeni düzen lehine sonlanmasından sonra, kendilerini meşrulaştırmak, onay kazanmak isterler. Eski rejimin yaptıklarının yargılanması, yeni düzenin kurucu söylemi haline gelmektedir.¹²⁷ Bu bağlamda Bostancı; Cumhuriyet’in kuruluş aşamasında halkın ve ekonomik faaliyetlerde bulunan kesimlerin zihni düşünüş ve tutumlarında ne tür değişimler olduğunu tespit etmek bakımından Ankara’nın özel bir önemi olduğu kanısındadır. Çünkü ulusal mücadelenin merkezi durumundaki bu kent aynı zamanda değişen Türkiye’nin vitrinidir.¹²⁸

Burhan Asaf’ın Hakimiyet-i Milliye’deki yazısında aktardıkları yeni devletin kurucu kadrosunun mekânsal stratejisinin özetler niteliktedir:

Bütün büyük dönüm noktalarında yeni ve taze bir cemiyet nizamına geçmek arzusu, insanın yeni baştan ve tekmil tarifini şart koşar ve bu uğurda yapılan büyük mücadele, destan edebiyatına revaç verir.¹²⁹

¹²⁵ Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 20. Bs., 2014, s. 492.

¹²⁶ Gönül Tankut, **Bir Başkent’in İmarı Ankara: (1929-1939)**, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1993, s. 45.

¹²⁷ Cantek, **a.g.e.**, s. 20.

¹²⁸ Bostancı, **a.g.e.**, s. 23.

¹²⁹ Burhan Asaf, “Ankara”, **Hakimiyet-i Milliye**, 9 Mayıs 1934., akt. Cantek, **a.g.e.** s. 169.

Ulus devletin sembolü olan başkentin her açıdan iktidar sembolü olması gerekmektedir. Oysa İstanbul genç Cumhuriyet için yeni baştan kodlanamayacak kadar “geçmiş yüklü” ve “ulusal birliğin sembolü olamayacak kadar kozmopolittir”.¹³⁰ İstanbul’un kozmopolit yapısına olan tavır; kozmopolit sözcüğünün anlamının çoğulculuktan çok çöküşün ya da çözülüşün ifadesi olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Yeni devletin ulaşmak istediği ulusal kimlik ile kozmopolit sözcüğü bu anlamda birbirine zıt olan kavramlar olup yeni devlet için bir tehdit unsuru olarak algılanmaktadır.¹³¹ İstanbul’dan yani kozmopolit olan bu kentten Ankara’dan hedeflenenleri yapmak pek mümkün görünmemektedir.¹³²

Ankara’nın başkent tercihi edilmesinin jeopolitik, stratejik ya da coğrafi konumu dışında, yeni bir ulus devleti yaratmak, hatta bazı yazarların ifade ettiği gibi Cumhuriyeti kuran kadronun “ütopya”larını gerçekleştirmek amacıyla olduğu bilinmektedir. Bu konuda Tekeli, Cumhuriyeti kuran kadronun, Batı’nın denetiminde olmayan, bağımsız ve modern bir ulus-devlet inşa etmek için, Batı ile sıkı eklemlenmiş olan İstanbul kenti yerine Ankara’nın başkent seçilmesinin devrimci bir karar olduğunu, İstanbul’da yozlaşmamış bir modern yaşamın kurulamayacağına inandıklarından, Ankara’da örnek bir modern hayatın yaratılmak istendiğini aktarmaktadır.¹³³

Ankara; imparatorluğun çözülmesi ile birlikte, İstanbul’u besleyen gövdesinin kaybedilmesinden sonra eskiye bir itiraz sonucu olarak kurulmuştur. İstanbul’dan (Osmanlı’dan) bir cins intikam olan yeni Ankara, İstanbul’un tarihinin

¹³⁰ Cantek, **a.g.e.**, s. 69.

¹³¹ Cemile Burcu Kartal, “Değişen İktidar İlişkileri İçinde İki Kentin Dönüşümü: İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e–Payitaht İstanbul’dan Makarr-ı Hükümet Ankara’ya (Dönem Basınında Tartışmalarlar 1920-1940)”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı**, İstanbul, Doktora Tezi, 2012, s. 242.

¹³² Seyfi Öngider, “Kahpe Bizans, Mağrur Ankara!”, **İki Şehrin Hikayesi Ankara-İstanbul Çatışması**, der. Seyfi Öngider, İstanbul, Aykırı Yayıncılık, 2003, s. 70.

¹³³ İlhan Tekeli, “Modernleşme Sürecinde İstanbul’un Nüfus Dinamikleri Nasıl Değerlendirilmeli?”, **Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular**, haz. Murat Güvenç, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2009, s. 24.

özetinin aksine düzenli bir şehir olarak tasarlanmıştır.¹³⁴ Şimşir'e göre ise İstanbul dururken Anadolu ortasında yeni bir başkent yaratmak devrimci bir düşüncedir.¹³⁵

1937 Ağustos'unda İskandinavyalı bir gazeteciye verdiği röportajda İsmet İnönü yeni başkent sayesinde çağdaşlaşmanın Anadolu'ya daha fazla yayılacağı fikrini şu sözleri ile aktarır:

...Ankara'nın yeni devlet merkezi olmasını kararlaştırdığımız zaman, en mühim sebep askeri cabat olmuştu. Bu gayri müsait askeri vaziyet bertaraf olduktan sonra da Ankara'da kalmakta ısrar ettik. Bunun başlıca sebebi şu düşüncedir: Biz memleketin ortasında kalacak olursak, dahili ahvale en küçük teferruatına kadar hâkim olacağız. Asya-yı Suğra'nın (küçük Asya'nın) merkezinde tam manasıyla esaslı ve asri kültüre malik olmayan bir nesil vardı ki, bugünkü olgun nesle nazaran iptidai ve Asyaî bir cemiyet teşkil ediyordu. Filvaki İstanbul'dan itibaren içeriye doğru çok muayyen ve çok mahdut bir medeniyet sahası vardı. Dahildeki genel taassup içine İstanbul'dan sokulmak bizim için pek zor olacaktı. Memleketin tam orta noktasında bulunduğumuzdan nüfuz ve tesirimiz fevkalade genişledi.¹³⁶

Batı'ya rağmen Batılılaşma için Cumhuriyet yönetimi mekânsal stratejilere önemli roller vermiştir. İstanbul, ülkenin Batıyla en sıkı eklemlenmiş bir bakıma en çok Batılılaşmış kenti olmasına rağmen, bu kentteki Batılılaşma yozlaşmış olarak görülmektedir. Bu anlamda gerçek bir Batılılaşma deneyimi için yeni bir başkent gereklidir.¹³⁷ Tekeli'ye göre bu ulusalcı Batılılaşmanın örneğini İstanbul'da gerçekleştirmenin olanaklı olmadığı düşünülmekte bu örnek Ankara'da yaratılmak istenmektedir. Anadolu'nun ortasında yozlaştırıcı etkilerin uzağında, Ankara'da gerçekten aydınlanmış bir ulus-devlet yaratılacaktır.¹³⁸ Adam'ın çalışmasında belirttiği üzere Ankara, yeni yönetimin ütopyalarını somutlaştıracığı bir sahnedir:

...Ankara sanki yeni Cumhuriyet'i kuranların ütopyalarının somutlaştırılmaya çalışıldığı bir sahne idi. Bu ütopya İzmir, İstanbul'da da kurulmakta idi kuşkusuz. Ama ütopyaların sıfırdan başlama olanaklarına sahip, daha önceye dair

¹³⁴ Mehmet Ali Kılıçbay, "Doğu Berlin-Batı Berlin", **İki Şehrin Hikayesi Ankara- İstanbul Çatışması**, der. Seyfi Öngider, İstanbul, Aykırı Yayıncılık, 2003, s. 114.

¹³⁵ Bilal Şimşir, **Ankara... Ankara... Bir Başkent'in Doğuşu**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2. Bs. 2006, s. 16.

¹³⁶ Bilsay Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi Büyük Devletler ve Türkiye**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Eylül 2011, s. 266.

¹³⁷ Tekeli, "Modernleşme Projesi Olarak Türkiye'de Kent Planlaması", s. 165.

¹³⁸ A.e.

yönlendirici, zorlayıcı koşulları olmayan mekanlara gereksinimi vardır. Devletin, Cumhuriyet'in kurulması sürecinde egemen olanların geleceğe ilişkin tasarımlarından kaynaklanan ve resmî ideolojinin yaygınlaşması, kendini yeniden üretmesi için toplumsal ve mekansal örgütlenme olanaklarını kullanan bir senaryo ile bu oyun sahnelenir.¹³⁹

1.1. Yeni Başkent: Ankara

Hobsbawm 19. Yüzyılı üretim ilişkilerindeki dönüşüm ve gelişime bağlı devrim çağı olarak tanımlarken, 20. Yüzyılı; yaşanan ekonomik gelişmelerin ortaya çıkardığı, toplumsal sorunların aşılmasına yönelik yeni toplum ve mekân arayışlarının çağı olarak nitelemektedir.¹⁴⁰ Özellikle 20. Yüzyılın başlarıyla birlikte yeni ulus devletler, yeni bir toplum kurguları, yeni bir başkent yaratma istekleri ya da başkentlerin değiştirilmesi giderek hız kazanmıştır.¹⁴¹ Başkentlerini değiştiren ülkelerin amaçları birbirinden farklı olsa da yeni bir siyasal ve ekonomik yapılanmanın gerçekleştirilebilme amacına yönelik olmaları ortak noktalarından biridir. Diğer ortak noktasını ise yeni bir devlet düzeninin kurulması sürecinde, ülke halkını ortak değerler ve yeni amaçlar çerçevesinde bir araya getirecek politik ve ekonomik mekânsal ortamı sağlayabilme çabası oluşturmaktadır.¹⁴²

Çınar'a göre Ankara'nın başkentlik kararı yeni kurulan devletin yönetici sınıfının dayandığı iktidar ilişkilerini dönüştürme isteğinin bir yansımasıdır. Böylelikle Ankara'nın başkent seçilmesi sadece Osmanlı'nın yadsınması değil aynı zamanda Cumhuriyet yönetiminin emperyalizm karşıtı tutumlarının mekânsal kararıdır. Cumhuriyet bürokrasisine göre son dönemde Osmanlı Devleti'nin yıkılışına giden sorunların başında yerli aracı sınıf ve yabancılar ile kurulan eşitsiz ticari ilişkiler gelmektedir. Bu noktada felaketlerin sebebi olarak görülen İstanbul; dışa bağımlı burjuvazi ve lüks yaşantının simgesi durumundadır. Çınar, başkentlik kararının antiemperyalist bir karar olarak alındığını ancak yeni yönetimin kapitalizm karşıtı olmadığını vurgulamaktadır.¹⁴³

¹³⁹ Mehmet Adam, "Ankara'da Kentsel Yaşam", **TMMOB Mimarlar Odası Mimarlık**, 85/2, 3, yıl: 23, S: 212-213, s. 28.

¹⁴⁰ Kartal, **a.g.e.**, s. 61.

¹⁴¹ **A.e.**

¹⁴² Tayfun Çınar, **Dünyada ve Türkiye'de Başkentlik Sorunu**, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Nisan 2004, s. 105.

¹⁴³ **A.e.**, s. 192.

Tarih içerisinde başkent değişikliğinin birçok örneği bulunmaktadır. 16. yüzyılda bir imparatorluk haline dönüşmekte olan İspanya'nın başkentini Valladolid'den Madrid'e; Büyük Petro'nun 18.yy da St. Petersburg'u Moskova'nın yerine ikâme etmesi veya Çin'in Nankin'den Pekin'e taşınması, Japonya'nın Kyoto'dan Tokyo'ya göç etmesi ya da Brezilya'nın Rio De Janerio yerine Brasilia'ya yerleşmesi başkent değişikliklerine örnek olarak gösterilebilir.¹⁴⁴ İstanbul, Sydney, Rio de Janerio ve Karachi gibi eski liman kentlerini bırakarak, ülkenin içlerine doğru yeni başkentlerin imar edilme süreçlerinde ortak düşünce, eski başkentlerin yarattığı emperyalist etkilerden uzaklaşma çabasıdır.¹⁴⁵ Bu örneklerin çoğunda yeni başkent olan şehirler, eski kenti gölgede bırakmasına rağmen Ankara-İstanbul arasındaki başkent değişikliği bu olayın istisnası olarak kalmaktadır. İstanbul'un coğrafi olanaklarının aksine Ankara, Anadolu'da hiçbir belirgin özellik taşımayan bir yükseltisi üzerinde, sulak ama epey bir kurak zeminde kurulan bir şehirdir.¹⁴⁶ Nitekim, yeni bir başkent inşası iktidarın kendini meşrulaştırdığı, yeni rejimin gösterisi olarak da yorumlanabilir.¹⁴⁷ Plaggenborg'un ifadesiyle başkent çok kültürlü İstanbul'dan tereddüte yer bırakmayacak kadar milli karakterdeki Anadolu Ankara'ya taşınması, ulusun ikâmesidir. Diğer bir deyişle eski imparatorluk başkentinde cisimleşen geçmişi reddedilmesini sembolize eden bir jesttir.¹⁴⁸

Zengin bir geçmişe sahip, fakat ekonomisi zamanla gerileyerek neredeyse çökmüş, 20-25 bin nüfuslu, fizik yapısı yangınlar ve bakımsızlıktan oldukça yıpranmış, harap görünümlü küçük bir Orta Anadolu kenti olan Ankara, önce 27 Aralık 1919 açık bildirimi ile Milli Mücadele'nin, daha sonra da 13 Ekim 1923'te kabul edilen yasa ile Türkiye Cumhuriyeti'nin idare merkezi oldu.¹⁴⁹ Oysa 1920'li yıllarda Ankara; keçisi, kedisi ve armudundan başka bir şeyi olmayan, tozlu, sıtmalı bir Orta Anadolu kasabasıdır. İstanbul ise gösterişli ve görkemli bir imparatorluklar

¹⁴⁴ Kılıçbay, **a.g.e.**, s. 107.

¹⁴⁵ Kartal, **a.g.e.**, s. 61.

¹⁴⁶ Kılıçbay, **a.g.e.**, s. 109.

¹⁴⁷ Kartal, **a.g.e.**, s. 63.

¹⁴⁸ Stefan Plaggenborg, **Tarihe Emretmek Kemalist Türkiye, Faşist İtalya, Sosyalist Rusya**, çev. Hulki Demirel, İstanbul, İletişim, 2014, s. 111.

¹⁴⁹ R. Raci Bademli, "1920-40 Döneminde Eski Ankara'nın Yazgısını Etkileyen Tutumlar", **TMMOB Mimarlar Odası Mimarlık**, 85/2, 3, yıl: 23, S: 212-213, s. 10.

başkenti olup bin küsur yıl Bizans’a, beş yüz yıl kadar da Osmanlı İmparatorluğu’na başkentlik etmiştir.¹⁵⁰

Ankara’nın başkent tercihinin sadece “stratejik” sebeplere dayanarak açıklamak yeterli değildir. Üzerinde durulması gereken önemli noktalardan biri; uzun zaman Bizans’a ardından Osmanlı’ya başkentlik etmiş İstanbul yerine, çoğu yazarın ya da Cumhuriyeti kuran kadronun sıklıkla ifade ettiği gibi bir *Orta Anadolu Kasabası*’nın başkentlik kararının nasıl mümkün olduğudur.¹⁵¹ Bir diğer önemli husus da verilen siyasi kararın nasıl yorumlandığı, nelere tepki olarak doğduğu ve sonuçlarının ekonomi yönünden ortaya konulmasıdır.

Yeni bir başkent oluşumunda sıklıkla tekrarlanan *Bozkırda yoktan bir başkent yaratmak* söylemi derin anlamlar taşımaktadır. Aydın’ın çalışmasında tespit ettiğine göre kurucu ideolojinin genel söylemlerinden hatta küçümseyici söylemlerinden biri de *bozkır* kavramıdır. Çünkü *Bozkır*, yoksulluğu, geriliği, geçmişte kalanı temsil etmekte; resmî ideoloji tarafından derhal tarıma açılması, ormanlaştırılması veya güzel görünümlü kentlerle benzemesi gereken bir geçmiş kalıntısı olarak kodlanmaktadır.¹⁵² Dolayısıyla *bozkırda bir orman yaratmak* fikri, Anadolu’da medeni bir millet yaratmak fikriyle örtüşmekte; yazarın *orman davası* olarak adlandırdığı yeni toplum yaratma girişiminin biyo-kültürel karşılığı olmaktadır.¹⁵³

Çınar ise *bozkırda yoktan başkent yaratmak* söyleminde gerçeklik payının olduğunu kabul etse de buradaki bakış açısının gerçeği tamamıyla yansıtmadığını, kentin, 19. yüzyıl öncesine dayanan uzun toplumsal ve ekonomik tarihinin olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁴ Bora ise “tarihsiz şehir” söylemine karşı çıkarak “yoktan başkent yaratmak” hikayesini “abartmamak” gerektiğini ifade etmektedir. Ankara’nın “hiç de nevzuhur ya da türedi” bir kent olmadığını, Milattan öncesine

¹⁵⁰ Şimşir, *Ankara...Ankara...*, s. 16.

¹⁵¹ Çınar, *a.g.e.*, s. 137.

¹⁵² Suavi Aydın, “Ekolojik Tahribat ve Kültürel Çöküş: Bir Şehir Yaratma Projesinin İflası Olarak Ankara”, *Cumhuriyet’in Ütopyası: Ankara*, haz. Funda Şenol Cantek, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2012, s. 74.

¹⁵³ *A.e.*, s. 75.

¹⁵⁴ Çınar, *a.g.e.*, s. 138.

Hititlere uzanan, Roma devrinde parlak bir yükseliş yaşayan, 19 yüzyıla kadar canlı bir iktisadi, sosyal ve kültürel zengin bir mirasa yaslandığını aktarmaktadır.¹⁵⁵

Cumhuriyet'in kültürel söylemindeki Ankara, eski emperyal ve kozmopolit İstanbul'un aksine, gençliğin, idealizmin, yurtseverliğin ve Kemalist inkılabın, saflığın vücuda gelişi olarak tasvir edilmiştir.¹⁵⁶ İstanbul ve Ankara'ya bakış açıları bu tasvirler üzerinden sıkça dile getirilmektedir. Aynı zamanda modern yaşantının doğabileceği yeni ve tüm ülkeye örnek bir kent kurarak, yeni rejimin başarılarını bu kentte sembolleştirmek mevcut başkentlik görevi dışında yeni başkente yüklenen bir görevdir.¹⁵⁷

Ankara-İstanbul arasındaki ayrımın sürekli zıtlıklar üzerinden vurgulanması dikkat çekicidir. Sıklıkla vurgulanan bu ayrımı Çınar şu cümleler ile özetlemektedir:

...Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul ve Ankara'nın etrafında tuhaf bir sembolizm gelişmişti: İstanbul bulanıklığın ve karmaşanın simgesiydi. Ankara saflığın ve temizliğin; İstanbul kutsalsa Ankara laik; İstanbul hantalsa Ankara dinamik; İstanbul 19. yy Batıcılığını yansıtıyordu. Ankara 20. Yüzyıl Batıcılığını. Bir bakıma Ankara temiz bir yayla havasıyla özdeşleşmişti, İstanbul da dalgali bir denizle. Başkent in İstanbul'dan Ankara'ya alınmasının bir nedeni, askeri güvenlik ve Ankara'ya duyulan vefa borcuysa, diğeri de İstanbul'un, bir ucuy la halifelige, diğ er ucuy la da Rumlara ve Levantenlere uzanan, tekin olmayan yapısıydı.¹⁵⁸

1.1.1. Ankara'nın Kısa Tarihçesi

Roma döneminde büyük ölçüde askeri garnizon niteliğinde olan Ankara Kenti, 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren önemli ticaret yollarının kesiştiği yerde konumlanmış bir ticaret kentine dönüşmüş, kentte sof üretimi yaygınlaşmaya başlamıştır. Kent böylece hem ticaret hem de üretim merkezi haline gelmiştir. 17. yüzyıl başında kent, bölgedeki sof üretimimin gerçekleştiği merkezdir. Kentsel mekânda yaygın bir biçimde örgütlenmiş üretim faaliyetleri sonucu elde edilen sof kumaşı, kısa zamanda yoğun bir ticaretin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Yerli ve yabancı tüccarlar tarafından toplanan sofun büyük kısmı Venedik, Lehistan gibi

¹⁵⁵ Tanıl Bora, "Ankara: Küçük, Büyükşehir", *İstanbul Dergisi*, S: 36, Ocak 2001, s. 57.

¹⁵⁶ Bozdoğan, "Modern Türkiye'de Sanat ve Mimari", s. 473.

¹⁵⁷ Orçun İmga, *Tek Partili Dönemde Ankara Siyaset ve Yerel Demokrasi*, Ankara, Dipnot Yayınları, 2006, s. 62.

¹⁵⁸ Çınar, *a.g.e.*, s. 194.

Avrupa ülkelerine, diğer kısmı ülke içinde başta İstanbul olmak üzere Halep, Bursa gibi kentlere satılmaya başlamıştır.¹⁵⁹

Gezginlerin gözlemlerinden ve kadı sicillerinden anlaşıldığı kadarıyla Ankara, uzun bir süre sof üretiminin merkezi kalmış¹⁶⁰ gerek Bizans gerekse Osmanlı döneminde çalışkan bir taşra kent olarak hayatını sürdürmüştür. Anadolu'nun önemli ticaret merkezilerinden biri olan şehir; şarapçılık, dericilik yapmakla birlikte asıl olarak sof (tıftık keçisi yapağı) üretimi ile Osmanlı ekonomisinde önemli bir yere sahip olmuştur.¹⁶¹

Ankara halkının büyük bir kısmını oluşturan Müslümanların memurluktan sonra ikinci mesleği çiftçilik ve hayvancılıktır. Kentte yaşayan Hristiyanların çoğu ticaret ile uğraşmakta, Keçiören, Etlik, Çankaya ve Dikmen gibi bağ evlerinde de zengin gayrimüslimler oturmaktaydı.¹⁶² Falih Rıfkı Ankara'daki gayrimüslimlerin faaliyetleri ile ilgili şu bilgileri aktarmaktadır:

...Vaktiyle Hristiyanlar, Ankara'nın da bütün iyi geçim kaynakları üstüne kurulmuşlar, Kalenin istasyona bakan sırtını konakları, otelleri, lokanta ve hanları ile donatmışlar. Çankaya ve Keçiören semtlerinde de asma, yemiş ve gölge ağacı dikerek yaz için serince bir köşe edinmişler. Biz Türkler efendiliğimizle kalmışız ama onlar, çorbamız kesilmişler, 923'te Ankara'ya geldiğimizde bağ evleri müstesna, Hristiyan mahallelerinden eser yoktu.¹⁶³

19 yüzyılın başlarında yerli zanaat ve buna dayalı kent ekonomisi Anadolu'da egemen durumundadır. Ankara kenti çevresinde 1812 yılında 1.000 kadar dokuma tezgâhı çalışmakta ve 10.000 kadar dokumacı bu işle meşgul olmaktadır.¹⁶⁴ 1859 yılında Ankara'ya gelen A.D. Mordtmann bu kenti "Anadolu'nun incisi" olarak tarif ederken 1864 yılında Ankara'yı gören Fransız George Perrot ise kenti, Anadolu'nun en büyük kenti saymaktadır.¹⁶⁵

Ahi örgütünün egemen olduğu ve bölgedeki Konya, Kayseri gibi merkezlerin önüne geçemeyen, kervan yollarının bir uğrağı olan bu kentin

¹⁵⁹ A.e., s. 142.

¹⁶⁰ A.e., s. 143.

¹⁶¹ Kılıçbay, a.g.e., s. 112.

¹⁶² Oğuz AYTEPE, "Millî Mücadelede Ankara", **Cumhuriyet'in Ütopyası: Ankara**, haz. Funda Şenol Cantek, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2012, s. 115.

¹⁶³ Atay, **Çankaya**, s. 440.

¹⁶⁴ Çınar, a.g.e., s. 151.

¹⁶⁵ Şimşir, **Ankara... Ankara...**, s. 30.

bölgedeki ekonomik ve toplumsal olaylara bağlı olarak nüfusu sürekli inişler çıkışlar göstermiştir. 1800'lerin başında 40 bin iken 1890'da 28bin e gerilemiştir.¹⁶⁶

19. Yüzyılın ikinci yarısında kentin nüfusu azalmış, ticareti gerilemiş ve insanları yoksullaştırmıştır. Önce İngilizlerin, Ankara'nın tiftik keçilerini 1860-65 yıllarında Güney Afrika'da üretmeye başlamalarıyla tiftik ticareti gerilemiş, ardından 1873-74 yıllarında yaşanan kıtlık ve açlık felaketleri kentin ticari yapısını derinden etkilemiştir. 1873 yılında sel felaketine maruz kalan Ankara'da 74 yılında aralıksız kar yağışları ile birçok hayvanın telef olmuş, tahmini 18.000 insan ölmüştür. Pek çok kimse Ankara'dan göç ederken 1875 yılında koşullar gelişme gösterse de 1877-78 yıllarındaki Osmanlı-Rus savaşı sebebiyle Ankara vilayetinden birçok kişinin askere alınması ile nüfustaki azalma devam etmiştir.¹⁶⁷

Karpat'ın aktardığı 1893 yılı nüfus bilgilerine göre şehrin nüfusu 17.218 Müslüman, 5.579 Katolik, 1637 Rum, 735 Ermeni, 413 Musevi ve 13 Protestan'dan oluşmaktadır.¹⁶⁸ Toplam 25.585 kişi olan Ankara kentinin nüfusunun yaklaşık olarak %67'sinin Müslümanlardan oluşturmaktadır. Behar'ın derlediği nüfus verilerine göre %32.6 olan gayrimüslim oranları, 1927 yılındaki Cumhuriyet'in ilk nüfus sayımında %5.2 'ye düşmüştür.¹⁶⁹

Bu gelişmeler ile birlikte İstanbul ve İzmir'den gelen ham tiftik alıcıları köyleri dolaşarak tiftik almaya başlamış, bu nedenle tiftik mamul mal haline getirilemeden satılmaya başlamıştır. Avrupa kumaşları ile rekabet edemeyen imalathaneler; ham tiftik arzının düşmesi, fiyatların yükselmesi ile sıkıntıya düşmüş, Ankara kenti tiftik endüstrisinin merkezi olmaktan giderek uzaklaşmıştır. 19. Yüzyıl sonlarına doğru sof ticaretinin azalması ile kent çevresindeki sof dokuyan tezgâh sayısı 1-2 ye düşmüştür.¹⁷⁰ İstanbul'dan Ankara'ya bağlanan demiryolu kentten İstanbul'a canlı hayvan, kesilmiş ve kurutulmuş et taşınmasını

¹⁶⁶ Orhan Koloğlu, "Osmanlı'nın Son Döneminde İki Kent ve İlişkileri", **İki Şehrin Hikayesi Ankara-İstanbul Çatışması**, der. Seyfi Öngider, İstanbul, Aykırı Yayıncılık, 2003, s. 9.

¹⁶⁷ Şimşir, **Ankara... Ankara...**, s. 32.

¹⁶⁸ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s. 266-267.

¹⁶⁹ Cem Behar, **Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927**, C: II, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996, s. 64.; Yazar, 19. yüzyıl kazanın tümü sayıldığından kent merkezindeki gayrimüslim oranlarının gerçekte olduğundan daha düşük çıktığını belirtmektedir.

¹⁷⁰ Çınar, **a.g.e.**, s. 151.

hızlandırmış, kentteki sof ticaretine dayalı zanaatın çökmesine sebep olmuştur. Pazara yönelik ilişkilerini kaybetmesiyle ekonomik ve toplumsal canlılığını yitiren Ankara, küçülen bir orta Anadolu kasabasına dönüşmüştür.¹⁷¹ Bu gerileme Ankara'nın başkent olmasına kadar devam etmiş, Türkiye Cumhuriyeti Ankara'yı 20 bin nüfuslu bir orta Anadolu kasabası olarak devralmıştır.¹⁷² Aytepe de aynı şekilde, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce 27.000 olan merkez nüfusunun Heyeti Temsiliye Ankara'ya geldiğinde 20.000 civarında olduğunu ifade etmektedir.¹⁷³

1.1.2. Başkent Önerileri

20. yüzyılda başkent değiştirme girişimlerinde ortak noktalardan biri yeni başkentlerin değişen coğrafi konumları ile ilgili olarak kıyıda kalan eski başkentlerin aksine, ülkenin daha iç kesimlerine ve özellikle iç pazar oluşumuna imkân sunacak bir konumda imar edilmeleridir.¹⁷⁴ Yeni başkentler, İstanbul, Sydney, Rio de Janerio ve Karachi gibi eski liman kentleri geride bırakılarak, ülkenin içlerinde ve özellikle denizle ilişkisi olmayan ya da sömürgeci-emperyalist etkilerden uzak bir yer olarak tercih edilmişlerdir. Bu anlamda seçilen başkentlerin, başkentlik niteliğini taşıyıp taşımadığının pek önemi olmayabilir. Örneğin; Canberra, Brasilia, İslamabad gibi başlangıçta adı pek bilinmeyen, köy büyüklüğünde yerleşim yerleridir. Seçilen başkentlerin bir kısmı ya çok küçük ya da başkent niteliğini hak edemez gelişmişliktedir.¹⁷⁵

İstanbul ve Ankara'nın isimlerinin bir arada anılmaya başlaması, daha 19. yüzyılda, İstanbul'un başkent olarak dış tehditlere ne derece karşı koyabileceği noktasında başlamaktadır. 19. Yüzyılda iki kere Ruslar (1829 ve 1878) Osmanlı payitahtının kapılarına dayanmış, 1912 Balkan Savaşı'nda da Bulgar orduları Çatalca'da zor durdurulabilmiştir.¹⁷⁶

İslam'ın tek savunucusu devletin ve hilafetin merkezi olan İstanbul, Hicaz ve Kudüs'ten sonra Müslümanların üçüncü kutsal merkezi niteliğini taşımaktadır. Dolayısıyla başkentlin taşınması ile ilgili önerilerin Osmanlı hizmetindeki yabancı

¹⁷¹ A.e., s. 152.

¹⁷² Şimşir, **Ankara... Ankara...**, s. 31.

¹⁷³ Aytepe, "Millî Mücadelede Ankara", s. 115.

¹⁷⁴ Çınar, **a.g.e.**, s. 105.

¹⁷⁵ A.e.

¹⁷⁶ Koloğlu, "Osmanlı'nın Son Döneminde ...", s. 10.

uzmanların stratejik nedenlerle konu üzerinde durduğunu göstermektedir.¹⁷⁷ Bunun nedenlerinden biri de Osmanlı Devleti'nin artık parçalanmakta oluşu ve yabancıların paylaşımında İstanbul'un yer alıyor olmasıdır. Batılı Devletlerin toprak paylaşım süreçlerinde İstanbul'un başkent kalmaması gerektiği açıkça ortaya konmuştur.¹⁷⁸

Teorik açıdan İstanbul yerine başka bir yerin başkent olarak alternatif düşünülmesinin ilk örneklerinden¹⁷⁹ biri Goltz Paşa tarafından önerilmiştir. Ona göre:

...İstanbul sebatlı ve devamlı çalışmaya müsait bir yer değildir. İklimi gayet mülayim ve tabii manzarasının gayet güzel bulunması ve şöhreti, Boğaz'ın iki sahiline ve körfezlere serpilmiş olması insanın ihtiyarını elden almaktadır. İstanbul insanı hükmü altında bulundurmaktadır. Hâlbuki hükümet hem kendisine hem de etrafındakilere hâkim bulunmalıdır.¹⁸⁰

Goltz Paşa, 1877-78 Osmanlı- Rus Savaşında ilk defa İstanbul'un karadan tehdit edilmesi üzerine, 1897 yılında başkenti Türkçe ve Arapçanın sınırı üzerinde bir yere Konya ya da Kayseri'ye taşımak gerektiğini savunmuştur. 1913 yılında Viyana'nın Neue Freie Presse gazetesinde de aynı görüşlerini tekrarlayan Alman Generali, İstanbul'un olası bir savaş halinde savunulması için çok sayıda asker gerektireceğini ve bu durumun da doğal olamayacağını savunmaktadır.¹⁸¹ Balkan Savaşı sonrasında Osmanlı haritasının değişmesi üzerine aynı görüşünü tekrarlamış olsa da Türk basınında bu öneri tepki ile karşılanmıştır. Gazeteci Ali Kemal "Bu devletin siyaseti ve payitahtımız" başlıklı bir yazı kaleme almış ve İstanbul'un öteden beri "melek-i bidad" (kentler perisi) olduğunu, İstanbul'un büyük devletler arasındaki denge sayesinde ayakta kaldığını ifade etmiştir.¹⁸² Ermenice *Jamanak* Gazetesi ise Goltz Paşa'ya cevabında "bir ülkenin ucundan ziyade ortasından yönetilmesi düşüncesini sakat bir düşünce" olarak yorumlamış, Meclis-i

¹⁷⁷ A.e.

¹⁷⁸ Çınar, a.g.e., s. 177.

¹⁷⁹ Bazı kaynaklarda, 1830lu yıllarda Von Moltke'nin Türkiye mektupları adlı eserine atıfta bulunarak başkent olarak Ankara'yı önerdiği yazılmaktadır. Ancak ilgili eserde böyle bir kayıta rastlamadığımızı belirtmek gerekir.

¹⁸⁰ Cantek, a.g.e., s. 67.

¹⁸¹ Şimşir, *Ankara... Ankara...*, s. 57.

¹⁸² A.e., s. 59.

Mebusan'da Kütahya Mebusu gazeteci Ahmet Ferit (Tek), *İfham* gazetesinde “Konstantiniye’den Osmaniye’ye” başlıklı yazısında idare merkezinin İstanbul’da tehlikeli olduğunu, üç taraftan tehlikeye maruz kalan bir noktada payitahtın olamayacağını savunmuştur. Yazısında Kayseri yakınlarında *Osmaniye* adıyla yeni bir başkent kurulması fikrini öne sürmüştür.¹⁸³

Başkentin 1877-1878 Osmanlı-Rus ve Balkan Savaşlarında tehdit altında kalmasından sonra hükümetin ve padişahın Anadolu’ya taşınması gündeme gelmiş, İstanbul’un işgale uğraması ihtimaline karşı hazırlıklar yapılmış ve Sultan Mehmet Reşat’ın Eskişehir’e gitmesi öngörülmüştür.¹⁸⁴

1915’te İtilaf Devletlerinin Çanakkale’yi geçebilme ihtimaline karşılık hükümet merkezinin İstanbul’dan Anadolu’nun içlerine Eskişehir veya Konya’ya taşınması düşünülmüş, hatta hazinenin ve arşivlerin bir kısmı Eskişehir’e taşınmıştır. Lozan’daki ilk tur görüşmeleri anlaşmazlıkla sonuçlanıp kesildiğinde savaşın yeniden başlama ihtimallerine karşılık Topkapı Sarayı’ndaki kutsal emanetler ve diğer hazineler de Konya’ya gönderilmek zorunda kalınmıştır.¹⁸⁵ Doksanüç Harbi’nden 34 yıl sonra çıkan Balkan Savaşı’nda da 140bin kişilik Bulgar ordusunun Çatalca’ya kadar dayanması İstanbul’un karadan düşman saldırılarına açık olduğunu göstermiş olmaktadır.¹⁸⁶

1912 Balkan Savaşı yenilgisinden sonra da başkentlik tartışmaları devam etmekte bu konuda Süleyman Nazif İstanbul’un başkentliğini şu sözlerle eleştirmektedir:

...Hatta meyvesi en bol bölgelerde bile, açlıktan, yoksulluktan, ümitsizlikten acı çeken Anadolu’nun sessizliği uzun sürmeyecektir. Anadolu artık uyanmaktadır ve İstanbul eğlencelerinin bedelini ödemek durumunda olan Anadolu halkı silahını kuşanarak küstah başkentin (İstanbul’un) karşısına dikilerek onunla hesaplaşacaktır.¹⁸⁷

¹⁸³ A.e., s. 60.; Çınar, a.g.e., s. 175.

¹⁸⁴ Şimşir, *Ankara... Ankara...*, s. 55.; Malkoç, a.g.e., s. 7. İstanbul’un işgali sırasında bazı milletvekillerinin saraya davet edip ülkenin geleceğine yönelik tavsiyelerini soran Sultan Vahdettin, Anadolu’ya, örneğin Bursa’ya çekilmesini önerenlere kızgın bir şekilde, “Beyefendi, ulu ecdadımın payitahtından bana firarı mı teklif ediyorsunuz?” yanıtını vermiştir. Kaynak: Koloğlu, “Osmanlı’nın Son Döneminde ...”, s. 12.

¹⁸⁵ Öngider, a.g.e., s. 54.

¹⁸⁶ Şimşir, *Ankara... Ankara...*, s. 56.

¹⁸⁷ Çınar, a.g.e., s. 175.

Mondros Ateşkesi sonrasında Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul, itilaf devletleri arasında da tartışmalara yol açmış; Fransızlar Türk Hükümeti'nin İstanbul'da kalması görüşünü savunduklarken İngilizler ise “*Vatikan formülü*”¹⁸⁸ çerçevesinde siyasi başkentini Anadolu'ya kaydırılmasını fakat dini merkezin İstanbul olarak kalması görüşünü savunmuşlardır. İngiltere Dışişleri Bakanı ve barış görüşmelerindeki tam yetkili temsilci Lord Curzon, 1919 Ocak ayındaki toplantıda Bursa ya da Ankara'nın başkent yapılması önerisi sunarken, İngiliz yüksek komiseri Amiral de Robeck de Türklerin İstanbul'dan çıkartılmasını öngören bir muhtıra sunmuştur.¹⁸⁹ 4 Kasım 1919 tarihinde sunulan muhtıraya göre;

...İstanbul dünya kentleri arasında birinci sınıf mükemmel bir kettir ve artık üçüncü sınıf bir Asya devleti konumuna düşmüş Osmanlı için bu kent lüktür. Türkler mutlaka İstanbul'dan kovulup cezalandırılmalıdır.¹⁹⁰

Bunun üzerine İstanbul valisi ve belediye başkanı Cemil Bey (Topuzlu) bir yazı kaleme alarak bu kararı şiddetle eleştirmiştir;

...İstanbul Belediyesi Genel Meclisi, bu aynı onbeşinde yapılan ilk oturumda beni, aşağıdaki bildirimi size iletmekle görevlendirdi: yüzyıllardan beri kendi tarihi anıtları ve yapılarıyla, padişahlarının ve atalarının mezarlarıyla dolu olan, Türklerin başkenti İstanbul'u öteki Osmanlı ülkelerinden koparmak imkansızdır. Böyle haksız bir koparma asıl İngiliz ulusunu seçkin kılan yüksek adalet ve özgürlük esprisiyle bağdaşmaz ve bu karar uygulamaya konulamaz. İmza: Cemil, İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı.¹⁹¹

Türklerin İstanbul'dan uzaklaştırılmaları konusunda İngilizler Bursa'yı, Fransızlar ise Konya'yı tercih ettikleri bir tartışma başlamıştır. Lloyd George'a göre Boğazları artık Türklere teslim etmek mümkün görünmemektedir.¹⁹²

¹⁸⁸ **The Orient**, “The Future of Turkey”, 7 Ocak 1920, akt. Bilge Criss, **İşgal Altında İstanbul 1918-1923**, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 1993, s. 24.: “İstanbul ve Boğazlar uluslararası statü altına alınacak ve Fransa ile İngiltere, beraberce yönetimde egemen bir etkinliğe sahip olacaklar. Türk hükümetinin yeni başkenti küçük Asya'da olacak, fakat Padişah bütün Müslümanların lideri olarak kalacak ve İstanbul İslam başkenti olmaya devam edecek.”

¹⁸⁹ Koloğlu, “Osmanlı'nın Son Döneminde ...”, s. 11.

¹⁹⁰ Çınar, **a.g.e.**, s. 176.

¹⁹¹ Criss, **a.g.e.**, s. 24.

¹⁹² Stefanos Yerasimos, **İstanbul 1914-1923: Akdeniz Dünyası Şehirleri 1**, İstanbul, İletişim, 1996, s. 120.

İngilizlerin Türkleri İstanbul'dan atma ve Türk başkentini Anadolu'ya taşıma niyetleri 1919 sonlarında basına sızdığında tepki ile karşılaşmış, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden İngiliz Yüksek Komiserliğine protesto telgrafları gönderilmiştir. Kısacası Anadolu, başkentin taşınma fikrine karşı çıkmıştır.¹⁹³

1.1.3. Başkentlik Kararında Ankara'nın Önemi

Birinci Dünya Savaşı biter bitmez İstanbul'un talihi hızla değişirken, Ankara; Anadolu'nun kurtuluş ve bağımsızlık mücadelesinin paralelinde kısa süre içerisinde güçlü bir alternatif haline gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın 21 Haziran 1919 tarihinde gönderdiği kongreye çağrı tamimindeki "Artık İstanbul Anadolu'ya hâkim değil tabi olmak mecburiyetindedir" ifadesi bu noktada önem taşımaktadır.¹⁹⁴

Zürcher çalışmasında Jön Türklerin kendi anavatanlarının elden gitmesiyle, kaybedilen vilayetlere karşı odaklanma şeklinde tepki göstermediklerini, bunun yerine 1912'den sonra Jön Türklerin kendi duygusal sermayelerini, yeni anavatan olarak Anadolu'nun keşfine ve onunla yetinilmesine yönelttiklerini yazmaktadır.¹⁹⁵ Yazara göre, Anadolu'nun Türklerin son dayanak noktası, her ne pahasına olursa olsun korunması gereken anavatan olduğu duygusu, İttihatçıların ve daha sonra Kemalistlerin, Anadolu'daki nüfusu homojenize etmek ve Anadolu'yu yalnızca Türklerin toprağı haline getirmek amacı taşıyan girişimlerinin temel dayanak noktası olmuştur.¹⁹⁶

27 Aralık 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa ve temsil heyeti Ankara'ya gelmiş¹⁹⁷ aynı gün temsil heyetinin merkezinin Ankara olduğu kamuoyuna açıklanmıştır. Kazım Karabekir'in itirazlarına rağmen Ankara, temsil heyetinin

¹⁹³ Malkoç, **a.g.e.**, s. 7.

¹⁹⁴ **A.e.**, s. 9.

¹⁹⁵ Zürcher, **Bir Ulusun İnşası**, s. 187.

¹⁹⁶ **A.e.**, s. 188.

¹⁹⁷ Metin Özaslan, "Bir Anadolu Eri ve Eskiçeri Kurumu Olarak Ankara Seymenlik Geleneği", **Cumhuriyet'in Ütopyası: Ankara**, haz. Funda Şenol Cantek, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2012, s. 138-139: Özaslan, 27 Aralık 1919 tarihi seymenlik geleneğinde "kızılca gün" olarak adlandırıldığını belirtmektedir. Yazarın aktardığına göre Seymenlerin ve Ankaralıların inanişına göre bu tarih aynı zamanda fiilen Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu ve yeni devletin lideri olarak Mustafa Kemal Atatürk'ün seçildiğı gündür.

bütün yurdu kucaklayabileceği ve milli mücadeleyi koordine edebileceği bir mevkii olarak değerlendirilmiştir.¹⁹⁸

Yabancı güçlerin başkenti Anadolu'ya taşıma fikirlerine karşı çıkan Mustafa Kemal'in; Heyet-i Temsiliye'nin başkanı olarak ve milletvekili seçildiği halde İstanbul'a gitmeyip Ankara'yı merkez tutmasının sebeplerinden biri işgal altındaki başkentte özgürce siyaset yapma imkânının olmamasıdır. İstanbul'daki gelişmeleri en rahatlıkla izleneceği yer olan Ankara, Yunan işgalinin Anadolu'nun içlerine kadar ilerlediği bir dönemde güvenilir bir kent görünümündedir. Bir açıdan Ankara'nın önemli bir özelliği de tren yolunun bulunmasıdır.¹⁹⁹ Ayrıca Ali Fuat Paşa'nın komutasındaki 20. Kolordunun da bu kentte bulunması Mustafa Kemal Paşa açısından dikkate alınmış olmalıdır. Harp okulundan beri arkadaşı olan Ali Fuat en güvendiği kişiler arasındadır.²⁰⁰ Mustafa Kemal, hükümet ve politikacılar üzerinde etki kurabilmek için İstanbul'a yakın olmak istemektedir:

...Yalnızca karşıtların değil, Mustafa Kemal'in etki alanı dışına çıkınca taktik değiştirebilecek olan taraftarların da denetim altında tutulması gerekmektedir. Sivas'ta yapılan son Heyet-i Temsiliye toplantısında, Rauf (Orbay) itilaf güçlerinin Eskişehir ile Ankara arasındaki demiryolunda trafiği durdurduklarını söylemesi üzerine karargâhı Ankara'ya taşımaya karar verilmişti.²⁰¹

Ali Fuat Paşa bu konuda Ankara'nın stratejik olarak büyük bir rol oynadığını şu satırlarla ifade etmektedir:

...Mustafa Kemal Paşa'nın ve benim görüşümüze göre, Ankara her türlü teşkilata, birliğe ve harekât başlangıcına müsait stratejik bir mevkii idi. İstanbul hükümetinden ve İngilizlerden evvel burasının tarafımızdan tutulması en büyük emelimizdi.²⁰²

Ankara kent halkı olarak da Mustafa Kemal'in başlattığı hareketi tek vücut olarak desteklemektedir. Mango, kent halkının bu desteğini; bir zamanlar kentli nüfus açısından fazla olan Ermenilerin mallarına el koyan Müslümanların, bu

¹⁹⁸ Malkoç, **a.g.e.**, s. 11.

¹⁹⁹ Koloğlu, "Osmanlı'nın Son Döneminde ...", s. 12.

²⁰⁰ Öngider, **a.g.e.**, s. 56.

²⁰¹ Mango, **Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu**, s. 311.

²⁰² Kartal, **a.g.e.**, s. 104.

unsurların geri dönmesi endişesi taşımalarından ileri geldiği şeklinde yorumlamaktadır.²⁰³ Ankara'nın başkentlik kararı; Milli Mücadele sonrasında üretici kesimin içinde bulunduğu toplumsal koşullarından değil, Osmanlı Devleti'nin özellikle Batı ile kurduğu eşitsiz ekonomik ve ticari ilişkilere bürokratik tepkiler ile alınmış olmasıdır. Bu anlamda Başkentlik kararı Anadolu eşrafının bir kesimin de desteğiyle alınmış²⁰⁴ siyasal bir karar olup kökten ekonomik ve siyasal düzeyde günümüze kadar süren etkileri bulunmaktadır.²⁰⁵

Mustafa Kemal'in Ankara'da inisiyatifi ele almasındaki en önemli etkenlerden birini 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali oluşturmaktadır.²⁰⁶ İşgalden iki gün sonra Meclis protestolar arasında kendisini feshetmiş, Mustafa Kemal bu gelişmelere ulusal hareketin karargâhı olan Ankara'da kurulacak bir meclis için seçim çağrısı yaparak karşılık vermiştir.²⁰⁷ Her sancaktan beş üye seçilmesi ve İstanbul'dan ayrılmayı başarabilen milletvekillerinin de toplantıya katılmaları kararlaştırılmıştır. Sonunda, son Osmanlı Meclisi'nin seksen dört üyesi Ankara'daki mecliste yerlerini almışlardır.²⁰⁸ Türkiye'de kalmış en büyük Hristiyan cemaat olan Rumların boykot ettiği seçimler, Türk milliyetçilerine İstanbul'daki Meclis-i Mebusan'da denetimi ele geçirme fırsatı sağlamıştır. Netice itibarıyla Mustafa Kemal bu çoğunluğu güvenli bir mesafeden yönetebilmek için, karargâhını İstanbul'a demiryolu ile bağlı ama Türklerin elinde emniyette olan Ankara'ya taşımıştır.²⁰⁹

Yunus Nadi'nin (Abalıoğlu) aktardığına göre Mustafa Kemal meclisin Ankara'da açılması konusunda şunları söylemektedir:

...İstanbul'daki kafasızları bir tarafa bırak, şu gözle görülecek ve elle tutulacak kadar aşikâr olan hakikati kendi arkadaşlarıma dahi anlatamadım.... O kadar söyledim, yahu bu şerait içinde kabil değil, İstanbul'da meclis olmaz, memleket bizim değil mi, onu en emin gördüğümüz herhangi bir noktada kurmak hakkımız değil mi?²¹⁰

²⁰³ Mango, **Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu**, s. 313-314.

²⁰⁴ Çınar, **a.g.e.**, s. 148.

²⁰⁵ **A.e.**, s. 136.

²⁰⁶ Öngider, **a.g.e.**, s. 63.

²⁰⁷ Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, s. 75.

²⁰⁸ Mango, **Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu**, s. 324.

²⁰⁹ Mango, "Atatürk", s. 150.

²¹⁰ Ahıska, **a.g.e.**, s. 52.

İşgal ile birlikte devreden çıkan İstanbul karşısında Mustafa Kemal meclisin toplanması çağrısı yaparak yasama, icra ve yargı güçlerini de Ankara'ya geçirmiş olmaktadır.²¹¹ Böylelikle Ankara, Mustafa Kemal'in Heyet-i Temsiliye üyeleriyle birlikte gelişi ve kapatılan Osmanlı Meclis-i Mebusan'ın yerine TBMM'nin açılışı ile dikkatleri üzerine çekmiştir.²¹² Mango'ya göre Mustafa Kemal, Müdafai Hukuk Cemiyeti gibi bir kuruluşun gölgedeki yönetim kurulunun başkanı olmaktan daha geçerli bir unvan istemektedir. Daha da önemlisi ise Anadolu'daki Müslümanları topraklarını savunmak için harekete geçirmek zorundadır. Bunu gerçekleştirmek ise devlet memurları, serbest meslek sahipleri, toprak sahipleri ya da din görevlileri gibi dönemin ileri gelenleri ile mümkündür.²¹³ 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nde Ankara'da toplanan ulusalcılar, "sultanı esaretten kurtarmak için savaşmakta oldukları" amacına rağmen, ayrı bir hükümet kurmuş olmaktadır.²¹⁴

Başkent'in Anadolu'ya taşınması fiili bir olgu olarak gerçekleşmiş resmiyet kazanması ise daha sonra olmuştur. Nisan 1920'de Meclisin Ankara'da açılmasıyla Ankara fiilen başkent olmuştur.²¹⁵ Millî Mücadele'nin bundan sonraki gelişmelerinde Ankara merkez, İstanbul ise sadece işgal değil, padişahla birlikte ihanet içinde bir başkent olarak gösterilecektir.²¹⁶ Oysa ki içerisinde işbirlikçi birtakım kimseler bulunmasına rağmen İstanbul, Milli Mücadele'ye destek vermiş, Anadolu'ya kaçırılan savaş malzemelerinin birçoğu işgal altındaki başkentten gelmiştir.²¹⁷ İstanbul halkı Anadolu'ya kayıtsız kalmamış, şehir halkının çeşitli yardımları olmuştur. Nitekim İstanbul'da Hilal-i Ahmer aracılığı ile Anadolu gazileri için yardım toplanmış ve 16 Nisan 1921 akşamı itibarıyla 100 bin liraya ulaşan yardım tutarına karşılık Mustafa Kemal Paşa teşekkür etmiştir.²¹⁸ Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya yeni çıktığı dönemlerde 24 Mayıs 1335'de

²¹¹ Koloğlu, "Osmanlı'nın Son Döneminde ...", s. 12.

²¹² Tevfik Çavdar, "Siyaset Açısından İstanbul-Ankara İkilemi", **İki Şehrin Hikayesi Ankara-İstanbul Çatışması**, der. Seyfi Öngider, İstanbul, Aykırı Yayıncılık, 2003, s. 34.

²¹³ Mango, ... **Modern Türkiye'nin Kurucusu**, s. 328.

²¹⁴ Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, s. 75.

²¹⁵ Öngider, **a.g.e.**, s. 55.

²¹⁶ **A.e.**, s. 63.

²¹⁷ **A.e.**, s. 65.

²¹⁸ Malkoç, **a.g.e.**, s. 27.

Müslümanların hakkı hakimiyetini amaçlayan ve hiçbir fırka ile ilişkisi olmayan Türkiye Müdafai Hukuk Cemiyeti de İstanbul'da kurulmuştur.²¹⁹

Aytepe çalışmasında Ankara'nın merkezlik kararının, Erzurum Kongresi'nin toplandığı günlerde kararlaştırılmış ve 4 Ağustos 1919'da bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından Ali Fuat Paşa'ya bildirilmiş olduğunu yazmaktadır.²²⁰ Mazhar Müfit bu konuda Ankara'nın merkez olmasının daha önceden kararlaştırıldığını şu cümleler ile aktarmaktadır:

...Şimdilik Heyet-i Temsiliye merkezi Ankara'dır diyorduk: halbuki biz çok evvel yani Sivas'ta Ankara'ya gitmeyi ve Ankara'nın daimî merkez olmasını kararlaştırmıştık. Fakat bu keyfiyeti, yani merkez-i hükümet olmasını mahrem tutuyorduk.²²¹

Aytepe'ye göre, Ankara; 27 Aralık 1919'dan başlayarak Türk Ulusal hareketinin yönlendirildiği merkez olmuştur. Meclisin Ankara'da açılmasıyla yeni devletin gerçekte başkenti zaten Ankara olmuştur.²²² Ankara'yı başkent yapan faktörlerin başında Ankara'nın jeopolitik, stratejik ve coğrafi konumu gelmektedir. Ankara halkının temsil heyetine gösterdiği yakın ilgi ve milli mücadeleye verdiği destek ile birlikte Ankara'da oluşan Kuva-i Milliye ruhu, aynı zamanda İstanbul'un siyasal ve toplumsal çevresine karşı duyulan güvensizlik Ankara'nın başkent olmasında önemli etkenlerdir.²²³

...Halide Edip'in "Türk'ün Ateşle İmtihanı" adlı eseri Millî Mücadele Ankara'sını ve orada her türlü tehlikelere karşı inatla savaşımı sürdüren inançlı insanları betimler. Bu anlamda Ankara, yeni bir dünyaya, bağımsızlığa, istiklale inanan, ezilmiş, yitirmeye mahkûm hale getirilmiş bir ulusun canlanmasıdır.²²⁴

1923 Temmuz ayında Türkiye'ye gelen The Saturday Evening Post Dergisi yazarlarından Marcossion'a göre, Ankara'nın başkent tercihinde; hükümetin

²¹⁹ A.e., s. 28.

²²⁰ Oğuz Aytepe, "Ankara'nın Merkez ve Başkent Olması", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S: 33-34, 2004, s. 18.

²²¹ Mashar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, 2. Bs., C: II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s. 500.

²²² Aytepe, "Ankara'nın Merkez ve Başkent Olması", s. 20.

²²³ A.e.

²²⁴ Çavdar, "Siyaset Açısından İstanbul-Ankara İkilemi", s. 34.

personelini İstanbul'daki gibi dalaverelerden uzak tutmak istemesi önemli bir yer tutmaktadır. Ona göre İstanbul'da memur, gayrimeşru resmi işlemlerin alışlagelmiş oyun alanıdır ve Mustafa Kemal bu anlamda milliyetçi hükümetinde işi şansa bırakmamıştır.²²⁵ Tokgöz'e göre ise Ankara'nın başkentlik kararı, Osmanlı İmparatorluğu'ndan yeteri kadar ilgi görmemiş Anadolu'ya, Mustafa Kemal'in sahip çıktığının göstergesidir.²²⁶

Ankara'nın başkent olması, eski rejimden kopuşun ve dikkatlerin, merkezinde yeni başkent bulunduğu Anadolu'daki gelişmelere kaymasının başlangıcıdır. İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgali ise düşman saldırılarına o kadar açık olmayan yeni bir başkent avantajlarını ortaya koymuştur. Üstelik Ankara'da "Mustafa Kemal'in yıldızı pırıl pırıl parlıyordu."²²⁷ Falih Rıfkı'ya göre Mustafa Kemal hilafeti padişahlıktan ayırmakla ve devlet merkezini Ankara'ya nakletmekle bütün hüküm ve nüfuzu kendi şahsında toplamak isteyen bir zorlama yapmıştır.²²⁸ Yazara göre Mustafa Kemal Ankara'yı başkent seçmemiş, Ankara'dan zaten çıkmayarak, birçok şehir rekabetini önlemenin yolunun bulmuştur.²²⁹

Ankara'nın başkent seçilmesinde, İstanbul'un stratejik açıdan kara ve denizden gelecek tehlikelere açık olması kadar ülkenin var olan şartları da bir etkidir. Çağdaşlaşma hedefi doğrultusunda Anadolu'nun imarının gerçekleştirilmesi için bir uç nokta yerine Ankara ile bir merkez nokta seçilmiş olmaktadır.²³⁰

1.1.4. Yeni bir Başkent için Meclis'e Verilen İlk Öneri ve Tepkiler

Ankara'nın başkent olma sürecindeki başlangıç noktası hükümetin konuyu ele aldığı 28 Kasım 1920 tarihidir. Hükümet, bir kararname hazırlamış ve bir

²²⁵ Isaac F. Marcosson, "Türkiye'nin Kuruluş Yıllarında Bir Yabancı Gazetecinin Ankara Yolculuğu ve Atatürk'le Görüşmesi", çev. Ergun Özbudun, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C: I, Kasım 1984, S: 1, s. 176.

²²⁶ Erdoğdu Tokgöz, **Sanayileşmede Bölgesel Dengesizlikler ve Türkiye**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1976, s. 46.

²²⁷ Mango, "Atatürk", s. 158.

²²⁸ Atay, **Çankaya**, s. 468.

²²⁹ **A.e.**, s. 526.

²³⁰ Malkoç, **a.g.e.**, s. 43.

başkent komisyonun kurulmasına karar vermiştir.²³¹ Konu; “Bir merkezi hükümet teşkili için bir komisyon kurulması ve bu komisyonda Meclisten de üç aza bulundurulması hakkındaki kararnamenin gönderildiğine dair” başlıkla 31 Ocak 1921’de meclise gelmiş fakat milletvekillerinin şiddetli tepkisi ile karşılaşmıştır.

Ret seslerine karşılık okunan Kararname; İstanbul’un kayıtsız şartsız geri alındıktan sonra “merkez-i merasim” yeri olarak sayılmasını önermektedir. Ayrıca kararnamede hükümetin faaliyetlerini yürüteceği, fabrikalarını ve resmî kurumlarını Anadolu’nun güvenilir alanlarına aktarmak adına merkezi hükümetin Anadolu’da tespit edilen bir şehre taşınmasını tartışmaya açmaktadır.²³² 28 Teşrinisani 1336 tarihinde (28 Kasım 1920) alınmış Bakanlar Kurulu kararı şu şekildedir:²³³

İnayeti hak ile İstanbul'un bilâkaydüşart istirdadına muvaffakiyet dahi hâsıl olsa onu bir merkezi merasim olarak muhafaza edip milletin asıl merkezi istiklâlini, hakikî merkezi faaliyet ve Hükümetini, fabrika ve müessesatı resmiyesini Anadolu'nun sevkulceyş noktai nazarından en emin ve mahfuz bir mahalline nakil ve vazetmek lüzumu harbi ahir ile tamamen ve kamilen tezahür etmiş olduğundan 28 Teşrinisani 1336 günü içtima eden Heyeti Vekile : ... Evvelâ: — Hududu milliye ve Müdafaai milliye noktai nazarından harita üzerinden tetkikat icrâsiyle merkezi hükümet olabilecek mıntıkların bir daire ile tahdit edilmesinin Erkânı Harbiyei Umumiye Riyasetine tevdi. Saniyen : — Erbabı fikir ve ihtisastan bir komisyonu mahsus teşkil ile işbu daire dâhilinde seyahati tetkikiye icra ettirerek merkez olmak üzere kabul edilecek şehir mahallinin

²³¹ A.e., s. 41.

²³² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C: VIII, İ:141, 31.1.1337, s. 4.

²³³ Tanrının yardımı ile İstanbul’un kayıtsız şartsız kurtuluşu mümkün de olsa, onu bir tören merkezi olarak saklayıp, milletin asıl bağımsızlık merkezini, fabrikalarını, gerçek çalışma ve hükümet merkezini ve resmi kuruluşlarını, Anadolu’nun strateji bakımından en Korunabilir ve güvenilir bir yerine aktarmak ve oraya yerleştirmek gerektiği son savaş ile tam ve olgun bir şekilde belirmiş, bulunduğu 28 Kasım 1920 günü toplanan Bakanlar Kurulu: Birinci olarak: Milli sınır ve milli savunma bakımından harita üzerinde inceleme yaparak, hükümet merkezi, yani başkent olabilecek bölgelerin bir daire ile sınırlandırılması işinin Genel Kurmay Başkanlığına verilmesine, İkinci olarak, Düşünürlerden ve uzmanlardan bir özel komisyon kurarak bu daire içinde inceleme gezileri yaptırıp başkent olmak üzere başkent olmak üzere kabul edilecek şehir yerinin belirtilmesine. Üçüncü olarak: Bu Başkent Komisyonunun: 1.Tasarlanan başkent mükünse deniz kenarına, gidişi gelişi olan bir şehir ile bağlı bulunmasına. 2.Tasarlanan başkent ülkenin dört yanına demiryolu ile bağlanmasının mümkün bulunmasına, 3.Elektrik üretebilecek tabii ya da suni şelalelere yakın olmasına, 4.Mükün olduğu kadar kömür bölgesi yakınında olmasına, 5.Ormanlık bir alana yakın bulunmasına, 6.Genel ihtiyaç için gerekli sulara sahip bulunmasına ya da suların o yere getirilmesinin mümkün olmasına, 7. Uygar bir şehir için başkaca gerekli görülecek hususların bulunmasına dikkat edilmesine ve şartların hepsi yoksa, çoğunu kendinde toplayan yerin seçilmesine, Dördüncü olarak: Bu hazırlık sonunda, baharda teşebbüslere ve yapıma başlanarak 1921 yılı kışında tasarlanan başkent hükümetin aktarılmasına ve türlü hükümet dairelerinin şimdiden esaslı olarak kurmaya teşebbüs edecekleri resmi müesseselerin bu merkezde kurulmasına dikkat etmelerine karar verilmiştir. **Kaynak:** Çınar, a.g.e, s. 178.

tesbiti; Salisen : — İşbu payitaht komisyonunun- 1) Merkezi mutasavverin mümkünse sahile, kabili seyrisefer bir şehir ile merbut olmasına, 2) Merkezi mutasavverin mülkün dört tarafına demiryoluyla merbutiyeti imkânı bulunmasına, 3) Elektrik istihsal edilebilecek tabii veya suni şelâlelere karip olmasına, 4) Mümkün olduğu kadar. kömür madeni civarında olmasına, 5) Ormanlık bir sahaya yakın bulunmasına, 6) İhtiyacı umumiyeye muktazi sulara malik bulunmasına veya suların o mahalle nakli kabil olmasına, 7) Mahallin çiyadeti abu havasına, 8) Büyük-Bir şehir tesisi kabil araziye malik bulunmasına, 9) Bina için malzemei-nisaiye tedariki mümkün olmasına; 10) Ve medeni bir şehir, için bunlardan başka lüzumlu göreceği hususların lüzum ve vücuduna dikkat etmesine ve işbu şeraitin cümlesi mevcut olmadığı halde ekseriyeti cami mahallin intihap edilmesine; Rabian : — İşbu istihzarat nihayetinde baharda lâzım gelen teşebbüs ve inşaaat derakap başlanarak 1337 senesi kışında payitahtı mutasavvere nakli Hükümet edilmesine ve devairi muhtelifi hükümetin şimdiden esaslı olarak kurmaya teşebbüs edecekleri müessesatı resmiyenin bu merkezde tesisine dikkat etmelerine karar vermiştir.²³⁴

Mecliste vekillerin genellikle üzerinde durdukları konu savunma sanayisinin İstanbul'da bulunmasının askerî açıdan tehlikeli olduğu, gerek savunma ile ilgili gerekse diğer alanlar ile ilgili fabrikaların Anadolu'da açılması konusundadır. Maliye Vekili Ferit Bey (İstanbul), konuyu memleket müdafaası için önemli bulmak ile birlikte bahsedilenleri Ankara da mı yoksa daha muvafık bir yerde mi yapmalı sorusuna- daha muvafık yanıtını almaktadır. Hasan Basri Bey (Karesi) ise “başka iş kalmadı mı” diyerek konuyu önemli bulmadığını belirtmektedir.²³⁵ Vehbi Efendi (Konya) ise konuyu kavrayan vekillerdendir. Maliye Vekili'nin meseleyi kazanmak için konuyu karıştırdığını iddia etmektedir. Ona göre hükümet fabrikaları istediği yere yapabilir ancak konunun özü hükümet merkezini değiştirmektir. Hükümet merkezini taşımanın resmî kurumları aktarmanın hayal olduğunu ifade eden Vehbi Bey, yeterli bütçe olmadığını belirtmekte, fabrikalar sorununu kabul etmekte birlikte ancak hükümet merkezinin değişme fikrini ise reddetmektedir.²³⁶ Ahmet Hilmi Bey (Kayseri) ise hükümet merkezi için olması gereken özelliklerin Kayseri de bulunduğunu aktarırken Konya, Ankara ve Sivas'ı da alternatif olarak eklemektedir. Maliye Vekili hükümetin yapmak istediği şeyin sadece merkez tespiti için üç üyeyle tetkik olduğunun altını çizirken²³⁷ Memduh Bey (Karahisar Şarki) ise İstanbul'un payitaht olarak kalacağını kesin bir dille yinelemektedir. Merkezi

²³⁴ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C: VIII, İ:141, 31.1.1337, s. 4.

²³⁵ A.e., s. 5.

²³⁶ A.e., s. 6.

²³⁷ A.e., s. 7.

hükümetin başka yere taşınmasının misakı milli hudutlarını feda etmek anlamına geleceği konusunda uyarıda bulunmaktadır.²³⁸ Öneriye şiddetle karşı çıkanlardan biri de Ziya Hurşit Bey'dir (Lazistan). Kabahatin İstanbul'da olmadığını, idare şeklinde olduğunu, fabrikaların da her ülkede hükümet merkezinde bulunmadığını, İstanbul'un dar'ül-hilafe olduğunu ve öyle kalacağını vurgulamaktadır. Sultan Hamid'in İstanbul'dan asker almayarak orayı Müslüman şehri yapmaya çalıştığını vurgulayan vekil, ancak kendilerinin böyle giderse bütün Müslümanları dağıtacağından endişe ettiğini ifade etmektedir.²³⁹ Öneriye “meselenin bugünün meselesi” olmadığı ve “İstanbul'un ilelebet payitaht kalacağı” gerekçeleriyle şiddetle karşı çıkmış, 26'ya karşı 71 oyla reddedilmiştir.²⁴⁰ Kısacası Öngider'in de belirtmiş olduğu üzere esaret altındaki Halife-Padişah'ı kurtarmak TBMM açısından laf değil, uğruna gerçekten mücadele ettikleri ve inandıkları bir amaçtır.²⁴¹

29.9.1339 tarihli görüşmede başkentlik mevzusunun yine birkaç milletvekili tarafından konu edildiği görülmektedir. 1339 yılı bütçesinden inşaat ve tamirat masrafı olarak yüzondört bin lira ayrılması konusu görüşülürken, Ahmet Hilmi Bey'e (Kayseri) göre, hükümet merkezini belirlemeden böyle bir ödenek ayırmak doğru değildir. Öncelikli sorun hükümet merkezini belirlemektir. Bu noktada Talat Bey'in (Ardahan) “O taayyün etmiştir” şeklinde cevabı hükümet merkezinin belirlendiğinin kanıtı niteliğindedir.²⁴²

1.1.5. Mustafa Kemal ve Eski Başkent

Meclisin 1 Mart 1338 (1922) tarihli üçüncü yasama yılı açılış nutkunda Mustafa Kemal Paşa aşağıdaki şu cümleler ile İstanbul'un önemine vurgu yapmaktadır:

...Efendiler! İstanbul, Cenabı Peygamberin bizzat alâka gösterdiği, Eba Eyyubbi Ensari Halid Hazretlerinin on dört asırdan beri meşhedinin temas ve nezareti mâneviyesi altında tuttuğu bir şehirdir. Beş asır müddet Türkiye'nin makarrı hükümeti olmuş bir şehirdir. (Yine olacaktır sadaları) Milletimiz bu şehri dilârada

²³⁸ A.e., s. 8.

²³⁹ A.e., s. 11.

²⁴⁰ A.e., s. 12-13.

²⁴¹ Öngider, a.g.e., s. 56.

²⁴² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C: II, İ:28, 29.9.1339, s. 390.

beş asır makamı muallayı hilâfeti muhafaza etmektedir. İstanbul şehri, milletimizin nâmütenahi mesai ve fedekârlığı muhassalasının tecelligâhıdır. Filhakika; milletimizin maddi ve mânevi varlığını ilâ eden âbidat ve müessesat ve âsarı medeniye İstanbul’da tekâsüs ettirilmiştir. Milletimiz memleketin heyeti umumiyesi zararına olarak, bütün varını yokunu, en büyük gayret ve himmetlerini kalbgâh telâkki ettiği bu şehre ibzal ve hattâ israf etmemiştir. Binaenaleyh İstanbul bizce çok kıymetlidir, çok ehemmiyetlidir.... Bugün düşman işgali altında bulunmak felâketiyle gıryan olan bu talihsiz şehir halkının, bu bizim aziz kardeşlerimizin dâvayı milliye olan alâka ve rabitalarını ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine kalbi sadakatlerini hiçbir kuvvetten yılmıyarak, izhar ve ispatla gösterdikleri maddi ve bilhassa mânevi fedekârlığı lisanı takdir ile yâdedirim... (alkışlar).²⁴³

Ancak İstanbul, Mustafa Kemal açısından özellikle ulusal mücadele yıllarında, kendisine karşı çeşitli suikast projelerinin üretildiği bir imparatorluk başkenti olarak düşünülmekte ve Ankara’dan bakınca Bizans entrikalarının çevrildiği bir kent olarak tasvir edilmektedir. Nitekim Kemal Paşa’nın İstanbul gençliğine hitaben yayımlanan bir bildirisinde, harekete geçmeleri çağrısının yapılması ve aksi halde kendilerinin Bizanslı olarak ilan edilecekleri uyarısı şaşırtıcı değildir.²⁴⁴ Türk kültüründe Bizans, İstanbul’un fethinden itibaren entrikayı, ahlaki çöküntüyü, üretmeden tüketmeyi çağırışmaktadır. Bu anlamda Bizans’tan ve teslimiyetçi olarak kabul edilen Osmanlı İmparatorluğu’ndan arta kaldığına inanılan İstanbul yerine siyaseten ve ahlâken temiz bir ulusun merkezi ancak Ankara olabilmektedir. *İstanbul nasıl kurtulur?* başlıklı yazısında Falih Rıfkı’nın

...İstanbul eskiden memleketin paraziti idi: İstanbul başlı başına kazanç kaynaklarını bulduğu zaman, gene zengin müreffeh fakat alın teri ile kendi işinden kazanan şerefli bir şehir olacaktır.

ifadesi, Cumhuriyet’in ilk yıllarında İstanbul’a olan tutumun bir özeti gibidir.²⁴⁵ Aynı zamanda Şevket Süreyya’nın; “O’nun ruhunda İstanbul, tâ gençlik yıllarından beri karışık bir kompleks olarak yaşamıştır”²⁴⁶ sözleri yukarıdaki düşüncüyü doğrular niteliktedir.

²⁴³ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C: XVIII, İ:1, 1.3.1338, s. 12.

²⁴⁴ Malkoç, a.g.e., s. 157.

²⁴⁵ Falih Rıfkı, “İstanbul nasıl kurtulur?”, *Hakimiyet-i Milliye*, 3 Ağustos 1930, akt. Cantek, a.g.e., s. 78.

²⁴⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938*, C: III, Remzi Kitabevi, 24. Bs., 2008, s. 271.

Öngider'e göre Mustafa Kemal için İstanbul aynı zamanda "Kahpe Bizans"tır. 1924 Temmuz'da Yakup Kadri'ye yazdığı bir mektupta İstanbul'dan Bizans diye bahsetmiş ve Cumhuriyet Bizans'ı adam edecektir demiştir:

...Cumhuriyet levs (pislik) ile, ikiyüzlülük ile yalancılık ile meluf (huy edinmiş) olmak yüzünden, hal-i tabiisini, reng-i aslisini, kıymet-i giranbahasını (pahabiçilmez kıymetini) kaybeden Bizans'a elbette ve muhakkaka adam edecektir. Hal-i tabii ve nezihine (temiz haline) irca eyleyecektir (döndürecektir). Fakat bunun için tatbik edeceği ameliye şudur ki. Levsiyatla meşbu (pislikler dolmuş) derin toprakları kazıyarak, berhava edecek ve sularının tathiri için, belki Karadeniz'i bütün dalgalarıyla Boğaziçi'nde cuş ü huruş edecektir. Bu olacaktır. Fakat bu tufan-asa med ve cezir tesirinde İstanbul yıkanırken hedef yalnız toprak ve taş mı olacaktır? Yoksa bu toprak ve taş ile beraber ziruh ve fakat biidrak mahlukat da mı yıkanacaktır? Bu, son beş seneden beri her gün bir reng-i nevinde tecelli eden Türk inkılabının, yeni meyelanında görülecektir. Bu öyle bir irade-i hakikiye tecellisi olacaktır ki, kimseden akıl, nasihat ve tavsiye talep etmeyecektir... eğer bunun aksine imkân olup da benden yalnız bir fikir ve temayül sorulursa, yapabileceğim şey, yalnız ve ancak, Ankara'da oturmaktan huzursuz olup da, eski, köhne, mülevves Bizans'ta ruh istirahatı arayan arkadaşlarımı kurtarabilmek için, onlara haber verebilecek kadar zaman bulabilmek olacaktır.²⁴⁷

İstanbul-Ankara ayrımı bağlamında İstanbul'un kurtuluşu münasebetiyle Ankara'dan gelen 14 kişilik vekil heyetinin Haydarpaşa Garı'nda kimsenin karşılamaya gelmemesi oldukça şaşkınlık yaratarak mecliste yoğun bir şekilde mecliste tartışmalara sebep olmuştur. İstanbul Valisi'nin azledilmesi gerektiğine dair yapılan görüşmelerde her ne kadar da sonuç çıkmasa da yapılan saygısızlığın bir bedeli olması noktasında birleşmiştir.²⁴⁸

Mustafa Kemal'in 1919-1927 yılları arasında İstanbul'a hiç gitmemiş olması da İstanbul-Ankara arasındaki çekişmenin Mustafa Kemal açısından bitmemiş olduğunun göstergesidir. 12 Eylül 1924 tarihinde bir yurt gezisinde İzmir ve Bursa'dan İzmit'e gelen ve burada Hamidiye Kruvazatörü'ne binen Mustafa Kemal İstanbul'a uğramadan, Boğaz'dan geçerek Karadeniz'e ulaşmıştır. İstanbul halkı Boğaz'ın kıyılarına birikmiş, Mustafa Kemal'in şehre gelmesini beklemişlerdir.²⁴⁹ Karagöz adlı mizah dergisi Mustafa Kemal'in 12 Eylül 1924'te İstanbul'a uğramadan gitmesi üzerine "bizi çiğnedin de nereye gidiyorsun" diyerek serzenişte

²⁴⁷ A.e., s. 279.; Öngider, a.g.e., s. 71.

²⁴⁸ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi: C: II, İ:34, 10.10.1339, s. 588-596.

²⁴⁹ Kartal, a.g.e., s. 93.

bulunmuş, İstanbul gazeteleri de Mustafa Kemal'in şehre uğramadan geçmesini sert bir dille eleştirmiştir.²⁵⁰ Şevket Süreyya bu olay hakkında:

...Hulasa Hamidiye kurvazörünün İstanbul önünden durmadan geçip gittiği günlerde, Gazi ile İstanbul arasında henüz, oraya gerilmiş bazı perdeler vardı. Daha doğrusu onun için İstanbul henüz ve hala Bizansti.²⁵¹

demektedir. 22 Eylül 1925 tarihinde Bursa'da bulunan Mustafa Kemal, kendisini İstanbul'a davet eden İstanbul heyetine:

...İstanbul'a gelmek, orada muhterem İstanbul halkı ile beraber güzel vakitler geçirmek benim de emelimdir. Ama pek güzel tahmin buyurursunuz ki, bu hususta bazı manevi engeller vardır. Bu meselelerin inşallah yakında halli suretiyle...

şeklinde beyanatta bulunmuştur.²⁵² Mustafa Kemal beyanatında İstanbul'a gitmesini engelleyecek sebeplerin hâlâ var olduğunu belirttikten sonra, eski başkente dönüşün misafirlik değil, fetih gezisi olacağını²⁵³ şu sözlerle ima etmektedir:

...oraya ziyaretlerimin, ordaki huzurumun İstanbul için nafi olabileceği bir zamanı ihtiyar etmek istiyorum. Maksudı yalnız bir ziyarete münhasır olarak mütalaa etseydim, onu her vakit temin mümkün olabilirdi...²⁵⁴

Mustafa Kemal, Bursa'yı teşrifleri dolayısıyla İstanbul şehrinin *hiss-i şükran ve vecibe-i ta'zimatını arz ve takdim* için teşkil eden belediye heyetine teşekkürlerini sunarken İstanbul'u ziyaret edeceği günlerin uzakta olmadığı mesajını vermektedir:

...Benim de muhterem İstanbul ahalisi hakkında kalbimde yerleşmiş olan muhabbet ve hürmetin çok büyük ve daimî olduğunu izaha hacet görmem. O muhterem halkın doğrudan doğruya içinde bulunarak onu bizzat selamlamakla bahtiyar olacağım günün uzak olmadığını beyan edebilirim. Şimdilik muhterem

²⁵⁰ Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938**, s. 274.

²⁵¹ **A.e.**, s. 277.

²⁵² **A.e.**, s. 276.

²⁵³ Cantek, **a.g.e.**, s. 92.

²⁵⁴ **A.e.**

İstanbul ahalisine en har ve samimi selam ve hürmetlerimin iblağına delalet buyurmanızı hasetsen rica ederim.²⁵⁵

28 Şubat 1339 tarihinde İstanbul halkı, kendisine “tabii hemşehrilik” verdiği Büyük Gazi’yi sabırsızlıkla beklemektedir. “Tabii hemşehrilik”e karşılık 18.6.1339 tarihinde İstanbul şehremanetine yazmış olduğu teşekkür metninde Mustafa Kemal, İstanbul’u ve onun temiz ve hassas halkının feyz ve faziletini yad ettiğini ifade ettikten sonra vaktiyle padişahların İstanbul’a karşı vefakâr ve hamiyetkâr davranmadıklarını ileri sürmektedir. Mustafa Kemal’e göre İstanbul sultanların ihtirasının makarrıdır ve bu durum İstanbul için şerefli bir vaziyet değildir.

...Müstebid sultanların ihtiras ve [i]daratına makar olmak, İstanbul için şerefli bir vaziyet değildir. Hür ve mukadderatına kendisi hâkim büyük Türkiye’nin münevver ve kıymetli bir medinesi olduğu zamandır ki İstanbul en tabii feyz ve faziletiyle en hakiki mevki-i bülendine yükselecektir. Bu muazzam neticeleri elde etmek için bütün millet ve memleketimizle beraber İstanbul’un da pek çok çektiğini biliyoruz, fakat şurası da inkâr edilemez ki musibetler, ızdıraplar bizim için azim ve kuvvet menbaı oldu. İstiklal ve hakimiyeti yed-i iktidar ve inhisarına almış olan milletin saye-i himmetinde kariben bu ızdırab ve muhannetlerin, bu tahribat ve hasaratın telafi edileceğine emin olabiliriz.²⁵⁶

Mustafa Kemal, 1 Temmuz 1927’de tam sekiz yıl sonra İstanbul’u ziyaret etmiştir.²⁵⁷ Şehremaneti Mecmuası’nda da belirtildiği gibi birkaç yıllık hasret nihayet son bulmuştur.

Koca İstanbul, kaç senedir derin bir iştikak-ı vicdanla gözlediği, ruhunun en sabit ve berrak aşkıyla özlediği ilk Reis-i Cumhuriyete ve yegâne kurtarıcısına 1927 Temmuz’unun birinci Cuma günü akşamından beri kavuşmuştur.²⁵⁸

İstanbul hasretini dile getiren Büyük Gazi, sekiz senelik hasretin kendisi için de zor olduğunu şu cümleler ile dile getirmektedir;

İstanbul’dan çıktığım günden bugüne kadar sekiz sene geçti. Hicran ve tahassürle geçen dakikaların bile ne kadar uzun geldiği düşünülürse, sekiz senelik hasretin, İstanbul’un muhterem ahalisi için ruhumda ateşlediği iştiyakın büyüklüğü kolaylıkla takdir olunur. İki büyük cihanın mültekasında, Türk vatanının ziyneti,

²⁵⁵ “Büyük Gazimiz ve İstanbul”, **Şehremaneti Mecmuası**, S. 22, Haziran 1926, s. 374.

²⁵⁶ **A.e.**, s. 374-375.

²⁵⁷ Öngider, **a.g.e.**, s. 72.

²⁵⁸ “Büyük Gazimiz İstanbul’da”, **Şehremaneti Mecmuası**, S: 34, Haziran 1927, s. 578.

Türk tarihinin serveti, Türk milletinin gözbebeği İstanbul, bütün vatandaşların kalbinde yeri olan bir şehirdir. Bu şehir meşum hadiselerle muzdarip bulunduğu zamanlar, bütün vatandaşların kalplerinde kanayan yaralar açılmıştı. Kalbi yaralı olanlardan biri de bendim.²⁵⁹

Mustafa Kemal'in eski başkenti ilk ziyareti Ankara'da da yankı bulmuş, Cumhurbaşkanı'nın kışın dahi İstanbul'da kalacağı söylentileri yayılmaya başlamıştır. Recep Bey tarafından Bursa'da bulunan İsmet Paşa'ya gönderilen mektupta, bu söylentilerin inşaat ve ticaret çevrelerinde kısa sürede önemli etkilerinin görüldüğü aktarılırken, konu ile ilgili net bir açıklama yapılması tavsiye edilmektedir.²⁶⁰

1.2. Başkentlik Kararının Alınması

1 Kasım 1922 tarihinde meclisin aldığı bir kararla padişahın hükümeti, 16 Mart 1920 tarihinde İtilaf güçlerinin İstanbul'u işgal etmesi ile geçerliliğini yitirmiştir. Halife seçme yetkisinin de meclise geçmesi ile birlikte ülkenin tek yetkili kurumu Büyük Millet Meclisi olmuştur.²⁶¹ 4 Kasım'da Tevfik Paşa Hükümeti'nin istifasının ardından 5 Kasım tarihinde Refet Paşa Osmanlı Bakanlıklarını kapatarak İstanbul'un bundan böyle Ankara Hükümeti'nin bir ili olarak yönetileceğini açıklamıştır.²⁶² İstanbul'un işgalinin ardından ulusal mücadelenin merkez üssünün Ankara olması aynı zamanda lider kadrosunun da Ankara'ya kaymasını beraberinde getirmiştir.²⁶³

Millî Mücadele'nin kazanılması öncelikli gündemi oluşturduğundan başkentlik mevzusu savaşın bitimi ve görüşmelerin başlaması ile birlikte çözülmesi gereken bir sorun olarak gündeme gelmiştir. Ali Fuat Paşa (Cebesoy) anılarında İsmet Paşa'nın Lozan'dan döner dönmez iki önemli mesele üzerinde önemle durduğunu; bunlardan ilkinin Ankara'nın hükümet merkezi olacağının kanunla

²⁵⁹ A.e., s. 586.

²⁶⁰ BCA, Fon Kodu: 30-10-00-00, Yer Numarası: 1-2-12, 20.7.1927.

²⁶¹ Mango, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, s. 425.

²⁶² A.e.

²⁶³ Kartal, *a.g.e.*, s. 79.

tespiti bir diğ erinin de Hükümet şekli meselesi ile ilgili olduğunu yazmaktadır.²⁶⁴ Bu konu hakkında meclisin de hükümetin görüşünü onayladıklarını aktaran Ali Fuat Paşa ancak acele olmasına taraf olmadıklarını belirtmektedir. Yeni bir merkez ilanının spekülasyonlara yol açarak, plansız bir şehir kurulmasından çekindiklerini aktarmaktadır.²⁶⁵

Arsa fiyatlarının artma endişesi dışında meclisin; artan fiyatlar karşısında geçinmenin zorlaşması ile Ankara yerine Anadolu’da başka bir merkez bulunması adına verdikleri önerge oldukça ilginçtir. 18 Teşrinievvel 1338 (18 Ekim 1922) tarihinde Abdülkadir Kemali Bey’le (Kastamonu) arkadaşlarının, “Meclisin Ankara’dan başka bir yere nakli hakkında” 115 imzalı sundukları önergede; Anadolu topraklarında Yunan ordusunun başarısız olduğundan hareketle şartların zorunluluk halinin ortadan kalkması ile merkezin Ankara’dan başka bir yere taşınması önerilmektedir. Önergenin odak noktası Ankara’da ev fiyatlarının giderek artması ve bu sebeple ailece geçinmenin giderek zorlaşmasıdır.²⁶⁶ Tartışmalarda dikkat çeken husus İstanbul’a nakil konusunda vekillerin ılımlı olmayan tavırlarıdır. Vekillerden Abdülkadir Kemali Bey, İstanbul’a gitmenin Anadolu’yu unutmak demek olduğunu vurgulamakta Bursa, Konya ya da İzmir gibi şehirlerin memurların geçim sıkıntılarının hafifletmek anlamında uygun olacağını belirtmektedir.²⁶⁷ Hakkı Hami Bey’in (Sinop) barış müzakereleri devam ederken böyle bir önergenin verilmesini uygun bulmadığını belirttiği konuşmasına tepki gösterilmiş, kendisine Ankara’ya geldiği vakit mesken buhranı ya da i aş e zaruretinin düşünülmediğini hatırlatmak durumunda kalmıştır. Yahya Galip Bey (Kırşehir) ise o vakitler bir evin kirasının yüz lira olmadığını belirtmiş Müfid Bey ise Merkezi hükümetin daima Anadolu’da olması gerektiğini ifade etmiştir.²⁶⁸ Yapılan görüşmelerde takririn uygun vakitte görüşülmesi konusunda ertelenmesine karar verilmiştir.²⁶⁹

²⁶⁴ Ali Fuat Cebesoy, **Lozan’dan Cumhuriyet’e Siyasi Hatıralar**, C: II, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 2002, s. 22.

²⁶⁵ **A.e.**

²⁶⁶ **T.B.M.M Zabıt Ceridesi**, C: XXIV, İ: 122, 19.10.1338, s. 26.

²⁶⁷ **A.e.**, s. 27.

²⁶⁸ **A.e.**, s. 29.

²⁶⁹ **A.e.**, s. 31.

Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul'un işgalden kurtulması, fiilen başkent olan Ankara'nın bu konumunun resmîyet kazanmasını hızlandırmıştır. 4 Ekim'de Mustafa Kemal Paşa başkanlığında toplanan Halk Fırkası Fırka Divanı, altı saat süren tartışmalar sonucu, yeni Türk Devleti'nin isminin Türkiye Cumhuriyeti, merkezinin Ankara olmasını kararlaştırmış ve Fırka Grubu'nu merkezi hükümet meselesini konuşmak adına 9 Ekim'de toplantıya çağırmıştır.²⁷⁰ Lozan Antlaşması imzalanıp 6 Ekim 1923'te İtilaf devletleri İstanbul'u boşaltıp, kente Türk ordusu girdikten bir hafta sonra 13 Ekim'de İsmet Paşa'nın teklifi ile Ankara resmi olarak Türkiye Devleti'nin yönetim merkezi ilan edilmiştir.²⁷¹ Buradaki payitaht ve yönetim merkezi kelimeleri başkentlik tercihinin sadece coğrafi ya da bir takım stratejik dengeler adına değil, simgesel anlamda da bir değişiklik olduğunun göstergesidir. Mustafa Kemal bu konuda Nutuk'ta:

...Özellikle yeni İstanbul mebuslarından bazıları, Refet Paşa başta olmak üzere, İstanbul'un payitaht olarak kalması gerektiğini bazı örnekler vererek kanıtlamaya çalışıyorlardı. İstanbul'un payitaht olması gerekmektedir ve bu kaderdir diyorlardı. Bu ifadeye dikkat olunursa bizim yönetim merkezi sözüyle amaçladığımız anlamda, bu ifadelerde payitaht sözünü kullananların görüşleri arasında bir fark görmemek mümkün değildir. Bundan dolayı, bu konuda aslında önceden kararlaştırılmış olan görüşümüzü yasal ve resmi olarak ilan edip, payitaht sözünün de yeni Türk Devleti'nde anlamının kalmadığını ve kullanımdan kalktığını göstermek gerekiyordu.²⁷²

diyerek başkent değişikliğinin sadece koşulların gerektirdiği bir değişiklik olmadığını simgesel anlamda da halifelik ya da padişahla anılmayan yeni bir yönetim değişikliğinin de sinyalini vermektedir.

TBMM'nin ikinci döneminin 11 Ağustos 1923'te açılması ile birlikte II. Meclise, İkinci Gruptan yani ilk meclisteki muhalif kanattan iki kişi hariç kimsenin giremediği, bu açıdan çoğu kararın daha kolay alınabildiğini söylemek mümkündür.²⁷³

²⁷⁰ Faruk Alpkaya, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)**, 2. Bs. İstanbul, İletişim, 2009, s. 50.

²⁷¹ Öngider, **a.g.e.**, s. 66.

²⁷² Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk 1919-1927**, haz. Kemal Bek, İstanbul, Bordo Siyah Yayınları, 2006, s. 714.

²⁷³ Çınar, **a.g.e.**, s. 185.

Başkent konusu meclisin ilk işlerinden birini oluşturmuş, bu konu 9 Ekim’de Halk Fırkası toplantısında dile getirilmiştir. İkdâm gazetesindeki habere göre hükümet merkezi meselesi etrafında çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşlerin kapsamını; Ankara’nın hükümetin merkezi olduğu; yeni merkezin Sivas olması gerektiği; yeni merkez için yeni bir şehir inşa edilmesi gerektiği ve son olarak Ankara’nın adının değiştirilerek “yeni namının Gazi Paşa’ya izafe”²⁷⁴ edilmesi oluşturmaktadır. Ayrıca Ankara’nın merkez ilan edilmekle beraber “İstanbul idaresinin ıslah edilmesi gerektiği”²⁷⁵ toplantıda öne çıkan başlıklardır. Bu toplantıda İstanbul’un başkent olarak kalması konusunda hiçbir söz söylenmediğine dikkat çeken İkdâm gazetesi, İsmet Paşa’nın şu sözlerine yer vermektedir:

... Buna karar verip ilan etmekle, biz mücadelemizde devam ediyoruz. Her müşkülata ve bütün yokluk ve mahrumiyete galebe edeceğiz demiş olacağız.²⁷⁶

Hüseyin Cahid (Yalçın), İsmet Paşa’nın yukarıdaki sözlerini eleştirerek;

...Bunlar hissiyatı okşamak ve mantiki, akli delilin fıkdanını (yokluğunu) kelime gürültüleriyle örtmek için söylenmiş lakırtılardır ki, kimseye telkin-i kanaat edemez... Ankara’da bulunan merkez-i hükümet milleti, vatani daha yakından görecektir değil; sarındığı hava-yı sun’i altından memleketin vaziyetini, ihtiyacatını çarpık bir rü’yet ile takdir edecektir. Hele Avrupa’yı bütün bütün gözden kaybeyleyecektir.²⁷⁷

diyerek başkent değişikliğine karşı çıkmaktadır Tanin gazetesinde yer alan habere göre ise, fırka toplantısında Ankara’ya Gazi Mustafa Kemal Paşa adının verilmesi hakkındaki teklif, fırka toplantısına başkanlık eden Mustafa Kemal Paşa tarafından gündeme alınmamıştır.²⁷⁸ Verilen teklifte; İstanbul’un hilafet merkezi olarak kalacağı vurgulandıktan sonra Büyük Millet Meclisi’nin başkent için karar verme zamanının geldiği ve bu başkent Ankara olması gerektiği belirtilmiştir. Gerekçe olarak coğrafi ve askeri yönden korunaklılığı belirtildikten sonra, devlet başkenti

²⁷⁴ Hasan Türker, **Türk Devrimi ve Basın 1922-1925**, İzmir, Dokuz Eylül Yayınları, 2000, s. 81.

²⁷⁵ **A.e.**, s. 82.

²⁷⁶ “Türkiye Devleti’nin Makarr-ı İdaresi Ankara Şehridir”, **İkdâm**, 10 Teşrinievvel 1923, s. 1., akt; Türker, **a.g.e.**, s. 82.

²⁷⁷ Türker, **a.g.e.**, s. 82.

²⁷⁸ **A.e.**

idaresinin tesis ve inkişafına bir an evvel başlanarak iç ve dış tereddütlere son verilmesi için teklifin kabulü istenmiştir.²⁷⁹ Teklif üzerine ilk sözü alan Zeki Bey (Gümüşhane)²⁸⁰, diğer mebuslar tarafından şiddetle eleştirilen konuşmasında:

O zavallı İstanbul şehrine olan iğbirarınız nedendir bilmem....Şuursuz bir idarenin eli altında kahbe düşmanın harimi ismetimize sokularak bedbahtlık içinde inliyen o zavallı İstanbul'da ordumuz istihlas adımlarıyla yürürken, onun ağışuna (kucağına) atılırken, şükranına göz yaşları ve kurbanlar katarken bunun böyle mahrumiyetine sebep neydi?... Efendiler! Makarrı Hükümetin yalçın kayalarda, izbe ovalarda kurulmak asırları çoktan geçmiştir.²⁸¹

diyerek, İstanbul'un başkent olarak kalmasını istemektedir. Zeki Bey, meclise, İstanbul'da siyasi bir mahzur olarak görülen durumu sormaktadır. Ankara'nın başkent olduktan sonra İstanbul'un harap bir hale dönmemesini dileyen Zeki Bey'e, Talat Bey (Ardahan), İstanbul'un mamuriyetinin ise tüm Anadolu'nun harabiyetine bedel olduğu yanıtını vermektedir.²⁸² Celal Nuri Bey (Gelibolu) ise olayların akışının Ankara'yı Türkiye Devleti'nin merkezi durumuna getirdiğini, Ankara'nın gerek siyasi gerekse askeri olarak konumunun uygun olduğunu belirttiği konuşmasında, 1918 yılında Gloyd George'nin (Lloyd George) "Haşmetlü Kral Hazretlerinin dretnotlarının hedefi olabilecek bir hükümet görmek, Toros dağlarının öbür tarafına çekilmiş bir Hükümet görmekten yeğdir" sözünü hatırlatarak saldırıların hedefi olma noktasına değinmektedir. İstanbul'un coğrafi olarak "münteha"²⁸³ kaldığını belirten Celal Nuri, Anadolu'nun ortasında kalıyor olmanın, ülke ihtiyaçlarını yakından görülmesi ve giderilmesi anlamına geldiğini ifade etmektedir.²⁸⁴

Şevket Süreyya'ya göre de Ankara'nın başkent oluşu yeni devletin gözlerini asırlarca süren ihmaller, bakımsızlıklar, ihanetler için çökmüş, bunalmış

²⁷⁹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C: II, İ: 35, 13.10.1339, s. 665.

²⁸⁰ Zeki Bey Gümüşhane mebusu olarak ikinci meclise bağımsız giren iki adaydan biridir. Diğer aday ise Bursa'dan Nurettin Paşa'dır. Demirel çalışmasında Zeki Bey'in anılarına dayanarak, Mustafa Kemal'in listesinde yer almamasına rağmen Halkın Tabur Komutanı ile karşı karşıya gelerek Zeki Bey'i seçtiklerini ifade etmektedir. **Kaynak:** Demirel, **a.g.e.**, s. 575.

²⁸¹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C: II, İ:35, 13.10.1339, s. 666.

²⁸² **A.e.**, s. 667.

²⁸³ **A.e.**

²⁸⁴ **A.e.**, s. 668.

olan Anadolu topraklarına çevirişidir.²⁸⁵ Bu sebeple İstanbul'un başkent kalmasının Anadolu'nun unutulacağı anlamına geldiğini belirtmektedir. Kısacası tartışmalardan anlaşılacağı üzere vekillerin büyük bir kısmının ortak düşüncesinde, Anadolu'nun ortasında bir yerin başkent olması ile Anadolu'nun ekonomik kalkınmasının daha hızlı gerçekleşeceği inancı yatmaktadır.

Ankara'nın Başkent olması ile İstanbul'u gerek idari gerek iktisadi olarak terk etmeyeceklerini belirten Celal Nuri Bey, İstanbul'un Osmanlı hükümetinin merkezi olduğunu, Ankara'nın ise milli bir devletin merkezi olduğunu belirttikten sonra "Binaenaleyh biz Ankara'da yeni Devletimizi, yeni Hükümetimizi, yeni teşkilatımızı" kuracağız derken yeni bir devlet özlemini açıklamış olmaktadır. Besim Atalay'a (Aksaray) göre İstanbul'da fesat zihniyetler devam etmekte ve bu sebeple kent tamamen "dezenfekte" edilmedikçe oraya gitmek düşüncesi geçerliliğini yitirmektedir.²⁸⁶ Besim Atalay için Ankara'nın tozu pudradan daha iyidir. "Milletin sinesinden çıkan altınları saymak yerine, çatıları saymak" daha önemlidir. Tunalı Hilmi Bey (Zonguldak) İstanbul'un hem Hilafet'in hem de İslam aleminin merkezi olduğunu vurguladığı konuşmasında İstanbul'un öneminin daha da artarak, Türklerin İstanbul'u muhafaza edeceğini belirtmektedir.²⁸⁷

Ankara'nın başkent olarak seçilmesi yeni devletin hayallerini gerçekleştirebileceği bir mekânın tasviridir. 13 Ekim 1923'te karar çoğunlukla²⁸⁸ kabul edilmiş ve Başkent Ankara olarak belirlenmiştir. 491 numaralı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ikinci maddesine de "Türkiye devletinin makarrı Ankara şehridir" hükmü konmuş,²⁸⁹ Ankara'nın başkent olması ile İstanbul'un siyaset sahnesinden çekilmesi ve siyasetin ağırlık merkezinin Ankara'ya kayması sonucunu doğurmuştur.²⁹⁰

Ankara'da kalmak demek, Cumhuriyet ideallerini gerçekleştirmek ve yeni rejimi koruyabilmenin asli unsurudur. 27 Ocak 1924 tarihli grup toplantısında İsmet

²⁸⁵ Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938**, s. 136.

²⁸⁶ **T.B.M.M Zabıt Ceridesi**, C: II, İ:35, 13.10.1339, s. 669.

²⁸⁷ **A.e.**

²⁸⁸ İkdâm gazetesinden aktarılan bilgiye göre oylamada yirmi milletvekilinin el kaldırmamıştır. Akt; Türker, **a.g.e.**, s. 84.

²⁸⁹ Fehmi Yavuz, "Cumhuriyet Devri Ankara'sının İmarında Birinci Merhale 1923-1938 ve Arsa Meselesi", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C: V, S: 1, 1950, s. 283.

²⁹⁰ Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, s. 105.

Paşa İstanbul'un başkentliğini yitirmesiyle imarının ve gelişiminin sağlanacağı ve İstanbul'u muhafaza edip geliştirmek adına fedakârlık yapıldığı görüşündedir:

...Muhterem arkadaşlarım! ...Ankara'yı merkez-i Cumhuriyet olarak muhafaza etmek kararını daima talep ediyoruz. O şart Ankara'da kalmak ve buradan Cumhuriyet'i idare etmek ve katiyen Ankara'yı bu mecburiyetle beraber medeni bir mamure yapmaktır. (inşallah sesleri). Biz asırlardan beri bütün vesaitimizin biriktirerek imar ettiği İstanbul'da oturmadık. Orasını merkez-i hükümet olarak kabul etmedik. Bunun bin tane sebebi vardır. Fakat bir tanesini hatırıma geldiği için arz edeyim. O da İstanbul'u daha ziyade imar etmek için ve İstanbul'u ilanihaye muhafaza etmek içindir. (çok doğru sesleri). Yalnız bu sebep de İstanbul'da bi'n-nefs oturmamak suretiyle heyet-i umumiyenin emniyetinden başka olarak suret-i hususiyede İstanbul'un emniyeti ve İstanbul'un inkısaflı için bu fedakârlık ihtiyar edilmiştir ve bu karar Cumhuriyetin kararlarından ne kadar fedakârlık ettiğini ve heyet-i umumiyeyi ne kadar düşündüğünü gösterir.²⁹¹

1.2.1. Başkentlik Sürecinde Ankara-İstanbul Tartışmaları

11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Ateşkes Antlaşması'nın 11. Maddesine göre, Lozan Barış Antlaşmasından sonra İtilaf Devletlerinin İstanbul'u TBMM Hükümeti lehine terk etmeleri kesinlik kazanmıştır. Lozan'da barış görüşmeleri devam ederken özellikle İstanbul gazetelerinin, Başkent sorunun tartışmaya açtıkları görülmektedir.²⁹²

Anılarında İsmet Paşa da İstanbul basının bu konuda "kıyameti kopardığını" ancak neden başkent in Ankara olması gerektiğini bu kişilerin kavrayamayacaklarını yazmaktadır. Ayrıca İsmet Paşa Ankara'nın başkentlik kararının hilafetle bir ilgisi olmadığını aktarırken:

...Fakat Ankara hükümet merkezi olunca, hilafet bir bakıma devletimizin dışına atılmış oluyor. Gerçi biz hilafeti devamlı bir müessese olarak düşünmüyoruz fakat Ankara'nın hükümet merkezi olması ve hilafet merkezinin İstanbul'da bulunması, ondan kurtulmak için ayrıca temel vasıta olacaktır.²⁹³

başkentlik kararının sonuçlarında er ya da geç hilafetin de kaldırılmasının önünün açılacağını belirtmektedir.

²⁹¹ **CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)**, haz. Yücel Demirel, Osman Zeki Konur, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002. s. 363.

²⁹² Türker, **a.g.e.**, s. 75.

²⁹³ İsmet İnönü, **Hatıralar**, 2. Bs., yay. haz. Sabahattin Selek, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2006, s. 435.

İstanbul basınının konuya karşı çıkış sebeplerinden biri her ne kadar eski başkent'in gururunun incinmesi ise de bir diğer sebep binlerce memurun işsizlik tehlikesi ile baş başa kalmasıdır.²⁹⁴

İstanbul'un terk edilemeyeceğine ilişkin olarak, ünlü İngiliz tarihçi Arnold Toynbee, 8 Aralık 1922 tarihli New Leader'deki yazısında, başkentten kaçan azınlık tüccarın yerini Anadolu'nun deneyimsiz kadrolarının dolduramayacaklarını ileri sürerken Boğazlar ve Karadeniz ticareti için önemini düşünerek başkent değişikliğine ihtimal vermemektedir.²⁹⁵

...Önünde sonunda İstanbul'daki bir Türk hükümeti, Ankara'da geçerli görülecek bir politikayı yürütmenin olanaksızlığını fark edecektir. Bir başka deyişle Türkler, İstanbul'a sahip olmakla, ulusal bütünlük ve egemenliği en aşırı düzeyde kabul arasında seçim yapmak zorunda kalacaklardır.²⁹⁶

Ankara'nın resmi başkent ilanından aylar evvel Ahmet Cevdet 31 Aralık 1922 tarihli İkdâm'daki yazısında:

...Ankara bütün manasıyla pay-ı taht olamaz. Ona vakit var. Repesantatif pay-ı taht olabilmek için, bir şehirde çok şeriat lazım. Bence Ankara, bir merkez-i müdafaa olabilir.

demekle Ankara'nın başkentlik için hazır olmadığını ifade etmektedir.²⁹⁷ 12 Haziran 1923 tarihinde İkdâm'da yayınlanan "İstanbul, Yeni Pay-i Taht" başlıklı yazısında ise Ankara veya diğer şehirlerin İstanbul'u idare edemeyeceklerini, İstanbul'un iktisadi gelişme gösterebilirse Türkiye Devleti için "eskisi gibi bir yük, bir masraf ocağı" değil, "menba-ı servet ve ırfan" olacağını, ancak bunu "idrak edebilecek" kişileri bulmanın gerektiğini yazmaktadır. Ahmet Cevdet'e göre Ankara'nın imarı için milyonlarca lira gerekmede, oysa bir başkent'in imar için bekleyemeyeceğini vurgulamaktadır: "Ankara pay-ı taht bile olmasa, oraya imkan

²⁹⁴ Erik J. Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner Gönen, 7. Bs., İstanbul, İletişim, 2000, s. 244.

²⁹⁵ Koloğlu, "Osmanlı'nın Son Döneminde...", s. 13.

²⁹⁶ A.e., s. 14.

²⁹⁷ Türker, a.g.e., s. 75.

mertebesinde imar etmek, orasını Türklük için milli bir kible gibi tanımak elzemdir” demektedir.²⁹⁸

14 Mart 1923 tarihinde Vakit gazetesinde “Ankara ve İstanbul” başlıklı yazısında Ahmet Emin her iki şehrin faydalı ve sakıncalı taraflarını sıralamış, İstanbul dışında başka bir yerin tercih edilmesi halinde hem zaman hem de masraf kaybı olacağını vurgulamıştır. Nüfus açısından İstanbul’un önemini belirten Ahmet Emin, idare merkezinin başka bir şehre kayması ile İstanbul’a ait ihtiyaçların temin edilemeyeceği ve şehrin ihmal edileceği uyarısında bulunmaktadır. Ankara açısından oluşan kaygı ise Avrupalı devletlerin Türkiye’ye Asya’nın ortasında bir devlet olarak bakması ve ihtiyaç duyulan her şeyden mahrum kalacak yabancıların Türkiye’ye dost olamayacaklarıdır.²⁹⁹

Ahmet Emin, 19 Ağustos 1923 tarihindeki “Merkeze Dair Münakaşa” adlı yazısında Ankara’nın merkezde olmasına rağmen nüfus yoğunluğu olan bölgelere göre uzak kaldığını belirtmekte, ulaşım açısından bir tek demiryolunun yeterli olamayacağını savunmaktadır. Dış dünya ile iletişimin sağlanmakta güçlük çekileceğini belirttikten sonra Merkezin Ankara’da oluşturulması fikrini “suni bir yaşam tarzını da” beraberinde getireceğini düşünmektedir. Ankara endişesini taşıdığı koşulların o kadar uzağındadır ki hiç olmazsa merkezin Eskişehir gibi biraz daha ‘medeniyete’ yakın bir yerde olması gerektiğini vurgulamaktadır. Ahmet Emin’e göre Ankara, halk hükümetinin tarihini yansıtacak askeri bir merkez olarak kalmalıdır.³⁰⁰

Tartışmaların odak noktalarından biri güvenlik endişesinin vurgulanmasıdır. Ekim 1923’ten evvel Ankara’nın merkez olacağı konusundaki açıklamalar, gelen eleştirileri güvenlik kaygısı ile bertaraf etmeye yöneliktir. 2 Ocak 1923’te Le Matin (Paris) gazetesi “Ankara başkentlerin en rahatsızıdır” başlıklı yazısında bu kaygıyı ön plana çıkarmaktadır:

²⁹⁸ A.e., s. 78.

²⁹⁹ Ahmet Emin, “Ankara ve İstanbul”, **Vakit**, 14 Mart 1339, s. 1., akt. Kartal, **a.g.e.**, s. 132.

³⁰⁰ “Merkeze Dair Münakaşa”, **Vatan**, 18 Ağustos 1339, s. 1., akt. Kartal, **a.g.e.**, s. 142-143.

...Hükümetin başkentini, açıkladıkları üzere, Ankara'da muhafaza etmeyi düşündüklerine göre, Türkler İstanbul'un gelecekteki güvenliği açısından ciddi kaygılar içinde olmalı.³⁰¹

Mustafa Kemal Paşa İstanbul basını ile bir uzlaşma kurabilmek için 16 Ocak 1923'te İzmit'te önde gelen başyazarla ile (Hüseyin Cahit, Ahmet Emin, İsmail Müştak, Falih Rıfkı, Velid Ebüzziya, Celal Nuri, Halide Edip, Yakup Kadri, Adnan Adıvar, Hakkı Tarık) bir sohbet toplantısı yapmıştır. Bu toplantıda hem saldırılara karşı güvenli bir yer olmaması hem de ülkenin tüm bölgelerine eşit mesafede olmaması ile İstanbul'un başkent kalamayacağını belirtmiş,³⁰² "...Yoksa bir geminin topundan telaşa düşebilecek bir yerde hükümet merkezi olamaz"³⁰³ diyerek İstanbul'un herhangi bir saldırı halinde savunmasız kalabileceğini ifade etmiştir. Devamında Anadolu'nun baştan başa harabe halinde olmasını İstanbul'un merkez hükümet olmasına bağlayan Mustafa Kemal Paşa, aksini nankörlük olarak nitelendirmektedir:

...Ankara, Türkiye'nin pekâlâ merkezi olabilir ve hadisat, orasını merkez yaptı ve feyizli bir merkez yaptı. Binaenaleyh, Ankara'ya karşı nankörlük etmek, caiz değildir.³⁰⁴

Yaygın inanışa göre, Anadolu'nun o güne değin yoksul kalışının en önemli sebebi, ülke üretiminin büyük kısmının İstanbul tarafından tüketilmesidir. Başkent'in Anadolu'ya uzak kalıyor olması, yatırımların Anadolu'ya yapılamayışı ve ihmal edilişine etkiye bulunmaktadır. Ayrıca İstanbul'da yöneticiler Anadolu'yu unutmuş ve sorunlarından habersiz kalmışlardır. Mustafa Kemal bu konu ile ilgili sarf ettiği şu sözler de Başkent'in Anadolu'nun merkez olarak belirlenme sebeplerinden birini ortaya koymaktadır;

...Bu memlekette çalışmak isteyenler ve bu memleketi yönetmek isteyenler, memleketin içinde girmeli ve bu zavallı milletle aynı koşullarda yaşamalı ki, ne yapmak gerektiğini ciddi olarak duyabilsin. Bir insan Ankara'da başka türlü

³⁰¹ Bilal Şimşir, **Dış Basında Laik Cumhuriyetin Doğuşu**, çev. Cüneyt Akalın, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1999, s. 107.

³⁰² Koloğlu, "Osmanlı'nın Son Döneminde...", s. 16.

³⁰³ Kartal, **a.g.e.**, s. 108.

³⁰⁴ Türker, **a.g.e.**, s. 76.

düşünür, İzmir’de, İstanbul’da başka türlü düşünür, Paris’te büsbütün başka türlü düşünür. Dolayısıyla hükümet merkezinin Anadolu’da olması gerekir.³⁰⁵

Mustafa Kemal başta ülke güvenliği gibi stratejik ve Anadolu’nun unutulmuş olduğundan hareketle başkentlik konusunu ele almakta, basın aracılığıyla düşüncelerini aktarmaktadır. Mekânsal düzeyde ülke içlerinde bir başkent seçilmesi aynı zamanda ülkenin daha önce eşitlikçi olmayan ekonomik ilişkilerin sona erdirilmesi ve bölüşüm ilişkilerin yeniden düzenlenmesi anlamına gelmektedir. Bu anlamda başkentlik kararını sadece coğrafi ya da stratejik sebepler ya da Milli Mücadele dönemindeki vefalı tutumu ile açıklamak yeterli değildir.³⁰⁶

Hüseyin Cahid Mart 1923’te ‘İstanbul’un Kusurları’ adlı yazı dizisinde, başlığının aksine Ankara’nın kusurlarını ortaya koymakta³⁰⁷ ve başkent İstanbul kalması gerekliliğinden bahsetmektedir:

....Ankara pek mükemmel bir harp ve mücadele pay-ı tahtı oldu. Ankara ismini ruhumuzun en yüksek emelleriyle müteşarik bir halde kalbimizde taşıyoruz. Fakat sulh pay-ı taht olarak İstanbul’dan ayrılamayız... Merkez-i hükümet için Ankara’nın intihap edilmesiyle faraza Bitlis’in, Mamûratülaziz’in, Sivas’ın hiçbirşey kazanmayacağı muhakkaktır. Belki tek bir şehir bir az müstefit olacak, fakat bütün sair şehirler aynı halde kalacak, beri tarafta İstanbul Türk ve Müslüman sıfatını kaybedecektir. Unutulmamalı ki yalnız İstanbul’da bir milyon nüfus vardır.³⁰⁸

Hüseyin Cahid bir başka yazısında Ankara’nın başkent olması ile birlikte İstanbul’dan başlayacak Türk-Müslüman göçünden endişe duymaktadır.

...Binaenaleyh, İstanbul’u değiştirmekle hiçbirşey kazanamayacağız. Asıl değişmesi lazım gelen şey, bizim muhakememizdir; hissiyatımızdır. Bunu da öyle kolay, kolay değişir şeylerden zannetmemelidir. Tahripkar tenkitlerden korkarak merkezini değiştiren bir hükümetin hiçbir zaman kimseye telkin-i hürmet ve itimat edemeyeceğini de hesaba katmalıdır³⁰⁹

³⁰⁵ Çınar, **a.g.e.**, s. 184.

³⁰⁶ **A.e.**, s. 185.

³⁰⁷ **A.e.**, s. 180.

³⁰⁸ Türker, **a.g.e.**, s. 77.

³⁰⁹ **A.e.**

Hüseyin Cahid'e göre "kafalar aynı olduktan sonra mekânın değişmesinin bir önemi olmayacaktır."³¹⁰

İleri Gazetesi'nde Suphi Nuri, Ankara'yı İstanbul'u unutmakla ve önem vermemekle eleştirmektedir. Suphi Nuri'ye göre İstanbul'da İttihatçılığı iâşecilik ve men-i ihtikârcılık şeklinde tekrar yaşatmaya çalışanlar bulunmakta; Ankara'ya muhalif olanlar ise uluslararası bankerlerden para alarak uşaklık etmektedirler. Suphi Nuri, Ankara'nın savaş bittikten sonra İstanbul'u sahipsiz bıraktığını endişesini taşımakta, tekrar halifelik ve saltanatın gelmemesi adına Avrupa'daki katı hukuk kurallarını örnek göstermektedir.³¹¹ 25 Mart 1923 tarihli 'İstanbul ne olacak' başlıklı yazısında da Suphi Nuri, İstanbul'un başkentliğine karşı çıkmakta, ancak şehrin yeniden düzenlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Eskiden Anadolu halkı nasıl İstanbul için çalışmışsa, şimdi İstanbul da tüm ülke adına çalışmalıdır. Suphi Nuri'nin endişesi İstanbul'un ihmal edildiğinde yabancı odaklar ve onların taraftarlarının esiri olma ihtimalidir.³¹²

Temmuz ayında Tanin Gazetesi'nin, dönemin İstanbul milletvekilleri ile yapmış olduğu mülakatta³¹³ başkentlik konusunda görüşleri farklı olsa da vekillerin İstanbul'un ticari alanda iyileştirilmesi ve ilerlemesi, nüfusunun Türk ve Müslüman kalması gibi talepler, birleştikleri ortak noktadır.³¹⁴

11 Temmuz 1923'te İkdâm'da yayınlanan İstanbul mebusu Canbolat Bey'in beyanatında Türkiye'nin başkenti Kanun-i Esasi gereğince İstanbul'dur ve sadece İstanbul'un işgal altında bulunmasından dolayı Ankara mevcut koşullar gereği merkez olarak kullanılmaktadır. İsmail Canbolat, İstanbul'da Türk ve Müslüman varlığının korunabilmesi için İstanbul'un başkent olarak kalması gerektiğini aksi takdirde yüzlerce memur ve onların binlerce ailesinin İstanbul'dan başka bir başkente taşınmasıyla Türk nüfusunun azalacağını endişesini paylaşmaktadır.³¹⁵ İlginç olan başkentlik kararının alınmasına birkaç ay kala İsmail Canbolat Bey'in bu mevzuda kesin ve emin bir şekilde konuşmasıdır. Yine bir başka ilginç nokta,

³¹⁰ Hüseyin Cahit, "İstanbul'un Kusurları", **Tanin**, 17 Mart 1339, akt. Kartal, **a.g.e.**, s. 129.

³¹¹ Suphi Nuri, "Bizans'ın Entrikaları", **İleri**, 29 Mart 1339, s. 1., akt. Kartal, **a.g.e.**, s. 134.

³¹² "İstanbul Ne Olacak?", **İleri**, 25 Mart 1339, s. 1., akt. Kartal, **a.g.e.**, s. 135.

³¹³ Hamdullah Suphi, Hamdi Bey, Refik Paşa, Dr. Refik, Ali Rıza Bey, İsmail Canbolat Beylerle görüşülmüştür.

³¹⁴ Kartal, **a.g.e.**, s. 137.

³¹⁵ Türker, **a.g.e.**, s. 79.

başkentlik tartışmalarında Zeki Bey'in dışında bu karara kimsenin itiraz etmemesidir.

...Hükümet tarih ve siyaseti milliye itibariyle düşününce muazzam bir Türk serdarının idare ettiği Türk orduları ile harika tarzda fetih ve Türk imparatorluğuna merkez hükümet olarak ahda edilen ve Bizansların elinden Türklerin eline geçmesi yeniçağı başlaması gibi tarih aliminin muazzam bir inkılabına sebep olan İstanbul'u biz nasıl merkez hükümet olmaktan çıkarabiliriz.³¹⁶

Ağustos 1923'te "İstanbul'un İdaresi" adlı başlıklı yazısında:

...İstanbul'a karşı tesis etmiş bir kanaat var. Merkez-i Hükümetin Anadolu'da bir yerde kalması bir fikr-i sabit ve bir iman haline girmiştir. Artık bunun karşısında muhakemeye girişmek; deliller göstermek, istemek manasızdır.

şeklinde yazan Hüseyin Cahit, meclisin Ankara lehinde bir karar almasını artık kabullenmiş görünmektedir.³¹⁷

Suphi Nuri 17 Ağustos'taki İleri Gazetesi'ndeki yazısında her iki görüşü savunanların kendi menfaatleri adına şehirlerini başkent görmek istediklerini aktarırken Boğazların serbestisi devam ettikçe savunma açısından İstanbul'un başkent kalamayacağını belirtmektedir. Ancak başkent Ankara olsa dahi İstanbul'un kolay kolay merkezliği bırakmayacak ve rekabet edeceğini öngörmektedir. Suphi Nuri'ye göre İstanbul her vakit Türklüğün, İslamiyet'in merkezi olacak, siyaseten ayrı olmak üzere her açıdan ülkenin merkezi olarak kalacaktır.³¹⁸

Mustafa Kemal Paşa'nın 22 Eylül'de Neue Freie Presse Gazetesi muhabirine yaptığı açıklamada:

...Yeni Türkiye'nin pay-i tahtı meselesine gelince; bunun cevabı kendiliğinden zahir olur. Ankara. Türkiye Cumhuriyeti'nin pay-ı tahtıdır.³¹⁹

³¹⁶ Kartal, **a.g.e.**, s. 139.

³¹⁷ Türker, **a.g.e.**, s. 80.

³¹⁸ Kartal, **a.g.e.**, s. 146.

³¹⁹ Türker, **a.g.e.**, s. 81.

diyerek bu konudaki tartışmalara net bir cevap verirken bir yandan da 7 Ekim 1923 tarihinde Hakimiyet-i Milliye gazetesi “İstanbul’u İkaz” başlıklı yazıda, İstanbul halkını; ecnebi sermayesinin adamı, saltanat çığırtkanı ve haris politika zorbası olarak tanımlanan kişilere karşı uyarmaktadır. Parayı, irtıcaı ve yalnız nefs-i nefislerini temsil eden bu “fitneci” kişilerin amacının vatanı kurtaran hükümeti yıkmak olduğunu belirtmekte,³²⁰ Ankara’nın merkezliliğine karşı çıkanlar ile işbirliği yapılmaması adına ikazda bulunmaktadır.

18 Ekim 1923’de Mustafa Kemal Paşa Fransız Le Temps muhabirine Ankara konusundaki kararlılığını şu sözler ile anlatmaktadır:

...Bu şehrin bugünden yarına başkent için gerekli bütün koşulları gerçekleştirdiği söylenemez. Ama bazılarını şimdiden gerçekleştirmiş durumda. Mesela bir şehrin gelişmesi için temel koşullardan biri nüfus yoğunluğudur. Bu noktada Ankara hayli avantajlı durumda. Milli hükümetin merkezi durumuna geldiğinden beri neredeyse üç misli arttı. Bakınız her tarafta yeni binalar yükseliyor. Bu gerçekten yeniden doğan bir şehirdir.... Bir kez daha belirtiyim, bu sadece başlangıçtır ama gelecek vadeden başlangıç.³²¹

1.2.2. Dönem Basınında Yankılar

Ankara’nın başkent olması, Ankara halkı arasında sevinç yaratarak coşkulu kutlamalara sebep olmuş, yeni başkentte bayraklar donatılarak yapılan gösteriler 15 Ekim tarihine kadar devam etmiştir.³²² Karardan dolayı memnuniyetini dile getiren Ankara Belediye Başkanı Ali Bey, muhalif olarak bilinen İstanbul basınına karşı şu sözlerle serzenişte bulunmaktadır:

...Burası toz toprak, çamur diyorlar. Biz buna karşı deriz ki; Biz yüzlerce senedir evlat yetiştirdik, Yemen’e gönderdik. Para kazandık; İstanbul’un saraylarına caddelerine döktük. İstanbul düne kadar meşrutiyete kadar askere gitmiyordu. Şimdi bizimle beraber koşulsun da Anadolu’nun yüzlerce senedir ne çektiğini anlasın! Biz burası cennet demiyoruz. Fakat, İstanbul’u cennet yapan Ankara’nın, Ankara gibi yerlerin tozları değil de nedir?³²³

³²⁰ “İstanbul’u İkaz”, **Hakimiyet-i Milliye**, 7 Teşrinievvel 1339, s. 1., akt. Kartal, **a.g.e.**, s. 151.

³²¹ Koloğlu, “Osmanlı’nın Son Döneminde...”, s. 16-17.

³²² Türker, **a.g.e.**, s. 85.

³²³ **A.e.**

Başkentlik tartışmaları sırasında sadece bir muhalif vekil³²⁴ söz almış olup diğer vekiller bu konuda sessiz kalmışlardır. Bunun bir sebebi; ikinci meclisteki iki vekil dışında diğer vekillerin Mustafa Kemal Paşa tarafından seçilmiş olması ihtimali olabilir.³²⁵ Hıyanet-i Vataniye kanunda Nisan ayında yapılan değişiklikle de muhalefet imkânsız hale gelmiştir.³²⁶ Ancak İstanbul basını meclisin aksine Ankara'ya karşı muhalif tutumunu sürdürmüş bu konuda en net tavır Hüseyin Cahit Bey'den gelmiştir. Tanin Gazetesi 13 Ekim'de "İstanbul'un payitahtlığı bugün resmen Ankara'ya intikal edecek" başlıklı yazısında İstanbul'un özellikle askeri açıdan gözlerden ve gönüllerden uzak kalmamasını temenni etmektedir;

...Malum olduğu üzere bugün millet meclisi payitaht meselesine bugünkü içtimada hal edecektir. Halk fırkası üç nimmüstakil mebus ile tamamen meclis demek olduğuna göre payitahtlık fiilen olduğu gibi resmen de Ankara'ya nakl edileceği şüphesiz demektir. Eğer millet meclisi, İstanbul hakkındaki kararını bugün verirse Salı 29 Mayıs 1453 senesi miladiyesinde zapt idilen ve takriben bir sene sonra payitaht olunan İstanbul 469 sene payitahtlık etmiş olacaktır. Bu münasebetle (gözden uzak olan gönülden de uzak olur) sözünün bilhassa müdafai askeriyesi itibariyle İstanbul hakkında tatbik edilmemesini evliya-ı umurdan rica ederiz. Sonra İstanbul elden gider.³²⁷

Türker, Tanin Gazetesi'nin 14 Ekim'de başkentlik kararını birinci sayfasının alt kısmında ve küçük puntolar ile bildirmesini başkentlik kararını protesto edilmesi şeklinde yorumlamaktadır.³²⁸ Hüseyin Cahid 11 Ekim'de "Ankara Payitaht" adlı yazısında Ankara'nın başkent tercihlerini mantıklı bulmamaktadır:

...Ankara'nın payitaht yapılmasına ne gibi esbab-ı ruhiye saiki olmuştur? Tarih elbette buralarını araştıracaktır. Çünkü pek aşikâr görünüyor ki Ankara'yı makarr-ı idare yapmak için ileriye sürülen esbab hiç de ma'kul ve mantiki değildir.

³²⁴ Tevhid-i Efkâr; "Halk fırkasına dahil olmayan Gümüşhane mebusu Zeki Bey, İstanbul'un merkezi hükümet ittihazını talep ve İstanbul'a karşı işbirarın neden geldiğine taaccüp etmiştir. Fakat bu beyanat protestoları vechile Nuri Bey müdafai dert etmiş Ankara'nın merkezi hükümet olmasına ekseriyetle karar verilmiştir" şeklinde yazarak başkentlik kararında sadece Zeki Bey'in muhalif tavrına değinmiştir. **Kaynak:** "Türk Milleti, merkezi hükümetin, Ankara'da ibkasına karar verdi", **Tevhid-i Efkâr**, 14 Teşrinievvel 1923, s. 1.

³²⁵ 1923'te Mustafa Kemal muhalefeti ortadan kaldırmak için meclisi dağıtıp tekrar seçimlere götürmüş, adayları da kendi belirlemiştir. **Kaynak:** Erik j. Zürcher, **Millî Mücadelede İttihatçılık**, çev. Nüzhet Salihoglu, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1987, s. 238.

³²⁶ Zürcher, **Millî Mücadelede İttihatçılık**, s. 238.

³²⁷ "İstanbul'un payitahtlığı bugün resmen Ankara'ya intikal edecek", **Tanin**, 13 Teşrinievvel 1923, s. 1.

³²⁸ Türker, **a.g.e.**, s. 85.

Bunlar ihtimal ki piş-i şu'urda tamamiyle taayyün ve etmemiş bir takım hisleri örten bir perdedir.³²⁹

Merkezi hükümetin Ankara'ya gitmekle vatanın ortasına çekilmediğini “etrafında bir tabaka-i mücerrede vücuda getirerek” kendisini Türk vatanından ve Avrupalı hedeflerden uzaklaştırdığını ifade etmektedir.³³⁰

Ankara'nın başkent olmasına karşı çıkanlardan biri olan Vatan Gazetesi yazarı Ahmet Emin, başkentlik kararını eleştirerek, Ankara'nın imara en az müsait, en masraflı yer olduğunu belirtmekte ve emr-i vaki karşısında bulunduklarını aktarmaktadır.³³¹ Yazar başkent değişikliğini “çok da alkışlanacak bir hareket olmadığını” dile getirmiş, Ankara'nın merkez olabilecek durumda olmadığını tekrarlamıştır.³³²

Hakimiyet-i Milliye, İstanbul halkını İstanbul basınından ayrı tutarak basının Ankara'yı anlamadığını, aralarında derin bir zihniyet ve bakış açısı farkı olduğunu savunmaktadır. Gazeteye göre Ankara, devletin yeni baştan ve esaslar üzerine kurmak emelindedir. İstanbul ise inkılap ruhuna kayıtsız kalmış olduğundan Ankara'nın bu endişelerini ne hazmetmekte ne de taktir etmektedir.³³³

Bu dönemde İstanbul ve Ankara basını arasında şiddetli tartışmalar yaşanmış, hakaretlere varan yazılar yazılmıştır. Yaşanan bu tartışmaların dikkat çeken yanı ise İstanbul ve Ankara basınının birbirlerini “Bizans” olmakla suçlamalarıdır. Şevket Süreyya'ya bu konuda İstanbul basının Ankara'ya karşı kuşkulu yaklaştığını aktarmaktadır. Yazara göre İstanbul gazeteleri Cumhuriyet'in ilanını usulsüz göstermişler, kanuna karşı şüpheler uyandıracak şekilde yayınlar yaparak ve hilafet yanlısı tutumlarını ortaya koymuşlardır.³³⁴ Şevket Süreyya'ya göre İstanbul basını sadece olanları küçümsemek ve Ankara'yı yıpratmakla meşguldür.³³⁵

³²⁹ Hüseyin Cahit, “Ankara payitaht”, **Tanin**, 11 Teşrinievvel 1339, s. 1., akt. Kartal, **a.g.e.**, s. 153.

³³⁰ Kartal, **a.g.e.**, s. 153.

³³¹ Türker, **a.g.e.**, s. 85.

³³² Ahmet Emin, “Hükümet Merkezimiz”, **Vatan**, 15-16 Teşrinievvel 1339, s. 1., akt. Kartal **a.g.e.**, 157.

³³³ “İstanbul Matbuatı ve Ankara”, **Hakimiyet-i Milliye**, 14 Teşrinievvel 1339, s. 1., akt. Kartal, **a.g.e.**, s. 154.

³³⁴ Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938**, s. 180.

³³⁵ **A.e.**, s. 198.

Hakimiyet-i Milliye Gazetesinin İstanbul basınının Ankara'ya karşı tutumunu eleştirdiği ve Bizans Devri olmakla suçladığı yazısında;

...Evvel İstanbul gazeteleri Ankara'ya karşı hırçın ve menfi bir vaziyet almıştır. Saniyen İstanbul ve Ankara arasında derin bir zihniyet farkı vardır. Bu farkdan dolayı Ankara'nın ilan ettiği esasatı tertip ve tanzim ile meşgul olduğu surette neticeler yenilememektedir. Salisen Ankara'yı tenkid idenler amili bir çare ıslah gösterememektedirler. Rabien Bizans Devri Ankara'da değil İstanbul'dadır. Hamisen İstanbul matbuatı devlet ve milleti alakadar iden muzamat umur-u ihata ve takdirden acizdir.³³⁶

diyerek İstanbul basınıni sert bir şekilde eleştirmektedir. Hakimiyeti Milliye'nin bu iddialarına karşılık 15 Ekim'de "Ankara'nın Şikayetleri" başlıklı bir yazı kaleme alan Ebü'z Ziyâzâde İstanbul basınına yazılan bu makaleyi insafsızlık ve haksızlık olarak nitelendirmekte Hakimiyeti Milliye'yi fazla asabileşmekle eleştirmektedir. Bizans ruhunun İstanbul'dan estiği iddiasına şiddetle karşı çıkan yazar hiçbir İstanbul basınında bu ifadelerin Ankara için kullanılmadığını hatırlatmaktadır. Ebü'z- Ziyâzâde'ye göre Bizans Ruhu sandalye davasında olan vekiller için daha önceden kullanılan bir tabirdir.³³⁷

23 Aralık 1923'te İtalyan gazetesi yazarı Alessandro Salvo "İstanbul-Bizans-Babil" başlıklı yazısında İstanbul-Ankara basını arasında yaşanan gelişmeleri şu cümlelerle aktarmaktadır:

...Bir yanda, İslam'ın dinsel ve siyasal sorunlarına duyarlılığı içinde ele alınan saltanat ilkesinin savunucuları... Öte yanda, 'saf' Cumhuriyetçiler, 'kurtarıcılar'. Doğal olarak, her iki taraf da sonunda mübalağa etmeye koyuluyorlar: polemik yayılıyor, sınırlarını aşıyor ve dramatik bir tona bürünüyor. Yağ lekesi büyüyor. Ankara ve İstanbul gazeteleri sövgülü ifadeler kullanıyor... İstanbul Ankara'yı dizginlerinden boşanmışlıkla, sertlikle eleştiriyor. Kurtuluş ve yeniden inşa rejiminde, en azından görünüşte, saygılı davranılarak, ayrıntılara saldırılıyor... Kesin olan, İstanbul ve Ankara arasındaki ayrılıktır.³³⁸

Dahiliye Vekili Ferid Bey İstanbul'u ziyaretinde, bir akşam yemeği sırasında Ankara ve İstanbul diye bir mesele olup olmadığını sorarak basında yaşanan

³³⁶ "İstanbul Matbuatı ve Ankara", **Hakimiyet-i Milliye**, 14 Teşrinievvel 1339, s. 1.

³³⁷ Ebü'z Ziyâzâde, "Ankara'nın Şikayetleri", **Tevhid-i Efkâr**, 15 Teşrinievvel 1923, s. 1.

³³⁸ Şimşir, **Dış Basında Laik Cumhuriyet'in Doğuşu**, s. 218-220.

tartışmalar üzerinden meseleyi ele almak istemektedir. Tanin “Ankara ve İstanbul” başlıklı yazısında bu ayrım konusundaki görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir;

...Ankara ve İstanbul diye bir mesele var mı? Bazılarına göre evet bazılarına göre hayır! Ankara ve İstanbul diye bir mesele olmadığını kabul etsek bile herhalde bu iki şehir vardır, mevcuttur: Biri genç Türkiye’nin yeni merkezi diğeri de fail saltanat Osmanîyesinin eski payitahtı...Bu iki şehir arasında bir münafakat ve husumet tesir etmek elbette yanlış, elbette muzırdır. Dahiliye vekili Ferid Beyde evvelki akşam İstanbul şehri tarafından kendi şerefine keşide edilen ziyafette bu meseleye temas etmiş ve dediki bir İstanbul- Ankara ayrımından ceht ediliyor. Bu doğru mudur? Katiiyen değil! İki şehir arasında bu tarzda bir burudet (soğukluk) ve husumet gayri mevcuttur. Bu iki kardeş beldenin kendine mahsus evsafi, meziyetleri, güzellikler vardır. İstanbul güzelliği her yerden ziyade nefsinde cem etmiştir. Güzeller Türkiye güzelidir. Dünya güzelidir. Fakat çektiği cefalar bu güzelliklerinde ileri gelmiştir. Dünya dünya olalı böyle hep ihtiraskarı gözler dikilmiştir. Bahri şevketimiz zamanında İstanbul merkez olabilirdi ve olmuş idi. Bugün aynı vaziyetlemiyiz? Türklük kendi istikbalini feda için Anadolu’nun yüksek şahikalarına çekildiği andan itibaren İstanbul merkezliğini gayb etmekle mahkûm oldu. ... Türkiye istikbalini müdafaa için çalışmağa mecburdur. Haricin ihtirasına karşı hudutları bakacağı yerde dahilde iktisab-ı kuvvet (kuvvet toplamalıdır) etmelidir. Bu zaruret Anadolu’nun pek müşkül mürur araziyesinin kalbgahında olan Ankara’nın Türkiye’nin merkez-i faaliyeti intihap edilmesi istilzam etmiştir. Anadolu böyle bir merkezden çalıştırılmağa muhtaçtır.³³⁹

Anlaşılabacağı üzere Tanin, Anadolu’nun kalkınması için ülkenin Ankara gibi merkezden yönetilmesi konusunda sert tutumunu değiştirmiştir. Bir yandan da İstanbul’un ulusal mücadeleye katkısının altını çizmektedir. Yazara göre mücadele günlerinde tüm İstanbul’un ruhu Ankara’dadır.

...Diğer taraftan Ankara bir yandan düşman bir yandan da saray ile mücadele ederken bütün ümitlerini İstanbul’a rapt etmişti. Çünkü Türkiye’nin herşeyi burada idi. Mücadelenin ortasına kahraman zabıtlarını gönderen İstanbul, teşkilatı hükümet münir (nurlandıran) evladını yollayan İstanbul, silah, cephanesini her türlü levazım harbiyesini temin iden İstanbul idi. Hatta binayen İstanbul’un esaret içinde gösterdiği azim ve celadettin, Ankara ve Anadolu’nun imanını takviye ettiği zamanlar bile oldu. Biz o muazzam mücahidede hiçbir ayrılık gayrılık tasvir etmiyoruz.³⁴⁰

Böyle bir ayrımı doğru bulmayan yazar, Milli Mücadele döneminde İstanbul’un kayıtsız kalmadığını aktarmaktadır. “Ancak İstanbul-Ankara gibi bir mesele

³³⁹ “Ankara ve İstanbul”, **Tanin**, 7 Kanunisanı 1924, s. 1.

³⁴⁰ **A.e.**

olmasaydı Ferit Bey gibi zeki bir şahsiyet nutkunun yarısını bu meseleye ayırmazdı”³⁴¹ derken İstanbul ile Ankara arasındaki çekişmeyi de vurgulamaktadır. Yazara göre İstanbul ile Ankara arasındaki mesele uzaklıkları aşamamak ve anlaşılammaktan ileri gelmektedir. Uzakta olan iki arkadaş veya iki kardeş vaziyetinde olan iki şehrin yakınlaştıkça birbirlerini anlayacağını umut etmekte ve İstanbul’un ülkenin diğer illeri ile bir tutulamayacağını şu satırlarla ifade etmektedir:

...Ankara’dan İstanbul’a gelen her recül hükümet mebusu şehirden en büyük emniyet ve itmi’nan ile memnunen avdet etmekte, İstanbul’un yalnız ve münhasıran iktisadi vaziyetinde bir kararsızlık bir hoşnutsuzluk görmektedir. Vaziyeti siyasiye, daha doğrusu memleketin emaneti umumiyesi ve hatta asayiş belde itibariyle İstanbul’dan gayri memnun olarak dönmüş kimse bilmiyoruz. Hatta İstanbul en münevver mühit olmak itibariyle memleketin en muti’ , kanuna en riyakatkar, ecdit ve terakkiye en teşne şehridir. İstanbul diğer vilayetlerden ayrı bir şekilde idaresi mahal müsavat (eşitlik, denklik) iddia edenler bir kaç cihetten yanıhıyorlar. Biz, İstanbul için ayrı kanunlar istemiyoruz. Vergilerin tahkiki, asker alınmaması gibi hususi müsaideler lütuflar talep etmiyoruz. İstanbul’un coğrafi, arki, ilmi, siyasi, iktisadi sevkülceyş (strateji) vaziyeti, kendisine diğer vilayetlerimizden büsbütün başka bir hususiyet bahş etmiştir. Bu esbab ve evamil İstanbul’un tabiki diğer vilayetler gibi idare edilmesini değil edilmemesini amirdir. Umumi vaziyet itibariyle zaten müesses bir müsavatsızlık adem-i müşabehet vardır. Bu hal yeniden ihdas edilecek değildir.³⁴²

Yazar genel bir vali ile ya da İstanbul Vekâleti tesis edilerek özel bir önem verilmesini isterken İstanbul’un ne Ankara ne de diğer şehirler ile konumunun bir olmadığını aktarmaktadır.

İstanbul ve Ankara basınının çekişmesi Ankara’nın başkent olduktan sonra da devam etmiş, İstanbul, Ankara ile kaynaşmamıştır. İstanbul’da Ankara’yı savunan gazeteler dahi satılmamıştır.³⁴³ Vekillere ayrılan tahsisata zam yapılmasına taraftar olunduğu bilgisinin, İstanbul gazetelerinde yazılması üzerine bir milletvekili, İstanbul’un Ankara muhabirine saldırıda bulunmuş ve İstanbul-Ankara ayrımı giderek şiddetlenmiştir. İstanbul basını üç gün süreyle, Ankara’dan telgraf göndermeme kararı alarak, bu olayı protesto etmişlerdir.³⁴⁴

³⁴¹ A.e.

³⁴² A.e.

³⁴³ Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938**, s. 275.

³⁴⁴ “İstanbul gazeteleri (Ankara) muhabirlerinin protestosu”, **Tevhid- i Efkâr**, 24 Kanunisani 1924, s. 4.

Vakit'te daha önceki yazılarında İstanbul'un başkentlik konumunu yitirmesine karşı çıkan Mehmet Asım, tutumunu değiştirenlerden biridir. "Ankara'yı unutmayınız" başlıklı yazısında Asım Bey, Ankara'daki gelişmeleri anlamaya çalışmaktadır. İsmet Bey'in, kendisinin Ankara'da bulunduğu bir sırada "Ankara'nın taşını toprağını hafızanızda yaşatınız, Ankara'yı unutmayınız" sözlerinden İstanbul basınından ne istediğini anladığını ifade etmektedir.³⁴⁵ Mehmet Asım'a göre Ankara'da uğraşanlar büyük yokluklar içerisinde çalışmakta ve ancak Ankara'dan yeni Türkiye'nin geleceği tayin edilebilmektedir. Artık İstanbul'a hükümet merkezinin taşınması mevzu bahis dahi olmamalıdır.³⁴⁶

Yeni rejime muhalif tavrıyla bilinene Velid Ebüziya, Tevhid-i Efkâr'da yazdığı yazısında başkentlik tartışmalarında, dört yıldır başkentin Ankara olduğu ve İstanbul'un Milli Mücadele süresince Türkler ve Müslümanlar için merkez olarak kalmayacağını belli olduğunu ifade ederek, bu meseleyi "fırkai bir muhalefet" olarak nitelendirmektedir.³⁴⁷ 11 Ekim'de Tevhid'i Efkâr'da yazdığı yazıda da İstanbul'un kolay işgal edilebilir olduğunun görüldüğü, hükümetin İstanbul'a yerleştiği vakit Anadolu'yu unuttuğu ve Türk köylüsünün dertlerini dinlemek gerektiği konularında yeni rejime destek verirken,³⁴⁸ 26 Ekimde yazdığı yazıda ise, İstanbul'un kendi geleceğine kendisinin karar vermesi hatta hükümetin İstanbul'u içtimai, iktisadi ve umrani işlerine karışmaması gerektiğini aktarmaktadır. "Gölge etmesin, kendisinden başka ihsan istemiyoruz"³⁴⁹ diyerek tepkilerin hedefi haline gelmiştir.

Cumhuriyet yanlısı Hakimiyet-i Milliye, Ankara'nın tozlu olduğu eleştirileri üzerinden huzur ve sükunun temin edilmiş olduğunu ve Avrupa'nın maneviyatına istedikleri tarzda daha özgür şekilde yaklaşılacağını ifade etmektedir. Tozlar içinde memleketi kurtarmaya azmetmiş olanlar ile yine bu tozlar sayesinde, sadece İstanbul değil tüm memleket temizlenecektir.³⁵⁰ Gazeteye göre İstanbul fazla

³⁴⁵ Mehmet Asım, "Ankara'yı Unutmayınız!", **Vakit**, 4 Kanunisani 1924, s. 1.

³⁴⁶ Mehmet Asım, "Ankara Merkez Hükümet", **Vakit**, 8 Kanunisani 1924, s. 1.

³⁴⁷ Velid Ebüziya, "İstanbul Meselesi", **Tevhid-i Efkâr**, 23 Mart 1339, s. 1., akt. Kartal **a.g.e.**, s. 133.

³⁴⁸ Velid Ebüziya, "Ankara'nın merkez hükümet ithazı", **Tevhid-i Efkâr**, 11 Teşrinievvel, s. 1., akt. Kartal, **a.g.e.**, s. 150.

³⁴⁹ Türker, **a.g.e.**, s. 88.

³⁵⁰ **A.e.**, s. 86.

beynelmileldir. Ankara'ya hükümet merkezi taşımakla Avrupa'dan uzaklaşıldığı eleştirilerinin aksine, Avrupa'nın maneviyatından istenildiği kadar temin edebilmek için gereken özgürlük ortamı yeni başkentte sağlanmaktadır. Hatta bu maneviyattan artık tüm Anadolu halkı aynı derecede istifade edecektir.³⁵¹

Basında Ankara taraftarı olan yazarların yazdıklarından da anlaşılacağı üzere, yeni yönetim, İstanbul'a karşı daima tedirgin olmuş, İstanbul'daki eski İmparatorluk eliti ve yaşam tarzını Ankara için bir tehdit olarak algılamıştır. Yeni kadrolara göre Ankara, işgal altındaki İstanbul'a göre daha güvenli bir yer olmakla birlikte³⁵² lider kadronun modernleşme idealini gerçekleştirebilmek için *sıfırdan* kurabilecekleri bir yerdir. Bunun askeri anlamda olduğu kadar, daha geniş modern bir ulus tahayyülü anlamında da stratejik bir önemi vardır. Simgesel olarak da İstanbul hem aşırı batılılaşmanın ve yozlaşmanın hem de İslamiyet dahil rejim karşıtı olabilecek tehlikeli güçlerin mekânı olarak görülmektedir.³⁵³

1.2.3. Yabancı Basın ve Elçilikler Sorunu

Başkenti diğer kentlerden ayıran işlevsel özelliklerden biri de diğer ülkeler ile yürütülen diplomatik ilişkilerin varlığıdır. Bu ilişkilerin sağlıklı yürütülebilmesi başta büyükelçilik binalarının mekâna yansması ile mümkün olmaktadır.³⁵⁴ Toprak paylaşım sürecinde her ne kadar da Batılı devletler İstanbul'un başkent olamayacağını ortaya koymuşsalar da başkentini Ankara'ya taşıyıp Türkiye Cumhuriyet'i kurulduktan ve ulusal toprak bütünlük sağlandıktan sonra bu yaklaşımlarını terk etmişlerdir. İngiltere'nin önderliğinde, daha önceki söylemlerinin aksine yeni başkent kararına karşı çıkmışlar ve uzun süre elçiliklerini Ankara'ya göndermeme kararı almışlardır.³⁵⁵

Ankara'nın başkent tercihi ülkenin bir iç meselesi olmakla birlikte, İstanbul'daki elçiliklerin Ankara'ya taşınmasını gündeme getirdiğinden bu sorun yabancı devletleri de ilgilendirmektedir. Özellikle İngilizler, başkentini değiştirmesi

³⁵¹ “Hükümet Merkezi”, **Hakimiyet- i Milliye**, 18. Teşrinievvel, s. 1., akt. Kartal, **a.g.e.**, s. 156.

³⁵² Kartal, **a.g.e.**, s. 92.

³⁵³ Ahıska, **a.g.e.**, s. 52.

³⁵⁴ Çınar, **a.g.e.**, s. 219.

³⁵⁵ **A.e.**, s. 177.

ihtimali ortaya çıktığında gelişmeleri yakından takip etmişler ve başkent in İstanbul'da kalması yönünde propaganda yapmaya başlamışlardır.³⁵⁶

...İstanbul'da bir başkent için gerekli olanaklar bulunmaktadır. Herhangi bir Anadolu kent in İstanbul gibi bir Avrupa kent in i yönetmeye hakkı yoktur. Ankara kentine gelince bu kent sağlık koşulları açısından bir devlet merkezi olmaya elverişli değildir. Bu kent i imar etmek için milyonlarca lira harcamak ve uzman kadroları istihdam etmek gerekmektedir ve bunları Ankara Hükümeti'nin yerine getirmesine olanak görünmemektedir.³⁵⁷

Başkent ilan edilmeden önce, başta İngiltere, Fransa ve İtalya İstanbul'da kalacaksa büyükelçi, Ankara'ya taşınacaksa ortaelçi göndereceklerini ilan etmişlerdir.³⁵⁸ Ankara'nın başkent ilanından sonra ise İngiltere, Fransa ve İtalya Türkiye'ye sadece bir maslahatgüzar göndereceklerini, onun da İstanbul'da oturacağını açıklamıştır. ABD elçilik konusunda kararsız kalmış, Japonya ise İngiltere'nin alacağı tutumu beklemek istemiştir.³⁵⁹

1923 yılında İngilizler, Fransa, İtalya ve Japonya'yı kapsayan Ankara'ya karşı kurdukları ortak cephede öncelikle Paris ile Roma elçiliklerini harekete geçirmişlerdir.³⁶⁰ Aslında İngilizler başkent in Ankara olması kararının geçici olacağını düşünmektedir. Yüksek komiser Sir Horace Rumbold'un İstanbul'daki görevini üstlenen İngiliz Yüksek Komiser Vekili Henderson'un aşağıdaki sözleri bu kanıyı güçlendirmektedir:

...Türk hükümeti Ankara'yı başkent yapsa bile, eninde sonunda İstanbul'a geri dönmek veya yabancı misyonları burada tutabilmek için İstanbul'a özel bir rejim tanımak zorunda kalacaktır.³⁶¹

Ayrıca başkent in ilanından dört gün sonra İngiliz Yüksek Komiserinin Londra'ya sunmuş olduğu raporda bir yandan İstanbul'a dönmek yan lısı bir milletvekili üzerinden başkentliğin geçici olduğu kanısı uyandırılmakta diğer yandan ise kararın kanunlaşacağı bilgisi verilmektedir:

³⁵⁶ Malkoç, **a.g.e.**, s. 49.

³⁵⁷ Çınar, **a.g.e.**, s. 220.

³⁵⁸ **A.e.**

³⁵⁹ **A.e.**, s. 221.

³⁶⁰ Malkoç, **a.g.e.**, s. 50.

³⁶¹ **A.e.**, s. 51.

...Başkentin İstanbul'a dönmesine karşı olduğunu söyleyen milletvekillerinden biri, gerçekte herkesin yürekten eski başkentten yana olduğunu, ama partinin gizli oturumunda verilen karara uymak zorunda olduklarını söylemiştir.... Öte yandan İstanbul'da ise Ankara'nın başkent oluş kararı, kesinleşmiş olarak görülmemektedir. Çünkü daha Anayasa meclise sunulacak ve meclisten geçirilecektir.³⁶²

İngilizlerin beklentilerinin aksine 24 Nisan 1924'te kabul edilen anayasanın 2. maddesi ile Ankara'nın başkent olduğu kesinleşmiştir.³⁶³

Fransa'nın Beyrut'taki sözcüsü *Le Reveil* Gazetesi İstanbul muhabiri 20 Aralık 1923 tarihli mektubunda başkentini Ankara'da uzun süre kalamayacağına dair düşüncelerini aktarmaktadır:

...Ankara istediği kadar kendini Türkiye'nin başkenti ilan etsin, İstanbul'un Türkleri biliyorlar ki, bu zavallı kasabacık, içinde bitkin, parasız, ticaretsiz, sanayisiz insanların yaşadığı bir yarı çölden başka birşey değil. Onlar ise bütün milli serveti ve asalet belgelerine sahip, İslam'a aykırı olmayan bütün Batı fikirlerini benimseyip yumuşamış ve hoşgörülü olmuş bir uygarlığı temsil ediyorlar. İstanbul Türkleriyle Anadolu'nunkiler, zaferin sarhoşluğu geçtikten sonra fazla ortak bir nokta bulamıyorlar, gelenekleriyle, yapılarıyla, çıkarlarıyla çok köklü olarak birbirlerinden ayrılıyorlar. Aynı boyundüğurun altında yaşadıkları hayal edilebilir, ama özgürlük içinde birlik olabileceklerini tahmin güçtür.³⁶⁴

demekte, 6 Eylül 1928 tarihindeki yazısında ise tutumlarını değiştirerek başkentte gerçekleşen modern gelişmelerden bahsedilmektedir:

...Türkiye'nin tarihini 1919'da başlattıkları gibi Ankara da eski kalenin eteklerinde yeniden inşa ediliyor. Geçmiş tamamen dışlanıyor. Tam Amerikanvari bir hızla Genç Türkiye modern bir şehir kurdu. Bu çölün ortasında birkaç senede sayısız ve konforlu binalar yaptılar. Bu mantar şehir her yöne yayılıyor.³⁶⁵

22.12.1924 tarihli *The Times* Gazetesi'ne göre büyük devletlerin İstanbul ümidi boşunadır:

³⁶² A.e., s. 52.

³⁶³ A.e.

³⁶⁴ Koloğlu, "Osmanlı'nın Son Döneminde...", s. 18.

³⁶⁵ A.e., s. 23.

...Mustafa Kemal İstanbul'a sadece geçmişin bir şehri olarak bakıyor ve Ankara'yı Türkiye'nin gelecek umudu sanıyor. Büyük devletler hala İstanbul'u Türkiye'nin başkenti sayıyorlar.³⁶⁶

Yeni başkentin belirlendiği ve Cumhuriyet'in ilan edildiği günlerde Ankara'da sadece Afganlarla birlikte Rusların temsilcileri bulunmaktadır. Zaten ilk aşamada onların dışında başkentte başka bir elçilik söz konusu değildir.³⁶⁷ Bolşevik Rusya ve Afganistan dışında diğer ülkeler Ankara'ya elçiliklerini göndermemişler, Times'ın deyimiyle “uzak, konforsuz taşra kasabasına” göndermeye tenezzül etmemişlerdir. TBMM hükümeti eksikliklerin farkında olup ilk başlarda Ankara'dan İstanbul'a, yabancı diplomatlarla bağlantı kuracak siyasi temsilci gönderilmesine kadar verilmiş, Adnan Adıvar eşi Halide Edip ile birlikte bu görev için İstanbul'a yerleşmiştir.³⁶⁸

İsmet Paşa anılarında Ankara hükümet merkezi olmadan önce ve olduktan sonra, sefaretlerin Ankara'ya gelmemesinden endişe ettiklerini ifade ederken, kararlı davranıldığında aksini düşünen diğer ülkelerin ikna olacağını şu anısı ile aktarmaktadır:

...Mecbur olup buraya gelirlirse, çile çekmek için mahrumiyete gelir gibi geliyorlar. Bir sefer, yine birkaç günlüğüne Ankara'ya gelmiş olan bir sefire, zannederim Amiral Bristol'e sordum: Ne vakit geleceksiniz dedim. Bana yirmi seneden bahsetmiş ve ancak burada kaldığınızda herkes kanaat getirebilir.³⁶⁹

13 Ekim Tanin'de yayınlanan yazıda, İstanbul'da görev yapan bir büyükelçi ile görüşmeye yer verilmektedir. Görüşmede büyükelçi İstanbul'un İslam ve ticaret merkezi olması sebebiyle payitaht olma hakkının İstanbul'da olduğunu aktarırken meselenin her şeyden önce teşkilat ve tesisat meselesi olduğunu bunun da ancak İstanbul'da bulunduğunu ifade etmektedir.³⁷⁰

Türk hükümeti 1925 yılı başlarında İstanbul'da diplomatik irtibat bürosunu kaldırıp bütün ülkelerden elçiliklerini Ankara'ya taşımasını istemiş, işleri

³⁶⁶ A.e., s. 19.

³⁶⁷ Malkoç, a.g.e., s. 52.

³⁶⁸ Koloğlu, “Osmanlı'nın Son Döneminde...”, s. 15.

³⁶⁹ İnönü, a.g.e., s. 435.

³⁷⁰ “Ankara ve İstanbul”, Tanin, 13 Teşrinievvel 1339, s. 1., akt. Kartal, a.g.e., s. 157.

kolaylaştırmak için bedava arsa verilmesini kararlaştırmıştır.³⁷¹ Avrupalıların karşı tutumlarının 1927 yılında yumuşadığı görülmekte, bütün devletler elçiliklerini inşaaya girişmişlerdir.³⁷²

Bu tarihlerdeki elçilikler ile ilgili çekişmelerden sonra yabancı basının Ankara'daki gelişmeler ile birlikte tavrı değişmekte İstanbul ile Ankara ayrımlarını içeren yazılara yer verilmektedir. Bu yazılardan biri 28 Aralık 1926 New York Times'da Ernest Marshall'ın İstanbul-Ankara arasındaki gelişme farkını ortaya koyan tespiti:

...İstanbul mecazi anlamda tozun içine batıyor, Ankara ise Anadolu ovalarının tozlarından çıkan bir rüya fabrikası gibi gerçekten büyüyor. İstanbul, geçmişin kısırlaşmış bir yaşama devamından başka birşey değildir; Ankara ise geleceğe bir özelemdir. ... Bir rüyanın tuğla ve harcından oluşan öyle bir sembol ki, tümüyle gerçekleştiğinde bütün bir ulusun bütünüyle değişimi anlamına gelecektir.³⁷³

15 Ocak 1937'de The Times yine İstanbul-Ankara arasındaki farklara değinirken İstanbul'u gerileyen ve geçmişin gölgesinde kalan bir kent olarak tanımlamakta, Ankara'daki hükümetin geçmişle ipleri kopardığını hatırlatmaktadır:

Eski ve Yeni Ankara.... Ankara'da yaşamak artık birkaç yıl öncesindeki gibi güç değil. Yeni şehir, bir boşluk üzerine inşa edilirken ortam tamamen suni görülüyordu. Bugünse onda öyle bir canlılık var ki, suniliği hızla yok oluyor...Ankara'da yaşamakta olanlar içinde Boğaziçi'ni, kıyılarının yeşilliğini ve İstanbul ikliminin yumuşaklığını hala arayanlar bulunabilir, ancak bugünkü gerilemesiyle ele alınırsa, eski başkent, kendi geçmişinin bir gölgesi olmakta devam edecektir. Her ne kadar eski anıtları ve şahane manzaraları için ziyaretçileri olaksa da, genel düşüş havası, yeni Türkiye'nin eskisi ile ipleri koparmış olduğunun sürekli bir hatırlatıcı olacaktır.³⁷⁴

Ahıska'ya göre elçilikler sorunu olarak yaşanan olaylarda büyük bir ikilem vardır. Bu ikilem; bir yandan kendini Batı'ya kabul ettirme çabası taşıyan seçkinlerin, varoluş nedenlerini oluşturan milliyetçiliklerine buldukları mekân ile bir yandan da bu mekanın Batı'nın gözünde bir türlü kendi rüştünü ispat

³⁷¹ Koloğlu, "Osmanlı'nın Son Döneminde...", s. 19.

³⁷² A.e., s. 21.

³⁷³ A.e.

³⁷⁴ A.e., s. 25.

ettirememesi olgusundan doğmaktadır. Çünkü Batı'nın gözünden bakıldığında İstanbul değerlidir, orada paylaşılamayan çok katmanlı bir tarih ve zenginlik vardır. Oysa Ankara sonradan olma bir yerdir ve temsil ettiği tek şey kendi kurucuları gözünde bile *güçük* olmaktan kurtulamayan Türk milliyetçiliğidir.³⁷⁵

Cumhuriyet'in ilk yıllarında sıkıntılara sebep olan elçilikleri taşıma sorunu sürecinde; 1925 yılının başında İstanbul'da 18, Ankara'da ise yalnız 4 devlet temsilciliği bulunurken, 1930 yılının başına gelindiğinde Ankara'da 10 büyükelçilik, 14 elçilik, 3 işgüderlik yer almaktadır.³⁷⁶ Uluslararası düzeyde soruna sebep olan başkentlik kavgası, Türkiye'nin istediği doğrultuda sonuçlanmasına rağmen 1937'ye gelindiğinde bu konuda bir takım sorunların devam etmekte olduğu görülmektedir. Örneğin Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, 17 Mart 1937 yılında Baş Vekalet'e göndermiş olduğu mektupta İstanbul'da ikamet eden sefaret mensuplarından bahsetmekte, hükümet merkezinin Ankara'ya naklinden sonra İstanbul'da kapılarında hâlâ sefarethane damga ve arması taşıyan sefarethaneler ile ilgili önlem alınması gerektiğini belirtmektedir.³⁷⁷

1.3. Yeni Başkent'in İmarı

Bir başkent'in imarını sadece teknik alt ve üst yapı hizmetleri ile ilgili bir süreç olarak düşünmek doğru değildir. İmar sürecinin başlatılmasının, planlanmasının ve sürdürülebilir olmasının siyasal tercihler ile ilintili olduğunu, sürecin devamının da siyasal kararlara bağlı olduğu unutulmamalıdır.³⁷⁸ Ankara'nın imarı yoluyla, Cumhuriyet idaresi hem kendi iktidarını yeniden üretmenin yollarını ararken hem de Ankara'nın başkentliğine muhalif olanların ortaya koyduğu tezlerin geçerliliğini ortadan kaldırmaya çalışmıştır.³⁷⁹ Bir başka deyişle yeni başkent'in imarı ile sağlanabilecek başarılar, yeni rejimin başarısı ile özdeş tutulmaktadır.³⁸⁰

Modern ulus devletlerde başkentler, aynı zamanda modern bireyin yaşam alanı olan modern kentlerdir. Modern kent planlaması, işlevsellik ve düzen kavramları üzerine kurulu olup eğri büğrü sokaklar hâkim mimarı anlayışa ters

³⁷⁵ Ahıska, **a.g.e.**, s. 52.

³⁷⁶ Çınar, **a.g.e.**, s. 221.

³⁷⁷ **BCA**, Fon Kodu: 30-10-00-00, Yer Numarası: 131-938-9, 17.3.1937, s. 1.

³⁷⁸ Tankut, **Bir Başkent'in İmarı...**, s. 15.

³⁷⁹ Çınar, **a.g.e.**, s. 199.

³⁸⁰ İmga, **a.g.e.**, s. 75.

düşen, modern kent planlaması için istenmeyen unsurlardır.³⁸¹ Balibar'ın "halkı üretmek/ halklığın inşası" olarak adlandırdığı yapı faaliyetleri kendisine laboratuvar olarak ulus devletin başkentini seçmektedir. Yeni bir başkent veya yeni binaların düzenlenmesi ve inşası, halk tarafından değil, rejimin yürütme gücü tarafından verilen ilerleme kararıyla gündeme gelmektedir.³⁸² Cantek eserinde başkent ile baba evi arasında bir benzerlik olduğunu ifade ederken, ona göre *Baba Evi* nasıl ailenin geçmişini, ortak değerlerini ve anılarını barındıran bir sığınak ise, tüm ulusal coğrafyayı temsil eden başkent de o ulusun geçmişini, değerlerini, anılarını, diğer uluslardan fark ya da üstünlüklerini barındıran semboller aracılığıyla sergilenen simge bir şehirdir.³⁸³

Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın 1930 ve 1935'te üzerinde ısrarlı durduğu konulardan biri insan ve toplumun uygarlığı tanınması ve kavramasının sadece kentlerle sağlanacak oluşudur. Köy yaşamı geleneksel ve değiştirilemeyen alışkanlıkları temsil ederken, uygarlığa ulaşmak ve ekonominin toplumu geliştirici işlevlerinden yararlanabilmenin ön koşulu kentli olmaktır. Cumhuriyet kadrosunun bu özlemlerinin simgesi Ankara'dır. Ankara'da kalmak tıpkı yeni rejim Cumhuriyet gibi yoktan var etmek ile özdeşleşmiştir.³⁸⁴ Kuruç'a göre Ankara'da kalmak konusunda ısrarcı olunmamış olsaydı Cumhuriyet kazanımları gerçekleşemeyecekti. Yazara göre Ankara demek, uygarlık ve kalkınma demektir.³⁸⁵

Mustafa Kemal ve kurucu kadronun düşüncelerindeki ideal Cumhuriyeti ilk somutlaştırma girişimi Ankara'nın imarı üzerinden yapılmak istenmektedir.³⁸⁶ Ankara'nın yeni devletin başkenti olması; yeni devletin uygulamak istediği modern, Batılı yaşam tarzının ya da yeni mimari yaklaşımların da ülkeye yerleştirilmesine zemin hazırlayacak olmasından ötürü önemlidir. Ankara'da gerçekleştirilmek istenen çağdaş kimliğin, diğer kentlere de yansıtılması bakımından örnek olması beklenmektedir.³⁸⁷ Bu konuda Ankara'nın imarı için mecliste yapılan bütçe

³⁸¹ Cantek, **a.g.e.**, s. 20.

³⁸² **A.e.**, s. 21.

³⁸³ **A.e.**, s. 22.

³⁸⁴ Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi...**, s. 271.

³⁸⁵ **A.e.**, s. 272.

³⁸⁶ Bülent Duru, "Mustafa Kemal Döneminde Ankara'nın İmarı", **Cumhuriyet'in Ütopyası: Ankara**, haz. Funda Şenol Cantek, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2012, s. 173.

³⁸⁷ **A.e.**, s. 174.

görüşmelerinde Süleyman Sırrı Bey (Bozok), dönemin hâkim anlayışını yansıtmaktadır. Süleyman Sırrı Bey'e göre Ankara'nın ilerlemesi ve gelişmesi "Milletin Şerefi" ile eşdeğer görülmektedir:

...Malûmuâliniz Ankara Cumhuriyeti'mizin merkezidir. Ankara ne şehremanetininindir ve ne de belediyesininindir. Ankara'nın terâkki ve inkişafı milletin şerefidir. Bunun için Ankara'ya sarfedilecek her para yerindedir.³⁸⁸

27 Ocak 1924 tarihli CHF grup toplantılarında İsmet Paşa Ankara'nın imarının Anadolu'ya örnek olacak medeniyet kaynağı olarak görmekte ve konunun önemini yinelemektedir;

... Efendiler! Ankara'nın bir mamure-i medeniye olması asırlardan beri ihmal edilmiş olan Anadolu'nun büyüen bir kısmı ortasında menba-ı medeniyet olması demektir. Biz şimdiye kadar bütün vesaitimizle sahillere gitmiş ve orada âsâr-ı medeniye vücûda getirmişiz. Halbuki memleketin bütün şurasında, burasında her türlü vesait-i medeniye ile mücehhez olacağız ki bu şehirlerde yetişen çocuklara âlem-i medeniyetini ki gözle görülmesi, elle tutulması şeklinde tecessüm ettireceğiz.³⁸⁹

Ülkenin kurtuluşu için verilen istiklal mücadelesi, Ankara ve ülke için yeni bir başlangıç demektir. ³⁹⁰ Hükümet merkezi Ankara ilan edildikten sonra yabancılar yeni başkentin nasıl olacağı konusunu yakından takip etmektedirler. Avusturyalı bir diplomat olan Norbert Bischoof, Viyana'da çıkan Reichpost'taki "Yabancıların Gözüyle Cumhuriyet Türkiye'si" makalesinde Türklerin ilk inşa ettiği şehrin Ankara olduğunu vurgulamakta ve Türklerin böylelikle göçebe hayatına son vererek medeni bir şehir kurduklarını aktarmaktadır;

...Ankara Türkler tarafından meydana getirilen ilk şehirdir. Türkler o ana kadar İstanbul da dahil olmak üzere hep başkaları tarafından kurulan şehirlerde oturmuşlardır. Bu ulus son defa olmak üzere o eski göçebeliğine uyararak Haliç'teki çadırlarını söktü ve onları Anadolu'nun ta ortasına taşıdı. Ve bu suretle eski göçebe hayatına son defa olarak veda etti. Bundan sonra çadırların yerine taş ve betondan binalar yükselmeğe başladı.³⁹¹

³⁸⁸ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C: III, İ: 64, 25.2.1341, s. 331.

³⁸⁹ CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924), s. 364.

³⁹⁰ Yavuz, "Cumhuriyet Devri Ankarası'nın...", s. 282.

³⁹¹ Fehmi Yavuz, "İstanbul'un İmarı ve Arsa Politikası", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C: XIII, S:1, 1958. s. 89.

İkinci Dünya Savaşı'na kadar memleketteki en önemli imar faaliyeti Ankara'da yaşanmaktadır. Milli Gelir'in önemli oranda imara ayrılacak pay, Ankara'nın imarına harcanmıştır.³⁹² İstanbul ve Ankara arasındaki imar sürecindeki dengesizlik mecliste de sık sık tartışılan konular arasındadır. Bu tartışmalardan birini, bütçe görüşmeleri sırasında İstanbul'un imarının ihmal edildiğine dair öne sürülen görüşler oluşturmaktadır. Halid Bey (Kastamonu) İstanbul'un bir vilayet gibi idare edilemeyeceğini, İstanbul'un nüfusu ve mevkii dikkate alındığında bütçeye ilave edilmesi gerektiğini ifade ederken aksi halde medeniyet alemine karşı kötü bir etkide bulunacağını aktarmaktadır.³⁹³ İstanbul vekili Ali Fethi Bey' göre ise İstanbul'un idaresi ihmal edilmemekte, genel yüz milyonluk bütçenin yaklaşık 28-30 milyona yakın bir kısmı İstanbul'a sarf edilmektedir. Ali Fethi Bey'e göre gazetelerde çıkan İstanbul idaresinin ihmal edildiği haberleri gerçeği yansıtmamakta, birçok okul, fabrika ve kurumlar İstanbul'da yapılmakta, Anadolu ise bu sebeple ilgisizliğe maruz kalmaktadır.³⁹⁴

Ankara, Yeni Türk Devleti'nin dünyaya karşı prestijini artıracak bir girişim olarak görülmektedir. Bu konuda Mustafa Kemal'in belirttiği uygarlık Ankara'nın imarı sayesinde mümkün olacaktır;

...Hiç kuşku etmemelidir ki, Anadolu ortasında hızla meydan getirilecek çağdaş ve imar görmüş bir Ankara, yüzyıllarca ihmale edilmiş (mühmel) olan Türk Vatanı için başlı başına bir uygarlık özeği, Türk Devleti için pek önemli bir dayanak olacaktır.³⁹⁵

Ankara'nın şehremaneti ile ilgili kanunda söz alan Siirt Mebusu Mahmut Bey'in de ifade ettiği gibi Ankara'nın imarı herhangi bir imar faaliyeti değildir. Cumhuriyet'in başarısı aynı zamanda bu kentin imarı ile özdeşleşmektedir:

Efendiler, takdir buyurursunuz ki Ankara'nın imarı, bizim için alelade bir şehrin imarı meselesi değildir. Ankara'nın imarı, bizim için adeta bir Devlet meselesidir, haizi ehemmiyet bir meseledir. Biz Ankara'da vücu'de getireceğimiz tesisatı medeniyet ve burada uyandıracığımız hayatı faaliyet ile Cumhuriyetimizin

³⁹² A.e., s. 90.

³⁹³ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C: II, İ:26, 26.9.1339, s. 315-316.

³⁹⁴ A.e., s. 317.

³⁹⁵ Cevat Geray, "Şehirciliğimiz ve Ankara", *Mülkiye*, C: XXXII, S: 261, 2014, s. 11.

Anadolu'yu imar meselesinde ne kadar azimkar ne kadar hassas olduğunu göstermiş olacağız.³⁹⁶

Burhan Asaf'ın 1929'da Hakimiyet-i Milliye'deki yazısında belirttiği gibi medeni bir millet medeni bir şehir hayatına sahip olmalıdır:

...Yeni Ankara kendi hususiyetiyle teçhiz edeceği insanı, binalarının harcı kurumadan çıkaracaktır. Yeni caddelerinin, yeni meydanlarının, yeni âbidelerinin arasında, yakın bir günde yeni insanın bir mal sahibi emniyetile dolaştığını göreceğiz. Bu insan işte medeniyet camiasının içinde yaşayan medenî bir milletin medenî bir şehrinde-şehrin medenî hayatını, yolda mektebe giderken öğreneceği için nefes alırken bile medenî bir insan olacak ve bu insana: Ankaralı diyeceklerdir.³⁹⁷

1923-27 yılları arasında Ankara'da yoğun bir yapılaşma başlamasına rağmen bu dönemde, yeni ve eski yerleşim alanlarını bütünleştirecek, Ankara'nın büyümesini belirleyecek genel bir çerçeve yoktur. Mevcut alt-yapı gerek yeni gerekse eski mahalleler için oldukça yetersizdir. Yapı-sokak ilişkileri, dolu-boş mekanların oranları düzenlenemediğinden kentin büyümesi 1927 yılının sonuna kadar çok rasgele olmuş ve karmaşaya dönüşmüştür.³⁹⁸

Ankara'nın imarı ile ilgili atılan ilk adım 1924 yılında çıkarılan 417 sayılı yasadır. Bu yasa ile Ankara Belediyesi bir taşra belediyesi olmaktan çıkarılmış Osmanlı'nın Başkenti İstanbul ile aynı görev ve yetkilere sahip bir şehremaneti haline gelmiştir.³⁹⁹ Ayrıca bu yasa ile Şehremini yani belediye başkanının İçişleri Bakanı tarafından atanmasına karar verilmiş, denetimin hükümetin kontrolünde olmasının önü açılmıştır.⁴⁰⁰ İstanbul'un yönetiminden farklı olarak, İstanbul'da şehremini üyelerini ve bunları seçecek seçmenlerin, mülk sahibi ve vergi mükellefi olma zorunlulukları bulunurken ⁴⁰¹, Ankara da ise bu zorunluluk ortadan kaldırılmıştır.⁴⁰² Bu durumu Bürokratların kentin yönetiminde ağırlık kazanmak

³⁹⁶ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C: V, İ:101, 13.02.1340, s. 798.

³⁹⁷ Burhan Asaf, "Ankara", *Hakimiyet-i Milliye*, 26 Kanunusani 1929, akt.; Cantek, *a.g.e.*, s. 168

³⁹⁸ Tankut, *Bir Başkentin İmarı...*, s. 44

³⁹⁹ Geray, *a.g.e.*, s. 9.

⁴⁰⁰ Duru, *a.g.e.*, s. 177.

⁴⁰¹ Çınar, *a.g.e.*, s. 203- 204.; Duru, *a.g.e.*, s. 177.

⁴⁰² Belediye üyeleri seçecek olan seçmenlerin 100, seçilecek adayların 200 kuruş emlak vergisi veriyor olma şartı kaldırılmıştır. Böylelikle henüz taşınmaz sahibi olmayan bürokratların

istemeleri olarak⁴⁰³ ya da Cumhuriyet yönetiminin kentin idaresini, kentin eski sakinleri olan emlak sahiplerine bırakmak istememesinden kaynaklandığını ileri sürmek mümkündür.⁴⁰⁴ Aksi halde Ankara'nın imarında henüz taşınmaz sahibi olmayan ve vergi ödemeyen bürokrat kadro yerine, eski Ankaralıları yönetecek ve yeni imar rantını onlar paylaşmış olacaklardır.⁴⁰⁵ Şehremaneti meclisinde seçme ve seçilme konusunda emlak sahibi olma koşulunun bürokratlar lehine olması ile kentin gelişimi eski Ankara yerine yeni şehre doğru gelişim göstermiştir.⁴⁰⁶ Yine İstanbul yönetiminden farklı olarak, Ankara'da merkezin kontrolü daha fazla olup, bütçe onayı, kadroların saptanması, maaşların belirlenmesi gibi konular da İçişleri Bakanı'nın onayına bırakılmıştır.⁴⁰⁷

1924'te Ankara şehreminliği kurulduğunda, bu mevkie ilk olarak Mehmet Ali Bey, sonrasında ise İstanbul şehremini Haydar Bey getirilmiş, 1926 yılında ise yerini Asaf Bey'e bırakmıştır.⁴⁰⁸

1925 yılına gelindiğinde Cumhuriyet merkezinin kararlı bir şekilde Ankara ilan edilmiş olmasına rağmen, imar faaliyetlerinin istenilen düzeyde gelişmemesinin sebebi olarak yabancı sermayenin gerekli yatırım yapmayı gösterilmektedir. İstanbul'un başkentliği ile ilgili tereddütlere izin vermemek için imarın hızlıca gelişmesi için dönemin İçişleri Bakanı meclis görüşmelerinde Ankara'da bir an evvel imara başlanması gerektiğini bildirmektedir. Konu ile ilgili görüşmede Dahiliye Vekili Cemil Bey (Tekfurdağı):

...Ankara'da ev buhranı vardır. Herkes otellerde yatıyor. Gene Ankara'nın sıhhati muhteldir. Binaenaleyh Ankara, Cumhuriyet'in merkezi idaresidir.... Merkezi Hükümeti burada tesis etmek, memlekete ecnebi sermayesi getirmek, memlekette her şeyi, bütün iktisadi kavaidi ilmiyesine tevfikân istihsalatı emin bir surette temin edebilmek için, Ankara'nın merkezi hükümet olduğunu esaslı bir surette herkese bildirmesi ve herkesi bu fikre ikna etmelidir. Onun için Ankara'da inşaata başlamak, Ankara'yı merkezi hükümete layık bir şekilde imar etmek lazımdır. Bütün bu tereddütler dolayısıyla memlekete sermaye girmiyor. Acaba İstanbul'a merkezi hükümet nakledilecek mi endişesi hüküm ferma. Bunu teyit eden

Ankara'nın imarını ve rantını yönlendirmesinin önü açılmış olmaktadır. **Kaynak:** İmga, a.g.e., s. 77.

⁴⁰³ Duru, a.g.e., s. 177.

⁴⁰⁴ Çınar, a.g.e., s. 204.

⁴⁰⁵ Tankut, **Bir Başkent'in İmarı...**, s. 50.

⁴⁰⁶ İmga, a.g.e., s. 83.

⁴⁰⁷ Duru, a.g.e., s. 177.

⁴⁰⁸ A.e.

konferanslar verildiğini demin kürsüden bir arkadaş ifade ettiler. Bu nasıl olabilir?⁴⁰⁹

demekte, bazı kişilerin toplantılar ya da konferanslar yoluyla başkentin tekrar İstanbul olacağı beklentisinin bu şekilde önüne geçileceğini ifade etmektedir.⁴¹⁰ Bu tereddütler konusuna muhtemelen haksız da değildir. Çünkü 1927 yılına kadar meclisteki muhalefet İstanbul'a dönme tartışmalarına devam etmiş ve Ankara'nın, az gelişmiş, kentsel değerlerden yoksun ve kültürel taban olarak da İstanbul ile kıyaslanamayacak kadar cılız bir kent olmasından yararlanarak destek bulmuştur.⁴¹¹

1924-1939 hizmet verdiği altı yıl boyunca Ankara Şehremaneti'ne önemli görevler düşmüştür. Bu dönemin en önemli başarısı bataklıkları kurutmak ve yeni şehir için arazi sağlamak amacıyla yapılan büyük kamulaştırmadır. Haydar Bey döneminde kurulan yapı malzemesi fabrikaları; fabrikalardaki işçiler için konut yapımı; şehir hizmetleri cinsinden, elektrik fabrikası, gaz deposu, un fabrikası ve fırınların tesisi, şehremanetin başarıları arasındadır.⁴¹² Kamulaştırıldığı halde yaklaşık 300 hektarlık kent toprağına sahip çıkamamış, alt-yapı ve üst-yapı sorunlarının üstesinden gelememiş olması ise başarısızlıkları arasında sayılmaktadır. Kentin elektrik gereksinimi sağlanamadığı gibi kente su getirememiştir. Tüm bu olumsuzluklar ile Şehremanetin teknik kadrosunun Ankara'nın imarı için yeterli olmadığı saptanmış ve 1928 yılında Ankara İmar Müdürlüğü kurulmuştur.⁴¹³

Ankara'nın imarı için, 1927 yılında bir yarışma yapılmıştır. Üç yabancı uzmanın davet üzerine katılması ile gerçekleşen yarışmayı, Berlin Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Hocası, Prof. Hermann Jansen kazanmıştır. Cumhuriyet'in üst düzey bürokratlarından oluşan jüri, kararlarını planların tesliminden beş ay sonra, 1929 yılında açıklamış, kesin imar planlarının hazırlanması 1932 yılında gerçekleşmiştir.⁴¹⁴ İmar işlerini kolaylaştırmak için İller Bankası kurulmuş, ancak dönemin belediye reisi Nevzat Tandoğan açıkça

⁴⁰⁹ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, C: III, İ: 64, 25.2.1341, s. 343.

⁴¹⁰ A.e.

⁴¹¹ Tankut, *Bir Başkentin İmarı...*, s. 47.

⁴¹² A.e., s. 50.

⁴¹³ A.e.

⁴¹⁴ A.e., s. 17.

muhafelet edemeyeceği için planı baltalama yolunu tutmuştur.⁴¹⁵ Hatta Nevzat Tandoğan'ın:

...Malatya'da dağ başına yollar yapmışım. Yansen bana şehir içinde sokak yapmayı mı öğretecek?

sözlerini aktaran Falih Rıfkı, göstermelik olarak paranın çoğunu, Mustafa Kemal'in daima geçtiği bulvarları, plan disiplinin tersine süslemek için harcadığını yazmaktadır.⁴¹⁶

Ankara'nın planlamasına itiraz edenlerden bir kısmı da plana göre aldığı arsanın kamulaştırılma bölgesi içinde olan milletvekilleridir. Bu konuda Mustafa Kemal'in milletvekillerine uyarıları olmakla birlikte 20 bin lira tutan kamulaştırma bedeli plan birkaç yıla yayıldığı için iki buçuk milyon liraya ulaşmaktadır.⁴¹⁷

Fransız yazar Benoist Mèchin'e göre Ankara sadece bir şehir değil bir imar eseridir. Ancak bu sonuca varabilmek için Osmanlı Devleti'nin bütün Anadolu'ya 600 yılda sarf ettiği emek ve paranın daha fazlasını harcamak gerekmiştir.⁴¹⁸ 1923-38 yılları arasında kamu harcamaları içinde en büyük payın demiryolu yapımı ve millileştirmesi ile Ankara kentinin imarının oluşturması bu düşünceyi desteklemektedir.

Hür Adam Gazetesi 7 Aralık 1930'da yazdığı "Eserleri" başlıklı makalede fakir halkın cebinden alınarak, Ankara'nın imarı için harcanan bedelleri eleştirmektedir:

...Ankara'nın imarı?.. Bir plâna tevfikân yapılmadığı sabık Efgan kralının bile gözüne batan bu imar, -eğer bizce imar kelimesi asrî manâyı müfit ise- Bir muvaffakiyet değil, tükenmez bir mahcubiyet zeminidir. Bu fakir milletin kesesinden oraya yüz milyona yakına masraf edildiği söyleniyor. İktisat, plan, estetik, şehircilik noktalarından baştan aşağı hataalut? olan bu imarın en met edilen binalarından, milyonlarla vücade gelmiş Ziraat Bankası binasının bile çatlamış alması hayli hazindir.⁴¹⁹

⁴¹⁵ Atay, **Çankaya**, s. 533.

⁴¹⁶ **A.e.**, s. 535.

⁴¹⁷ **A.e.**, s. 534.

⁴¹⁸ Gönül Tankut, "Cumhuriyet Döneminin İlk Toplu İmar Deneyimi: Ankara", **Amme İdaresi Dergisi**, C:XIV, S:4 (Özel Sayı), Aralık 1981, s. 115.

⁴¹⁹ "Eserleri", **Hür Adam**, 7 Kanunievvel 1930, s. 1.

1939 yılının başında Jansen on yıldır plancılık ve danışmanlık yaptığı Ankara imarındaki görevinden uzaklaştırılmış bunu izleyen savaş yıllarında yapılaşma yavaşlayarak, büyük ümitlerle uygulanmak istenen plan kendisine uyulmak zorunda kalınmayan, yoruma bağlı bir belgeye dönüşmüştür.⁴²⁰

1.3.1. Ulusal Mücadele Yıllarında Ankara

Ankara başkent olmadan önce Osmanlı taşrasının geneli gibi bir-iki katlı kerpiç evlerden oluşan bakımsız, yoksul, küçük bir Orta Anadolu kasabası görünümündedir. İçme suyunun mahalle çeşmelerinden sağlandığı, kanalizasyonun bulunmadığı bu küçük kasabaya elektrik ancak 1925 yılında gelebilmiştir.⁴²¹ 1919 yılında 20-22 bin nüfuslu fakir ve tükenmiş bir yayla şehri halindeki Ankara,⁴²² harap bir kaleyle, hastalık saçan bir bataklık arasında, kalenin eteklerine serilen perişan bir kasaba görünümündedir.⁴²³

Alt yapı yetersizleri ile birlikte Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya geldikten sonra karşılaştığı önemli sorunlardan biri idari ve siyasi işlerin yürütüleceği kamuya ait binaların yokluğudur. 23 Nisan 1920'de açılan Büyük Millet Meclisi, o günlerde kullanılabilecek tek bina olan, Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki'nin kulüp binası⁴²⁴ olarak yaptırdığı binadır.⁴²⁵ Bakanlıklar tek odaya sıkışıp kalmıştır. Örneğin Vilayet Konağı'nın tek odasında yer alan Bayındırlık Bakanlığı'nda, bakan, müsteşar, üç mühendis ve birkaç memurdan oluşan Bakanlık personeli bir arada çalışmaktadır.⁴²⁶ Muallim mektebi binası, gerek İstanbul'dan gelen gerekse Anadolu'dan gelen mebuslar ve hatta mebus olmayan bazı yeni Ankaralıları için bir yatakhane haline getirilmiştir.⁴²⁷

Cumhuriyet öncesi kentte alt ve üst yapı yetersizdir. Hükümetin gelişi konut sayısı nüfusu kadar hızlı artmamıştır. Bu yüzden 1921 yılında “baskın bir konut

⁴²⁰ Tankut, **Bir Başkentin İmarı...**, s. 18.

⁴²¹ Duru, **a.g.e.**, s. 175.

⁴²² Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1919-1922**, s. 183.

⁴²³ **A.e.**, s. 181.

⁴²⁴ Enver paşanın Ankara'nın bir planının çıkarılmasını emretmesi ve 1916 yılında bu kulüp binasını yaptırmış olması, İttihat ve Terakki üyelerinin gelecekte yönetim merkezinin Ankara olacağını düşündükleri görüşünün bazı yazarlar tarafından ileri sürülmesine sebep olmuştur. Çınar, **a.g.e.**, s. 175-176.

⁴²⁵ Çınar, **a.g.e.**, s. 170.

⁴²⁶ **A.e.**, s. 171.

⁴²⁷ Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1919-1922**, s. 227.

bunalımı” egemendir.⁴²⁸ Cumhuriyet’le birlikte Ankara’ya gelenlerin en büyük sıkıntıları barınacak yerin bulunamayışı, çamurlu sokakları ve harp sonrası Hristiyan göçüyle birlikte iyice yoksullaşan çarşılarıdır.⁴²⁹ İstanbul’da meclisin dağılması sonrasında Millet Meclisi’nin Ankara’da toplanması gerekmiştir. İstanbul’dan ve ülkenin diğer yerlerinden gelen bir çok mebus ile birlikte İstanbul’dan kaçan hükümet adamları, gazeteciler ve ulusal mücadeleye destek vermeye gelenler kentin nüfusunu artırmışlardır. Gelen bu kişilerin barınacakları yerler ilk olarak hanlar ve kervansaray odaları olmuştur.⁴³⁰ Şevket Süreyya ahırların, pastırma kurutma yerlerinin ve tavan aralarının onarılarak kiralık oda haline getirildiğini aktarmaktadır.⁴³¹ Refik Halid (Karay) eserinde, parası ile kalacak yer bulma sıkıntısı çektiklerini hatta büyük Ankara yangınından önce bin kese akçeye ev bulamadıklarını, dayalı döşeli ev bulmanın da çok zor olduğunu yazmaktadır:

...Bizde ölüm Allah’ın emridir ve yaşamak ise, sanki, şeytanın emri. ...Emri değil, belki de ta kendisiydi. Allah’ı memnun etmek ve şeytanı üzme için en fena şekilde, en fena yerde, en zevksizce yaşamak tarzını seçmiştik.⁴³²

Hükümet merkezi olmadan yedi yıl önce, 1916 yılındaki Ankara yangını şehri bir harabeye çevirmiştir.⁴³³ Refik Halid Ankara’daki yangının iki gün iki gece sürdüğünü, en son yakacak bir şey bulamadığında söndüğünü yazmaktadır. Halid’e göre sıra açlığa, susuzluğa, sefalet, perişanlığa gelmiştir.⁴³⁴ Hatta yazar Ankara için “Ankara öyle bir Ankara idi; insan parasıyla sefil olurdu”⁴³⁵ demektedir.

... Hükümetin en küçük himmetinden, muhabbetinden uzak kalmış, bir gamlı kasaba. Bu kasaba kirli bir dere kenarına yarı gömülmüş, unutulmuş yatıyor; kayıtsız ayaklar altında eziliyordu.⁴³⁶

⁴²⁸ Tankut, “Cumhuriyet Döneminin İlk Toplu İmar Deneyimi: Ankara”, s. 117.

⁴²⁹ Hürriyet Bilgen, “Ankara’da Günlük Yaşam 1928, 38”, **TMMOB Mimarlar Odası Mimarlık**, 85/2, 3 yıl: 23, S: 212-213., s. 18.

⁴³⁰ Çınar, **a.g.e.**, s. 170-171.

⁴³¹ Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1919-1922**, s. 190.

⁴³² Refik Halid Karay, **Deli**, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2009, s. 52.

⁴³³ Yavuz, “Cumhuriyet Devri Ankarası’nın...”, s. 283.

⁴³⁴ Karay, **a.g.e.**, s. 61.

⁴³⁵ **A.e.**, s. 40.

⁴³⁶ **A.e.**

Falih Rıfki, anılarında Ankara'dan bahsederken “geri kalmış bir Anadolu kasabasının bile o günkü Ankara kadar iptidai olduğunu sanmıyorum⁴³⁷ demektir. Yine de yazara göre Ankara, İstanbul surları dışında kalan bütün Türkiye'nin sembolüdür. Ankara'nın yerlileri bize yaban derler ve aramıza katılmazlardı diye eklemektedir.⁴³⁸ Yerli halk, hayatın pahalılaşacağı kaygısıyla, devletin kalkıp gitmeyişiinden memnun değildir ancak bu yerli halkın bir avuç arsası olanlar, birkaç yıl içerisinde zengin olacaklarını tahmin edemeyeceklerdir.⁴³⁹

The Saturday Evening Post dergisi yazarlarından, Isaac F. Marcossion 1923 Temmuz ayında Ankara'yı ziyareti sırasında bu kenti, geleceğine ilgi duyulan bir devletin başkentinden çok, ilk zenginlik dalgasını yaşamakta olan bir Batı madencilik kasabasına benzetmektedir. Her ev, hatta oturulabilecek her delik, insanlarla dolup taşmaktadır.⁴⁴⁰

Dairelerde ancak aç kaldıkları için İstanbul'u terk eden memurlar, beş on memur bir araya gelerek bir tek kerpiç odaya sığınmaktadır. Bu dönemdeki tek avuntu ara sıra İstanbul'a gitmek ihtimalidir.⁴⁴¹ Ankara'ya bir hayli zaman herkes eğreti gözüyle bakmış ne Türkler ailelerini getirmiş ne de Ruslardan başka yabancılar buraya gelmekte niyetli olmamışlardır.⁴⁴² Türkler için eski millet meclisi binasından, yeni yapılan küçük garlardan başka bir şey yoktur. Ankara boş ve harap durumdadır,⁴⁴³ susuz, ağaçsız, kuru ve yabaniydir.⁴⁴⁴ İlk zamanlarda bir avuç nüfus için bile yüz yıkayacak suyu bulmanın devlet reisi ve hükümetin gündelik dertleri arasındadır.⁴⁴⁵

26.9.1339 bütçe görüşmeleri sırasında Feridun Fikri Bey (Dersim) bir an önce Başkentin eksiklikleri konusunda “birşeyler” yapılmasını talep etmektedir;

⁴³⁷ Atay, **Çankaya**, s. 440.

⁴³⁸ **A.e.**, s. 441.

⁴³⁹ **A.e.**, s. 443.

⁴⁴⁰ Marcossion, **a.g.e.**, s. 175.

⁴⁴¹ Atay, **Çankaya**, s. 444.

⁴⁴² **A.e.**, s. 519.

⁴⁴³ **A.e.**, s. 521.

⁴⁴⁴ **A.e.**, s. 445.

⁴⁴⁵ **A.e.**, s. 528.

... Binaenaleyh ne yapacaksanız yapın. Kurunu vustai hal ile işleri yürütemezsiniz. Ankara şehrini birşeye benzetin! Benzetemezseniz bu bir aczdır ve doğru değildir. (alkışlar) bu şehri birşeye benzetelim.⁴⁴⁶

2 Ocak 1923'te Paris'te yayınlanan Le Matin Gazetesi "Ankara Başkentlerin En Rahatsızıdır" başlıklı makalesinde Ankara hakkında olumsuz izlenimlerle bahsetmektedir. İlgili yazıda Ankara'nın konforsuz olduğu vurgulanmakta, Türklerin bu konuda acele davrandıklarının altı çizilmektedir. İstanbul gibi bir kentin herhangi bir Anadolu kenti ile kıyaslama götürmeyecek konumuna rağmen makededeki olumsuzluklar, muhtemelen başkentlik konusunda sonraki aylarda elçiliklerin Ankara'ya taşınmaması adına bir ön propagandadır:

...Enerji dolu bir kişinin, bir halkın yeniden doğuşunu yönettiği bu kent, başkentlerin en rahatsızıdır. Aşırı bir nüfus burada alt alta üst üste ve birbirini ezercesine yaşar.... İdari hizmetler, hatta Büyük Millet Meclisi'nin kendisi en iğreti biçimde yerleşme zorunda kaldı. Geçmişte küçük bir tarım okulunun faaliyet gösterdiği yandaki tepedeki binalara genelkurmay yerleşti. (Vilayet) 'Konak'ına alt alta üst üste birçok bakanlık yığıldı.... Birbirinin yanibaşında yerleştirilmiş basit okul sıralarında oturan üç yüz milletvekili birbirini eziyor. Hatiplerin kürsüsü, dar bir sıradan ibarettir. Altı ay öncesine kadar- bu durumun sürdüğünden kuşkunuz olmasın- tepesinden uzun soba borularının çıktığı kocaman bir soba, tava sıkıcılığını petrol lambalarının zar zor aydınlattığı salonu ısıtıyordu.... 'Eğer savaş ve siyaset olmasa' diye fısıldadı Mudanya'da kulağımıza, Kemalist hareketin en güzel şairlerinden biri, 'bir aylık ikametden sonra Ankara'da sıkıntıdan boğulurdum. Ülkemizin tarihinde bu kadar büyük bir rol oynayan bu kentin sıkıcılığını tahayyül bile edemezsiniz... Gerçekten de Ankara eğlence olarak küçük bir sinemadan, geleneksel kahvelerde ve herkesin gidip yatakhanelerdeki ranzasına yatmadan ya da genellikle bir yatağın bile mevcut olmadığı küçücük odasına çekilmeden önce buluşup bir araya geldiği küçük belediye bahçesinden başka olanağa sahip değildi... Peki ama barış zamanında, yani kentin sakinlerinin üzerindeki gerginlik yok olup, yalnızca belli başlı günlük sıkıntılar ortadan kalkınca Ankara'nın hali ne olacak? Türkiye'nin sonul başkenti Ankara, İstanbul'a demiryolu ile günlerce uzaklıktaki bir kentten daha yakın olmayacak ve berbat bir kara iklimini çekmeyi sürdürecektir.⁴⁴⁷

Başvekil İsmet Paşa'nın 30.08.1930'da Sivas Demiryolu açılışı sırasında yaptığı konuşmada, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Ankara'da çekilen sıkıntılar gözler önüne serilmektedir:

⁴⁴⁶ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C:II, İ:26, 26.9.1339, s. 310.

⁴⁴⁷ Şimşir, *Dış Basında Laik Cumhuriyet'in Doğuşu*, s. 107-109.

...1923'te Ankara'da kalmak ne demektir bilir misiniz? Bir çıkmaz sokağın nihayetinde hasretli gözlerini denize çevirip zorla bir kulübede barınmağa çalışmak demektir. Anadolu içine o zamana kadar gelmemiş olanlar Ankara'da kendilerini Pamir yaylasına çıkmış seyyah zannediyorlardı. ...Evet, Ankara'da, devlet merkezi kurmak ilk nefeste ve ilk iş olarak bu çıkmaz sokağı açmak mecburiyetini kabul etmek demektir.⁴⁴⁸

25.2.1341 tarihli Ankara'nın inşasına dair şehremanetine 1.500.000 liralık istikraz görüşmeleri sırasında, Başkent'in mevcut durumu ve imarı konusunda vekillerin ümitli olduklarını söylemek güçtür. Muhtar Bey'in (Trabzon) Ankara'nın imarı için daha önce verilen beş yüz binin nereye gittiğini bilmediklerini herhangi bir plan olmadan harcanan paralar ile şehrin imar edilemeyeceğini aktardığını konuşmasında Ankara'da su ve kanalizasyon işleri hala yapılamamış, bataklıklar meselesinin çözüme kavuşturulamamış olduğu vurgulanmaktadır. Muhtar Bey tüm bu temel sorunlar çözülememişken eski şehrin inşasının yapılmadan yeni bir şehir yapmanın daha masraflı olacağını ifade etmektedir.⁴⁴⁹ Vehbi Bey (Karesi) de konu ile ilgili konuşmasında Meclis binasında dahi elektrik olmadığından yakınmaktadır;

... Aradan bu kadar zaman geçti. 500 bin lira verdik, muazzam bir teşkilat yapıldı, fakat hala Nakşibendi'den ileriye elektrik tesisatı yapılamadı...Eğer bu lüks lambalarının yardımları olmasa...

diyerek vekillerin birbirini göremediklerinden yakınmaktadır.⁴⁵⁰ Ankara'nın imarının hemen gerçekleşmeyeceği, zaman ve paraya ihtiyaç olacağı bir gerçektir. Ancak genç Cumhuriyet'in kurucu bürokrasisi iddialı ancak aceleci ve deneyimsizdir.⁴⁵¹ Dahiliye Vekili Cemil Bey'e göre ise Ankara'nın 25-30 bin civarında olan nüfusu, hükümet merkezi olduktan sonra neredeyse beş misli artmıştır.⁴⁵²

⁴⁴⁸ Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası 1. Cilt (1929-1932)**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1988, s. 96.

⁴⁴⁹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C:III, İ: 64, 25.2.1341, s. 332.

⁴⁵⁰ **A.e.**, s. 334

⁴⁵¹ Tankut, **Bir Başkent'in İmarı**, s. 13.

⁴⁵² Başkentlik kararından sonra nüfusu giderek artan Ankara'da 1927'de 70 bine varan nüfus, 1935 yılında 120 bine çıkmıştır. **Kaynak:** Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923-1930**, Ankara, Yurt Yayınevi, 1982, s. 49.

İmar için inşaatlara başlanması gerekmektedir. Ancak inşaat malzemesinin yokluğu sebebiyle önce ilgili fabrikaların kurulmasına ihtiyaç vardır.⁴⁵³ Emin Bey’e (Eskişehir) göre ise başkentin imarı için yapılması gereken önce “suyu getirmek, lağımları yapmak, birkaç cadde açivermek, elektriği işe yarar hale getirmektir”.⁴⁵⁴ Ondan sonra da şehir kendi kendine gelişecektir. Vekiller imar meselesinin hemen çözüme kavuşturulamayacağını farkındadır. Ancak bir an evvel yeni başkentin düzene girmesini istemelerinin sebebini İstanbul mebusu Hamdullah Suphi Bey’in sözlerinde bulmak mümkündür. Hamdullah Suphi eski şehirde ev kıtlığı olduğunu, yeni gelenler için uygun koşulların bulunmadığını kabul ederken, Ankara’nın imarını bir an evvel gerçekleşmesini aksi taktirde İstanbul’un düşünülmesinin ülke geleceğini tehlikeye atmak olacağı noktasından açıklamaktadır:

...Arkadaşlar, ortaya esaslı bir iddia attık. Bunu herkes biliyor. Ben bu iddiaya ehemmiyet atfediyorum. Günün birinde, belki bizden sonra gelecek hükümetler, fırkalar, burada oturabilecek bir şehir tesis etmemişler diye tekrar İstanbul’u düşünmeye mecbur olacaklardı. Merkezi hükümetin Anadolu’ya gelmesi, Türkiye’nin bekası itibarıyla o kadar mühim bir meseledir ki, bunu olduğu gibi muhafaza edebilmek için, yerinden oynatmamak için, her ne lazımsa asla çekinmemeliyiz.⁴⁵⁵

Meclis görüşmelerinde özellikle “yeni şehir” sıfatından kaçınıldığı ve yerine mahalle tabirinin kullanıldığını söylemek mümkündür.⁴⁵⁶ Yavuz, bu noktaya değinerek hükümetin sevk ettiği tasarıda ve esbabı mucibe layihasında; Ankara’da inşası mukarrer Yeni Şehir ifadesi bulunduğu halde Dahiliye Encümeni (şehir) kelimesini ‘Mahalle’ye çevirdiğini aktarmaktadır. Bu konuda yazar, yeni şehirden bahsetmenin eski Ankara’nın büsbütün ihmali manasına geleceği ve muhalefeti tatmin endişesi ile kelime düzenlemesinin yapıldığını yazmaktadır.⁴⁵⁷ Yine de meclisteki eski/ yeni şehir tartışmalarına rağmen, ilerleyen yıllarda, kurucu kadro, eski şehir merkezlerini geliştirme ve tamir etmeye yönelik çok az gayret göstermiş, bunun yerine tüm eski olanın dışında kendilerine ait yeni bir Türkiye inşa etmeye

⁴⁵³ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C:III, İ:64, 25.2.1341, s. 335.

⁴⁵⁴ A.e., s. 339.

⁴⁵⁵ A.e., s. 337- 338.

⁴⁵⁶ A.e., s. 336.

⁴⁵⁷ Yavuz, “Cumhuriyet Devri Ankarası’nın...”, s. 288

çalışmışlardır.⁴⁵⁸ Başkent kabul edildikten sonra kentin imarı eski sâkinlerin oturduğu Ulus civarında değil, Yenişehir olarak adlandırılan bürokratların oturduğu alanda gerçekleştirilmeye başlanmıştır.⁴⁵⁹ Kısacası yeni Ankara, eski Ankara'nın bir devamı ya da genişlemesi olarak değil, ondan tamamen farklı bir "Yenişehir" olarak düşünülmüştür.⁴⁶⁰ Ankara'dan beklenen sadece Batı'ya yaklaşmak isteyen simge bir başkentlik değil aynı zamanda yeni dünya anlayışının tüm işlevlerini yerine getirebilecek ve ona uygun yaşam biçimini de yansıtacak bir başkenttir. Bu sebeple, mevcut tarihsel gelişimi kendi bünyesinde taşıyan eski Ankara'dan bağımsız olarak kurulması bir zorunluluktur.⁴⁶¹

Amerika'nın Türkiye sefiri M. Robert P. Skinner Paris'te bulunduğu sırada birkaç sene içerisinde imarı yapılan yeni başkenti mükemmel bir şehir olarak tanımlarken Ankara'nın İstanbul yerine başkent tercihi noktasının siyasal açıdan önemini şu cümlelerle vurgulamaktadır:⁴⁶²

... İstanbul'u ziyarete gelen kimseler Ankara'ya kadar uzanacak olurlarsa hayretler içinde kalacaklardır. Birkaç senelik bir zaman içinde ne kadar mükemmel bir şehir yapıldığını göreceklerdir.... Ziyaretçilerin görecekleri şeyler karşısında taktirden başka bir his beslemeyecekleri muhakkaktır; fakat belki de hükümet merkezinin "şehirlerin kraliçesi" ve "Allah'ın yarattığı şehir" isimleriyle maruf olan İstanbul'dan kaldırılarak Ankara'ya taşınmasının sebeplerini anlamıyacaklardır. Lâkin bu meseleyi tetkik edecek olurlarsa, bunun halledilmesi lâzım gelen siyasi bir cephesi olduğunu göreceklerdir." Avrupalı gazeteci M. Recauati'nin dediği gibi; "Türkiye Cumhuriyeti'ni tanıyabilmek için, İstanbul'da durmadan doğrudan doğruya Ankara'ya gitmelidir. Çünkü Ankara'da Türk milletinin ruhu vardır. Genç Türkiye'nin nasıl ilerlediği ancak orada görülebilir."⁴⁶³

1.3.2. Arsa Spekülasyonu ve Büyük Kamulaştırma

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Batı'daki örneklerinden farklı olarak suni şartların ortaya çıkardığı özel sektör, sahip olduğu zihniyet itibariyle toplumsal kalkınmada oynayacağı rolü yerine getirmekten uzaktır. Kolay elde edilen kârların

⁴⁵⁸ Zürcher, **Bir Ulusun İnşası**, s. 426.

⁴⁵⁹ Çınar, **a.g.e.**, s. 204.

⁴⁶⁰ **A.e.**, s. 206.

⁴⁶¹ Tankut, **Bir Başkentin İmarı...**, s. 44.

⁴⁶² "Türkiye Yaşayacaktır", **Cumhuriyet**, 20 Teşrinievvel 1934, s. 3.

⁴⁶³ "Yeni Türkiye Hayret Veriyor", **Cumhuriyet**, 10 Kanunisani 1933, s. 2.

yöneldiği iki alan vardır:⁴⁶⁴ bunlardan ilki; lüks tüketim ve gösteriş harcamaları, diğeri ise kısa dönemde yüksek gelir sağlayacak spekülâtif alanlardır.⁴⁶⁵

Ankara'nın imarı Türk toplumunun çağdaş bir toplum olma düşüncesi ile özdeşleştirilmiş, yapısallaşmayı alışlagelmiş sosyal bir faaliyet alanından çıkarıp ekonomik bir faaliyete dönüştürerek kentsoylu sınıfını güçlendirmiştir.⁴⁶⁶ Üretimin sınırlı olduğu, üretimin itici güçlerinin dağınıklığının savaş sonrası da sürdüğü bir sırada, devlete dayalı sermaye birikimi ve girişimci yaratma yollarından biri de arsa spekülasyonudur. Ulusal mücadeleyi yürüten birtakım kişilerin de arsa spekülasyonuna katıldığı düşünüldüğünde, Ankara'daki arsa spekülasyonlarının sermaye birikimi yaratma amacı içerisinde, bir anlamda devlet politikası olarak uygulandığını ileri sürmek mümkündür.⁴⁶⁷ Spekülasyonlara göz yumulmak istenmesinin diğeri sebebi ise ilginin İstanbul yerine Ankara üzerine yoğunlaşmasının istenmesi olabilir.⁴⁶⁸

Yavuz'un aktarmış olduğu rakamlara göre, Ankara'nın şehir alanı 165 kilometrekare, Paris'in 106 kilometrekare, Roma'nın 54,6 kilometrekaredir. Başkentin böylesine geniş olması spekülasyon için kârlı bir alan sunmaktadır. Belediyeler ellerindeki araziye satarak spekülasyonun artmasına sebep olmuşlardır. Avcıoğlu, Ankara Belediyesinin üç yıl önce metrekaresini 1 liradan sattığı bir yeri, metrekaresi 100 liradan istimlak ettiğini aktarmaktadır.⁴⁶⁹ Örneğin Millet Meclisi binasının yapıldığı topraklar 20 bin lira iken, yıllar geçtiği için 2.5 milyondan fazla kamulaştırma parası harcanmıştır.⁴⁷⁰

Arsa Spekülasyonlarının engellenmesi bir yana “kuvvetli el, spekülâtorlerle sarmaş dolaştır”.⁴⁷¹ Yakup Kadri bunu engellemenin siyasi bir zorunluluk olduğunu ancak engellenmek istenmesine rağmen başaramadığını yazmaktadır. Yakup Kadri'ye göre alınan tedbirler, ancak milletvekillerinin devlet sektöründeki mali ve

⁴⁶⁴ Bostancı, **a.g.e.**, s. 24.

⁴⁶⁵ **A.e.**, s. 25.

⁴⁶⁶ Tankut, **Bir Başkentin İmarı...**, s. 13.

⁴⁶⁷ Çınar, **a.g.e.**, s. 211.

⁴⁶⁸ **A.e.**, s. 212.

⁴⁶⁹ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni (Dün, Bugün, Yarın)**, 2. Bs. Ankara, Bilgi Yayınevi, 1969, s. 207.

⁴⁷⁰ Atay, **Çankaya**, s. 534.

⁴⁷¹ Fehmi Yavuz, “Başkent Ankara ve Jansen”, **O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi**, C: VII, S: 1, Bahar 1981, s. 27.

sınai müesseselerde idare meclisi azası olamaması yasağından ileri gidememiştir. Diğer kazanç yolları ise eskisi gibi açık durmaktadır.⁴⁷² Jansen'in kesin imar planına raporun son cümlelerine eklediği notta spekülasyonun önü alındığı takdirde şehrin imarının istenildiği gibi mümkün olacağını belirtmesi tesadüf değildir.

...Arazi spekülasyonun önü alınıp, imar faaliyetinin kuvvetli bir elde temerküz etmesinde muvaffak olunduğu takdirde, burada şehir imarına misal olabilecek bir eser vücuda getirilmiş olacaktır.⁴⁷³

Falih Rıfkı'nın aktardığı kadarıyla birçok arsalar spekülasyoncuların eline geçmişti. Ankara'da nüfuz ticaretinin ilk kaynağını ucuz arsa almak ve yapılacak inşaata karar vermektir. Verilecek kararların süresi uzadıkça arsalar daha da değerlenmekte ve devlet daha fazla kamulaştırma parası ödemek zorunda kalmaktadır. Falih Rıfkı bu konuda "Ankara'da milyonlar çalınmıştır. İstanbul'da da milyonlar vurulmaktadır" demektedir. O'na göre Mustafa Kemal şapka ve Latin harfleri devrimlerini başarabilecek kadar kuvvetli bir idare kurmuş, fakat bir şehir planını tatbik edecek kuvvetle bir idare kuramamıştır. Ankara'ya on parasız gelen biri yüzbinlerce lira kazanarak parasını Amerika'ya aktardığını yazmaktadır.⁴⁷⁴

Savaşın karargâh yeri olarak seçilmesi ve sonrasında meclisin açılmasıyla Ankara'nın çehresi değişmeye başlamış, başkent ilan edildikten sonraki süreç içerisinde kente akın eden nüfus için yeni evler yapılmış, yeni dükkanlar, alışveriş merkezleri açılmış, kent sakinlerinin beslenme, barınma ve diğer ihtiyaçlarının karşılanma talebi, civardaki ticarete yatkın müteşebbis kesimin Ankara'ya yığılması sonucunu doğurmuştur. Özellikle Meclisle yapılan işler neredeyse bir sanayi kolu haline gelmiştir.⁴⁷⁵

Yaygın anlayışa göre başkent görünüşü, Cumhuriyet'in kökleşmesi ile doğru orantılıdır. Bu duyarlılık daha sonra körelmiş olsa da bu dönemde başkent imarı için atılan en önemli adımı Büyük Kamulaştırma oluşturmaktadır. Meclis üyelerinin henüz taşınmaz sahibi olmadığı dönemlerde tartışmalar daha tarafsız ve

⁴⁷² Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1968, s. 87.

⁴⁷³ Yavuz, "Başkent Ankara ve Jansen", s. 27.

⁴⁷⁴ Atay, **Çankaya**, s. 538.

⁴⁷⁵ Bostancı, **a.g.e.**, s. 23.

daha bilimseldir. Ne var ki bazı bilinçli adımlar atılmasına rağmen bir yandan da sabırsız ve aceleci yapılaşma sürmektedir.⁴⁷⁶

Yeni başkent olarak kabul edilen şehirlerde büyük çaplı imar hareketleri ve yeni kamu yatırımları söz konusu olmuştur. Yöneltilen eleştirilerin olumlu ya da olumsuz yönlerini belirleyen ise yeni yapılanmanın kentte ya da ülkede yarattığı bölüşüm ilişkilerindeki değişiklik belirlemektedir. Bu konuda Falih Rıfkı, savaşlar bittikten sonra İstanbul halkının sefalet çektiğini, maaşların ekmek almaya dahi yetmediğini, bir avuç harp zengini Türk dışında ticari ve iktisadi faaliyetler ile ilgisi olmayan Türklerin eski reaya durumuna düştüğünü aktarmaktadır. Ankara'nın başkent olması ile birlikte hazine gelirleri Ankara'ya kaymıştır. İstanbul'un Ankara'ya karşı hoşnutsuz tutumunun sebebi bundandır.⁴⁷⁷ Ankara'da ise herkes saklayıp ileride satmak üzere arsa hırsına kapılmıştır.⁴⁷⁸ Yakup Kadri de benzer bir tespitte bulunarak özellikle ulusal mücadele çevresinin spekülasyonlara karışmasından hoşnutsuzluğunu şu sözlerle dile getirmektedir:

...Nitekim, o sıralarda bence bu hadiselerin en önemlisini teşkil eden dünkü Milli Mücadeleciler ve o günkü devrimciler kadrosunun bir kazanç ve menfaat şirketi karakterini taşımaya başlamasıydı. Bunlardan kimi arsa spekülasyonları, kimi taahhüt işleri, kimi de türlü türlü şekillerde komisyonculuklar peşine düşmüş bulunuyorlardı.⁴⁷⁹

Başkent Ankara'nın imarını düzenleyebilmek için çıkarılan önemli yasalardan biri de 583 sayılı "Ankara'da inşası mukarrer yeni mahalle için muktazi yerler ile bataklık ve merzagi arazinin Şehremanetince istimlakı" adıyla kabul edilen istimlak yasasıdır.⁴⁸⁰ 1925 yılında çıkarılan bu yasa ile, Ankara Belediyesine, yasal değerler 1915 yılındaki tapuya kayıtlı değer 15 katı⁴⁸¹ üzerinden yaklaşık 4

⁴⁷⁶ Tankut, **Bir Başkentin İmarı...**, s. 59.

⁴⁷⁷ Atay, **Çankaya**, s. 481- 482.

⁴⁷⁸ A.e., s. 529.

⁴⁷⁹ Karaosmanoğlu, **Politikada 45 yıl.**, s. 86.

⁴⁸⁰ "Ankara'da inşası mukarrer yeni mahalle için muktazi yerler ile bataklık ve merzagi arazinin Şehremanetince istimlakı" Çevrimiçi: https://www.T.B.M.M.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanunT.B.M.Mc003/kanunT.B.M.Mc003/kanunT.B.M.Mc00300583.pdf, e.t.: 28.11.2018.

⁴⁸¹ İlgili dönemde bazı arsaların fiyatları bin misli artmıştır. **Kaynak:** Yavuz, "Cumhuriyet Dönemi Ankara'nın...", s. 295. Avcıoğlu ise büyük şehirlerde arsa fiyatlarının 1930 yılına nazaran 2 bin, 1950 fiyatlarına nazaran 100 ila 200 kat artış gösterdiğini ifade etmektedir. **Kaynak:** Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, s. 207.

milyon metrekare⁴⁸² arsanın kamulaştırma yetkisini vermiştir.⁴⁸³ 583 sayılı yasa ile kentsel toprakların belediye adına kamulaştırma kararı, Cumhuriyet idaresinin kendi iktidarını yaygınlaştırabileceği ve yeniden üretebileceği bir alanı dönemin koşullarında düşük bir maliyet ile ele geçirmek istemesini barındırmaktadır. Bölüşüm ilişkilerinde çok önemli sonuçları olabilecek bu karar üzerinde Meclis görüşmelerinde önemli olan nokta bu kararın Ankara'ya mahsus olduğunun kayıtlara geçmesi koşuluyla kabul edilmiş olmasıdır.⁴⁸⁴

Değerinin on beş misli üzerinde istimlak yetkisinin veriliyor olması mecliste yoğun tartışmalara sebep olmuştur. Tartışmalarda söz alan Feridun Fikri Bey (Dersim), ilgili maddenin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 74. Maddesine göre aykırı olduğunu beyan etmektedir. İlgili maddeye göre "Menafii umumiye için lüzumu usulen tahakkuk etmedikçe ve kanunu mahsus mucibince değer pahası peşin verilmedikçe hiçbir kimsenin malı istimval ve mülkü istimlak olunamayacağı" belirtilmektedir.⁴⁸⁵ Yoğun tartışılan "Değer Pahası" konusu, kanunda 1915 yılı tapuya kayıtlı taşınmaz bedellerin 15 katı olarak belirlenmektedir.⁴⁸⁶ Kısacası kanunla, tapuya kayıtlı olan taşınmazlara 1915 yılı değerleri ile on beş katına kadar istimlak bedeli kararlaştırılmakta gerçek değerler saptanamamaktadır.

583 sayılı yasa ile kamulaştırılan alanlar kısa bir süre sonra belediyenin elinden çıkarak özel mülkiyete geçmiş⁴⁸⁷, daha sonra da yüksek bedeller ile belediye bir kısmını tekrar geri almıştır. İzlenen bu yöntem ile, eski Ankara sakinlerinin elindeki arsalar ucuz fiyatlarla toplanarak bir bölümü kent imarında kullanılmakta diğer bölümü de⁴⁸⁸ devletin kentsel topraklara müdahalesi ile belirli kesimlerden diğerine kaynak transferi olarak geçmektedir.⁴⁸⁹ Yıllar itibariyle de Yenişehir'deki villa sahipleri kişilerin genellikle devlet bürokratlarından oluşması

⁴⁸² Tam olarak belediye eline geçen kamulaştırılmış arsaların ne kadar olduğunu bilinmemektedir. Yavuz, sınırlı bilgiye sahip olduğunu ancak eldeki haritalardan 4 milyon m2. olarak tahmin etmektedir. Yazara göre 1 milyon metrekare bataklık olan yerlere ayrılrsa, 1 milyon metrekare da yol, meydan ve parka ayrılrsa geride en az 2 milyon m2 arsa kalmıştır. **Kaynak:** Yavuz, "Cumhuriyet Devri Ankarası'nın...", s. 295.

⁴⁸³ Yavuz, "Başkent Ankara ve Jansen", s. 30.

⁴⁸⁴ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C:XIV, İ:78, 15.3.1341, s. 479.

⁴⁸⁵ **A.e.**, s. 472.

⁴⁸⁶ Tankut, **Bir Başkentin İmarı...**, s. 52.

⁴⁸⁷ Yavuz, "İstanbul'un imarı...", s. 90.

⁴⁸⁸ Çınar, **a.g.e.**, s. 209.

⁴⁸⁹ **A.e.**, s. 239.

özellikle İş Bankası grubu içerisinde yer alan iş adamlarının olması bir rastlantı değildir. Yüksek bürokrat ve memurlar, zengin eşrafla birlikte şehrin güneyine yerleşirken, 1928 Ankara İmar Planı'nda belirttiği üzere, sanayi kuruluşları ve fabrikalarıyla, işçileri barındıracak olan “Amele Mahallesi” kuzeybatıya yerleştirilmek istenmiştir. Küçük memurlar ise bulabildikleri ucuz konutlara yerleşerek, daha çok eski yerleşim yerlerinin çeşitli semtlerine dağılmışlardır.⁴⁹⁰

1928 yılında çıkarılan 1351 sayılı kanunun dokuzuncu maddesi ile birçok arsaya sahip olma yetkisi Ankara şehri İmar Müdüriyetine verilmiştir.⁴⁹¹ Fakat hiçbir tedbir bazı semtlerde arsa fiyatlarının yirmi senede bin misline, hatta daha da fazlasına yükselmesini engelleyememiş ve bu yükselmelerden belediyenin payına ya bir şey düşmemiş ya da az bir hisse düşmüştür.⁴⁹² Otoriteyi temsil edenler arsa spekülasyonları ile ilgili olarak da mücadele edecekleri yerde bilfiil spekülasyona katılmış ve bu hareketleri uyarılara rağmen kontrol altına alınamamıştır. Hatta arsa spekülasyonu yurdun diğer taraflarına da hızla yayılmıştır.⁴⁹³

Çınar çalışmasında Ankara'nın imarı ile bir yandan mekânsal örgütlenmelerde önemli değişiklikler gündeme gelirken bir yandan da gelir bölüşümünde önemli değişimlerin yaşandığını ifade etmektedir.⁴⁹⁴ Ankara'da genellikle mülk sahiplerinden oluşan ve uzun zamandır burada oturan geleneksel kesim ile Kurtuluş Savaşı sürecinde Ankara'ya gelen, henüz mülk sahibi olmamış yeni Ankaralıları yer almaktadır. Başkentlik kararı ertesinde kentsel arsaların değerlerinin hızla artması bu iki kesim arasındaki gelir farklarını ortaya çıkarmıştır.⁴⁹⁵

Ankara örneğinde kentte imar edilen bir bölgede arsa spekülasyonu nedeniyle arsa fiyatlarının artmasıyla uygulanan imar faaliyetleri çoğu kez yarıda bırakılarak bir başka bölgede yeni imar faaliyetlerinin başlamasına sebep olmuştur.⁴⁹⁶ Böylelikle Ankara kentinin fiziksel düzeyde geniş bir alana

⁴⁹⁰ Cantek, **a.g.e.**, s. 178.

⁴⁹¹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C:IV, İ: 82, 24.5.1928, s. 351.

⁴⁹² Yavuz, “Cumhuriyet Devri Ankarası'nın...”, s. 297.

⁴⁹³ Yavuz, “İstanbul'un imarı ...”, s. 91.

⁴⁹⁴ Çınar, **a.g.e.**, s. 199.

⁴⁹⁵ **A.e.**, s. 203.

⁴⁹⁶ **A.e.**, s. 210.

yayılmasına sebep olunurken, düzensiz ve çarpık yapılaşmanın da önü açılmıştır.⁴⁹⁷ Falih Rıfkı, 1949'dan geriye baktığında, kurucu seçkinlerin tamamlanmamış yeni başkenti bırakarak İstanbul'a dönmelerini eleştirmektedir. Atay'a göre bu tarihten itibaren Ankara tekrar *taşralaşmaya* başlayacak, devrim niteliğindeki her türlü yeniliğe rağmen değişmeyen kültürünün etkisi altında yozlaşacaktır. Bu sebeple modern Ankara'nın altın çağı, Mustafa Kemal'in ev sahibi olarak bizzat şehri gözetim ve denetim altında tuttuğu ve şehre yeni bir kimlik kazandırdığı otuzlu yıllardır.⁴⁹⁸

⁴⁹⁷ A.e., s. 211.

⁴⁹⁸ Cantek, a.g.e., s. 179.

İKİNCİ BÖLÜM:

OSMANLI SONRASI TÜRKİYE’NİN SOSYO-EKONOMİK DURUMU

2.1. Yirminci Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi

Wallerstein, kapitalist dünya ekonomisinin -bir dönemde- Osmanlı’yı da kendi içine katarak genişlediğini ifade etmektedir.¹ Yazarın, Osmanlı’nın dünya ekonomisine eklenmesinin ya bütünleşmesinin –bir dönem- olarak belirtmesinin sebebi ise ilgili dönemin ne zaman olduğunun hala sonuçlanmamış bir tartışma konusu olmasıdır.² Wallerstein, Osmanlı İmparatorluğu’nun 16. Yüzyılda dünya ekonomisi dışında olduğunu savunurken, Faroqhi ve İslamoğlu ise Osmanlı’nın dünya ekonomisine katılmanın başlangıcını 16. Yüzyıl olarak belirtmektedirler.³ Ayrıca ifade etmek gerekir ki Osmanlı İmparatorluğu’nun dünya ekonomisine katılma süreci bir bütün olarak değil bölge bölge gerçekleşmiştir. Bu anlamda kesin bir tarih vermek giderek güçleşmektedir.⁴ Hangi dönemde katılmış olursa olsun, dünya ekonomisi ile bütünleştikten sonra geleneksel Osmanlı ile dünya ekonomisi içerisindeki Osmanlı arasında fark bulunmaktadır. Yazara göre Osmanlı artık özerk bir dünya imparatorluğu konumundan ayrılmakta; kapitalist dünya ekonomisi içinde ve onun kısıtlamalarına göre hareket eden bir devlet halini almaktadır.⁵

Dünyanın önde gelen kapitalist ekonomileri 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha güçlü bir teknolojik ilerleme yaşamışlardır. Birinci Dünya Savaşı’na kadar üretim miktarları teknolojik ilerlemelerden etkilenmiş dolayısıyla eski piyasalara nazaran neredeyse yüz misline yakın oranda üretim miktarında artışlar

¹ Kendine katmaktan kastedilen; bir bölgenin üretim süreçlerinin, sermaye birikimi dürtüsü gereklerine uygun bir biçimde, kapitalist dünya ekonomisinin bütünleşmiş işbölümünün bir parçası haline gelmesi olarak açıklamaktadır. **Kaynak:** İmanuel Wallerstein, Hale Decdeli, Reşat Kasaba, Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci, **Toplum ve Bilim**, S:23, Güz 1983, s. 42.

² A.e., s. 42.

³ A.e., s. 52.

⁴ A.e.

⁵ A.e.

kaydedilmiştir.⁶ Ulaştırma imkânlarının bu dönemde teknolojik yenilikler ile birlikte gelişiyor olması, kapitalist ülkelerin sömürge alanlarının da genişlemesi ile sonuçlanmıştır. 1914 Dünya Savaşı'nın eşiğine gelindiğinde kapitalist ülkelerin sömürge alanı içerisindeki nüfus, dünya nüfusunun yaklaşık %35'ini oluşturmakta, sömürge olmamasına rağmen kapitalist ülkelerin etki alanlarına giren Osmanlı başta olmak üzere Çin ve İran gibi ülkeler de hesaba katıldığında bu oran %58'e yükselmektedir.⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisi ile ilişkilerinin güçlenmesi ve dünya ekonomisine eklemlenmesi 19. yüzyılın ilk üç çeyreğinde giderek hız kazanmıştır. Yüzyılın sonunda ise Osmanlı, ulaşımın daha iyi hale gelmesi, daha düşük gümrük tarifeleri ve yabancı yatırımcılar sayesinde dünya ticaret sistemi ile bütünleşmiştir.⁸ Bu dönemde Osmanlı'nın dış ticaret hacmi dört kat artmış ve yabancı sermaye akışı giderek hızlanmıştır.⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancılar için engelsiz olan dış ticaret rejiminin buharlı gemi taşımacılığındaki gelişmelerin etkisiyle birleşmesi, Osmanlı-Avrupa ticaret hacminin giderek artması ile sonuçlanmıştır. Osmanlı- Avrupa ticaretinin toplam değeri 1783'deki 4,4 milyon sterlinden 1850'lerde 18 milyon sterline, 1911'de 70 milyon sterline yükselmiştir.¹⁰ 1820'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde Osmanlı'da dış ticaret hacmi ihracat 10 kat, ithalat ise 12 kat artmıştır.¹¹ Özellikle 1908-1913 arasında, Osmanlı dış ticareti, İstanbul'da yapılan ticaret başta olmak üzere, oldukça büyüme göstermektedir. Bir yandan Batı Avrupa'nın yeni bir gelişme dönemine girmiş olması ve Osmanlı hammaddelerine olan talebin artması,

⁶ Tevfik Çavdar, "Cumhuriyet Dönemi Başlarken Türkiye Ekonomisi'nin Görünümü ve Yapısal Kökenleri", **Türkiye Ekonomisinin 50 Yılı Semineri**, Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını Seminer Tebliğleri, İstanbul, Sermet Matbaası, 1973, s. 24.

⁷ Çavdar, "Cumhuriyet Dönemi Başlarken...", s. 37.

⁸ Mango, **Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu**, s. 25.

⁹ Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul, Belge Yayınları, 1993, s. 44.

¹⁰ Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923- 1950)**, ed. Ozan Kızıler, İstanbul, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2015, s. 77.

¹¹ A.e.; Şevket Pamuk, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1550-1914**, 4. Bs., İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1997, s. 169.

öte yandan demiryollarının gelişmesi bu artışın nedenleri arasında gösterilmektedir.¹²

Kişi başına düşen gelir hesaplamalarında 1890 yılı baz alındığında 1915 yılına kadar sürekli artmaktadır. 25 yıllık bir süre içerisinde gelirin yıllık olarak ortalama %2 oranında arttığını söylemek mümkündür.¹³

Tablo 2.1: Bazı Sanayi Ülkelerinin Büyüme Oranları 1875-1913

Ülke Adı	Yıl Aralığı	Büyüme Hızı %
ABD	1883-1912	%3,3
Almanya	1875-1913	%3,1
İngiltere	1875-1909	%2,4
Kanada	1870-1910	%3,6
Japonya	1883-1912	%4,1

Kaynak: Tevfik Çavdar, “Cumhuriyet Dönemi Başlarken Türkiye Ekonomisi’nin Görünümü ve Yapısal Kökenleri”, **Türkiye Ekonomisinin 50 Yılı Semineri**, Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını Seminer Tebliği, İstanbul, Sermet Matbaası, 1973, s. 102

Yabancı ülkelerin Tablo 2.1’de belirtilen büyüme rakamları ile Osmanlı Devleti’nin 1889 ve 1914 yılları arasındaki¹⁴ büyüme oranları karşılaştırıldığında Osmanlı’nın sınırlı yatırım hacmi ile %2’lik reel büyüme rakamının sağlanmış olması önemli bir gelişmedir.¹⁵

Demiryolu yapımı süreci ile başlayan ikili anlaşmalar, ardından gerçekleşen alt yapı yatırımları, bu dönemde İmparatorluktaki doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının temellerini atarken, Avrupa ile olan ticari ilişkilerin de artmasına hizmet etmiştir.¹⁶ On dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde Osmanlı, kapitalist ekonominin motoru haline gelen uluslararası sermayenin etki alanı içine girmiştir.¹⁷ Çevreleşme süreci açısından ele alındığında, dünya ekonomisine katılan her dünya İmparatorluğu gibi Osmanlı İmparatorluğu’nun da, üretim faktörlerinin akışına

¹² Kolektif, **Kıtaların, Denizlerin, Tacirlerin Buluştuğu Kent İstanbul**, 2.Bs., İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, 2003, s. 207.

¹³ Çavdar, “Cumhuriyet Dönemi Başlarken...”, s. 102.

¹⁴ Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, s. 104.

¹⁵ Çavdar, “Cumhuriyet Dönemi Başlarken...”, s. 102.

¹⁶ Wallerstein ve Decdeli ve de Kasaba, **a.g.e.**, s. 49.

¹⁷ Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, s. 46.

müdahale edebilme gücü giderek azalmıştır.¹⁸ Bu yıllarda ihracat gelirlerindeki artışların yatırım malları ithalatı yerine tüketim malları ithalatını dahi karşılayamamış olması ilginçtir. Ticaret dengesindeki açıklar 1850'lere kadar daha çok gümüş ve altın ihracı ile sağlanırken, 1854'den sonra ise Avrupa'dan yapılan borçlanmalar ile karşılanmaya çalışılmıştır. Böylece Osmanlı'nın kapitalist dünyaya eklenme sürecinde sanayi ve ticaret bağımlılığına, mali bağımlılık da eklenmiş olmaktadır.¹⁹

Son yüzyılda ekonominin liberalleşmesi Osmanlı ticaretini ellerinde bulunduran gayrimüslimler ve yabancıların etkinliğini artarken Müslüman zanaatkâr serbest rekabet koşullarında yoksullaşarak sanatından olmuştur. II. Meşrutiyetle birlikte loncaların kaldırılması serbest ticarete ve girişim özgürlüğüne ortam hazırlarken, ancak örgütsel dayanışmayla varlığını sürdürebilen küçük üretici Müslüman esnafa büyük darbe indirmiştir.²⁰ Eldem, dışarıdan gelen fabrika malları ile rekabet edemeyen zanaatkârların faaliyetlerini sürdüremediklerini ve birçoğunun piyasadan çekilmek zorunda olduğunu belirtmektedir. Ancak onların çekilmesi ile oluşan boşluğu milli bir sanayi de dolduramamıştır.²¹

Sanayileşmesini tamamlamış Avrupa'nın mallarına karşılık, Osmanlı'da imalathaneler çevresinde üretim yapan ve bir ölçüde loncalara bağlı zanaatların, kapitalist üretim biçimine evrildiğini söylemek zordur. Ancak ithal mallarına karşı rekabette bazı zanaata dayalı üretim kollarının kimi dallarda direnebildiğini, kimi alanlarda gerileyip tümüyle yok olup gittiğini söylemek mümkündür.²² İthal mallarının ucuzluğu karşısında binlerce pamuklu tezgahı kapanmış, ipekli ve yünlü dokuma sanayiinde de önemli gerilemeler olmuştur.²³ Örneğin İngiltere Türkiye'ye 1828 yılında 10.834 İngiliz liralık pamuklu mensucat ihraç etmişken, bu ihracat hızlı bir şekilde artarak 1831 yılında 105.615 İngiliz lirasına çıkmıştır.²⁴ Ulaşımın daha kolay olduğu, başta İstanbul ve Anadolu'nun kıyı bölgelerinde ithal malı

¹⁸ Wallerstein ve Decdeli ve de Kasaba, **a.g.e.**, s. 42.

¹⁹ Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi...**, s. 81.

²⁰ Toprak, **Milli İktisat -Milli burjuvazi...**, s. 3.

²¹ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s. 10.

²² Pamuk, **100 Soruda Osmanlı- Türkiye...**, s. 182.

²³ Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi...**, s. 83.

²⁴ İsmail Hüsrev Tökin, **Rakamlarla Türkiye**, C: II, Ankara, Biricik Basımevi, 1949, s. 14.

rekabetinden etkilenen alanlar olmakla birlikte, ulaşım maliyetlerinin giderek arttığı bölgelerde ise ithal malı rekabetinin yıkıcı etkisi daha sınırlı kalmaktadır.²⁵ Şunu ifade etmek gerekir ki; pek çok üretim dalında zanaatlar, direnmeye ve ortaya çıkan yeni koşullara uyum sağlamaya çalışmışlar, daha düşük ücretler ve daha düşük kârları kabullenerek varlıklarını devam ettirmeye çalışmışlardır.²⁶

Anadolu'daki tarımsal yapı ise küçük köylü işletmelerinden oluşmaktadır. Büyük toprak mülkiyeti görünmesine rağmen, büyük toprak sahipleri, topraklarını, ücretli işçiler kullanan kapitalist işletmeler şeklinde değil, ortakçılık yoluyla köylü hanelerine kiralarak işletmeyi tercih etmektedirler.²⁷ Anadolu'da kırsal alanlarda emeğin kıt olması ve ekilebilir arazilerin fazla olması, küçük aile işletmelerini önemli kılmakta, küçük üreticilerin büyük toprak sahipleri karşısındaki pazarlık ve direnme gücünü artırmaktadır.²⁸ Kırsal alanlarda yaşayanlar, giyim eşyalarından tarımsal aletlere kadar birçok gereksinimini da köy ekonomisi çevresinde üretip tüketmektedir. Tarımsal mallar üretiminin sınırlı bir bölümünü yerel pazarlarda satmakta, kendi ihtiyaçlarının da sınırlı bir bölümünü bu pazarlardan almaktadırlar. Nüfusun yaklaşık %80'ninin kırsal alanda yaşadığı kabul edilirse, zanaatların üretimi kırsala göre daha düşük kalmaktadır. Hemen hemen her köy evinde ailenin tüketim ihtiyacını karşılamaya yönelik el tezgâhları bulmak mümkündür.²⁹

Tarım dışı kalan alanlarda Osmanlı'da üretim biçiminin büyük çoğunluğu hala küçük üretim adı verilen zanaatkârlık aşamasındadır. Bir başka deyişle, Osmanlı üreticileri sahip oldukları aletler ve el tezgâhları ile bizzat kendileri çalışmak suretiyle, genellikle yakın pazar için üretim yapmaktadır. Büyük şehirlerde ise ticaret sermayesinin putting-out olarak adlandırılan bir sistemin varlığı giderek yayılmaktadır. Bu sisteme göre tüccar bir müteahhide ham maddeleri ve parça başına hesaplanan imalat ücretini vermekte; müteahhit de genellikle evlerde çalışan işçilere bu malzemeyi dağıtmakta, imalat sonucu mamul malı toplayarak tüccara teslim etmektedir. Halıcılık, kunduracılık, elbise, kravat, gömlek, şapka ve şemsiye imalatı gibi alanlarda parça başına iş gördürme sistemi

²⁵ Pamuk, **100 Soruda Osmanlı- Türkiye...**, s. 182.

²⁶ **A.e.**, s. 183.

²⁷ **A.e.**, s. 171.

²⁸ **A.e.**, s. 174.

²⁹ **A.e.**, s. 180.

yaygındır.³⁰ Parça başına iş gördürme sisteminin dışında imalathane sistemi ve küçük de olsa muharrik güç kullanan ve yanlarında işçi çalıştıran fabrikalar da bulunmaktadır.³¹

Müslümanlar daha çok memur, asker, toprak sahibi ve köylü iken, gayrimüslim nüfusun bir bölümünü oluşturduğu gibi tüccar, zanaatkâr ve esnaflıkla uğraşmaktadır. Özellikle Osmanlı Hristiyanları din açısından Avrupa'ya daha yakın olduklarından, yeni öğretileri Müslümanlardan daha önce öğrenebilmişlerdir.³² Ayrıca Kapitülasyonların Avrupalı tüccarlara sağladığı ayrıcalıklar Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı tüccarlarını güçlü bir rekabete itmiş, zamanla gayrimüslim tüccarın aynı ayrıcalıkları elde etmek üzere Avrupalı devletlerin himayesi altına girmeye başladıklarını gözlenmişti.³³ Avrupa devletlerinin konsoloslukları tüccarları tercüman olarak gösterirken kendilerine birer berat vermektedir.³⁴ 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması ile Avrupa devletleri Osmanlı ülkesindeki Hristiyan azınlıklar üzerinde hak elde etmeye başlamış ve bu himaye giderek yaygınlaştırılmıştır.³⁵ Kapitülasyonların yıllar içerisinde Osmanlı'nın özgür bağışları olmaktan çıkıp, devlet tarafından tek taraflı feshedilemeyen imtiyazlar haline dönüşmesi ile birlikte, Müslüman tacirlerin, gerek kara gerek deniz ticaretindeki durumları zayıflamış, gayrimüslim tacirlerin ise Avrupalı tacirlerin acenteleri haline gelmesine sebep olmuştur.³⁶ Tacirlerin bu denli önemli olmasının sebebi dünya ekonomisine katılma süreçlerinde anahtar rol oynamaları ya da bir başka deyişle üretim süreçlerinin dünya ekonomisi ile daha sıkı bütünleşmesinde oynadıkları rolün önemli olmasından ötürüdür.³⁷

Osmanlı'nın son döneminde yeni iktisadi faaliyet alanlarındaki artışın bir sonucu olarak Avrupa pazarlarıyla bağlantının sürdürülebildiği merkezi noktaların

³⁰ **Osmanlı Sanayii 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki**, Tarihi İstatistikler Dizisi, C: IV, haz. A. Gündüz Ökçün, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, s. XX.

³¹ **A.e.**, s. XXI.

³² Mango, **Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu**, s. 27.

³³ Pamuk, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye...**, s. 147

³⁴ Çavdar; emperyalistlerin, ülkenin iktisadi yaşamını daha iyi kontrol edebilmek için, kendilerine bağlı burjuvaziye himaye edebilmek adına ülkenin her bucağında konsolosluk ya da temsilcilik örgütleri kurduğunu aktarmaktadır. **Kaynak:** Çavdar, "Cumhuriyet Dönemi Başlarken..." s. 108.

³⁵ Pamuk, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye...**, s. 147-148.

³⁶ Wallerstein ve Decdeli ve de Kasaba, **a.g.e.**, s. 46.

³⁷ **A.e.**

öneminin artması ile iktisadi faaliyetler çoğunlukla kıyı bölgelerinde, ana yollar üzerindeki pazar şehirlerinde ve bunların yakın hinterlandında yoğunlaşmıştır. Bu durum dengesiz bir coğrafi dağılım sonucu doğurmuş,³⁸ Müslüman tüccarların gayrimüslimler tüccarlara göre ticari faaliyetlerdeki artıştan, özellikle bu artışın dünya pazarı ile bağlantılı bölümlerinden yararlanamamalarına sebep olmuştur. Oysa yabancılar ve gayrimüslimler kendilerine tanınan siyasi ayrıcalıklar sayesinde bu fırsatları kullanıp geliştirebilmişlerdir.³⁹

Tütün, üzüm, incir, ham ipek, tiftik, afyon, meşe palamudu, fındık, pamuk ve zeytinyağı gibi tarımsal ürünler 20. Yüzyıl başlarında Osmanlı'nın temel ihraç mallarını oluştururken⁴⁰ ithalatın yarısından fazlası mamul mallardan özellikle pamuklu ve yünlü tekstil ürünlerinden oluşmaktadır. Yirminci yüzyıl başlarında Osmanlı ekonomisi önemli miktarda un, buğday ve pirinç ithal etmektedir. Tarıma dayalı bir ekonomide hububatta kendi kendine yeterli olamamasının bir nedeni ulaştırma ağının zayıf ve yetersiz olmasıdır. Deniz yoluyla Balkan ülkelerinden İstanbul'a gelen buğday, İç Anadolu'dan gelen buğdaydan daha ucuz olmaktadır.⁴¹ Örneğin; 1916'da buğdayın fiyatı İstanbul'da, İç Anadolu'nun buğday üretici bölgesi Konya'da olduğundan en az altı kat daha pahalıydı.⁴² Diğer sebep ise korumacı gümrük politikalarının, yapılan dış ticaret anlaşmaları ile engellenmesidir.⁴³

Yirminci yüzyıl başlarında Osmanlı ekonomisi, büyük ölçüde tarıma ve dış ticarete ve yabancı sermayeye dayanan, bir yapı sergilemektedir.⁴⁴ Dünya pazarlarına açılmış olan ekonomide tarımsal malların ihracatı yüzde 90'ı aşmakta,⁴⁵ 1914 yılı milli gelirinin %58'ini tarımdan elde edilen gelirler oluşturmaktadır.⁴⁶ Aynı yıllarda ülke nüfusunun %82'sinin tarım kesiminde çalıştığı göz önüne alındığında ülkenin tarım toplumu olduğu sonucuna varmak mümkündür. Sanayi ise İstanbul ve çevresinde yoğunlaşmış durumda olup 1914 yılında İstanbul'un

³⁸ Keyder, *...Devlet ve Sınıflar*, s. 47.

³⁹ A.e., s. 48.

⁴⁰ Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye...*, s. 169.

⁴¹ A.e., s. 170.

⁴² Zürcher, *...Bir Ulusun İnşası*, s. 294.

⁴³ Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye...*, s. 170.

⁴⁴ A.e., s. 198.

⁴⁵ A.e., s. 197.

⁴⁶ Çavdar, "Cumhuriyet Dönemi Başlarken...", s. 100.

sanayiden elde edilen gelirin payı %37, ticaretinden elde edilen payı ise %21'i bulmaktadır.⁴⁷

20. Yüzyıl başında yabancıların Osmanlı Devleti'ne yapmış oldukları doğrudan yatırımların özellikle demiryolu gibi alt yapı yatırım alanlarında yoğunluğu dikkat çekicidir. 1914 yılında toplam 74 milyon sterlin olan yatırım tutarının %63'ü demiryolu, %9'u limanlar ve liman şehirlerindeki belediye hizmetleri, %12'si ise bankacılık sektöründe yoğunlaşmaktadır. Yapılan bu yatırımların %50'si Fransız, %28'i Alman, %15'i İngilizlere aittir.⁴⁸ Demiryolu taşımacılığında ise 1915'e kadar Osmanlı'da inşa edilen 6.107 kilometrelik demiryolunun 4.037 kilometresi yabancılara aittir.⁴⁹ Yine aynı şekilde imparatorluktaki deniz taşımacılığında yabancıların payı oldukça büyüktür. Örneğin 1911 yılında Osmanlı limanlarında yapılan yükleme ve boşaltmaların %90'ı yabancı gemiler tarafından yapılmaktadır.⁵⁰

Yirminci yüzyıl başlarındaki Osmanlı ekonomisinin Cumhuriyet Türkiye'sinden daha yüksek oranlarda dünya ekonomisine açıldığını ve Osmanlı içindeki kent pazarları için yapılan üretim de dikkate alındığında, tarımsal mal üretiminin yaygınlaştığını söylemek mümkündür.⁵¹ Bu süreç içerisinde Avrupa ile "mamul mal satın alma ve hammadde ve yiyecek satma" şeklinde belirlenen ilişkilerin daha çok tüccar ve toprak sahipleri yararına işlediği öne sürülebilir. Tüccar ve toprak sahipleri iktisadi açıdan daha güçlü duruma gelirken, buna karşılık Osmanlı Devleti'ndeki küçük üreticilerin faaliyetleri, Avrupa ile rekabet edebilmeleri ölçüsünde şekillenmiştir.⁵²

Ticaret ve zanaat alanlarında gayrimüslimler ezici oranda Müslümanlara göre üstün konumdadırlar. 1912 yılı itibarıyla iç ticaret ile ilgili 18.063 işyerinin %85 'i ve 6.507 imalathanenin %89'u gayrimüslimlere aittir. 5.264 serbest meslek

⁴⁷ A.e., s. 101.

⁴⁸ Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi...**, s. 111.

⁴⁹ A.e., s. 102.

⁵⁰ A.e., s. 101.

⁵¹ Pamuk, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye...**, s. 169.

⁵² A. Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler / Tartışmalar 8- 10 Haziran 1973**, Ankara, Mars Matbaası, 1975, s. 410.

sahibinin %86'sı gayrimüslim olup⁵³ 1915 sanayi sayımı sonuçlarına göre sanayi sermayesi %75'i gayrimüslimlerin, %10'u yabancıların ve %15'i Müslüman-Türklerin elindedir. Sanayi kesiminde istihdam edilen işgücünün %85'inin de gayrimüslimler tarafından yapıldığını söylemek gerekir.⁵⁴ Müslüman-Türk tüccarların ithalat ve ihracatçılar içindeki payı %4, komisyonculukta %3, toptancı tüccarlar arasında %15 ve perakendeci tüccarlar arasında ise ancak %15'tir. Müslüman-Türk girişimcilerin ticaret burjuvazisi içindeki payı %5 ile 10 arasında değişmektedir.⁵⁵ Celal Bayar anılarında bankacılık, demiryolları gibi belli başlı imtiyazlı ya da imtiyazsız mali ve iktisadi kurumların yabancıların ellerinde olduğunu, Türklere düşen görevin “ayak hizmetleri” olduğunu, ticarete ise Müslümanların esnafılık ve simsarlıktan öte gidemediğini dile getirmektedir.⁵⁶

Osmanlı ekonomisi, Birinci Dünya Savaşı'na kadar büyük ölçüde tarımsal bir ekonomi olmayı sürdürmüştür. Yine de savaştan önceki on yıllarda İmparatorluğun çoğu bölgesinde kişi başına gelir yükselmesine rağmen, 1912-13 Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve ardından Kurtuluş Savaşı'nın getirdiği ölüm ve yıkım, ekonomide önemli ve uzun süreli sonuçlara yol açmıştır. Söz konusu on yılda Müslüman nüfusun asker ve sivil toplam kayıpları 2 milyona yakındır.⁵⁷ Hazırlanan raporlarda Türk köylerinin %80'nin sağlığa uygun olmayan çevrelerde kurulmuş olması, halkın %14'ünün sıtmal olmaları, %72'sinin bitli olup her an tifüse yakalanabilecek durumda olması ve son olarak %7'sinin okur yazar olması köylülerin durumunun özeti niteliğindedir.⁵⁸

Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar, Osmanlı devlet aygıtı genel bir kargaşa içinde olmakla birlikte dünya ekonomisi ile bütünleşme sürecinde, ekonomik açıdan büyümektedir. Wallerstein'e göre ekonomi büyümekte ancak devlet aygıtı iflas

⁵³ Murat Koraltürk, **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s. 60.

⁵⁴ Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21.yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, 4.Bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 52.; Koraltürk, ... **Ekonominin Türkleştirilmesi**, s. 61.

⁵⁵ Koraltürk, ... **Ekonominin Türkleştirilmesi**, s. 61.

⁵⁶ **A.e.**, s. 62.

⁵⁷ Şevket Pamuk, “20. Yüzyıl Türkiye'sinde İktisadi Değişim: Bardağın Yarısından Fazlası Dolu Mu?” **Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye**, C: IV, ed. Reşat Kasaba, çev. Zuhâl Bilgin, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s. 285.

⁵⁸ Çavdar, “Cumhuriyet Dönemi Başlarken...”, s. 105.

etmektedir. Kısacası iflas eden İmparatorluk değil, devlet aygıtıdır ve bu aygıt yerini yeni bir yapıya terk etmek durumundadır.⁵⁹

Avrupa ile artan ilişkiler, yabancı devletlerin doğrudan ya da dolaylı yatırımları, Osmanlı'nın borçlanması ve borcunu ödeyememesi karşılığında kurulan Duyun-u Umumiye gibi kurumların, devletin bir kısım gelirlerine el koyması, devletin karar mekanizmalarından yoksun olması, Osmanlı'daki Müslüman tüccarın gerilemesi ve gayrimüslim tüccarın konumunun Müslüman tüccara göre daha iyi durumda olması gibi belli başlı etkenler, Cumhuriyet yönetimini alacağı ekonomik kararlara da yansısı açısından önem taşımaktadır. Çünkü yeni rejim söyleminde Osmanlı'nın yabancı devletlerin sömürgesi olduğu ve azınlık tüccarın da yabancıların ülkedeki temsilcisi olduğu söylemi sıklıkla vurgulanmış izlenen ekonomi politikalarında gerileme sebepleri başlıklarında bu bağımlılık durumu sıklıkla dile getirilmiştir.

2.2. İttihat Terakki ve Milli İktisat Politikaları: İktisada Milli Yaklaşım

1908 hareketi iktisadi düzeni liberalleştirmek yönünde adımlar atmış, yabancı sermayeye geniş olanaklar sağlamıştır.⁶⁰ “Teşebbüs-ü şahsi” yani kişisel girişim fikri etrafında, 1912'ye kadar liberal bir ticaret politikası izlenmeye çalışılmış, ancak ekonominin serbestleşmesi, beklenenin ve istenenin tam aksine, Özellikle İstanbul'da, Osmanlı ticaretini elinde bulunduran yabancıların ve gayrimüslim aracı kesimin durumunu daha da güçlendirmiştir.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra dağılmaya yüz tutmuş loncalar kaldırılmış, böylece serbest ticaret ve girişime ortam hazırlanmıştır. Oysa, Müslüman-Türk unsurların çoğunlukla olduğu küçük ticaret erbabı, ancak lonca ve benzeri geleneksel örgütlenmeler içinde varlığını sürdürebilmektedir. Müslüman ticaret kesimi 1908'i izleyen ilk yıllarda büyük darbe yemiş ve iflasa sürüklenmişlerdir. Buna karşılık yabancılar ve yabancı şirket ve sermaye ile ortak çalışan ya da kendileri büyük sermaye sahibi olan gayrimüslim tüccarlar daha da güç kazanmıştır. Balkan Harbi yenilgisinden sonra Müslüman tüccarın ve esnafın memnuniyetsizliği

⁵⁹ Wallerstein ve Decdeli ve de Kasaba, **a.g.e.**, s. 51.

⁶⁰ Toprak, ... **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 1.

de eklenince, siyasal gücü elinde bulunduran İttihat ve Terakki liberal politikalara son vermiş, özellikle İstanbul tüccarını etkileyecek olan Milli İktisat politikasına geçmiştir.⁶¹

Avrupa'nın liberal ülkelerinin yarattığı hayal kırıklığı ile beraber artan Alman etkisi ekonomik milliyetçiliğe yönelişi beraberinde getirmiştir.⁶² Balkan Harbi ile birlikte "İttihad-ı Anasır" özlülerinin gerçekleştirilemeyeceği anlaşılınca, İttihat ve Terakki yönetimi daha çok Müslümanları gözetken, Müslüman-Türk unsurları ön plana çıkaran bir iktisadi politikada karar kılmıştır.⁶³ Aynı zamanda Osmanlı aydınları kendi burjuvazilerine oluşturamadıkça yirminci yüzyılda hayatta kalamayacaklarını gözlemlemiş ve bu amacı gerçekleştirmek temel bir görev haline gelmiştir.⁶⁴ Ancak İttihat ve Terakki içerisinde sorunların çözümü için ayrıntılı ve kapsamlı biçimde bir iktisat politikası anlayışı hakim değildir. Politika daha çok dönemin koşullarına ve deneysel tecrübelerle göre şekillenmiştir.⁶⁵ İmparatorluğun savaşlar nedeniyle kesintiye uğraması, bürokrasiye ekonomiyi kontrol etme imkanı vermiştir.⁶⁶

Toprak'a göre İttihat ve Terakki, Türk ulusçuluğunun iktisadi boyutu olan "Milli İktisat" düşüncesinin oluşumunda Alman iktisat geleneğinden etkilenmiştir. Bu anlayışa göre "birey" ikinci plana atılırken, "devlet" kavramı ön plana çıkmıştır.⁶⁷ Milli İktisat düşüncesi, Fizyokratlar ile Klasik İktisatçıların serbest mübadele tezine bir tepkidir. Bu düşünceye göre tüm ülkeler aynı gelişmişlik düşüncesinde değillerdir ve bundan dolayı aynı iktisat doktrininin bütün ülkelere uygulanabilmesi eşitsizlik getirecektir. Henüz gelişmemiş bir ülkenin kuracağı sanayinin gümrük duvarları ile korunması halinde diğer sanayileşmiş ülkelerin

⁶¹ Kollektif, **a.g.e.**, s. 207.; Toprak, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 4.; Keyder, **...Devlet ve Sınıflar**, s. 79.

⁶² Zürcher, **...Bir Ulusun İnşası**, s. 347.

⁶³ Toprak, **...Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 4.

⁶⁴ Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, s. 88.

⁶⁵ Abdüllatif Şener, "İttihat ve Terakki Cemiyetinin İktisadi ve Mali Politikaları (1908-1918)", **Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C: VIII, S: 1, 1990, s. 208.

⁶⁶ Keyder, **...Devlet ve Sınıflar**, s. 86.

⁶⁷ Toprak, **...Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 7.

rekabetinin etkisi yıkıcı olmayacaktır. Kısacası Milli İktisat düşüncesine göre ülkenin iktisadi gelişmişliği için himayecilik bir süre için zorunlu olmaktadır.⁶⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hangi yıllar itibariyle Milli İktisat politikasına geçtiği konusunda tartışmalar mevcuttur. Toprak çalışmasında 1913-1914 Müslüman boykotajını “Milli İktisat”ın başlangıcı olarak sayarken⁶⁹ Şener bu görüşe karşı çıkmaktadır. Şenere'e göre milli iktisattan söz edebilmek için her şeyden önce, uluslararası ticarete serbest mübadeleye karşı tavır almak gerekmektedir.⁷⁰ Ayrıca Şener, İttihat ve Terakki döneminin tamamen “Milli İktisat”çı yıllar olarak adlandırılmayacağını da belirtmektedir.⁷¹ Bu anlamda milli iktisadın Birinci Dünya Savaşı'nın sürdüğü 1914-1918 yıllar arasında söz konusu olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre 1914'den evvelki İttihat ve Terakki'nin iktidar yılları daha çok liberalizmi yansıtmaktadır.⁷²

İktisadi nitelikli koruyucu bir dış ticaret politikası II. Meşrutiyetle birlikte gündeme gelmiştir.⁷³ Ancak dış ticaret politikasında yapılacak değişiklikler için atılması gereken ilk adım kapitülasyonların kaldırılmasıdır. Bu nedenle Friedrich List'in görüşlerinden kaynaklanan ve kısmen sanayileşmeye yönelik bir iktisat politikası, “Milli İktisat” görüşlerinin vurgulandığı Birinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanmaya sokulabilmiştir. İttihatçılar, savaş sebebiyle Avrupalıların baskı yapamayacaklarını düşünerek, Osmanlı topraklarındaki kapitülasyonları 1 Ağustos 1914'de, tek taraflı olarak, kaldırmıştır.⁷⁴ Ayrıca yine milli iktisat politikaları doğrultusunda, yabancı şirketlerin ayrıcalıklarına son verilmiş, 1914 yılında Temettü Vergisi Hakkında Kanun-ı Muvakkat ile o güne kadar gelir vergisi ödemekten muaf olan yabancı şirketlere vergi mükellefiyeti getirmiştir.⁷⁵ Savaşın hem iç hem de dış ticareti sekteye uğratması ile, temin edilmesi gereken ihtiyaçların karşılanmasında yaşanan zorluklar ve İstanbul Şehremaneti'nin ihtiyaçların temin

⁶⁸ Şener, **a.g.e.**, s. 217.

⁶⁹ Toprak, **...Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 111.

⁷⁰ Şener, **a.g.e.**, s. 225.

⁷¹ **A.e.**, s. 226.

⁷² **A.e.**, s. 225.

⁷³ Toprak, **...Milli İktisat -Milli Burjuvazi**, s. 30.

⁷⁴ Orhan Koloğlu, **Bir Çağdaşlaşma Örneği Olarak Cumhuriyetin İlk On Beş Yılı (1923-1938)**, İstanbul, Boyut Kitapları, 1999, s. 117.

⁷⁵ Arzu Varlı, Murat Koraltürk, “II. Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyet'e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, C: IX, S:20-21, 2010, s. 130.

edilme noktasında faaliyet gösterememesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iâşe işlerini de üstlenmesine olanak sağlamıştır.⁷⁶

Bu dönemde Müslüman-Türk unsurunu iş hayatında daha etkili hale getirebilmek için Osmanlı uyruklu işçilerin nitelik kazanması yolunda girişimlerde bulunulmuştur. Büyük şirket ve işletmelerdeki defter kayıtlarının Türkçe tutulması zorunluluğuyla, iş tecrübesi ve iş hacmi daha büyük olan yabancı şirketler Türkleri istihdam etmek zorunda bırakılmıştır.⁷⁷ Zürcher, Müslüman-Türk olmayan kesime hükümet tarafından Türkçe kullanmaları ve Müslüman olanları işe almaları konusunda yaşanan baskıların, Rum ve Ermenilerin şirketlerini piyasa değerinin oldukça altında Müslüman iş adamlarına satarak ülkeyi terk etmelerine sebep olduğunu ifade etmektedir.⁷⁸

Yabancı şirketler, kapitülasyonlar kaldırılıncaya değin, Babıali'nin onay ve iznine gerek görmeksizin Osmanlı topraklarında faaliyette bulunabilmektedir. Bu şirketler, tüzel kişi olmalarına karşın, kapitülasyonlarla yabancı gerçek kişilere tanınan her türlü ayrıcalıktan yararlanmakta, yerli şirketlere oranla ticari alanda daha fazla üstünlük sağlamaktadırlar.⁷⁹ Yabancı şirketlerin kazanç vergisi (temettü vergisi) ödememeleri, yerli şirketlerin tabi oldukları birtakım resim ve harçlardan muaf tutulmaları⁸⁰ bu alanda verilebilecek örneklerdendir. 13 Aralık 1914 “Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Munkasım Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkındaki Kanun-ı Muvakkat” kabul edilerek, gerçek kişilerin yanı sıra ticari nitelikteki tüzel kişilerin de Osmanlı mevzuatı kapsamına alınması ile yabancı şirketlerin ayrıcalıklarına son verilmiş olmaktadır.⁸¹

Savaş yıllarında İttihat ve Terakki'nin politikaları, İttihatçılara kısa sürede ticari hayatta “etnik dengeyi” değiştirme olanağı sağlamıştır. Ticaret bu dönemde Müslüman-Türk unsura geçmiştir. Savaştan önce gerçek kişilere ait işyerlerinin

⁷⁶ Ali Akyıldız, **Anka'nın Sonbaharı Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 149.

⁷⁷ Şener, **a.g.e.**, s. 221.

⁷⁸ Zürcher, **...Bir Ulusun İnşası**, s. 349.

⁷⁹ Toprak, **...Milli İktisat- Milli Burjuvazi.**, s. 54.

⁸⁰ **A.e.**, s. 57.

⁸¹ **A.e.**, s. 58.

%19,6'sı Müslüman- Türk unsurunun mülkiyetinde iken, savaş sonunda Müslüman-Türk unsurlar gayrimüslim ve yabancılara üstünlük sağlamaktadırlar.⁸²

İttihat ve Terakki döneminde Müslüman nüfusun içinden yeni bir girişimci sınıfı oluşturulması zorunlu olmuş ancak böyle bir burjuvazinin gelişmesinden sonra Milli bir devlet kurulabileceği öngörülmüştür. Savaş döneminin hükümet politikalarında Müslüman iş adamlarının kâr etme gücünü artırmaya yönelik politikalar uygulanmıştır. Böylesi dönemlerde savaşın getirdiği kıtlıklar sebebiyle, tanınacak en ufak bir ayrıcalık çok yüksek kârlar ile sonuçlanmaktadır. Kıtlık beklentisi ve artan talebin katkısıyla, yaşanan savaş ekonomisi süresi boyunca canlı bir karaborsa ve siyasi himaye mekanizması sayesinde ticari faaliyetlerde kârlar artmaktadır.⁸³

Devletin, milli iktisat politikasıyla iktisadi alanda denetimini artırması ve bizzat rol oynaması, *Milli*⁸⁴ anonim şirket sayısının bu dönemde artmasını sağlamıştır.⁸⁵ Anonim şirketleşme İttihatçıların sermaye yetersizliğine buldukları bir çaredir.⁸⁶ Milli burjuvazi oluşturmak amacıyla yüksek kârlılığı mümkün kılan savaş dönemi piyasa koşullarından yararlanarak sermaye birikimini teşvik etmişlerdir.⁸⁷ 1914 yılından sonra Müslüman esnafa pay senetleri verilerek⁸⁸ anonim şirketler kurulmuş ve bu şirketlere her türlü ayrıcalıklar tanınmıştır.⁸⁹ İttihat ve Terakki'nin aktif desteğiyle 1916 ve 1918 arasında 80 yeni anonim şirket kurulurken, diğer taraftan tüccarlar ve küçük işletmecilerin örgütlenerek büyük topluluklar haline gelmesine olanak tanınmış ve kârlarını yeni şirketlere yatırmaya teşvik edilmişlerdir.⁹⁰ 1849-1920 dönemi içerisinde toplam anonim şirketlerin

⁸² A.e., s. 6.

⁸³ Keyder, *...Devlet ve Sınıflar*, s. 83.

⁸⁴ Zürcher'e göre Millî Görüş, Millî Mücadele gibi kavramlardaki Milli kelimesi burada da dinsel çağrışıma sahiptir. **Kaynak:** Zürcher, *...Bir Ulusun İnşası*, s. 359.

⁸⁵ Toprak, *...Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s. 7.

⁸⁶ Buğra, *Devlet ve İşadamları*, s. 70.

⁸⁷ İttihatçıların kontrolündeki Ekmekçiler Cemiyeti örneğinde, ekmekçi esnafına un dağıtılırken çuval başına 40 para alarak, toplanan bu paralardan açık kalan kısmı da esnafa tahsil edilerek Ekmekçilerin şirkete katılımı sağlanmaktadır. Sermayesi olmayan esnaf, bir anlamda sermaye biriktirmeye adeta mecbur edilerek şirketin yarı sermayesinin oluşumuna katkıda bulunmaktadır. **Kaynak:** Akyıldız, *a.g.e.*, s. 162.

⁸⁸ Anadolu Milli Mahsulat Anonim Şirketinin bir kısım hisseleri Anadolu tüccarına, Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketinin bir kısım hissesi İstanbul bakkallarına ve milli ekmekçiler Anonim Şirketinin hisseleri de ekmekçi esnafına satılmıştır. **Kaynak:** Akyıldız, *a.g.e.*, s. 150.

⁸⁹ Toprak, *...Milli İktisat- Milli Burjuvazi*, s. 6.

⁹⁰ Zürcher, *...Bir Ulusun İnşası*, s. 348.

yüzde 76'sı 1908-1920 yılları arasında kurulmuş olup sadece İstanbul'da yoğunlaşmakla kalmayıp Anadolu'ya da yayılmıştır.⁹¹ 1908 yılına kadar Osmanlı ülkesinde kurulan ya da esas faaliyeti Osmanlı topraklarında kurulan anonim şirket sayısı 86'dır. 1908-1918 döneminde ise toplam 236 şirket kurulmuştur. Oysa ki Meşrutiyetin ilk beş yılında (1908-1913) faaliyete gecen anonim şirket sayısı 113'tür (bkz. Tablo: 2.2). 1908 yılında anonim şirketlerde Türk sermayesinin payı %3 iken, savaş sırasında çok sayıda ticari ve sınai şirketlerin kurulması sonucunda 1918 yılında bu oran %38 e çıkmıştır. ⁹² Kurulan şirket sayısının savaşın bitimi ile birlikte azaldığını söylemek mümkündür. Örneğin 1919 yılında kurulan şirket sayısı sadece 9'dur.⁹³ “Milli İktisat” dönemi diye adlandırılan 1914-1918 aralığında ise faaliyete gecen anonim şirketlerin büyük çoğunluğu Müslüman-Türk eşraf tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu yıllarda kurulan şirketlerde yabancı sermayeye oldukça ender rastlanmaktadır.⁹⁴

Tablo 2.2: 1900-1920 Yılları Arasında Kurulan Anonim Şirketlerin Sayısı

Yıl	Sayı	Yıl	Sayı
1900	2	1911	32
1901	-	1912	20
1902	3	1913	14
1903	1	1914	17
1904	1	1915	10
1905	1	1916	23
1906	4	1917	39
1907	4	1918	34
1908	2	1919	9
1909	14	1920	23
1910	31		

Kaynak: Zafer Toprak, **Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat- Milli Burjuvazi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 115.

⁹¹ Kazgan, **Tanzimattan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, s. 53.

⁹² Çağlar Keyder, “Türk Demokrasisinin Ekonomi Politigi”, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Bilim Dizisi, Der. İrvin Cemil Schich, E. Ahmet Tonak, İstanbul, Belge Yayınları, 1992, s. 42.

⁹³ Toprak, **...Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 113.

⁹⁴ A.e.

İstanbul'un iâşe sorununu Şehremaneti ile birlikte çözmeye çalışan İttihatçılar Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye isimli bir ticari kuruluş oluşturmuştur. Daha sonra da İstanbul'da sıkıntısı çekilen şeker, gaz, bulgur, arpa, yağ, sabun, pirinç, mercimek, zeytin gibi bazı ürün ve eşyalar ile faaliyet alanını genişletmiştir. İstanbul'un iâşesi ile sorumlu olan Kara Kemal, 1914 yılından itibaren Başkent'in iâşe tekelinden büyük kârlar elde etmiştir. Elde edilen bu kazançlar Kemal Bey'in kuracağı milli şirketlerin sermayelerini oluşturmuştur.⁹⁵ 1.5 milyon sermayeli Milli İktisat Bankası bu şirketlerin girişimi sonucu kurulmuştur.⁹⁶ Savaşla birlikte ekonominin dışa kapanışı, temel ihtiyaç maddelerinin ithal edilememesi, yerli üreticinin ve tüccarın fiyatları gönlünce yükseltmesine olanak sağlamış, aynı zamanda Cemiyet ileri gelenlerinin karaborsacılık faaliyetlerinin öncülüğünü yapması ile "harp zenginleri" olarak nitelenen bir kesim oluşmuştur.⁹⁷ İstanbul'da 1914 Temmuz'unda şeker 3 kuruştan, 1918 Eylül'ünde 250 kuruşa, zeytinyağı 8 kuruştan 180 kuruşa, peynir 12 kuruştan 280 kuruşa, buğdayın çuvalı 1 liradan 51 liraya çıkmıştır. Alabildiğine yükselen fiyatlar karşısında, artan talebin etkisiyle, çoğu devlet adamlarının yakını pek çok Müslüman girişimci ticarete atılmış, bazıları ticari hayatta sivrilirken, önemli bir bölümü ise önde görünüp ayrıcalıklardan yararlanmayı ya da komisyon karşılığında azınlık tüccara paravan olmayı tercih etmişlerdir.⁹⁸ İttihat ve Terakki'nin amacı üretime dönük bir orta sınıf yaratmak olmuşsa da bu yolda zenginleşen Müslüman-Türk tüccara göz yummuştur.⁹⁹

Savaş nedeniyle, düşman ülkelere ait şirketlerin elinde bulunan birçok stratejik işletmeler, liman ve demiryolları millileştirilmiştir.¹⁰⁰ Kooperatifler aracılığı ile ticaretin yabancı ve gayrimüslim ellerden alınarak Müslüman- Türk unsura devri öngörülmüştür. Sadece İstanbul'da değil, Anadolu'da da İttihat ve Terakki taşra örgütleri aracılığıyla, kredi ve satış kooperatifleri kurarak üretici ve Müslüman tüccarı örgütleyerek; piyasayı denetimleri altında bulunduran alıcı

⁹⁵ Akyıldız, **a.g.e.**, s. 149.

⁹⁶ Toprak, ...**Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 113.

⁹⁷ Şener, **a.g.e.**, s. 222.

⁹⁸ Kollektif, **a.g.e.**, s. 211.

⁹⁹ Kazgan, **Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, s. 54.

¹⁰⁰ Şener, **a.g.e.**, s. 220.

sendikaların karşısına tek satıcı olarak çıkmalarını sağlamışlardır. İttihat ve Terakki, taşrada Müslüman- Türk eşrafı Milli Banka kurmaya özendirmiştir.¹⁰¹

Savaşın tarım ürünlerine yarattığı emsalsiz talep, Anadolu'da serveti giderek artan büyük çiftçi ve eşrafı oluştururken, bu ürünlerin aracısı durumunda olan tüccar da aynı hacimde büyümektedir. Anadolu ekonomisi, dış ticaret hacmi darlığı yaşanan savaş dönemi içerisinde İstanbul ve İzmir gibi kentlerle bütünleşme imkânı yakalamaktadır. Savaşın hüküm sürdüğü dönemde Anadolu'da şirketleşme ve sermayenin parasal örgütlenmesi daha önce görülmemiş bir şekilde artmaktadır.¹⁰²

Dönemin Maliye Bakanı Cavid Bey'in 1917 bütçesi hakkındaki konuşmasında vurguladığı:

...Ticaretin zevkini tatmak, onda devam etmek için en büyük saik, en büyük amildir... Teşebbüsat-ı iktisadiyeye karşı beslenen rağbetin temin eyleyeceği menfaat benim nazarımda o kadar büyüktür ki, o gayr-i meşruiyeti bile izale edebilir.

sözleri Müslümanların ticaret ile uğraşması pahasına her türlü menfaatin sağlanmasının olağan kabul edildiğini yansıtmaktadır.¹⁰³ Keyder, 1912 yılında Selanik şehrinin Yunanlıların eline geçmesinden sonra bazı Musevi ve dönme iş adamlarının faaliyetlerini İstanbul'a kaydırmaları ile bu grubun İttihat ve Terakki'nin aradığı şartlara uygun ticaret burjuvazisi olduğunu aktarmaktadır. Tüm bu gelişmelere rağmen savaş döneminde yükselen Müslüman tüccarların sayılarının birkaç binden fazla olmadığını da eklemektedir.¹⁰⁴

1908-1914 yılları arasındaki dönemde İttihatçıların çabalarına rağmen, ülkede ihtiyaç duyulan sermaye birikimi Türk-Müslüman unsurlar lehine genişletilememiş ve Türk-Müslüman bir girişimci sınıf yaratılamamıştır. 15 Şubat 1923 yılında Tevhid-i Efkâr gazetesine yazdığı yazıda Ahmet Hamdi (Başar), genel harp sırasında Milli İktisat kahramanlarının suni, gayr-i tabii ve gayri ilmi müdahaleleri ile piyasalarda Türk ticaretinin birçok suiistimallerle kuvvetlenmeğe başladığını, hususi yardımlarla vücut bulduğunu aktarırken, ancak ticaret ile

¹⁰¹ Toprak, ...**Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 7.

¹⁰² Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, s. 300-301.

¹⁰³ Şener, **a.g.e.**, s. 222.

¹⁰⁴ Keyder, ...**Devlet ve Sınıflar**, s. 87.

uğraşan Türk-Müslüman unsurun temeli zayıf olduğundan Mütareke Devri'ndeki en ufak bir sarsıntıda dağılıp iflasa sürüklendiğini belirtmektedir.¹⁰⁵

Birinci Dünya Savaşı Milli Burjuva oluşturma isteklere uygun bir zemin hazırlamıştır.¹⁰⁶ Sonraki yıllarda ise yeni yönetimin iktisadi alanda milli burjuva oluşturma girişimleri İttihat ve Terakki'nin çabalarından farklı değildir. Bu anlamda İttihat ve Terakki'nin uygulamaya koyduğu Milli İktisat düşüncesi, Zürcher'in belirttiği gibi Cumhuriyet'in askeri-bürokratik elitinin koruma şemsiyesi altında Milli Burjuva yaratmayı amaçlayan iktisat politikalarının da doğrudan habercisi olmuştur.¹⁰⁷

2.3. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'nin İktisadi Durumu

Cumhuriyet'in başlangıç yılları, yeni bir Ulus-Devlet kurma seferberliğidir.¹⁰⁸ Ekonomi anlayışını, uygulanan iktisat politikalarını ve kurumsal yapıyı ya da kurumsallaşmayı anlayabilmek için günümüz iktisadi mantığı ile hareket etmek doğru bir yaklaşım değildir. Yeni bir Modern-Ulus Devlet kurma düşüncesinde ve uygulamasında olan Cumhuriyet yönetiminin iktisadi olaylara bakışı salt ekonominin içerisinde olduğu sorunlarda ötürü değildir. Osmanlı ile her türlü mirası reddetmesine rağmen ekonominin genel görünümü ise Osmanlı Devleti'nin son yıllarındaki ekonomik tablonun devamının aksine savaşlar ve göçler sebebiyle daha da kötüleşmiştir. Mevcut yönetim bir yandan oluşturmak istedikleri yeni devletin temelini atarken bir yandan da ekonomideki problemleri çözüme kavuşturmak zorundadır. Ülkenin iktisadi açıdan kalkınabilmesi istenen yeni devletin de temelini oluşturacaktır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında eldeki olanaklarla iktisadi gelişme için hayati öneme sahip alt yapı yatırımlarını gerçekleştirecek en basit tekniklerden dahi yoksundur. Ekonomik yapı, üretime dayanmayan, ithal malların alınıp satıldığı bir pazarın şartları çerçevesinde oluşmaktadır. Anadolu insanın pazardaki rolü, mecbur

¹⁰⁵ Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi**, s. 62.

¹⁰⁶ Keyder, **...Devlet ve Sınıflar**, s. 111-113.

¹⁰⁷ Zürcher, **...Bir Ulusun İnşası**, s. 74.

¹⁰⁸ Bilsay Kuruç, "Kemalist Ekonomi Görüşü: Kesitler", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, C: II, Kemalizm**, der. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, 6. Bs., 2009, s. 298.

kaldığı yabancı malları satın alma ve tüketmekten ibarettir. Üreten ve ticaret yapan yerli unsurlar bulunmakla birlikte, bu kişiler milli bir ekonomiye hayat verecek çekirdek kadroyu oluşturmaktan uzaktır.¹⁰⁹ Bu yıllarda ekonomi, istenilen ölçüde gelişmesine olanak vermeyecek ölçüde altyapısız, dışa açık ve dış dünyaya bağımlı bir görünüm çizmektedir.¹¹⁰ 1923'te Türkiye yalnızca yönetici ve mühendis gibi nitelikli işgücünden yoksun olan bir ülke değil aynı zamanda eğitilmiş garsona, kaynakçıya ve elektrikçiye de sahip değildir. Kaybolan becerileri tekrar inşa etmek neredeyse bir nesil boyunca sürecektir.¹¹¹ Müslüman Türkler süvari olarak ün kazanmışlar ancak atları nallamak için Ermeni nalbantlara ihtiyaç duymuşlardır. Mustafa Kemal'in Milli Mücadele süresi içerisinde Konya'da askeri nalbant yetiştirmek üzere açılan okulun diploma töreninde yaptığı konuşmada "iğneden ipliğe, naldan mıha kadar" her şey için yabancılara bağımlılığın vurgulaması dikkat çekicidir.¹¹² Ahmet Hamdi hatıralarında çıktıkları Antalya gezisi sırasında doğru düzgün bir yapı ustasının bulunmadığını ve Rumlardan kalan boşluğun henüz Türkler tarafından doldurulamadığını aktarmaktadır. Hükümet Konağı'nın tamiri için dahi Rodos'tan Rum ustaların getirilmekte,¹¹³ Ankara sokaklarının parke inşaatı işinin devamının sağlanması için İstanbul'dan Ermeni parke usta ve işçilerinin celbi istenmektedir.¹¹⁴

1923 tarihinde Milli Türk Ticaret Birliği'nin Türkiye İktisat Kongresi Başkanlığı'na sunduğu raporda ülkenin iktisadi durum hakkında bilgi verirken, küçük bir nüfusu dahi besleyecek teknikten yoksun olunduğunun altı çizilmektedir:

...İstihsal sistemimiz ekseriyet itibariyle ibtidaî ziraat ve çobanlık devresinden yukarı çıkamıyor; en basit sanayiden bile mahrumuz, mübadele ve ticaret kapılarını başkalarının eline vermişiz; memleketimizin servet-i tabiiyesi hakkında umumi veya şahsi hiçbir malumat ve hatta alakamız yok; ümrana ve medeni vesait e mâlik olmak için azami felâket ve zararlarla da olsa ecnebi sermayesinden başka çare bulamıyoruz. Hülâsa tabii servetler ve vaziyet itibariyle cihanın ihtiraz

¹⁰⁹ Bostancı, **a.g.e.**, s. 17.

¹¹⁰ Kazgan, **Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, s. 59.

¹¹¹ Zürcher, **...Bir Ulusun İnşası**, s. 221.

¹¹² Mango, **Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu**, s. 429.

¹¹³ Ahmet Hamdi Başar, **"Gazi bana çok kızmış...": Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları Meşrutîyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi, C: I**, haz. Murat Koraltürk, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 379.

¹¹⁴ **BCA**, Fon Adı: 30-18-1-1., Yer Numarası: 10-36-6., 27.07.1924.

damarlarını kabartan bir memlekette bozkırlarla kabil-i kıyas küçük bir nüfusu bile besliyemeyecek bir vaziyetteyiz.¹¹⁵

Gelirlerinin %40'ının savunmaya, %20'sini de borçlara ayıran bir devletin kalkınma hamlesinin Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleştirilememesi oldukça doğaldır.¹¹⁶ Savaş yıllarında meydana gelen can kayıpları ile birlikte ülkeden ayrılan gayrimüslimlerin yaratmış olduğu iktisadi boşluk ile birlikte teçhizat, yük ve çekim hayvanlarında ve fabrikalarda ortaya çıkan tahribat ve gerileme; tarımı, sanayiye ve madenciliği oldukça olumsuz etkilemiştir. 1923 yılında kişi başına GSYİH, 1914'de kaydedilen düzeyin yaklaşık %40 altında kalmıştır.¹¹⁷

1926 yılında cari fiyatlarla kişi başına gelir 119 TL, 1926 değeri ile 15 altın Osmanlı Lirası değerindedir. 1913 yılında İstanbul ve Anadolu için hesaplanan kişi başına gelir ise 11 altın liradır. Tezel bu konuda 1913-26 döneminde azalan nüfusun kişi başına gelir düzeyini artırdığını belirterek 1923-26 döneminin oldukça hızlı bir düzelme dönemi olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁸ Özellikle 1923-29 dönemi, ekonomik anlamda bazı gelişmelere tanık olunmuştur. Gayrisafı Milli Hasılanın gerek toplamı gerekse kişi başına düşen miktarı bu dönemde yükselerek, ortalama yıllık artış sırasıyla yüzde 9.3 ve 7.1 dolaylarında olmaktadır. Büyüme oranlarının bu derece yüksek olmasında yatan sebep; savaşın sona ermesi ile birlikte tarımda görülen iyileşmeden kaynaklanıyor olmasıdır.¹¹⁹

1923 yılındaki verilere göre Türkiye'nin nüfusu yaklaşık 12.5 milyondur ve bu nüfusun büyük bir bölümü köylerde yaşamaktadır.¹²⁰ Yirminci yüzyılın ilk yarısında, Türkiye'de istihdamın yüzde 80'den ve GSYİH'nın yarıdan fazlasını tarım karşılamaktadır.¹²¹ Yaşam koşulları ağır olmak ile birlikte koşullar işgücü açısından da elverişli değildir. GSMH'nın büyük bir bölümünün tarım kesiminde üretildiği Türkiye'de 1923'te, kişi başına düşen GSMH 45 Amerikan doları

¹¹⁵ Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi...**, s. 142.

¹¹⁶ Güneri Akalın, **Cumhuriyet Dönemi Ekonomi-Politik Tarihin Liberal Yorumu**, Ankara, Orion Kitabevi, 2010, s. 73.

¹¹⁷ Pamuk, "20. yüzyıl Türkiye'sinde İktisadi Değişim...", s. 286.

¹¹⁸ Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, s. 132.

¹¹⁹ **Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu İstanbul Ticaret Odası 1923- 1960**, haz. Ufuk Gülsoy, Bayram Nazır, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, 2012, s. 79.

¹²⁰ Hamdi Genç, Murat Çokgezen, Murat Koraltürk, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İş Dünyasının Profili", **İktisat, İşletme ve Finans**, S:216, 2004, s. 63.

¹²¹ Pamuk, "20. yüzyıl Türkiye'sinde İktisadi Değişim...", s. 303.

civarındadır.¹²² 1927 sayımında ise 13.5 milyonluk Türkiye'nin %83.7 si kırsal bölgelerde yaşadığı tespit edilmektedir. Toprak kullanımı da oldukça düşük düzeyde olup ekilebilir alanın beşte birine ulaşamamıştır.¹²³ İlkel tarımsal yapının genel itibariyle ülkenin yiyecek ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğu hatta çoğu yerlerde küçük köylü işletmelerinin iç pazara bile açılmadan kendi geçimlerini sağlamakla yetindiklerini söylemek mümkündür.¹²⁴ Bir Sovyet kaynağından aktarılan bilgilere göre, Birinci Dünya Savaşı başlangıcına doğru büyük toprak sahibi kişilerin köy nüfusunun %1'ini teşkil etmekte ve tüm işlenen toprakların ise %39.3 'üne sahip olmaktadır. Küçük toprak ağaları ve zengin köylülerin nüfusa oranı %4 olmakla birlikte toprakların %26.2'sini elinde tutmaktadırlar. Tunçay geriye kalan köylü nüfusunun %95'i işlenen toprakların %34.5'ine sahip olmakla birlikte Kemalist devrimden sonra, toprağın büyük toprak sahiplerinin elinde yoğunlaşması önemli oranda hızlanmış olduğuna dikkat çekmektedir.¹²⁵

Cumhuriyet'in ilk yıllarında kömür ve krom gibi madenlerin üretiminde önemli artışlar görülmesine rağmen, sanayide ise kayda değer bir gelişme yaşanmamıştır. Birçok sanayi müessesesi kurulmasına rağmen, hükümetin kurmuş olduğu şeker fabrikaları istisna tutulduğunda, yeni kurulanların çoğunlukla geri teknoloji uygulayan müesseselerden oluşmaktadır.¹²⁶ Devlet teşkilatındaki bozukluklar, tasarruf seviyesinin azlığı, mevcut sınırlı tasarrufları yatırımlara dönüştürebilecek mali müessese boşlukları sanayinin gelişmesini engelleyen unsurlar olarak göze çarpmaktadır. 1929 yılında yeni tarifenin yürürlüğe girmeden yapılan aşırı ithalat da hesaba katıldığında dış ticarete yaşanan açık ve dış borçların ödenmesi için gereken taksitlerin döviz talebini artırması Türk lirasının değerini düşürmeye başlamıştır. 1930lu yıllarda ise dış ticarete yaşanan kısıtlamalar, yükselen vergiler ve ihracatın geçmişe kıyasla artması ile dış ticaret fazlası verilmeye başlanmıştır.¹²⁷

1930 yılının iktisat vekili Şeref Bey (Özkan) Cumhuriyet Türkiye'sinde ülkenin durumunu şu cümleler ile anlatmaktadır:

¹²² Genç ve Çokgezen ve de Koraltürk, **a.g.e.**, s. 63.

¹²³ Tunçay, **...Tek- Parti Yönetiminin Kurulması...**, s. 189.

¹²⁴ **A.e.**, s. 190.

¹²⁵ **A.e.**

¹²⁶ **Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu...**, s. 80.

¹²⁷ **A.e.**

...Cumhuriyet Türkiye'si'nin eline menkul kıymet stokundan tamamen mahrum, arazi itibariyle harabeler gösteren, iktisadi faaliyet itibariyle mümaresesiz (bir becerisi olmayan) fakat azimli vatandaşlardan başka bir şeyi olmayan, iktisadi muvazene (denge) itibariyle geniş mikyasta açık veren bir ülke geçti. Böyle bir vaziyette ne yapılır? Cumhuriyet Türkiye'si bir nokta üzerine teveccüh etti: Memleketin istihsal kuvvetini artırmak. İktisadiyatta esas olan, memlekette istihsal kuvvetlerini yaratmak, artırmaktır.¹²⁸

1923'te Cumhuriyet kurulduğunda bir kibrit dahi üretemeyen Türkiye, 1930ların ortalarına gelindiğinde, fabrikalarda tekstil ürünleri, şeker, kâğıt, çimento gibi ürünleri üretmeyi başarabilen bir ülkeye dönüşmüştür.¹²⁹

2.4. Nüfus Yapısındaki Hareketler

Cumhuriyet'in bugünkü sınırları içinde nüfus, 1914 yılında 16.3 milyon olarak saptanmaktadır.¹³⁰ Göç dalgası bir yüzyıldır bölge tarihinin bir özelliği durumundadır; Kafkaslardan iki milyondan fazla Müslüman Osmanlı'ya göç etmiş, Bulgaristan ve Romanya'dan 1877-78'de 800 bin Müslüman'ın kaçmak zorunda kalmıştır. Balkan Savaşı esnasında ve sonrasında 400 bin kişinin de Osmanlı'ya göç ettiği bilinmektedir. Aynı şekilde Rumların 130 binden fazlasının 1913-14 yıllarında Yunanistan'a göç etmesi, Ermenilerin pek çoğunun da ülkeden ayrılmış ya da gitmek zorunda kalması ile nüfusun etnik yapısı giderek homojen hale gelmiştir.¹³¹

Hristiyanların ağırlıklı olduğu bölgelerin kaybı ve içeriye Müslüman göçü 1913'te Osmanlı İmparatorluğu'nun etnik yapısını değiştirmiş, devletin tarihinde ilk defa Türk çoğunluğa sahip olması sonucunu doğurmuştur.¹³² Göç, farklı biçimleriyle gerek Türkiye Cumhuriyeti'ni gerekse öncülü olan Osmanlı İmparatorluğu'nu derinden şekillendirmiştir. Zorunlu yer değişimleri Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine bilhassa damgasını vurmuştur. Milliyetçiliğin türdeş ulusal kimlikler oluşturma yolundaki ilerleyişi, Osmanlı İmparatorluğu'nun

¹²⁸ Kuruç, "Kemalist Ekonomi görüşü: Kesitler", s. 299.

¹²⁹ Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, s. 112.

¹³⁰ Tezel, **Cumhuriyet'in İktisadi Tarihi...**, s. 91.

¹³¹ Zürcher, **Bir Ulusun İnşası**, s. 364.

¹³² A.e., s. 219.

çok etnik kökenli ve çok kültürlü yapısının temelini zayıflatmıştır.¹³³ Tehcir ve mübadele, tarımsal üreticiden, şehirlerdeki zanaat ustaları ve tüccar sınıfına kadar önemli bir kesimi ülkeden koparıırken, İzmir'in nüfusu 300 binden 150 bine, İstanbul'un nüfusu 900 binden 700 bine düşmüştür.¹³⁴

Göç hareketleri sonucunda 1923'teki Anadolu'nun 1913'teki Anadolu'dan kültürel açıdan da tamamıyla farklı bir yer olduğu anlamına gelmekteydi. Kentli nüfus sayısındaki düşüşler ise kırsal nüfustan daha fazlaydı. Savaşlar başlamadan önce kentlerde nüfusun %25'i yaşarken Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu oran %18'e düşmüştür.¹³⁵ Savaş, salgın hastalıklar ve açlık nedeniyle Anadolu'da 2.5 milyon Müslüman, 800 bine ulaşan Ermeni ve 300 bin civarında Rum hayatını kaybetmiş, Anadolu nüfusu ölüm nedeniyle %20 gerilemiştir.¹³⁶ 1906'da Türkiye'de 15 milyonluk toplam nüfus içinde 1.5 milyon Rum olmakla birlikte; 1912'de başlayıp aralıklı olarak süren dışa göç dalgası ile birlikte, 1923'e gelindiğinde Türkiye'deki Rumların sayısını 400 bin olarak saptanmıştır. 1906'da sayıları 1 milyon olan Ermenilerin sayısı 1927'de 100 binin altına inmiştir.¹³⁷ Cumhuriyet'in ilk nüfusu sayımı 1927 sayımında Rumca konuşan¹³⁸ nüfus 198 bin, Ermenice konuşan nüfus 64.8 bin kişi olarak kaydedilmiştir.¹³⁹ Çukurova'nın en büyük şehri Adana'daki Ermenilerin sayısı sadece 120'idi.¹⁴⁰ Kısacası Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Türkiye'nin bugünkü sınırları içerisinde yaşayan her beş kişiden biri gayrimüslimken savaştan sonra ise bu oran kırkta bire düşmüştür.¹⁴¹

1913-1927 yılları arasında azalan nüfus ve şehirleşme oranları dışında nüfusun etnik yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir.¹⁴² Beklenmedik bu

¹³³ Kemal Kirişçi, "Göç ve Türkiye: Devlet, Toplum ve Siyasetteki Dinamikler", **Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye**, C: IV, ed. Reşat Kasaba, çev. Zuhâl Bilgin, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s. 171.

¹³⁴ Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, ed. Ali Berktaş, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 176.

¹³⁵ Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, s. 240.

¹³⁶ Zürcher, **...Bir Ulusun İnşası**, s. 218.

¹³⁷ Keyder, "Türk Demokrasisinin Ekonomi Politikası", s. 43.

¹³⁸ Rumca konuşanların bir kısmı Yunanistan'dan Türkiye'ye getirilen yarım milyon Müslüman nüfusun arasında yer almaktadır. **Kaynak:** Kirişçi, **a.g.e.**, s. 172.

¹³⁹ Kazgan, **Tanzimattan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, s. 55.

¹⁴⁰ Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye**, s. 37.

¹⁴¹ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 103.

¹⁴² Tezel, **Cumhuriyet'in İktisadi Tarihi**, s. 113.

iktisadi boşluğun yeni Türk burjuvazisi için bir fırsat alanı yarattığı muhakkaktır.¹⁴³ Ancak Hristiyanların göçü ile yer alan iktisadi boşluğun hemen doldurulduğunu söylemek güçtür. Girişimci, yönetici ve nitelikli eleman sıkıntısı başlamış Gayrisafi Milli Hasıla'nın dünya savaşından önceki durumuna gelmesi ise 1930lu yılları bulmuştur.¹⁴⁴ Kısacası gerek ticaret gerek işgücündeki azalma nüfustaki düşmeye oranla çok daha fazla olmuştur.¹⁴⁵

Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e geçişte yukarıda açıklanan sebeplerle gerçekleşen kayıpların ekonomik etkisi; çoğunluğunu 18 ile 50 yaş arasındaki erkeklerin teşkil ettiği savaş kayıpları ve hastalıklar nedeniyle çok daha büyük olmaktadır. Nüfus yapısındaki değişikliklerin ülkede yaratacağı düşünülen ekonomik etkisini ölçebilmek için bahsi geçen unsurların, kayıplar yaşanmadan önceki ekonomideki rollerine bakmak gerekmektedir. Osmanlı'nın son yüzyılında ticaret eklemelenmesi ile birlikte gayrimüslimlerin aracı rolünü üstlenerek yabancı sermaye ile çoğu zaman birlikte hareket etmişler ya da yabancılarla rekabete girişmişlerdir. İttihat ve Terakki dönemi öncesinde ticaret, sanayi ve serbest mesleklerde gayrimüslimlerin tekel konumları devam etmektedir. Sadece İstanbul'da değil savaşın sonlarında İzmir'deki 391 sanayi kuruluşundan 344'ünün sahibi ve işletici Rum nüfusundan olduğunu söylemek gayrimüslimlerin ticari ve genel ekonomik hayatta önemini göstermektedir.¹⁴⁶ Özellikle Anadolu'da imalat sanayisinde önemli bir yeri olan gayrimüslimlerin birkaç yıl içerisinde azalması, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce var olan birçok sanayi kuruluşunun dağılması ile sonuçlanmıştır. Bazı tarım dalları da Anadolu Hristiyan köylü nüfusunun gitmesiyle büyük zarar görmüştür.¹⁴⁷

Nüfusunun çoğu gayrimüslim unsurunu kaybetmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaret Salnamelerine göre 1912 verilerine göre, Müslümanlar nüfusun %81'ini kapsamakta, ancak bilinen 18.063 tüccarın %15'ini oluşturmaktadırlar. Buna karşılık Rumların tüccar içerisindeki oranı %43,

¹⁴³ Özgün Burak Kaymakçı, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarihi, Düşünsel Bir Deneme: Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2015, s. 152.

¹⁴⁴ Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, s. 240.

¹⁴⁵ Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye...**, s. 43.

¹⁴⁶ **A.e.**, s. 38.

¹⁴⁷ Tezel, **Cumhuriyet'in İktisadi Tarihi**, s. 118.

Ermenilerin %23¹⁴⁸, Levantenlerin payı ise %19'dur. 6.500 kadar zanaatkârın işyerlerinin ise %12'si Türklerin, %49'u Rumların, %30'u Ermenilere aittir.¹⁴⁹

Rumların Türkiye'den göç etmeleri 1912 yılında başlamış ve savaş boyunca da devam etmiştir.¹⁵⁰ 1912-1923 yılları arasında Türkiye'den Yunanistan'a giden Rumların sayısı 1 milyonu bulmaktadır.¹⁵¹ 1929'a kadar Yunanistan'la yapılan mübadelede 400 bin Türk'e karşılık, 1 milyon Anadolu ve 260 bin Trakya ve yerleşik olmayan İstanbullu Rum'un gönderilmesi ile nüfus gerek nitelik gerekse nicelik bakımından zayıflamaya devam etmektedir. Gidenler gelenlerden üç kat fazla olduğu gibi nitelikçe de daha üstündürler.¹⁵² Daha açık bir ifadeyle göç eden Hristiyan burjuva kesimi, sanayi sektörünün büyük kesimini ve uluslararası ticaretin benzer biçimde büyük bir yüzdesini kontrol eden kişilerden oluşmaktadır.¹⁵³

Türkiye'yi terk eden bir milyon Rum'un yarısından fazlasını tarım dışı çalışanlardan oluşmaktadır. Tacir, hekim, hukukçu, zanaatkâr her türlü işçilerin oranı oldukça yüksek olup serbest meslek sahibi ve zanaatkârların sayısı, Bulgaristan ve Trakya'dan gelmiş olan çiftçilerin sayısını aşmaktadır.¹⁵⁴ 1928 sayımlarına göre Türkiye'den göç eden ve ankete cevap veren 800 bin Rum'un 250 bini tarım sektöründen gitmiş, büyük çoğunluğu tahıl yetiştiricisi olan bu nüfusta ikinci sırada ise tütün ekicileri yer almıştır. Tütün ve kuru üzümün Türkiye'nin 1923 ile 1929 yılları arasındaki ihracatının %40 a yakın bir kısmını oluşturduğu düşünüldüğünde, bu ürünlerin üretiminde uzmanlaşmış bir nüfusun ülkeden gitmesi ile komşu ülke ile oluşacak ihracat alanındaki rekabetin önem arzettiğini ifade etmek mümkündür. Yunanistan'dan gelen 400 bin göçmenin yüzde 90'ı da tarımsal üretim ile çoğunluğunu tütüncülükle uğraşan kişilerden oluşmaktadır.¹⁵⁵ Üretim faaliyetlerine göre yerleştirme tam yapılamadığından göçmenlerin çoğuna Rumlardan kalan topraklar verilirken birçok tütün üreticisi bağlık bölgelere, serbest meslek sahipleri ise köylere yerleştirilmiştir.¹⁵⁶

¹⁴⁸ Kaymakçı, **a.g.e.**, s. 151.

¹⁴⁹ Tezel, **Cumhuriyet'in İktisadi Tarihi**, s. 115.

¹⁵⁰ Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye...**, s. 37.

¹⁵¹ **A.e.**, s. 38.

¹⁵² Tunçay, **...Tek-Parti...**, s. 189.

¹⁵³ Zürcher, **...Bir Ulusun İnşası**, s. 105.

¹⁵⁴ Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye...**, s. 38.

¹⁵⁵ **A.e.**, s. 43.

¹⁵⁶ **A.e.**, s. 44.

Rum ve Ermeniler daha çok kentlerde yaşamakta ve tarım dışı sektörlerde çalışmaktadır.¹⁵⁷ İstanbul, İzmir, Trabzon gibi liman kentlerde Türklerin serbest mesleklerdeki payları daha da azdır. Örneğin 1910 yılında İzmir’de 88 gayrimüslim doktor bulunurken Türk doktorların sayısı sadece 7 olarak belirtilmekte ve hiç Türk eczacı bulunmamaktadır.¹⁵⁸

Yirminci yüzyılın ilk yarısı hem Türkiye hem de dünya için nüfusun sayısal büyüklüğünün bir güç olarak kabul edildiği yıllardır. Cumhuriyet’in ilk yıllarında üretim için gerekli güç insana dayalı olduğundan, ekonomik gelişme ve politik dengeler açısından nüfusun başta sayıca büyüklüğü ayrı bir önem taşımaktadır.¹⁵⁹ Özellikle Tek Parti Döneminde nüfusun artması istenen bir gelişme olup nüfus meselesi ülke savunması ile eşdeğer görülmektedir. İlgili dönemde altı yaşına kadar ölen çocuk oranının ülke ortalamasının binde 43,87¹⁶⁰ olduğu düşünüldüğünde ve hatta köylerde bu oranın daha yüksek olabileceği tahmin edildiğinde Cumhuriyet yönetiminin nüfus artışına önem atfetmesi oldukça doğal görünmektedir. Cumhuriyet’in ilk nüfus sayımında %98’ini Müslümanların oluşturduğu nüfusun %92’si okuryazar olmadığını da ayrıca belirtmek gerekmektedir.¹⁶¹

Nüfus hareketleri içerisinde yer alan bu değişikliklerin genç Türk Devleti’nin politikaları üzerinde yoğun etkisi olduğunu ifade etmek mümkündür. Yeni yönetimdekilerin pek çoğu, Osmanlı İmparatorluğu’nun sonuna damgasını vuran zorunlu göçlerin mağduru kişilerden oluşmaktaydı. Ya 1912-13 Balkan Savaşlarının sonucunda Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkanlar’da kalan topraklarından göçe zorlanmışlar ya da Rus yayılmasının bir sonucu olarak Kafkasya, Kırım ve Tuna bölgelerinden modern Türkiye’yi oluşturan topraklara göç etmek zorunda bırakılmış insanların torunları olarak yaşamlarını sürdürmek durumunda kalmışlardır. Kiriş’in ifade ettiği üzere birinci elden toprak kaybı ve kitlesel göç deneyimi yeni liderleri, Türkleri dil ile din ya da kültüre göre

¹⁵⁷ Tezel, ...*Cumhuriyetin İktisadi Tarihi...*, 114.

¹⁵⁸ A.e., s. 115.

¹⁵⁹ Alanur Çavlin Bozbeyoğlu, Aytül Tamer, “1927 Nüfus Sayımının Türkiye’de Ulus Devlet İnşasındaki Yeri: Basında Yansımalar”, *Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Nüfusbilim Dergisi/ Turkish Journal of Population Studies*, 2004, C: XXVI, s. 80.

¹⁶⁰ Yüksek tahsil görmüş memur çocuklarında bu oran binde 25, yüksek tahsil görmemiş memur çocuklarında ise binde 35 olarak tespit edilmekteydi. **Kaynak:** Tunçay, ...*Tek-Parti...*, s. 189.

¹⁶¹ Mango, “Atatürk”, s. 153.

tanımlayan ‘türdeş’ bir Türk ulusal kimliğin inşa edilmesinde göç politikalarının kullanışlı bir araç olabileceği inanişına götürmüştür.¹⁶²

2.5. İktisat Politikası Arayışları

Cumhuriyet’in ilan edildiği 1923 yılından başlayarak 1939 yılına kadar olan dönem yeni bir devlet kurma dönemidir. Bu yıllar arasında incelemeyi yaparken siyasi çözümler öncelikli olup ekonomi politikaları da bu siyasi önceliğe göre oluşmaktadır. Cumhuriyet yönetiminin esaslarında belirlenmiş olan siyasi-ideolojik amaçlarında “modernleşmek”, yani Türk toplumunu ekonomik, kültürel ve siyasi düzeylerde “Muassır medeniyet seviyesi”nin üstüne çıkarmak yatmaktadır.¹⁶³ Sık sık tekrarlanan ekonomideki sanayileşme vurgusu da bunun bir parçası haline gelmektedir.

Yeni rejimin başarısı büyük ölçüde ekonomik başarılarından geçmektedir.¹⁶⁴ Bu anlamda iktisadi kalkınmadaki olumlu gidişat aynı zamanda rejimin de başarılı olmasına anlamına gelmektedir. Cumhuriyet idaresinin çözüm bekleyen iktisadi meselelerde “ekonomik maliyet” endişesi kaybolmamakta ancak ikinci plana itilmektedir. Örneğin Nafia Vekili Recep Bey’in (Peker) 1929 yılında yaptığı bir konuşmada bu düşüncenin örneğini bulmak mümkündür. Recep Bey; “Devlet öyle bir müessesedir ki, kendi hayat ve faaliyetinin istilzam ettiği neticeyi almak için kârlı bir hesapla o işi yapmak imkânı yoksa, bazen çaresiz olarak kârsız iş yapmak yoluna da gidebilir” sözleri bu anlamda önem taşımaktadır.¹⁶⁵ Kısacası ilgili yıllarda alınan kararlar sadece “iktisadi” olmakla sınırlı kalmamaktadır.

Cumhuriyet’in ilk yıllarının liberal ya da müdahaleci olduğu söylemi tartışılan konular arasındadır. Devletin 1932 yılına kadar olan süreci liberal olarak adlandırılmakta, bu tarihten sonrasına ise Devletçilik denmektedir.¹⁶⁶ Kansu ise bu ayrıma karşı çıkarak 1924’ten itibaren liberal politikalardan uzaklaştığı sonucunu

¹⁶² Kirişçi, **a.g.e.**, s. 173.

¹⁶³ Köker, **a.g.e.**, s. 99.

¹⁶⁴ Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat...**, s. XXXI.

¹⁶⁵ **A.e.**, s. XXXII.

¹⁶⁶ Tunçay,...**Tek-Parti ...**, s. 185.

çıkarmaktadır.¹⁶⁷ Oysa Çavdar, Cumhuriyet'in izleyeceği ekonomi politikalarına yön verecek olan İzmir İktisat Kongresi'nde tüccar ve sanayicilerin öncülüğünde liberal kararlar alındığını ve devletin de müdahalelerini en aza indirgeyerek liberal politika izlediğini ifade etmektedir.¹⁶⁸

Boratav, Cumhuriyetin ilk yıllarını uygulanan iktisat politikası açısından: 1923-29 dışa açık, devlet eliyle özel sermayenin teşviki dönemi; 1930-32 özel sermayeye dayanan himayecilik-ithal ikamesi dönemi; son olarak 1933-39 devletçilik-himayecilik sentezi adını verdiği dönem olmak üzere üç bölüme ayırmaktadır.¹⁶⁹ Ancak burada özellikle vurgulanması gereken Boratav'ın belirttiği liberal yıllar olarak tanımladığı 1923-1929 arası dönemin, devletin ekonomiye asgari müdahalesini içeren ve devleti "jandarma devlet" anlayışına indirgeyen liberalizm anlamında değil, özel sermayenin desteklenmesi anlamında kullanılıyor olmasıdır.¹⁷⁰

Tekeli ve İlkin de konuya açıklık getirerek Boratav'ın belirttiğine yakın bir ifadeyle Türkiye'de devletçiliğe kadar uygulanan liberal diye adlandırılabilir ekonomik politikasını şu şekilde tarif etmektedirler:

...Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan ekonomi politikalarını geleneksel şekilde gelişmeyi yalnızca piyasa güçlerinin işlemesine bırakan, devletin rolünü bu piyasa güçlerinin işlemesini sağlayan bir çeşit jandarmalığa indirgeyen liberal ekonomi politikası olarak anlamamalıdır. Devlet daha çok aktiftir. Devlet iktisadi hayata bir anlamda geleneksel-liberal ekonomi- modelinin çalışmasına gerekli ön koşulları sağlamak için müdahale etmektedir.¹⁷¹

Devletin ekonomiye müdahale örneklerinden birini demiryolları politikası oluştururken bir diğerini milli tüccar veya girişimcinin yaratılması şeklinde tanımlamaktadırlar. Siyasal ve yönetsel kadrolara yakın bürokratik kesimin

¹⁶⁷ Aykut Kansu, "Türkiye'de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, C: II, Kemalizm**, der. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İletişim Yayınları, 6. Bs., 2009, s. 262.

¹⁶⁸ Tevfik Çavdar, **Yüzyıllık Pahallık**, Ankara, Ülke Yayınları, Şafak Matbaası, 1983, s. 69.

¹⁶⁹ Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, 2. Bs., Ankara, İmge Kitabevi, 2006, s. 14.

¹⁷⁰ Tunçay, ...**Tek-Parti...**, s. 187.

¹⁷¹ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2009, s. 35.

girişimci faaliyetler içerisinde sıklıkla yer alması ve bu girişimlerin devlet kaynakları ile desteklenmesi müdahale alanları içerisinde yer almaktadır.¹⁷²

Keyder ise değişen yeni rejimin, ulusal hareketlere yol göstermesinin ekonomiyi etkilemediğini iddia etmekte, “aksine, Osmanlı İmparatorluğu’nun iktisadi politikası, ufak değişmelerle, bu dönemde de sürdürülmüştür.”¹⁷³ diyerek ekonomi politikaları bakımından yeni yönetimin, Osmanlı Devlet idaresince alınan kararlardan ayrı düşmediğini vurgulamaktadır. Yazara göre Ulus devlet politikaları ekonomik yapıyı etkilememiştir. Ekonomik yapının politik düzenlemelere bağımlı olarak değişmesinin gerekli olmadığını ifade eden Keyder’e göre Cumhuriyet’in ilanından sonraki süreçte ekonomi politikaları bir anda değişmemiştir. Yön verecek politikaların saptanabilmesi için çeşitli girişimler olmuştur.¹⁷⁴ Cumhuriyet yönetimi ile birlikte ekonomi politikalarının bir anda değişmediği ya da kendinden önceki Osmanlı Devleti’nde görülen iktisadi gelişmeler ile paralellik göstermiş olduğu savı büyük ölçüde doğru olsa bile çalışmamızda politik kararların ekonomiye yön verdiğini, Ulus-Devlet oluşturma girişimlerinin özellikle İstanbul’un ekonomisini etkilediği görülmektedir.

Kuruç’a göre ise 1923’ü izleyen yıllar yeni rejimin toplumda ve devlet düzeninde “arkaik” olarak gördüğü yapıları tasfiyeye giriştiği ve yenilerini kurmaya başladığı dönemdir.¹⁷⁵ Bu anlamda tasfiyeler ve yeni kurumsal yapı yeni yönetimin payandasını oluşturmaktadır. Akalın’a göre ise ekonomi, yeni idareye göre biraz yabancı ve bilinmeyen bir konudur. Örneğin dönemin ekonomi politikalarını belirlemesinde önemli olan İzmir İktisat Kongresi’nde, fikirleri ile yol gösteren Ziya Gökalp bir sosyolog, Mahmut Esat bir hukukçu, kongre başkanı Kazım Karabekir ise bir cephe komutanıdır.¹⁷⁶ Plaggenborg ise aynı fikirde değildir. Ona göre Kemalistlerin ekonomiden anlamadıkları savı bir efsaneden ibarettir. Ülkenin geri kalmışlık durumu her Kemalist’i biraz ekonomist yapmıştır. Bu sebeple savaşın bitiminden beş ay sonra iktisat kongresinin toplanması hiç de şaşırtıcı değildir.¹⁷⁷

¹⁷² A.e.

¹⁷³ Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye...*, s. 9.

¹⁷⁴ A.e., s. 10.

¹⁷⁵ Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat...*, s. XXXI.

¹⁷⁶ Akalın, *a.g.e.*, s. 53.

¹⁷⁷ Plaggenborg, *a.g.e.*, s. 202.

Yine de Ulusal mücadeleyi veren kurucuların sıklıkla üzerinde durdukları konu, gerçek savaşın ekonomik alanda verileceğidir. Savaşma ya da cenk etme anlamlarına gelen *Cidal* kavramı ekonomi kalkınma konusunda sıkça başvurulan söylemlerdendir. Artık savaşlardan yorulmuş bir millet için asıl savaş iktisadi olarak yeni başlamaktadır. Hayatın bir iktisadi cidal olduğunu ve yeni Türkiye ve Türkiyelilerin bu iktisadi savaşı da kazanacakları İktisat Vekili Mahmut Esat tarafından özellikle vurgulanmaktadır.¹⁷⁸

...Çünkü Türkiyeliler dişleriyle, tırnaklarıyla kazandıkları bu hürriyet hayatını, iktisatlarıyla, tarsin etmekle müdafaa edeceklerdir. Çünkü onlar pek kıymetlidir. Pek pahalıya mal olmuştur. Bütün milletin dişıyla, tırnağıyla kazandığı bir dâvadır. Onun için önüne iktisat çemberiyle geçerek hayatını müdafaa edecektir ve pekâlâ edecektir.¹⁷⁹

İzmir İktisat Kongresi'nde konuşan Kazım Karabekir *fakr-ü cehalet*'e karşı cihadın ilk günü olduğu uyarısını yapmakta¹⁸⁰ Ali Kemal Bey ise “biz şimdi bir gaza-i iktisadi yapmağa mecburuz” demekle henüz savaşın bitmediği mesajını vermektedir.¹⁸¹ Bostancı'ya göre buradaki “savaş” söyleminin arkasında verilmek istenen mesaj; ekonomik anlamda çözüm bekleyen sorunların aciliyeti, mücadelenin ince taktikler ile sürdürülmesi gerekliliği ve daha da önemlisi halkın olağanüstü bir dönemin fedakârlık ve yokluklara tahammül etmelerinin lazım geldiği hususudur. “Tek yürek olmak; birlik ve beraberlik içinde olmak” ifadesiyle halka verilen mesaj ekonomik rasyonaliteden ziyade politik değerlerden ileri gelmektedir.¹⁸²

İktisadi savaşın nasıl kazanılacağı ya da diğer bir deyişle nasıl bir iktisat politikası uygulayacakları konusu henüz netlik kazanmamıştır. Kapitalizmden başka alternatifin düşünülmediği ilgili dönemin şartlarında, kalkınma ancak iki şekilde sağlanabilir: liberal ya da müdahaleci.¹⁸³ Ancak, devleti “jandarma devlet” anlayışına indirgeyen, piyasalara müdahaleyi hoş görmeyen liberal anlayış yeni kurulan bir devletin ekonomisini teslim edileceği politika olmaktan uzaktır. Henüz gelişmemiş Türk burjuvazisini kendi halinde bırakmak, onu yeniden Avrupa

¹⁷⁸ Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi...*, s. 5.

¹⁷⁹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C: XXVII, İ:187, 5.2.1339, s. 172.

¹⁸⁰ Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, s. 267.

¹⁸¹ A.e., s. 134.

¹⁸² Bostancı, a.g.e., s. 33.

¹⁸³ Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, s. 177.

kapitalizmine teslim etmek demektir.¹⁸⁴ Bu anlamda yeni Türkiye, müdahaleci ve devlet eliyle yeni kaynaklar yaratan ve bunları seferber eden politikalar uygulamaya başlayacaktır. Anadolu Tüccar ve eşrafı, elde edilen zaferin nimetlerinden faydalanmak ve devletin desteğinden yararlanmak istemektedirler.¹⁸⁵ Keyder devletin müdahalesine imkân sağlayan gelişmeyi, büyümenin sona erip ticaretin eskisi gibi kârlı olamayışı ile başlatmakta, ticaretteki gerilemenin 1930lardaki devletçi politikaya geçişi hızlandırdığı görüşünü ifade etmektedir.¹⁸⁶

Tezel, Cumhuriyet kurulduğunda, Kemalist liderlerin içtenlikle inandıkları uzun dönemli siyasi programın; yeni Türk devletinin içerdiği toplumsal yapı zemini üstünde özel mülkiyete, girişimcilğe ve piyasa ekonomisine dayalı kapitalist iktisadi gelişme sürecini gerçekleştirmeye yönelik olduğunu ifade ederek Cumhuriyet idaresinin başlangıç yıllarında ekonomi politikalarından beklentisini açıklamaktadır.¹⁸⁷ Kuruç ise 1923'ten sonra yeniliklerin hız kazandığı ticaret kesiminden başlamak üzere ekonominin hareketlendiği, canlandığı yıllar olduğunu ileri sürerek canlanma ve yenileşmenin “Milli” bir temelde olmasının istendiğini, bu canlanmanın yabancı kaynaklarca da ekonomik destek verilmesi halinde bir imar ve inşa (kalkınma) hareketine dönüşebileceğinin dile getirildiğini ifade etmektedir.¹⁸⁸

Devletin ekonomik işlere karışmamasına dayanan bir sistem olduğunu ileri süren liberal ideolojinin tersine, Wallerstein'in; “Kapitalizm sürekli olarak ekonomik zararın siyasal varlıklarca emilmesine, ekonomik kazancınsa özel ellere dağıtılmasına dayanır”¹⁸⁹ saptamasından yola çıkarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleşen ekonomi politikalarının kapitalist gelişmeyle uyumlu olduğu sonucuna varmak mümkündür. Bu yıllarda devletin özel teşebbüse tanıdığı imkânlar, teşvikler ve hatta kolaylıklar bulunmakla beraber, bu kolaylıkların her girişimci tarafından aynı ölçüde paylaşılmadığını ifade etmek gerekmektedir. Dönemin ekonomi politikaları incelendiğinde en başından beri milli iktisat politikalarına benzer bir süreç yaşanmış daha sonrasında ise gerek yurtiçindeki gelişmeler gerekse yurtdışında yaşanan 1929 Buhranı sonucu Devletçilik olarak adlandırılan ekonomi

¹⁸⁴ A.e.

¹⁸⁵ A.e., s. 178.

¹⁸⁶ Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye...*, s. 14.

¹⁸⁷ Tezel, *Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi*, s. 459.

¹⁸⁸ Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat...*, s. XXXI.

¹⁸⁹ Tunçay, *Tek-Parti...*, s. 188.

politikaları benimsenmiştir. Piyasalara hakimiyeti oluşturan kesimler fikir olarak daha serbest bir ortam istemelerine rağmen pratikte her zaman devlet desteği, daha doğrusu devlet himayesi beklemektedirler. Özellikle rekabet edebilecekleri ya da güçlü oldukları faaliyet alanlarında serbest bir piyasa ortamı arzularken, rekabetlerinin yetersiz kalacağı veya kendi başlarına güçsüz oldukları durumlarda devletten himaye beklentisi içine girmektedirler.

Cumhuriyet yönetimi, rejimin ilk yılları itibariyle gerek milli girişimci oluşturmak gerekse iktisadi atılımları yapmak ya da yaptırmak amacıyla çokça piyasalara müdahale etmiş, çözümlenmesi gereken iktisadi meseleleri Batı'nın liberal mantığı çevresinde ele almaktan uzak durmuştur. Gücünün etkinliğe ulaştığı noktalarda denetimi ele alarak müdahalelerden kaçınmamış hatta bizzat ekonomiye yön vermiştir.

2.5.1. İzmir İktisat Kongresi

Türkiye'de ilk iktisat kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de toplanmıştır. Çiftçi, tüccar, sanayi ve işçi kesiminden seçilen 1135 üyenin katıldığı, yaklaşık 3500 kişinin takip ettiği¹⁹⁰ kongre ve sonunda alınan kararlar; Türkiye'nin gerek iktisadi politika sürecini şekillendirmesi bakımından gerekse Lozan görüşmelerinin devam ettiği bir süreçte yabancılara iktisadi ve siyasi mesajlar vermek amacıyla önem taşımaktadır. Toprak, Lozan görüşmelerinin tıkandığı bir sırada yapılan kongre ile mesaj kaygısının da ötesinde Batı'ya güvence verildiğini ifade etmektedir.¹⁹¹ Tunçay'a göre kongrede ağır basan özel girişim yanlılığı ile Lozan görüşmeleriyle ilgili olan devletlere yeni Türkiye'nin sosyalist bir ekonomik düzen uygulamayacağı garantisi verilmektedir.¹⁹²

Kongrede her ilçenin en çok sekiz üye ile temsil edilebileceği ilkesi kabul edilmiş ve bu sekiz kişinin üç çiftçi, birer tüccar, sanatkar, işçi, şirket temsilcisi, ve bir bankacı olarak sınıflandırılmıştır.¹⁹³ Açılış konuşmasını Mustafa Kemal'in,

¹⁹⁰ Bostancı, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁹¹ Varlı ve Koraltürk, **a.g.e.**, s. 134.

¹⁹² Tunçay, **Tek-Parti...**, s. 185

¹⁹³ İ. Ceyhan Koç, "İzmir İktisat Kongresi'nin Türk Ekonomisi Oluşumuna Etkileri", **Atatürk Dergisi**, C: III, S:1, 2000, s. 149.

başkanlığını Kazım Karabekir'in yaptığı kongre, dönemin iktisat vekili Mahmut Esad'ın öne sürdüğü mesleki temsil ilkesine göre örgütlenmiştir.¹⁹⁴

İzmir İktisat Kongresinin ortaya çıkışında, İstanbul Ticaret kesiminin bir dış ticaret kongresi düzenleme düşüncesi ve bu yöndeki girişimleri etkili olmuştur.¹⁹⁵ Kongre; Avrupalılar ile Rum ve Ermenilerin yerini almak isteyen İstanbul tüccarının -henüz işgal altında bulunan- İstanbul'da bir iktisat kongresi yapmayı kararlaştırması üzerine, hükümetin daha erken harekete geçmesiyle toplanmıştır.¹⁹⁶ İstanbul'da faaliyet gösteren Türk tüccarlar, savaş sonrasında ülkeden ayrılan gayrimüslimlerin yarattığı ekonomideki boşluğu doldurabilmek ve kendilerine maddi ve manevi yönden destek vermeye hazır olduklarını düşündükleri yeni Cumhuriyet'in idari kadrolarıyla diyalogun bir şekilde sürdürülmesini sağlamak amacıyla 1922 yılının son günlerinde Milli Türk Ticaret Birliği'ni kurmuşlardır.¹⁹⁷ MTTB'nin çatısı altında bir araya gelen Müslüman-Türk ticaret kesimi, Türk tüccarını Avrupa ve Amerikan ticaret çevreleri ile ilişki kurması yollarının araştırılması amacıyla İstanbul'da bir dış ticaret kongresi toplamak üzere harekete geçmiş, İzmir İktisat Kongresi nedeniyle yapılması planlanan kongre 3 ay ertelenmiş ancak hiçbir zaman toplanamamıştır.¹⁹⁸

İzmir İktisat Kongresi toplandığında devlet ve ordu Mustafa Kemal'in emrinde olsa da ekonomi ve piyasalar ittihatçılara ve/veya yeni yönetimin muhalif olarak gördükleri kişilerin elindedir.¹⁹⁹ Bu anlamda Milli Türk Ticaret Birliği'nin Ocak 1923'de İstanbul'da yapmayı düşündükleri, "Ticaret Hayriye Konferansı"nın ertelenmesi²⁰⁰ yeni hükümetin inisiyatifi ele alma girişimlerinden birini oluşturmaktadır. İstanbul, Milli Hükümete ve davaya ihanet edenlerin yuvalandıkları şehir olarak görülmekte bu sebeple Millileşme yönünde açılan iktisadi savaşta Ankara hükümeti, İstanbul'un önderliğine razı olmamakla birlikte

¹⁹⁴ Akalın, **a.g.e.**, s. 86.

¹⁹⁵ Koraltürk, **Ekonominin Türkleştirilmesi**, s. 98.

¹⁹⁶ Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, s. 165.

¹⁹⁷ Bostancı, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁹⁸ Koraltürk, **Ekonominin Türkleştirilmesi**, s. 98.

¹⁹⁹ Akalın, **a.g.e.**, s. 90

²⁰⁰ **A.e.**, s. 86.

tahammül göstermemektedir.²⁰¹ İzmir İktisat Kongresi sırasında İstanbul'a olan tutumu Ahmet Hamdi şu sözleri ile ifade eder;

... Kongre'nin devamlı bir örgütleşme haline gelmesini istiyorduk. Fakat İzmir'de içine girerek şahit olduğumuz Ankara'nın havası, İstanbul'un herhangi bir davada önderlik etmesine karşıydı. İktisat Vekili Mahmut Esat Bey İstanbul delegelerini ve nedense beni hiç de iyi karşılamamıştı.²⁰²

Yapılması düşünülen İzmir İktisat Kongre'sinin İzmir'in tercihi ise bu kentin yaşadığı Yunan İşgaline bir tepki olmasındandır.²⁰³ Plaggenborg'un ifadesiyle İzmir'in eski şehir merkezi, yangından sonraki haliyle ülkenin genel görünümünü çağrıştıran uygun bir dekoru.²⁰⁴ İzmir, tam bir Türk Şehri'dir ve Milli Mücadeleyi temsil etmektedir. Henüz Türkleşmemiş İstanbul, İngiliz, Fransız ve İtalyan askerlerinin işgali altındadır.²⁰⁵ Kongre yeri konusunda Şubat 1923 Hakimiyet-i Milliye'de yazan İzmir Mebusu Tahsin Bey'in sözleri de ülkenin ekonomik durumu ile yabancı devletlere verilecek mesajlarda kongre yerinin İzmir seçilmesini isabetli bir karar olarak yorumlamaktadır:

...Anadolu'nun ta içlerinden gelen muhterem müstahsiller İzmir Kordon'undan geçerken ve şimdi kısmen mübadele, remâd olan yerleri gezerken o âli binaların Ayşe'nin teri ve Ali'nin tırnağı ile meydana geldiğini ve tam iki asırdan beri karşısında güneş altında hayat yıpratarak ellerine geçen istihsalâtın Jorjlar, Hamparsanlar, Atanasolalar tarafından ne yolda istihaleye uğradığını büyük bir nazar-ı nefret ve intibah ile görecekler ve sonra bir kendi hallerine, bir de o baykuş yuvalarına bakıp senelerce kanlarını emen nankörlere karşı iktisaden de derin ve lâ-yezâl bir hiss-i intikam besleyeceklerdir. Hiç şüphesiz ki milletin göz yaşı ve alın teri üzerine kurulan bu sefahatlerin yandığından, yıkıldığından ve içlerindeki def ve ref olmasından dolayı ulu Tanrıya şükürler ederek (gâvur İzmir'i) bütün masasıyla (Müslüman İzmir'i) diye selamlayacaklardır. İşte şu nokta-i nazardan kongrenin İzmir'de yapılmasında büyük bir isabet-i nazar vardır.²⁰⁶

Toplumsal ilerlemenin ve kalkınmanın, ekonomik gelişmeye bağlı olduğunun her fırsatta dile getirildiği bir dönemde Mustafa Kemal'e göre Erzurum

²⁰¹ Başar, "Gazi bana çok kızmış...", s. 155.

²⁰² A.e., s. 153.

²⁰³ Kazgan, *Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 56.

²⁰⁴ Plaggenborg, *a.g.e.*, s. 202.

²⁰⁵ Başar, "Gazi bana çok kızmış...", s. 139.

²⁰⁶ Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, s. 36.

kongresi “felaket noktasına gelmiş bir milleti” kurtarmak açısından ne denli önemli ise İzmir’deki kongre de iktisadi açıdan millet kurtarmak açısından o denli önemlidir.²⁰⁷ Kongrenin açılış konuşmasında belirttiği gibi “Siyasi ve askeri muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsun iktisadi zaferle terviç edilemezse semere, netice payidâr olamaz”.²⁰⁸ Çünkü Mustafa Kemal’e göre içinde bulunulan devrin milli tarihini yazabilmek için kalemler, sapanlar olacaktır.²⁰⁹ Ayrıca Kongre iktisadi bağımsızlığı temin etme ve ilerletme amacının iletilmesi bakımından da önemlidir.²¹⁰

Bu konuda, 15 Şubat 1923 tarihinde Vakıf Gazetesi’ne Ahmet Emin (Yalman) iktisat kongresinin “zahmetleri telafi etmeye” yetecek en önemli faydasının, Türk milletinin alakalarının ne istikamette olduğunu harice ve dahile gösterebilmek olduğunu yazarken, kongrenin tam da Lozan müzakerelerinin iktisadi sorunlar yüzünden görüşmelerin kesildiği sırada olacak olmasının “hüsnü tesadüf” olarak nitelemektedir.²¹¹ Kongre’nin İzmir’in Yunanlardan kurtuluşunun bir kaç ay sonrası ve Lozan görüşmelerinin tıkanıp bir sırada yapılmış olması bir tesadüf ya da bir rastlantı olmaktan uzaktır.²¹² Kongrenin en belirgin amacı, Lozan görüşmelerinin sürdürüldüğü Batılı devletlere karşı mesaj ve güven verme kaygısıdır. Yeni yönetim bir yandan ekonomik gelişmeyi önemseydiğini göstermek isterken diğer yandan ülkenin var olma şartlarını ekonomik imkânlar ile iç içe değerlendirmektedir.²¹³ Mahmut Esat ise her fırsatta kongrenin amacının ekonomik kesimlerin isteklerinin anlaşılması olarak belirtmektedir. Konu üzerine basın mensuplarına demeç veren iktisat vekili Mahmut Esat beye göre amaç ekonominin gelişmesinin teminidir.²¹⁴

²⁰⁷ A.e., s. 256.

²⁰⁸ Türkiye Ekonomisinin 50 Yılı, s. XII.

²⁰⁹ A.e., s. XIII.

²¹⁰ Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi, s. 9

²¹¹ A.e., s. 42.

²¹² Koloğlu, Bir Çağdaşlaşma Örneği ..., s. 127.

²¹³ Bostancı, a.g.e., s. 30.

²¹⁴ A.e.

Türkiye’de ilk defa yapılacak bu kongre için herkes hem fikir değildir. Hatta aralarında Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey²¹⁵’in olduğunu bazı mebuslar, kongreden evvel daha acil işlerin çözüm beklediği konusunda İktisat Vekili’ni eleştirmekte ve böyle bir kongreyi gereksiz görmektedir.²¹⁶ Ali Şükrü Bey’in kongrenin yapılacağını gazetelerden öğrendikleri konusu, tartışmaların başlangıcını oluşturmuş, kongrenin yapılma gerekçesi hakkında İktisat Vekili Mahmut Esat Bey eleştirilerin hedefi olmuştur.

Kongrenin gerekçesini Mahmut Esad Bey ise;

...Memleketin iktisadiyatı uzun senelerden beri unutulmuştur. İktisat âmilleri dinlenmemiştir. Bu meslek adamlarını dinlemek ve onların dileklerine göre bir İktisat Programı vücuda getirmek, doğrudan doğruya memleketin vicdanını ve kalbini dinliyerek bir program vücuda getirmek lâzımdır ve bu çok hayırlı olur... Türkiye’nin her tarafı bir olduğu halde mesafenin uzaklığından ve yolların fenalığından İstanbul’daki tüccarlarımız Avrupa’nın uzak memleketindeki tüccarları tanıdıkları halde, İstanbul’daki çiftçilerimiz uzak memleketlerdeki çiftçileri tanıdıkları halde, maalesef Erzurum’u, Diyarbakir’i Bitlis’i tanımayacak kadar feci bir vaziyettedirler. İstedik ki, aynı zamanda büyük içtimada, yekdiğerini tanımayan memleketin öz evlâtları birbirlerini ve memleketin iktisat ihtiyaçlarını bir kere de bir arada düşünsünler, bir arada toplu olarak iktisat işlerini halletsinler.²¹⁷

şeklinde açıklamaktadır. Mahmut Esad’a göre İstanbullu tüccarlar Avrupalı meslektaşlarını tanıdıkları halde, Anadolu’nun birçok yerinde kimlerin ne ürettiklerinden haberdar bile değildirler.²¹⁸

Ali Şükrü Bey, yapılması planlanan iktisat kongresi ile kongrenin istişari olmaktan ve alınması muhtemel kararların temennilerden öte gidemeyeceğini açıklamaktadır.²¹⁹ Ali Şükrü’ye göre birbirlerinin işleri hakkında bilgi sahibi olmayan yaklaşık iki bin kişinin toplanmasına, her meslekten kişilerin kongreye çağrılmasına gerek yoktur. “Yoksa böyle her meslek erbabından mürekkep çorba şeklinde, aşure gibi kongre olmaz” sözleriyle karşı çıkmaktadır.²²⁰ Kongrenin lükse

²¹⁵ Tan Gazetesi sahibi Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey, 27 Mart 1923’te aniden ortadan kaybolmuş, 2 Nisan 1923’te cesedi bulunmuştur. Bu olayın mecliste yankıları uzun süre devam etmiştir. **Kaynak:** Demirel, **a.g.e.**, s. 507-511.

²¹⁶ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C: XXVII, İ:187, 5.2.1339, s. 170-178.

²¹⁷ **A.e.**, s. 171.

²¹⁸ Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi**, s. 26.

²¹⁹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C: XXVII, İ: 187, 5.2.1339, s. 175.

²²⁰ **A.e.**, s. 181.

kaçtığını, memleketin asıl problemlerinin çözüm beklediğini, kongreye gidecek bazı delegelerin yoksul olan halktan para topladığını ifade ederek:²²¹

...Fakat vekil bey, acil ve kabili icra işleri yapmıyor da lüks olan, Avrupa da bazı mütaalatı celb edecek mahiyette bulunan muazzam bir iş yapmak istiyor ki, bunun neticesi sıfırdır.²²²

diyerek ile eleştirmektedir.

İktisadi bir politikanın kongre ile belirleneceği tahmini iktisat Vekâletine olan güveni sarsmaktadır. Bu konuda 25 Şubat 1923'te Vakit'te verdiği demeçte ise Mahmut Esad, iktisat Vekâleti olarak iktisat siyasetlerinin programını tespit ettiklerini ancak özellikle savaşıardan yorgun düşmüş memlekette, iktisadi hayatta olanlardan sorunlarını, ihtiyaçlarını dinlemek istedikleri için kongreyi toplama kararı aldıklarını yineleyerek bu eleştirilerin yersiz olduğunu kanıtlama çabasına girmektedir.²²³ Meclis görüşmelerinden anlaşılacağı üzere yeni yönetimin uygulamak istediği ekonomi politikaları henüz bir plana ve programa oturmamıştır. Bu anlamda İzmir'deki kongrede alınacak kararlar, yeni yönetime bu konuda bir yön verecektir.

17 Şubat'ta başlayan kongrenin Türkiye'nin gelecek yıllarda çizeceği iktisat politikalarına yön verecek olması bakımından önem arz ettiğini söylemek mümkündür. Ancak belirlenecek ekonomi politikası bakımından bakıldığında, alınan kongre kararlarının İttihat ve Terakki'nin uygulamaya çalıştığı Milli İktisat düşüncesinin bir devamı mı yoksa milli iktisat düşüncesinden bağımsız yeni bir liberal ekonomi politikası mı olduğu tartışmalıdır. Kongre'nin toplanma biçimine bakıldığında her meslekten ya da örgütten alınan taleplerin tam anlamıyla bir iktisat politikası oluşturmaya yetmeyeceği bilinen bir gerçektir. Ancak 21 Mart 1923 tarihinde Akşam Gazetesi'nde Ahmet Muhiddin'in de belirttiği gibi, ekonomik amaç tam olarak gerçekleşmemiş olsa bile siyasi amaç başarılı bir şekilde gerçekleşmiş,²²⁴ dış basına gerekli mesajlar iletilmiştir.

²²¹ A.e., s. 175.

²²² A.e., s. 175-176.; Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, s. 22.

²²³ Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, s. 8.

²²⁴ A.e., s. 289-290.

Çavdar, İzmir İktisat Kongresi'ni emperyalist ulusların ve onların İstanbul'daki işbirlikçilerinin Ankara'nın niyetlerini test ettikleri bir arena olduğunu yazarken²²⁵ Boratav ise kongrenin sembolik önem taşıdığını belirterek, yeni rejimin karşılaşabileceği tüm iktisat politikası sorunlarının tartışıldığı, çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi gruplarının oylarıyla kararların alındığı bir forum olduğunu, Milli Mücadele yıllarında Ankara ile sağlıklı ilişkiler kuramamış olan İstanbul ve İzmir'in Türk-Müslüman sermaye çevrelerinin siyasi iktidar ile kaynaşması için ilk adımı oluşturduğunu yazmaktadır.²²⁶ Akalın'a göre ise kongre kararları, toplantıya katılan meslek mensuplarının devlete verdikleri "iktisadi dilekçe" mahiyetindedir.²²⁷ Bostancı'ya göre kongre liberal unsurlar taşımakta; kalkınmada özel girişim fikrinin esas alınacağı görüşünün ağırlıkla işlenerek, ekonominin yabancı sermaye yatırımlarına açık olduğu belirtilmekte ve böylelikle Lozan öncesi Batılı devletlere siyasi ve sosyal yaklaşımlar için mesaj verilmek istenmektedir.²²⁸ M. Finefrock'a göre ise hem izlenen politikaların liberal olarak nitelendirilmesi hem de kongrede de liberal düşüncenin egemen olması mitten başka bir şey değildir.²²⁹

Buğra, kongrede belirlenen ilkeler doğrultusunda, serbest girişimin egemen olduğu bir ekonomi düzeninin kurulması konusunda açık bir uzlaşmanın oluştuğunu ifade etmektedir. Söz konusu ilkelerin hem milli girişimcileri özendirici teşvikleri hem de modern bir piyasa ekonomisinin işlemlerini olanaklı kılacak kurumsal yapılanmayı ve mülkiyet rejimini öngördüğünü aktarmaktadır.²³⁰ Ahmad ise kongrede ortaya atılan önlemlerin temel hedefinin bir milli ekonominin kuruluşunu ilerletmek ve doğmakta olan Cumhuriyet devletinin sosyoekonomik temelini kısa sürede oluşturacak ekonomik güçleri geliştirmek olduğunu aktarmaktadır.²³¹ Toprak'a göre kongrenin söylemi liberal öğeler içermekle birlikte, ulusal çıkarlar

²²⁵ Çavdar, "Siyaset Açısından İstanbul- Ankara İkilemi", s.34.: Yazar, İstanbul ile Ankara çatışmasını anlatırken Ankara'ya bağımsızlık ve mücadele alanında oldukça fazla anlamlar yüklemektedir. Ona göre, İstanbul Ankara'ya tepeden bakan, horgören aşağılayan tutumunu hep sürdürmüş, Ankara'yı hep bir engel olarak görmüştür. Çavdar için İstanbul emperyalistler ile işbirliği yapmış kişilerden oluşmakta iken Ankara ise Cumhuriyet'in yapı taşıdır.

²²⁶ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, 15. Bs., İstanbul, İmge Kitabevi, 2011, s. 45.

²²⁷ Akalın, **a.g.e.**, s. 99.

²²⁸ Bostancı, **a.g.e.**, s. 30.

²²⁹ Varlı ve Koraltürk, **a.g.e.**, s. 135.

²³⁰ Buğra, **Devlet ve İşadamları**, s. 144.

²³¹ Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, çev. Fatmagül Berktaş, 4. Bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, 1999, s. 186-187.

sürekli vurgulanmakta ve devletin bir biçimde devreye girmesini gerektirecek ortam oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu anlamda kongrede devletçiliğin nüvelerini görmek mümkündür.²³² Tekeli ve Şaylan'a göre ise kongrede çıkan iktisat politika önerilerinin, milli burjuvazi yaratmaya yönelik liberalist politikalardan ibaret olduğu görüşündedir.²³³

Yeni yönetimin iktisat sorunlarını dile getirdiği ve her meslek grubunun devletten isteklerini belirttiği kongreye her ne kadar mesleki temsil ile üyelerin gönderilmesi istenmiş olsa da mevcut duruma bakıldığında temsil edilmesi gereken gruplar ile onları temsil edenler arasında büyük farklar bulunmaktadır. İşçi ve sanayii üyeleri daha çok bürokratlardan ve vekillerden seçilmekle birlikte, İstanbul işçilerini temsil eden Amele Birliği, tüccar temsilcinin ifadesiyle, “tüccarın bir kukla teşkilatından, bir paravandan ibaret” kalmakta; tüccar ve çiftçi temsilcilerinin ise gerçekten ticaret sermayesi ve büyük toprak unsurlarından oluşmaktadır.²³⁴ Şefik Hüsnü 10 Şubat 1923 Aydınlik'a yazdığı yazıda, kongrede işçi sınıfının temsili meselesinin ihmal edildiğini, mevcut amele cemiyetlerine, toplu işçi zümrelerine müracaat etmek yerine, vali tarafından tayin usulü gönderilmelerinin yanlış olduğunu ifade etmektedir.²³⁵ Avcıoğlu'na göre ise kongrede kuvvet dengesizliği mevcuttur. Toplumda sınıflararası kuvvet durumu tüccar ve büyük çiftçi lehine görünmektedir. Örneğin kongrede toprak reformu konusunda karşı çıkanların başında çiftçi temsilcileri gelmektedir.²³⁶ Tarım işçisinin ve özellikle toprağa sahip olmadan çalışan ortakçı ve yarıcılar kongrede temsil edilmemiştir. Ökçün bu konuda çiftçi grubunun iktisadi esaslarına bakıldığında daha çok toprak sahibi çiftçilerin yararına olabilecek esaslar olduğu tespitini yapmaktadır.²³⁷

Tan Gazetesi'nin verdiği bir habere göre Mersin'den çiftçiler delegesini temsilen zürradan Mersin Mebusu Yusuf Ziya Bey ile, Hacı Yakup Ağazade Hacı Ömer Bey ve Hıdır Oğlu Ali Efendi seçilirken, Amele Delegesi olarak Mersin'de

²³² Koraltürk, **Ekonominin Türkleştirilmesi**, s. 105.

²³³ **A.e.**

²³⁴ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 45.

²³⁵ Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi**, s. 46-49.

²³⁶ Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, s. 169.

²³⁷ A. Gündüz Ökçün, “1923 Yılında İzmir’de Toplanan Türkiye İktisat Kongresi’nde Kabul Edilen Esaslar”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C: XXIII, S:1, 1968, s. 55.

yayınlanan Doğru Öz gazetesi sahibi ve başmuharriri Ata Çelebi seçilmişlerdir. Temsilcilerin seçilmesinde servete bakılmayacağı hususu bulunmuş olsa da bu örnekte de görüldüğü gibi bir bölgenin ileri gelen vekili ya da eşrafının kongreye seçildiğini görülmektedir.²³⁸ Oysa ki Kongrenin ardından Mahmut Esad’la yapılan bir mülakatta kongrenin faydalı taraflarından birini mesleki temsilin ne dereceye kadar kabil-i tatbik ve faydalı olabileceğini tedricen göstermesi oluşturmaktadır. Türk Milleti’nin zannedildiği gibi sadece harp ve darp milleti olmadığı, yabancıların tecavüzünden nefes alınca, memleketin asrın manasına layık bir şekilde gelişebilmesi için medeni işlerle iştigale başlayabileceği mesajı verilmektedir. Kısacası kongrede Türk Milleti’nin iktisat sahasında kabiliyetsiz olmadığını gösterilmek istenmektedir.²³⁹

Kongre süresince Osmanlı Devleti’nin “jandarma devleti”, genç Türkiye’yi ise “iş devleti” olarak tanımlamalara sıkça rastlanmaktadır.²⁴⁰ Ahmet Muhittin’de bu nitelemeyi devam ettirip Akşam’da 14 Mart 1923 tarihli yazısında eski devleti “zabıta devleti” olarak belirttikten sonra, bütün vazifelerinin asayişini temin ve idame etmek ile harp için hazırlıklar icra ettiğinden bahsetmektedir.²⁴¹ Yazara göre artık Türk Milleti yıllardır beklediği hükümeti bulmuştur ve bu hükümet Anadolu’daki Milli Türk hükümetidir.²⁴² Ahmet Muhittin’in kongreden beklentileri oldukça yüksektir. Ona göre tarihin mühim olaylarından ve dönüm noktalarından birini oluşturacak kongre büyük dönüm gününün “incili” olacaktır.²⁴³

İzmir İktisat Kongresi’nde konuşan İktisat Vekili Mahmut Esad Bey, “Türkiye ekonomisi var olan sistem ve siyasetlerin hiç birinin benzeri olamaz” diyerek izlenecek yolla ilgili daha önce duyulmamış bir kavram olan “*Yeni Türkiye İktisat Mektebi*” terimini kullanır.²⁴⁴ Konuşmasında diğer devletlerden daha farklı bir yol izleyeceklerini belirtirken Devletleştirme kelimesini kullanan Mahmut Esad, ortaya konulan kavramın ülke ihtiyaçlarına ve koşullara göre şekilleneceğinin mesajını vererek, kongreden beklenen netliğin dışında, akıllarda soru işareti

²³⁸ A.e.

²³⁹ Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, s. 332-333.

²⁴⁰ A.e., s. 334.

²⁴¹ A.e., s. 277.

²⁴² A.e., s. 278.

²⁴³ A.e., s. 279.

²⁴⁴ Bostancı, a.g.e., s. 32-33.

bırakacak açıklamalar yapmaktadır. Her ne kadar basına verdiği demeçte uygulayacakları iktisat politikasının belli olduğunu ifade etmiş olsa da Mahmut Esad, yeri geldiğinde devletleştirme yapılmasını yeri geldiğinde özel girişime destek verilecek olmasını, ülkenin koşullarına göre ekonomi politikası uygulayacaklarını ifade etmiş olması, uygulanacak ekonomi politikaları konusunda net olunmadığını göstermektedir.

... Memleketimizin iktisadi mana ve ihtiyacına iktisat tarihimizin ruhiyatına muvafık başlı başına bir iktisat siyaseti, takip eylemek mecburiyetindeyiz. Biz iktisat meslekleri tarihinde mevcut mekteplerin hiçbirisine mensub değiliz. Bizim de yeni Türkiye'nin yeni iktisadi manasına göre yeni bir iktisat mektebimiz vardır. Buna ben –Yeni İktisat Mektebi- diyorum. Yukarıda zikrettiğim mekteplerden hiç birisine mensub olmamakla beraber memleketimizin ihtiyacına göre bunlardan istifade etmeyi de ihmal etmeyeceğiz. Yeni Türkiye'nin muhtelif bir iktisat sistemi takip etmesi gereklidir. İktisadi teşebbüs kısmen devlet ve kısmen teşebbüsü şahsi tarafından deruhte edilmelidir. Hülasa bazı hususatta, iktisadiyatımız devletleştirme usulünü takip edecek, bazı hususatta iktisadi teşebbüslerini şahsi teşebbüslere terk edecektir.²⁴⁵

Mahmut Esad'a göre mevcut devlet sistemleri milletlerin başında “entrikacı zümrelerin sahiplikârlığını idame”den başka bir şey değildir. Liberal sistem Türkiye'nin milli iktisadını felakete uğratmış (Tanzimat ve Meşrutiyet) bir sistemdir. Yeni Türkiye İktisat Mektebi olarak adlandırdığı ise bu sistemlerden hiçbirisi değildir Ancak yeri gelindiğinde ve gerekli görüldüğü alanlarda yine mevcut sistemlerden istifade edilebilecektir.²⁴⁶ Kredi, sanayi, ziraat, işçi, ticaret gibi büyük teşebbüs gerektiren işlerde devlet himaye ve müdahale etmelidir. Öncelikle çözülmesi gereken mesele kredi meselesidir. Aksi halde yabancıların esiri olmaktan öteye gidilemeyecektir.²⁴⁷

İktisat Vekili Mahmut Esad'ın yukarıdaki sözleri bir düş kırıklığı yaşatmıştır. Bu düş kırıklığı basında yer bulmasına rağmen yine de beklentilerden vazgeçilmemiş, Mahmur Esad'ın sözleri, vekilin bildiklerini anlatmak istemediği, bunun sebebinin de muhtemelen kongreyi yönlendirmek istemediğinden

²⁴⁵ Koç, **a.g.e.**, s. 151.

²⁴⁶ Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi**, s. 334.

²⁴⁷ **A.e.**, s. 335.

kaynaklandığına dair olarak yorumlanmıştır.²⁴⁸ Ancak Ahmet Muhittin İktisat vekilinin konuşmasında vurguladığı ‘devletleştirme’ kelimesine karşı aynı hassasiyetle davranmayıp kesinlikle reddetmiştir. Devletin her alanda müdahalesinin kabul edilemeyeceğini belirterek İktisat vekilinin sözlerine açıklık getirmesini istemektedir:

...Biz Devletin tanzim, tevcih ve idare etme faaliyetine hararetle taraftar olabilirsek de devletleştirme usulünü öyle kolay kolay kabul edemeyiz. Bu hususta vuzuh ve sarahatin temini zaruridir.²⁴⁹

Ekonominin nasıl bir kurumsal yapı içinde gelişeceği İktisat kongresinde alınan kararlarla daha net bir şekil almaktadır. Bu kongrede ulusal ekonomiden sık sık söz edilmekle birlikte yukarıda açıklanan isteklerden de anlaşıldığı üzere milli ekonomi Türk olan girişimcilerin, eski yabancı tüccarın yerine geçtiği, Türk bankalarının yabancı bankaların yerini aldığı bir ekonomi olarak düşünülmektedir. Türkiye’nin 1923lerdeki ekonomik yapısı içinde eski azınlıkların yerine Türklerin geçmesi ile ulusal ekonominin büyük ölçüde gerçekleştirileceği varsayılmakta ulusal ekonomiyi kurmak için yeni kurumsal düzenlemelere ihtiyaç görülmemektedir.²⁵⁰ Ekonomi böylelikle eski kurumlarıyla işleyişine devam edecektir.

Tüccar, sanayici ve çiftçi gruplarının hazırladıkları raporlar özel girişimin çıkarlarını yansıtmış ve kongreye kendi damgalarını vurmuşlardır.²⁵¹ Kongreye egemen olan görüş; “devlet bizi her planda desteklesin” görüşüdür. Liberalizm, ideolojik planda savunulsa dahi, iş çevreleri liberalizmi rekabet alanları daraldığı ölçüde reddetmektedir.²⁵² Çavdar’a göre İzmir İktisat Kongresi yapıldığında Müslüman ticaret burjuvazisi, artık devlet müdahalesini kendi amaçları doğrultusunda yönlendirecek olgunluğa ulaşmış ancak ulusal bir kalkınmaya fazla eğilimli olmamıştır.²⁵³

²⁴⁸ A.e., s. 279.

²⁴⁹ A.e., s. 280.

²⁵⁰ Tekeli ve İlkin, **1929 Dünya Buhranında...**, s. 34.

²⁵¹ Tunçay, **Tek-Parti...**, s. 185.

²⁵² Avcioğlu, **Türkiye’nin Düzeni**, s. 178.

²⁵³ Keyder, “Türk Demokrasisinin Ekonomisi”, s. 46.

Kongrede hemen hemen her şey devletten talep edilmektedir ki yeni kurulan bir devletin o günlerdeki ekonomik şartları da başta sermaye ve girişimci eksikliği gibi sebepler bu taleplerin normal bir durum olduğunu göstermektedir. Kongredeki ortak düşünce devletin piyasaları yaratması ve yönetmesidir. Akalın'a göre her şeyin devletten beklenmesi düşüncesi, devletin himayesinde oluşturulacak bir kalkınma veya sanayileşmenin doğuracağı burjuvazinin asıl ilgi alanının giderek rant paylaşımına kaymasını beraberinde getirecektir. Siyasi ve iktisadi iktidarların tekelleşmesi, dolayısıyla yolsuzlukları ve çürümeyi de davet edecektir. Yazara göre Atay'ın Çankaya'sında ve Yakup Kadri'nin Ankara'sında bahsedilen yolsuzluklar İzmir İktisat Kongresi'nde seçilen devlet kapitalizmi modelinden kaynaklanmaktadır.²⁵⁴ Akalın'a göre İzmir İktisat Kongresi, kalkınmayı bir kamu hizmeti olarak devletin işlevleri arasına katmış ve belki de en önemlisi kılmıştır. Devletçiliğe giden ilk adım bu kongrede atılmıştır.²⁵⁵

Kongre sona erdiğinde kabul edilen kararlar "Misak-ı İktisadi" adı altında yayınlanıp kabul edilmiştir.²⁵⁶ Daha çok yemin ve ahlaki önermeler ile ilgili olan bu kararlar ulusal bir yemin olarak da görülebilir. İktisat yemini olarak kabul edilen ilkeler, kongre başlangıcındaki iktisat envanteri tespitinden uzak olup ahlaki göndermeler üzerine kuruludur.²⁵⁷ Öncelikle yemin, bir kutsallık alanına atıfla kolektif bir bağlayıcılığı öngörmektedir. Esasen toplum hafızasının arka planında önemli bir motivasyon alanıdır. İkinci olarak Misak-ı Milli'de olduğu gibi toplumsal bir coşku amaçlanmaktadır. Ülkedeki ekonomik gerçekliğe bakıldığında, toplum özünde bu coşkudan uzaktır. İktisadi misakının kolektif çıkarılara yönelik ahlaki önermeleri, bu coşkunun üretilmesini amaçlamaktadır.²⁵⁸

2.5.2. Mesleki Temsil ve Halkçılık

Mesleki seçim ya da mesleki temsil, yeni yönetimin ileride şekillendirmek istediği ekonomi politikalarına yön verilmek istenmesi bağlamında önem taşımaktadır. Sınıflı bir toplum olmadığı mesajının sıklıkla yinelenmesi tesadüf

²⁵⁴ Akalın, **a.g.e.**, s. 94.

²⁵⁵ **A.e.**, s. 95-96.

²⁵⁶ Koraltürk, **Ekonominin Türkleştirilmesi**, s. 99.

²⁵⁷ Bostancı, **a.g.e.**, s. 39.

²⁵⁸ **A.e.**

değildir. Zürcher'e göre; İttihatçılar ile Kemalistler arasındaki ortak noktalardan biri, her ikisinin de sınıfların rolünü ve sınıf mücadelesini keskin biçimde reddetmeleridir. Yazara göre hem İttihatçı hem de Kemalist politikalar, milli burjuvazi yaratma amacı taşımakta ve mülkiyet ilişkilerinde herhangi bir değişikliği reddetmektedirler.²⁵⁹

Yönetimin halkçılık anlayışının bir ürünü olan mesleki seçim ilkesi konusunda Mahmut Esad her mesleğin mecliste temsil hakkına kavuştuğu sürece, yabancıların ekonomideki etkinliği azalacak ve ülke ilerleyecektir;

...Memleketimizde şayet mesleki seçim esasını kabul etmezsek emperyalist memleketlerde meşrutiyetsever geçinen tabakanın halkı aldatarak anayasadan, hürriyetten bahsetmesine benzeriz. Halk buraya gelmedikçe, halk burada mukadderatını idare etmedikçe, hiçbir zaman hakkına kavuşması imkânı yoktur ve biz elimizdeki bu kanunlarla, bu anayasalarla onlarla feci suretle alay ediyoruz. Bendeniz ancak çiftçi tabakasının çıkarları ile, demirci tabakasının çekiçleri ile ve dabbak tabakasının önlükleri ile bu Meclis'e girdiği zaman memleketin kurtulduğuna inanabilirim. Efendiler, bu tabakanın hükümetten atılması dolayısıyledir ki, bu memleket üç asır inliyor. Bu tabaka, yani memleketin iktisadi hayatı demek olan o hakikî tabakası, o serveti ve bu memleketin efendisi memleketin idaresinden çıkarıldığı içindir ki yabancı insanlar memleketin mukadderatına hâkim olmuş ve bu memleket felaketten felâkete sürüklenmiştir. Çünkü o tabaka, hiçbir zaman bu memleketi duyamaz, bütün varlığı ile hissedemezdi. Bu memleketi hissedebilecek olan memleketin iktisadi hayatında meslek sahipleridir.²⁶⁰

Mahmut Esad bu görüşlerini İzmir İktisat Kongresi'nde denemek fırsatını bulsa da kongre mesleki temsil ilkesinden uzaktır. Sözüünü ettiği çıkarlıları temsilen büyük çiftlik sahipleri yer almaktadır.²⁶¹ Kongre sonrası vermiş olduğu mülakatta ise Esad, mesleki temsilin ne dereceye kadar uygulanabilir olduğunu göstermesi açısından kongreyi oldukça faydalı bulmuştur.²⁶² Ancak kongrede iş çevrelerinin temsilcilerinin liberal politikaların benimsemesi yönünde oy kullanmaları²⁶³ sebebiyle Mahmut Esad'ın mesleki temsil fikri kabul görmemiştir. Hatta korporatist

²⁵⁹ Zürcher, **Bir Ulusun İnşası**, s. 235.

²⁶⁰ Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, s. 174.

²⁶¹ **A.e.**

²⁶² Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi...**, s. 332-333.

²⁶³ Örneğin işçi grubunu iktisadi esasları içerisinde 3. maddede "Mebus ve belediye intihaplarında temsil mesleği usulünün kabulü" konusunda ticaret grubu bu karara karşı oy bildirmiştir. **Kaynak:** Ökçün, "...Türkiye İktisat Kongresi'nde kabul edilen...", s. 96.

düşünce kongrenin sonraki yıllarda da düzenli olarak toplanması fikrini fiilen ortadan kaldırmıştır.²⁶⁴

Toprak'a göre yeni yönetim, yeni toplumsal düzende mesleki örgütlerin egemenliğine dayalı halkçılıkta karar kılmaktadır. Sınıflı toplumları “meslek devri” izlerken, “Meslek devri” ise siyasal halkçılığın yok edemediği “iktisadi tabakalar”ı ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Sınıf adı verilen tabakalar “meslek devri”yle son bulacaktır. Meslek devrinde toplumsal halkçılık egemen olacak, toplumda “semiyye, kast, tarik, ocak, sınıf diye birtakım inhisarcı yahut imtiyazlı zümre ve tabakalar” bulunmayacaktır.²⁶⁵ Avcıoğlu'na göre ise mesleki temsili hayata geçirmek için halkçılık tek yol sayılmaktadır.²⁶⁶ Gökalp'e göre ise halkçılık; sınıflararası, zıddiyetleri reddeden, fakat herkese fırsat eşitliği sağlayan, sosyal adalet ve dayanışmayı gerçekleştirmeye yönelik bir harekettir.²⁶⁷ 1920 öncesinde Anadolu halkı İstanbul için, vüzerâ ve vükela için, padişahlar için çalışmış, kan dökmüştü. Fakat şimdi kendi varlığı ve kendi özgür yaşamı için savaşmaktaydı. Bu nedenle oluşturulacak yeni toplumsal düzen kendi içinde, kendine düşman bir sosyal sınıf yaratmamalı, tüm halkın özlemine cevap verecek nitelikler taşımalıdır.²⁶⁸ Güneş ise ulusal bilincin devlet politikasına yansımadağı yerde ulusalcılıktan söz etmenin hayalcilikten öteye gidemeyeceğini bu nedenle Halkçılık düşüncesinin, siyasal, toplumsal ve ekonomik açıdan ulus bilinci yaratması ve ulusal devletin temel öğelerini ortaya koyması bakımından önemli bir düşünce kaynağı olduğunu ifade etmektedir.²⁶⁹

Mustafa Kemal'in zihninde, ekonomik gelişme ve kalkınmanın dinamik gücü olarak girişimci bir sınıfın oluşturulması yatmaktadır. Ancak zihinlerde tasavvur edilen düşüncede; Batılı toplumların sınıflı yapıya sahip olması ve bu sınıflar arasında uzun yıllar boyu yaşanan iktidar mücadeleleri endişe yaratmaktadır. Böyle bir gelişmenin, merkezi iktidarın egemenliğini zayıflatacağı ya da sekteye uğratacağı kaygısı bulunmaktadır.²⁷⁰ Mustafa Kemal 7 Şubat 1923

²⁶⁴ A. Kansu, **a.g.e.**, s. 260.

²⁶⁵ Toprak, **Milli İktisat -Milli Burjuvazi**, s. 22.

²⁶⁶ Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni...**, s. 173.

²⁶⁷ **A.e.**

²⁶⁸ Güneş, **a.g.e.**, s. 231-232.

²⁶⁹ **A.e.**, s. 235.

²⁷⁰ Bostancı, **a.g.e.**, s. 38.

tarıhli konuşmasında Batı'nın mevcut sınıflı toplum yapısı ile Türkiye'nin kıyaslanamayacağı düşünceğini şu cümleler ile aktarmaktadır:

...Avrupalı partiler kendi sosyal realitelerinin bir gereği olarak sınıflı bir toplum yapısında, sınıf çıkarlarını esas alarak kurulmuşlardır. Toplumun tamamı bakımından acıklı durumlar yaratan bu anlayışa Türkiye'nin katılması mümkün değildir. Üstelik henüz Türkiye'de Batılı anlamda sınıflar oluşmuş değildir. Çeşitli meslekler bulunmakla birlikte, bunları sınıflar olarak düşünmek ve ayırmak imkânı yoktur; hepsi halktan ibarettir.²⁷¹

Ülkede bir sınıf meselesi olmadığını belirten Mahmut Esad, ülkede tüccar, çiftçi, sanayi ve işçinin doğrudan doğruya yabancı sermayenin esir ve hizmetkârı olduğunu ve bu zümrelerin bu sebeple birleşmesi gerekliliğini üzerinde durmaktadır. Ancak bunu ifade ederken yabancı sermayeye karşı olunmadığı fikri özellikle belirtilmektedir.²⁷² Mustafa Kemal'in İzmir İktisat Kongresi açılış konuşmasında belirttiğı gibi ülkedeki tüm üretim ve ticaret faaliyetlerini yürüten kesimler birbirine muhtaçtırlar:

...Bizim halkımız menfaatleri yekdireğinden ayrılır. Sınıf halinde değil; bil'âkis mevcudiyetleri ve muhassasla-ı mesaisi yekdireğine lazım olan sınıflardan ibarettir. Bu dakikada sâmilelerin çiftçilerdir san'atkârlardır, tüccarlardır. Ve ameledir. Bunların hangisi yekdireğinin muarız olabilir? Çiftçinin san'atkâra, san'atkârın çiftçiye ve çiftçinin tüccara ve bunların hepsine, yekdireğine ve ameleye muhtaç olduğunu kim inkâr edebilir?²⁷³

“Asrın iktisat cidâline girerken münferid değil fakat toplu bulunmak mecburiyeti”,²⁷⁴ oluşabilecek herhangi bir sınıf çatışmasının milli davaya ihanet olarak algılanmasına sebep olmaktadır. Ahmet Hamdi ülkedeki sınıf çatışmasının iktisadi gelişmeyi sekteye uğratacağı görüşünü şu cümlelerle paylaşmaktadır:

...Halbuki sınıf kavgası milli davaya ihanet demektir. Biz henüz işçisiyle, tüccarıyla, sosyal sınıfları teşekkül etmemiş bir toplum olduğumuz için, yapacağımız iş, Türk olarak bu sınıfları yaratmak ve aynı zamanda bunların

²⁷¹ A.e., s. 47.

²⁷² Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi, s. 263.

²⁷³ Türkiye Ekonomisinin 50 Yılı, s. XVII.

²⁷⁴ Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi, s. 265.

birbirine düşman olmamasına ve elbirliği ederek iktisat meydan muhaberesini kazanmalarına çalışmaktı.²⁷⁵

CHP'nin halk ve halkçılık anlayışını açıklayan Mustafa Kemal halkın büyük kesiminin çiftçilerin oluşturduğu ve tüm mesleklerin birbirine bağlı olduğu bir ülkede, sınıflı bir toplum yapısına sahip olmadığı vurgulanmaktadır. Aynı zamanda kurulan Cumhuriyet Halk Fırkasındaki *halk* sözcüğünün sosyal sınıflardan bağımsız olarak eski düzene karşı olan herkesi kapsadığını belirtmek gerekmektedir.²⁷⁶

...Halkımızı gözden geçirelim. Biliyorsunuz ki, memleketimiz çiftçi memleketidir. O halde milletimizin ekseriyet-i azimesi çiftçi ve çobandır. Bu böyle olunca, buna karşı büyük arazi ve çiftlik sahipleri hatıra gelir. Bizde büyük araziye kaç kişi maliktir? Bu arazinin miktarı nedir? Tetkik edilirse görülür ki, memleketimizin vüs'atine nazaran hiç kimse büyük araziye malik değildir. Binaenaleyh bu arazi sahipleri de himaye edilecek insanlardır. Sonra sanat sahipleri ile kasabalarda ticaret eden küçük tüccarlar gelir. Bittabi bunların menfaatlerini, hal ve âtilerini temin ve muhafaza mecburiyetindeyiz. Çiftçilerin karşısında olduğunu farzettiğimiz büyük arazi sahipleri gibi, bu ticaret erbabının karşısında da büyük sermaye sahibi insanlar yoktur. Kaç milyonerimiz var? hiç. Binaenaleyh biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilâkis memleketimizde birçok milyonerin, hattâ milyarderin yetişmesine çalışacağız. Sonra amele gelir. Bugün memleketimizde fabrika, imalâthane v.s. gibi müessesat çok mahduttur. Mevcut amelemizin miktarı 20 bini geçmez. Halbuki memleket teali eylemek için çok fabrikalara muhtacız. Bunun için de amele lazımdır. İşte ben memleketimizi böyle görüyorum. Binaenaleyh muhtelif meslekler erbabının menfaatleri yekdireğine memzuç olduğundan, onları sınıflara ayırmak imkânı yoktur ve heyet-i umumiyesi halktan ibarettir.²⁷⁷

Cumhuriyet'in onuncu yılı münasebetiyle çıkan kitapta Fırka programında iktisadi esasları açıklarken meslekler arasında *ahenk* tesis etmenin önemi vurgulanmaktadır;

...Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdi ve içtimai hayat için iş bölümü itibarile muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telâkki etmek esaslı prensiplerimizdendir. Fırkanın bu prensiple istihdaf ettiği gayesinin sınıf mücadeleleri yerine, içtimai nizam ve tesanüt temin ve birbirini nakz etmiyecek surette menfaatlerde ahenk tesis eylemek olduğu yine programda mezkûrdür.²⁷⁸

²⁷⁵ Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, s. 167.

²⁷⁶ Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, s. 103.

²⁷⁷ Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, s. 174.

²⁷⁸ *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Cumhuriyetin Onuncu Yıl Dönümü Fevkalâde Nüshası 1923- 1933*, 29 Teşrinievvel 1933, s. 193.

Recep Bey (Kütahya) ise sınıf ayrımı yapmanın anlamsızlığını, ülke memurlarından çiftçisine kadar herkesin zavallı ve biçare olduğu noktasından ele alması oldukça ilginçtir:

...Çiftçi düşünülüyor” deniyor. Efendiler! İnsaf etmek lazımdır. Hepsi düşünülmüş, memuru düşünülmüş, zabiti düşünülmüş, çiftçi düşünülmemiş. Efendiler! Buna inanmak için insan biraz insafsız olmak lazımdır.... Memleketimizde bir kere sınıf farkı yoktur. Memur da o zavallıdır, zabıt de o biçaredir, çiftçisi de odur.²⁷⁹

Avcıoğlu’na göre, tek parti devrinin siyasi hayatı, hemen hemen dar bir zümreye inhisar etmiş, halk toplulukları idareye fiilen iştirak şöyle dursun, siyasi faaliyetlerin, hatta genel olarak, toplum hayatının dışında kaldıkları intibama kapılmışlardır.²⁸⁰ Zürcher’e göre, uygulamada, Cumhuriyetçi rejim kapitalistleri desteklemiş, köylü ve çiftçileri; iktidardaki subayların, bürokratların, büyük toprak sahiplerinin ve giderek artan devlet kontrolünde büyüyen “Milli” burjuvazi koalisyonunun insafına bırakmıştır.²⁸¹ Konu ile ilgili Nisan 1932’de Son Posta Gazetesi’nin “Biraz Da Köylüyü Himaye Etsek!” başlıklı yazısında köylü aleyhine dönen durumu şu cümlelerle aktarmaktadır:

...Artık mütearife olmuş hakikatler vardır: Türkiye halkının dörtte üçünü köylü teşkil eder. Köylü Türkiye’nin belkemiğidir. Köylü efendimizdir. Köylüyü himaye lazımdır. Ve saire.. Sonra bakarsınız, köylünün sekiz liraya elde edebildiği afyon yine sekiz liraya satılır. Köylü ektiği tütünü satamadığı için yakmaya mecbur kalmıştır. Yalnız Ege mıntıkasında köylünün elinde 18 milyon kilo tütün vardır. Köylünün buğdayı onun istihsal masrafını bile çıkaramıyacak kadar yok bahasına elinden gider. Buna mukabil sanayinin himayesi için birçok tedbir alınmıştır. Teşviki sanayi kanunu onları himaye için çıkarılmıştır. Bazı eşyanın gümrük resimleri, onları himaye maksadile artırılmıştır. Kontenjan tedbiri, sanayii korumak gayesini gütmektedir. Sanayi için birçok muafiyetler kabul edilmiştir. Halbuki memlekette sınıf farkı kabul edilmemiştir. Her sınıfın menfaatini azami derecede himaye esası kabul olunmuştur. Demek ki tatbikatta bir yanlışlık vardır. Demek ki köylü bir nevi ihmale uğramıştır.²⁸²

²⁷⁹ CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924), s. 343.

²⁸⁰ Avcıoğlu, Türkiye’nin Düzeni, s. 175.

²⁸¹ Zürcher, ...Bir Ulusun İnşası, s. 236.

²⁸² “Biraz da Köylüyü Himaye Etsek!”, Son Posta, 10 Nisan 1932, s. 3.

Avcıoğlu'na göre devir halk devri hükümet de Halk hükümeti olmasına rağmen Halkçılık programı gerçekleştirilememiş, devlet ve halk arasında doğrudan bir münasebet kurulamamıştır. Yazar *Halkçılığın ölümü* olarak nitelendirdiği bu görüşünü şu cümleler ile açıklamaktadır:

...1924 Anayasası bedeli peşin ödenmeden hiç bir istimlâkin yapılmayacağı hükmünü getirerek, toprak ağası ve mütegalibenin siyasi ve iktisadi nüfuzunu kıracak ve köylüyü gerçekten milletin efendisi yapacak ciddi bir toprak reformu yolunu tıkadı. Kurtuluş savaşı sırasında, işgal kuvvetleri ve Saray ile işbirliği halinde yaşayan büyük iş çevreleri, 1924'te Ankara Palası istila etti. İnönü'nün, ümitsizce karşı koyduğu nüfuz ticareti, bu devirde başlar. Halktan kopuk Babıâli kadrosu, kadro yetersizliği yüzünden, Ankara'da da idareye hâkim oldu. Böylece başkentte, Karpiç ve Ankara Palas'ta boy gösteren halktan kopuk yeni bir sınıf ortaya çıktı. Arsa spekülasyonu aldı yürüdü. Halkçılık politikasını gerçekleştirmek amacıyla kurulan CHP daha işin başında, köy ve kasabalardaki ağaların eline geçti. Bu yüzden eşraf partisi olarak doğdu ve gelişti. Temayülleri itibarıyla halktan uzak olan bürokrasi, eşraf ile işbirliği halinde memleketi idareye yöneldi. Devlet ve halk arasında doğrudan doğruya münasebet kurulamadı.²⁸³

2.6. Sermaye Sorunu ve Milli Girişimci

“Burjuva” kelime anlamı olarak “orta sınıftan olan, kent soylu, şehirde yaşayıp özel imtiyazlardan yararlanan” olarak tanımlanırken²⁸⁴ “burjuvazi” sözcüğü ise “kapitalist rejimde üretim araçlarını elinde bulunduran egemen sınıf” anlamında kullanılmaktadır.²⁸⁵ W. Sombart'ın burjuva tanımının ifadesi ise girişimcidir. Ortaçağda köylü ve asilzadesi olmayan hür şehir (burgh) vatandaşı anlamında 16. yüzyıla ait Fransızca kökenli olan kavramın anlamı, başlangıçta aristokrat ve işçi sınıfları arasında kalan orta sınıfı gösterirken, kapitalizmin gelişmesi ve aristokrat sınıfın ortadan kalkması üzerine daha da genişlemiştir. Bu anlamda burjuvazi; “zenginliğin, modanın, mesleğin, ahlaki, entelektüel ve estetik eğitimin, kendi çevresine sınırlar çizmenin ve layık olduğunu düşündüğü seviyede kalmanın

²⁸³ Doğan Avcıoğlu, “Kaynağa Dönüş”, 7 Ekim 1962, *Yön Haftalık Gazete TÜSTAV Atatürk Özel Sayısı*, Yıl:1, S: 47, 7 Kasım 1962, s. 3.

²⁸⁴ TDK, Çevrimiçi: http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=BURJUVA, e.t.: 2.12.2018.

²⁸⁵ Ali Fidan, Talip Küçükcan, “İktisadi Kalkınmada Yerli Burjuvanın Sosyolojik Anlamı (Osmanlıdan Günümüze Bir Sınıf Analizi)”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: XXII, S: 2, 2013, s. 256.

araçlarını sağlayan toplumsal bir sınıf analizidir”.²⁸⁶ Literatürde “Milli Burjuvazi” olarak nitelendirilen sınıf, merkezinde devletin yer aldığı bir ekonomik modelin eksik kaldığı, hantallaştığı yerlerde devreye giren ve devletin “ulusal çıkarlarını” gözetecek şekilde faaliyet yürüten yerli girişimciler topluluğu olarak kullanılmaktadır.²⁸⁷

Batı Avrupa’da burjuva-kapitalist düzeni hazırlayan sosyal-ekonomik ve ideolojik unsurlar feodalizm döneminde gelişmeye başlamış, geleneksel düşünce, yaşam ve ekonominin biçimlerini etkisi altına alarak giderek kuvvetlenmiştir. Oysa Türkiye’de burjuva devlet, burjuva toplumundan önce doğmuştur.²⁸⁸ Bu anlamda devlet her alanda olduğu gibi ekonomi alanında yönlendirici olmakla kalmayıp belirleyici olma rolünü de üstlenmiştir. Duman çalışmasında Cumhuriyet yönetiminin, bu anlamda Osmanlı Devlet idaresinde olduğu gibi kendi alanları dışında özerk bir burjuva sınıfının ortaya çıkmasını engellediğini ifade ederken kurumsal yapısının Osmanlı’dan miras alındığını ve aynen korunarak merkezi iktidar anlayışını daha katı bir şekilde uygulamaya koyduğu saptamasında bulunmaktadır.²⁸⁹ Yazara göre Cumhuriyet idaresi yeni bir iktisat sınıfı oluşturmak yerine merkezi hegemonyanın hinterlandı içerisinde kalarak bağımsız oluşabilecek her türlü sivil oluşumlara karşı durmuştur.²⁹⁰

Berkes’e göre, İslamcıların sınıf dayanağı olan esnaf yerine, Yusuf Akçura ilk defa olarak çağdaş devletin dayanağının burjuvazi olduğu fikrini ileri sürmüştü;

...Çağdaş, ileri devletler burjuvazinin, sermaye adamlarının, bankerlerin omuzları üzerinde yükselmiştir... Ulusçuluğumuz köylüye baş yeri vermeyi bize emrediyorsa da aynı ölçüde Türk burjuvazisinin de gelişmesini emreder. Osmanlı İmparatorluğu’nda esnaf ve ticaret loncalarının çöküşünden sonraki Türk toplumu kasaba eşrafından, köylüden, memurlardan mürekkep sakat bir organizmadır. Türkler bir burjuvazi sınıfı geliştiremezlerse köylüden ve hükümet memurlarından mürekkep ulusal bir Türk toplumunun yaşama olanakları pek zayıftır.²⁹¹

²⁸⁶ A.e.

²⁸⁷ İhsan Ömer Atagenc, “İzmir İktisat Kongresi ve 24 Ocak Kararları Sonrası Türkiye’nin Liberal Tecrübesinin Karşılaştırmalı Analizi”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Gazi Akademi Genç Sosyal Bilimciler Sempozyumu 2017 Özel Sayısı**, s. 75.

²⁸⁸ M. Zeki Duman, “Türkiye’de Burjuva Sınıfının Sosyal Profili”, **Sosyoekonomi**, Ocak- Haziran 2007, S:1, s. 38.

²⁸⁹ A.e., s. 40.

²⁹⁰ A.e., s. 39.

²⁹¹ Berkes, **a.g.e.**, s. 468.

Osmanlı devletinin son dönemlerinde burjuva olarak nitelendirebilecek kesim ise çoğunlukla gayrimüslim tebaadan oluşmaktadır. Gerek sermayeyi gerekse işgücünü elinde bulunduran gayrimüslimlerin dışında, üretim sürecinde tarım dışında önemli bir etkinliği bulunmayan Müslüman-Türkler bürokrat-memur, asker, köylü ve ırgat olarak hem sermaye yapısının hem de üretim sürecinin dışında kalmıştır. Oysa nüfus dağılımında Müslüman-Türkler toplamın dörtte üçünden fazla bir oran oluşturmaktadır.²⁹²

Milli ekonomi yaratma sürecinin İttihat ve Terakki döneminde başladığını özellikle savaş sırasında hız kazanarak devam ettiğine yukarıdaki bölümlerde değinmiştik. İttihat ve Terakki döneminde, 1908-1909 Avusturya-Yunan mallarının boykotu ve yerli malların tüketilmesi, ulusal pazarı bütünleştirmek ve kırsal ürünlere talebi artırmak için kara ve demiryolu şebekesi inşa etmeye başlamaları,²⁹³ iş hayatını kolaylaştırmak için hükümetin posta adresi olarak sokaklara isim ve numara vermesi, telefon tesisatının kurulması, Müslüman kadınların ilk kez çeşitli işlerde istihdam edilmesi, başkentin elektrik ışıklarıyla aydınlatılması ve elektrikli tramvay sisteminin kurulması, imparatorluk içerisinde seyahati kolaylaştırmak ve iletişimi kolaylaştırmak için iç pasaport uygulamasının kaldırılması gibi faaliyetler bunlardan birkaçıdır.²⁹⁴ İttihat ve Terakki ticari şirketlerin oluşumunu teşvik etmiş, Bir Türk girişimci sınıfını beslenip büyütmek için adımlar atmıştı. Ancak 1923'te "Türk Ticaret Salmamesi" hazırlamak için yapılan bir araştırma, bütün çabalara rağmen Müslüman-Türk girişimcilerin yine de önemli oranlarda olmadığını göstermiştir. İstanbul'daki 4.267 işletmenin 1922 yılında sadece 1202'si, yani yüzde 28'i Müslüman-Türklere aittir.²⁹⁵

1914-1924 yılları arasında Rum ve Ermenilerin ülkeden ayrılması ya da mübadele ile gönderilmesiyle Osmanlı burjuvazisi iktisadi, siyasi ve ideolojik kazançlarını kaybetmiştir. Geriye kalan Türk-Müslüman burjuvazinin güçsüzlüğü, bürokrasinin iktidarını korumasını ve devlet merkezli sosyo-ekonomik dönüşümü

²⁹² Kazgan, **Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, s. 52.

²⁹³ Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, s. 68.

²⁹⁴ A.e.

²⁹⁵ Kazgan, **Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, s. 55.; **Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu**, s. 27.

kontrol edip yönlendirebilmesini mümkün kılmıştır.²⁹⁶ Cumhuriyet idaresinin ülkeden ayrılan Rum ve Ermenilerden geriye kalan zayıf bir girişimci sınıf karşısında amaçlarında Türk-Müslüman burjuvazi güçlendirmek yataken, sermaye birikim sürecinin ilk aşamalarında Türk-Müslüman kimliği belirleyici bir unsur olarak yer almıştır.²⁹⁷

Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele süreci boyunca Müslüman olmayan nüfusun azalması ile birlikte, devletin; gayrimüslimlerden geride kalan mülkler ile onlardan boşalan mevkileri, geride kalan nüfusuna dağıtabileceği bir ortam sağlanmıştır. Bu dağıtım hem yerli bir burjuvazinin yaratılmasını hızlandırmaya hem de onları devlete borçlu kılmaya yaramıştır.²⁹⁸ Buğra; Müslüman-Türk işadamlarının, Cumhuriyet'in kurulmasından sonra ülkeyi terkeden gayrimüslimlerin mallarını ele geçirdiklerini belirterek²⁹⁹ devletin teşvik ve desteği ile tüccar dernekleri etrafında örgütlenen toprak sahipleri, tüccarlar ve esnafın, İttihatçıların yaratmaya çalıştığı ulusal girişimci sınıfın temelini oluşturduğunu ifade etmektedir.³⁰⁰ Hatta Keyder'e göre taşra burjuvazisinin milliyetçi davaya destek vermesindeki bir etken, Rumlar ve Ermenilerin el konulmuş topraklarına, atölyelerine veya işyerlerine geri dönme olasılıklarıdır.³⁰¹ Kazgan da eserinde bu sürecin sermaye birikimini sağladığını ifade ederek gidenlerden boşalan topraklar ve işyerlerinin geride kalanlar tarafından doldurulduğunu aktarmaktadır.³⁰²

Tüm sorunların çözümünde nasıl ki devletin himayesi bekleniyorsa, ekonomik kalkınmanın önemli dayanak noktası olarak görülen milli burjuvazinin de devlet tarafından bizzat yaratılması gerekli görülmektedir. Mustafa Kemal bu zorunluluğu bir politika olarak ortaya koyarak:

²⁹⁶ Keyder, ...**Devlet ve Sınıflar**, s. 11.

²⁹⁷ Buğra ve Savaşkan, **a.g.e.**, s. 59.

²⁹⁸ Çağlar Keyder, "1990larda Türkiye'de Modernleşmenin Doğrultusu", **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, ed. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 42.

²⁹⁹ Buğra, **Devlet ve İşadamları**, s. 42.

³⁰⁰ **A.g.e.**, s. 72.

³⁰¹ Keyder, "Türk Demokrasisinin Ekonomi Politikası", s. 43.

³⁰² Kazgan, **Tanzimattan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, s. 54.

...Kaç milyonerimiz var. hiç. Binaenaleyh biraz şanslı olanlara da düşman olacak değiliz. Bilakis memleketimizde birçok milyonerin hatta milyarderin yetişmesine çalışacağız.³⁰³

derken, devletin bu alandaki desteğinin işaretini vermektedir.

Mardin'in girişimci olmak isteyen kişilerin çoğunlukla bürokrasiden gelerek devlet desteğinden yararlanmasına ilişkin aşağıdaki görüşü oldukça önemlidir:

...Türk iktisadi yapısının biçimlenmesinde “arpalık” mükafatları önemli gizli bir değişken olmuştur. Türkiye’de devlet yüksek memurlarına her zaman iktisadi fırsatlar sağlamıştır; akıllıca kullanılırsa, bunlar, özel teşebbüsçülük için doğrudan doğruya işe atılmaktan daha iyi bir atlama taşı olmaktadır. Bu maaşların yüksek oluşundan değildir. Gerçekte devlet hizmeti yapanlara verilen maaşlar yetersizdir. Fakat bürokrasi ile ilişkiler, iş hayatında şart olan kapıları açmaktadır. Türkiye’de özel sektörde başarı göstermenin en iyi yolu devlet memuru olarak başlamaktır.³⁰⁴

Soral’ın özel kesimde Türk müteşebbislerini incelediği çalışmada yukarıda Mardin’in bürokrat-devlet desteği saptamasını destekler niteliktedir. Soral’ın belirttiği üzere 1931-1940 yılları arasında yeni bir teşebbüs kuran müteşebbislerin %74’ü memurdur. Soral çalışmasında iş hayatına atılmadan evvel önceki meslekleri memur olan %74’lük kesimin özel sektörde yönetici olarak çalışmadıklarını, bu kişilerin çoğunun mal sahibi müteşebbis durumunda iş hayatına atıldıklarını aktarmaktadır.³⁰⁵ Duman’ın belirttiği gibi Türkiye’de milli burjuva yaratma gayretleri, sanıldığı gibi milli sermayeyi artıran, özel teşebbüsü harekete geçiren ve ulusal kökenli ekonomik düzenin alt yapısını oluşturan kamusal hedeflerden ziyade, asker ve sivil bürokrasisinin palazlanmasını sağlayacak türden özel girişimler içermektedir.³⁰⁶

Cumhuriyet’in ilk yıllarına gelindiğinde ülkedeki nüfusun büyük bir bölümü Türk-Müslüman unsurdan oluşmaktadır. Nüfusun bu homojen özelliğine rağmen Müslüman-Türk unsurunun eğitim düzeyinin düşüklüğü ve sermaye yetersizliği bu unsurların ekonomide etkinlik kuramamalarının sebeplerindendir.³⁰⁷ Ekonomik alan

³⁰³ Atatürk, **Nutuk**, s. 97.; Çavuşoğlu, **a.g.e.**, s. 114.; Avcıoğlu, **Türkiye’nin Düzeni**, s. 174.

³⁰⁴ Kaymakçı, **a.g.e.**, s. 157.

³⁰⁵ Erdoğan Soral, **Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri**, Ankara, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları: 72, S:11, 1974, s. 37.

³⁰⁶ Duman, **a.g.e.**, s. 43.

³⁰⁷ Kazgan, **Tanzimattan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, s. 56.

merkezi yönetim etrafında kümelenmiş dar bir üst tabaka ile çevrede yer alan geniş bir alt tabakadan oluşmaktadır. Orta sınıfın son derece zayıf olduğu bir dönemde, milli burjuvazi yaratmaya yönelik politikalar orta sınıflaşmayı teşvikten uzak bulunmaktadır.³⁰⁸

Devletçiliği bir iktisat politikası olarak savunan Kadroculara göre ise Cumhuriyet'in ilk on yılında özel teşebbüs girdiği her alanda iflas etmiş, en müsait durumlarda teşvik edilmesine rağmen, başarılı olamamıştır. Bu dönemde en çok Ankara ile iyi ilişkileri olanların kazanmıştır.³⁰⁹ Çakmak'a göre Ankara'nın önünü açmaya çalıştığı Türk uyanıkları sanayici olmak yerine kısa yoldan vurgunculuğu seçmişlerdir.³¹⁰

Buğra'ya göre ise Devlet, başlangıç döneminde kredi kaynağı oluşturmaya bile, ya işveren ya da en önemli müşteri olarak veya işadamlarının kariyerinin akışını değiştirecek bir projede ilk adımı atmaya gerekli ana sermayeyi sağlayarak firmanın iş hayatındaki dönüm noktasında anahtar rolünü oynayabilmektedir.³¹¹ Cumhuriyet'in ilk yıllarında başta inhisarlarda olmak üzere kurulan bankalarda ya da şirketlerde, devlet sadece işadamlarının kariyerini etkileyecek projelerde ilk adımı atmamış bizzat kredi kaynağını kendisi oluştururken oluşan zararları da kendisi karşılamak zorunda kalmıştır.³¹²

Yakup Kadri'ye göre yaşanan bu olayların en önemlisi; çünkü Milli Mücadeleciler ve o dönemki devrimciler kadrosunun bir kazanç ve menfaat şirketi karakterini taşımaya başlamasıdır. Bu kişilerden bir kısmının arsa spekülasyonları

³⁰⁸ Bostancı, **a.g.e.**, s. 82.

³⁰⁹ Ahmet Çakmak, "Ankara ancak sol ile yükselir", **İki Şehrin Hikayesi Ankara-İstanbul Çatışması**, der. Seyfi Öngider, İstanbul, Aykırı Yayıncılık, 2003, s. 100.

³¹⁰ **A.e.**

³¹¹ Buğra, **Devlet ve İşadamları**, s. 105.

³¹² Uşak şeker fabrikasının hikayesi bu noktada verilecek örneklerden biridir. Son postada 6 Şubat 1932'de yer alan haber metnine göre Uşak Şeker Fabrikası kurulduktan sonra işletilememiştir: "Şimdi satılığa çıkarıldı. Bittabi bu satışa çıkarılık merasimden ibarettir. Zira böyle bir fabrikayı satın alacak babayiğit kolay bulunmaz. ... Fabrikanın bugünkü sermaye ve demirbaş tesisatı 5,5 milyon liradan fazladır. Bugün bu parayı verip fabrikayı alacak bir müşteri bulunamaz. Fabrikanın resmi sermayesi iki milyon iken hissedarlardan Sanayi ve Maadin bankası fabrikaya büyük kredi açmış, fabrikanın borcu sermayesinden fazla bir yekûn tutmuştur. Bankaya 350 bin lira sermaye koyan Uşaklıların bu sermayesi kaybolacaktır. Görüşülen okuyuculardan birisine göre; uşak fabrikası zarar ettiği için satılacaktı. Zararın sebebi de şu imiş. Şeker fabrikasına çok su lazımmış. Halbuki uşak fabrikasının suyunu kuyulardan alıyorlarmış. Kuyuların suyu da yetişmediği için fabrika zarar etmişler. Mademki şeker fabrikaları sulu yerde kurulmuş. Vaktile bunu acaba neden hesap etmediler?". **Kaynak:** "Uşak Şeker Fabrikası Mezatta", **Son Posta**, 6 Şubat 1932, s. 2.

ve idare meclisi azalıkları peşinde koşarken, bir kısmının taahhüt işleri ya da türlü türlü şekillerde komisyonculuklar işlerine atılarak kısa dönemli kâr elde etmek istemelerini eleştirmektedir.³¹³ Kaymakçı'ya göre bürokrat-işadamı ittifakının egemenliğine eklenemeyen, merkeze görece mesafesini korumasına rağmen hâlâ var olabilen üç toplumsal grup mevcuttur. Bunlar; İstanbul'daki (konverto) Selanikli grup, ikincisi mübadeleye konu olmayan İstanbul'daki gayrimüslim burjuvazi üçüncü grup ise Çukurova'daki zengin toprak ağalarıdır.³¹⁴

Dönemin iktisat politikasını anlamamız açısından İş Bankası örneğine baktığımızda, bankanın kurucuları, nüfuzlu politikacılar ile tüccar ve eşraftan oluşmaktadır. Başta Mahmut Celal (Bayar), Siirt milletvekili Mahmut, Hüseyin Beyzade İbrahim, Cebelibereket mebusu İhsan, Mora Yenişehirizade Ethem Hasan, tüccardan Hanıfzade Ahmet, Edirneli Emin, eşraftan Sükkerizade Tevfik Paşa, Süreyya Emir Paşa, manifatura tüccarı Hafız Halit, Trabzon mebusu Hasan (Saka), Kavalalı İbrahim Paşazade Hüseyin, Sivas mebusu Rasim, İzmir mebusu Rahmi, Ertuğrul mebusu Dr. Fikret, Rize mebusu Fuat, Gaziantep mebusu Kılıç Ali gibi isimler bankanın kurucuları arasında yer almaktadır. Bankanın yönetim kuruluna ise Mustafa Kemal'e yakınlığı ile bilinen politikacılar getirilmiştir.³¹⁵ Kazgan'a göre İş Bankası'nın kuruluşu Cumhuriyet idaresinin özel girişimci oluşturma girişimlerine önderlik etmesi ve devletin her türlü olanaklarını kullanması bakımından önemli bir girişimdir.³¹⁶ 26 Ağustos 1924 kurulan İş Bankası'nın başına, İttihat ve Terakki'ye İzmir'de katılıp direniş hareketinin liderlerinden biri konumuna gelmeden önce bir banka memuru olan Celal Bayar getirilmiştir.³¹⁷

Şevket Süreyya İş Bankası konusunda Devletin nüfuz ve imkânlarının dayanak noktası olması konusunda şunları söylemektedir;

...İş Bankası'nın kuruluşu sırasında, Gazi'nin de takdir ve teşviklerinde yer alan iyi niyetlerin yanında, bir taraftan memlekette, Devlete arkasını vererek, Devlet

³¹³ Karaosmanoğlu, **Politikada 45 yıl**, s. 86.

³¹⁴ Kaymakçı, **a.g.e.**, s. 156.

³¹⁵ Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, s. 181.

³¹⁶ Kazgan, **Tanzimattan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, s. 56.

³¹⁷ Mango, **Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu**, s. 475. Bu dönemde vekiller ve anonim şirketler içerisindeki durumları hakkında daha fazla bilgi için bkz. A. Gündüz Ökçün, **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, 2. Bs., Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997.

nüfuz ve imkânlarından faydalanan bir takım affariste temayüllerin, yani işadamlığı, çeşitli yollardan iş takipçiliği, zayıf ruhlu insanların menfaatlerine göre işletilen tesis cereyanlarının da belirttiği bir gerçektir. Hemen hiç biri iş âleminden gelmeyen, hemen hepsi de eski mücadele günlerinin, askeri idareci, yahut siyasetçi elemanları arasında türeyen bazı insanların yani devrin iktisadi işlerini ve imkânlarını, az çok maskeli şekillerde, fakat daima Devletin nüfuzuna dayanarak, kendi menfaatlerine kullanmak çabaları olmuştur.³¹⁸

Falih Rıfkı ise İş Bankası'nın bir nevi politikacılar bankası olarak kurulmuş olmasını, Cumhuriyet tarihi için, pek acıklı bir aferizm salgının başlangıcı olarak kabul etmektedir.³¹⁹ Kaymakçı'ya göre İş Bankası'nın kurulması sadece emsal teşkil etmemiş, aynı zamanda, yükselmeyi hedefleyen gruplar açısından, devletin yaratıp kolladığı burjuvazinin üstünlüğüne meydan okuyabilmek için, İş Bankası modelini taklit etmeyi zorunlu hale getirmiştir.³²⁰

İlgili dönemde devletin sağladığı imkânların birçoğunda milletvekilleri de katılmış, katılamayanlar da kendi nüfuzlarını kullanıp bir şekilde ticarete atılmışlardır. Ülkede uzun vadeli bir sanayi politikasına bağlılık söz konusu olmadığı için, Türk iş adamlarında bir sanayi bilinci gelişmemiş, rant sağlamaya yönelik davranışlara girişmeye büyük bir eğilim oluşmuştur.³²¹ 29 yaşında Millî Eğitim Bakanlığı yapmış olan Cemal Hüsnü Taray, Yön dergisindeki bir yazısında Mustafa Kemal'in halkçı bir lider olduğunu ancak Çanakkale Savaşı sırasında kaybedilen üniversiteli nesil sebebiyle şansız olduğunu şu satırlarla anlatmaktadır:

...Atatürk'ün talihsizliği Çanakkale Harbinde üniversite kadrosunun harcanması oldu. Bu kadronun kayboluşu yüzünden, yeni nesilleri yetiştirmek mümkün olmadı. Atatürk kadro sıkıntısı çekti. Mesela Atatürk'ün etrafında iktisatçılar yoktu. Bu olmayınca açgözlüler, sömürücüler sivrildiler, ön plana çıktılar. Aferistler (çıkarıcılar) piyasayı doldurdular. Atatürk'ün dostu ve arkadaşı olup iş çevirdiler.³²²

³¹⁸ Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, s. 182.

³¹⁹ A.e. Fransızca "affaire" iş anlamına gelmektedir. Bu kelimedden türetilen "aferist" deyimini ağır suç manasında kullanılarak, iş hayatında kâr elde etme peşinde olan bürokratlar için kullanılmaktadır.

³²⁰ Kaymakçı, **a.g.e.**, s. 156.

³²¹ Buğra, **Devlet ve İşadamları**, s. 39.

³²² Cemal Hüsnü Taray, "Atatürk'ün Özlediği Türkiye'yi Kurabildik mi?", **Yön Haftalık Gazete TÜSTAV Atatürk Özel Sayısı**, Yıl:1, S: 47, 7 Kasım 1962, s. 12.

Yakup Kadri de aynı oturumda üç buçuk yıl Kadro'da yazmalarına rağmen seslerini duyuramadıklarından yakınmaktadır. Yazılarının İş Bankası'na zarar verdiğini bu sebeple bu grup tarafından dergilerinin kapatıldığını aktarmaktadır.³²³

Bu dönemde teşvik edilen kişilerin sanayi yerine ticaret ile uğraşmasının önemli bir sebebi “İş başarısının büyük ölçüde hükümetin politika değişikliklerinden avantaj sağlama yeteneğine bağlı olmasıdır.”³²⁴ Belirgin bir alana girme kararının altında belli bir zamanda ortaya çıkan fırsatlar yatmaktadır.³²⁵ Diğer bir deyişle ülkenin iktisat politikaları belirlenmesinde kısa dönemli çıkar anlayışı hakimdir.³²⁶

Yeni yönetimin milli girişimci oluşturma dayanaklarına bakıldığında her ne kadar da sanayileşme çabaları olduysa da genellikle ticaret ile uğraşan kesimlerin daha kolay kârlar elde ettiği görülmektedir. Ahmet Hamdi ilgili dönemde devlet olanaklarını kullanan özel sektörün daha kolay kâr elde etmeye yönelik faaliyetlerde bulunduğunu şu cümlelerle aktarmaktadır:

...Fırsatlardan yararlanarak birdenbire zengin olanlar arasında kazandıkları paralarla yatırım yapıp kalkınmamıza hizmet edenler çıksa bile, ben bu yolu sakat ve tehlikeli bulmaktaydım. Bir kere zenginliğin kaynağı devlet oluyordu. Gümrükleri yükselten, şimendifer yapımı için müteahhitlere bol para veren, dövizsizlik yüzünden mal gelemeyi için karaborsayı yaratan devletti. Bu gibi yollarla çabuk para kazananlar, endüstriye yatırım yapsalar bile, çok kolay ve çabuk para kazanmak için kapkaç sanayi kuracaklardı. Han bodrumlarında, mahalle aralarındaki salaşlarda, eski binalarda fabrikalar mantar gibi yerden bitiyor, en âdi cinsten çıkarılan malları piyasada dünya fiyatlarının bir iki misli yükseğine satılıyordu. Bu devirlerde hiçbir özel teşebbüsün modern bir fabrika kurduğu, ya da çekirdekten yetişmiş sanayi erbabının işini modernleştirdiği görülmemiştir. Dışarıdan çubuk halinde çelik teller getirip (çünkü sanayi ham maddesi diye bunların ithali kontenjan dışıydı) zımba makinasında bunları çivi haline sokan ve dört misli fiyata satan açığözler çıkmıştı. Bizde böyle gözü açık insanlar az olduğundan, hatta bulunmadığından, bunların hemen hemen hepsi dilimizi bile konuşamayan vatandaşlarımız, ya da ecnebi oluyordu. Tabii hepsinin paravana olarak kullandıkları, çoğu iktidara yakın adamları da vardı.³²⁷

³²³ A.e., s. 13.

³²⁴ Buğra, **Devlet ve İşadamları**, s. 97.

³²⁵ A.e., s. 105.

³²⁶ Tezel, “Birinci Büyük Millet Meclisinde Yabancı Sermaye Sorunu”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C: XXV, S:1, 1970, s. 251.

³²⁷ Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, s. 192.

Kolay para kazanma hırsı o kadar yayılmıştır ki Celal Bayar madencilikte ruhsat alanların birçoğunun, madenleri işletmektense, maden işleme imtiyazını birkaç yüz bin liralık komisyonla devretmek için müşteri beklemekte ve madenleri atıl bırakmakta olduklarını aktarmaktadır.³²⁸ Falih Rıfkı, o günlerin zenginleşme havasından bahsederken İttihat ve Terakki'nin devrindeki nüfuz kazançlarına hasret çeken ve Kuva-yi Milliye'nin çetecilik günlerinde vurgun ve yağma zevkini tatmış olanların, Mustafa Kemal'in çevresinde ve mecliste yer aldığını aktarmaktadır. Bu kişiler için inkılapların pek önemli olmadığını yazarken sözlerine şöyle devam etmektedir;

...Milletvekilliği de, boğaztokluğu geçime yeter yetmez maaşlı bir vazifeydi. İşleri yalnız idealist tarafından görenler, yeni bir Batı Türkiye'sinin ve bu Türkiye içinde yeni bir topluluğun kurtuluş savaşına katılmanın şevki yanında herşeyi unutuyorlardı. Bu heyecanı duymayanların hatırladıkları tek şey nüfuzlarını satmaktan ibaretti. Para kazanmak için tek sermayeleri nüfuzları idi.³²⁹

Yeni yönetim tarafından alınan tedbirler, ancak milletvekillerinin devlet sektöründeki mali ve sınai müesseselerde idare meclisi azası olmamaları yasağından ibaret kalmış, diğer kazanç yollarına ise dokunulamamıştır. Yakup Kadri'nin deyimiyle “Hiçbirini durdurmak kabil olmuyordu. Atları alanlar tozu dumana katarak birbiri ardı sıra Üsküdar'ları geçiyordu”.³³⁰ “Affairisme” salgınına karşı İsmet Paşa, başından beri karşı çıkmıştır:

...Bir işi ki kimse yapamaz, devlet yapar, bunu anlıyorum. Bir işi ki, hususi teşebbüs yapar, bunu da anlıyorum. Fakat devletin nüfuzunu kullanarak, şahıslar veya banklar yapar, bunu anlamıyorum. Ben devletçilik denen şeyi anlarım, fakat dolapçılığı anlamam.³³¹

Başvekilin meclis koridorlarında “Hazine'yi soydurmayacağım, Hazine'yi soydurmayacağım” diye haykırdığı söylenmektedir.³³² Cevat Dursunoğlu ise firmaların 1924'ten sonra başkent ile olan ilişkisini şu cümleler ile aktarmaktadır:

³²⁸ A.e.

³²⁹ A.e.

³³⁰ Karaosmanoğlu, **Politikada 45 yıl**, s. 87.

³³¹ Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, s. 205.

³³² A.e.

...Lozana kadar memleket sömürülmüş. Firmalar 1924'ten itibaren Ankara'ya akmaya başladı. İş adamları Ankara Palasa yerleştiler. Firmalar, mebus elde edemezsek, işlerimizi yürütemeyiz, kanaatindeydiler. Nüfuzlu mebusları elde etmeye koyuldular. Nüfuz ticareti ve yolsuzluklar başladı. İnönü, 1926'da durumun farkına vardı ve nüfuz ticaretiyle iştigalini önliyen kanunu çıkarttı. Tasfiye hareketlerine girişti.³³³

Devlet satın almalarında komisyonculuk usulünü kaldırma kararının alınması 1939 yılında mümkün olmuştur.³³⁴ “Rejimin kanını emenler” başlıklı makalesinde muhalif kimliği ile bilinen Arif Oruç devlet nüfuzunu ve imkânlarını çıkarları adına kullanan kişilerden bahsetmekte ancak İsmet Paşa'nın da bu konudaki çaresizliğini şu sözlerle vurgulamaktadır:

...Ne elim hakikatlerdendir ki, “Lozan kahramanı” yakasını bir türlü şu cahil beceriksiz yangıncılardan kurtaramıyordu. Kurtaramamakla beraber de, en ehemmiyetli meselelerin müdafaasını o ellere terketmek ızdırında kalıyordu... Lozan kahramanı böyle şeylere mütemayimidir? Bilinemez. Şayet o da böyle rejim sülükleri gibi düşünüyorsa, açık söylemek lâzımgelir ki, memleketin selâmeti namına asılıp kesilecek düşmanlardan evvel, asıl Halk fırkasının ve zavallı rejimin bünyesine yapışarak semizleyip şişen sülükleri koparıp atmaya teşebbüs edilmek herhalde daha hayırlı olurdu.³³⁵

Bostancı, meclisin ilk üç yıllık çalışma dönemi içinde milletvekillerinin birbirlerine karşı en fazla yönelttikleri suçlamaların rüşvet ve iltimas olduğunu ancak bu suçlamaların köklü bir olumsuzlamaya dayanmayarak sadece siyasi rekabette araç olarak kullanıldığını belirtmektedir. Bir millet vekilinin kürsüden “Hepiniz, başta reisimiz olmak üzere zenginleşmek lazımdır, demokrasi zenginliğe dayanır demiyor muydunuz? Hepiniz aynı şekilde işlere girmediniz mi?” sözlerini aktarır.³³⁶ Kısacası Cumhuriyet döneminde devletin vermiş olduğu desteklemeler ve himaye etmeler sonucunda, özel sanayici yaratma politikası, zenginler ve hatta şeker kralları yaratmış ancak büyük sanayiciler yaratamamıştır.³³⁷ Avcıoğlu'na göre ise milli teşebbüs erbabı yaratılmak istenmiş, fakat genellikle İstanbul ve İzmir

³³³ Cevat Dursunoğlu, “Atatürk'ün Özlediği Türkiye'yi Kurabildik mi?”, **Yön Haftalık Gazete TÜSTAV Atatürk Özel Sayısı**, Yıl:1, S: 47, 7 Kasım 1962, s. 13.

³³⁴ Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, s. 205.

³³⁵ Arif Oruç, “Rejimin kanını emenler!”, **Yarın**, 29 Haziran 1931, s. 5.

³³⁶ Bostancı, **a.g.e.**, s. 26.; Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, s. 203.

³³⁷ Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, s. 193.

kompradorları ile ve yabancı şirketlerle uzlaşma ve ortaklığa girişmeye hazır bir iş adamı türü yaratılmıştır. Diğer bir deyişle, yabancı şirketler ve azınlıklara mensup iş çevreleri, milliyetçi akıma intibak edilebilmişlerdir.³³⁸

Yabancı şirketler mümessilliklerini Ankara’da nüfuzlu kişilere vermeyi tercih etmiş, Levantenler ve azınlıkların İstanbul piyasasından ayrılması ile ortaya çıkan boşluk bu kişiler tarafından doldurulmuştur. Avcıoğlu, bu dönemde ticaret yapısının değişmediğini, çoğu azınlık olan kompradorun Türk tüccarları ile çıkar ilişkisi kurarak eski düzeni yeni şartlarda sürdürdüklerini aktarmaktadır. Ankara’nın zaferi ile durumu güçlenen Türk burjuvazisi, büyük şehir kompradorları ile ortaklıktan öte bir istekte bulunmamıştır. Devletçilik bu şartlar altında uygulanacaktır.³³⁹

2.6.1. Milli Girişimci Oluşturma Düşüncesinde İnhisarların Rolü

Cumhuriyet döneminde inhisar politikasıyla; Osmanlı’dan kalanlar ile birlikte yabancıların elinde olan birçok tekeli kendi inhisarına alarak ekonomideki temel birimlerin yabancıların elinden kurtarılması ve Lozan antlaşması gereği dondurulan gümrük gelirleri ve aşarın kaldırılması ile bütçede meydana gelen boşluğun doldurulması amaçlanmaktadır.³⁴⁰ Aynı zamanda inhisarlar; özel teşebbüs oluşturma gayretleri için de önemli bir araç olarak kullanılmaktadır. Eskiden mevcut olan inhisarların dışında Cumhuriyet yönetimi gerek mali ihtiyaçlar gerekse çeşitli gruplardan gelen baskılar sonucu yeni inhisarlar kurmuştur.³⁴¹

Lozan Antlaşması gereğince 1923-1928 yılları arasında yerli ve ithal mallara farklı oranlarda vergi uygulanamayacak hükmü olsa da ara çözümler bulunmaya çalışılmış; antlaşmanın devlet tekeline konu olan mallara serbest fiyatlama hakkı vermesinden istifade edilerek birçok mal ve hizmetin üretim ve ithalatı devlet

³³⁸ A.e., s. 211.

³³⁹ A.e.

³⁴⁰ Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, s. 83.; Sinan Demirbilek, “Tek Parti Döneminde İnhisarlar (1923-1946)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi*, C: XII, S:24, 2012, s. 206.

³⁴¹ Avcıoğlu, *Türkiye’nin Düzeni*, s. 194.

tekeline alınmasına karar verilmiştir.³⁴² Böylelikle ekonomik sorunların günlük çözümleri iktisat politikaları ile aşmaya çalışılırken, bir yandan da söz konusu tekellerin siyasi imtiyazlılara devriyle de sermaye birikimi ve milli girişimci oluşturmak amaçlanmaktadır.³⁴³

Eskiden beri tütün ve tuz inhisarına ek olarak çoğunluğu 1926 yılında yoğunlaşmak üzere Cumhuriyet yönetimi 13 yeni maddeyi daha inhisar altına almıştır. İnhisar imtiyazı, bazen devlet tarafından bazen de imtiyazın devredildiği bir özel kurum tarafından kullanılmaktadır. Bu tekellerin fiyatlar üzerindeki etkileri vergilerin etkilerinden farklı değildir; birim başına kuruş olarak alınan inhisar kârları, bir taraftan fiyatlar düşerken yükü ağırlaştırmakta, diğer taraftan iç fiyatı yükseltip tüketimi kısıcıcı etki yapmaktadır.³⁴⁴

Petrol ve Benzin ithalat tekeli 25 Ocak 1926'daki kanunla devlete geçmiştir. Gümrük vergisi ve istihlak vergisine ek olarak kilo başına 8 kuruş inhisar kârı alınmaktadır. Şeker inhisarı için de aynı durum geçerli olup, kibrit, oyun kartı, alkol ve alkollü içecekler, tütün, sigara kâğıdı, tuz, barut ve patlayıcı maddeler, av malzemesi de inhisar kârı eklenerek satılan ürünlerdendir. Özellikle Dünya Buhranı sırasında tarım ürünleri fiyatları hızlı bir şekilde düşerken, ağırlaşan dolaylı vergiler ve yaygın tüketim malları üzerindeki tekeller, iç mübadele hadlerini köylü aleyhine çevirmekte³⁴⁵ diğer yandan halkın alım gücü üzerinde olumsuz etkide bulunarak azalmasına sebep olmaktadır. Talep elastikiyetinin çok düşük olması beklenen inhisar mallarının dahi toplam tüketimi 1927-35 aralığında azalmıştır. Oysaki nüfus 1927 sayımında 13.7 milyondan 1935 sayımına göre %11.8 oranında artarak 16.6 milyon insana çıkmıştır.³⁴⁶ Kazgan'ın saptamasına göre aydınlanma için kullanılan petrolden hayvanlara yedirilen tuza kadar zorunlu malların tüketimindeki kısılmanın refah üzerindeki etkisi olumsuz olmuş, bu uygulama, dış dünyadaki depresyon, para-kambiyo-dış ticaret politikalarının etkisine de karışınca, durgunluk

³⁴² Kaymakçı, **a.g.e.**, s. 153.

³⁴³ **A.e.**

³⁴⁴ Gülten Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler", **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938**, İstanbul, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, 1977, s. 254

³⁴⁵ **A.e.**

³⁴⁶ **A.e.**, s. 255.

sadece belirli mal ve hizmetlerin toplam tüketimindeki azalışa etki etmemiş, her alan yayılmıştır.³⁴⁷

1929 tarihli 1503 sayılı kanun ile, kibrit, çakmak ve sun'i çakmaktaşıları imal, ithal ve satışı, devlet tekeline alınmıştır. 1930 yılında ise 1722 sayılı kanun ile, kibrit ve çakmak inhisarı işletmesi, bir Amerikan şirketine devredilmiştir. 25 yıllık süre ile işletme imtiyazı elde eden The American-Turkish Investment Corporation şirketinin, imtiyaz hakkına karşılık Cumhuriyet idaresi ile pazarlığa girişmesi ilginç bir olaydır. Türk hükümetine yüzde 6.5 faiz ve 25 yıl vade ile bir kredi açmak isteyen şirket üretim yapmak yerine ithalat yapmayı tercih etmektedir. Daha önce kibrit işinin başında olan Cemal Hüsnü'ye (Taray) göre şirket 20 milyon dolar kredi karşılığında aldığı imtiyazı fabrika açarak değil ithalata devam ederek sürdürmek niyetindedir. Türk hükümeti ise 10 milyon dolar borca karşılık fabrika yapılması taraftarıdır. Petrol ve benzin ithali bir kanunla devlet tekeline alındıktan sonra işlerin yürütülmesi Amerikan Standart Oil kumpanyasına bırakılmıştır. 1926 yılında ispirto ve her çeşit alkollü içki ve imal ve ithali devlet tekeline alınmış sonrasında bir Polonyalı şirkete devredilmiştir. 1925 barut ve patlayıcı maddeler tekeli için de aynı şey söz konusudur. Görüldüğü gibi bir yandan kârlı ve önemli görünen alanlar devlet tekeline alınmakta ancak diğer taraftan yerli veya yabancı özel şirketlere bırakılmaktadır.³⁴⁸

Cumhuriyet'in ilk yıllarında şirketleşmeler içerisinde gördüğümüz milletvekillerinin çoğunun iş hayatına atılması, inhisarlar konusunda da pek değişmemektedir. Devletin inhisar altına aldığı çoğu faaliyet alanı çoğunlukla yeni bir şirket kurularak, imtiyazların bu şirketlere devri şeklinde gerçekleşmektedir. İlgili şirketlerde çoğunlukla yine bürokrat ve vekiller çoğunluktadır. Devlet eliyle yaratılan imtiyazlı tekellerle bir yandan siyasetçi-işadamı adayları arasında bir çıkar dayanışması yaratılırken, bir yandan da bu durum siyaseti yozlaştırmaktadır. Serbest gümrüksüz ithalatlar ve milli girişimci yetiştirmek adına verilen tavizler, özel girişimcileri zenginleştirirken verilen bu ayrıcalıklar üretimi artırmaya, sanayileşme ya da tarımı geliştirmeye yönelik yatırımlara dönüşmekten uzak

³⁴⁷ A.e., s. 256.

³⁴⁸ Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, s. 200.

kalmaktadır.³⁴⁹ Örneğin 7 Eylül 1926 tarihli inhisar işletme süresi uyarınca Türkiye’de barut ve infilak maddeleri inhisarının işletmesi İbrahimbeyzade ve ortaklarına ihale edilmiştir. Şirkette hükümet adına Maliye Vekili Abdülhalik Bey, İbrahimbeyzade ve ortakları ile merkezi Paris’te bulunan The Oriental Industrial Monopolies Holding şirketi ve yine merkezi Paris’te bulunan iki şirket yer almaktadır. 23 Ocak 1927’de Bakanlar Kurulu kararı ile kurulan bu şirketin %50.66’sı Türklere, yüzde 49.34’ü ise yabancılara aittir. Aracılık ettiği için 10.000 lira İbrahimbeyzade’nin katkısı olmakta 1.500.000 sermayenin 750.000 lirası hazineye ait olmaktadır. Şirket taahhütlerini yerine getiremediğinden 1932 yılında doğrudan hükümet tarafından yönetilmeye başlanmıştır.³⁵⁰ Barut şirketini kuran kişiler Revolver ve Av Fişenkleri Türk Anonim Şirketi’ni de kurdukları bilinmektedir. 1929 yılında İbrahimbeyzade hisselerini Fransızlara satmıştır. Hakkında rüşvet davasına kadar suçlamalarda bulunulan İbrahimbeyzade daha sonra işlemlerde fesat karıştırmak ve devlet memuruna rüşvet vermekten suçlu bulunacaktır. Yine aynı şekilde bu şirket de taahhütlerini yerine getiremediğinden 1932 yılında hükümet tarafından yönetilecektir.³⁵¹

Avcıoğlu’na göre yabancı tekeller ve onların yerli temsilcilerinin İstanbul’da pusuda bekledikleri bir ortamda girişilen devlet eliyle özel girişimci yaratma çabası Ankara’yı da etkilemiş, bir yandan büyük reformlar yapılırken diğer yandan bir takım nüfuzlu milletvekilleri, yabancı firmaların hizmetinde ve komisyon peşinde yer almışlardır.³⁵²

İnhisarların lağvı ile ticaretin serbestleşmesinin sağlanması ve demiryolu yatırımlarının devlet bütçesinden yapılması politikasından vazgeçmesi gibi konular serbest fırkanın iktisadi eleştirilerinin temel unsurlarını oluşturmaktadır.³⁵³ Serbest Fırka lideri Fethi Okyar, İzmir’de yaptığı konuşmada halkın tekeller ve onları kullananlar tarafından zarara uğradıklarını vurgulamaktadır:

...Fırkamız, inhisarlardan halkın zararına ceplerini doldurmak isteyenlerin gayrimeşru hareketlerine karşıdır. Devlet hazinesi, liman inhisarının tesisi için

³⁴⁹ Kazgan, **Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, s. 57.

³⁵⁰ Demirbilek, **a.g.e.**, s. 211.

³⁵¹ **A.e.**, s. 212.

³⁵² Avcıoğlu, **Türkiye’nin Düzeni**, s. 201.

³⁵³ Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, s. 81.

fedakârlık etmiş olduğu halde, inhisardan hasıl olan fayda tamamen hususi şahıslara terk edilmiştir. Bu inhisardan halkın, esnafın ve tüccarın şikâyet etmesi, firkamızı bununla iştigale sevk etmiştir.³⁵⁴

Serbest firkanın yayın organı olan Serbest Cumhuriyet Gazetesi'nin ilk sayısındaki tanıtımı yazısında da bu yolsuzluklara dikkat çekilerek şöyle denmektedir;

...Bizim yolumuzda tahakküm ve istibdat yoktur. Hırsızlık ve suistimal yoktur. Şahsi menfaatler için millet menfaatlerinin feda edilmesi yoktur. Vatandaşın ağzından lokmasını kapmak, iniltilere kulak kapamak ve ıstıraplara göz yummak yoktur.... Serbest Cumhuriyet yolsuzlukların, kanunsuzlukların, haksızlıkların amansız düşmanıdır.³⁵⁵

“Eserleri” başlıklı Hür Adam imzası ile yazılan makalede iktidarın övündüğü işleri teker teker ele almış ancak çoğu eleştirilerin hedefi olmuştur. Özellikle yeni inhisarların oluşturulmasını halk için sadece yeni mükellefiyetler ve vergiler anlamına geldiğini aktarırken “Ekseriya mahdud ve maksur menfaat için” herkesin rencide olduğu görüşündedir.³⁵⁶

Devletin sağladığı inhisarların sermaye birikimi sürecine katkısı bakımından 25 Ocak 1926 tarihinde çıkarılan “şeker inhisarı hakkında kanun” iyi bir örnek teşkil etmektedir. İlgili kanunla şeker ithalatını tek elde toplamak için tekel idaresi kurulmuş ve imtiyazı ise İş Bankası'na devredilmiştir. Alpullu ve Uşak fabrikaları İş Bankası'na devredilerek ülkedeki tüm şeker fabrikalarının sahibi olması sağlanmıştır.³⁵⁷ 25 yıl süre ile imtiyaz alan fabrikanın kurulacağı bölgeye komşu beş ilde kurulmasını engellenmektedir.³⁵⁸ Örneğin Alpullu Şeker Fabrikası kurulduğunda bunun anlamı İstanbul'da buna benzer bir fabrikanın kurulamayacağıdır.³⁵⁹ Şeker endüstrisinin devlet tarafından oluşturulan tekelci

³⁵⁴ Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, s. 201.

³⁵⁵ Hakkı Uyar, “SCF'nin Yayın Organı: Serbest Cumhuriyet Gazetesi”, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt VII, Liberalizm**, 2. Bs., der. Murat Gültekingil, Tanıl Bora, ed. Murat Yılmaz, İstanbul, İletişim, 2013, s. 219.

³⁵⁶ Hür Adam, “Eserleri”, **Hür Adam**, 7 Kanunievvel 1930, s. 1.

³⁵⁷ A. Kansu, **a.g.e.**, s. 263.

³⁵⁸ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C: III, İ: 94, 5.4.1341, s. 99.

³⁵⁹ Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, s. 183.

yapısı ve hükümet kararnameleri ile ölçsüz teşvikleri, bu alanda “ihsan dağıtma imkânları”nın önünü açmıştır.³⁶⁰

Şevket Süreyya, Sanayi Tetkik Dairesi Reisi sıfatıyla “çok ağır ve garip aksaklıkları” inceleyen yazılarında, Türkiye’nin daha fazla şeker fabrikasını kaldıramayacağı, daha fazla üretim olduğunda fabrikaların dağılacağı ve gümrük gelirlerinden olunacağı sebebiyle fabrikaların üretimlerinin düşürüldüğünü, şeker ithalatını tek elde toplayan bir şirket oluşturulduğunu aktarmaktadır. Devletin nüfuzuna ve imkânlarına dayanılarak kurulan özel şirketin, tam da memlekette sanayileşmeye hizmet etmek amacıyla oluşturulan fabrikaların çıkarlarını zedeleyerek şeker ithaline yöneldiğini yazmaktadır. Çünkü ithal malı şeker daha ucuzdur ve yurtiçinde daha yüksek fiyatla satılıp aşırı kârlar elde edilebilmesi mümkündür. Bunun için gerekli olan ise şeker ithalatı tekeli ele geçirmektir. Nitekim şeker kralı olarak bilinen Hayri Bey (İpar) ile nüfuzlu İş Bankası grubu, şeker ticaretini ele geçirdikten sonra, Ankara’da meclisin karşısında bir büro içerisinde şeker ithalinden elde edilen büyük kârları paylaşmışlardır.³⁶¹ Aynı durum cam sanayisi için de geçerlidir. Paşabahçe Şişe ve Cam fabrikasında bir kararname ile 25 yıl süreyle 8 ilde başka fabrika kurulmaması hükmü sağlanarak önce fabrikaya tekel hakkı verilmiş, sonra da üretim sınırlı tutulmuştur. Üretilen malın satış tekeli Kale Grubu denilen Musevi Karako ve ortaklarına verilmiş bu grup yüksek fiyatlı satışlar ve ithalat yoluyla aşırı kârlar elde etmiştir.³⁶²

İstanbul’daki sermaye çevreleri, hükümete yakın olan unsurların, kendilerine birçok alanda faaliyet hakkı vermeden inhisarları kolay kazanç haline getirilmesinden endişe duymaktadır.³⁶³ Özellikle İş Bankası Müdürü Celal Bey’in (Bayar) başına getirildiği İş Limited adlı ihracatı kontrol etme yetkisi tanınan şirketin kurulma aşamasında tüccarın endişeleri aktarılmakta, dolaylı olarak İstanbul ekonomisinin bundan zarar göreceği ve bu şirketin de diğer inhisar şirketleri gibi başarısız olacağı dönem basınında vurgulanmaktadır. Şikayetler artmasına rağmen dikkate alındığını söylemek zordur. Bu şirket konusunda gerek vatandaş gerek İstanbul basını hükümete güvenmemektedir. İnhisar işletmelerinin

³⁶⁰ A. Kansu, **a.g.e.**, s. 263.

³⁶¹ Avcıoğlu, **Türkiye’nin Düzeni**, s. 187.

³⁶² Tunçay, **Tek-Parti ...**, s. 194.

³⁶³ Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, s. 80.

başarısızlığına bakarak yeni kurulacak olan şirketin amacını “...Üç beş nüfuzlu, adamın şahsi faydaları, olarak belirtilmektedir.”³⁶⁴ Devlet ve imtiyazlı şirketler arasındaki ilişkide genel kanı oldukça olumsuzdur:

...İstanbul limanının katili olan ve memleketin milyonlarca varidatının günahına giren Liman şirketi de işe böyle hüsnüniyetlerle başladığını hiç kimse unutmuş değildir. Nasıl ki İstanbul Limanları yârana bir me’kel halinde tereddi ettirildi ise İş şirketinin de bazı tufeyli yârani kâm ve safaya erdirmek sebebi olacağı şüphesi haklı olarak ileri sürülmektedir. Bunun aksini temin eden müyidde nedir? Yârana uğruna zaten sallanmakta olan ihracatımıza da el atmak doğru olmayacaktır³⁶⁵.

Yarın gazetesi başmuharriri Arif Oruç’a göre hükümet iktisadi hatalardan ders almamakta ısrar etmektedir:

...Ne çareki, Türkiye imkânsızlıkların tecrübesine girişildiği memleketlerden biridir. Her ilerleyiş ve ric’at (gerileyiş) edişin zararını şu memleketle millet görmüyor mu? Artık çoktan malum bulunan misalleri tekrar ırada ihtiyaç kalmamıştır.” ...Yoksa, İş Bankası’nın kendi başına yüzlerce milyon tutarındaki ihracat işini inhisara alamıyacağı, böyle bir cinnetin zaten berbat olan iktisadi muvazeneyi silip süpürerek içinden çıkılmaz hale getireceği, bilinmeyen şeylerden değildi.³⁶⁶

İş Bankası grubundan Kortunzade Murat B., Şerifzade Süreyya, Ak Osman İzzet Beyler gibi kişilerin yer alacağı bu şirketin, fırka kuvveti arkasında dolayısıyla siyasi etki altında bulunacağı endişesi hakimdir. Bu kişilerin şahsında sorun olmamakla birlikte hiçbirisinin ihracatçı olmadığı, Ak Osman İzzet Bey’in ise mebus olduğu dikkate alındığında, gazetenin endişesi net olarak ortaya çıkmaktadır. Şirketin İstanbul’a kırk yerden gelen malların ihracatını kontrol edemeyeceğini aksine “sorma ver” parası vererek sadece damgasını vuracağını ifade edilmektedir. Yazara göre kurulacak bu şirket sebebiyle iktisaden gerileyen İstanbul limanı çökecek, can çekişen birkaç tüccarı da yok olacaktır.³⁶⁷

³⁶⁴ Arif Oruç, “Ruhları Menfi Yapan Sebepler”, **Yarın**, 27 Mayıs 1931, s. 1, s. 3.; “İş Şirketi ve Türk Tüccarı”, **Yarın**, 27 Mayıs 1931, s. 1, s. 4.

³⁶⁵ “İş Şirketi işe başlıyor fakat bu işin altından bir iş çıkacak!”, **Yarın**, 1 Haziran 1931, s. 1, s. 3.

³⁶⁶ Arif Oruç, “İnhisar yok mu?”, **Yarın**, 3 Haziran Çarşamba 1931, s. 1.

³⁶⁷ “İhracat şirketi demek ne demek?”, **Yarın**, 22 Mayıs 193, s. 1, s. 4.

Devletin imtiyazlarından yararlanan üreticiler de kendi aralarında tröstler teşkil ederek bayilere fiyatı yükselterek satış yapmaktadır. Bu durum dönem basınında “inhisar içerisinde inhisar” olarak adlandırılmakta ve şikâyet konusu edilmektedir. İstanbul’da esnaf daha öncesinde doğrudan doğruya fabrikalardan satın almalarına rağmen üreticilerin de şirket oluşturması ile daha yüksek fiyatlara katlanarak aracılardan mal almak zorunda kalmaktadır. Müskirat idaresinin yetki alanına giren bu örnekte, ilgili idare şirketin fabrika sahipleri arasında hususi bir teşekkül olduğundan hareketle, idareyi alakadar etmediği görüşünü bildirmesi, durumun olağan karşılandığı yorumlarına sebep olmaktadır.³⁶⁸

2239 numaralı 29.5.1933 tarihli kanun ile Türkiye sahillerinde posta seferleri devlet inhisarına alınmış Vapurculuk Türk Anonim Şirketi’ne işletme imtiyazı verilmiştir.³⁶⁹ Ancak bu süreç oldukça sıkıntılı geçmiştir. Hükümetin deniz nakliyeciliğini inhisar altına almak isteği ve bu iş için bir şirket teşkili hakkında bir layiha hazırlığı içerisinde olduğu haberi üzerine İstanbul’daki vapurcular bir heyetle Ankara’ya gitmiş, yeni oluşturulacak şirkette sermayelerinin yarısının para yarısının ise vapurları olması önerilmiş ancak hükümet tarafından kabul görmemiştir. Bu örnekten anlaşılacağı üzere devlet yetkilileri inhisar altına alınan faaliyeti devredecekleri şirketteki isimleri kendileri belirlemektedir. Vapurculara önerilen ise vapur kıymetlerinin iki ay içerisinde bedellerinin tespit edilerek vapurlarının inhisar idaresine devredilmesi şeklindedir.³⁷⁰ Sonraki süreçte vapur kıymetleri kadar şirkette hisselerinin olunmasına, şirkete dahil olmak istemeyenlerin de vapurlarını satmalarına müsaade verilmiştir.³⁷¹ Vapurcular belirlenen kıymetleri yetersiz bulmuş,³⁷² vapurculuğun inhisar altına alınmasından memnun olmamışlardır.³⁷³ Posta vapurculuğunun devlet hizmetine alınmasından sonra, Yunan vapur

³⁶⁸ “İnhisar içinde İnhisar”, **Cumhuriyet**, 27 Teşrinisani 1929, s. 3.

³⁶⁹ Ali Rıza Seyfi, “Türkiye’de 1933 İktisat Senesi Mühim Hâdiseleri”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Kanunisani 1934, C: L, no:1, sene 50, s. 20.

³⁷⁰ “Yeni Şirket”, **Son Posta**, 19 Mayıs 1932, s. 2.

³⁷¹ “Vapurculuk: Yeni Şirket ve Seyrisefain Nasıl Çalışacak”, **Cumhuriyet**, 18 Mart 1933, s. 2.

³⁷² “Vapur Kıymetlerine İtirazlar Başladı”, **Cumhuriyet**, 4 Eylül 1933, s. 2.

³⁷³ “Yeni kanun: vapurcular son şekilden memnun değil”, **Son Posta**, 25 Mayıs 1932, s. 2.; “Hakem kararlarına itirazlar”, **Cumhuriyet**, 1 Teşrinievvel 1933, s. 2; “Son hakem kararından gayrimemnun bazı vapurcular, dün de birinci ticaret mahkemesi reisi Osman Nuri Bey’e müracaat ederek, gemilerine kafi kıymet konulmadığını ileri sürmüşler, bunların değiştirilmesini istemişlerdir. Kendilerine, hakem kararının kat’i olduğu, meselenin adliyeden çıktığını, ortada değiştirilecek bir yanlışlık veya haksızlık mevcut bulunmadığı bildirilmiştir”.

kumpanyaları arasında yolcu ve mal taşıyacak bir şirket için teklif götürmüşler³⁷⁴ daha sonra ise kendileri bir şirket oluşturmuşlardır.³⁷⁵ Ancak iki yıl içerisinde mali durumları oldukça kötüleşirken, bir kısım hissedar şirketten çekilmesi³⁷⁶ ile şirketin hükümetten beklentileri giderek artmıştır.³⁷⁷

İnhisar altına alınanlara bir diğer örnek de eski ismi Türk Gemi Kurtarma Şirketi olan ve faaliyetine son verilerek Gemi Kurtarma İnhisarı Şirketi adında dönüşen şirkettir. Kurulan bu şirketin İstanbul ve Çanakkale Boğazlarına ait tüm saha dâhilinde gemi kurtarma işi hükümetin inhisarı altına alınmıştır. Şirketin genel müdürlüğüne İstanbul mebusu Hamdi Bey getirilmiş, şirketin %45 hissesini Seyrisefain idaresi oluşturmuştur.³⁷⁸ Şirkette hissesi bulunan Kalkavanzadelardan İbrahim Bey'in basına verdiği demece göre İngiliz mütehassıslarla çalışma fikrine sıcak bakmaması sebebiyle idare azalığından çıkarılmış, şirketin kuruluş aşaması sıkıntıya girmiştir. İbrahim Bey'e göre tahliye işlerini Hamdi Bey arkadaşları ile yürütmek istemektedir³⁷⁹ Sonraki süreçte yeni gemi kurtarma şirket hissedarlarına bakıldığında Amiral Vasıf Paşa, İstanbul mebusu Hamdi Bey ve Kalkavanzade Rıza Bey ve hükümet komiseri olarak İstanbul Ticaret Müdürü Muhsin Bey bulunmaktadır. Yine hissedarlardan Yusuf Kemal Bey aynı zamanda Adliye Vekili olarak görev yapmaktadır. 500 bin sermaye ile kurulan şirketin azalığına İş Bankası müdürlerinden Cemil Behçet Bey seçilmişlerdir. Hazinesin şirket'e iştirak hissesi 193.499 lirası aynen, 128.336 lirası nakden olmak üzere toplam 350 bin liradır.³⁸⁰

Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi tekel ayrıcalıklar imtiyazlı yerli ve yabancı şirketlere devredilmekte, pek çoğunda üst düzeyde siyasi kadrolardan ve devlet katından önemli kişiler bulunmaktadır. Devletin sağladığı tekel durumundan yararlanılarak yüksek kazançlar elde edilen bu şirketlerde³⁸¹ sermaye birikimi süreci

³⁷⁴ “Türk ve Yunan vapurcuları bir şirket yapıyor”, **Son Posta**, 24 Ağustos 1932, s. 1.

³⁷⁵ “Vapurcular bir şirket halinde çalışmaya hazırlanıyorlar”, **Cumhuriyet**, 11 Mayıs 1933, s. 2.; “Vapurcular şirketi nihayet dün kuruldu”, **Cumhuriyet**, 9 Teşrinievvel 1933, s. 1.

³⁷⁶ “Vapurculuk sosyetaşı ihtilaf içinde”, **Cumhuriyet**, 20 Mayıs 1935, s. 2.

³⁷⁷ “Vapurculuk şirketi tasfiyeye gidiyor”, **Cumhuriyet**, 15 Mayıs 1935, s. 2.; “Vapurculuk sosyetaşı ihtilaf içinde...”, **Cumhuriyet**, 20 Mayıs 1935, s. 2.

³⁷⁸ “Gemi kurtarma inhisarı şirketi”, **Cumhuriyet**, 4 Kanunisani 1933, s. 2.

³⁷⁹ “Gemi kurtarma işleri muallakta!”, **Cumhuriyet**, 17 Kanunisani 1933, s. 2.; “Gemi kurtarma inhisarı şirketi”, **Cumhuriyet**, 1 Şubat 1933, s. 2.; “Tahlisiye işindeki ihtilaf”, **Cumhuriyet**, 15 Şubat 1933, s. 2.

³⁸⁰ “Yeni gemi kurtarma şirketi”, **Cumhuriyet**, 21 Mayıs 1933, s. 2.

³⁸¹ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 40.

bürokrat ve vekillerin özel teşebbüsü ve devletin kontrolü ile birlikte ilerlemektedir.³⁸²

Devletin tüm desteğine rağmen 1933 yılına gelindiğinde inhisarların genelinde gelirlerin azaldığı tespiti yapılmaktadır.³⁸³ Gelirlerin azalması ile ilgili yurtdışından uzmanların getirilip raporların hazırlandığı günlerde İnhisarlar Umum Müdürlüğü'nün Cumhuriyet'in onuncu yılı münasebetiyle çıkartmış olduğu eserde ise inhisar idarelerinin gelirlerini artırdığı yönünde bilgiler aktarılmakta, inhisarların ne idare sorunundan ne de gelir kaybından bahsedilmemektedir.³⁸⁴

Yurtdışından uzmanlar getirilerek³⁸⁵ azalan gelirler için çareler aranmaya çalışılmıştır. Uzmanların fikirlerine göre inhisarlar ticari zihniyette çalışmamakta tam bir bürokrasi örneği göstermektedir.³⁸⁶ Örneğin, tütün muhafazasının önemli olduğunu vurgulayan uzmanlar Tütün inhisarı idaresinin kendisine ait yıllardır depo yaptırmak yerine tütünlerin yalılardaki adi ve harap binalarda muhafaza etmelerine oldukça şaşırırken³⁸⁷ yine Tuz inhisarı örneğinde maliyetlerin 20-30 para raddesi derecesinde inmiş olmasına rağmen kanunen 6 kuruş tayin edilen fiyatın düşürülmemiş olmasını hayret verici olarak bulmaktadır.³⁸⁸

2.6.2. Yabancı Sermayeye Karşı İzlenen Tutum

Cumhuriyet idaresinin ekonomide atılımlar yapabilmesinin ya da kalkınabilmesinin önemli araçlarını, kredi sorunu ve sermaye birikimi hususu oluşturmaktadır. Kuyaş yeni yönetimin kapitülasyonlardan kurtulup, tümüyle bağımsız bir devlet oluşturduktan sonra Batı karşıtı ya da anti-emperyalist bir

³⁸² Tunçay, **Tek-Parti...**, s. 194.

³⁸³ “İnhisarlar varidatında büyük tenezzüller var”, **Cumhuriyet**, 29 Temmuz 1933, s. 2, s. 5.; “İnhisarlar varidatı’ varidat neden düştü?”, **Cumhuriyet**, 31 Temmuz 1933, s. 1.

³⁸⁴ “İnhisar İdarelerinin varidatı ne kadar arttı?”, **Cumhuriyet**, 8 Teşrinisani 1933, s. 4; Örneğin on sene evvel 4.650.000 lira gelir getiren tütün inhisarı 1933 yılı itibarıyla hazineye 20 milyon lira vermektedir. Yine bu bültene göre ispiro ve ispirotlu içkiler varidatı 1924’te 412.000’i bulmazken 1932’de 5 milyon 206 bine ulaşmaktadır. 1924’te tuz üretimi 124.500 ton iken 1932’de 219.000 tona çıkmıştır.

³⁸⁵ “İnhisarlarda ıslahat”, **Cumhuriyet**, 1 Şubat 1933, s. 4; “Amerikalı Uzman Mister Walles Klarc bu teftişleri için 14 bin dolar ücret alacaktır”.

³⁸⁶ “İnhisarlarda ıslahat”, **Cumhuriyet**, 28 Mayıs 1933, s. 2.; “İnhisarlar varidatında büyük tenezzüller var”, **Cumhuriyet**, 29 Temmuz 1933, s. 2, s. 5.; “İnhisarlarda ıslahat”, **Cumhuriyet**, 26 Mayıs 1933, s. 2.

³⁸⁷ “İnhisarlar varidatında büyük tenezzüller var”, **Cumhuriyet**, 29 Temmuz 1933, s. 2, s. 5.

³⁸⁸ **A.e.**

söylem kullanmadıklarını vurgulamaktadır.³⁸⁹ Bunun sebebini modern dünya içerisinde eşit koşullar altında yer almanın, Erken Cumhuriyet dönemi aydınlarının çok büyük bir çoğunluğu için yeterince tatmin edici olması ile açıklamaktadır.³⁹⁰ Keyder de Cumhuriyet idaresinin iktisadi açıdan açık kapı ilkeleri uyguladığı görüşündedir. Ankara hükümetinin, yabancı yatırım konusundaki tutumu baştan beri açıklığa kavuşmuştur: hatta Amerikalı ve Avrupalı yatırımcılara Millî Mücadele sırasında bile imtiyazlar verilmiş; Mustafa Kemal de kapitülasyon içeren talepler dışında, yabancı sermayenin sevinçle karşılanacağını çeşitli vesilelerle açıklamıştır. Ankara hükümetinin Lozan Antlaşması ile birlikte Musul petrol yatakları üzerindeki hak iddialarından vazgeçip korumacı olmayan ticaret anlaşmasını kabul ettiğinde emperyalist devletlerin duraksamaları da azalmıştır.³⁹¹ Plaggenborg'e göre ise Kemalistler kapitalizme esas itibarıyla bir eleştiri getirmemekte ancak onun emperyalist çehresi ile Türk ulusunu tehdit etmeye başladığı noktada şiddetle reddetmektedir.³⁹²

Sermaye ve kredi yetersizliğinin yabancı yatırımcılar sayesinde aşılabacağı düşüncesi hakimdir. Lozan görüşmelerinin devam ettiği sıralarda İzmir'de yapılan ilk iktisat kongresinin toplanma sebeplerinden birisi de yabancı sermayeye bir mesaj niteliğindedir. Mecliste kongrenin amacını açıklayan Mahmut Esad yabancı sermaye konusuna şu sözleri ile açıklık getirmiştir;

...Efendiler, düşmanlarımız neşriyatında iktisat kongresinden maksat ecnebi sermayesine karşı birtakım husumetlerin ilânı ve ecnebilere karşı buğz ve adavet izharı için İktisat Kongresinin toplandığını söylüyorlar. Yalan söylüyorlar.... Ecnebi sermayesine karşı Türkiye milletinin hiçbir buğz ve adaveti yoktur ve onun memlekete girmesi için her türlü teshilâtı da bütün medenî milletlerde olduğu gibi göstermeye amadedir. Ancak kendimizi Yirminci Asrın ortasında hiçbir devletten geri görmediğimiz gibi hiçbir milletten de aşağı şerait kabul ederek Türkiye'yi esirler ülkesi haline getirenleyiz efendiler. (Alkışlar, Bravo sadaları).³⁹³

³⁸⁹ Ahmet Kuyaş, "Yeni Osmanlılar'dan 1930'lara Anti-emperyalist Düşünce" **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, C: II, Kemalizm**, der. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İletişim Yayınları, 6. Bs., 2009, s. 248.

³⁹⁰ **A.e.**, s. 249.

³⁹¹ Keyder, "Türk Demokrasisinin Ekonomi Politikası", s. 44.

³⁹² Plaggenborg, **a.g.e.**, s. 207.

³⁹³ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C: IV, İ:187, 5.2.1339, s. 172-173.

Ülkede doğal kaynak ve emek olmakla birlikte nakdi sermaye bulunmamaktadır. Bu sebeple İktisat Vekâleti'ne göre “mebzul sâyi müfit kılmak”, için her şeyden evvel ülkede kredi sorunun çözülmesi gerekmektedir.³⁹⁴ İzmir İktisat Kongresi'nde ülkelerin sadece ticaret yaparak ve ziraat yaparak zenginleşmeyeceği üzerinde durularak sanayileşmenin önemi vurgulanmıştır. Sanayinin gerçekleşmesinin ön koşulu ise ancak krediler ile mümkündür. Yabancı sermayesiz özellikle alt yapı hizmetlerinin gerçekleşmeyeceği düşüncesi hâkim olup yabancı sermayeden faydalanmak gerektiği sıklıkla dile getirilmektedir.³⁹⁵

Mustafa Kemal İzmir İktisat Kongresi açılışında yapmış olduğu konuşmada;

...Efendiler; iktisadiyat sahasında düşünür ve konuşurken zannolunmasın ki ecnebi sermayesine hasımız; hayır bizim memleketimiz vâsidir. Çok sây ve sermayeye ihtiyacımız var. Kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebi sermayelerine lâzımgelen teminatı vermeğe her zaman hazırız. Ecnebi sermayesi bizim sâyimize inzimam etsin ve bizim ile onlar için faydalı neticeler versin.³⁹⁶

demekte kanunlara uyulduğu ölçüde yabancı sermayenin kabul edileceğini açıklamaktadır. Mustafa Kemal'e göre Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'tan sonra yabancı sermaye bakışı ile yeni idarenin tutumu arasında fark bulunmaktadır. Osmanlı Tanzimat'tan sonra yabancı sermayenin jandarmalığını üstlenmiş ancak yeni idare bunu kabul etmeyerek, esir ülkesi olunmasına karşı çıkmıştır.³⁹⁷ Koloğlu'na göre Amerikalı Chester'e Türkiye'de kapsamlı yatırım izni verildiğinin açıklanması Ankara'nın yabancı sermaye ile ipleri koparmış görünmek istemediğinin kanıtıdır.³⁹⁸

İzmir İktisat Kongresi'nde İstanbul ticaret kesiminin sözcüsü konumunda olan Milli Türk Ticaret Birliği yabancı sermaye ile ilgili öneriler sunmuştur. Yabancı sermayeye ilişkin hükümete sunulan öneri paketi içinde hangi işlerin yalnızca yerli sermayeye bırakılacağı, bu işlere araçlar dahi olsa yabancı sermayenin girmesinin engellenmesi, yabancı şirketlere imtiyaz ve özel izin

³⁹⁴ A.e., s. 172.

³⁹⁵ Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, s. 68.

³⁹⁶ *Türkiye Ekonomisinin 50 Yılı...*, s. XIV.

³⁹⁷ A.e.

³⁹⁸ Koloğlu, *Cumhuriyetin İlk On Beş Yılı...*, s. 127.

verilmemesi, bunların Türk tebaa ve şirketlerine ait ayrıcalıklardan istifade etmemeleri, yabancı şirketlerin hükümetin düzenlediği azaltma ve artırmalara katılmamaları ve hükümetle sözleşme imzalamamaları gibi talepler öngörülmektedir.³⁹⁹ Ancak bu önerilerin en azından Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulandığını söylemek oldukça güçtür.

Cumhuriyet İdaresi'nin yabancı sermaye konusundaki tutumu, Milli Türk Ticaret Birliği'nin tutumu kadar katı değildir. Şöyle ki; 1923-1931 arası kurulan anonim şirketlerin 71 milyon lira değerindeki ödenmiş sermayenin %43'ü yabancı sermaye katımlı şirketlere aittir.⁴⁰⁰ Ayrıca İnhisar idaresinin bünyesinde bulunan Türk anonim şirketlerinin birçoğunda yabancı sermaye bulunmaktadır.⁴⁰¹

Cumhuriyet yönetimi, yabancı sermayeye karşı ılımlı bir tutum izlemiş, ülkenin egemenliğe saygılı olduğu ölçüde yatırımlara açık olduğu mesajı sıklıkla verilmiştir. Osmanlı döneminden beri ülkede faaliyette bulunan imtiyazlı şirketlerin sözleşmeleri feshedilmeyerek, yeni yabancı şirketlerin kurulmasına izin verilmiştir. İstanbul'da faaliyette bulunan imtiyazlı şirketlerin, tasdik ve tescil işlemlerinin yapılabilmesi, şirket sorumlularının yeni başkente gitmesi ile kolaylıkla çözülebilmektedir.⁴⁰² Bu sırada 23 Temmuz 1923'te çıkarılan bir kanunla, 16 Mart 1923 tarihinden önce kurulmuş olan anonim şirketlerin sözleşme ve nizamnamelerinde Osmanlı dönemine ait ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na aykırı sözcük ve ifadelerin çıkarılmasıyla bunların mevcut Türkiye Cumhuriyeti yasalarına uygun hale gelmesine dikkat edilmiştir. İmtiyazlı şirket isimlerinden "Osmanlı" kelimesi kaldırılarak yerine Türk kelimesi getirilmiştir. Böylelikle Osmanlı Anonim Şirketi adı ile kurulmuş olan tüm şirketlerin Türk Anonim Şirketi olarak tescili sağlanmıştır. Yine aynı yıldan itibaren Dersaadet sözcüğü de kaldırılarak yerine İstanbul sözcüğü kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁰³

1920lerde yabancı sermaye önemli sayılabilecek bir sermaye akımına tanık olmuştur. Bu yatırımların çoğu Türk ortaklarla kurduğu karma şirketlerle gerçekleşmiştir. Alî İktisat Meclisi raporlarına göre, yeni yabancı yatırımlar 1926

³⁹⁹ Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi**, s. 435-437.; Varlı ve Koraltürk, **a.g.e.**, s. 137.

⁴⁰⁰ Demirbilek, **a.g.e.**, s. 209.

⁴⁰¹ **A.e.**, s. 210.

⁴⁰² **Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu...**, s. 31

⁴⁰³ **A.e.**

yılında 6.5 milyon TL, 1927'de 5.3 milyon TL, 1928'de 8.0 milyon TL, 1929 yılında 12.0 milyon Türk lirasına erişmiştir.⁴⁰⁴ 1923-1930 yılları arasında kurulan anonim şirketlerin toplam sermayesinin %43'ü yabancı sermaye katılımlı şirketlere aittir. Karma şirketlerde ise sermayenin %75'i yabancıların elindedir. Bu şirketlerde, Meclisin bazı önemli üyeleri, Mustafa Kemal'in bazı önemli arkadaşları ya kurucu pay sahibi ya da yönetim kurulu üyesidir. Kısacası Cumhuriyet idaresinin siyasal karar çevreleri ile bu şirketler arasında bağ kurulmaktadır.⁴⁰⁵

Kredi ve sermaye birikimi için yabancı sermayeye ihtiyaçlarının ötesinde, özellikle dış ticaretin denetimi büyük çoğunlukla yabancıların denetimi altındadır. Cumhuriyet döneminde dış ticaret faaliyetlerinin büyük bir bölümü yabancı tüccarlar tarafından yürütülmektedir.⁴⁰⁶ Dış Ticaret'te yabancıların etkin olması ile ilgili Tezel'in, o dönemde sınırlarını önemli ölçüde yabancı sermayeyle ilişkinin belirlediği iktisadi milliyetçiliğe dair saptaması önemlidir;

...Büyük ölçüde, Türkiye'nin dış ticareti üstünde önemli denetleme gücü olan yabancı kapitalistlerin Türkiye'deki birincil aracılığı olan yerli gayrimüslimlerin yerini, bu aracılık rolünü üstlenmek üzere Türk-Müslüman tacirlerin alması hedefinin ötesine geçemiyordu. Türkiye'nin dış ticaretinde yabancı kapitalistlerin denetimlerinin azaltılması gibi bir iktisadi politika hedefi söz konusu değildi. Milli ticaret burjuvazisinin milliliği, bu sınırı oluşturan tüccarlarının dinlerinin Müslüman, ana dillerinin Türkçe olmasının fazla ötesine geçen bir anlam taşımamaktaydı.⁴⁰⁷

1920'lerin başında ülkedeki yabancı yatırımcı şirketlerin özvarlıklarının değeri 63 milyon sterlin kadardır. Bu yatırımların %45'i Alman, %26'sı Fransız, %17'si İngiliz, %4 Belçikalı ve %2'si Amerikalı yatırımcılara aittir.⁴⁰⁸

⁴⁰⁴ Yahya Sezai Tezel, "1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri", **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938**, İstanbul, İstanbul Yüksek İktisat Ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, 1977, s. 220.

⁴⁰⁵ A.e., s. 221.

⁴⁰⁶ Tunçay, **Tek-Parti...**, s. 202.

⁴⁰⁷ Varlı ve Koraltürk, **a.g.e.**, s. 137.

⁴⁰⁸ Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, s. 126.

Tablo 2.3: 1923 Yılında Türkiye’de Yabancı Sermaye Yatırımları

Ekonominin kesimleri	İşletme sayısı	Yatırılmış sermaye (Milyon sterlin)	Toplam yabancı sermaye içinde payı %
Demiryolları	7	39.2	62
Bankalar	23	10.2	16
Liman işleri ve belediye hizmetleri	11	5.0	8
Ticaret	35	3.6	6
Madencilik	6	3.0	5
İmalat	12	2.4	3
Toplam	94	63.4	100

Kaynak: Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923- 1950)**, ed. Ozan Kızıler, İstanbul, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2015, s. 125.

Tablo 2.3’te görüleceği üzere yabancı yatırımcı daha çok dünya piyasası ile ilişkileri kolaylaştıracak alanlarda yatırım yapmışlardır. Bankacılık ve ticaret alanında faaliyet gösteren şirketlerin sayısı fazla olmakla birlikte toplam sermaye payları içerisinde demiryolu yatırımları önemli bir yer tutmaktadır. Yabancı sermayenin fiilen ilgilendiği demiryolları inşası bu anlamda tesadüf değildir. Demiryolu hatlarının yapımını üstlenecek olan yabancı şirketler yerli müteahhitlerle işbirliği içerisinde çalışarak, ülkenin ilk milyonerlerinin yaratılmasında öncülük edecektir.⁴⁰⁹ Öte yandan, madencilik ve imalat sanayi kesimlerinde yabancı yatırımların değeri, her iki sektörün kendi içinde birikmiş sermaye toplamına göre önemli bir yer tutmaktadır.⁴¹⁰ Bu anlamda Cumhuriyet’in ilk on yılında, yabancıların iktisadi yatırım alanları, Osmanlı döneminden farklı olmamakta,⁴¹¹ ancak yaşanan 1929 buhranı ve ardından uygulanan devletçilik politikaları ile sermaye tutarı bakımından azalmaktadır.

1929 yılından itibaren özel yabancı yatırımların azaldığı tespit edilmektedir. 1929 yılında 12.0 milyon Türk lirasından, 1930’da 1.2 milyon Türk lirasına, 1931’de 0.8 milyon Türk lirasına düşmüştür. 1930ların başında Türkiye’deki bazı yabancı şirketlerin işlerini tasfiye ettikleri anlaşılmaktadır. 1927 yılında ülkede

⁴⁰⁹ Stefanos Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye 3, I. Dünya Savaşı’ndan 1971’e**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1976, s. 1283.

⁴¹⁰ Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, s. 126.

⁴¹¹ Tunçay, **Tek-Parti...**, s. 198.

kayıtlı yabancı firma sayısı 117'den 1933 yılına gelindiğinde 71'e inmiştir.⁴¹² 1927 yılında yabancı sermayeli şirketlerin tasfiyeye gittiği ve sermayelerini yurtdışına çıkarmağa başladığı yıldır. 1928 yılında 3.9 milyon TL, 1929 yılında 15.5 milyon TL tutarındaki sermaye yurtdışına çıkmış bu durum kambiyo ve kredi piyasasında bir baskı yaratmıştır.⁴¹³

1920li yıllarda ekonominin zayıf ve dışa bağımlı yapısının önemli ölçüde para-kambiyo sisteminden kaynaklandığı öne sürülebilir. Şöyle ki; Osmanlı Bankası'nın bir emisyon bankası olarak çalışma yetkisi 1925'te sona erip henüz bir Merkez Bankası kurulamamış olduğundan Cumhuriyet yönetimi belirli bir miktar kâğıt parayı (153 milyon TL) genişleterek kalkınmayı finanse etme imkanından yoksun kalmıştır. Bu nedenle çok sayıda yabancı bankalar aracılığı ve serbest kambiyo sisteminden yararlanarak, faiz arbitrajı yoluyla fonların içeri akmasına ve bu yoldan banka kredilerinin artmasına dayanmak zorunda kalmıştır.⁴¹⁴

Çoğu ürünün ithal edildiği bu dönemde, imalat sanayi GSMH'nin yüzde 10'unu ancak oluştururken yabancı sermayeye ait toplam 94 şirkette yatırılmış olan 63.4 milyon sterlin sermayenin tutarı ithalatın iki katı kadardır.⁴¹⁵ 1929'a kadar bu şirketlerin sayısının 114'e çıktığı düşünüldüğünde yabancı sermayeye karşı, olumsuz bir söylem gerçekleştirilemeyeceği de ortaya çıkmaktadır. 1924 yılında ülkedeki yabancı sermaye toplamının yarıya yakını Alman, dörtte birinden çoğu Fransız, altıda biri ise İngilizlere aittir. Cumhuriyet'in ilanını izleyen yıllarda, ülkenin doğal kaynaklarını işletmesi amacıyla verilen 400 kadar imtiyazın sadece 10 tanesi gerçekleşmiş olup diğerleri ise borsa spekülasyonlarına konu edilerek elden ele geçirilmiştir.⁴¹⁶ Cumhuriyet'in ilk on yılında teşekkül eden imtiyazlı şirketlere yenileri eklenmiş, yabancı girişimlerden sadece iki demiryolu şirketi millileştirilmiştir.⁴¹⁷ Kısacası "ilgili dönemde devlet, hakim sermaye fraksiyonuna hiç ters düşmemektedir."⁴¹⁸

⁴¹² Tezel, ... "Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri", s. 222.

⁴¹³ Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...", s. 241.

⁴¹⁴ Kazgan, **Tanzimattan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, s. 63.

⁴¹⁵ **A.e.**, s. 64.

⁴¹⁶ Tunçay, ...**Tek-Parti...**, s. 204.

⁴¹⁷ **A.e.**, s. 205.

⁴¹⁸ Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye**, s. 10.

1920’li yıllarda milli burjuvazi oluşturma düşüncesinde amaçlanan, sermayesi yetersiz olan ülke şartlarında, yabancı sermayeyi tasfiye etmenin aksine; yabancılar ile ilgili ilişkilerde, gayrimüslimlerin bu alandaki etkinliklerini azaltarak Müslüman-Türk lehine fırsatlar oluşturmak yatmaktadır.⁴¹⁹ Milli mücadelede emperyalizme ve sömürgeciliğe karşı savaştıklarını beyan eden asker, bürokrat ve siyasetçiler anonim şirketlerin ortağı ya da yönetim kurulu üyesi olarak yabancı sermaye ile birlikte çalışmıştır.⁴²⁰ Tural’a göre geçiş devri ekonomileri, dışarıya bağımlı sermaye unsurlarından kurtulma gayretleri yanında, kendi toplumunun iş kollarına hakim kılma gayreti üzerine gizli veya açık himayeci tavır almaktadır. Mustafa Kemal dönemindeki himayeci tavır ise, yabancı sermaye dostluğu veya düşmanlığı değil, meslek ve sahalarında Türk’ten başkasının rol almasına imkân vermeyen Milli bir yaklaşımdır.⁴²¹

1934 yılı itibariyle birçok yabancı imtiyazlı şirketin devlete geçmesinden sonra yurtdışındaki basın konuyu yabancı düşmanlığı olarak algıladıkları görülmektedir. Oysa yabancı basın, ilgili şirketlerin başta İstanbul olmak üzere, sözleşmeden doğan taahhütlerinin yerine getirilmediği noktasına değinmemektedirler. Türk basını imtiyazlı şirketlerin devlet tarafından satın alınması konusunda temkinli yaklaşarak yabancı husumetinin olamayacağını vurgulama ihtiyacı içerisinde girmektedirler. Yunus Nadi “Ecnebi Düşmanlığına Mahal Yoktur” başlıklı Nisan 1934’teki yazısında Marsilya’da çıkan Fransız gazetesine cevaben İzmir- Kasaba demiryolu hattı ile İstanbul Rıhtım Şirketi’nin hükümete geçmesinin ecnebi düşmanlığı ile ilgili olmadığını şu sözlerle belirtmektedir:

...Yeni Türkiye’de manasız bir ecnebi husumeti yoktur. Biz beynelminel münasebet ve tesanüdün zarureti kaniiz. Bu zaruret bilhassa dostlar arasında evleviyetle varittir tabi.⁴²²

⁴¹⁹ Varlı ve Koraltürk, **a.g.e.**, s. 137.

⁴²⁰ Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, s. 99-100, akt. Demirbilek, **a.g.e.**, s. 210.

⁴²¹ M. Akif Tural, **Atatürk Devrinde İktisadi Yapılaşma ve Celal Bayar 1920-1938**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 109, akt. Rıfat N. Bali, **Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)**, 6.Bs., İstanbul, İletişim, 2003, s. 234.

⁴²² Yunus Nadi, “Ecnebi düşmanlığına mahal yoktur”, **Cumhuriyet**, 5 Nisan 1934, s. 1.

Londra'daki Times Gazetesi'nde milli paranın korunması ile ilgili devlet tarafından alınan tedbirlerin, yabancılar aleyhine haksız rekabette bulunulduğu eleştirisine verilen yanıtta da ecnebi sermayesine kapıların açık olduğu vurgulanırken ancak yabancı sermayenin de artık ülkede kapitülasyonların ortadan kalktığını ve ebediyen de olamayacağını anlaması gerekliliği üzerinde durulmaktadır.⁴²³

2.7. 1929 Dünya Buhranı ve Etkileri

1929 sonbaharında Wall Street borsasındaki çöküş, dünya ticaretinde etkisini yıllarca gösterecek büyük bir bunalım yaratmıştır. 1929 yılında dünyanın yaşadığı büyük buhranın görünürde üç temel sebebi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Birinci Dünya Savaşı yıllarından itibaren ABD ve Japonya gibi savaşa katılmayan ülkelerdeki yüksek üretimin giderek fazla üretim bunalımına dönüşmesi, ikincisi; savaş sırasında sıkıntıya düşmüş sermaye ihtiyacını karşılamak üzere kredi olanaklarının genişletilmesi ve son olarak da New York Borsası'nda işlem gören hisse senetlerinde yaşanan büyük düşüştür.⁴²⁴

1929 Dünya Buhranı olarak bilinen kriz, dünya sanayi üretiminin %30 düşürmüş, kömür ve demir üretimini %40-60 dolaylarında azaltmış ve tahıl fiyatlarının yaklaşık %60 gerilediği bir süreç yaratmıştır. Bu dönemde Avrupa'nın ticaret hacmini 58 milyar dolardan 21 milyar dolara gerilemiştir.⁴²⁵ Tablo 2.4'de yer alan 1928-32 yılları arasında Milletler Cemiyeti tarafından yayınlanan ithalat ve ihracat rakamları ülkelerin dış ticaret hacmindeki azalışı gözler önüne sermektedir.

⁴²³ Yunus Nadi, "Harici ticaretimiz ve ecnebi sermayesine karşı vaziyetimiz", *Cumhuriyet*, 23 Ağustos 1934, s. 1.

⁴²⁴ *Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu*, s. 81.

⁴²⁵ Kaymakçı, *a.g.e.*, s. 164.

Tablo 2.4: Dünya İthalat ve İhracat Rakamları 1928-1932 (Milyon dolar)

Ülke Adı	İhracat 1928	İhracat 1932	İhracat Durgunluk oranı %	İthalat 1928	İthalat 1932	İthalat Durgunluk oranı %
Türkiye	7.3	3.5	52	9.5	4	58
İngiltere	293	106	64	436	190	57
Amerika	419	131	69	340	112	68
Almanya	250	112	66	278	92	67
Fransa	170	64	63	175	97	45
Kanada	117	36	70	102	33	68
İtalya	66	29	56	98	35	65
Hollanda	66	28	57	90	44	50
Japonya	74	30	60	82	34	59
Rusya	35	24	32	41	30	27
Bulgaristan	4	2	50	4	2	50

Kaynak: “Dünya buhranı, Türkiye ve diğer memleketler”, *Cumhuriyet*, 16 Eylül 1933, s. 4.

Milli Mücadele’den sonra tarım ekonomisi kendini toparlama yoluna girmiş, 1930’un sonuna dek geçen sekiz yıl içinde tarım ürünlerinde yıllık yüzde on birden fazla artış görülmüştür. Ancak buhran ile birlikte ekonomisi tarıma dayalı olan Türkiye, ihracata konu olan malların fiyatlarının düşmesiyle oldukça olumsuz etkilenmiştir. Ülkenin başlıca ihraç ürünleri tütün ve kuruyemiş, fiyatlar düşmeden önce bile gelir bakımından, kumaş, şeker, çimento, kağıt, demir ve çelik gibi temel ithal mallarının giderini karşılamaya yetmemektedir.⁴²⁶ Lozan Antlaşması’nın dış ticaret üzerinde kısıtlayıcı maddelerinin yürürlükten kaldırıldığında uygulanacağı düşünülen ticari kısıtlamalar ve sermaye denetimlerine karşı ithal malları üzerinde yapılan spekülasyonlar, henüz kriz başlamadan evvel Türk ekonomisinin krize girmesine sebep olurken,⁴²⁷ buhranın etkisini henüz göstermediği 1929’un sonlarında ticaret açığı 102 milyon liraya ya da tüm dış ticaretin dörtte birine ulaşmıştır (bkz. Tablo 2.5).

⁴²⁶ Mango, *Atatürk Modern Türkiye’nin Kurucusu*, s. 538.

⁴²⁷ Buğra, *Devlet ve İşadamları*, s. 147.

Tablo 2.5: Türkiye İthalat-İhracat Rakamları 1923-1929 (Bin Türk Lirası ile)

Yıllar	İthalat	İhracat	Dış ticaret açığı
1923	144.789	84.651	60.138
1924	193.590	158.674	34.916
1925	241.619	192.428	49.191
1926	234.700	186.423	48.277
1927	211.398	158.421	52.977
1928	223.531	173.537	49.994
1929	256.482	154.402	102.080

Kaynak: Tasarruf ve Yerli Mali Haftası”, **Hür Adam**, 11 Kanunievvel 1930, s. 3.

Cumhuriyet sonrası dönemde milli gelirin yüzde 49’u tarım, yüzde 38’i hizmet ve yüzde 13’ünü sanayi sektörü oluşturmaktadır.⁴²⁸ Gayrisafi Yurtiçi Hasıla büyük ölçüde tarıma bağımlı olmakta ve tarımın büyüme hızına bağlı olarak değişmektedir. Diğer bir deyişle tarım, dünya piyasasındaki fiyat dalgalanmalarına paralel olarak değişim geçirmektedir.⁴²⁹ Aynı zamanda ekonomik gidişat çoğunlukla dış ticaretin akışına ve bu akış için gerekli fonların sağlanmasına bağlanmaktadır. 1926, 1928 ve 1929’da kısa süreler içinde birçok iflasa yol açan tarımsal krizler ve kredi darlıkları bu bağımlılığı ortaya koymaktadır.⁴³⁰ Bunalım sırasında Türkiye’nin ihraç malları fiyatları hızla düşerken, tarımda ticarete yönelik üretimi besleyen ve ödemeler dengesindeki kısa dönemli açıkları kapayan ticari krediler artık gelmemiştir. Sonuçta döviz krizi yaşanarak Türk lirasının değer kaybetmesiyle ithalatçıların borç yükü artmış ve iflaslar meydana gelmiştir.⁴³¹

Yaşanan dünya buhranının ülke ekonomisini etkilemesinin altında yatan temel sebep, tarımsal ürünlerin fiyatlarındaki keskin düşüşlerden kaynaklanmaktadır. Buğday ve diğer tahıllar, tütün, kuru üzüm, fındık ve pamuk gibi başlıca mahsullerin fiyatlarındaki düşüşler, 1928-29 ve 32-39 yılları arasında ortalama yüzde 50’den daha fazla yaşanırken, tarımsal olmayan mal ve hizmetlerdeki fiyat düşüşlerinden çok daha yüksek olmuştur.⁴³² Tahıl ürünlerinin fiyatları 1929 ile 1933 arasında üçte ikiden fazla düşmüştür.⁴³³ 1930-32 yıllarını

⁴²⁸ Tekeli ve İlkin, **1929 Dünya Buhranında...**, s. 36.

⁴²⁹ **A.e.**

⁴³⁰ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 122

⁴³¹ **A.e.**, s. 123.

⁴³² Pamuk, “20. Yüzyıl Türkiye’inde İktisadi Değişim...”, s. 287.

⁴³³ Mango, **Atatürk Modern Türkiye’nin Kurucusu**, s. 539.

kapsayan üç yıl bunalımın ülkede en çok hissedildiği dönem olmuştur.⁴³⁴ Dışalım mallarının belli başlı müşterileri olan ve nüfusun dörtte üçünü oluşturan köylüler, ihraç ürünlerinin fiyatında yaşanan sert düşüş ile birlikte satın alım güçlerini önemli ölçüde yitirmiştir. Hükümetin dış ticaretteki politikası ise bu dönemde her ülkeden yapılan alımları o ülkeye satımlarla dengelemeye çalışmak olmuştur. Ülkeyi ithalattan bağımsız kılma amacıyla sanayiye geliştirmek amacıyla büyük çabalar harcanmaktadır.⁴³⁵

Ticari kredilere bağımlı olan pazara yönelik tarım, fiyatların düşmesi ile birlikte gerilerken, ticari şirketlerin iflası ile de birçok üretici geçimlik düzeyde üretime geri dönmektedir. Hükümet, buğday fiyatlarının dünya fiyatlarına paralel olarak düşmesine müsaade ederken, küçük ve orta köylülerin pazardan satın aldıkları az sayıda mala gümrük ve satış vergisi koymaktadır. Aynı zamanda tarım sektörüne yeni vergiler getirilmekte ve tarımsal fiyatların 1929 öncesi düzeylerinin yarısının altına düşmesiyle devlet azalan gelirleri telafi edebilmek için eski vergilerin külfetini artırmaktadır.⁴³⁶ Biryandan satınalma gücü hızla düşerken, vergilerin artmasına karşın vergi ödeme yeteneği gittikçe azalmaktadır.⁴³⁷ Düşen tahıl fiyatları ve artan vergilerle birlikte birçok köylü topraklarını ve hayvanlarının terk ederek ya da satarak ortakçı olarak çalışmak durumunda kalmıştır.⁴³⁸ 1929-34 arası 1 kg buğdayın fiyatı 12.6 kuruştan 3.6 kuruşa, pamuğun fiyatı 62.3 kuruştan 33.1 kuruşa inerken, değişen ticaret hadleriyle birlikte köylü oldukça fakirleşmiştir. Tarımdaki gerilemenin bir bölümü dünya buhranı sebebiyle fiyatların düşmesi ise de önemli bir kısmı da hükümetin vergilendirmesinden ve sanayi mallarını korumasından doğmaktadır.⁴³⁹ Ahmet Hamdi, Mustafa Kemal ile birlikte çıktığı yurt gezisinde bereketli mahsul yıllarında dahi, köylünün tohum parasını dahi çıkaramadığını şu sözlerle aktarmaktadır:

...Gerçek şu: Gezdiğimiz yerlerde gördüklerimiz, henüz gezmediğimiz yerlerden ise işittiklerimize göre içinde bulunduğumuz sıkıntıların en büyük sebebi buğday

⁴³⁴ Türkiye’de Ticaretin Öncü Kuruluşu..., s. 83.

⁴³⁵ Tunçay, **Tek-Parti...**, s. 208.

⁴³⁶ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 129.

⁴³⁷ Tunçay, **Tek-Parti...**, s. 208.

⁴³⁸ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 129.

⁴³⁹ Kaymakçı, **a.g.e.**, s. 163.

ve hububat fiyatlarındaki müthiş düşüklüktür. Vakıa her malın fiyatı düşmüş; fakat buğdaydaki düşüş müthiş. Başka mahsüllerin fiyatları yüzde 30-40 düşmüş; buğdayın ki yüzde 80. Buğday, ekonomimizin temeli, belkemiği.... Her şey ona bağlı... buğday müstahsili olan köylüler bereketli mahsül yılında hattâ tohum paralarını çıkaramazlarsa, nasıl vergi versinler; nasıl bankaya borç ödesinler... Köylüler elleri böğürlerinde; çıkan hesaplar karşısında akılları durmuş, ne yapacaklarını, kime başvuracaklarını bilmiyorlar.⁴⁴⁰

Yarım Açlar başlıklı haberde eski Adliye Bakanı Mahmut Esad (Bozkurt) Bey İzmir’de Anadolu adlı gazeteye yazmış olduğu yazıda köylülerin borçlu durumundan bahsederek hükümetin acil bir şekilde önlem almasını istemektedir:

...-Bugünkü önliyecek işler nedir? – Basittir. Ekseri medeni memleketlerde olduğu gibi borçları taksitlendiriniz. Sonra faizleri düşürünüz. ...Bugün ortalığı kasap kavuran âfet: varın yoğun ve emeğin süprüntü pahasına gitmekte olduğu şu sırada, mahsülün ve sâyin altın değerini ifade ettiği günlerde yapılan borçları ödemek belasıdır. Bugünün büyük sıkıntısını yapan işte budur.... Yüzde doksanı borçlu olan öz Türklerin bütün bir ömür vücuda getirdikleri malları, mülkleri, mahsulleri, bakırları çehizleri ellerinden çıkacaktır; çıkmaktadır. Çıktıktan sonra da yine borçlu kalacaklardır. Bu gidişle buhran, soyguncuların elinde bir soygun satırı olur. Fakat bu satırı ihtilal yapan partinin hükümeti kırmalıdır. Kıracaktır. Diyecekler ki: – Taksitlendirme derde deva olmaz. Kâfi değildir. Deriz ki: pekâlâ. Daha iyisini siz bulunuz. Fakat yalnız şu vahim vaziyetten müstahsilleri, tüccarı, esnafı, sanayiciyi kurtarın. Çünkü bugün bunların ekseriyeti yarı aç, yarı tokurlar. Yarın?!.. Yarın Almanya gibi, Macaristan gibi, İngiltere gibi, Avusturya gibi, hatta Amerika gibi aç dalgaları gözükebilir.⁴⁴¹

Son Posta Gazetesi de buhran ile birlikte yaşanan fakirliği ele alırken bir yandan da Siirt mebusu Mahmut Celal Bey’in konuya yaklaşımını ironi bir dille şu sözlerle eleştirmektedir:

...Dünya buhranı çıktı çikalı her gün okuyorum, iktisat âlimleri bu derdin tahlilini yapmakla ilâcını aramakla meşguldürler. Bu dakikaya kadar muvaffak olamadıklarını hepimiz biliriz: Kesemiz yaman bir intiamla her ay biraz daha hafiflemektedir ve korkarım bu hafiflik yavaş yavaş aklımıza da sirayet edecektir. ... Benim hoşuma giden ilâcın kâşifi Siirt meb’usu Mahmut Beydir. Diyor ki: ‘Dünyanın üzerine çöken iktisadi buhran devam etmektedir. Neticeleninceye kadar şurada burada indihamlar vukua gelmesi muhtemeldir. Bu umumi buhran içinde mutlak halâs, son dakikaya kadar ayakta durabilecek kudret ve mukavemeti gösterebilenlere mukadderdir’....Hoca merhum merkebinin rızkını hergün birer parça kese kese sıfıra indirmiş ve nihayet uzun kulaklı mahlûk, bu

⁴⁴⁰ Başar, “Gazi bana çok kızmış...”, s. 335-336.

⁴⁴¹ Mahmut Esad, “Yarım Açlar”, *Son Posta*, 28 Ekim 1932, s. 3.

mecburi oruca tahammül edemiyerek günün birinde nalları havaya dikmiş. Hocaya sebebini sormuşlar: -Açlığa alışacaktı amma, ömrü vefa etmedi! Cevabını vermiş. Sözün kısası: Mahmut Bey'in tavsiyesi ve hükmü yerindedir, fakat mesele de, bu tavsiyete riayet ederken koca kulaklının akıbetile karşılaşmamaktadır.⁴⁴²

1933 yılında ithalat 1928'e göre görece azaldığı gibi, tüketim mallarının ithalat içindeki payı 1928'de %52'den 1930'ların ikinci yarısında %25'e düşmüştür.⁴⁴³ İç ve dış ticarette devlet denetimiyle beraber dış ticaret kotaları ithalatı geriletmekte, özellikle perakendeci tüccarın faaliyetlerinin azalması sonucunu doğurmaktadır.⁴⁴⁴ Sadece 1929'da 1100 şirket iflas etmiş ya da faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmışlardır.⁴⁴⁵ Özellikle dış ticaretle uğraşan İstanbul tüccarı, 1928-33 yılları arasında dış ticaret hacminde görülen yarı yarıya daralmadan olumsuz etkilenmiştir. 1926-29 arasında 1.427.000 TL olan yıllık ortalama ithalat değeri 1930-39 arasında 1.200.000 TL'ye düşmüştür. Devletin piyasalara müdahalesinin arttığı 1930-40 arasında devletin ithalatı arttığına göre bu azalma bütünüyle özel sektöre yüklenmiş ve bundan ticaretin daha yoğun yapıldığı en fazla İstanbul etkilenmiştir.⁴⁴⁶ Belirtmek gerekir ki 1929'un başlarında, daha buhran başlamadan önce hükümet korumacılığa kayarak dış ticareti ve yabancı dövizlerini yakından kontrol etmeye başlamıştır. 1930ların ikinci yarısında gelindiğinde ülke ticaretinin yüzde 80'ninden fazlası takas ve karşılıklı kota sistemleriyle yürütülmektedir.⁴⁴⁷ Buhranın etkileriyle birlikte korumacılık giderek daha da artırılacaktır.

İthalattaki fırsatlar küçük ve perakendeci tüccarların elinden çıkıp hükümet tarafından imtiyaz verilen büyük tüccarlar ile sanayicilerin eline geçmiştir.⁴⁴⁸ Bu dönemde aracısız ithalat yapma hakkına kavuşan sanayiciler ile hükümetten imtiyazlı tüccarlar bu gerilemenin dışında kalmaktadır.⁴⁴⁹ 1929'daki ödeme güçlüklerinin hemen ertesinde hükümet ithalatı kısıp ihracatı teşvik etmeye

⁴⁴² "Halâs Çaresi Malûm Amma...", **Son Posta**, 12 Nisan 1932, s. 3.

⁴⁴³ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 130

⁴⁴⁴ Kaymakçı, **a.g.e.**, s. 163.

⁴⁴⁵ Keyder, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası", s. 49.

⁴⁴⁶ Kollektif, **a.g.e.**, s. 221.

⁴⁴⁷ Pamuk, "20. Yüzyıl Türkiye'sinde İktisadi Değişim...", s. 287.

⁴⁴⁸ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 130.

⁴⁴⁹ Kaymakçı, **a.g.e.**, s. 163.

çalışmıştır. 1930'dan 1938'e kadar ithalatın kısılması ile birlikte ülkede ihracat fazlası yaşanmıştır.⁴⁵⁰ İhraç malları fiyatlarındaki hızlı düşüş, ihracat miktarı artmasına rağmen kıymetin düşmesi sonucunu doğurmuştur. Dünya ticaretinin daraldığı buhran döneminde Türkiye'nin ihracatını miktar olarak %40 artırabilmesi ihracat gelirlerindeki düşmeyi kısmen de olsa kapamıştır.⁴⁵¹

1925-29 yılları arasında imalat sanayinin GSMH içindeki payı yüzde 10.5'ten, 1935'te yüzde 16.6'ya ulaşmıştır.⁴⁵² Buhranın yaşandığı dönemde ülkede sanayi eşyasının gümrük himayeleri neticesinde "akıl ve hayale gelmeyecek" oranlarda dünya piyasalarından daha fazla yükselmekte, ortalama dünya fiyatlarından yüzde 300 pahalı satılmaktadır. Gümrük himayeleriyle ithalat ve sanayi eşyasının dünya fiyatlarından ortalama fiyatlarının bir hayli üzerinde yurtiçi piyasalarda satılıyor olması ancak diğer yandan zirai üretimden ihraca konu olan malların ise dünya fiyatlarına açık bırakılarak oldukça azalıyor olması, fiyatların köylü aleyhine işlemesine sebep olmaktadır.⁴⁵³ Sonuç itibarıyla buhranın yaşandığı yıllarda bir yandan ticari faaliyetler azalıp köylü giderek satın alma gücünü yitirirken diğer yandan devletin aldığı önlemler ve korumacılık ile birlikte sanayi sektörünün payı giderek artmaktadır.

Bir ulusun sanayileşme ve ekonomik gelişme konusunda aldığı kararlar uluslararası konjonktürün özelliklerine göre şekillenmekte ve iktisat politikası süreçlerinin gelecek niteliklerini biçimlendiren önemli unsurlardan biri haline gelmektedir.⁴⁵⁴ İktisadi buhranın Türk ekonomisi üzerinde en önemli etkisi pazar ekonomisini yoğun bir şekilde sorgulanmasını gündeme getirmiş olmasıdır. Kişisel çıkar dürtüsü temelinde düzenlenmiş, kaynakların rasyonel ve etkin kullanımının varsayıldığı, kendi kurallarına göre işleyen piyasa mekanizmasının, az gelişmiş bir ülkede etkinliği konusunda ciddi endişeler yaşanmaya başlamıştır.⁴⁵⁵ Kriz, serbest piyasa sisteminin başarısızlığını ve yeni iktisadi mekanizmalara ihtiyaç duyulduğunu gösterirken ekonomi düzeyinde de dış ilişkilerin sıkı bir biçimde

⁴⁵⁰ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 131.

⁴⁵¹ Tekeli ve İlkin, **1929 Dünya Buhranında...**, s. 89.

⁴⁵² Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 131.

⁴⁵³ Başar, "**Gazi bana çok kızmış...**", s. 338.

⁴⁵⁴ Buğra, **Devlet ve İşadamları**, s. 44.

⁴⁵⁵ A.e., s. 146.

denetlenmesi ve sanayinin devletçi politikalarla korunması gerekliliği üzerine genel bir görüş birliğini sağlamış olmaktadır.⁴⁵⁶

Ekonominin yeniden yapılanmasının kesintiye uğramasının, ticaret burjuvazisinin yükselişinin durmasının ve dolayısıyla bürokratik kontrolün merkezileşebilmesinin altında yatan neden 1930lardaki buhrandır.⁴⁵⁷ Keyder'e göre iki savaş arasındaki dönemde dünya düzeninin çözülmesi nedeniyle, bürokrasi İtalya ve Almanya örneğinde olduğu gibi siyaset güdümlü bir milli ekonomi seçeneğine başvurma fırsatı yakalamıştır.⁴⁵⁸

İzlenen politikaların aşırı milliyetçilikle bir tutulduğu kanısının uyanması üzerine Cumhuriyet Gazetesi bu sava karşı çıkmakta ve uygulanan politikaları milli savunma olarak nitelemektedir:

...Türkiye'nin ithalat hususunda takip ettiği siyasetin kat'iyyen müfrit milliyetperverliğile müstenit olmayıp tedafüi (savunmalık) mahiyette bir siyaset olduğu rakamların tetkiki ile sabittir. Binaenaleyh, bizim için hayatî bir ihtiyaç olan bazı sanayiimizi bahane ederek beynelminel mübadelâta müfrit bir milliyetperver siyaset takip ettiğimizi iddiaya imkân yoktur. Bilakis, Türkiye malını alan her memleketten mubayaatta bulunmağa hazır olduğunu yaptığı son itilâflarla da göstermiştir.⁴⁵⁹

Sonuç olarak 1929 Dünya Krizi, ihracatı tarımsal mallara dayanan ve birçok sanayi ürününü dışarıdan ithal etmek zorunda kalan ülke ekonomisini derinden sarsmıştır. Tarım ürünleri fiyatlarının hızla düşmesi ile ülke içerisinde fiyat makası oluşmuş, tarım kesimi artan vergilerin de etkisiyle satınalım güçlerini önemli ölçüde yitirmişlerdir. Ziraat Bankası'na borcunu ödeyemeyen çiftçi, gayriresmi faaliyet gösteren ve yüksek faizle borç veren tefecilerin eline düşmüş ya da bir kısmı şehir ve kazalarda ailesini geçindirmek adına bulabildikleri işlerde çalışmaya başlamışlardır.⁴⁶⁰ Yerli üretim ve kullanımı yaygınlaştırılmaya çalıştırılan bu dönemde dış ticaret açıklarının artması ile kambiyo ve ithalat konularında kararname yayınlanmış, milli sanayinin gelişimi için gümrük tarifeleri gözden

⁴⁵⁶ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 129.

⁴⁵⁷ **A.e.**, s. 11.

⁴⁵⁸ **A.e.**, s. 12.

⁴⁵⁹ "Dünya buhranı, Türkiye ve diğer memleketler", **Cumhuriyet**, 16 Eylül 1933, s. 4.

⁴⁶⁰ **Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu**, s. 83.

geçirilmiştir.⁴⁶¹ 1930lardan itibaren devletçi politikalara yönelen devlet, piyasalara daha çok müdahale olanağı bularak, devlet eliyle milli sanayileşme hamleleri uygulamaya başlamıştır.⁴⁶²

2.8. İmalat Sektörünün Yapısı

19. yüzyıl başlarında, Osmanlı devleti bir yandan el sanayiini korumaya çalışırken bir yandan da çeşitli sanayi işletmeleri kurarak devletçi bir sanayi siyaseti takip etmektedir. Bu anlayış çevresinde bir kısmı ordu, bir kısmı halk ihtiyaçlarını karşılamak üzere çeşitli devlet fabrikaları kurmuştur.⁴⁶³ Devletin kurmuş olduğu fabrikaların yanında yabancı ve azınlıkların şahıs olarak kurdukları fabrikalar da bulunmaktadır. Tökin'e göre Türkler bu devirde henüz, sanayi ve ticari işlere girmek zihniyetlerinde değillerdir.⁴⁶⁴ Ancak kurulan şahsi fabrikaların bir kısmı, belli bir süre sonra tıpkı devletin durumunda olduğu gibi Avrupa malları rekabetine dayanamayarak kapanmak zorunda kalmıştır.⁴⁶⁵

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki sanayi durumu hakkında başvuracağımız önemli kaynaklardan biri 1913-1915 sanayi sayımlarıdır. Bu çalışmanın sonuçları 1917 yılında "1329-1331 Sanayi İstatistiki" adlı bir kitapçıkta yayınlanmıştır.⁴⁶⁶ Ülkede henüz sanayi kanunları çıkarılamamış olup sanayi faaliyetlerde tecrübe kazanan mühendis ve memurlar çalışmamaktadır. Vilayetlerdeki memurlar aracılığıyla müessese sahiplerine soruların dağıtılarak sayımın gerçekleştirilmesi başarılı bir sonuç vermemiştir. Bu nedenle sayım sadece İstanbul, İzmir, Bursa şehirleri ile Bandırma, Manisa, Uşak ve İzmir kasabalarına gidilerek yapılabilmektedir. Sayım, her ne kadar Osmanlı'nın küçük bir bölümünün istatistiğini içeriyorsa da Osmanlı Devleti'nin 20. Yüzyıl başlarında sanayisi hakkında önemli fikir verebilmektedir.

1913-15 sanayi sayımına göre önemli sanayi teşebbüsleri İstanbul ve İzmir'de toplanmış bulunmaktadır. Belli başlı diğer şehirlerde yalnız bir kaç un, debegat fabrikası ile Adana ve Tarsus'ta dört pamuk ipliği fabrikası mevcuttur.

⁴⁶¹ A.e., s. 86.

⁴⁶² A.e., s. 83.

⁴⁶³ Tökin, a.g.e., s. 16.

⁴⁶⁴ A.e., s. 17.

⁴⁶⁵ A.e.

⁴⁶⁶ Çavdar, "Cumhuriyet Dönemi Başlarken...", s. 153.

Anadolu'nun diğer yerlerinde önemli sanayi müesseselerinin bulunmadığı aktarılmaktadır.⁴⁶⁷

1913 yılı sanayi sayımına göre ülkede en az 10 işçi çalıştıran toplam 564 sanayi işletmesi bulunmaktadır. Bu işletmeler arasında en az 100 kişi çalıştıran 53 işletme mevcut olup 564 işletmenin 316'sı ülkenin Batı bölümünde yer almaktadır.⁴⁶⁸ Ancak 1913 sayımında kapsanan 10 ya da daha çok işçi çalıştıran 560 işyerinden sadece 239'u ile ilgili sonuçların yayınlandığını belirtmek gerekir.⁴⁶⁹

1915 Türkiye'sindeki sanayinin teknolojik seviyesini 19. Yüzyıl Avrupa sanayi ile karşılaştırmak mümkün değildir. Çevirici güçler bakımından ülke oldukça geride bir görünüm sunmaktadır.⁴⁷⁰ 1913 yılında 269 olarak belirlenen sanayi işyerleri 1915 yılında 282 olarak tespit edilmiştir. Bu dönemdeki toplam 264 işyerinin 22 tanesi devlet kurumu olmakla birlikte 214 tanesi özel, 28 tanesi de Anonim Şirket şeklindedir. 1915 yılı itibariyle İmparatorluk sınırları içerisinde 10'dan fazla işçi çalıştıran 264 fabrika bulunmaktadır. Bunların yarısından fazlası İstanbul ve civarında olup geri kalan fabrikaları İzmir ve Bursa takip etmektedir. Fabrikaların %19.6'sı Müslümanlara ait olup %80.4'ü gayrimüslimlerin elindedir.⁴⁷¹ Kısacası gayrimüslimler arasında girişimcilik Müslümanlara göre daha yaygındır.

Tablo 2.6'ya göre 1913 sayımındaki 239 müessesenin %82'si tekstil, gıda, tütün ile kâğıt ve matbaacılıktan oluşmaktadır. Bu 239 müessesenin 22 si devlete, geri kalanların büyük çoğunluğu ise yabancılar ile gayrimüslimlere aittir.⁴⁷² Sanayi imalatında birinci sırada 1915 verilerine göre %70.3 ile gıda sektörü, ikinci sırada da dokuma sektörü %11.9 ile ön plana çıkmaktadır.⁴⁷³ Sanayi sayımlarına göre tüketimin imalata oranına bakıldığında, tüketimin mevcut üretimle değil ithalat ile karşılandığı görülmektedir.⁴⁷⁴

⁴⁶⁷ 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki, s. 4.

⁴⁶⁸ Genç ve Çokgezen ve de Koraltürk, **a.g.e.**, s. 64.

⁴⁶⁹ Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, s. 122.

⁴⁷⁰ Çavdar, "Cumhuriyet Dönemi Başlarken...", s. 157.

⁴⁷¹ Genç ve Çokgezen ve de Koraltürk, **a.g.e.**, s. 65.; Toprak, **Milli İktisat- Milli Burjuvazi**, s. 6.

⁴⁷² Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, s. 122.

⁴⁷³ 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki, s. 27.

⁴⁷⁴ **A.e.**, s. 34.

Tablo 2.6: 1913 Sanayi Sayımı Sonuçlarının Özeti

Sanayinin cinsi	İşyeri sayısı	İstihdam (bin kişi)	%dağılım	Ortalama işçi sayısı
Tekstil- Elbise	61	7.8	46	132
Gıda-Tütün	71	4.3	25	63
Kağıt-Matbaacılık	51	1.9	11	42
Çimento-Tuğla-Toprak Ürünleri	16	1.0	6	70
Deri İşleme ve Ürünleri	11	0.9	6	85
Ağaç İşleme ve Ürünleri	19	0.7	4	37
Kimya	10	0.4	2	42
Toplam	239	17.0	100	75

Kaynak: Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923- 1950)*, ed. Ozan Kızıler, İstanbul, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2015, s. 122.

Türkiye'nin 1923 yılı sınırları dikkate alındığında tüketimin büyük bir kısmının ithalat ile karşılanma durumu devam etmektedir. Yerli fabrika üretiminin yurtiçi tüketimi karşılama oranları pamuklu kumaşlarda %10, yünlü kumaşlarda %40, ipekli kumaşlarda %5, sabunda %20, buğday ununda %60'dı. Porselen, cam, şeker gibi tüketim mallarının tamamı ithal edilmektedir.⁴⁷⁵

Bir diğer sanayi sayımı 1921 yılında Anadolu'da yapılan sanayi sayımlarıdır. Sayımlarda kullanılan “sanayi” terimi, günümüz anlamından ziyade, muhtemelen bir tür “zanaatkâr proletaryası” olarak nitelendirilebilir. Bazı yerlerde fabrika olarak isimlendirilen tesisler bulunmasına rağmen, imalat sektörü genel olarak zanaatkârlık seviyesindedir.⁴⁷⁶ Sayımlarda o dönemde işgal altında olmayan vilayet ve sancak merkezlerine anketler gönderilmiş, sayımlarda kadın ve erkek çalışanları, iş yeri mevcudu, aile sayısı, üretilen malın miktarı ve bu maldan sağlanan gelir toplamı kuruş olarak kaydedilmiştir. Ancak tüm verilere ulaşıldığını söylemek mümkün değildir. Sayımların tam anlamıyla sağlıklı olamamasının en önemli sebebi bu dönemde savaşların devam ediyor olması ve bundan kaynaklanan “tekalif-i milliye” olarak bilinen savaş yükümlülüklerinden kaçınma kaygısıdır.⁴⁷⁷ Örneğin madencilik ve gıda sektöründe maden çıkarttığı ya da un öğüttüğü bilinen yerler sayıma dahil edilememiş, bölgede güçlü olduğu bilinen bazı meslekler

⁴⁷⁵ Tezel, *Cumhuriyet'in İktisadi Tarihi*, s. 121.

⁴⁷⁶ İlgen, *a.g.e.*, s. 17.

⁴⁷⁷ *A.e.*

zikredilmemiştir. Bu durum akıllara ya olağanüstü bir düşüşün veya kıtlığı ya da bahsedilen savaş yükümlülüklerinden kaçmak için işyerini âtıl gösterme çabasını getirmektedir⁴⁷⁸ Bu sayımlarda işgal altında olan İstanbul, İzmir, Bursa, Adana ve Karesi (Balıkesir) sayım dışı tutulmuştur.⁴⁷⁹ Bu anlamda, 1921 sayımlarından hareketle geriye doğru kıyaslamalar yapmak mümkün görünmemektedir.

Türkiye'nin toplam imalat sanayi rakamlarına bakıldığında, işyerlerindeki ortalama işçi sayısının 2.30⁴⁸⁰ olduğu görülmektedir (bkz. Tablo 2.7). Bu durum işçi-işveren temelindeki sınıflı bir yapının aksine, küçük mülkiyet sahibi zanaatkârlar ile az sayıda çalışanın olduğu geleneksel üretim yapısını göstermektedir. 1921 sayımına göre en iyi ihtimalle Anadolu nüfusunun %10 gibi bir bölümü geçimini, tarımsal faaliyet dışı alanlardan sağlamaktadır. Geçimini sadece imalat sektöründe sağlayan bir işçi ve bir sermayedar sınıfının olduğunu söylemek zordur.⁴⁸¹

Tablo 2.7: Türkiye'nin 1921 yılı Toplam İmalat Sanayi

Sanayi cinsi	İşyeri sayısı	Çalışan işçi sayısı	Çalışanların işyerine oranı
Mensucat	20.057	35.316	1.76
Deri	5.348	17.964	3.35
Madencilik	3.372	8.019	2.38
Tahta	2.072	6.007	2.90
Gıda	1.273	4.493	3.53
Taş-toprak	703	3.611	5.13
Kimya	337	803	2.38
Toplam	33.162	76.213	2.30

Kaynak: Abdulkadir İlgen, **1921 Türkiye Sanayi Sayımları**, Ankara, Cedit Neşriyat, 2008, s. 26.

1921 yılında sanayi sayımına konu olan ve ortalama 2-3 kişinin istihdam edildiği anlaşılan otuz binin üzerindeki küçük işletmenin sanayi işletmesi niteliğine sahip olmadığı, bunların birer aile işletmesi olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸² Şevket

⁴⁷⁸ A.e., s. 17-18.

⁴⁷⁹ A.e.

⁴⁸⁰ Kaynakta bu rakam 2,53 olarak verilmiştir. **Kaynak:** İlgen, a.g.e., s. 25.

⁴⁸¹ İlgen, a.g.e., s. 25.

⁴⁸² Genç ve Çokgezen ve de Koraltürk, a.g.e., s. 64.

Süreyya'nın da tanımladığı gibi bu müesseseler bir takım küçük atölyelerden veya dükkâncılardan başka bir şey değildir.⁴⁸³

1927 genel nüfus sayımına göre 13,5 milyon olan toplam nüfusun 5.350.000'i bir işte çalışmaktadır. Bu sayımda endüstride çalışanların sayısı ise 300.000'den (%5.5) azdır.⁴⁸⁴ Ev sanayisinin hesaplanmadığı 1927 sanayi sayım sonuçlarına göre toplam 256.855 endüstri çalışanı saptanmakta, iş yeri sayısı ise 65.245 olarak tespit edilmektedir. Üç kişiye kadar çalışanların oluşturduğu küçük ilişkiler, toplam endüstri işyerlerinin yüzde 80'ine yakındır. 100 ve daha çok kişinin çalıştığı kuruluşlar ise 155 müesseseden ibarettir. Endüstri işletmelerinin ancak %4,3'ü motor kullanmaktadır. Böylelikle rakamlardan endüstrinin çok küçük ölçekli olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.⁴⁸⁵

Tablo 2.8: 1927 Sayımına göre İşletme Sayısı ve İşletmelerde Çalışanlar Sayısı

Sanayi sınıfları	İşletme sayısı	İşletme sayısının Genele oranı %	Çalışanlar sayısı	Çalışan sayısının Genele oranı %
Maden Çıkartma	556	0.85	18.932	7.37
Tarım, Evcil Hayvanlar, Balık Ve Ev Ürünleri Sanayi	28.439	43.59	110.480	43.01
Dokuma Sanayi	9.353	14.34	48.025	18.70
Ağaç Sanayii ve Diğer Bitki Maddeleri Sanayii	7.896	12.10	24.264	9.45
Kağıt ve Karton Sanayii	348	0.53	2.792	1.09
Maden Sanayii, Maden İşleme Ve Makine Onarımı ve İmalatı	14.752	22.61	33.866	13.18
Bina ve İnşaat Sanayi	2.877	4.41	12.345	4.81
Kimya Sanayii	697	1.07	3.107	1.21
Karma Sanayii (Elektrik Sanayii)	106	0.16	1.805	0.70
Çeşitli Sanayi	221	0.34	1.239	0.48
Toplam	65.245	100	256.855	100

Kaynak: 1927 Sanayi Sayımı, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1969, s. 9.

⁴⁸³ Şevket Süreyya Aydemir, **Cihan İktisadiyatında Türkiye**, Ankara, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1931, s. 61.

⁴⁸⁴ Tunçay, ...**Tek-Parti...**, s. 192.

⁴⁸⁵ **A.e.**, s. 193.

Tablo 2.8’e göre 1927 sayımlarında işletme sayısı en fazla olan sektör tarım, evcil hayvanlar, balık ve ev ürünleri sanayisinden oluşmaktadır. Toplam işyeri sayısının %44’ünü oluşturan bu sektörde çalışanların, toplam çalışanlara oranı %43 seviyelerindedir. Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki sayıma göre ekonominin sanayi temeli yoktur. İşletmelerin %79’u sadece 3 ve 3 kişiye kadar işçi çalıştıran kuruluşlardır. İşletmelerin %18’i, 4-10 kişi çalıştırırken 10 kişiden fazla işçi çalıştıranların oranı ise sadece %3’te kalmaktadır (bkz. Tablo 2.9). Aynı zamanda mevcut sanayi kuruluşlarının %60’ı dokuma ve gıda sanayiindedir. Dokuma ve gıda sanayisi, genel sayımların üstünde yer almasına rağmen, çok düşük bir tüketim düzeyini sürdürmek için dahi, ülke şekerden pamuklu dokumaya, pamuk ipliğinden yünlü dokumaya kadar ithalat yapmak durumundadır. İthalatın %70’ini tüketim malları oluşturmaktadır.⁴⁸⁶ Ayrıca %95’inin motorsuz çalıştığı⁴⁸⁷ kabul edildiğinde, Cumhuriyet’in başlarında sanayinin yapısı henüz “el sanayi karakteri”⁴⁸⁸ niteliğindedir.

Tablo 2.9: 1927 Sayımına Göre İşletmelerin, Çalışan Sayılarına Göre Dağılımı

Çalışan sayısına göre müesseseler	Çalışan Sayısı	Genel Toplama oranı %
Bir kişilik müesseseler	23.316	35.74
Bir kişi ve aile efradından kurulu müesseseler	4.914	7.53
2 ve 3 kişilik müesseseler	23.332	35.76
4 ve 5 kişilik müesseseler	7.683	11.78
6 ve 10 kişilik müesseseler	3.940	6.04
11-20 kişilik müesseseler	1.188	1.82
21-50 kişilik müesseseler	551	0.84
51-100 kişilik müesseseler	166	0.25
100 ve daha fazla kişilik müesseseler	155	0.24
Genel toplam	65.245	100

Kaynak: **1927 Sanayi Sayımı**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1969, s. 9.

1913-1915, 1921 ve 1927 yılı sanayi sayımlarına göre Cumhuriyet’in devraldığı Türkiye’de sanayinin Avrupa sanayisi ile karşılaşamayacak ölçüde

⁴⁸⁶ Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...”, s. 259.

⁴⁸⁷ Aydemir, **Cihan İktisadiyatında Türkiye**, s. 66.

⁴⁸⁸ A.e., s. 61.

olduğu bir gerçektir. Ara mallarının üretilmediği yalnızca yakın pazar için üretim yapıldığı bir görünüm sergilemektedir. Sanayinin Cumhuriyet öncesi Türkiye’inde GSMH içindeki oranları 1907’de %10.1, 1913 de %11.5 ve 1914 de %10.1’dir.⁴⁸⁹

Dünya sanayi üretiminin net değeri 1929 yılında 93 milyar dolar ve 1927 yılında 84 milyar dolar olarak tahmin edilmiştir. Tablo 2.10’a göre 1929 yılı başlarında dünya sanayi üretiminde en fazla payı %40.2 ile Birleşik Amerika alırken onu Almanya %10 ile takip etmektedir. 1927 yılına ait sanayi sayımı sonuçlarına göre Türkiye’nin sanayide net üretim kıymeti ise 222 milyon lira veya 115 milyon dolar olarak hesaplanmakta, Türkiye’nin Dünya sınai üretimindeki payı %0.14 olarak belirlenmektedir.⁴⁹⁰

Tablo 2.10: Başlıca Memleketlerin Dünya Üretimindeki Payları 1929

Ülkeler	Dünya üretimindeki payları %
Birleşik Amerika	40.2
Almanya	10.1
Büyük Britanya	8.7
Fransa	5.0
Rusya	4.8
Japonya	2.8
İtalya	2.3
Diğer ülkeler	26.1
	100

Kaynak: Vedat Eldem, “Türkiye’de Sanayileşme Hareketi”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C:VIII, S:1-4, 1946, s. 65.

Dünya üretimindeki payı düşük olmasına rağmen Türkiye’de yıllar itibariyle sanayi üretimi artmaktadır.⁴⁹¹ 1927’de Dünya sanayi üretimindeki payı %0.14’ten 1939’a gelindiğinde %0.23 e yükselmiştir.⁴⁹² 1929 yılında sanayi üretimi 100 kabul edildiğinde, ülkede sanayileşme hızı 1930lar ile birlikte artmakta 1940’a gelindiğinde artış 210 olmaktadır (bkz. Tablo 2.11).

⁴⁸⁹ Genç ve Çokgezen ve de Koraltürk, **a.g.e.**, s. 64.

⁴⁹⁰ Vedat Eldem, “Türkiye’de Sanayileşme Hareketi”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C:VIII, S:1-4, 1946, s. 65.

⁴⁹¹ Eldem, “Türkiye’de Sanayileşme Hareketi”, s. 66.

⁴⁹² **A.e.**, s. 68.

Tablo 2.11: Türkiye’de Sanayileşme Hızı (1929-1940)

Yıllar	Sanayi Üretimi
1929	100
1930	106
1931	112
1932	118
1933	131
1934	141
1935	141
1936	149
1937	165
1938	174
1939	196
1940	210

Kaynak: Vedat Eldem, “Türkiye’de Sanayileşme Hareketi”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C: VIII, S:1-4, 1946, s. 66-67.

1913-1915 sanayi sayımlarına göre işyerlerinin %55’i İstanbul’da toplanmış dokuma sanayi dışında diğer sanayi kollarının gelişme merkezi İstanbul ve İzmir olarak tespit edilmiştir. Özel girişimin kurduğu işletmelerin %77’si İstanbul ve İzmir’de bulunmakla birlikte devletin kendi ihtiyaçları için kurduğu büyük işletmelerin merkezi de İstanbul’dadır. Sanayinin bölgesel dağılımındaki bu eşitsizlik Cumhuriyet’in ilk yıllarında Anadolu merkezli bir sanayi politikası izlemesine sebep olmaktadır. 1938 yılında 189’u 1923’ten önce kurulmuş, Teşviki Sanayi Kanunu’ndan yararlanan 1098 teşebbüs bulunmaktadır. Fakat bu endüstri varlığının yüzde 90’ı gerçekte fabrika denilmeyecek bir takım derme çatma tesislerdir.⁴⁹³

1934 sanayi planı hazırlayan devletin görüşüne göre verilen kararlarda Milli sanayinin gelişebilmesi iktisadi ihtiyaçlar kadar yüksek menfaatlerin sağlanması önceliklidir;

...Milli Sanayiın memleketimizde iktisadi ihtiyaçlara olduğu kadar, yüksek menfaatlerimizin istilzam ettirebileceği nazik vaziyetlere de cevap verebilmesi ve

⁴⁹³ Avcıoğlu, **Türkiye’nin Düzeni**, s. 191.

ona göre vücut bulması zemindeki mülâhazalara hürmet etmek lüzumunda tereddüt yoktur.⁴⁹⁴

Asiliskender'in çalışmasında aktardığı bilgiye göre; kalkınma hamlesi olarak uygulanan sanayileşme modeli içerisinde, işletmelerin rolü salt iktisadi sorunlardan ötürü değildir. Yazara göre Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki yaklaşım, kırsala karşın kent yaratma amacından çok, eski merkezin çeperlerinde onun geleneğine zıt yeni bir düzen kurma ve mevcut sistemi değiştirmeye yöneliktir. Kısacası devletin yeni kurduğu sanayi kuruluşlar ile geleneksel yaşantının, alışkanlıkların ve kimliğin modernleşme bağlamında değiştirilmesi ya da dönüştürülmesini amaçlamaktadır.⁴⁹⁵

2.9. Sanayileşme Hamlesi ve Devletçilik Politikası

Boratav, Türkiye'de kapitalizmin gelişimine ve dolayısıyla iktisadi sistemin biçimlenmesine damgasını vuran⁴⁹⁶ Devletçilik politikasını; devlet işletmeciliğini de içerisinde zorunlu olarak barındıran müdahaleci bir iktisat politikası olarak tanımlamaktadır.⁴⁹⁷ Falih Rıfkı'ya göre ise yeni Türkiye'de devletçilik, bir ekonomik mesele olarak değil: bir tarihi zaruret olarak doğmuştur.⁴⁹⁸

Devletçilikten ne anlaşılması gerektiğini, ilk defa demiryolunun Sivas'a gelmesi münasebetiyle yapılan törene katılan başvekil İsmet Paşa şöyle açıklamaktadır:

...Devletçilikten büsbütün vazgeçip her nimeti sermayedarların faaliyetinde beklemeğe sevk etmek bu memleketin anlayacağı bir şey midir? ...Devlet ancak ferdin yapamayacağı şeyleri yapmalıdır.⁴⁹⁹

İsmet Paşa, ekonomik gelişme için yabancı sermayeyi çekmenin zorluğundan söz ederek hükümetin politikasını ekonomide mutedil (ılımlı)

⁴⁹⁴ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 48.

⁴⁹⁵ Burak Asiliskender, "Cumhuriyet Sonrası Kalkınma Hareketi Olarak Sanayileşme ve Mekânsal Değişim", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C: VII, S: 13, 2009, s. 161-162.

⁴⁹⁶ Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 25.

⁴⁹⁷ **A.e.**, s. 24

⁴⁹⁸ Atay, **Çankaya**, s. 522.

⁴⁹⁹ Bostancı, **a.g.e.**, s 101-102.

devletçilik olarak tanımlamıştır.⁵⁰⁰ 1931’de basılan okul kitaplarında, bu eğilimin güçlenmesi sonucu ılımlı kavramı kaldırılmıştır:

...Bizim devletçiliğimiz ferdi emek ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar kısa zamanda ulusu refaha ve memleketi mamurluğa erdirmek için ulusun genel ve yüksek çıkarlarının gerektirdiği işlere ve özellikle ekonomik alanlara devletin ilgisini yöneltmektir.⁵⁰¹

1931 Cumhuriyet Halk Fırkası kurultayında dile getirilen devletçilik ilkesinin, ülkede ferdi teşebbüs fikrini savunanlar tarafından kaygı yaratmaması adına Mustafa Kemal devletçiliği daha anlaşılır kılmaya çalışmıştır:

...Bizim takibini uygun gördüğümüz mudetil devletçilik prensibi, bütün istihsal ve tevzii vasıtalarını fertlerden alarak, büsbütün başka esaslar dahilinde tanzim etmek gayesini takip eden sosyalizm prensibine müstenit kolektivizm yahut komünizm gibi hususi ve ferdi iktisadi teşebbüs ve faaliyete meydan bırakmayan bir sistem değildir.⁵⁰²

Boratav, 1930’da çıkarılan Türk parasının kıymetini koruma kanunu ve Ticarete taşışın men’i ve ihracatın murakabesi kanunları gibi müdahaleci kanunların yanında hükümet yetkilileri tarafından ortaya atılan devletçilik terimlerinin bu yıllarda içeriği olmayan boş sözler olarak nitelendirirken⁵⁰³ devletçi olarak kabul edilebilecek faaliyetlerin 1932 yılı itibariyle başladığını aktarmaktadır.⁵⁰⁴

Kuruç’a göre ise, 1929’dan itibaren ekonomide başlayan buhran, devleti yeni bir politika arayışına itmiştir. Eldeki sınırlı imkânlar ile ekonomideki rantlara el koyabilmek ve sanayide hamle yaparak sermaye birikimini sağlamak buhranın etkileri sonucunda benimsenmiştir. Dönemin İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey bu noktayı görüp, başvekil İsmet Paşa’nın da desteğini alarak 1932’de teşebbüste bulunmuş ancak dönemin ticaret, sanayi ve finans kesimleri ile toprak sahiplerinin muhalefetiyle karşılaşınca, hükümet onun yerine iş çevrelerine yakınlığı ile bilinen İş Bankası Genel Müdürü Celal Bey’i vekil yapmıştır. Buradaki çözümsüzlüğün

⁵⁰⁰ Mango, **Atatürk Modern Türkiye’nin Kurucusu**, s. 547.

⁵⁰¹ Bostancı, **a.g.e.**, s. 101.

⁵⁰² **A.e.**, s. 51.

⁵⁰³ Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, s. 30.

⁵⁰⁴ **A.e.**, s. 31.

aşılması ise bir yandan sanayileşme hamlesinin devlet tarafından sağlanarak diğer yandan yükselen sınıfların ekonomideki rantlarına dokunulmaması konusunda uzlaşa ile mümkün olmuştur.⁵⁰⁵ Kuruç, 1934'den sonra iktisadi büyümeye geçerken toprak sahiplerinin payının artmasını bu uzlaşya örnek olarak göstermektedir.⁵⁰⁶

Bostancı ise devletçilik uygulamasının 1929 Dünya Buhranının yarattığı etkilerle ilişkileştirilmesinin yanlış olduğu görüşündedir. Ona göre Osmanlı'dan devreden güçlü ve otoriter devlet anlayışı Cumhuriyet'le birlikte devam etmiştir. Devletin müdahaleci tutumu "devletin her türlü bireyin varoluş üzerinde, her şeye hakim ve mülkün sahibi" düşüncesinin etkisindedir.⁵⁰⁷ Cumhuriyet'in devrıldığı toplum yapısında, devletin dışında hiçbir kişi, kurum ve kuruluş güç sahibi değildir.⁵⁰⁸ Keza yöneticilerin askeri kökenden gelmesi, mesleki hayat biçimlerinin müdahaleci ve denetimci özelliklerinin devlet politikalarına da taşınması devletçi içeriği taşıyan unsurlardandır.⁵⁰⁹ Bostancı'ya göre 1929'lu yıllarda siyasi söylemlerde yer alan devletçilik yeni bir olgu olmayıp kökleri tarihsel derinliklere uzanmaktadır. Devletçilik; ekonomide kaynak yaratma, destekleme ve bizzat devlet tarafından uygulanması olarak ele alındığında, Cumhuriyet yönetimi 1930lardan önce de devletçidir. Yazara göre 1930lardaki farklılık teşkilatlanmanın geleneksel eğilimlerden farklı olmasıdır. Bu durumun sebebi ise ülkede yeterli yerli ve yabancı sermaye olmaması, milliyetçi fikirlerin daha çok kendi kendine yeterlilik yani otarşi fikrine yönelmesidir.⁵¹⁰

Avcıoğlu da benzer bir görüşle 1923-1931 yılları arasını liberal dönem, 1932-45 yılları arasını devletçilik dönemi olarak ayırlamayacağını; Cumhuriyet döneminde devletin hiçbir zaman liberal olmadığını aktarmaktadır. Yazara göre Devlet her zaman müdahaleci bir tutum izlemiş, buhrandan sonra da müdahaleyi giderek artırmıştır. Avcıoğlu'na göre buhran olmasaydı dahi ülkede kendiliğinden devletçilik politikalarına geçilecektir.⁵¹¹ Keyder ise devletçiliğin siyasal bir elit ile emeklemekte olan bir burjuvazinin hızlı bir birikim sağlamak için güçlerini

⁵⁰⁵ Kuruç, "Kemalist Ekonomi görüşü...", s. 301

⁵⁰⁶ A.e.

⁵⁰⁷ Bostancı, a.g.e., s. 90.

⁵⁰⁸ A.e., s. 91.

⁵⁰⁹ A.e., s. 92.

⁵¹⁰ A.e.

⁵¹¹ Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, s. 212.

birleştirerek yeni bir toplumsal sistem kurma iddiasıyla, işçi sınıfını ağır baskılar altında tutup tarım sektörünü sömürerek yalıtılmış bir milli ekonomi alanı yaratmaları olarak tanımlamaktadır. Yazara göre bahsedilen amaçların gerçekteşmesi ancak sınıf çatışmasını yadsıyarak korporatist bir toplum modeli kabul eden milli dayanışma ideolojisi çerçevesinde mümkün olabilir.⁵¹²

Kaymakçı'ya göre hükümet nezdinde devletçilik farklı algılanmaktadır. Celal Bayar ve çevresince özel sektörün gelişebileceği temelinde devletçe sağlanması olarak anlaşılırken, İnönü ve çevresince ise ekonomiye hakim olacak bir kamu sektörü yaratılması şeklinde algılanmaktadır.⁵¹³ şüphesiz ki bu farklılığın temelinde Celal Bayar'ın sivil bir bankacı, İnönü'nün ise asker bürokrat geçmişe sahip olmasının etkisi bulunmaktadır. 1931 CHF Kongresi'nde hakim olan tez ikinci gruba ait olan olurken; Türkiye ekonomisi dışa kapanmakta ve devlet eliyle bir ulusal sanayileşme girişimine soyunmaktadır.⁵¹⁴

Devletçilik politikasıyla iktisadi ve sosyal hayatta devlet merkezli oluşan hareket, İstanbul ve İzmir sanayisinin dışında bir oluşum hedeflemektedir:

...Devletçi korumanın, hem iktisadi hemde sosyal hayatta devlet merkezli bir hareketi ortaya çıkararak sanayi ilişkilerinin İstanbul ve İzmir dışına taşınabilmesi, böylece yeni bir ücretli kesiminin Anadolu'da boy gösterebilmesi ve bu zümreler üzerinden yeni kültürel değerlerin üst-değerler olarak toplumu mayalayabilmesi umulmuştur.⁵¹⁵

Dünya pazarındaki olumsuz koşullar sürerken, Cumhuriyet idaresi 1930'da devleti kentsel sektörün önde gelen üreticisi ve yatırımcısı olarak öne çıkaran yeni bir devletçilik stratejisi ilan etmiştir.⁵¹⁶ 1934'de Sovyet danışmanlarının desteğiyle beş yıllık bir sanayi planı kabul edilmiş, 1930ların sonuna gelindiğinde, devletin iktisadi girişimleri, tekstil, şeker, demir-çelik, cam, çimento, kamu hizmetleri ve madencilik gibi bir dizi sektör önem kazanmıştır. Sanayileşme konusundaki ana

⁵¹² Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 137.

⁵¹³ Kaymakçı, **a.g.e.**, s. 165.

⁵¹⁴ **A.e.**

⁵¹⁵ **A.e.**, s. 169.

⁵¹⁶ Pamuk, "20. Yüzyıl Türkiyesinde İktisadi Değerim...", s. 287.

düşünce; “İktisadi istiklale sahip olmak demek, her şeyden evvel, Milli bir sanayi siyasetine sahip olmaktan geçmektedir”.⁵¹⁷

1935’te Cumhuriyet Gazetesi, devletin sanayi alanında da başarıya ulaştığını şu cümleler ile sütunlarına taşımaktadır:

...Cumhuriyet rejimi -devlet fabrikacılık edemez-prensibini bıraktı. Zaten, Büyük savaştan sonra devletin fabrikacılık, tüccarlık yapamayacağı, demiryolu yapıp işletemeyeceği, vapurculuk edemeyeceği gibi eski ekonomi prensiblerinin modası geçmişti; buna tamamen aykırı olarak herşeyi devlete yaptıran devletçilik prensibi ortaya çıkmış ve kuvvet bulmuştu. Cumhuriyet Halk Fırkası mutedil devletçilik prensibini tutmuştu. ... Cumhuriyet Türkiye’si de Osmanlı saltanatı gibi Avrupa sermayesi tarafından memleketin soyulup soğana çevrilmesine bile bile ve göz göre razı olamazdı. Onun içindir ki, devlet kollarını sıvayıp memlekette büyük sermaye ve büyük teknik istiyen işleri kendi yapmağa başladı. Daha küçük işleri de bunları yapabilecek kimselere bıraktı. ... Devlet fabrikalarını kuran ve işleten Sümer bankın bu becerikliliği ve başarıcılığı gösteriyor ki ‘devlet fabrika işletemez’ prensibi bir tekerlemeden başka bir şey değilmiş!⁵¹⁸

Devletçiliğin Türkiye iktisadi tarihinde önemli bir girişim olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Ancak 1930lardaki çabalar, iktisadi büyümeye ve yapısal değişime sadece mütevazı katkılar yapabilmıştır. Öncelikle, imalat sektörü ve diğer birçok alandaki devlet işletmeleri ancak 1933’ten sonra faaliyete geçebilmiştir. Bu yıllarda kamu sektörünün yaptığı bütün sabit yatırımların neredeyse yarısı demiryolu ve diğer ulaşım türlerinin inşasına gitmiştir. 1938’de devlet yatırımları ülkedeki toplam istihdamın sadece yüzde 1’ine ulaşabilmıştır. İmalat sanayiindeki istihdamın yaklaşık yüzde 75’i küçük ölçekli özel girişimler tarafından karşılanmaya devam etmektedir.⁵¹⁹

⁵¹⁷ Aydemir, **Cihan İktisadiyatında Türkiye**, s. 57

⁵¹⁸ Abidin Daver, “Devlet, Fabrikacılık Edebilir miymiş, Edemez miymiş?”, **Cumhuriyet**, 27 Şubat 1935, s. 1.

⁵¹⁹ Pamuk, “20. Yüzyıl Türkiyesinde İktisadi Değişim...”, s. 287.

Tablo 2.12: Ana Alt Dönemlerin İktisadi Göstergeleri 1923-1939 (Yıllık Ortalamalar)

%	1923-1929	1930-32	1933-39
Milli Gelir Büyüme Hızı	10.9	1.5	9.1
Sanayi Büyüme Hızı	8.5	14.8	10.2
Milli Gelirde Sanayi Payı	11.4	13.6	16.9
Milli Gelirde Yatırım Payı	9.1	9.7	10.7
Milli Gelirde İthalat Payı	14.5	8.9	6.6
Dış Ticaret Açığı /Fazlası (Milyon TL)	-56.6	6.6	12.4

Kaynak: Korkut Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, 2.Bs., Ankara, İmge Kitabevi, 2006, s. 15.

1933-39 yıllarının olumlu ekonomik gelişmesinin en dikkat çekici özelliği, devletçilik dönemi ile birlikte dış açıkların ortadan kalkması ve ithalatın milli gelir payı içerisinde giderek azalmasıdır (bkz. Tablo 2.12). 1923-29 arasında sürekli açık veren dış ticaret, 1930’dan sonra ithalatın azalması ile birlikte yerini dış ticaret fazlasına bırakmıştır.⁵²⁰ Bir diğer dikkat çeken özellik ise bürokratlar ile sanayi burjuvazisinin homojen koalisyonu ile birlikte sanayi üretiminin artmış olmasıdır.⁵²¹ Tablo 2.12’de görüldüğü üzere 1930lu yıllar itibariyle sanayinin büyüme hızı bir önceki döneme göre kayda değer bir gelişme göstermektedir. Ancak Devletçilik politikası sürecinde devlet ve özel girişimciliğin koalisyonu çeşitli eleştirilerin odağı olmaktadır. Bu anlamda 2 Ekim 1930 tarihinde meclisteki konuşmasında Fethi Okyar’ın “Devletçilik, devlet sermayesini hususi adamlar vasıtasıyla işletmek ve umumi hizmetleri hususi adamlara bırakmak suretiyle tecelli ediyor”⁵²² çıkışı bu noktada önemlidir. İsmet Paşa’nın sözlerine istinaden yaptığı konuşmada devletçilik kavramının idareden idareye ya da kurumdan kuruma değişik kalıplara girdiği yönünde ciddi eleştirilerde bulunmaktadır:

...Bugünlerde devletçilik siyaseti diye bir münakaşa açıldı. Anlaşılan çift hayvanatından vergi almak ve fakat traktör sahiplerini bu vergiden muaf tutmak devletçilik siyasetidir.⁵²³

⁵²⁰ Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, s. 14.

⁵²¹ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 136.

⁵²² **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C: XXI, İ:84, 2.10.1930, s. 40. Devletin kendi tekeli altına aldığı inhisarların, yabancı veya yerli girişimciye nasıl bırakıldığı ve devlete olan maliyetleri hakkında daha detaylı bilgiler için ilgili kaynağa bakılabilir.

⁵²³ Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat...**, s. 116.

Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhuriyet Halk Fırkası İzmir Vilayet Kongresi'nde 28 Ocak 1931'de yaptığı konuşmada ülkenin birkaç yıl içerisinde cennete çevirmenin hayal olduğunu ve halkın her türlü ağır mükellefiyetler altında kendilerinden fedakârlık beklentisini şu sözlerle dile getirmektedir:

...Bugüne kadar olduğu gibi bundan sonra da böyle bir iğfalkâr siyaset takip edebileceğimizi kimse zannetmesin. Onun için memleketi imar edeceğiz dediğimiz zaman ancak yapabileceğimiz şeyleri yapacağız. Yoksa bütün asırların ihmal ettiği memleketi bir kaç senede cennete çevirmek hayalini takip edemeyiz. Memleketi imar edeceğiz derken vatandaşları en hafif mükellefiyetler altında bırakacak değiliz. Bilâkis bütün vatandaşlar icabında ağır mükellefiyetlere ve her türlü fedakârlığa tahammül edeceklerdir. Hep beraber yapacağız.... Fırkamızın takip ettiği program, bir istikametten tamamen demokratik halkçı bir program olmakla beraber iktisadî noktai nazardan devletçidir. Bu itibarla fırkamıza müstenit olan Hükümeti Cumhuriyetinin her noktai nazardan vatandaşların hayatı ile, istikbal ile ve refah ile alâkadar olması tabiidir. Halkımız tab'an devletçidir, ki her türlü ihtiyacı devletten talep etmek için kendisinde bir hak görüyor. Bu itibarla milletimizin tebayii ile fırkamızın programında tamamen bir mutabakat vardır. Bu istikametten yürüyeceğiz ve muvaffak olacağımızda şüphe yoktur.⁵²⁴

Devletçilik politikası ile hükümetin sanayi hamleleri hızlı bir şekilde artarken diğer taraftan sanayici ile devlet arasında kanun ve kararnamelerden doğan bir kargaşa yaşanmaktadır. Bunun önemli örneklerinden ilki Sümerbank'ın sermayesinin 1055 numaralı Teşviki Sanayi Kanunu'ndaki sanayi erbabının temin ettiği makine ve teferruatı muafiyeti iptal edilerek alınacak gümrük vergisi ile oluşturulmaya karar verilmiş olmasıdır.⁵²⁵ Ancak sanayi sektörünü ilgilendiren bu mevzuat ile ilgili ilk geri adım 2261 sayılı kanun ile atılmakta, 1 Haziran 1933'ten itibaren geçerli olan kanunla, 2064 sayılı kanunla kaldırılan muafiyetlerin bir kısmı tekrar geri getirilmektedir. Yine de yeni yayınlanan kararnameyle hammaddelerle ilgili gümrük muafiyetlerinden yeniden yararlanmak için Teşviki Sanayi Kanunu'nda mevcut olmayan birtakım şartlar aranmaktadır. Muafiyetlerden yararlanacak olan müteşebbislerin faaliyet alanlarında ülke ihtiyacına göre fazla üretimde bulunmaması bu aranan şartlardan biridir.⁵²⁶ Makine ithalinde gümrük

⁵²⁴ Kuruç, Mustafa Kemal'in devletçilik ile ilgili tek konuşmasının bu belge olduğunu vurgularken, ülkede Tek Parti yönetiminin başlangıç tarihini de yine bu konuşmaya dayandırmaktadır. **Kaynak:** Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat...**, s. 132.

⁵²⁵ "Sümer Bankası Teşkilatı", **Cumhuriyet**, 2 Haziran 1933, s. 1.

⁵²⁶ Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 263.

muafiyeti için aranan fazla üretim olmaması şartı, daha sonra fevkalade bürokratik bir biçime bürünmüş, özellikle 6.5.1934 tarih 2/6545 sayılı Sürprodüksiyon Nizamnamesi yüzünden karışık bir hal almıştır.⁵²⁷ Bu nizamnameye göre yatırım yapmak için İktisat Vekâletinden izin almak ve ülke ihtiyacından fazla olarak yapılan üretimi kısmak gerekmektedir. Amaçlanan yatırım israfının önüne geçmektir.⁵²⁸ Avcıoğlu'na göre ise bu nizamname ile ithalatçı kazançlı çıkarken özel sanayi bilinçli olarak engellenmek istenmektedir.⁵²⁹ Örneğin rıhtımlar, memlekete ithal edilen pamuklu balyalarıyla dolu iken, dahilde pamuklu dokumak isteyenlere, pamuklu sanayiinde fazla istihsal olduğu söylenebilmiş ve böylece dokuma fabrikaları için gerekli ara malların ithali yüksek gümrük resimleriyle engellenmiştir.⁵³⁰ Şevket Süreyya bahsi geçen dönemdeki uygulamaların eleştirisini şu cümleler ile dile getirmektedir:

...O devirdeki iktisadi siyasetimiz birçok cepheleriyle, bir dağa tırmanmaya çalışan, fakat bu dağ yolunda kendi ayaklarına, kendi elleriyle bukağılar bağlayan bir dağcıya benziyorduk.⁵³¹

Yine Şevket Süreyya, Avrupa sanayisinin buhran sebebiyle kendilerine ülke aradıkları bir dönemde Türkiye'nin bu durumdan yeteri kadar faydalanamadığını şu cümleleri ile vurgulamaktadır:

...1923-1933 dünya iktisat buhranı, bir taraftan çöküntü teşkil ederken, diğer taraftan, sanayileşme isteyen geri memleketler için bir altın devir açmıştı. Çünkü sanayici memleketlerde işsiz ve müşterisiz kalan makineler, âdeta sokağa dökülüyordu. Bu memleketlerdeki mütehassıs ve işçilerin bir kısmı ise, dünyanın neresinde ve ne şartlarla olursa olsun sığınacak yer arar hale gelmişlerdi. Makinelerin fiyatları sudan ucuzdu. Ödeme vadeleri uzundu...Bu vaziyetleri bilen ve sanayileşmek isteyen işini bilir memleketlerin alıcıları, Avrupa yollarına dökülmüşlerdi. Balkanlılar, Güney Amerikalılar, Hintliler, Çinliler, Mısırlılar, elde bulunan yeni imal edilmiş makineleri, hatta kurulmuş fabrikaları paylaşıyorlar, yağma ediyorlardı. ...Ama o sıralarda bizde sanayileşmek sözü, ara sıra söylene bile, pek inanılmayan, şüpheli bir söz gibiydi.... Öyle ya? Fabrikalar kurulacak, âlâ!, Fabrikalar kurulunca ameleler olacak. Ameleler olunca

⁵²⁷ A.e.

⁵²⁸ Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, s. 193.

⁵²⁹ A.e., s. 193.

⁵³⁰ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 263.

⁵³¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, 15. Bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2004, s. 455.

da gelsin komünizm!.... Sanayileşmek, birinci veya ikinci sanayi planları gibi mevzular üzerinde günlük neşriyat haricinde geniş ve sistemli bir şekilde eğilmek kabil olmuyordu.⁵³²

Yakup Kadri de bu konuda Türkiye’de kurulmak üzere limanlara kadar taşınıp gelen tekstil fabrikası makinalarının, ithalatçılarla anlaşarak, ikinci elden başka yerlere sattırıldığını⁵³³ dile getirerek ithalat yapan tüccarın sanayileşmeye engel olduklarını vurgulamaktadır.

Devletçiliğin iktisadi uygulانیşında sanayi üretiminin artmasına yol açan bir gelişme de işçilerin gerçek ücretleri ve köylülerin ticaret hadlerinin gerilemesidir. Tarımda fiyatların dünya fiyatlarını izleyerek düşmesine izin verilmesi ve sanayi mallarının fiyatlarının vergiler ve fahiş kârlar ile yüksek tutulmasıyla hızlı birikim kaynaklarından elde edilen artık, aralarından su sızmayan bir koalisyon içinde kaynaşmış bulunan bürokratlar ve sanayi burjuvazisi arasında paylaşılmıştır.⁵³⁴ Keyder, dönem sona erdiğinde, rejimin baskıcı hale geldiğini işçilerin iş kanununa boyun eğmek zorunda kalarak köylü kesiminin yabancılaştığını ifade etmektedir.⁵³⁵

Buğra Devletçilik süresince iş adamlarının devletle ilişkisinde, iş adamlarının müdahale talepleri ile ilgili tespiti oldukça anlamlıdır. İlgili dönem içerisinde istikrarsızlık ve müdahale seçenekleri arasında kalan özel teşebbüs çoğunlukla müdahaleyi tercih etmiştir.⁵³⁶ Yazar, 1930lardaki uygulamanın en devletçi yanını oluşturan fiyat denetimlerinin iş adamları tarafından onaylanması ve hatta desteklenmesini de ilginç bulmaktadır. Sanayide rekabetin sınırlandırılması için alınabilecek önlemlerin tartışılması, iç talebin daralması sebebiyle memurlara yerli malının kullanılmasının önerilmesi, fiyat yükselmelerini engellemek için fiyat kontrolünün sağlanması gibi talepler özel sektörden gelmektedir.⁵³⁷ Girişimcilerin iktisadi kararların belirsizliği içerisinde çoğunlukla talepleri kendi alanları

⁵³² Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, s. 451-453.

⁵³³ Karaosmanoğlu, **Politikada 45. Yıl**, s. 98-99.

⁵³⁴ Keyder, “Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası”, s. 50.

⁵³⁵ **A.e.**

⁵³⁶ Buğra, **Devlet ve İş Adamları**, s. 149.

⁵³⁷ **A.e.**, s. 153.

içerisinde sahip oldukları hak ve ayrıcalıkların devamının sağlanması ve bu sınırların net ve açık bir şekilde tanımlanmasıdır.⁵³⁸

Devletçilik yılları olarak tanımlanan bu dönemde Yakup Kadri yol alınan sürecin sonunu şu cümleler ile aktarmaktadır;

...Devletin ekonomi sistemi hâlâ halledilmemiş bir haldedir. Atatürk birşeye karar verdiği vakit elinin altında bulunan bizim gibi beş on kişiyi meclisin içine salar, bütün hücumlara biz maruz kalırız, fakat neticede iş yürürdü. Bu sefer muhalefet ciddi olmaya başlayınca bu gibi teferuata da daime taviz vermek lâzım geldi. Olamadı. Atatürk kendi partisi için “devletçilik” diye bir ilke benimsemişti. Oysa devletçilik bakanların elinde monopolculuk (tekelcilik) veya devlet kapitalizmi şeklini almıştır. Devletçilik başka şey monopolculuk başka şeydir. Monopolculuk da, kapitalizm de milletten bilvasıta vergi almaktadır. Sonunda halk, devletçiliği çekilen bütün sıkıntılardan sorumlu görmüştür. Bugün devletçilik dönmüş dolaşmış, oligarşi haline gelmiştir. Memleketin ekonomisi on yahut yirmi zengin ailenin, iş adamları ailesinin elindedir.⁵³⁹

⁵³⁸ A.e., s. 150.

⁵³⁹ İdris Küçükömer, **İdris Küçükömer’le Türkiye Üstüne Tartışmalar**, Bütün Eserleri 5, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1994, s. 95.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

OSMANLI SONRASI İSTANBUL’UN EKONOMİK DÖNÜŞÜMÜ

3.1. Osmanlı İstanbul’u

Napoleon Bonaparte “eğer dünya bir tek devlet olsa idi, payitahtının İstanbul olması lazım gelirdi” demektedir.¹ Gerçekten de tarih boyunca 49 farklı isme sahip olan şehir, diğer kentlere oranla seçkin ve başat konumunu korumuştur.² Geçmişin her evresinde bir düşün ve kültür merkezi olmayı başaran İstanbul, Hristiyanlığın önemli bir kolu olan Ortodoksluk’ un odak noktası olmuş, daha sonra İslamiyet’in halifelik makamı durumuna erişmiştir. İstanbul, Asitane, Dersaadet gibi nice görkemli adıyla birlikte kozmopolit varlığını sürdürmüştür.³

Önce Roma İmparatorluğu’nun ardından Bizans ve Osmanlı İmparatorluklarının başkentliğini yapan İstanbul’un öyküsü siyasi ve idari olmasının yanı sıra, iktisadi olarak kayda değerdir.⁴ Modern çağa kadar İstanbul, yalnızca servetiyle değil, salt büyüklüğüyle dahi Batı’daki bütün büyük kentsel yerleşim birimini gölgede bırakmaktadır. Rumlarca Polis, Müslümanlarca Dersaadet, Balkan halklarında Çarigrad, yani İmparatorun şehri olarak anılan İstanbul, benzersiz bir coğrafi konuma sahiptir. İstanbul Boğazı, Karadeniz ticaretinin anahtarı durumundayken Haliç ise mükemmel bir doğal liman konumundadır. Ortadoğu ile Avrupa, Balkanlarla, Batı Asya arasında her uzun mesafe yolculuğu kaçınılmaz olarak İstanbul’dan geçmektedir.⁵ İstanbul sadece ithal malları tüketicisi değil bir yandan tacirlerin ve seyyahların alışveriş için geldiği ticari faaliyetleri oldukça canlı bir kenttir. Bir İmparatorluk başkenti olarak yaşadığı tarihin büyük bir bölümü boyunca, coğrafi konumu bu kenti, Hindistan ile

¹ Ümid Meriç Yazan, “Bir Asır Boyunca (1840-1940) İstanbul Şehrinin Nüfusunda Meydana Gelen Değişmelerin Tahlili,” **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Tarih Boyunca İstanbul Semineri**, İstanbul, 29 Mayıs-1 Haziran 1988, s. 59.

² A.e.

³ Çavdar, “Siyaset Açısından İstanbul-Ankara”, s. 30.

⁴ Coşkun Çakır, **Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, İktisat, Ulaşım ve Haberleşme**, C:VI, Proje Yöneticisi M. Akif Aydın, ed., Coşkun Yılmaz, İstanbul, İslam Araştırmaları Merkezi, 2015, s. 17.

⁵ Keyder, **İstanbul: Küresel ile Yerel Arasında**, s. 9.

Batı Avrupa arasındaki en büyük kalıcı pazar haline getirmiştir.⁶ Ülke içindeki malların toplanarak uzak mesafelerdeki pazarlara gönderilen bir liman şehriden öte bütün İmparatorluk başkentleri gibi ithalatçı ve tüketici bir kenttir.⁷ Bundan dolayı Keyder'e göre İstanbul, Birinci Dünya Savaşı sonrasında ulus-devletin gelişmesi sürecinde orantısız bir bedel ödemiş, Cumhuriyet'in kurucuları tarafından aktif bir şekilde yalıtılmıştır.⁸

19. yüzyılın sonlarında İstanbul, İzmir, Selanik gibi kentler Avrupa kentlerini andırmaya başlamıştır. Bu kentlerin limanları, ulaşım sistemleri, güzel kordon boyları, sağlam evleri, geleneksel pazar yerlerine ek olarak alışveriş merkezleri, yeterli otelleri, restoranları, et lokantaları, okulları, hastaneleri bulunmaktadır. Görkemli konaklar, villalar ve kulüpler her yerde göze çarparken yüzyılın sonunda İstanbul'da Paris'tekilere benzeyen çok katlı apartmanlar da inşa edilmeye başlamıştır.⁹ Çoğunlukla üst düzey görevlerde olan zengin Müslümanlar, kentin Avrupalı olarak tabir edilen semtlerinde yaşarken, Müslümanların topluca yaşadığı zengin mahallelerin varlığından söz etmek ise mümkün değildir.¹⁰

Osmanlı Devleti için İstanbul sadece bir şehir değil, devletin kalbi hükmündedir.¹¹ Kentin iâşesi önemli olmakla birlikte asker ve bürokratların iâşesi de oldukça stratejik öneme sahiptir. Bir yandan temel gıda maddelerinin temini, diğer yandan esnafın hammadde ihtiyacının sorunsuz karşılanması, devletin artık ürünü taşıradan payitahta aktarmasının sebebidir. Böylelikle başkent, ürettiğinden daha çok tüketen bir duruma sahiptir.¹² Çavdar'a göre İstanbul her zaman Anadolu'ya uzak kalmış Anadolu'da yaşayanlar "etrak-i bi idrak" (idraksiz Türkler) olarak küçük görülmüş, horlanmıştır. Ona göre Anadolu toprakları İmparatorluk için bir asker deposu olmadan ötede öneme sahip olmamıştır.¹³ Hatta yazara göre, Osmanlı, mülkünün yarısını unutmuş, reddetmiştir.¹⁴ Anadolu ve İstanbul arasındaki bu üretim-tüketim zıtlığı Cumhuriyet'in ilk yıllarında, İstanbul

⁶ A.e., s. 10.

⁷ A.e., s. 14.

⁸ A.e., s. 10.

⁹ Mango, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, s. 41.

¹⁰ A.e.

¹¹ Çakır, *a.g.e.*, s. 17.

¹² A.e., s. 18.

¹³ Çavdar, "Siyaset Açısından İstanbul –Ankara...", s. 30.

¹⁴ A.e., s. 31.

mevzu bahis olduğunda, sadece Anadolu’yu tüketerek zenginleşen, zevk ve sefanın hüküm sürdüğü bir şehir intibası yaratılmasının da sebebi olacaktır.

Yoğun tüketim kenti olmanın yanı sıra nüfus ve gelir düzeyi bakımından ülkedeki diğer kentlerin oldukça üstünde bir görünüm sergilemektedir. Tablo 3.1 İstanbul’un diğer bölgelere oranla %60 ile %140 arasında daha yüksek gelir düzeyine sahip olduğunu göstermektedir.¹⁵

Tablo 3.1: 20. Yüzyıl Başlarında Kişi Başına Düşen Gelir Düzeyi (Kuruş Cinsinden)

Bölgeler	1907	1913	1914
Rumeli ve Adalar	837	1040	1160
Anadolu	765	911	1018
Suriye (Beyrut dâhil)	840	1030	1130
Kudüs	999	1090	1192
İstanbul ve Çatalca	1790	2085	1934
Ülke ortalaması	824	974	1072

Kaynak: İsmet Kılınçaslan, **İstanbul Kentleşme Sürecinde Ekonomik ve Mekânsal Yapı İlişkileri**, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, 1981, s. 189.

Birinci Dünya Savaşı’nın eşiğine gelindiğinde bir milyon nüfusu¹⁶ ve ekonomik fırsatların cezbediği 130 bin yabancı tebaası ile canlı bir metropol haline gelmiştir. Osmanlı hakimiyetinin son döneminde, çok çeşitli kökenlerden, Akdeniz’in ve Batı Avrupa’nın her yanından aynı zamanda Türki, Tatar ve Rusya’da yaşayan başka etnik kökenlerden Levantenler şehri doldurmuştur. Bunların İstanbul’a gelmelerinin asıl nedeni, ticaret ve yabancı sermaye hacminde yaşanan eşi benzeri görülmemiş büyümedir.¹⁷ Ancak bu denli nüfusun arttığı ve nüfusun yarısını Müslümanların oluşturduğu bu kentte Türk; “Osmanlı zarafetinin

¹⁵ Kılınçaslan, **a.g.e.**, s. 189.

¹⁶ Bazı Avrupa ve Amerika yayınlarındaki kaynaklara göre, bu dönem İstanbul nüfusu bir milyonunu üstünde gösterilir. **Kaynak:** Behar, **a.g.e.**, s. 79.

¹⁷ Keyder, **İstanbul: Küresel ile Yerel Arasında**, s. 11.

öteki ucunda yer alan kaba saba, yontulmamış Anadolu köylüsünü temsil” etmektedir.¹⁸

Balkan Savaşlarının arifesinde, nüfusu bir milyona yaklaşan şehirdeki yabancıların oranı yüzde 15’i bulurken, Rumlar yüzde 30, Ermeniler ve Yahudiler yüzde 15 oranında yer almaktadır. Savaş sırasında ve sonrasındaki mülteci akını ile birlikte denge Müslümanlar lehine değişmiştir.¹⁹ 1919’da kentin 1 milyon 130 bin civarında olan nüfusu; yüzde 68’i (763 bin) Müslüman, yüzde 17’si Rum, yüzde 9 Ermeni, yüzde 5’i ise Yahudilerden oluşmaktadır.²⁰ Savaş esnasında bir milyonu aşan nüfus 1927’de 700 bine düşmüş, yabancıların tümünün ve Hristiyanların neredeyse yarısının ayrılması ile nüfusun üçte ikisi Müslümanlar lehine değişmiştir. İmparatorluğun son dönemlerinde şehir açıkça bölünmüş bir görüntü sunmaktadır. Müslümanlar ağırlıklı olarak surların içindeki eski şehirde yaşarken, yabancılar ve yeni zengin Hristiyan ailelerse Haliç’in öte yakasındaki Pera’ya, Bizans döneminde Cenevizlilerin hâkim oldukları mahallelere taşınmışlardır.²¹

Kentte yer alan faaliyetlerden ilki kendi nüfusunun dışına sunduğu mal ve hizmetler olup bu tür faaliyetler temel ekonomik faaliyetlerdir. Kentin ekonomik canlılığının koruması faaliyetlerdeki gelişme ve çeşitlenmenin bir sonucudur. Diğer yandan kendi nüfusunun tüketimini karşılayan faaliyetler ise yerel faaliyetler olarak nitelendirilmektedir. Yerel faaliyetlerin miktarı, kentin nüfusuna ve bu nüfusun gelir düzeyine bağlı olup kentin ekonomik faaliyetlerinin gelişme düzeyine göre değişkenlik göstermektedir.²²

Birinci Dünya Savaşı öncesi kentin temel ekonomik faaliyetlerinden birini Osmanlı Devleti’nin yönetim işlevi oluştururken ticaret, üretim ve hizmet sektörü diğer iktisadi faaliyetler alanlarını oluşturmaktadır. Ticaretin İstanbul ekonomisinde başat rol oynaması, kentin dışarı ile ilişkisini oluşturan demiryolu ve limanlar çevresinde gelişen alt yapı hizmetlerini de önemli kılmaktadır.²³

¹⁸ Yerasimos, **İstanbul**, s. 12.

¹⁹ Keyder, “Modern İstanbul’un Tarihçesi”, s. 549.

²⁰ Kollektif, **a.g.e.**, s. 211.

²¹ Keyder, “Modern İstanbul’un Tarihçesi”, s. 549.

²² Tekeli ve İlkin, “1923 yılında İstanbul’un iktisadi durumu...”, s. 269.

²³ **A.e.**, s. 270-271.

İstanbul'un temel ekonomik faaliyetlerinden yönetim işlevi sayesinde, kentte büyük askeri ve sivil bürokrasinin varlığı her ne kadar 1908 sonrası kadrolarda eksiltmeye gidilmiş olsa da kent ekonomisinin temel unsurlardan birini oluşturmaktadır. Ekonomik faaliyetlerin temelini oluşturan ticarete ise ithalat oldukça önemli bir paya sahiptir.²⁴ Özellikle dünya pazarlarından ithal edilen ürünler İstanbul aracılığı ile İmparatorluk içine dağıtılmaktadır. İstanbul, Karadeniz'de kıyısı olan ülkeler ve Ortadoğu ülkeleri için transit bir ticaret merkezidir. Ayrıca tarım ekonomisi ve el emeğine dayanan üretim bir yandan kent için kullanılmakta bir yandan da ihracata konu olmaktadır.²⁵ Bankacılık, sigortacılık, ulaştırma gibi hizmetlerin yanı sıra İstanbul'a iş ve diğer sebeplerle gelip gidenlere verilen kişisel hizmetler diğer faaliyet alanlarıdır.²⁶ Aynı zamanda, kent içerisinde oldukça uzmanlaşmış ve kentin bir çeşit gelişmişliğini göstergesi sayılabilecek hizmetler de yer almaktadır. Üst düzey mühendislik-mimarlık büroları, doktorlar avukatlar, özel kafeler, piyano akordçuları, dans öğretmenleri, tiyatrolar, sinemalar, güzellik enstitüleri gibi pek çok faaliyet gözlemlenmektedir.²⁷ Özellikle 1924-25 Türk Ticaret Salnamesi'nde meslek dallarıyla ilgili ayrıntılı bilgiye ulaşmak mümkündür.²⁸

İstanbul siyasi açıdan zor zamanlar sayılabilecek dönemlerde bile iktisadi açıdan canlı sayılabilecek zamanlardan geçmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında hazırlanan İktisat Komisyonu Raporu'nda İstanbul'un geçmişteki durumu aşağıdaki gibi belirtilmektedir:

...İstibdat devrinde İstanbul, büyük bir İmparatorluk başkenti olduğu için, İşkodra'dan Basra'ya kadar memleketin her bir tarafından burada ikamet etmek üzere pek çok kimse geliyor, bir taraftan devletin kanun ve nizamları haricinde yaşayan yabancılarla kısmen bu sınıfa dahil edilebilen gayrimüslimler, diğer taraftan genellikle gayri meşru yollarla servet kazanan saray erkan ve mensubu, her sene şehrin gerek piyasa yerlerinde, gerek sayfiye mahallelerinde apartmanlar, mağazalar, hanlar, köşkler, yalılar inşa ediyorlardı. Evvelce meskûn olmayan tepeler, en zengin binalarla süslenerek, İstanbul o aman mevcut

²⁴ A.e., s. 269.

²⁵ A.e., s. 270.

²⁶ A.e.

²⁷ A.e., s. 290.

²⁸ **Türk Ticaret Yıllığı 1924-25**, C: I-II, Ankara Ticaret Odası, yay. haz. Ahmet Tetik, Azim Matbaacılık, 2015.

nüfusundan daha fazla bir genişleme kazanıyordu. İki ayda çıkan bir maaş, piyasaya bereketli bir faaliyet verirdi. Kapitülasyonlar dolayısıyla gümrük resmi hafif, tüketim resmi mevcut değil, oktravalar yok ve diğer vergilerin tahsili genellikle güç olduğu için İstanbul halkı, devlet hizmetinin sarfiyatına hemen hiç iştirak etmez gibiydi. İstanbul’da siyasi açıdan hayat ne kadar cehennem ise, iktisadi açıdan o derece tatlı idi. Bir milyonu aşkın olan İstanbul nüfusu, devlete adam başına doğrudan doğruya vergi olarak senelik, ancak on, on iki kuruş, belediyeye de on beş yirmi kuruş verirdi.²⁹

II. Meşrutiyet yıllarında İstanbul Avrupa’nın Batı Asya’ya açılan penceresi olarak uluslararası ticaret merkezi konumundadır.³⁰ İstanbul’un bu önemi Birinci Dünya Savaşı ertesinde yitirilmiş, Cihan Harbi, İstanbul için büyük bir yıkım olmuştur. Osmanlı Devleti’nin çöküşü ve Orta Doğu-Balkanlar haritasının değişmesi İstanbul’un da uluslararası ticaretteki konumunu olumsuz etkilenmiş, diğer yandan mübadele ve benimsenen ulusal ticaret mevzuatı İstanbul’un etnik yapısını oldukça değiştirmiştir. Ticaretle uğraşan gayrimüslim ve önemli sayılabilecek yabancı nüfus İstanbul’dan ayrılmış, transit ticaret Atina ve Beyrut gibi çevre liman kentlerine kaymıştır.³¹

Meşrutiyet devrinde ayrıca İstanbulluların muaf oldukları askerlik bedeli, yok mükellefiyeti, temettü gibi vergiler İstanbul’a yayılmış olmaktadır. Belediyenin gelirlerini artırdığı bu dönemde İstanbul halkı devlete doğrudan doğruya altı-yedi misli, şehre de iki misli daha fazla vergi vermeye başlamıştır. Her ne kadar İstibdat devrindeki ihtişam olmadıysa da bu dönemde maaşların muntazam surette ödenmeleri, resm ve vergi suiistimallerinin önüne geçilmesi ile şehrin iktisadi faaliyetlerinde bir bolluk meydana gelmiştir. Konaklar, saraylar inşa edilmiyorsa da hanlar ve apartmanlar yine yapılmaktadır.³² Ancak Balkan Harbi ile başlayan göç ve sefalet ortamı faaliyetlere durgunluk getirmiştir. Yapılan anlaşmalardan sonra tekrar arsaların değerlendirilmesi, mühim sermayeli bankaların açılması ve alt yapı yatırımlarının hız kazanması ümit edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı’nın başlaması ile bu ümitler geride kalmış üretim durgunluğu, iktisadi faaliyetlere devletin

²⁹ **Ticaret ve Sanayi Odasında Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Raporu**, 20 Kanunısani 1340-26 Teşrinisani 1340, çev. Aynur Karayılmazlar, İstanbul Ticaret Odası, 2006, s. 201.

³⁰ Toprak, ...**Milli iktisat-Milli Burjuvazi**, s. 92.

³¹ **A.e.**, s. 93.

³² ...**İstanbul İktisat Komisyonu Raporu**, s. 201.

müdahalesinin sürekliliği, ithalat ve ihracatın kısıtlanması, paranın satın alma gücünün sürekli düşmesi gibi sebepler İstanbul’da fakirliği artırmıştır. Hatta bu dört senede “İstanbul gelirleriyle değil, hor görülmüş servetiyle” geçinmek zorunda kalmıştır.³³ Yerasimos’un tanımladığı gibi Balkan savaşları sonucunda İstanbul artık uzatmalı bir başkent konumuna düşmüştür.³⁴

İstanbul ekonomisi başkentliği yitirmeden önce sarsılmış, savaşın yarattığı olumsuz etkiler, ardından mütareke döneminde yaşanan belirsizlikler ve kısıtlamalar ile birlikte giderek küçülmeye başlamıştır. Başkentliğin yitirilmesinin olası etkileri üzerinde açık bir tartışma söz konusu değilse bile bu gerileyiş Cumhuriyet ile birlikte devam etmektedir;

...Hakikaten İstanbul’un mevkiinde siyasi, iktisadi, sosyal noktalardan müthiş bir düşüş ve azalma vardır. Tarihte derin izler bırakmış olan büyük şehirlerin hayatları tetkik olunduğu vakit, bunların her birinin belli bir zaman geçmesiyle, bilhassa iktisadi sebeplerden dolayı, nüfuz ve şereflerini kaybederek, yerlerini diğer şehirlere terk ettikleri görülür. Fakat tereddütsüz iddia edebiliriz ki; asırlardan beri dünyanın hiçbir şehri, tabiat tarafından zelzelelerle tahrip edilmeksizin, İstanbul’un uğradığı çöküşe uğramamıştır.³⁵

Birinci Dünya Savaşı yıllarında kentin temel gereksinimlerinin fiyatları yükselmeye başlamıştır. 1914 Temmuz’unda 3 kuruş olan şekerin kilosu, savaş sonunda 250 kuruşa çıkmıştır. Fakat sofradaki tek eksik şeker değildir; beyaz ekmek yok olmuş, yerini uzun süreden beri bir un-saman tozu karışımına bırakmıştır. Halis kahve anılarda kalmıştır. Yağlı maddeler ise hepten tükenmiştir.³⁶ İstanbul’da günlük hayat içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Ortalama mağazalarda, giysilere ve ayakkabılara ulaşmak mümkün değildir. İstanbul kışı kömür ve odun eksikliği ile titreyerek geçirirken kimi semtlerde sular sürekli kesiktir. İşgal ordularının el koymalarından, sığınmacı dalgasından ve kiraların baş döndürücü bir hızla yükselmesinden dolayı, ev bulma bu dönemde imkansızlaşmıştır.³⁷ Savaş öncesinde iktisadi canlılığın en yaygın olduğu Osmanlı şehirlerinden biri olan İstanbul’da 1914-1920 yılları arasında enflasyon rekor seviyelere dayanarak, dört

³³ A.e., s. 202.

³⁴ Yerasimos, *İstanbul*, s. 38.

³⁵ ...*İstanbul İktisat Komisyonu Raporu*, s. 200.

³⁶ Yerasimos, *İstanbul*, s. 80.

³⁷ A.e., s. 81.

haneli rakamlara ulaşmıştır. 2 Kasım 1921 tarihli bir belgeye göre bu dönemde başkentte, genel zorunlu harcamalardaki enflasyon oranı %1.127, gıda ürünlerinde ise %1.255'i bulmaktadır. Resmi rakamlara göre 1914 yılı başında 225 kuruş olan bir ailenin gıda harcamaları 1920 senesinin ilk aylarında 3.049 kuruş olarak hesaplanmaktadır.³⁸

Karaborsa, istifçilik, kamu fonlarının zimmete geçirilmesi, spekülasyonlar ve müttefiklerin de ablukaları sonucu, savaşa özgü bu felaketlerle, İstanbul daha şiddetli bir şekilde tanışmıştır. Osmanlı başkentinin deniz ve hava iletişimi oldukça düzensizleşmiş ve kentin kumanya ikmali oldukça güçleşmiştir.³⁹ Savaş yıllarında bir yanda gıda maddelerini stoklayıp satan “harp zenginleri” ortaya çıkarken, bir yandan da yoksulların sayısı gittikçe artmıştır. 1914-18 arasında ekmeğin fiyatı 38 kat, şekerin 65 kat artış gösterirken savaşın son yıllarında gelindiğinde ortalama bir memur aylığı günde bir kilo ekmek almaya ancak yetmektedir.⁴⁰

1914-1920 arasında İstanbul’da temel ihtiyaç maddelerinin fiyatları %1350 artış göstermiştir. Aynı dönemde %200-300’lük artışlar yaşayan Londra ya da Paris’le bir benzerlik yoktur. Paris’te fiyatlar dört ile çarpılırken İstanbul’da on dörtten büyük bir sayı ile çarpılmaktadır. Doğal olarak fiyatların sürekli yükseliyor oluşu, özellikle rantiyeleri, çalışanları ve ücretlileri derinden etkilemektedir. Bu dönemde Memurların satın alma gücünün %60-80 oranında düştüğü bilinmektedir.⁴¹ Kent merkezindeki taşıt araçlarındaki düzensizlik ve asker kafilelerinin aşırı yükü ile doruğa ulaşmıştır. İktidar tarafından tek bir vagonu kullanma hakkının çeşitli kişilere verilmesiyle kısa sürede savaşın olumsuz koşullarını bertaraf edebilecek bir kesim oluşmuştur. Sadece vagon değil herhangi bir taşımacılık en kârlı mesleklerdendir ve 1918’e gelindiğinde neredeyse bir hamalın aylığı bir tüm generalin aylığına eşit durumdadır.⁴²

Osmanlı Devleti’nin Balkanlarda sahip olduğu toprakların, Doğu Trakya dışında, tümüyle yitirilmesi, başkentten bir anda İmparatorluğun kenarındaki bir yere

³⁸ Türkiye’de Ticaretin Öncü Kuruluşu..., s. 25.

³⁹ Yerasimos, İstanbul, s. 82.

⁴⁰ A.e., s. 18.

⁴¹ A.e., s. 85.

⁴² A.e., s. 18.

itilmesi sonucunu doğurmuştur.⁴³ Bir yandan da Sovyetler Birliği'nin kuruluşu ile Karadeniz'in fiilen kapanması, İstanbul tacirlerinin yararlandığı kârlı transit ticaretin sona ermesi anlamına gelmektedir.⁴⁴ Birinci Dünya Savaşı sırasında ise; "İmparatorluk, İstanbul'daki ilmik çekildiğinde sökülen eski bir kumaş parçasını" andırmaktadır.⁴⁵

20. yüzyılın başlarında ise İstanbul üç başlı bir başkenttir. Misakı Milli'de belirtildiği gibi İstanbul; 1. Payitaht-ı Saltanat-ı Seniye, 2. Makarr-ı Hilafet-i İslamiye 3. Merkez-i Hükümet-i Osmaniye'dir. Pay-i taht; tahtın ayak dibi, tahtın bulunduğu yer anlamına gelmektedir. İstanbul, Osmanlı tahtının bulunduğu şehir, saltanatın merkezi, padişahın başkentidir. Makarr ise, karar kelimesinden türetilerek, karar kılınan yer, karargâh, merkez anlamında kullanılmaktadır.⁴⁶ 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin, İstanbul'daki meclisin; İngiliz askerleri tarafından basılması üzerine Ankara'ya taşınması ile İstanbul'un başkentliği fiili olarak Ankara'ya geçmiş, 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması üzerine de İstanbul payitahtlığını kaybetmiştir. İsmet Paşa ve 14 vekilin imzasını taşıyan 9 Ekim 1923 tarihli kanun önerisinin 13 Ekim 1923'te kabul edilmesi ile; İstanbul hilafetin merkezi konumuna gerilerken, Makarr Ankara'ya geçmektedir. Hükümet merkezi olma özelliğini yitiren İstanbul, 3 Mart 1924'te halifeliğin kaldırılıp Osmanlı hanedanının ülkeden gönderilmesi ile hilafet merkezi olma özelliğini de yitirmektedir.⁴⁷

3.2. Ulus İnşası Sürecinde İstanbul

Ahıska, Adam Phillips'in aşağıdaki cümlelerine atıfta bulunarak İstanbul'un çoğul tarihini yok sayılıp, kararlaştırılan yeni başkent Ankara'nın sonunda kendini dayatan gerçekler karşısında yenildiğini ifade eder:

...Eğer bir sistemin amacı istenmeyen şeylerin atılabileceği bir dışarıyı yaratmaksa, o zaman sistemi anlamak için onun kendi dışına süpürdüklerine-

⁴³ A.e., s. 38.

⁴⁴ Keyder, **İstanbul: Küresel ile Yerel Arasında**, s. 15.

⁴⁵ Yerasimos, **İstanbul**, s. 17.

⁴⁶ Şimşir, **Ankara... Ankara...**, s. 54.

⁴⁷ Hakan Kaynar, **Projesiz Modernleşme: Cumhuriyet İstanbul'undan Gündelik Fragmanlar**, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2012, s. 34-35.

çöpüne- bakmamız lazım, sistemin kendini nasıl gördüğünü ve görülmek istediğini ancak böyle çıkartabiliriz.⁴⁸

İstanbul, 1923'ten İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, halkların kendi içlerine döndüğü, endişeler içindeki bir dünyanın durgun bir vilayeti olarak nispeten karanlıkta kalmış,⁴⁹ Cumhuriyet yönetiminin 1923-50 arasındaki tavizsiz döneminde Ankara'nın ulusalcı projelerine maruz kalmıştı. Keyder'e göre;

...Bu dayatmaların en önemli boyutu, Cumhuriyet'in ilanına eşlik eden sömürgecilik karşıtı hassasiyetlerin çok etnik yapılı eski İmparatorluğun halklarının ayrıştırılmasına dönüştürülmesiydi. Cumhuriyet'in etnik düzenlemeler yolundaki siyasi görüşü 'gayrimilli' olanlardan tedricen temizlenmesi doğrultusundaydı.⁵⁰

1920lerin sonuna gelindiğinde başkentliğini ve sakinlerinin büyük bir bölümünü yitiren kentin ihtişamının yerini ihmal ve atalet almıştı. Şehir uzun bir süre çökmekte olan bir harabe halini andırmaktadır.⁵¹ Cumhuriyet'in ilk on yılında, nüfustaki azalma ve nüfus yapısındaki değişikliklerle İstanbul, tüccarın, zanaatkârların, esnafın önemli bir bölümünden yoksun bir şehirdir. Bunun dışında yeni Ulus-Devlet inşa sürecinde fiziksel ve kültürel çoğu yatırımların yeni başkent Ankara'da inşa edilmesi, İstanbul aleyhine dönen bir süreci başlatmıştır. "Kültürel olarak mikrop bulaşmamış"⁵² yeni başkentten ekonominin kontrol edilmesi Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki hedeflerden biridir. Şevket Süreyya'nın belirtmiş olduğu üzere rejim politikaları aynı zamanda iktisadi siyaseti etkilemektedir. Kısacası yeni devlet rejimi iktisadi politikaların da belirleyicisi olacaktır.

...Her ekonomik siyaset, bir iktisadi zihniyet temeli üzerinde yaşar ve gelişir. Fakat aynı zamanda iktisadi siyaset, bir rejim meselesidir.⁵³

⁴⁸ Ahıska, **a.g.e.**, s. 51.

⁴⁹ Keyder, "Modern İstanbul'un Tarihçesi", s. 551.

⁵⁰ **A.e.**

⁵¹ Alen Duben, "20. yüzyılda İstanbul: Haneler, Aileler ve Demografik Gerçekler", **Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular**, haz. Murat Güvenç, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2009, s. 36.

⁵² Keyder, **İstanbul: Küresel ile Yerel Arasında**, s. 19.

⁵³ Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938**, s. 323.

Keyder, Ulus kavramını; küresel olanı yerel olduğu düşünölen ortama içselleştirmek olarak tanımlamaktadır.⁵⁴ Ancak Cumhuriyet idaresi İstanbul konusunda ne küresel olanı ne de yerel olanı tercih etmiştir. Osmanlı Devleti'nin ve İstanbul'un fiilen yaşadığı modernleşme türü ya da Batılılaşan unsurlar, ulusun bedeni üzerinde zararlı bir parazit olarak görölmektedir. Yerel olan ise İslam'a ve dolayısıyla "Ortaçağ karanlığına bağılılığı" ile itibarlı görünmemektedir. Keyder'e göre Cumhuriyet idaresi İstanbul'un yaşadığı Batılılaşma deneyimi ile diğeryandan İslam'ın yüksek kültürü alanındaki birikimini önemsiz görmektedir.⁵⁵ Kaynar da bu görüşlere ile benzer şekilde Cumhuriyet'in ideallerindeki modernleşmenin İstanbul'un modernleşmesi ile oldukça farklı olduğunu ifade etmektedir. İstanbul'un modernleşmiş sakinleri; "gerçek ulusun bedeninde bir ur" olan gayrimüslimlerden ve onların "yol arkadaşı, bile bile başkalarına hizmet eden komprador" olan Müslümanlardan oluşmaktadır. Diğeryaraftan yeni rejim yerel kültürü fazlasıyla İslami bulmakta ve bu kültürü ulaşmak istediğı seviyeye giden yolda bir engel olarak görmektedir. Dolayısıyla İstanbul hem fazlasıyla *dışarıllıklı* hem de fazlasıyla *yerel* olduğu için doğal olarak Ankara hükümetinin kaçındığı her şeyi simgeleyen bir şehir görünümündedir.⁵⁶ İstanbul'a olan tutumun yanı sıra Ankara'nın "bağımsızlığın beşığı olarak onurlandırılması" gibi artıları özellikle vurgulanmaktadır.⁵⁷

Ahmet Hamdi'nin 1935'te Tan Gazetesi'nde yazdığı yazıda İstanbul iktisadi olarak olukça gerilemiş ancak barındırdığı "ur" ya da "parazit" unsurlardan da kurtulmuştur:

...İşte İstanbul ve İzmir, sömürgeci sınıfı tamamen tasfiyeye yol açan ve bir ucu dünyanın yaşadığı rejimdeki çöküntüde, öbür ucu da Türkiye'nin geçirdiğı büyük inkılapta olan tarih şartları dolayısıyla küçölmüşlerdir. Bu itibarla da işsizliğe ve krize rağmen, zaruri bir istifanın gönöl açıcı ve temiz ferahlığı içinde mes'ut ve müftahiriz.⁵⁸

⁵⁴ Keyder, **İstanbul: Küresel ile Yerel Arasında**, s. 17.

⁵⁵ **A.e.**

⁵⁶ Kaynar, **Projesiz Modernleşme...**, s. 43.

⁵⁷ **Annuaire Commercial Turc edition 1924-1925**, İstanbul Société Anonyme Turque d'études publifications et entreprises économiques, t.y., s. 145.

⁵⁸ Kaynar, "Cumhuriyet İstanbul'unda Modernlik Fragmanları", s. 294.

Cumhuriyet dönemi boyunca eski başkent, arzu edilmeyen emperyal bağlantılarla ve komprador burjuvaziyle bir tutulmaktadır. Bu ideolojik çerçevede, ticaret sermayesinin emperyal İstanbul'u ile sanayinin milli Ankara'sını karşı karşıya koymak zor değildir.⁵⁹ Büyük çoğunluğu İstanbullu olan Cumhuriyet idaresi İstanbul'a bir komplo merkezi olarak bakmakta ve oldukça kuşkuyla yaklaşmaktadırlar. Keyder'in deyiimiyle Cumhuriyet yönetimi için İstanbul, sanki uzak durmakta zorlandıkları bir günahı temsil etmektedir.⁶⁰ Dolayısıyla ulusal yapılanma milli ve öteki ayırımı zorunlu kılmaktadır.⁶¹ Batı ile ticari anlamda eklemlenmiş bir kent olan İstanbul'da yozlaşmamış bir modernliğin gerçekleştirilemeyeceğine olan inanç, başkenti örnek bir modern hayatın kurgulanabileceği Ankara'ya taşımıştır.⁶²

Cumhuriyet'in ilk yıllarında eski başkente olan güvensizliğin bir nedenini de İttihat ve Terakki'nin üyelerinin bu kentte güçlü konumda olduklarına olan inançtır.⁶³ İstanbul aynı zamanda Cumhuriyet İdaresi'ne muhalif tutumun en çok gösterildiği kenttir. Özellikle İzmir ve İstanbul'un Serbest Fırkayı desteklemeleri İngiliz elçilik görevlilerinin ülkelerine gönderdikleri raporda Mustafa Kemal'i oldukça kızdırmış, Kemal Paşa "İzmir'le İstanbul olmadan da Türkiye varolacaktır" demiştir.⁶⁴

İki yıllık Takriri Sükûn dönemi İstanbul'un kontrol edilebilmesine olanak sağlamıştır. İzmir Suikastı Davası sonucunda bütün siyasi muhalefet bastırılmış, Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Refet Bele, Adnan Adıvar gibi Milli Mücadele'ye destek veren ancak Mustafa Kemal ile ters düşen kişiler muhalefet sahnesinden silinmiştir.⁶⁵ Kuyaş'a göre İzmir suikastı hem eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırka üyelerine gözdağı vermek hem de eski İTC üyelerinin iktisadi güçlerini kırmak için kullanılmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul ekonomisi ve Türk dış finansmanının önemli bir bölümü İTC üyelerinin elindedir. Esnaf ve zanaatkârların örgütlenmesi ve denetimi Kara Kemal'de, o dönemin yerli sermaye ile kurulmuş en

⁵⁹ Keyder, **...Devlet ve Sınıflar**, s. 143.

⁶⁰ Keyder, **İstanbul: Küresel ile Yerel...**, s. 19.

⁶¹ Toprak, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, s. 107.

⁶² Tekeli, "Modernleşme Sürecinde İstanbul'un ...", s. 24.

⁶³ Kuyaş, "İzmir Suikastı, Ankara'nın Yumruğu, İstanbul'un İdamı", s. 36.

⁶⁴ Kaynar, "Cumhuriyet İstanbulu'nda Modernlik Fragmanları", s. 33.

⁶⁵ Öngider, **a.g.e.**, s. 70.

büyük bankası İtibarı Milli Bankası ise eski Maliye Bakanı Cavit Bey'in denetimlerindedir.⁶⁶ Türkiye'nin dış ticaretini Osmanlı Bankası ile birlikte neredeyse tamamını İtibar-ı Milli Bankası finanse etmektedir. Aynı zamanda Cavit Bey'in kredisi Batı Avrupa başkentlerinin finans çevrelerinde oldukça güçlüdür.⁶⁷ Kuyaş'a göre Ankara'nın ülke siyasetine el koyması için önce İstanbul ekonomisine el koyması gerekmektedir.⁶⁸ Kuyaş, İzmir Suikastı Davası ile İttihat ve Terakki'nin siyasi ayağının tasfiyesi olmadığını tamamiyle bu durumun ekonomik bir operasyon olarak, Kara Kemal ve Cavit Bey'i⁶⁹ hedef aldığını belirtmektedir.⁷⁰ Devrim kararları Ankara'da alınmakla birlikte, ekonomi hâlâ İstanbul'dan sorulmaktadır. Kuyaş'ın İtibar-ı Milli Bankası'nın İş Bankası'na devrinin gerçekleşikten üç gün sonra, Mustafa Kemal'in 16 Mayıs 1919 yılında ayrıldığı İstanbul'u ziyaretini, yaşanan bu ekonomik tasfiye ile birlikte değerlendirmesi oldukça önemlidir.⁷¹

İstanbul'a duyulan güvensizliği Cumhuriyet Halk Fırkası toplantılarında izlemek mümkündür. 20.11.1923'te yapılan CHF grup toplantısında Hüseyin Rauf Bey'in (Orbay) Vatan Gazetesi'ne vermiş olduğu Cumhuriyet'in ilanı ile ilgili röportaj tartışılırken, Rauf Bey tarafından dile getirilen İstanbul'un Cumhuriyet taraftarı olduğu görüşü çoğu fırka üyesi tarafından doğru bulunmamaktadır. Hamdullah Suphi Bey'in bu konudaki eleştirisinde bu güvensizliğin izlerini bulmak mümkündür:

...Rauf Bey büyük bir nikbinlikle buyurdular ki İstanbul'da Cumhuriyet taraftarı olmıyan kimse yoktur. Beş dakika buna inanmak isterim. Doğru değildir, yanlıştır. İstanbul münevver bir şehrimiz olmak dolayısıyla elbet Cumhuriyet2in birçok taraftarı vardır. Fakat onu da unutmayınız ki İstanbul'da eski idarelerden çok müstefid olmuş kimseler vardır.... İstanbul'da bazı müesseseler vardır ki bugün ehemmiyetini kaybetmiştir ve İstanbul'da öyle müesseseler vardır ki

⁶⁶ Kuyaş, "İzmir Suikastı, Ankara'nın Yumruğu, İstanbul'un İdamı", s. 36-44.

⁶⁷ A.e., s. 43-44.

⁶⁸ A.e., s. 43.

⁶⁹ Cavit Bey'e İzmir Suikastı davasındaki sorgulama oldukça ilginçtir. Kendisine daha çok Millî Mücadele'ye neden katılmadığı ya da İstanbul'un yeniden başkent yapılacağı söylentileri sorulmaktadır. Bu konuda İsmail Canbolat ve Hüseyin Cahit'in makaleleri üzerinden İstanbul da bir ittihatçı komitecilik faaliyetinin göstergesi olduğu iddia edilmiştir. **Kaynak:** Kartal, a.g.e., s. 85.

⁷⁰ Kuyaş, "İzmir Suikastı, Ankara'nın Yumruğu, İstanbul'un İdamı", s. 36.

⁷¹ A.e., s. 44.

hasret içinde kaybetmiş olduğu günlerin avdetini arzu ediyorlar.... Herkesin ona taraftar olduğunu zannedersek tehlikeli bir nikbinlik göstermiş oluruz.⁷²

Ulus kimlik inşası ve modernleşme algısındaki değişim, İstanbul'un 1950lere kadar eski önemini yitirmesine ve iktisadi olarak gerilemesine sebep olan etkenlerin başında gelmektedir. Kentte ulusal bilinci yaratma çabalarına rağmen ticaret ve sanayi işyerlerinin azınlık ve yabancılardan Türk-Müslüman unsura geçişi beklendiği gibi olamamıştır. 1940 yılındaki Ticaret Yıllığı'ndaki ticaret, sanayi ve küçük esnafın büyük bir bölümünün tüm çabalara rağmen azınlıklardan oluştuğu gözlenmektedir.⁷³

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın 1931 yılında yayınladığı son derece iyimser bir makaleye göre,

...Her türlü karamsar ve olumsuz kanaatlerinde aksine olarak İstanbul yaşayacak, gelişecek, nüfuzu çoğalacak ve Türkiye'nin iktisadiyatında kuvvetli, canlı ve feyizli bir merkez olacaktır.⁷⁴

Bu ümit verici ifade bir yana ülke ekonomisinde kalkınmanın sürükleyicisi ve önde giden bir kent olmasına rağmen İstanbul, 1923-1939 yılları arasında eski durumuna oranla bütün iktisadi güçleri ile gerileyen bir kent olmaktan kurtulamamıştır.⁷⁵

3.3. Cumhuriyet'in Başlarında İstanbul'un İktisadi Durumu

Cumhuriyet'in başlarında İstanbul hakkındaki en kapsamlı kaynağımız İstanbul İktisat Komisyonu Raporu'dur. İstanbul Milletvekili Fethi Bey, Cumhuriyet kurulduktan sonra, ilk meclis başkanı olmuştur. İstanbul vekilleri adına 11 Ocak 1340 (1924) yılında İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'na mektup yazarak İstanbul'un iktisadi meseleleri hakkında bir komisyon teşkil edilmesini istemiş,⁷⁶

⁷² **CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)**, s. 44.

⁷³ Kılınçaslan, **a.g.e.**, s. 226.

⁷⁴ **Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu**, s. 99.

⁷⁵ Kılınçaslan, **a.g.e.**, s. 226.

⁷⁶ Hakkı Nezihi, **50 Yıllık Oda Hayatı 1882-1932**, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul, Sanayii Nefise Matbaası, 1932, s. 283.

savaş sonrasında ekonomisi gerileyen İstanbul'un iktisadi konumunun geliştirilmesi için neler yapılması gerektiğini sormuştur. Fethi Bey'in komisyondan talebi Türklerin İstanbul ekonomisi içerisinde neden önemli bir yer tutamadığının araştırılmasıdır.⁷⁷

Dönemin Ticaret ve Sanayi Odası üyeleri, akademisyenler ve üst düzey bürokratların yer aldığı 13 kişilik İstanbul İktisat Komisyonu tarafından oldukça kapsamlı araştırmalar neticesiyle İstanbul'un iktisadi durumunu ortaya koyan rapor 9 ay gibi kısa bir süre içerisinde hazırlanmış⁷⁸, 1925 yılında İstanbul Ticaret Odası tarafından basılmıştır.⁷⁹ İstanbul'un iktisadi durumunun ayrıntılı olarak açıklandığı raporda, kentin gelişebilmesi için neler yapılması gerekliliği üzerinde durulmuş, hükümete 240 madde ile çözüm önerileri sunulmuştur.⁸⁰ Raporun önemi sadece İstanbul iktisadi ile ilgili değil ülke ekonomisinin problemlerini yansıtmaları ve izlenecek politikalar hakkında öneriler sunması ile ilgilidir.⁸¹ Aynı zamanda o vakte kadar Cumhuriyet'i kuranların ellerinde böyle bir belge bulunmadığını belirtmek gerekir.⁸²

Fethi Bey'e takdim edilen komisyon görüşünde 30 Kanunîsani'de toplanan İstanbul İktisat Komisyonu 22 Mart'a kadar 20 toplantı yaparak şehrin iktisadi hayatında doğrudan ve dolaylı olarak katkıda bulunan 104 kişinin fikirleri, görüşleri ve şikayetlerini dinlemiştir. Rapor hazırlanırken resmî kurumların görüşleri alınmadığını belirtmek gerekir. Bunun sebebi olarak Başvekâletin, resmî kurumlara komisyona yardımcı olunması konusunda tamim gönderileceğinin söylenmiş olmasına rağmen bu tamimin gönderilmemiş olmasıdır.⁸³ İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası tarafından bir kitap halinde basılıp sunulan rapordan, basında, kamuoyunda, siyasi çevrelerde açıkça söz edilmemiştir. Raporu hazırlayan komisyon başkanlığını Cavit Bey'in yürütmesi, hatta raporun hazırlanmasını İsmet Paşa'nın rakibi olarak

⁷⁷ Tekeli ve İlkin, "1923 Yılında İstanbul'un İktisadi Durumu...", s. 262.

⁷⁸ A.e., s. 267.

⁷⁹ ...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 11.

⁸⁰ Rapordaki 240 maddelik tekliflerin tam listesi için bkz. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasından Müteşekkil İstanbul İktisat Raporu.

⁸¹ Kuruç, Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi, s. 307.

⁸² A.e.

⁸³ ...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 6.

görülen Fethi Bey tarafından talep edilmiş olması, raporun gündeme gelmeişinin siyasi sebebi olarak gösterilebilir.⁸⁴

Akalın, yaklaşık 85 yıl gibi bir süre raporun yasaklandığını, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası arşivlerinden iki sosyal bilimci genç tarafından fark edildiğini aktarmaktadır. Falih Rıfkı'nın bu dönem için söylediğı “bilmiyorduk, bir bilen öğreten de yoktu”⁸⁵ ifadelerini gerçekçi bulmayan yazar, bilenlerin ya görüşlerine itibar edilmediğini ya da muhalefetin tehlike ve yasaklarla susturulduğunu ifade etmektedir.⁸⁶ Akalın'a göre Cavit Bey'in idamının sebeplerinden birini yazdığı bu rapora bağlamak mümkündür.⁸⁷

Cumhuriyet'in ilk yıllarında eski başkent, hasta durumdadır:

...İstanbul, çabaca bazı ümit verici emareler göstermekle beraber genel görüntüsü itibariyle hastadır. Ağır hastadır ve durum, bu doğrultuda devam ettiğı taktirde, İstanbul'da elde edilecek mühim bir iktisadi mevki bulunmayacağı için Türk unsurunun iktisadiyata hâkim olmasıyla uğraşmaya gerek kalmayacaktır. Bu, adeta meydanda savaşçı kalmadığı için, harbin durması kabilinden birşey olacaktır.⁸⁸

Meşhur İtalyan tarihçi Guliyel Mofireru İstanbul'un düşüşü adlı makalesinde; “Onaltı asır müddetle bu kadar muazzam bir rol oynayan bir şehir için, bir ticaret deposu seviyesine inmek, pek mütevazı bir şeydir” demektedir.⁸⁹ Kemal Tahir de 1920lerde şehri şu sözlerle betimlemektedir;

...İstanbul, pencereden görüldüğü kadarıyla, ağır yaralar alarak yere serilmiş bir erkek gövdesine benziyor, gezgin satıcıların, akşam alacasının derinliklerinde, yükselip alçalan anlaşılmaz sesleriyle, sanki inliyordu.⁹⁰

Dış basında İstanbul'un başkentliğini yitirmesi ile endişeli bir tutum hakimdir. 19.11.1923 tarihli L'Echo National (Paris) Gazetesi “İstanbul'un boşaltılmasından sonra Türkiye tam bir anarşie geri döndü” adlı makalede Ankara

⁸⁴ Tekeli ve İlkin, “1923 Yılında İstanbul'un İktisadi Durumu, s. 267.

⁸⁵ Atay, **Çankaya**, s. 522.

⁸⁶ Akalın, **a.g.e.**, s. 125.

⁸⁷ **A.e.**, s. 126.

⁸⁸ **...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu**, s. 14.

⁸⁹ **A.e.**, s. 118.

⁹⁰ Kemal Tahir, **Esir Şehrin İnsanları**, Esir Şehir Üçlemesi C:III, yay. haz. Ahmet Öz, İstanbul, İthaki Yayınları, 2005, s. 42.

Hükümeti'nin İstanbul'u kendi kaderine terk ettiği ve İstanbul'da idari olarak anarşinin hüküm sürdüğünü aktarmaktadır;

...Ankara İstanbul'u içler acısı kaderine terk ediyor-Başkentlerinin Edirne'den İstanbul'a naklinden 470 yıl sonra Türkler, köklerinin olduğu yere dönüş yolunda büyük bir adım attılar. Evet Boğaziçi'nin kıyılarını ellerinde tutuyorlar ama hükümetlerinin merkezini tamamen (?) Ankara'ya yerleştirmeyi tercih ediyorlar. Halifeye gelince, o kadar az umursuyorlar ki İsmet Paşa Lozan'dan dönüşünde İslam'ın yüce liderine hürmetlerini sunma gerekliliğini dahi duymadı. İç merkez (commissariat a l'intérieur) İstanbul'u o kadar ihmal ediyor ki İstanbul'a bir vali atama gerekliliği dahi duymuyor. İdari anarşi, sokağa atılmış 17 bin memurun ailelerinin sefaleti, konut krizi, önemli sayıdaki "işsizler", hayatın aşırı pahalılığı, işlerin durgunluğu, dövizin sürekli yükselişi, Müslüman muhacirlerle değiş tokuş edilecek yüz binlerce Rum göçmenin acınası durumu, tüm bunlara Ankara tamamen kayıtsız kalıyor.⁹¹

Gazeteye göre hükümet temsilcileri ise Mustafa Kemal'e sadece evet diyen kuklalardan ibarettir.⁹² İttihatçılar ise, Kemalistlere karşı harekete geçmeye henüz cesaret edememektedirler. İstanbul, Cumhuriyet idaresine muhalefetin kendini en çok hissettirdiği şehirdir ve bu şehirde idareye karşı memnuniyetsizlik ve anarşi giderek artmaktadır.⁹³

...İttihatçılar, terhis edilmemiş kadrolara sahip olduklarını düşündükleri Kemalistlere karşı açıkça harekete geçmeye henüz cesaret edemiyor. İstanbul, muhalefetin kendini en çok hissettirdiği ve aygıtları Tanine'in Türk gazeteleri içinde en yüksek tiraja sahip olduğu yer. Burada açıkça Kemalist olan tek günlük gazete İleri ise, diktatörlük talep ediyor. Diğer gazetelere gelince, taze tereyağı söz verip bayat ekmek tedarik etmeyi dahi başaramamış Ankara idarecilerini bazen oldukça bariz biçimde eleştiriyorlar. Bu durum, işten çıkarılmış gruplar tarafından ülkenin bütün bölgelerinde ve İzmir vilayetinde faaliyet gösteren çok sayıda çetenin oluşmasında bir göstergesinin görülmesi gereken bir tatminsizlik yaratmakta eksik kalmıyor. Haydutluk aslında öyle bir kapsama ulaştı ki hükümet, programında bu konudan bahsetmek ve asker sınıfların geri gönderimini ertelemek zorunda kaldı.⁹⁴

⁹¹ Bilal N. Şimşir, **Dış Basında Atatürk ve Türk Devrimi C:I 1922-24 Bir Laik Cumhuriyet Doğuyor**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1981, s. 316. Fransızcadan çevirisi için Sayın Dr. Öğretim Üyesi Sibel Tokatlıoğlu'na teşekkür ederim.

⁹² A.e., s. 317.

⁹³ A.e.

⁹⁴ A.e.

Gazeteye göre İttifak güçlerinin gidişi ekonomik yorgunluğu daha da belirginleştirmiştir:

...İşgal kuvvetlerinin ayrılışından beri, para kıtlığı kendini daha çok hissettiriyor. Finansal kuruluşlar fonlarının en büyük kısmını çok daha az riskle değerlendirilecekleri yurt dışına göndererek akıllıca davrandı. Ticarete gelince, her açıdan güven eksikliği nedeniyle faaliyet sıfır. Sanayi hiç kimsenin bağlamak istemediği sermayeye ihtiyaç duyuyor. Çiftçiler artık tohum bulamıyor. Artık bayındırlık hizmetleri de gerçekleştirilmiyor ve ihtiyaçlarının kendisini hissettirip hissettirmediyi hâlbuki Tanrı biliyor.⁹⁵

Gayrimüslimlerin durumunun acınası olduğunu ifade eden gazete Ankara hükümetinin paraya ihtiyaç duymasından ötürü 21-25 yaş arasındaki genç gayrimüslimleri 3000 frank karşılığında askerlikten muaf tutabileceğini bildirmektedir. Alkollü içecekleri yasaklayan kanunu hükümlerinin İstanbul'daki 70 ile 80 bin arasındaki Rumları işsiz bıraktıklarını aktaran gazeteye göre;

...Rum ve Ermenilerin göçü gittikçe artan bir ölçekte devam ediyor. Türkiye'ye bir daha dönmeyeceklerine dair söz verdikleri bir anlaşma karşılığında pasaportlar teslim ediliyor. Birkaç günden beri bu iyilik (!!...) reddediliyor çünkü 21 ile 25 yaş arası gençler askere çağrılıyor ya da geri çağrılıyor...⁹⁶

İstanbul'un hükümet merkezi olma vasfını yitirmesine rağmen basında yine de İstanbul'un tekrar başkent olabileceği ya da merkezi hükümetin Anadolu'da kalacaksa bile Ankara'dan daha iyi şartlara sahip olan diğer şehirlere taşınması gerekliliğiyle ilgili tartışmalar yaşanmaktadır. Bu tartışmalara Ahmet Hamdi 19 Temmuz 1339 yılında "Payitahtımız ve İstanbul meselesi" adlı bir yazı kaleme alarak cevap vermektedir. Hamdi Bey'e göre başkent konusu artık kapanmalı, İstanbul'un başkent olmadan da yaşayabilmesi sağlanmalıdır. Meseleyi Genç Türkiye açısından ele almak gerektiğini vurgulayan yazar İstanbul'un ölümü mevzu bahis olsa dahi konunun ülke geleceği açısından önemini vurgulamaktadır:

⁹⁵ A.e., s. 318.

⁹⁶ A.e.

...İstanbul'un hatta ölümü mevzu bahs olsa bile bütün Türkiye'nin hayatıyla alakadar olan bir meselede bu hazin ölüm korkusuyla hissiyatımıza tabien? hüküm vermekten ictinab etmeliyiz.⁹⁷

Ahmet Hamdi'ye göre ülkenin merkezi sıkleti değişmiştir ve artık ülke merkezi Anadolu'dur. Oysa İstanbul Anadolu'nun ithalat limanı, garp sermayesinin bulunduğu yer itibariyle en büyük temas mahalli ve bu yüzden birçok fesadın kaynağı olan bir şehirdir. Bu noktadan hareketle merkezi hükümetin Anadolu'da olması idari, siyasi, askeri ve iktisadi açıdan önem taşımaktadır.⁹⁸

Mango'ya göre binlerce Avrupalının, yerel Hıristiyanların gitmesi ve Bolşevik devriminden sonra Rusya ile transit ticaretin azalması nedeniyle şehrin ekonomisi yara almıştır. Merkezi hükümetin Ankara'ya taşınması ekonomik kayıpları biraz daha artırmaktadır. Eski Başkent artık yavaş yavaş gerilemeye başlarken, İstanbul halkı da Ankara'daki yeni yöneticilerin verecekleri kararları önceden kestirmek için zekâlarının kıvraklığına güvenmek zorunda kalmaktadırlar.⁹⁹

Toynbee ise Cumhuriyet idaresinin hata üstüne hata yaptığını, Ticaret ve nakliyecilik ile uğraşanların adeta cezalandırıldığını ifade eder. İstanbul'daki gerilemeyi yabancı sermaye açısından ele alan yazara göre yeni yönetim yabancı yardımı almamakta diretmiş; yabancı bilgisi, hatta yabancı ülkelerde yetişmiş Türklerle iş yapmayarak; yabancı mallarını, yabancı sermayesini reddetme gibi politikalar izleyerek İstanbul'un tam bir ekonomik çöküntüye doğru sürüklemiştir.¹⁰⁰ Yabancı sermaye konusunda görüşlerine katılmadığımız yazarın İstanbul iktisadiyatındaki gerileme tespiti tarafımızca önem taşımaktadır. Yazar, Yarbay P. G. Elgood'un makalesi üzerinden ülkenin durumunu şu cümlelerle aktarmaktadır:

...Anadolu'nun ortasında çıplak ve ıssız bir şehir olan Ankara'ya dört elle sarılmış hükümet, Boğaziçi kıyılarındaki zenginliğin fakirliğe dönüşmesini endişesiz gözlerle izlemektedir. ...İnsanların kötü giyimleri, ifadesiz yüzleri

⁹⁷ Ahmet Hamdi, "Payitahtımız ve İstanbul Meselesi", **Türkiye İktisadiyat Mecmuası**, 19 Temmuz 1339, C: II, no: 21, s. 129-131.

⁹⁸ **A.e.**

⁹⁹ Mango, **Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu**, s. 455.

¹⁰⁰ Toynbee, **a.g.e.**, s. 8.

bunların gerçekten ne durumda olduklarını göstermektedir. İflasa sürüklenmek istemeyen hükümet bu insanların kazançlarına el atmıştır. Toplumun her katı, varoluşunu sürdürmek için çetin bir mücadele içindedir. Bunun bedelini namuslu vatandaşlar ödemektedir. Vergiler dayanılamayacak kadar ağırdır ve her vatandaş da nasıl vergi kaçırılacağını bilmemektedir. Çöküntünün başka belirtileri de vardır. Kimse yeni ev yaptırmamaktadır. Limanı büyük gemiler doldurmakta, bankerler yeni müşterilere kredi açmaktan korkmaktadırlar.¹⁰¹

Diğer yandan Ankara da zenginlik ve canlılık giderek artmaktadır. İki yıl gibi bir süre geçmesine rağmen fabrikalar artmış, yeni eğlence yerleri açılmış, kanalizasyon, su ve elektrik gibi işler de ilerleme sağlanmıştır.¹⁰²

Toynbee'ye göre başkentin Ankara'ya taşınmasıyla ticaret ve sanayi mali değil, psikolojik zararlara uğramıştır. İçerisinde gerici ve padişahçı eğilimler barındırdığı için Cumhuriyet idaresi İstanbul'a şüphe ile bakmaktadırlar. Başkentin taşınmasında siyasi olarak haklılık payı olsa bile ekonomik olarak şüpheli bir karar olarak gören yazar, İstanbul'a Cumhurbaşkanı tarafından yüz çevrilerek, ihmal edildiğini aktarmaktadır. Yöneticilerin sürekli olarak yer değiştirmeleri sebebiyle iş görülemediği İstanbul, gözle görülür biçimde gerilemektedir.¹⁰³

...Ankara ulusal ideallerin ayakta kalabildiği yer iken İstanbul kendi kaderi ile başbaşa kalan bir taşra şehri durumuna düşürülmüştür. İktidar, İstanbul'daki eğlence düşkünü egemen sınıfın elinden alınmış, Ankara'daki devrimciler grubuna verilmiştir.¹⁰⁴

14 Şubat 1925 tarihli Tevhid-i Efkâr Gazetesi'nde, İstanbul'da genel bir hoşnutsuzluğu dile getirdiği yazısında Ebu Ziya, İstanbul'un işgalden kurtuluşundan sonra iktisadi hayatın iyileşeceğine dair beklentilerin birkaç yıl içerisinde hayal kırıklığına dönmesini şu sözlerle dile getirir;

...Sulh devri geldikten sonra hepimiz memleketin her kısım saha faaliyet ve mesayisinde az çok bir güşayış (açılış) olacağını kuvvetle ümid ediyordu. Ondan dolayı idi ki millet sulhden evvelki keşmekeşli devrin müzayakalarına ve mahrumiyetlerine dişlerini sıkarak tahammül etti. Herkesin kendi kendine "hele biraz daha bekleyelim" hükümet de ne yapsın, harici düşmanlarla uğraşıyor" ve sulhu yapsın da elbet milletin terfihini de düşünür" demekteydi. Sulh nihayet

¹⁰¹ A.e., s. 31.

¹⁰² A.e., s. 32.

¹⁰³ A.e., s. 30.

¹⁰⁴ A.e., s. 33.

yapıldı, düşmanlarımız içimizden kemali hicab ve zilletle tard edilip çıktı. İstanbul'da İngiliz işgali denilen canavarlık inşallah bir daha gelmemek üzere kalktı. Rum ve Ermeniler küstahlığı ... nihayet buldu. Millet, siyasi ve iktisadi bütün istiklalini istirdad ve ihraz aldı. Bu suretle inkışaf iktisadiyemize şimdiye kadar engel olan bütün mevani (engeller) tamamiyle ortadan kalkmış oldu. Bu suretle nazaran mütareke devrinde başlayıp (Lozan) müzakeresi zamanına son haddine gelmiş gibi görünen müzayekanın, sulhun akabinde yavaş yavaş tahfif etmesi, halka bir az refag ve refah ile beraber neşe ve saadet gelmesi iktiza ediyordu. Maalesef bunun tamamiyle aksi oldu. Gün geçtikçe müzayaka (sıkıntı, dert, parasızlık) artmağa başladı. Maişet daha ziyade pahalılaştı. Halk dün zarureten, bazı işlerden mahrum olmaktan şikâyet ederken şimdi artık aç kalıyor. Geçenlerde meclis umumi vilayet müzakeratında meydana çıktığı vechile bazı mekteplerimizde, memur çocukları, muallim çocukları açlıktan bayılıyor, bazı yavrucakların sui tagaddiden (kötü beslenmeden) yavaş yavaş sönüp gidiyor... Bir yandan da itiraf edelim ki bizim yine hükümetten fazla bir himmet ve bilhassa bu muvaffakiyet beklemiyoruz. Bizde her nedense hükümetler, henüz halka resmi saha haricinde müfid olmak usulünü keşf edemediler. Resmi saha dahilinde de halkı tamamiyle memnun edebilen hükümet görmüyoruz ya.¹⁰⁵

Falih Rıfkı *Çankaya*'sında başkentliğini yitiren İstanbul'un Ankara'ya karşı ısınmadığını aktarırken bu durumun gerekçelerini şu cümleler ile anlatmaktadır:

...İstanbul'da o vakitler maddi ıstırapın da ne kadar derin olduğunu düşünmeliyiz. 1908'de İstanbul, Adriyatik kıyılarından Fars körfezine kadar uzanan koca bir imparatorluğun merkezi idi. Gittikçe fakir düşmekle beraber, umumi bir ayarlanma içinde yaşayıp gitmekte idi. Meşrutiyet, saray ve konaklar sınıfı ile geçimleri bu hazne sınıfına bağlı olanları dağıtmıştı. Balkan Harbi devlet sınırlarını Meriç kıyılarına getirdi. Arkadan umumi harp ve onun, İstanbul ailelerini sandık diplerindeki kırpıntılara kadar neleri var yoksa sattıran sıkıntıları geldi, çattı. Para değerini kaybetti. Maaşlar ekmek parasında yetmez hâle geldi. Bir avuç harp zengininden başka bütün Türkler bedbaht idiler. Nihayet batış ve mütareke devri çöktü. Şehrin ticari ve iktisadi faaliyetleri ile ilgili olmayan Türk halkı eski reaya durumuna düştü. Vatani ve kendisini kurtaran zafer de başkentliğini elinden almakta, hazne sınıflarını Ankara'ya taşımakta idi. İstirap, muhakeme etmez. İstirap, sorumluyu geçmişte aramaz. İstirap, can acısından kıvrandığı vakit, karşısında kim çıkarsa onun yakasından tutar. 1923'de İstanbul muzdaripleri Ankara'ya karşı hoşnutsuzlar seferberliğinin tabii gönüllüleri olmuşlardı.¹⁰⁶

3.4. İstanbul'un Nüfusu ve Etnik Yapısındaki Değişim

Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen sürede idari olarak üstünlüğünü kaybeden İstanbul'un nüfusunda ciddi azalmalar meydana gelmiştir. İstanbul 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde dağılma sürecindeki İmparatorluğun hızla modernleşen

¹⁰⁵ Ebu Ziya, "Zaruretle Mücadele Lazım", *Tevhid-i Efkâr*, 14 Şubat 1925, s. 1.

¹⁰⁶ Atay, *Çankaya*, s. 444-445.

kozmpolit başkenti iken yerini, ikinci çeyrekte, ulus-devletin durağan ve sönmüş liman kentine bırakmıştır.¹⁰⁷

Nüfustaki gerilemenin önemli sebeplerini gayrimüslimlerin şehri terk etmeleri, İstanbul'un işgalinin son bulması üzerine garnizonların boşaltılması ve Ankara'nın başkentlik kararı teşkil etmektedir.¹⁰⁸ Başkentliğini yitirmiş İstanbul, savaşıardan yıpranmış Anadolu'nun canlandırılması için giden zengin ve aydın bürokratlarını kaybetmiştir. Bu sebeple ülkede toplanan artık ürünün ve dışalımların büyük kısmının tüketildiği tek egemen kent artık İstanbul değildir.¹⁰⁹ "Cumhuriyet'in ilk yıllarında kenti terk edenlerin yarattığı kargaşa içinde İstanbul ekonomik çöküntü içine düşmüştür."¹¹⁰

1893'te yapılan nüfus sayımına göre çevresiyle birlikte İstanbul'un nüfusu ancak 950 bindir. Şehrin nüfusu 1830lar ve 1840larda 375.000'den, 1912'de 1.135.000'e çıkmıştır.¹¹¹ İstanbul'da Müslümanlar ise nüfusun ancak yarısını oluşturmaktadır. 1840-1900 yılları arasında tüccar, nitelikli işçi ya da yatırımcı olarak yaklaşık 100 bin yabancı da İstanbul'a yerleşmiş durumdadır.¹¹² Dış ticaretin büyümesi ve yabancı yatırımların artması sebebiyle İstanbul, İzmir, Selanik, Trabzon gibi liman kentleri kozmpolit bir nüfusu kendilerine çekebilmiştir.¹¹³ Kozmpolitleşmenin en çok arttığı yer şüphesiz İstanbul'dur. Dönemi anlatan bir yabancının ifadesiyle kahve ve bakkallarıyla Rum, modası ile Fransız, paltosu ile İngiliz, birahaneleriyle Alman, musikisiyle İtalyan ve İspanyol, bekçisi ve hamalıyla Türk bir İstanbul doğmuştur.¹¹⁴

İaşe komisyonunun ekmek, şeker ve erzak tevziine esas olmak üzere 24 Mart 1917 tarihinde İstanbul'da yaptırdığı nüfus sayımında 710.286 istihkak sahibinin olduğu tespit edilmiştir. İaşe Müdürlüğü'nde görevli Alman uzmanlar İstanbul nüfusunu; İstihkak sahipleri (tahrir dahil) 710 bin; İstihkak sahipleri

¹⁰⁷ Murat Güvenç, **Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular**, İstanbul, Osmanlı Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2009, s. 9.

¹⁰⁸ Hatice Bayartan, "Geçmişten Günümüze İstanbul'da Nüfus", **Coğrafya Dergisi**, S:11, İstanbul, 2003, s. 10.

¹⁰⁹ Kılınçaslan, **a.g.e.**, s. 224-225.

¹¹⁰ **A.e.**

¹¹¹ Tezel, **Cumhuriyet'in İktisadi Tarihi**, s. 91.

¹¹² Mango, **Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu**, s. 40

¹¹³ Tezel, **Cumhuriyet'in İktisadi Tarihi**, s. 92.

¹¹⁴ **A.e.**

(tahrir dışı) 20 bin; sütten kesilmemiş çocuklar 24 bin; Garnizon ve I. Ordu karargâhı mensubu 47 bin; yabancılar, heyetler ve misyonlar vs. 25 bin; cephede bulunan İstanbullular 67 bin olmak üzere toplam 893 bin kişi olarak tahmin etmektedir.¹¹⁵

14 Nisan 1919 tarihinde Osmanlı hükümeti, dış kaynaklar, vilayet salnameleri ve eldeki verilerle Misak-ı Milli sınırları içerisinde kalan bölgeler için bir nüfus tahmini yayınlamıştır. Bu tahmine göre nüfus toplam 14.118.968 kişi olup İstanbul nüfusu 1.300.000 kişiden oluşmaktadır.¹¹⁶ Mütarekede bir taraftan terhis edilen askerlerin cephelerden şehre dönüşü, diğer taraftan Rus ihtilalini takiben, yeni rejimden kaçanların İstanbul'a sığınmaları şehir nüfusunu bir milyonun üstüne çıkarmıştır.¹¹⁷ 1324-1328 yılları arasında vilayet salnamelerinden derlenen nüfus bilgilerine göre ise İstanbul 1.122.000 kişi iken Ankara'da bu sayı 27.000 kişidir.¹¹⁸ Ancak belirtmek gerekir ki Osman Nuri (Ergin) İstanbul nüfusunu bir milyonun üzerinde gösteren kayıtların doğruluğundan şüphe etmektedir. Osman Nuri bir buçuk milyon rakamını oldukça klişe bir söz olarak kullanıldığını, mütareke döneminde düşmanların gayrimüslimler lehine olmak üzere bilinçli olarak rakamın abartıldığı görüşündedir.¹¹⁹ Bir başka eserinde de doğum, ölüm, şehre giriş ve çıkış vakalarının muntazam bir şekilde kayıt altına alınamadığını bu sebeple İstanbul Nüfus Müdürlüğü'nün verilerinin gerçeği yansıtamadığını aktarmaktadır.¹²⁰

¹¹⁵ Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında...**, s. 44.

¹¹⁶ Çavdar, "Cumhuriyet Devri Başlarken...", s. 129.

¹¹⁷ Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında...**, s. 168.

¹¹⁸ Çavdar, "Cumhuriyet Devri Başlarken...", s. 130.; Yazar İstanbul nüfusunun abartılı olduğunu, 1919-1920 yılları arasındaki mülteci göçüne rağmen yine de İstanbul'un nüfusunun 900 binin üzerinde olduğuna dair inandırıcı kanıtlar olmadığını ifade etmektedir.

¹¹⁹ Osman Nuri, "İstanbul'un Nüfusu", **İstanbul Şehremaneti Mecmuası**, 1 Şubat 1341, S: 6. Sene:1, s. 130.

¹²⁰ Osman Nuri Ergin, **İstanbul Şehri Rehberi 1934**, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., Mayıs 2003, s. 164.

Tablo 3.2: 1885-1935 Yılları Arasında İstanbul’da Nüfus Tahminleri

Yıl	1885	1914	1922 ¹²¹	1922 ¹²²	1925	1926	1927	1935
Nüfus	873.575	909.978	1.129.655	710.286	1.011.165	1.048.971	690.857	758.488

Kaynak: Cem Behar, **Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’nin Nüfusu 1500-1927**, C: II, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996-s. 78.; **1935 Genel Nüfus Sayımı İstanbul Vilayeti**, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 20 İlkteşrin 1935, C: XXVIII, İstanbul, Devlet Basımevi, 1936, s. 5.

Tablo 3.2’ye göre İstanbul şehrinin nüfus hareketlerini incelendiğinde 19. yüzyılın ikinci yarısından 1914lere kadar artış gösterdiği, Birinci Dünya Savaşı bitiminden 1935’lere kadar ise şehrin nüfusu sürekli azaldığı görülmektedir. Nüfustaki azalmanın sebeplerinden biri Birinci Dünya Savaşı’ndan başlayarak Cumhuriyet dönemi ile devam eden gayrimüslimlerin göçüdür. Lozan Antlaşması ile başlayan mübadele sürecinde Ortodoks kilisesine bağlı 1.100 bin Osmanlı vatandaşı Yunanistan’a göç ederken, genelde Makedonya ve Girit’te yaşayan 380 bin Müslüman Türkiye’ye gelmiştir. Batı Trakya’daki Müslümanlarla büyük savaşın bitiminden önce İstanbul sınırları içerisindeki yerleşik Rumlar bu göçten muaf tutulmuştur. Muaf tutulmasına rağmen yaklaşık 150 bin Rum’un Osmanlı başkentini ve çevresini terk etmesiyle bölgenin karakteri geri dönülemez biçimde değişmiştir.¹²³ Tablo 3.3, 1924-25 senelerindeki sayım bilgileri, şehrin çok dinli yapısı hakkında fikir verirken, birkaç yıl sonra yapılacak Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk nüfus sayımındaki sonuçlar ile kıyaslandığında kentin eskisine oranla Türk-Müslüman lehine daha türdeş hale geldiği göstermektedir.

¹²¹ 1922 yılına ait ilk rakam; nüfus müdüriyeti kaynak olarak gösterilerek Şehremaneti İhsaiyyat Mecmuası tarafından 1921 yılında yayınlanır. Ancak müdüriyetin kaynak olarak gösterdiği bu rakamın doğruluğu şüphelidir. Örneğin gayrimüslim nüfusun 1914 yılındaki verileri aynen alınmıştır. Çocuk nüfusundaki veriler de her türlü hastalık ve ölümlere rağmen aynı gösterilmiştir. **Kaynak:** Zafer Toprak, “Tarihsel Nüfusbilim Açısından İstanbul’un Nüfusu ve Toplumsal Topografyası”, **Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi**, S:3, 1992, s. 110.

¹²² 1922 yılına ait ikinci rakam ise İstanbul Zaptiye Nezareti (Emniyet Müdürlüğü) tarafından yaptırılan bir hane ve nüfus sayımına dayanır. **Kaynak:** Behar, **a.g.e.**, s. 78.

¹²³ Mango, **Atatürk Modern Türkiye’nin Kurucusu**, s. 454.

Tablo 3.3: İstanbul'un Nüfusu 1924-1925

Dini	1924	1925
İslam	682.801	692.333
Rum	181.188	181.158
Ermeni	69.831	70.097
Musevi	57.532	58.895
Rum Katolik	387	390
Ermeni Katolik	10.228	6.961
Protestan	1.310	1.315
Bulgar	3.194	3.205
Latin	3.512	3.534
Süryani	675	681
Keldani	564	570
Ulah	2	6
Rusla	6	
Katolik	43	18
Kıbtî		42
Rum Ortodoks		3
Alman Ortodoks		1
Toplam	1.011.265	1.019.209

Kaynak: M(im) A(yın), "İstanbul'un 1340-41 senelerindeki umumi nüfusu", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Kanunisanı 1926, Sene 42, C: XLII, s. 57.

1914-1927 arasındaki nüfustaki azalmaya bağlı olarak kentlerde meydana gelen azalma en çok İstanbul, İzmir, Edirne, Bursa, Sivas gibi kentlerde hissedilmiştir. Bu kentlerin nüfusları 1880lerdeki düzeyinin altına inmiş bulunmaktadır. İstanbul özelinde 1912 yılından 1927 yılına kadar geçen zamanda nüfustaki azalma oranı %39'ları bulmaktadır.¹²⁴ Genel nüfus sayımı göstermiştir ki şehirdeki nüfus yoğunluğu, Dünya Savaşı'ndan önceki nispetle yarıdan fazla düşmüştür.¹²⁵

İstanbul'un başkentlik konumunu yitirmesi ile birlikte Cumhuriyet döneminde İstanbul'un nüfus artış hızı gerilemektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin

¹²⁴ Tezel, **Cumhuriyet'in İktisadi Tarihi**, s. 116-117.

¹²⁵ "İstanbul'un dört köşesi", **Son Posta**, 15 Temmuz 1932, s. 1.

1927 sayımında toplam ülke nüfusu 13.648 olduğunu dikkate aldığımızda bu tarihlerde İstanbul nüfusunun genel nüfus içindeki payı %5.8'den, 1935 sayımında genel toplan nüfus (16.158) içerisindeki payı %5.46'ya düşmektedir.¹²⁶ Bu yıllarda senelik artış nispeti %22.9, 8 yıllık artış nispeti ise %18.4¹²⁷ olmasına rağmen İstanbul'un nüfus artış hızı genel ortalamasının altında olup 1927-1950 yılları arasında da genel ülke ortalamasının altında kalmaya devam etmiştir.¹²⁸ Eski başkentten azalan nüfusunun yanında önemli bir husus da Ankara'daki yöneticilerin, eski başkentten çok fazla milletvekili seçilmesini istemedikleri için, İstanbul nüfusunun kasıtlı olarak düşük gösterildiğine dair söylentilerin yaygınlığıdır.¹²⁹

19. yüzyıl sonlarında kentleşme oranı giderek azalmaktadır. %25 olan kentleşme oranı, 1927 sayımına göre %18'e düşmüştür. Bu genel kırılma eğilimi içinde tüm şehirlerin özellikle de ticari bakımdan önem taşıyan şehirlerin başta İstanbul olmak üzere nüfus artış hızı azalmış ancak bürokrasinin yeni merkezi olan Ankara bu kuralın istisnasını oluşturmuştur.¹³⁰

Tablo 3.4: 1900-1935 Yılları Arasında Ankara'nın Nüfusu

Yıl	Nüfus
1900	25.000-30.000
1912	35.000
1927	75.000
1935	122.720

Kaynak: Cem Behar, **Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927**, C:II, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996, s. 34.;1935 yılı için bkz. Ankara Büyükşehir Belediyesi, **Sosyo-Demografik Yapı**, s.183., **çevrimiçi:** https://www.Ankara.bel.tr/files/3113/4726/7225/5_sosyodemografi.pdf, e.t. 24.11.2018.

Nüfusu en fazla artan şehirlerin başında Ankara (%66), Eskişehir (%45), Malatya (%31), Mersin (%27), Gaziantep (%27), Sivas (%23), Kayseri (%18) ve

¹²⁶ İlhan Tekeli İstanbul nüfusunun ülke nüfusuna oranının 1927 sayımında %5.1, 1935 sayımında %4.5 olarak vermektedir. **Kaynak:** Tekeli, "Modernleşme Sürecinde İstanbul'un Nüfus Dinamikleri...", s. 25.

¹²⁷ **1935 Genel Nüfus Sayımı**, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, Mehmet İhsan Basımevi, 1937, C: LX, s. 3.

¹²⁸ Kılınçarslan, **a.g.e.**, s. 226.

¹²⁹ Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye**, s. 96.

¹³⁰ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 104.

Bursa (%17) gelmektedir.¹³¹ Ankara'nın yaklaşık olarak 35 bin civarındaki nüfusu hızlı bir şekilde artmış 1927 sayımında 74.553'e ulaşmıştır (bkz. Tablo 3.4). 1935 sayımında ise bu rakam 122.720 olarak tespit edilmiştir.¹³² Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren ülke ortalaması üzerinde nüfus artışı yakalayan Ankara'nın 1927-1935 dönemindeki yıllık nüfus artış hızı %34.7,¹³³ Ankara kentli nüfus artış hızı ise %54 olarak belirlenmiştir.¹³⁴

1923 yılında hazırlanan İstanbul İktisat Komisyonu Raporu'na göre Cumhuriyet'in başlarında İstanbul nüfusundaki azalma sebepleri şu sözlerle dile getirilmektedir;

...İstanbul'un nüfusu azalmıştır. Bu giden nüfus kısmen gayrimüslimlerden, kısmen yabancılardan, kısmen memurlardan, kısmen de Müslüman ahaliden ibarettir. Giden gayrimüslimler ve yabancılar hem üretici hem tüketiciydiler. Üretim itibarıyla yerleri kısmen, tüketim itibarıyla de tamamen boş kalmıştır. Bunların tüketimi ortalama tüketimin üstünde olduğundan, bundan dolayı devlet ve şehir gelirleri, ithalat ve gelen eşya, tüccar ve esnaf tabii ki, mühim nispette azalmıştır. İstanbul'dan çekilen Müslümanlar ya hayatın burada tahammül edilemez olan pahalılığından dolayı, gelirleri veya emeklilik maaşlarıyla geçinmeye iktidarları kalmayan aileler yahut Merkez Hükümet'in Ankara'ya naklinden dolayı şehri terke etmek mecburiyetinde kalan memurlardır.¹³⁵

Falih Rıfki'nın aşağıdaki sözleri bu kanıyı güçlendirmektedir.

...Dairelerde ancak aç kaldıkları için İstanbul'u bırakan memurlar vardı. Beş on memurun bir tek kerpiç odaya sığındığı olurdu.¹³⁶

Nüfustaki gerilemenin bir diğer sebebi de eski başkentteki ölüm oranlarının diri doğum oranlarını geçmesidir. İstanbul şehremanetinin 1928 senesinde yayınladığı rakamlara göre Ali Suad, İstanbul nüfusunun azaldığını ifade ederken, bir yıllık doğum ve ölüm rakamlarını karşılaştırmaktadır. Yazara göre İstanbul'da özellikle bir yaş altı ve 20-30 yaş aralığındaki gençler arasında ölüm oranları giderek

¹³¹ "Nüfus Sayımının Neticeleri", **Tan**, 7 Aralık 1935, s. 3.

¹³² "Ankara Büyük Şehir Belediyesi, Sosyo-Demografik Yapı", s. 183., **çevrimiçi**: https://www.Ankara.bel.tr/files/3113/4726/7225/5_sosyodemografi.pdf, e.t. 24.11.2018.

¹³³ **A.e.**, s. 179.

¹³⁴ **A.e.**, s. 186.

¹³⁵ **...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu**, s. 203.

¹³⁶ Atay, **Çankaya**, s. 444.

artarken diri doğum oranları azalmıştır. Bir yılda 11.991 diri doğum, 13.020 ölüm gerçekleşmiştir. Diri doğum oranı %1,61 olmasına rağmen ölüm oranı %1,75'tir.¹³⁷

İstanbul nüfusunun kozmopolit yapısındaki değişimler, nüfusun giderek daha homojen bir hale bürünmesi, Osmanlı'nın son dönemiyle başlayıp Cumhuriyet devriyle devam etmiştir. Cumhuriyet'in 1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımının önemli bir amacı dönemin siyasi atmosferiyle uyumlu olarak, İmparatorluğun yerine kurulmuş olan ulus-devletin ne kadar homojen olduğunu tespiti çalışmaktır. Çok dilli ve çok dinli İstanbul'un ne kadarının Müslüman-Türk unsurdan oluştuğunun ortaya çıkarılması, bu anlamda ayrı bir önem teşkil etmektedir.¹³⁸ İstanbul'un yüzyıllardır sahip olduğu çok kültürlü yapısının ne kadar devam ettiği, nüfus hareketlerinin ardından ne ölçüde bir Türk-Müslüman kenti olduğu hem siyasi hem de iktisadi açıdan merak uyandırmıştır. Hatta bu sebeple 27 Ekim 1927 Akşam Gazetesi İstanbul'un nüfusunu tahmin yarışması dahi düzenlemiştir.¹³⁹

1885 ile 1914 sayımları arasında İstanbul'da Ermeni nüfusu 146.000'den 84.000'e düşerken, Müslümanların sayısı 375 binden 560 bine yükselmiştir.¹⁴⁰ 1881-1893 Osmanlı nüfus sayımlarıyla 1927 Türkiye Cumhuriyeti nüfus sayımı karşılaştırıldığında gayrimüslimlerin genel nüfus içerisindeki paylarının azalmış olduğu gözlenmektedir. 19. yüzyıl sonunda İstanbul'daki gayrimüslim oranı %56 iken, 1927 sayımında bu oran %35'e gerilemiş Ankara'da 19. Yüzyıl sonunda bu oranlar %32.6 iken Cumhuriyet'in ilk sayımında %5.2 olarak tespit edilmiştir.¹⁴¹ 1935 genel nüfus sayımında, İstanbul'da Türklerin nüfus içerisindeki oranı %70.7'lere çıkarken, gayrimüslimlerin oranı ise %29.3 kaydedilmiştir.¹⁴² Tıpkı Anadolu gibi İstanbul'da da nüfus giderek homojen bir yapıya dönüşmektedir.

¹³⁷ Ali Suad, "Şehrimizin nüfus harekâtına bir bakış", **İstanbul Şehremaneti Mecmuası**, Kanunievvel 1928, S: 52, s. 193-194.

¹³⁸ Alanur Çavlin Bozbeyoğlu, "1927-1965 Döneminde İstanbul'un Etnik Yapısındaki Değişme", **Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular**, haz. Murat Güvenç, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2009, s. 85.

¹³⁹ Bozbeyoğlu ve Tamer, **a.g.e.**, s. 79.

¹⁴⁰ Yerasimos, **İstanbul**, s. 63.

¹⁴¹ Behar, **a.g.e.**, s. 64.

¹⁴² Yazan, **a.g.e.**, s. 66.

Tablo 3.5: 1927-1935 Nüfus Sayımlarında Anadillerine Göre İstanbul Nüfusu

Sayım yılları	Türkçe	Rumca	Ermenice	Yahudice	Diğer	Toplam
1927	574.592	91.902	45.255	39.199	43.496	794.444
1935	692.460	79.920	39.831	26.335	45.053	883.599

Kaynak: Alanur Çavlin Bozbeyoğlu, “1927-1965 Döneminde İstanbul’un Etnik Yapısındaki Değişme”, **Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular**, haz. Murat Güvenç, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2009, s. 88.

Sayım sonuçları değerlendirildiğinde anadillerine göre İstanbul nüfusunun %22’sinin Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluştuğu görülmektedir (bkz. Tablo 3.5). Dinlerine göre ise İstanbul nüfusunun %68’i Müslümanlardan oluşmaktadır (bkz. Tablo 3.6). 1919 yılı resmi kayıtlarına göre Ermeni, Rum ve Yahudilerin toplam sayısı 1.650.000 olarak verilirken 1927 yılına gelindiğinde geleneksel etnik çeşitlilik oldukça azalmıştır.¹⁴³

Tablo 3.6: 1927-1935 Nüfus Sayımlarında Dinlerine Göre İstanbul Nüfusu

Sayım yılları	Müslüman	Hıristiyan	Musevi	Diğer	Toplam
1927	547.126	198.390	47.035	1.893	794.444
1935	664.937	169.532	47.444	1.686	883.599

Kaynak: Alanur Çavlin Bozbeyoğlu, “1927-1965 Döneminde İstanbul’un Etnik Yapısındaki Değişme”, **Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular**, Haz. Murat Güvenç, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2009, s. 90.

Gayrimüslimlerin göçü şehrin ekonomisini sarsacak etkilere sebep olmaktadır. Yapılan bazı tahminlere göre 1920lerin başında 300 bin Rum nüfusun %30-35’ini oluştururken bu oran 1927 de %12’ye gerilemiş olması¹⁴⁴ kentin iktisadi hayatındaki önemli bir boşluğu vurgulamaktadır. 1926 yılında İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası bu durumu kongresinde şu sözlerle açıklamaktadır;

..Bir vakitler bütün devletin merkezi işlerini içerdiği cihetle çoğunluğu memurlardan olan tüketicilerin refahını sağlayacak uygun kadroya sahipti. Bu sayede memurlar geçindiği gibi tüccar ve esnaf da faydalanmaktaydı. Bugün

¹⁴³ S. Şule Toktaş, “1950’ler İstanbul’unda Gayrimüslim Azınlıklar ve Nüfus Hareketleri: Türkiye Yahudi Cemaati”, **Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular**, haz. Murat Güvenç, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2009, s. 101

¹⁴⁴ Duben, **a.g.e.**, s. 38.

İstanbul başkentlikten çıkmış ve nüfusu çok olan bir vilayet haline gelmiştir. Merkez hükümetin Ankara’da bulunması memurlardan birçoğunun ailecek oraya gitmesi İstanbul nüfusunun eksilmesine sebep olmuş diğer taraftan değişim ve firar yoluyla Müslüman olmayanlardan birçoğu da buradan uzaklaşmış bulunmasından dolayı nüfusu daha da azalmıştır. Şehir moloz sanayi ve ticaret sahasında önemi oranında faaliyet gösterememesinden dolayı halk darlık ve sefalet içinde bulunmaktadır.¹⁴⁵

İstanbul’un nüfusundaki gerilemeleri tespit edebilmek için tüketim miktarlarında kıyaslama yapmak mümkündür. Birinci Dünya Savaşı öncesi İstanbul günde 5-6 bin çuval un tüketirken 1924 yılında bu miktar %50 civarında eksilmiştir.¹⁴⁶ Şehrin nüfusundaki bu azalmayı şehremaneti yetkilileri “geçen seneden beri İstanbul’dan hayli nüfusun taşraya ve mübadele dolayısıyla Yunanistan’a ve memalik-i ecnebiyeye” gitmesi şeklinde yorumlamaktadır.¹⁴⁷ Her ne kadar mübadele anlaşması gayrimüslimleri kapsam dışı bırakmış olsa da sadece Temmuz 1922 ile aynı yılın Aralık ayı arasında 40.000-50.000 kişinin İstanbul’dan ayrıldığı tahmin edilmektedir. Bu rakama yeni Başkent Ankara’ya taşınmak durumunda kalan memurlar ve ailelerin dahil olmadığını söylemek gerekir.¹⁴⁸ Bir diğer kaynak ise Batı Trakya’dan Türkiye’ye gelmek isteyen Müslüman nüfusa karşılık olarak İstanbul’da yaşayan 150 binin üzerinde Rum’un değiş tokuşa maruz kaldığını belirtmektedir.¹⁴⁹ Lozan Antlaşması, azınlıklar ile ilgili kararlarda İstanbul’un kozmopolit yapısını güvence altına almış olsa da İstanbul’daki gayrimüslimlerin iâşesini güvence altına almamaktadır. İstanbul’da yaşamak için bir İngiliz pasaportu veya İstanbul’da doğduğunu belgeleyen bir nüfus tezkeresine ihtiyaç bulunmaktadır.¹⁵⁰

¹⁴⁵ “Onbeşinci Bölge İnceleme Heyetince İstenilen İstanbul Vilayetinde Uygulanması Düşünülen Mülkiye Teşkilatı Hakkındaki Görüş”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Eylül 1923- Mayıs 1926 Faaliyet ve Uygulamalarına Dair Genel Rapor**, çev. Süreyya Atilla Sağlamçubukçu, Ali Ulusoy, ed. Ali Yılmaz, İstanbul Ticaret Odası, 2011, s. 561.

¹⁴⁶ ...**İstanbul İktisat Komisyonu Raporu**, s. 204.

¹⁴⁷ Toprak, “Tarihsel Nüfusbilim Açısından İstanbul’un Nüfusu...” s. 119.

¹⁴⁸ Cem Behar, “Osmanlı döneminde İstanbul’a göçler ya da göç olmadan İstanbul İstanbul olabilir miydi?”, **Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular**, haz. Murat Güvenç, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2009, s. 49.

¹⁴⁹ Toktaş, **a.g.e.**, s. 101.

¹⁵⁰ Kaynar, “Cumhuriyet İstanbulu’nda Modernlik Fragmanları”, s. 290.

Şehremanetinin 1919 yılındaki istatistik yıllığında İstanbul'da boğaç, börek, pasta ve simit fırınlarının toplamı 469¹⁵¹ iken 1923 senesinde bu sayı 263¹⁵², bir başka kaynakta ise 1923 yılı için 248¹⁵³ olarak kaydedilmiştir. 1935 yılına gelindiğinde ise fırın sayısı 190'a düşmüştür.¹⁵⁴ Buradaki azalışı gerek göç sebebiyle talebin azalması gerekse de göç edenlerin fırın sahibi olma ihtimalleri üzerinden de yorumlamak mümkündür. 1926 senesine göre 1927 senesinde sebze üretimi 17.400.000 kilodan 12.000.000 kiloya düşmüş, 1928 senesinde bu miktar daha da azalmıştır. İstihlakatın (yeme-içme) azalmasının önemli sebepleri arasında hükümet merkezinin İstanbul'dan nakli ve ordunun Anadolu'ya gitmesi teşkil etmektedir. 8-10 bin civarında kadının depolarda çalışmasıyla evde yemek pişirememesi ve hafif çerezlerle idare edilmesi, son olarak üssübahri ve saray ambarlarının nakliyesi de üretim ve tüketim miktarının azalma sebepleri arasında gösterilmektedir.¹⁵⁵ Nüfusun azalması süt tüketiminde de kendini göstermiştir. Bir zamanlar bu şehir günde 40 bin okkaya yakın sütü tamamen sarf ve istihlak ederken bu rakamın 25 bin okkaya düştüğü ifade edilmektedir.¹⁵⁶

1935lerden sonra Yeni Cumhuriyet'in eski başkent ile ilgili kararlarında politika değişiklikleri ile birlikte tekrar bir canlanma görülmektedir. Ümit Meriç çalışmasında genellikle bir şehre dışarıdan gelenlerin sayısının arttığı zamanlarda, kadın nüfusunun oranının düştüğünü, bir şehirden gidenlerin sayısı arttığında, kadın nüfus oranının yükseldiğini yazmaktadır. Bu saptamaya göre 1935 yılı İstanbulu'nda 100 evli Müslüman erkek İstanbul'da yaşarken buna tekabül eden kadın sayısının sadece 68 olduğunu ifade etmektedir. Bu durumu İstanbul'a yoğun bir Müslüman erkek göçü ile açıklamaktadır.¹⁵⁷ Bu tarihlerde daha evvel büyük çoğunluğunu gayrimüslim ve yabancıların oluşturduğu Pera ve Galata'da hatta Üsküdar ve Boğaz sahillerinde Müslüman-Türk nüfus artmaktadır.¹⁵⁸

¹⁵¹ Toprak, "Tarihsel Nüfusbilim Açısından İstanbul'un Nüfusu...", s. 119.

¹⁵² **Türk Ticaret Yılı 1924-25, C: II**, s. 257-259.

¹⁵³ Toprak, "Tarihsel Nüfusbilim Açısından İstanbul'un Nüfusu...", s. 117.

¹⁵⁴ "Nerh varda, tröste ne lüzum var?", **Cumhuriyet**, 7 Mayıs 1935, s. 2.

¹⁵⁵ **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1926-1927-1928 Seneleri Faaliyet ve Muamelâtına Ait Umumi Rapor**, haz. H. Avni, İstanbul, Sinan Matbaası, 1935, s. 342.

¹⁵⁶ "Biz can çekiyoruz Emanet asrî ahır tavsiye ediyor", **Cumhuriyet**, 6 Teşrinisani 1929, s. 2.

¹⁵⁷ Yazan, **a.g.e.**, s. 72.

¹⁵⁸ **A.e.**, s. 73.

Tablo 3.7: İstanbul İl Nüfusu (1927-1970)

	1927	1940	1950	1960	1970
Nüfus	794.444	991.237	1.166.477	1.882.092	3.019.032
İndeks	67	85	100	148	229

Kaynak: İsmet Kılınçaslan, **İstanbul Kentleşme Sürecinde Ekonomik ve Mekansal Yapı İlişkileri**, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, 1981, s. 223.

Tablo 3.7’de İstanbul il nüfusunun 1927’den sonraki gelişimi incelendiğinde il nüfusundaki artışın 1950lerden sonra hızlanarak artmakta olduğunu, Kılınçaslan’ın deyimiyle Anadolu halkı tarafından fethedildiğini¹⁵⁹söylemek mümkündür.

3.5. İstanbul’da Ticari Faaliyetler

Osmanlı Devleti’nin son döneminde Türk Ticaret Salnamesi hazırlamak amacıyla İstanbul tüccarları nezdinde yürütülen anketin sonuçlarına göre ithalat ve ihracat faaliyetlerinde Müslüman-Türk kesiminin payı %4 civarındadır.¹⁶⁰ Bu durum bağımlı ticaret burjuvazisinin azınlıklardan meydana geldiğini göstermektedir. Komisyonculukta¹⁶¹ bu oran %3 ün altındadır. Liman işleri tamamen Türk olmayan kesimin elindedir. Esham ve kambiyo borsasında alıcı ve simsarların %95’i Türk değildir. Sadece İtibarı Milli ve Adapazarı İslam Ticaret Bankası gibi iki küçük banka Türk sermayesi ile kurulmuştur. Yurtiçi ticaret ile meşgul olan toptancı tüccarın %15’i Türk-Müslüman unsurlardan oluşmakta olup bu oran perakendeci tüccarlarda ancak %25’e çıkmaktadır. Çavdar’a göre bu oranlar Türklerin ticaret burjuvazisi içerisinde %5 ile %10 arasında bir yere sahip olduklarını göstermektedir. İş hacmi oranları dikkate alınırsa bu oranların daha da

¹⁵⁹ Kılınçaslan, a.g.e., s. 223

¹⁶⁰ Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, s. 115.

¹⁶¹ 1924-25 Türk Ticaret Salnamesi’ne göre İstanbul’da Komisyonculuk başlığı altındaki kayıtların 186’sı Müslüman, 66’sı gayrimüslim ve yabancı, 10 şirket, 3 Müslüman-gayrimüslim ortak, 6 kişi de belirsiz olmak üzere 280 kayıt bulunmaktadır. Bu durumda komisyoncuların %66’sı Türk-Müslüman kesimden oluşmaktadır. Kanımızca Türklerin komisyonculukta %3 ‘ten daha fazla olması gerekmektedir. Ancak diğer kaynaklarda sıklıkla geçen %3 komisyonculuğun ne türden komisyonculuk olduğunun belirtilmemesi ve birincil kaynaktaki değerlerin %3’ün üzerinde çıkmış olması birbiriyle çelişkilidir. **Kaynak: Türk Ticaret Yıllığı C: II, 1924-1925**, s. 271-276.

düşebileceğine dikkat çekilmektedir.¹⁶² Ancak savaşlar ve son olarak mübadele ile birlikte gayrimüslimlerin sayısı giderek azalmıştır. Nüfus hareketleri üzerindeki bu hareketlilik girişimcilerin hem sayısında hem de etnik dağılımında değişiklikler anlamına gelmektedir.¹⁶³

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ticari faaliyetlerde ciddi gerilemeler mevcuttur. Bu gerilemelerin genel sebepleri arasında; kentin hinterlandtaki küçülmeler; bu hinterlandtaki üretim ve tüketim miktarındaki azalmalar; uluslararası ticarete etkili olan gayrimüslimlerin bir kısmının İstanbul'u terk etmeleri ve sermayenin yurtdışına çıkışı gösterilebilir.¹⁶⁴ Cumhuriyet'in ilk yıllarında Lozan hükümlerine göre 1918 sonrasında İstanbul'da yerleşmiş olan Rumların göçünün de gündeme geldiğini belirtmek gerekir.¹⁶⁵

Ele alınan dönem aralığı birçok değişkeni içerisinde barındırmaktadır. Kentin iktisadiyatına yön veren unsurlar, bu unsurların sermaye yapıları ve faaliyet alanları birbirinden oldukça farklıdır. Herhangi bir faaliyet alanındaki düşüş, hinterlandtaki küçülmeden; alım gücündeki azalmadan; nüfus-tüketim oranındaki değişimden; 1927 yılında yaşanan para buhranından, 1929'da yaşanan dünya krizinden ve 1930larda devletin gittikçe artan müdahalelerinden kaynaklanabilmektedir. Bu anlamda, toplumun özellikle alt katmanlarındaki unsurların ticari faaliyetlerden etkilenme sebeplerini, bu etkilerin derecelerini ve dirençlerini yerinde tespiti tezimiz açısından oldukça önem taşımaktadır.

1920li yıllarda ticari hayatta başlayan sıkıntılı süreç içerisinde alınan önlemlerin sonuç verdiğini ya da alınması gereken tedbirlerin ivedilikle hazırlandığını söylemek güçtür. Yukarıda sayılan kriz ve buhran ortamları ne kadar ticari hayatı olumsuz etkilemiş ise de sunulan çözüm önerilerinin uygulanamaması ya da faaliyete geçirilmemesi de ticari hayatı o derece olumsuz etkilemiştir. Örneğin ülke ihracatının giderek azaldığı bir dönemde, Harici Ticaret Bürosu ile ilgili öneriler artmakta ancak bu konu sadece tartışmalarda kalmaktadır.¹⁶⁶ Bu

¹⁶² Çavdar, "Cumhuriyet Dönemi Başlarken...", s. 108.

¹⁶³ Genç ve Çokgezen ve de Koraltürk, **a.g.e.**, s. 65.

¹⁶⁴ Tekeli ve İlkin, "1923 Yılında İstanbul'un İktisadi Durumu...", s. 273-274.

¹⁶⁵ **A.e.**, s. 273.

¹⁶⁶ Hamit Tahsin, Remzi Saka, **Sermayenin Şirketlerdeki Hareketi**, İstanbul, Hüsnütabiat Matbaası, 1929, s. 113-114.

dönemde Ticaret Odaları'nın çok etkili olduğunu söylemek güçtür. Ticaret odaları “kaplumbağa gibi kendi kabukları içinde”, dünyanın iktisadi hareketlerinden habersiz yaşamakla eleştirilmektedir.¹⁶⁷

1929 yılında piyasada yaşanan buhran sebebiyle tüccar sınıfının sermayeleri giderek azalmıştır. Bu sebeple tüccar sınıfına bir sınıf tenzil edilerek beşinci bir sınıf daha konmuştur.¹⁶⁸ Beşinci sınıfın yıllar itibariyle artışını diğer sınıfları oluşturanlardaki azalış ile birlikte yorumlamak gerekir. Yani sermayesi düşük olan yeni bir kuruluş beşinci sınıfa kaydolabileceği gibi işleri yolunda gitmeyen tüccar da bir alt sınıfa kaydolmuş olabilir. Devletçilik politikası ve genel yatırım kararlarındaki değişiklikler de İstanbul'un iktisadi yapısını etkilemiştir. 1930lu yıllar itibariyle kendi kendine yeterlilik politikası sonucu dışalımlarının yapısının tüketim malları ithalatından, ara ve yatırım mallarına dönüşme sürecinde ticaret gelirleri azalma eğilimi içine girmiştir.¹⁶⁹ Ara ve yatırım mallarının ithalatının ve ticaretinin devlet işletmeleri tarafından denetim altına alınması ile birlikte İstanbul geleneksel ticaret ve depolama işlevi önemini yitirmiş, ekonomisi 1945'lere kadar duraklamıştır. Nitekim bu tarihlerde İstanbul'un merkezi iş alanlarında, başlıca mensucat ve diğer tüketim malı toptancılığı yapan bölgelerde boşalan dükkân ve ardiye sayısının arttığı gözlenmektedir.¹⁷⁰ Milli Türk Ticaret Birliği kurucularından olan Ahmet Hamdi 6 Kasım 1935'te Tan gazetesindeki yazısında boş dükkân ve mağazalardan hareketle İstanbul'un ticari yapısındaki gerilemeyi şu cümleler ile gözler önüne sermektedir:

...Kendimizi bildik bileli, Galatasaray'da kiralık dükkânların aylarca tutulmadığı, limanın yanıbaşında ve piyasanın içinde mağaza ve yazıhanelerin kenar mahallelerdeki evlerden daha ucuza bile müşteri bulamadığı bir devreyi hatırlamayız. İstanbul ve İzmir, yani Türkiye'nin Batı'ya doğru açılmış iki büyük kapısı, son on beş yirmi yıl içinde yarıyarıya zayıflamış, büzülmüş ve küçülmüştür.¹⁷¹

¹⁶⁷ A.e., s. 114.

¹⁶⁸ “Tüccar sınıfının tadili”, *Cumhuriyet*, 19 Nisan 1929, s. 2.

¹⁶⁹ Kılınçaslan, *a.g.e.*, s. 226.

¹⁷⁰ A.e., s. 227.

¹⁷¹ Kaynar, “Cumhuriyet İstanbulu'nda Modernlik Fragmanları”, s. 293.

İstanbul'un yaşadığı ticari sıkıntılar ilerleyen yıllarda olağan hale gelmektedir. Eski başkentin sorunları için ziyaret eden mebuslar, ihtiyaçlar artmasına rağmen herhangi bir çözüm bulamamaktadırlar. Yarın gazetesi bu durumu şöyle aktarmaktadır;

...Her sene İstanbul fırka görüşü ile almasına rağmen binbir ihtiyacını yazar ve fırkaya verir. Fakat bunun hiçbir faydası görülmemiştir... Her sene hazırlanan ihtiyaç dağarcığının kaderi, gittiği gibi geri dönmektedir.¹⁷²

Eski başkentin yaşadığı problemler tüccar kesimini de kendi alanlarına kayıtsız kılmaktadır. Ticaret Odası'na 25 bin üye kayıtlı olmasına rağmen 1932 yılında gerçekleşen Ticaret Odası Kongresi'ne sadece 25 kişi katılmıştır. Diğer günlerde de müzakerelere katılan üye sayısı 10-15 tüccarı geçmemiştir.¹⁷³ Tüccarın, kendilerini ilgilendiren bir kongreye katılımının düşük olma sebebi basında; tüccarın, oda kongrelerinden olumlu bir sonuç alamayacaklarını tahmin etmeleri bu sebeple vakit harcamak istememeleri şeklinde yorumlanmaktadır. Bir başka görüşe göre ise tüccar odaya kırgındır.¹⁷⁴

Moskova'da yayınlanan Mejdunrodnaya Gazetesi 2 Temmuz 1930 tarihli makalesinde Türkiye'deki ticari dengenin bozulduğunu aktarmaktadır. Gazeteye göre Türk burjuvazisi çabuk zengin olmak maksadı ile ticarete atılmış, Kemalist hükümet Türk unsurlarına, Rum ve Ermeni burjuvazisinden kalan boşluğu doldurabilmesi adına gerekli destekleri sağlamıştır. Ancak hemen hemen bütün ticaretin Türkler eline geçmesi ile ticaret dengeleri düzelmemiş tersine Rum ve Ermenilerin sahip oldukları tecrübe ve sermayeye sahip olamadıklarından birçok zorlukla karşılaşmıştır.¹⁷⁵

3.5.1. Şirket Faaliyetleri

İstanbul, ülkenin ticaret ve sanayinin yoğunlaştığı önemli bir vilayettir. Ancak Osmanlı'nın son çeyreğinde kurulan şirketler Ankara Hükümeti'ne yakın

¹⁷² “Dağarcığını omuzlayarak gitti. Daima aynı nekarat!”, **Yarın**, 8 Mayıs 1931, s. 4.

¹⁷³ “Ticaret Odası Kongresinin Manzarası”, **Son Posta**, 7 Mart 1932, s. 2.

¹⁷⁴ “İster inan ister inanma”, **Son Posta**, 7 Mart 1932, s. 2.

¹⁷⁵ **BCA**, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Numarası: 166-153-11, 02.07.1930. s. 1-5.

kişilere ait değildir. Bu şirketlerin birçoğu ya İttihatçıların ya da Türk-Müslüman olmayan unsurun denetimi altında toplanmaktadır.¹⁷⁶

İstanbul'da ticari hayata yön veren şirket ve ferdi ticarethanelerin yıllar itibariyle geçirdiği değişimi incelemek için aşağıdaki tablodan faydalanmak mümkündür. Ancak belirtmek gerekir ki Tablo: 3.8'de İstanbul'da kayıtlı olan şirket sayılarını içermekte, şirketlerin sermaye miktarları hakkında kapsamlı bilgi sunulmamaktadır.

22 Nisan 1925 tarihli, 655 numaralı Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu ile ticaret ile uğraşan şirket ve fertlerin odaya kayıt zorunluluğu getirilmiştir.¹⁷⁷ Bu sebeple şirket ve ferdi müessese rakamlarını 1926 yılı itibariyle değerlendirmek daha sağlıklı sonuç verecektir. Sınıf ayrımını ise sermaye tutarları belirlemektedir. Sermayesi 300 bin lira ve üstü olan anonim ve limited şirketler ile resmi müessesati ticariye, fevkalade sınıf olarak adlandırılır. Bunun dışında 200 bin lirayı aşan sermaye birinci sınıf, 100 bin lirayı aşan sınıf ikinci sınıf, 15 bini aşan sermaye üçüncü sınıf, 5 bin lirayı aşan dördüncü sınıf, sermayesi 5 bin liradan aşağı olanlar ise beşinci sınıf olarak adlandırılmaktadır.¹⁷⁸ Ayrıca 1943 yılında simsarlarda sınıflar kaldırılmış ve bir zümre olarak kabul edildiği için toplam rakam verilmiştir.¹⁷⁹

1927 yılında odaya kayıtlı tacirlerin 8.451'i, 1928 yılında ise toplam 10.023 kaydın 8.409'u Türk- Müslüman unsurdan oluşmaktadır.¹⁸⁰ Birinci ve ikinci sınıf kategorisindeki tüccar ve sanayicilerin büyük bölümü gayrimüslimlerden oluşmakta, küçük tüccar ve sanayiciler ise çoğunlukla Türk- Müslüman unsuru içermektedir. Bu yüzden uzun yıllar yönetimde gayrimüslimler yer almış ve bu

¹⁷⁶ Celali Yılmaz, "İstanbul'un İktisadi Tarihi Cumhuriyet Dönemi: Sanayi-Ticaret-Finans" **Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, İktisat, Ulaşım ve Haberleşme**, C:VI, Proje Yöneticisi M. Akif Aydın, ed., Coşkun Yılmaz, İstanbul, İslam Araştırmaları Merkezi, 2015, s. 296.

¹⁷⁷ **Cumhuriyet'in Onuncu Yıl Dönümü Fevkalade Nüshası**, İstanbul, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, 29 Teşrinievvel 1333, s. 241.

¹⁷⁸ **A.e.**

¹⁷⁹ **İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı (1939-43)**, İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Matbaası, t.y., s. 260.

¹⁸⁰ **İstanbul Ticaret Odası 1926-27-28 Faaliyet Raporu**, s. 196.

durum Türk-Müslüman kesimin az sayıda üyeler ile temsil edilmelerine sebep olmuştur.¹⁸¹

1926 yılında kayıtlı olan 9.449 ferdi ticarethanenin 1927'ye gelindiğinde 7.017'ye düştüğü görülmektedir. Ticari faaliyetlerin azalması kendisini en çok sermayesi diğer sınıflara nazaran daha az olan dördüncü sınıf müteşebbislerde göstermektedir. Sermaye miktarı daha az olan ticari sınıflar 1927 yılında ticari faaliyetlerine son vermek zorunda kalmışlardır. Kazgan bu iflasları 1927'de yaşanan para kurundaki değişimlerle ilgili olduğunu aktarmaktadır.¹⁸² Diğer yandan Tablo 3.8'de birinci ve ikinci sınıf ferdi teşebbüslerin 1930'dan başlayarak azaldığı görülmektedir. Aynı azalma eğilimi birinci ve ikinci sınıf şirketlerde ve birinci ve üçüncü sınıf simsarlar arasında görülmektedir. Özellikle üçüncü sınıf simsar ve tellalların 1929'daki 261 olan sayısı, 1942'ye gelindiğinde 56'ya düşmüş, yine 1929'da birinci sınıf simsar ve tellalların sayısı 146 iken 1942'de bu sayı 43 olarak kaydedilmiştir. Ferdi ticarethanelerdeki azalma 1927 yılından itibaren yaşanırken, şirket ve müesseselerdeki azalış 1930 itibari ile başlamaktadır. Gerek ferdi ticarethanelerde gerek şirketlerdeki toplam sayıya 1940'lara gelindiğinde ulaşamadığını söylemek mümkündür.

¹⁸¹ Türkiye'de Ticaretin Öncü Kurumu, s. 185.

¹⁸² Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...", s. 280.

Tablo 3.8: 1925-1943 Yılları Arasında İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası’nda Kayıtlı ve Faal Şirketler ve Müesseselerle Ferdi Ticarethaneler ve Tacirler

Şirket ve müesseseler	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943
Fevkalade sınıf	127		181	181	176	186	182	169	167	163	156	148	143	130	130	125	122	124	154
Birinci sınıf	34		87	87	88	97	93	88	94	86	89	89	80	77	70	66	68	88	85
İkinci sınıf	68		152	153	152	62	124	125	122	121	102	104	107	105	114	117	121	133	146
Üçüncü sınıf	228		581	608	650	627	582	575	575	585	519	540	579	612	613	641	683	782	724
Dördüncü sınıf	377		1255	1247	1217	1140	754	755	914	917	946	954	932	794	780	754	774	781	683
Beşinci sınıf	-		-	-	3	8	15	20	37	33	44	58	90	127	146	161	179	204	168
Toplam	834	988	2256	2095	2286	2220	1750	1732	1909	1905	1856	1884	1931	1845	1853	1864	1947	2112	1960

Ferdi ticarethaneler	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943
Birinci sınıf	13		39	39	38	40	36	31	30	30	32	31	26	28	27	27	31	37	52
İkinci sınıf	100		99	100	95	88	84	77	77	75	69	70	60	64	65	66	66	78	79
Üçüncü sınıf	484		648	635	712	725	658	662	680	722	706	694	841	843	852	929	1032	1219	1308
Dördüncü sınıf	7969		6231	6273	5.623	5400	4922	4755	4763	4696	4669	4697	4472	4172	3759	3726	3777	4289	4489
Beşinci sınıf	-		-	-	246	432	694	833	947	977	968	1035	1161	1280	1337	1280	1431	1772	1707
Toplam	8566	9449	7017	7047	6714	6685	6394	6358	6497	6500	6444	6527	6560	6387	6040	6028	6337	7395	7635

Simsar ve tellalar	1925	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943
Birinci sınıf	60		151	148	146	102	95	88	82	81	77	75	45	41	40	40	43	
İkinci sınıf	94		356	389	400	378	341	309	362	378	397	382	396	414	436	388	397	412
Üçüncü sınıf	97		265	261	261	227	180	135	160	151	147	120	101	100	97	81	56	
Toplam	251	772	798	807	707	616	532	610	611	625	579	572	559	574	511	493	511	534
Genel Toplam	9651	10688	10045	9940	9807	9612	8760	8622	9016	8925	8990	9063	8791	8467	8403	8777	10018	10129

Kaynak: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Eylül 1923- Mayıs 1926 Faaliyet Uygulamalarına Dair Genel Rapor, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, çev. Süreyya Atilla Sağlamçubukçu, Ali Ulusoy, ed. Ali Yılmaz, 2011, s.61-65.; İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1930-31, T.C. İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Matbaası, 1932, s.144.; İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1931-32, C: II, İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Basımevi, t.y., s.159.; İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1932-33, C: III, İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Basımevi, 1936, s.149.;; İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1939-43, İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Matbaası, t.y., s.260.; İstatistik Yıllığı 1936-39, C: V, İstanbul Belediyesi Neşriyat ve İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Matbaası, t.y.,s. 329. Kaynaklardan derlenmiştir.

1927-28 Devlet Salnamesi'ne göre, 60'ı sigortacılık, 121 diğer işlerde olmak üzere 181 yabancı şirket bulunmakla birlikte 11'i sigortacılık, 233 ü başka dallarda olmak üzere 244 yerli şirket yer almaktadır. 11 sigorta şirketinden sadece 1'i Ankara'da diğerleri İstanbul'dadır.¹⁸³ Sigortacılığın dışında yerli şirketlerin 9 tanesi faaliyete geçmemiş ya da tasfiye edilmiştir. Geri kalan 224 şirketin kuruluş tarihlerine bakıldığında 125 şirket Cumhuriyet yıllarında örgütlenmiş bulunmaktadır. Aynı zamanda yerli şirketlerin 127 tanesi İstanbul'dadır. İstanbul'da 1923-1927 yılları arasında ise 56 şirket kurulmuş olup bu oran ilgili dönem içerisinde kurulan şirketlerin %44'üne erişmektedir.¹⁸⁴ İstanbul Cumhuriyet'in ilk yıllarında şirketleşme açısından oldukça aktif bir dönem geçirmektedir.

Cumhuriyet'in ilanını izleyen yıllarda 1923-26 dönem aralığı Türkiye'deki anonim şirketleşme sürecinin gerek kurulan şirket sayısı gerek nominal ve ödenmiş sermayeleri bakımından, en yoğun olduğu yıllardır.¹⁸⁵ 1926 yılında doruğuna ulaşmış anonim şirketleşme hareketi 1927 yılına gelindiğinde oldukça düşüş göstermektedir.¹⁸⁶ 1928 yılında tekrar bir canlanma görülse dahi 1929 bunalımı ve izlenen politikalar ile birlikte 1930 yılında tekrar düşüş eğilimine girmiştir.¹⁸⁷ 1920-30 yılları arasında kurulan 201 Türk anonim şirketinin 119'u (%59) kuruluş yerleri ve idare merkezleri İstanbul'dur. Kurulan bu şirketlerin toplam sermaye tutarları 55.312.000TL olup bu tutar kurulan 201 şirketin toplam nominal sermaye tutarının %49'unu ödenmiş sermaye bakımından ise %48 ini teşkil etmektedir. İstanbul'daki ilgili dönem aralığında kurulan 119 şirketin 57 si yabancı sermayenin kurucu, hissedar ya da idare meclisi üyeliği şeklinde katılım gösterdikleri şirketlerdir. Nominal sermaye bakımından bu şirketler %69, ödenen sermaye bakımından ise %75.9 gibi bir orana sahiptirler.¹⁸⁸ Oysa toplam kurulan 201 şirketin sadece 66'sında yabancı sermaye bulunmaktadır. Kısacası 66 yabancı sermayeli şirketin 57'sinin merkezi İstanbul'dur. Bu anlamda anonim şirketleşme içerisinde gerek

¹⁸³ **Devlet Salnamesi 1927-1928**, Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi Neşriyatından, t.y., s. 218-250.

¹⁸⁴ **Devlet Salnamesi 1927-1928**, s. 219-232 arasındaki bilgilerden hesaplanmıştır.

¹⁸⁵ A. Gündüz Ökçün, **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, 2. Bs., Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997, s. 117.

¹⁸⁶ **A.e.** Bu düşüşün nedenleri için bkz. 1927 Para Bunalımı'nın İstanbul Ticari Hayatına Etkisi başlığı.

¹⁸⁷ Ökçün, **1920-1930 Yılları... Yabancı Sermaye**, s. 121.

¹⁸⁸ **A.e.**, s. 109.

toplam gerekse yabancı sermaye yatırımları açısından İstanbul önemli bir yere sahiptir. Aynı devre içinde kurulup içerisinde kurucu, hissedar ve idare meclisi üyeleri arasında yabancılar bulunan Türk Anonim şirketleri büyük bir çoğunlukla (sayı olarak %86, nominal sermaye %88, ödenmiş sermaye %85) İstanbul'da toplanmış bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle İstanbul'daki anonim şirketleşme hareketi içinde kurucu, hissedar ve idare meclisi üyeleri arasında yabancı sermaye bulunan Türk Anonim Şirketleri çok büyük bir güce ve yoğunluğa sahiptirler.¹⁸⁹ Bankacılık faaliyetlerine benzer bir şekilde Anadolu'da yalnız yerli sermaye ile kurulan şirketler bakımından yoğunluk yaşanmaktadır.¹⁹⁰ Ancak Anadolu'da faaliyet gösteren bu şirketlerin yabancı sermaye ile kurulanlara göre sermayeleri oldukça zayıftır.¹⁹¹

Yabancı sermayenin hâkim olduğu bazı Türk anonim şirketleri, doğrudan doğruya hükümet ya da belediyeler tarafından verilmiş imtiyazları gerçekleştirmek için kurulmuşlardır.¹⁹² Hükümetin yabancı sermaye ile olan işbirliği sonucunda kurulan Türk anonim şirketlerinde yabancı sermaye; Türkiye'de bir veya birkaç Türk anonim şirketi, Türkiye'de yerleşmiş yabancılar, Müslüman ya da gayrimüslim Türk vatandaşı gerçek kişiler aracılığıyla girmektedir. Aracılık yapan gerçek ya da tüzel kişilerin, yeni şirketlerin hissedarları arasında olmadığı ya da çok daha küçük hisselere sahip oldukları gözlenmektedir. Bu gibi durumlarda, anonim şirketlerin kuruluşundaki bu kişilerin birer paravan olarak hareket ettiklerini söylemek mümkündür.¹⁹³ Ayrıca kurulan yabancı şirketlerin birçoğunda bazı vekil ve bürokratlar birden fazla şirketlerde kurucu, hissedar ve idare meclisi üyesi olarak göze çarpmaktadır. Örneğin, İstanbul Mebusu Edip Servet Bey yedi Türk anonim şirketinde, İzmir Mebusu ve Türkiye İş Bankası genel müdürü Mahmut Celal Bey (Bayar) dört Türk anonim şirketinde¹⁹⁴, Samsun Mebusu Nusret Sadullah (Ayaşlı),

¹⁸⁹ A.e., s. 110.

¹⁹⁰ A.e., s. 147.

¹⁹¹ A.e., s. 115.

¹⁹² A.e., s. 141. ; A.E.G. Türk Anonim Elektrik Şirket-i Umumiyesi, İstanbul Havagazı ve Elektrik ve Teşebbüsat-ı Sinaîye T.A.Ş., Türkiye Kibrit İhisarı T.A.Ş., İspirto ve Meşrubat-ı Külliye İhisarı İşletme T.A.Ş., T.C. Barut ve Mavedd-ı İnfilakiye İhisarı Anonim Şirketi verilebilecek örneklerdendir.

¹⁹³ A.e., s. 142.

¹⁹⁴ Yalnız yerli sermaye tarafından kurulan sekiz Türk Anonim Şirketi'nde kurucu hissedar, idare meclisi üyesi ve mali müşavir olarak bulunmaktadır. Kaynak: A.e., s. 145.

Kastamonu Mebusu ve İtibar-ı Milli Bankası İdare Meclisi Reisi Necmeddin Molla Bey ve İstanbul Mebusu Süreyya Paşa üç Türk anonim şirketinde, Çorum Mebusu Münir Bey ve Kütahya Mebusu Nuri Bey iki Türk anonim şirketinde kurucu, hissedar ya da idare meclisi üyesi olarak katılmışlardır.¹⁹⁵ Mevcut yabancı şirketlerin içerisinde yer alan vekil ya da bürokratların çoğu örnekte gerek tutar gerekse hisse sayısı bakımından yabancı sermaye ile mukayese edilemeyecek ölçülerde şirketlere girmiş oldukları gözlenmektedir. Bu durum muhtemelen mevcut şirketleri denetleme veya kontrol etme amacı içerisinde olmalarını da içermektedir. Demiryolu hatlarının millileştirilmesi, mevcut yabancı şirketin (Mösyö Huguen-Anadolu Demiryolu Hattı) faaliyetine devam edip etmemesi tartışmalarında Nafia Vekili Muhtar Bey'in aşağıdaki sözleri, ilgili kontrolün diğer şirketler için de istenebileceği kanısını uyandırmaktadır;

... İstanbul'da meclis-i idare azalarından dört tanesi, beş tanesi bulunur ve nizamnamei dâhilinde görürsünüz ki meclisi idarenin azasına diğer azalardan bir fazla olmak üzere beherine rey verebilir ve o reyi de her zaman istimal eder. Binaenaleyh İstanbul'da daima dört aza bulunur. Yani onlara dört aza da rey verirse sekiz aza eder. Yani ekseriyetle kanuni olarak İstanbul'da meclis-i idare içtima edebilir.¹⁹⁶

3.5.2. 1927 Para Buhranı'nın İstanbul Ticari Hayatına Etkisi

Ticaret dünyasında 1927 yılının ilk yarısında başlayan kriz 1928 yılında sonu tüccar iflaslarıyla biten bir sürece dönüşmüştür. İstanbul'un büyük tacirlerinden Avundukzadelerinde yabancı bankalara 1.7 milyon lira, İstanbul bankalarına ise 1 milyon borç bırakarak iflası ile birlikte bunu diğer iflaslar da takip etmiştir.¹⁹⁷ İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası'na göre 1927 yılında 751 müessese terki faaliyet etmiştir.¹⁹⁸ İflaslar manifatura ticareti yapanlar arasında daha fazla görülmektedir.

Rusya ve Romanya harp sırasında kendilerine yapılan kısıtlama sebebiyle mallarını İstanbul üzerinden almaktadırlar. Ancak harp bitip barış imzalanınca

¹⁹⁵ A.e., s. 145-146.

¹⁹⁶ CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924), s. 182.

¹⁹⁷ Hüseyin Al, Şevket Kâmil Akar, *Osmanlıdan Günümüze Borsa Dersaadet Tahvilat Borsası 1874-1928*, Borsa İstanbul, Aralık 2014, s. 343.

¹⁹⁸ İstanbul Ticaret Odası 1926-27-28 Faaliyet Raporu, s. 347.

kendileri Avrupa ile doğrudan ticari faaliyetlerine başlamışlardır. Fakat İstanbul tüccarı, ecnebi fabrika sahiplerinden kredi çekerek, Rusya ve Romanya'nın kısıtlı durumunun devam edeceğini düşünerek o yıllarda ithalatını artırmıştır. Ancak İtalyan liretinin birden yükselmesi ve Rusya ve Romanya'daki ticari kısıtlamanın ortadan kalkması sonucu, tüccarların bir kısmı almış oldukları krediyi geri ödeyememişlerdir.¹⁹⁹ Anadolu'da ise tüccarın elindeki malı alacak bir talep görülmemektedir.²⁰⁰ Manifaturada yaşanan buhran yan üretim faaliyetlerini de etkileyerek işsizliğin yaşanmasına sebep olmuştur.²⁰¹

1927 zarfında terki faaliyet edenler, yeniden kayıt olan işletmelerden 104 kadar fazladır. 1928 senesinde gelindiğinde ise iflasların giderek arttığı görülmektedir.²⁰² 1928 yılında İtalyan liretinin değerinin yükselmesi, toptancı mensucat tüccarları arasında iflaslara yol açmıştır. Bir Türk lirasının 1926'da 14.50 İtalyan Lireti olmasına karşı 1928'de 6 Liret olması ve bu sırada Türk tüccarlarının İtalyanlara 240 ile 280 milyon Liret borçlu oldukları dikkate alındığında, zararın büyüklüğü tahmin edilebilmektedir. Ayrıca 1927'ye kadar Türkiye ithalat ve ihracatında İtalya'nın birinci sırada olduğunu belirtmek gerekmektedir.²⁰³

Tablo 3.9: Anonim ve Limited Şirketlerinde Kâr ve Zarar (1930-32)

	İhtiyat+İtibari (000 TL)	Kar (+) veya zarar (-)		
Faaliyet dâhı	Sermaye	1930	1931	1932
Ticaret Şirketleri	15.166	-498	-1.042	181
Sanayi Şirketleri	31.283	799	1.299	1020
Milli bankalar ²⁰⁴	38.300	2.694	2.043	1.688
Yabancı Bankalar	6.000	-833	-1073	-724
Maden Şirketleri	17.340	-1.764	-3.017	-3.704

Kaynak: Gülten Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938**, İstanbul, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, 1977, s. 272.

¹⁹⁹ A.e., s. 352.

²⁰⁰ **İstanbul Ticaret Odası 1926-27-28 Faaliyet Raporu**, s. 353.

²⁰¹ "Manifatura buhranını bir neticesi", **Yarın**, 15 Temmuz 1931, s. 2.

²⁰² **İstanbul Ticaret Odası 1926-27-28 Faaliyet Raporu**, s. 340.

²⁰³ Oya Silier, "1920'lerde Türkiye'de Milli Bankacılığın Genel Görünümü", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/ Tartışmalar 1973**, Ankara, Mars Matbaası, 1975, s. 502.

²⁰⁴ Sümerbank İle Osmanlı, T.C Ziraat ve T.C. Merkez Bankaları dâhil değildir.

Tablo 3.9’da görüldüğü üzere Ticaret ile uğraşan şirketler, yabancı bankalar ve maden şirketleri 1930-32 yılları arasında zarar etmişlerdir. İstanbul’da bulunan yüze yakın yerli maden şirketinin buhran dolayısıyla işleri azaldığı bilinmektedir.²⁰⁵ Ülkedeki bankalar sisteminin sağladığı toplam kredi hacmi içinde yabancı bankaların payı 1929 yılında %42’den 1938 yılında %20’ye düşmüştür. Yabancı sigorta şirketleri sayısı da 1930’da 37’den 1938 de 29’a inmiştir.²⁰⁶

3.5.3. 1929 Büyük Buhranın Etkileri

1929 buhranının ilk etkisi Türkiye’nin yabancılara olan borçlarını ödeme imkânını ortadan kaldırmasıdır. Örneğin Hazine’nin 1929’da ek döviz ihtiyacı 90 milyon liraya ulaşmaktaydı. İhracatın azalması ve bu yılda yapılan spekülative ithalat dış ticaret açığını görülmemiş seviyelere çıkarmıştır. İhracatın temelini oluşturan tarım malları fiyatlarındaki şiddetli düşüşler ve artan ithalat 1927 yılı itibariyle artarak devam eden iflaslara yenilerinin eklenmesi demektir. Dış ticarete en açık olan kesimler yani yabancı bankalar, tüccar kesimi, tarım ve madencilik ile uğraşanlar, krizden en çok etkilenen kesimleri oluşturmaktadır.²⁰⁷

1929 yılı Buhran’ın başladığı yıl olmasının yanı sıra, iflaslara sebep olan asıl durum, 1927 yılında manifaturacıların durumunda olduğu gibi (ancak bu defa tüm ithal alanlarında), ithalatçıların fazla mal almasından kaynaklanmaktaydı. 1929 yılında Lozan antlaşmasının gümrük oranları ile ilgili kısmının son bulacağı bilinmektedir. Hükümetin gümrük vergilerini yükseltebileceği endişesi taşıyan ithalatçılar 1929 yılında satabileceklerinden daha fazla mal ithal edip stok yapmışlardı. 1928’de başlayan spekülative ithalat görülmemiş seviyelere ulaşmış, dış ticaret açığı 50 milyon liradan (1928), 101 milyon liraya (1929) yükselmiştir.²⁰⁸ İzmir’de Avrupa’dan getirilen mallar memleketin üç senelik ihtiyacından bile fazladır. Eldeki para ise bir senelik ihtiyacı temin dahi etmekten uzaktır.²⁰⁹ İthalatçıların 1929’da yaptığı bu spekülative ithalat, dünya fiyatlarının

²⁰⁵ “Maden şirketleri”, **Son Posta**, 1 Temmuz 1932, s. 3.

²⁰⁶ Tezel, “Türkiye’nin Dış İktisadi İlişkileri”, s. 224.

²⁰⁷ **Türkiye’de Ticaretin Öncü Kuruluşu...**, s. 83.

²⁰⁸ Silier, **a.g.e.**, s. 503.

²⁰⁹ “İzmir’de buhran”, **Cumhuriyet**, 5 Kanunievvel 1929, s. 2.

düşmesini izleyerek iflaslara yol açmıştır.²¹⁰ 1929 senesi içerisinde İstanbul’da 500 iflas, 600 kendiliğinden tasfiye yaşanmıştır.²¹¹

Üretimdeki ciddi gerilemeden etkilenen sanayiciler, Türk ithalatçılarının talebinden yararlanmaktadır. Türk ithalatçıları mahalli bankalardan, ithal edecekleri malları teminat göstererek kredi çekerek malların gümrüğünü ödemektedirler. Bir tarafta malları stoklarken diğer taraftan bankaların ellerindeki ticari senetler birikmektedir. The Economist’ten aktarıldığına göre bankalardaki paranın bir bölümünün bu şekilde kullanılması, piyasada büyük bir para darlığı yaratmıştır.²¹² Yaşanan para darlığı sırasında artık banka veya diğer kredi kuruluşlarından borçlanamayan tacirler, köylüden parasını tahsil edememekte, bir yandan da kredi bulamadığı için mal alıp satamamaktadır. Ticaret odası vesilesiyle durumlarını Ankara’ya bildiren tüccarlara bu konuda yardım edildiğini söylemek güçtür. İş Bankası ise kredi meselesindeki problemin gerçeği yansıtmadığı düşüncesindedir.²¹³

Tablo 3.10: 1928 Yılı İthalatı ile 1929 Yılı 4 Aylık İthalat Tutarı

Ürün Cinsi	1928 İthalatı	1929 İthalatı (Dört aylık)
Eczayı tıbbiye	383.000	6.794.000
Müskirat	27.000	387.000
İpek eşya	70.000	825.000
Kiremit ve tuğla	3.260.000	10.000.000
Pamuk eşya	6.500.000	10.890.000
Yün eşya	3.299.000	4.420.000
Bakır çinko mamulâtı	627.000	1.476.000
Yağlar	2.000.000	14.000.000
Çay	500.000	960.000
Ağaç mamulâtı	444.000	10.400.000
Lastik mamulâtı	500.000	1.289.000
Mahrukat (yakıt)	18.000.000	49.000.000
Gaz	11.000.000	46.000.000

Kaynak: “İsmet Pş. Hz. Nin nutukları”, **Cumhuriyet**, 10 Teşrinisani 1929, s. 3.

²¹⁰ “İthalat artıyor”, **Cumhuriyet**, 8 Mart 1929, s. 2.; “Manifatura ithalatının fazlalığı fena neticeler veriyor” **Cumhuriyet**, 3 Temmuz 1929, s. 2.

²¹¹ Silier, **a.g.e.**, s. 504.

²¹² **A.e.**, s. 503.

²¹³ “Tacirlerimiz mali müşkülâtan şikâyetçi”, **Cumhuriyet**, 12 Teşrinievvel 1929, s. 2.; “Tüccar şikâyetçi”, **Cumhuriyet**, 14 Teşrinievvel 1929, s. 2.

Tablo 3.10’da görüleceği üzere 1929 yılı ithalatı hükümetin beklemediği ölçüde artarak, tüccarın mallarını stok yapma girişimleri, geçen yılların birkaç misli kadar malı birkaç ayda ithal etmelerine sebep olmuştur. Tablo 3.10’daki malların dışında 1929 senesinin ithalatında ayrıca lüks kabul edilebilecek malların ithalatına devam edilmiştir. Paranın önemli bir kısmı “çukulata, tuvalet levazımı (lavanta, pudra), bonbon, ipekli, yünlü, pamuklu taklidi cicili bicili kumaşlar ve saire gibi lüks ve fantazi” mallarına gitmektedir.²¹⁴ İkinci derecede ise otomobil, yedek aksam, lastik, gramafon, şeker ve giyilecek mallar yer almaktadır. Aynı zamanda Avrupa’ya ihraç edilen ham yün ve pamuk işlenmiş bir şekilde tekrar ithal edilmektedir.²¹⁵ 1929’unda, altı senede dışarıya ithalat yoluyla harcanan para tutarı yaklaşık 322 milyon liradır ki bu rakamlara 1929 senesi dahil değildir.²¹⁶ İthalat bu kadar artarken ihracatta ise nisf derecesinde bile artış olmamış buna rağmen eldeki kaynakların demiryolu siyaseti için kullanılması eleştiriye sebep olmuştur. Cumhuriyet’te yer alan bilgiye göre “harp yaralarına rağmen şimendiferlere 100 milyon lira” verilmiştir.²¹⁷

Büyük buhran sebebiyle ürün fiyatlarının düşmesi köylünün satınalma gücünü oldukça düşürmüştür. Bir yandan alım gücünün düşmesi stokların tasfiyesine izin vermezken diğer yandan dış ticarete açık olan tarım, madencilik, ticaret ve yabancı bankacılık gibi kesimleri bunalımdan özellikle etkilemiştir. İthalatçıların kısa vadeli sermaye girişi ile finanse ettikleri borçların TL ile değeri (TL/ sterlin kuru 1930’da stabilize oluncaya kadar) büyüdüğü için, iflaslar yaşanmaktadır. Diğer taraftan 1930 tarihli Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu ile dövizle açılan kredilerden doğan borçların TL ile ödenmesinin kabul edilmesi, ithalat-ihracat finansmanında kullanılan kısa vadeli dış kredileri tamamen kesmiştir. Dünyada talep azalır ve fiyatlar düşerken, dış ticareti darlaştıran bir etken de yaratmaktadır.²¹⁸ Piyasanın talebinden daha fazla oluşan ithalat iflasların önemli bir sebebi olurken ithalatın daha sonraki dönemlerde azalması veya kısıtlanması da ticaretteki iflasların diğer sebebini oluşturmaktadır. Şöyle ki ilerleyen yıllarda

²¹⁴ “İthalatımız”, **Cumhuriyet**, 21 Kanunievvel 1929, s. 2.

²¹⁵ **A.e.**

²¹⁶ “Şaka değil, 322 milyon lira”, **Cumhuriyet**, 23 Kanunievvel 1929, s. 1.

²¹⁷ “İsmet Pş. Hz. nin Nutukları” **Cumhuriyet**, 10 Teşrinisani 1929, s. 3.

²¹⁸ Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...”, s. 246.

hükümetin dış ticareti kısıtlayıcı tedbirleri birçok müessesenin ticareti terk etmesiyle sonuçlanmıştır.²¹⁹

Tablo 3.11: 1933 Senesinde Kayıtlarına İşaret Edilen Ticarethanelerin Terk-i Ticaret Ettikleri Seneler

Yıllar	Simsarlar	Şirketler	Ferdi ticarethane	Genel toplam
1928	5	1	9	15
1929	2	6	20	28
1930	4	9	48	61
1931	4	20	62	86
1932	7	38	135	180
1933	11	167	220	398
1935	8	236	401	645
1936	10	147	262	419

Kaynak: “Ticari Faaliyet Mizanı”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Şubat 1934, C: L, No:2, Sene 50, s. 78.; “935 Yılında Ticari Hareketler”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Şubat 1936, No:2, C: LII, Sene 52, s. 90.; “1936 Ticari Hareketler”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Kanunısani 1937, C: LIII, No:1, Sene 53, s. 8. Kaynaklarından derlenerek hazırlanmıştır.

Tablo 3.11’e göre 1928-33 yılı arasındaki Ticari faaliyetlerini durduran 768 kuruluş bulunmaktadır. 1928 yılından itibaren ticari faaliyetlerini durduran işletmelerin sayısı sürekli yükselirken özellikle 1932 yılından itibaren ferdi ticarethanelerde yaşanan olumsuz artışlar, 1935 yılında doruk noktasında ulaşmıştır. 1933 yılına kadar kapanmış olan 768 işletmenin ise sadece 39’u şirket haline gelmiştir.²²⁰ Ticareti terk edenlerin sınıflarına bakıldığında ise ferdi ticarethanelerde %71’inin dördüncü sınıf olduğu görülmektedir. Şirketlerdeki iflaslarda da durum pek farklı değildir. %49’u dördüncü sınıf, %36’sı da üçüncü sınıf olan şirketler arasında iflaslar daha yaygındır. Kısacası az sermayeli olan kuruluşlar krizlerden daha fazla etkilenmekte ve ticaret hayatından çekilmektedirler. 1935 senesindeki veriler incelendiğinde ticari faaliyetlerini bırakanların büyük kısmının yine küçük tacirler olduğu görülmektedir. Bir yandan küçük tacirler iflas ederken, yeni kurulan şirketlerde yine küçük tacirlerin sayıca fazla olduğu görülmektedir. 1935 yılında kurulan şirket ve ferdi firmaların sayısı toplam 808 olup kapananların sayısı ise

²¹⁹ A.e.

²²⁰ “Ticari Faaliyet Mizanı”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Şubat 1934, C: L, No:2, Sene 50, s. 78.

645'tir. Kapanan ferdi ticarethanelerin %69'u dördüncü sınıf iken, kapanan şirketlerin de %69'u üçüncü ve dördüncü sınıf müesseselerdir. Yeni kurulan ferdi teşebbüs işletmelerinin 4. sınıf, şirketlerin de 3. ve 4. sınıf olduğunu ifade etmek mümkündür.²²¹ Sonuç itibariyle küçük tüccar olarak nitelendirebileceğimiz sermayesi az olan kesimler ticaret hayatından çekilirken, yabancı sermaye ile bürokrat veya hükümet temsilcilerinin ortaklıklarından doğan şirketlerde de dönüşüm gerçekleşmektedir. 1929'da sayıları 114'e varan yabancı şirketler 1933'de 71'e inmiş, 1939'da tekrar 90'a yükselmiştir. Yabancı sermayenin üretim faaliyetleri itibariyle dağılımı 1924-39 arasında sanayi lehine değişmiştir. Banka sayısı 23'ten 10'a, madencilik alanında 6'dan 2'ye inerken, demiryollarında ortadan silinip belediyeye ait imtiyazlarda azalırken, sanayi şirketlerinin sayısı 12'den 20'ye çıkmıştır. Bir başka deyişle yabancı sermayenin ekonomideki payı azalmakla kalmamış, aynı zamanda niteliği de değişmiştir. Devletçe izlenen sanayi politikalarının kârlı hale gelmesi sonucu yabancı sermaye bu alana yönelmiştir.²²²

Buhrandan etkilenmeyen kesimler de mevcuttur. Müteahhitlik, büyük komisyonculuk ve inhisar işlerinde faaliyetlerde bulunanlar krizden etkilenmemiş, hatta zenginleşmiştir. 1930'da Hür Adam Gazetesi'nde, küçük üretici ve köylünün azalan satınalma gücü karşısında, diğerlerinin zenginleşmesi şu cümlelerle aktarılmaktadır:

...Herkes iktisadi buhrandan bahsediyor. Herkesin iktisadi buhrandan murat ettiği mânâ başkadır. İktisadi buhran devresinde, meselâ İstanbul'u ele alalım: Maçka semtinde yeni şık apartımanlar yapıldı ve yapılıyor. İktisadi buhran devrinde, müteahhitlik, büyük komisyonculuk, inhisar v.s. işleri hatırı sayılır yeni zenginler doğurdu. Maçka'daki apartımanlar ve bu yeni zenginler için iktisadi buhran: seri yürümesine alıştıkları kârın ağırlaşmasıdır. İktisadi buhran devresinde yeni şeraite temessül edemiyen eski tüccar ve komisyoncu tabakasının fikrini dinlersek bunlara göre mes'ele: memlekete, iktisadiyatında eski mevkilerini kaybetmeye başlamış olmalarıdır. İktisadi buhran devrinde, esnaf, küçük müstahsıl, işin sonunu iflaslar ve iflas tehlikeleri şekline görür. Filhakika son iktisadi buhran, küçük müstahsılın parçalanması, dağılması yolundaki seyrini fevkalade süratlaştırmıştır. İktisadi buhran devrinin köylü üzerindeki tesiri, onu toprağından koparıp şehre ve yollara iş aramak için sevketmesi şeklide tezahür etmektedir... Halk fırkası ve kabinesi bütün devletçilik nazariyelerine rağmen, memleketin iktisadiyatını sivrilten ve sivriltilen mahdud ferdi teşebbüslerin rehberliği ve hâkimiyetini istinat ettirmek

²²¹ "935 Yılında Ticari Hareketler", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Şubat 1936, C: LII, No:2, Sene 52, s. 90.

²²² Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...", s. 264-265.

yolunun tutturmuştur. Bu yol bizi buhrana götürür. Hakikat ise bu tutulan yolla taban tabana zıttır. Türkiye’de istihsalin pek azim bir kısmını büyük sermayeler değil, küçük müstahsıllar yapmaktadır. Bu hakikate ve vakıya rağmen Halk Fırkasının küçük müstahsılları tanımayıp da sun’i surette sivriltilmiş mahdut bir zümreyi teşvik ve himaye etmesi ve küçük müstahsılları çiğnemesi bastığı dalı kesmektir. Ve neticede memleketi sermaye emperyalizminin hücum ve taarruzuna daha müsait bir zemin haline getirmek demektir. Yani düşünülen gaye ile yürünülen yol birbirinin aksidir.²²³

3.5.4. Transit Ticaret Merkezliğin Yitirilmesi

Ticari faaliyetlerin diğer limanlara ya da şehirlere kayması; İstanbul’un geçmişteki gibi ticari merkez olma özelliğini yitirilmesi anlamına gelmektedir. Uzmanlaşmış Rum ve Ermeni sermayesinin ülkeden ayrılması ile bu tüccarların Trieste serbest bölgesine yerleşmiş olmaları geçmişteki transit üstünlüğünün azalma sebeplerinden birini oluşturmaktadır. Uluslararası bağlantıları Türk tüccarlara göre gelişmiş olan bu kişiler, İngiltere, Fransa ve İtalya’daki temsilcilikleri ile gelişmeleri izlemekte, Bulgaristan ve Romanya’ya satış yapabilmektedir.²²⁴

İstanbul, halı ticareti ve bu alanda transit merkezi olma özelliğini yitirmiştir. İngilizlerin Londra’yı büyük bir halı ticaret merkezi yapma girişimleri sonuçlarını vermiş, Türkiye’den ayrılan Ermeni tacirler ile İranlı tacirler bu ticari faaliyeti Londra’da yürütmeye başlamışlardır.²²⁵ 1931 Birinci Ziraat Kongresi’nde Marsilya ve Trieste’deki ataşelerin verdiği raporlara göre ülkede ticaret yapabilen milli girişimci yetiştirilememiştir. Ticaret serbest limanlara yönelmekte ancak bu limanlarda yapılan ticaret Türkiye’den göç etmiş eski azınlıklar ile Türkiye’de kalan azınlıklar arasında yapılmaktadır. Yani Türkiye’deki azınlıklar artık ithalatçı durumdadırlar. Türklerden Avrupa pazarına girip mal satan tüccar bulunmamaktadır. Serbest liman, serbest bölge kurma önerileri değerlendirilmemiş, ancak 1930lar sonrasında kliring anlaşmaları Türkiye’nin Avrupa pazarında bağımsız mal ihraç edebilmesi mümkün olmuştur.²²⁶

Eski başkente İran ve Kafkasya’dan ithal olunan halılar, yıkanıp tamir edildikten sonra ihraç edilmektedir. İthalat resmi transit önemini koruduğu için kilo

²²³ “İktisadi Buhranı anlayış”, **Hür Adam**, 3 Kanunievvel 1930, s. 1.

²²⁴ Tekeli ve İlkin, “1923 Yılında İstanbul’un İktisadi Durumu...”, s. 274.

²²⁵ ...**İstanbul İktisat Komisyonu Raporu**, s. 40.

²²⁶ **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları**, s. 275.

başına yalnız 7 kuruştur. Ancak daha sonra ilgili vergi, 12 misline çıkarılmış ve dolayısıyla ithalatın azalmasına sebep olmuştur.²²⁷ Harpten sonra işçi miktarının azalması ve Yunanistan’a göç eden Rumların halıcılığı orada ilerletme gayreti içinde olması²²⁸ halıcılık faaliyetini azaltıcı etkide bulunmuştur. Aynı zamanda halı transit ticaretinin yok olması yan faaliyet dallarını da oldukça etkilemiş, halı yıkama ve tamir işlerinin de gerilemesine sebep olmuştur.²²⁹ 1930 yılındaki sanayi raporlarına göre sadece halıcılık değil pamuk dokuma sanayisi de Yunanistan’a intikal etmektedir. Yunan hükümeti ihracat için destek vermekte ve bütçeden kaynak ayırmaktadır.²³⁰ Bir diğer örnek de transit önemini kaybeden fındık ticaretidir. Dünya üretiminin yüzde altmışı Türkiye’de üretilmesine rağmen İstanbul’dan bu ürünler Marsilya’ya ve Trieste’ye gönderilmekte oradan tüketim mntıkalarına satılmaktadır. Bunun sebebi İngiltere ve Amerika’ya İstanbul’dan doğrudan posta olmamasının yanı sıra, mütarekeden sonra kenti terk eden unsurların, Marsilya transitini takviye etmelerinden kaynaklanmaktadır.²³¹

İstanbul iş çevrelerinde büyük alaka uyandıran “Kendi kendimizi tenkit” başlıklı makalede İstanbul’un ticaret üstünlüğünün ve transit ticarete oynadığı rolün önemi bir kez daha vurgulanmakta ancak bu konuda yıllar itibariyle gereken ilginin gösterilmediği şu cümlelerle aktarılmaktadır:

...İstanbul transit merkezi olmak lazımdır, hem de en mühim bir transit merkezi. Şimdi uzaktan uzağa bile değildir. Bu bütün İstanbullular, bütün hükümeti meşgul etmek lâzım gelen ve hatta devletin üzerine iğilerek dikkatle bakmasını icab eden ve buna lâayık olan bir meseledir.... Ne gariptir ki tarihte İstanbul’u şarkla garp arasında büyük bir transit merkezi olmuş bir şehir halinde görüyoruz da şimdi ondan mahrumiyetimizin bize malolduğu zararlara hakkile dikkat edemiyoruz. Hani serbest mntıka? Bir zamanlar uğrunda okkalarla mürekkep sarfolunan fikirlere ne oldu? İstanbul’da tahmil ve tahliyeyi şimdiki pek fahiş masraf ve zorluğun onda birine indirecek teşebbüslerin nelerden ibaret olacağını ne vakit tetkik etmeğe başlayacağız? Şehir, İstanbul’a yeni bir köprü yaptırmak, yani limana bir demir duvar daha çekmek üzeredir. Bu işin hiç başka bir şekli

²²⁷ ...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 41.

²²⁸ A.e., s. 42.

²²⁹ Tekeli ve İlkin, “1923 Yılında İstanbul’un İktisadi Durumu”, s. 275.

²³⁰ 1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar, s. 24.

²³¹ ...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 35-36.

olmadığına kanaat getirdik mi? hulâsa İstanbul'un, hem de çok büyük bir transit şehri olabileceğini ne zaman düşüneceğiz?²³²

Transit üstünlüğün yitirilmesinin sebebi bu konuya yeterince önem verilmediğinden ileri gelmektedir:

...Hakikaten İstanbul'da bizim transit işlerine ehemmiyet vermek şöyle dursun bu yoldaki teşebbüsleri doğmadan boğacak ve yaşatmayacak bir hattı hareket üzerinde yürüdüğümüze hükmetmek lâzım gelir. Ne yazık, ne yazık!! Serbest, teşviklere ve hatta kolaylıklara mazhar olmak lâzım gelirken müşkülâtın envainına maruz olduğundan dolayı nice işlerin başka memleketlere intikal etmekte oldukları anlaşılıyor. vah vah!! Büyük ümitlerle memleketimizde teessüs eden Fort şubesinin bile kapanmak üzere olduğunu büyük ıstırap ve elemelerle öğreniyoruz. Bu işleri ne vakit olanca ciddiyet ve ehemmiyetle ele alacağınız acaba?!

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası raporlarına göre azalan ticari faaliyetler ve transit üstünlüğünün yitirilmesi; liman işlerindeki eksiklikler ve İstanbul'un mevcut konumunun dış etkiler ile değişmesinden kaynaklanmaktadır:

...Şehrimiz vaziyeti iktisadiyesindeki durgunluk ve darlık gittikçe tevessü (yayılma) ve teşeddüt (şiddetlenme) eylemiştir. Bunun sebeplerini tahlil etmek için denilebilir ki: İstanbul bazı mühim ihracat emtiamız için ötedenberi haiz olduğu ticaret ve aktarma merkezliğini gitgide zayı etmektedir. Mesela fındık, yumurta gibi bilhassa karadeniz sahili memleketlerimizin ihracatı doğrudan doğruya müstehlik merkezlere yapılmakta ve İstanbul faaliyeti ticariyesinin bir kısmını zayı eylemektedir. Bunun başlıca sebebi limanımızdaki tahmil ve tahliye ve aktarma husussatının müşkül ve bahalı olmasıdır. Mütareke yıllarında Rusya ve Romanya gibi harbde mahsur kalmış olan memleketlere ait emtianın transit deposu İstanbul olmuş idi. Ve bu transit işleri piyasamızda mühim bir faaliyet temin eylemekte idi. Sulh muahedelerinin akdi üzerine gerek Rusya gerek Romanya Avrupa memleketleri ile berri turuku muvasaalayı teessüs etmişler ve harp senelerindeki stok boşluğunu doldurarak İstanbul'un transit tavassutunda istiğna göstermeğe başlamışlardır.²³⁴

²³² "Kendi kendimizi tenkit: İstanbul transit merkezi olmak lazımdır, hem de en mühim bir transitmerkezi", **Cumhuriyet**, 29 Haziran 1933, s. 1.; Yunus Nadi, "İstanbul yeniden büyük bir transit merkezi olabilir", **Cumhuriyet**, 1 Temmuz 1934, s. 1.

²³³ ** Mahlaslı, "Kendi kendimizi tenkit: Transit depoları?!", **Cumhuriyet**, 30 Haziran 1933, s. 1.

²³⁴ **İstanbul Ticaret Odası 1926-27-28 Faaliyet Raporu**, s. 344.

İhracat teşkilatının olmayışı ve inhisarların faaliyetleri, İstanbul ticareti üzerinde olumsuz etkilere sebep olarak gösterilmektedir. Kredi almanın zorluğu, bankaların bu konuda tedbirli davranması piyasadaki durgunluğu daha da artırmaktadır.²³⁵

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın ülkenin dış ticaretinin gelişebilmesi adına önemli gördüğü kurumlardan biri "Türk Ticareti Hariciye Büro" sudur. Oda yönetimi, her ülkenin dış ticaretinde ticaret istihbaratı ve ticaret propagandasını önemine değinerek, Türkiye'de de böyle bir büronun kurulmasının ihracat açısından olumlu taraflarına değinmektedir. Her ne kadar konsolosluklar ve ticaret temsilcileri ticaret istihbaratı konusunda kayda değer hizmet yapıyorlarsa da konu ile ilgili hazırladıkları raporların, önemi tam olarak anlaşılamamıştır.²³⁶ Ancak tüm girişimlere rağmen İstanbul'da ihracat işlerinin artırılabilmesi için ihracat teşkilatı kurulması önerisi kabul görmemiştir. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın iktisat vekâletine 1927 senesindeki Umumi Odalar Kongresi'ne Türk Ticaret Hariciye Bürosu talimatnamesi gönderilmiş²³⁷ ancak bu konuda meclisten onay çıkmamıştır.

Meclisteki "Harici Ticaret Dairesi Teşkiline Dair Kanun Layihası" görüşmelerinde Emin Bey (Eskişehir) İstanbul'da böyle bir idarenin kurulmasına karşı çıkarak ilgili kuruluşun ekonomiye fayda getirmeyeceği iddiasındadır. Yaptığı konuşmanın iktisadi kaygılardan öte, Ankara'dan uzaklaştıkça İstanbul'da kontrol sağlanamayacağı endişesi taşıması kanımızca önem arz etmektedir;

... Bu adeta İktisat Vekâletinin İstanbul'daki kabiliyet sahiplerine hakkı velâyet vermesi gibidir. Eğer böyle bir kabiliyet varsa o kabiliyetin sahibi iş başına getirilir, tatmin edilir, Devlet te ondan istifade eder. Devletin bir İktisat Vekâleti var ki en mühim olan ticareti hariciye işini kendi üzerinden atmasını ve kendi bunu yapmıyarak hariçten başkası yapsın demeyi, hangi cepheden baktımda muvafık görmedim. Arkadaşlar, arzettiğim gibi biz Cumhuriyet Hükümetini Ankara'da kurduk ve hayatın içindeyiz. Bu kanunun bir faidesi olmadığı gibi böyle teşekküller ile yeniden bir takım şeyler yapmak bizim mesaimizi durduracaktır.... Yani Hükümeti merkeziyeden uzaklaştırılmaması lazım gelir... Beyefendiler, İstanbul Ticaret Odasının Ticaret Vekâleti kadar bütçesi vardır. Bu para İstanbul'dan, ticaret muhitinden çıkmaz. Bütün Anadolu'dan, Anadolu'nun buğdayından, tiftiğinden ve sairesinden çıkar. Bendeniz bununla İstanbul'a karşı

²³⁵ A.e., s. 344.

²³⁶ Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu, s. 92.

²³⁷ İstanbul Ticaret Odası 1926-27-28 Faaliyet Raporu, s. 385.

husumet, çekememezlik izhar etmiyorum..... İstanbul'a bir hakkı velâyet veripte buradaki İktisat Vekâletini topal etmekle olmaz.²³⁸

Ahmet Remzi Bey (Gaziayıntap) ihracat eşyasının himaye ve kanuni hükümlerle teşvik ve müzaheretine muhtaç olduğunu aktarmış olsa da görüşmede kanun layihası encümene geri gönderilmiş ve bir daha bu konuda herhangi bir kanun görüşmesi olmamıştır.²³⁹

3.5.5. Dış Ticaret Hacminin Daralması ve Etkileri

1948 fiyatları ile hesaplanan değerlere göre ithalat hacmi, 1928-1933 yılları arasında %50 oranında daralmış ve 1933'den 1938'e kadar ithalatın yapısı değişmiştir.²⁴⁰ 1930-33 aralığında en çok tüketim malları ithalatı kısılmış, 1933-38 aralığındaki gelişmede en çok ara malları, makina, motorlu taşıt gibi malların ithalatı artmıştır.²⁴¹ Gıda malları, kumaşlar ve diğer tüketim malları toplamının cari ithalat içindeki payı 1924'te %66'dan, 1929'da %51'e düşmüştür. Buna karşılık aynı yıllar itibariyle ara mallarının payı %20'den %26'ya, makineler ve motorlu taşıt araçlarının payı ise %4'ten %9' yükselmiştir. Osmanlı ithalatı değerinde gıda malları, kumaşlar ve giyim eşyaları 1905 yılında %68, 1913'te %66'lık bir paya sahip iken ara malı ve yatırım malları toplamının payı ise %10 ile %15 arasındadır.²⁴² Oysa 1930larda ithalatın hacmindeki genişlemede tüketim mallarından ara ve yatırım mallarına doğru bir gelişme görülmektedir. İthalat hacminin daraldığı 1930-33 aralığında en çok tüketim malları ithalatı kısılmış, 1933-38 aralığında ise en çok ara malları, makine ve motorlu taşıt ithalatı artmıştır. Bu durum 1930larda hızlanan sanayileşmenin dış ticaret üzerindeki etkisini göstermektedir.²⁴³

Dış ticaret hadlerindeki bozulma sebebiyle Türkiye'nin 1927-1928 ortalamasına göre 1933'teki satın alma gücü kaybı %41 bulmuştur.²⁴⁴ Ya da diğer bir ifadeyle 1928 yılında yaptığı ihracat karşılığında yapabileceği ithalatı 1934

²³⁸ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C: XII, İ:71. 28.5.1929, s. 117-118.

²³⁹ A.e.

²⁴⁰ Tezel, "Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri", s. 197.

²⁴¹ A.e., s. 202.

²⁴² Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, s. 141.

²⁴³ A.e., s. 143.

²⁴⁴ Tezel, "Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri" s. 197-198.

yılında gerçekleştirebilmek için yaklaşık olarak 1,5-2 misline yakın daha fazla mal ihraç etmek zorunda kalınmıştır.²⁴⁵

Tablo 3.12: Türkiye'nin Dış Ticareti, Dış Ticaret Mübadele Hadleri, Dış Ticaret Hadleri (1924-1938)

Yıllar	İthalat	İhracat	Dış ticaret açığı	Dış ticaret mübadele haddi İhraç fiyatları/ ithal Fiyatları (1924=100)	Dış Ticaret Hadleri (1927-1928=100)
1924	193.611	158.868	-34.743	100	-
1925	241.619	192.428	-49.191	97.6	-
1926	234.700	186.423	-48.277	72.5	99
1927	211.398	158.421	-52.977	77.3	97
1928	223.532	173.537	-49.995	78.3	103
1929	256.296	155.214	-101.082	74.8	84
1930	147.551	151.454	+3.903	62.4	80
1931	126.275	127.275	+615	62.3	78
1932	85.984	101.301	+15.317	49.8	69
1933	74.675	96.161	+21.486	43.8	61
1934	86.790	92.149	+5.359	45.5	65
1935	88.823	95.861	+7.038	51.8	72
1936	92.531	117.733	+25.202	60.5	81
1937	114.379	137.983	+23.604	58.0	78
1938	149.837	144.946	-4.891	59.0	61

Kaynak: Gülten Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938**, İstanbul, İstanbul Yüksek İktisat Ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, 1977, s. 239.;Ticaret hadleri için bkznz. Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923- 1950)**, Ed. Ozan Kızıler, İstanbul, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2015, s. 198.

Devlet Demiryolları İdaresi İhsaiyat Müdürü Ferit Bey'den alınan bilgiye göre 1930 senesinden beri gerek yolcu gerek eşya nakliyatı gerek yolcu gelirleri azalmıştır. Örneğin, Haydarpaşa'nın 1929-30 senesinde Anadolu'ya sevk ettiği eşya miktarı 117 bin ton iken 1930-31 senesinde 97 bine düşmüştür. Anadolu'dan Haydarpaşa'ya gelen mal miktarı da zahire çıkarıldığı taktirde 29-30 senesinde 68

²⁴⁵ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi Yayını, 1982, s. 35.

bin den 30-31 senesine 59 bine düşmektedir. Hububatın dışında bütün ihraç ve istihlak mallarında genel bir azalış görülmektedir.²⁴⁶

1930’larda dış ticaret hadlerinde görülen değişimler (bkz. Tablo 3.12), Türkiye’nin iç ticaret hadlerinin de büyük ölçüde tarımın aleyhine dönmesine yol açmış, tarımdan tarım dışı kesimlere reel gelir aktarılması ile sonuçlanmıştır. Gelir aktarımından yararlanan kesimler Türkiye’ye tarım ürünleri ve hammaddeler karşılığında mamul maddeler satan metropol ekonomileri, ticari kârlarını artırabilen Türkiye’deki tüccarlar, önemli ölçüde kırsal kesim konusu olan malları üretimini yaygınlaştıran devlet sanayi ve benzer malları üreten özel sanayi olmuştur.²⁴⁷

Tablo 3.13: Paranın Dolanım Hızı ve Genel Fiyat Seviyesi (1924-1938)

Yıllar	Paranın dolanım hızı	Genel fiyat seviyesi zincirleme endeks (1924=100)
1924	5.85	100
1925	6.37	100,1
1926	6.48	98.7
1927	6.65	94.3
1928	6.28	97.3
1929	6.50	95.4
1930	4.81	71.3
1931	4.20	81.8
1932	4.26	80.8
1933	3.89	83.0
1934	4.06	98.1
1935	4.47	103.2
1936	4.43	104.9
1937	4.52	98.0
1938	4.13	89.0

Kaynak: Gülten Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938**, İstanbul, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, 1977, s. 243.

²⁴⁶ “İktisat hayatımızdaki durgunluk”, **Son Posta**, 19 Mart 1932, s. 4.

²⁴⁷ Tezel, “Türkiye’nin Dış İktisadi İlişkileri”, s. 199.

İş hayatının durgunlaşmasındaki temel göstergelerden biri 1929-34 aralığında, paranın dolanım hızının yavaşlamış olmasıdır (bkz. Tablo 3.13). Ticari hayat durgunlaşırken, birim değeri artan para ile ödeme yapma zorunluluğu, düşen mal fiyatlarıyla birlikte borç yükünü ağırlaştıran bir etkide bulunmuştur.²⁴⁸ İş Bankası Genel Müdürü Celal Bey'e göre ise iflasların sebebi teknik bilgiden ayrılmanın bir sonucudur. Teknikten ayrılmayan kişiler iflas etmemekte, piyasada işler yolunda gitmektedir.²⁴⁹ Milliyet'te yazılarında Falih Rıfkı'ya göre de ülke ekonomisinin gidişatında herhangi bir sorun yoktur. Hür Adam Gazetesi paranın 1923'ten beri kıymetinin %30 kaybettiğini hatırlatarak Falih Rıfkı'nın yazısı üzerinden Halk Fırkası'nı eleştirmektedir;

...Yalnız bir noktada hakkı var galiba: H. F..sı haricinde memleketin ve Cumhuriyet'in dayanacağı bir teşekkül, bir iskelet yoktur. Sakın bu marifetlerle öğünmeğe kalkmasınlar, çünkü Cumhuriyet ve inkılâbı tek ayaklı bir iskemleye ismarlamış oluyolar. Bunula öğünmek değil, bu halden sıkılmak lâzımdır.²⁵⁰

Dış ticaret hacminin giderek daraldığı bir dönemde İktisat Vekili Celal Bayar izlenecek politikayı “malımızı alanın malını almaktır” şeklinde özetlemektedir. Takip edilen ekonomik şartlar mevzusunda ilk devrede Türkiye'ye sokulan bütün malların tahdide tabii olduğunu ifade eden Celal Bayar, 700 bin liralık ithalatın 500 bin liraya indirildiği diğer taraftan klering veya tediyat ile diğer memleketlerdeki anlaşmalarla ithal imkânı genişletilmeye çalışılmakta olduğu bilgisini aktarmaktadır. 1934 yılında ithalat bu şekilde %16 oranında artmıştır. Çiftçi ve tüccarın üzerine düşen milli vazifeleri açıklayan Celal Bayar'a göre müstahsil malını daima en ucuza üretmeye çalışmalı, ihracatçı müstahsilin emeğini karşılayacak fiyatı vermeli ve son olarak ithalatçı da malını almak istemeyen memlekettten mal almamalıdır.²⁵¹

²⁴⁸ Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...”, s. 249.

²⁴⁹ “İş Bankası umumi müdürü anlatıyor”, **Son Posta**, 27 Mart 1932, s. 1.

²⁵⁰ “Zorlayan Kim?”, **Hür Adam**, 22 Kanunievvel 1930, s. 1.

²⁵¹ “Politikamız malımızı alanın malını almaktır”, **Cumhuriyet**, 20 Şubat 1935, s. 1.

3.5.6. Takas-Kontenjan Usulünün Ticaret Üzerindeki Etkileri

Türk lirasının yabancı paralar karşısında değer kaybının 1929 yılında artması ve yaşanan para buhranının Dünya buhranının etkileri ile birleşmesi sonucu Cumhuriyet idaresi; ticaret açığını kapamak için ithalatı kısıtlayıcı önlemler almış ve Türkiye ikili anlaşmalarla sürdürülen güdümlü bir ticaret rejimine girmiştir.²⁵² Ülkenin ithalatını kısırarak dış ödemeler dengesi açığını kapatmak için 1929, 1930 ve 1931 yıllarında kabul edilen 1567, 1705 ve 1873 sayılı yasalar ile hükümet ithalatı miktar olarak denetlemek konusunda önlemler almıştır.²⁵³ 1930lu yıllarında başına uygulamaya konan kontenjan ve takas usulü İstanbul'un ticari ve sanayi yapısına oldukça zarar vermiştir. İstanbul'daki iktisadi aktörlerin her türlü olumsuzluğuna ve belirsizliğe rağmen işlerini yürütmeğe çabaladıklarını hatta bunun için değişik yöntemlere başvurduğunu söylemek mümkündür.

1931'de 22/7/1931 tarih 1873 sayılı kanunla Türkiye'de ithal kontenjanları uygulanmağa başlamıştır. Tüketim kısıtlamasının yarattığı ithalat kısıtlamasına döviz kontrolü ve miktar kısıtlamaları da eklenince Türkiye 1930'dan itibaren dış ticaret fazlası vermeğe başlamıştır.²⁵⁴

Kontenjan usulünün uygulanması, ticari faaliyetlerin karışık bir hal almasına sebep olmuştur. Art arda çıkarılan kontenjan kararnameleri²⁵⁵ ithalatçı, ihracatçı, olmak üzere her türden ticari faaliyet yürüten kesimi etkilemiş, ticari faaliyetlerin sürdürülememesine sebep olmuştur. Piyasada daha serbest olunan dönemlerde ithalatçı, yabancı tüccarlardan istediği krediyi bulup otuz bin sermayeli bir işte yüzbinler kazanabilmektedir. Ancak kontenjan usulünün uygulanmaya başlaması ile tüccarın kredi alabilmesi güçleşmiş, vadesi gelen borçlarını ödeyemez olmuştur.²⁵⁶

²⁵² Tezel, "Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri" s. 208.

²⁵³ Tekeli ve İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s. 20.

²⁵⁴ Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...", s. 246.

²⁵⁵ 16 Teşrinisani 1331, 11940 numaralı ilk kontenjan kararnamesi çıkarılmış olup, 22 Mayıs 1332, 1288 numaralı kararname ile takas usulü getirilmiştir. 2 Ağustos 1332, 13213 numaralı kararname ile takas esası tevsi edilmiş, 26 Eylül 1332, 13344 numaralı kararname ile tekrar yenisi çıkarılmış eskiler tadil edilmiştir. 1 Mart 1333, 13587 numaralı kararname ile bazı tadilatlar yapılmış, 2 Ağustos 1333, 14859 numarası ile takas muamelesi ilga edilmiştir.

²⁵⁶ "Takas komisyonu üç esas üzerinde duruyor", **Son Posta**, 11 Mart 1332, s. 1.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası raporuna göre, ülkelerle yapılan ticaret anlaşmalarının birçok eksikleri bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi ithalat yapılacak ülkeden alınacak malın doğru tespit edilememesidir. Bu sebeple anlaşma yapılan ülkeye ihtiyacı olmayan bir mal gönderilememekte ancak anlaşma gereğince ilgili ülkeden mal ithal edilmek zorunluluğu bulunmaktadır.²⁵⁷

Eskiden komisyoncu veya tüccar, tüketiciyle aracılık konumunu paylaşırken yeni uygulanan usullere göre aracılık ilişkileri zarar görmekte, ticaret; tröst ya da kartel oluşturabilen kesimlerin eline geçmektedir. Ancak bu kişiler de iş yapamadıklarından piyasada devlet daha çok müdahale eder vaziyete gelmektedir. Tüccar bu dönemde daha az sermayeli iş görebilecek krediyi bulamamakta, dışarıdan mal getiremediği gibi mal da satamamaktadır.²⁵⁸ Kredi çekebilen kişilerin ödedikleri faizler de Avrupa piyasalarına nazaran daha yüksektir. İthal edilen malın bedeli için bankadan alınan paralara %12.5 faiz veren tüccar, malın çekilmesinden sonra dövizini kapatmak istediğinde de %12.5 faiz vermektedir. Oysa Avrupa piyasasında faiz oranı %6 civarındadır.²⁵⁹

Kontenjan listelerinin geç yayınlanması tüccara ait malların gümrüklerde beklemesine sebep olmaktadır. Gerek vergilerin artması gerek mallarını piyasaya çekememeleri tüccarların bu dönemdeki şikayetlerinin temelini oluşturmaktadır.²⁶⁰ Kontenjan kararlarının sıklıkla değişmesi de bir başka sıkıntıyı beraberinde getirmektedir. Bir önceki listede olan bir mal bir sonraki kararnamede kaldırılabilir. İthalatı durdurulan bir mal ise bir sonraki kararnamelerde serbest bırakılabilir. Piyasada karışıklığa sebep olan bu durum, tüccarı oldukça belirsiz bir duruma düşürmektedir.²⁶¹

Tüccarın malını gümrükten çekebilmesinin bir koşulu da mal bedelinin peşin olarak devlet bankasına yatırılma kararının alınmasıdır. Malını taksitle alan tacirler için, kararnamedeki bu koşul, kredi sıkıntısı çeken tüccarı daha da zor durumda bırakmıştır. Kararnameden önce malın bedelini peşin olarak ödeyen tüccar

²⁵⁷ “Mühim bir iktisadi vesika”, **Hür Adam**, 15 Kanunievvel 1930, s. 1.

²⁵⁸ “Ticaret niçin azalıyor”, **Son Posta**, 26 Mayıs 1932, s. 3.

²⁵⁹ “Yüzde 25!”, **Son Posta**, 22 Ekim 1932, s. 2.

²⁶⁰ “İster inan ister inanma”, **Son Posta**, 23 Mayıs 1932, s. 3.

²⁶¹ “Kâğıt ve demir gelmiyor!”, **Cumhuriyet**, 6 Mart 1933, s. 4.

da, kararnameye uymak zorunda ve malın bedelini bir defa da devlet bankasına yatırmak zorunda bırakılmaktadır.²⁶²

Kontenjan kararnameleri, piyasada tereddüte sebep olmakta gerek fabrikacılar gerekse tüccarlar *bedbinliğe* kapılmaktadırlar.²⁶³ Gümrük Başmüdüğü Seyfi Bey kontenjan kararnamelerinin karışıklığıyla ilgili beyanatında kanunları bilmeyen tüccarın zor durumda kalmasının normal olduğunu ifade etmektedir. Seyfi Bey'e göre tüccar işlerini sıkıntısız yürütmek istiyorsa tıpkı bir avukat gibi davranarak kanunları takip etmeli, kararnameleri ellerinin altında bulundurmalıdır.²⁶⁴

Tüccar kadar fabrikacılar da kontenjan usulünden olumsuz etkilenmektedir. Getirilen hammaddelerin kontenjan usulüne tabi olup sınırlı tutar ve miktarda olmasıyla birlikte usuldeki aksaklıklar, üretimin azalması sonucunu beraberinde getirmektedir. 50 bin işçinin işsiz kalma tehlikesi karşısında olduğunu söyleyen sanayiciler karşılaştıkları bu olumsuz durumu İktisat Vekâletine bildirerek çare aramaktadırlar.²⁶⁵ Aynı zamanda makinelerin ve iptidai malların gümrüksüz girmesini kabul eden Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda düzenlemeler yapılmış, bu iki muafiyet sanayiciler için ortadan kalkmıştır. Eski düzenleme bu muafiyetleri 25 yıl süre ile vermiş olmasına rağmen süre dolmadan muafiyetlerin ilga edilmesi, sanayicilerin sermayelerini ve faaliyetlerini olumsuz etkilemiştir.²⁶⁶

Kontenjan usulünün oldukça prensipli bir şekilde uygulandığını söylemek mümkündür. Kırtasiyecilik olarak tanımlanan birtakım uygulamaların varlığı, ilgili dönemde ithalatın ne derece sıkı tutulduğunu da göstermektedir. Örneğin kontenjan listesi dahilinde ülkeye bir miktar kilit girmesine izin verilmiş ancak gümrük idaresi kilitlerin anahtarları da barındırmasından dolayı kilitlerin çıkmasına izin vermemiştir.²⁶⁷ Halit Bey isimli bir ressamın yurtdışında sergilediği tablolar, kontenjan listesinde olmadığından dolayı ülkeye girişine izin verilmemiştir.²⁶⁸ Bir başka örnek ise Leh kâğıt fabrikasının tütün inhisarı sigara kâğıdı ihalesine

²⁶² “Gümrük idaresinde beklenilmeyen bir mesele çıktı”, **Son Posta**, 4 Eylül 1932, s. 1.

²⁶³ “Piyasadaki Bedbinlik kökünden izale edilecek”, **Son Posta**, 6 Eylül 1932, s. 1.

²⁶⁴ “Bize kabahat bulanlara hayret ediyoruz”, **Son Posta**, 16 Eylül 1932, s. 1, s. 11.

²⁶⁵ “Fabrikacılar müşkül vaziyette kaldıklarını ileri sürdüler”, **Son Posta**, 24 Ağustos 1932, s. 3.

²⁶⁶ “Fabrikaların hükümetten istedikleri şey anlaşıldı!”, **Son Posta**, 8 Eylül 1932, s. 1, s. 14.

²⁶⁷ “İster inan ister inanma”, **Son Posta**, 20 Mart 1932, s. 3.

²⁶⁸ “İster inan ister inanma”, **Son Posta**, 27 Eylül 1932, s. 3.

katılmak istemesiyle oluşan durumdur. Satacağı sigara kağıdı karşılığında, mamul sigara almayı teklif eden fabrika numune olarak gönderdiği sigara kağıtları kontenjan listesinde olmadığından dolayı gümrükten çekilememiş ve 2.5 milyon liralık teklif iptal edilmiştir.²⁶⁹ İstanbul'a gelen turistlerin bavulları kontenjan listesinde olduğu için geçmesinde bir sıkıntı yaşanmamış, ancak bavulun içindekiler listede olmadığından, bavulları gümrüğe bırakmak zorunda kalmışlardır.²⁷⁰ Yine bir diğer örnek kaçak yollarla Bulgaristan'a satılan tarihi evrakların, konunun başında gündeme gelmesinden sonra ülkeye çuvalar halinde geri getirilmesinde yaşanmıştır.²⁷¹ Mart ayında getirilen bu tarihi evraklar, Temmuz ayına kadar kontenjan listelerinde olmaması sebebiyle gümrükte bekletilmiştir.²⁷² Ayrıca Kontenjan usulündeki takas muamelelerinin ya da formalitelerinin karışık ve uzun olması bazen alıcıyı dahi mal almaktan vazgeçirmektedir.²⁷³

Kontenjan usulünde mal getiren tüccar/ithalatçı, aynı derecede mal çıkarmak, göndermek mecburiyeti bulunmaktadır. Yani ilgili usule göre ithalatçı aynı zamanda ihracatçı olmak durumunda kalmış, fakat bu durum piyasada işlerin karmaşık bir hal alması ile sonuçlanmıştır. İthalatçı hangi ülkeye hangi malı satacağını bilmemektedir.²⁷⁴ Takas ve kontenjan usulleri faaliyetlerde aksamaya ve azalmaya sebep olurken tüccar bulduğu yöntemlerle faaliyetlerini sürdürmeğe çabalamaktadır. Takas usulünün kabulünden sonra ihraç edecekleri eşyayı ithal edilecek eşya ile mübadele mecburiyeti, ihracat tacirlerini yeni bir vesika sistemi icadına sevk etmiştir. İthalatçılar memlekete mal getirebilmek için ihracatçılardan yüksek fiyatla vesika almağa mecbur kalmışlardır.²⁷⁵ İhracatçı için dışarıdan mal getirmek gibi bir zorunluluk bulunmamaktadır. Ancak ithalat yapan firmanın, dışarıya mal ihraç etmek gibi bir mecburiyeti bulunmaktadır. Bu zorunluluk

²⁶⁹ “İster inan ister inanma”, **Son Posta**, 11 Teşrinievvel 1932, s. 3.

²⁷⁰ “İster inan ister inanma”, **Son Posta**, 6 Teşrinievvel 1932, s. 3.

²⁷¹ “Tarihi evrak sefaretimize iade edildi”, **Son Posta**, 11 Mart 1932, s. 3.; “Tarihi evrak”, **Cumhuriyet**, 22 Haziran 1934, s. 3.; “Bulgarlara satılan evrak”, **Son Posta**, 4 Mart 1932, s. 3.

²⁷² “Tarihi evrak nihayet müzeye teslim edildi”, **Son Posta**, 11 Temmuz 1932, s. 10.; “Kırtasiyecilikten vazgeçmeliyiz”, **Son Posta**, 15 Mayıs 1932, s. 2.

²⁷³ “İhracat tacirleri ne istiyorlar?”, **Cumhuriyet**, 21 Haziran 1934, s. 2.

²⁷⁴ “Takas meselesi, mühim bir meseledir”, **Son Posta**, 22 Mart 1932, s. 2.

²⁷⁵ “Memleketin iktisadiyetile oynuyorlar”, **Son Posta**, 25 Ağustos 1932, s. 3.

karşısında ithalatçı firma, malını ihraç eden firmadan izin belgesi/ vesika²⁷⁶ almaktadır. Kanun bu vesika/ izin belgesinin satışını yasakladığı için ihracatçı, ithalatçı firmanın malını bir bedel karşılığında kendisi getirerek piyasaya sunmaktadır. Bu şekilde faaliyetlerini yürütenlerin sayısı bilinmemekle birlikte, piyasada ödenen vesikaların %30-35 bedelle satıldıkları yönünde bilgiler mevcuttur. Bu durumda zararlı çıkan bir kesimde köylü olmaktadır. İhracatçı firma, ithalatçı firmadan vesika bedeli aldığı için dış piyasada malını daha ucuza satmakta bir zarar görmemekte ancak köylüden malını olabildiğince ucuza almaya çalışmaktadır. Örneğin fındığın uluslararası fiyatı 56 kuruş iken önce 46'ya sonra 42'ye ve daha sonra da 33 kuruşa düşmüştür. Senelik 300 bin çuval fındık ihracatı üzerinden yapılan hesaplama da 3 milyon lira zarar çıkmaktadır. Diğer zarar gören kesimler ise ithalatçı ve tüketici olmaktadır. Malını getirmek için vesika bedeli ödeyen ithalatçı, getirdiği malların fiyatlarını artırmakta ve tüketici ilgili malları daha yüksek fiyattan almak zorunda kalmaktadır.²⁷⁷ Eylül 1932'de basında bu konuda uyarılara yer verilmektedir:

...Son kontenjan kararnamesinin sonucu olarak gerek sanayiciler gerek tüccarlar zarar görmeye başlamışlar. Bu kararname yüzünden İstanbul'da gerek Anadolu'da, iptidai maddesini hariçten getiren birçok fabrikaların kapılarını kapamak mecburiyetinde kalacakları hatta bir kısmının üretimini sınırlandırdığı bildirilmekte. İthalatı sınırlamak ve ihracatı teşvik amacıyla alınan tedbirler de iç piyasada fiyatların artmasına ve ihracatın istenildiği gibi yapılamamasına sebep olmuştur.²⁷⁸

İthalatçı ve ihracatçı arasında kontenjan usulünün aksaklıklarına karşı bulunan ancak diğer sorunların yaşanmasına sebep olan vesika ticareti Eylül 1932'de vekiller heyeti "İhracatı tespit komisyonu"nu tarafından kaldırılmıştır. Komisyon aynı zamanda kontenjan listesinin değiştirilmesini de gündeme almaktadır.²⁷⁹

²⁷⁶ İhracat tacirleri, ihraç edecekleri mallar için "ihracatı tespit komisyonu"na müracaat ederek, ne kadar mal ihraç edeceklerine dair bir vesika almaktadırlar; "Kararlar verildi: vekiller heyeti vesika ticaretini ilga etti", **Son Posta**, 19 Eylül 1932, s. 1.

²⁷⁷ "Piyasadaki bedbinlik kökünden izale edilecek", **Son Posta**, 6 Eylül 1932, s. 1.

²⁷⁸ "Planlı iktisat siyasetine doğru", **Son Posta**, 9 Eylül 1932, s. 3.

²⁷⁹ "Kararlar verildi: Vekiller Heyeti vesika ticaretini ilga etti", **Son Posta**, 19 Eylül 1932, s. 1.

Tüccar faaliyetlerini aksatmadan yürütebilmek ve kontenjan usulüne takılmamak için değişik çözümler bulmaya çalışmaktadır. Örneğin bunlardan biri; çorap, eldiven gibi kutular halinde gelebilen malların posta yoluyla getirilip satılmasıdır.²⁸⁰ Kontenjan kararlarından sonra paket posta işlemlerinin artmış olmasından şüphelenilip, konu ile ilgili şikâyetler incelendikten sonra durum anlaşılmıştır. Bunun üzerine posta paket kabulü birkaç aylığına durdurulmuştur.²⁸¹

Kontenjan kararlarının verilmesi kadar kaldırılması da aniden olmuştur. 14859 numaralı kararname ile takas usulünün 20 Ağustos tarihine kadar ilga edilmesi, piyasada tekrar bir hoşnutsuzluğa sebep olur. Primleri verilmiş ve ithalatı yapılmak üzere ihracatçılardan alınan 2.5 milyon lira değerindeki ihracat vesikasının tedavülde kalmış olması hem ihracatçıyı hem de ithalatçıyı tereddüte sevketmiştir. İktisat Vekili Celal Bey ise bu kararla piyasada derin bir itimat ve huzur olduğu düşüncesindedir. İhracat mevsiminin başladığı bir sırada aniden alınan bu karar, köylünün eline daha fazla para geçebileceği umut edilerek alınmışa benzemektedir.²⁸² 1933 senesinde İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın kontenjan usulüne dair raporuna karşılık olarak İktisat Vekili Celal Bey, kontenjan ve takas usulünün ülkenin iktisadi bünyesinde normal hadiseler olmadığını beyan etmekte ancak alınabilecek önlemler bakımından bu usulün zorunluluğu konusunda ısrar etmektedir. Tüketicinin daha fazla etkilendiğini belirten Celal Bey'e göre ilgili dönemde daha fazla ihracat yapmak için bu usul oldukça gereklidir.²⁸³

3.5.7. Vergilerin Ticari Faaliyetlere Etkisi

1926 yılında pek çok yeni vergi yürürlüğe girmiş, var olanın oranı veya kapsamı artırılmıştır. Vergi politikası sonucunda devletin geliri ve dolayısıyla yatırımların GSMH'ya oranı artmıştır. Özellikle demiryolu harcamaları gibi kamu yatırımlarında büyük sıçramalar yaşanmıştır.²⁸⁴ Ankara'nın imarına yapılan yatırımlar da bu dönemde büyük bir yekûn tutmaktadır. Şöyle ki Ankara

²⁸⁰ “Çorapçılar”, **Son Posta**, 22 Temmuz 1932, s. 1.

²⁸¹ “Küçük paketlerle yapılan ithalat”, **Cumhuriyet**, 30 Mayıs 1933, s. 2.

²⁸² “Yeni kararnamenin faydaları”, **Cumhuriyet**, 21 Eylül 1933, s. 1.

²⁸³ Ali Rıza Seyfi, “Türkiyede 1933 İktisat Senesi Mühim Hâdiseleri”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, 1934 Kanunisani, C: L, no:1, Sene 50, s. 17.

²⁸⁴ Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...”, s. 242.

Şehrameneti'nin kişi başına yaptığı harcama miktarı, Türkiye belediyelerinin kişi başına yaptığı harcama düzeyinin 28 katıdır.²⁸⁵

1924'de cari fiyatlarla bütçe gelirinin Gayrisafi Milli Hasıla'daki payı %9'dan 1927-28 de %13'e, 1934 te %20'ye yükselmiştir. Kişi başına vergi yükü ciddi oranda artmış, ancak vergi yükünün hafifletilmesi bir yana 1931 ve sonrasında serbest meslek, ticari sınai kazanç ve bina sahiplerinden Buhran ve Muvazene gibi ek vergiler alınmaya başlanmıştır. Vergilerin önemli bir kısmının, düşen fiyatlar ve gelirlerden bağımsız olma özelliği, vergi yükünü ağırlaştıran etkiler yaratmıştır.²⁸⁶ Örneğin, amacı demiryolu yapımının finansmanı olan Yol Vergisi, gelirdeki azalıştan bağımsız olarak yük getirmektedir. 1930'lu yıllarda (1932-34) 1932'deki kötü ürün yılının da eklenmesiyle, bu vergiyi ödemeyip bedeni yükümlülüğünü yerine getirerek yol yapımında çalışanların sayısı 700 bin kişiyi bulmaktadır.²⁸⁷ Oysa 1935 tarihli Cumhuriyet'te yer alan habere göre Milli Hükümet vergilerin tahsilâtında halka azami kolaylık çareleri aramış ve ülke imarına verilen bu vergiler halka ağır gelmemiştir:

... Fakat ana yurdun istiklaline, muhafazasına ve imarına verilmekte olan bu paralar millete giran (ağır) gelmedi. Devlet gelirlerinin mühim bir kısmını temin eden inhisarlar da daha verimli seviyeye çıkarıldı.²⁸⁸

Hükümetin koymuş olduğu yeni vergilerle birlikte mevcut olanların oranlarının artırılması piyasada birçok ticarethanenin kapanmasına sebep olmuştur.²⁸⁹ Vergilerin artması bir yandan mal fiyatlarını etkilerken diğer yandan üretimi azaltıcı etkide bulunmuş sonuç itibarıyla tüccarın faaliyetlerini olumsuz

²⁸⁵ İmga, **a.g.e.**, s. 78.

²⁸⁶ Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...", s. 252.

²⁸⁷ **A.e.**

²⁸⁸ Feridun Osman, "On senelik icraat bilançosu", **Cumhuriyet**, 4 Mart 1935, s. 11.

²⁸⁹ 1 Mayıs 1926, Umumi İstihlak Vergisi ve 20 Mayıs 1927 Muamele Vergisi konmuş olup 2 Ağustos 1931 ve 31 Mayıs 1932'de oranları artırılmıştır. 27 Şubat 1926'da 755 numaralı Kanun ile Kazanç Vergisi, 30 Kasım 1931'de 1890 numaralı İktisadi Buhran Vergisi, 27 Haziran 1931, 1833 sayılı Arazi Vergisi, 4 Temmuz 1931'de 1837 sayılı Bina Vergisi, 6 Temmuz 1931'de Hayvanlar Vergisi, 21 Temmuz 1931'de 1860 sayılı Muamele Vergisi, 26 Mayıs 1932'de, 1980 sayılı Muvazene Vergileri bu konuda verilebilecek örneklerdir. Memleket içinde yapılan şekeri iç tüketim vergisine bağlayan 1994, muamele vergisinin bazı oranlarını artıran 1995, yeni gelir kaynakları ile iktisadi buhran vergisi kanunu değiştiren 1996 sayılı kanunları da eklemek gerekir.

etkilenmiştir. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Raporu'ndan aktarılan bilgilere göre “bilhassa son senelerde vergi sıkleti, şehir ve kasabalar ahalisine daha fazla yüklenmiş bulunmaktadır”.²⁹⁰ Ülkeye milyarlar getiren tiftik ticareti örneğinde olduğu gibi artan vergiler ile birlikte bu ticaret dalı yok olma tehlikesine girmiştir. En azından tüccarın hükümetten beklentisi keçiler üzerinden alınan vergilerin kaldırılmasıdır.²⁹¹

Vergilerin devlete gelir temini dışında bir başka rolü de ithalatı azaltıcı etkide bulunmasıdır. Dönemin Maliye Vekili Saraçoğlu Şükrü Bey 25 Eylül 1930 tarihinde meclisteki konuşmasında; Muamele Vergisi'nin devlete irat temin etmesinin yanında memleketin ithalat imkânını azaltan bir mali tedbir olduğunu açıklamaktadır.²⁹² Hür Adam Gazetesi 6 Kanunievvel 1930 tarihinde “Halkçıları Ne Kurtarabilir?” baş makalesinde Halk Fırkasının olumsuz gidişatı devam ettirme çabası eleştirilmektedir:

...Halk fırkasının, halk nezninde kayıp ettiği nüfuz ve kuvvetini tekrar kazanmak için, bütün resmi teşkilâtile ve tekmil matbuatile hararetli bir faaliyet içinde olduğundan bahsettik ve dedik ki: Halkçılar muvaffak olamayacaklardır. Çünkü memleketi düşürdükleri iktisadi ve içtimai zaa'fı bir kaç sene içinde gidermeğe maddaten imkân yoktur. Olsa bile kendileri Hükümet idaresinde bütün kabiliyeti ve hünerlerini sarfettiler. Yeni bir marifet göstermeleri muhaldir. Bu noktai nazarımızı genişletirsek, hakikaten H.F. sı hükümetinin üstünde yürüdüğü bataklık zeminin farkına varamamakla sonuna kadar ısrar ve taannüt gösterdiğini hayretle görürüz. 924'den başlayan yanlış adımları, iktisadi gidişin çıkmaza giriyor olduğunu kırdı köyde, kasabada şehirde her kes tedricen artan bir kuvvetle hissettiği halde halkçılar anlaşılabilir bir nikbinlikle o yolda yürümeğe devam ettiler. O kadar ki bütçenin mütevazın vergilerin yolunda olduğunu, memlekette her işte inkışafa gidildiğini teminkârane söylemekte mahzur bulmuyorlardı. Meselâ daha geçen sene maliye vekili dairei intihabiyesi İzmirde mali ve iktisadi vaziyetimizin sitayışkârane teşrihatını mutazammın nutuklar verilebilecek bir kanaati kalbiye sahibi bulunuyordu. Sonra vergilerin katiyen ağır olmadığı yolunda gazetelere uzun boylu izahattan çekinmiyordu... acaba bilmiyorlarmı idi ki bunları işidenler ve okuyanlar gülüyorlardı ve yakında kafamızı duvara vuracağımız kulaktan kulağa fısıldanıyordu?.. Nehayet buda geldi çıktı.²⁹³

²⁹⁰ İstanbul Ticaret Odası 1926-27-28 Faaliyet Raporu, s. 345.

²⁹¹ “Tiftik Ticaretimiz”, *Son Posta*, 10 Şubat 1932, s. 6.

²⁹² T.B.M.M Zabıt Ceridesi, C: XXI, İ:82, 25.9.1930, s. 10.

²⁹³ “Halkçılar ne kurtarabilir?”, *Hür Adam*, 6 Kanunievvel 1930, s. 1.

Yıllar itibariyle tahakkukun tahsilâta oranı 1936 yılına kadar düşme eğilimi göstermiş, bu oran Tablo 3.14’de görüleceği üzere Kazanç Vergisi’nde daha fazla hissedilmiştir. 1926 yılında kazanç vergisinin tahakkukun tahsilâta oranı %87 iken, 1935’e gelindiğinde %39.3’e düşmüş, diğer vergilerden Arazi ve Hayvanlar Vergisi’nde de tahakkukun tahsilâta oranları 1926-1935 aralığında sürekli azalmıştır.

Tablo 3.14: Devlet Geliri: Tahakkuk ve Tahsilât (1926-1937)

Yıllar	Gelir (Milyon TL.)			Arazi vergisinde tahakkuka tahsilât oranı	Hayvanlar vergisinde tahakkuka tahsilât oranı	Kazanç vergisinde tahakkuka tahsilât oranı
	Tahakkuk	Tahsilât	%	%	%	%
1926	240.4	180.4	75.0	55.5	92.2	87.4
1927	266.6	202.2	75.8	48.5	90.9	81.9
1928	296.5	222.0	74.8	41.6	88.7	78.4
1929	308.8	224.1	72.5	36.0	85.4	70.4
1930	319.4	216.5	67.8	28.0	80.7	60.9
1931	296.9	185.9	62.6	22.4	75.9	55.3
1932	341.0	214.3	62.8	19.0	68.9	46.5
1933	340.6	198.3	58.2	17.4	65.9	44.4
1934	380.8	241.0	63.2	18.6	63.9	42.6
1935	411.3	261.0	63.5	17.5	65.0	39.3
1936	384.9	281.9	73.2	-	67.7	44.6
1937	429.5	327.9	76.4	-	71.4	46.5

Kaynak: Gülten Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler, Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938, İstanbul, İstanbul Yüksek İktisat Ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, 1977, s. 235.

1932 yılında bütçenin toplam geliri 149 milyon lira iken giderler 193 milyon olarak hesaplanmıştır. Meydana gelen açığın kapatılması için başvurulmuş ilk önlemler birtakım vergilerin artırılması biçiminde olmaktadır. Örneğin; yerli fabrikaların vergisiz getirdikleri bir kısım mala yeni vergi konulurken, Gümrük Muamele Vergisi, Bina Vergileri, nakil vasıtalarının vergileri artırılmış, dahilde

üretilen şekere ilave vergi konulmuş, ayrıca Muvazene Vergisi düzenlenerek, Buhran ve Kazanç vergilerine eklenmiştir.²⁹⁴

1934'te Cumhuriyet Gazetesi İstanbul'da birçok yazıhane ve mağazaların vergiler yüzünden kapandığını şu cümleler ile dile getirmektedir;

...Piyasada yazıhane ve mağazalar azalıyor. Buna yeni kazanç kanunun sebep olduğu iddialarını maliye tekzip etmektedir.... İstanbul'un en işlek caddelerinde ve birçok yazıhane ve ticarethaneleri ihtiva eden binalarda dükkân, mağaza ve yazıhanelerin birer, birer kapandığı görülmektedir. Bu terki ticaret ve tatili faaliyetin sebepleri arasında... Yeni kazanç kanununu tatbik şekliden tevellüt eden mahzurlardan ileri geldiğini söylemektedirler. ... İradi gayrisafienin 6 misli üzerinden vergi alınmakta. Örneğin iradi gayrisafisi 100 lira olan bir avukat, serbest meslek erbabı ya da mühendis yazıhanesi 600 lira kazanç vergisi vermek ve bunun yüzde yirmisi olarak da buhran ve muvazene vergisi vermek durumunda kalmaktadır. Toplam 720 lira vergiye tabi tutulmaktadır.²⁹⁵

İstanbul Tahakkuk Müdürü Talat Bey ise vergilerin yüksek olmadığını, tüccarın vergi vermeye alışık olmadığından, vergilerin tüccara yüksek geldiğini ifade etmektedir.²⁹⁶

Tablo 3.15 incelendiğinde 1927-1935 aralığında Devlet bütçesini oluşturan en önemli vergilerin servet ve irat üzerinden alınan vergiler ile gümrük vergilerinin oluşturduğu görülmektedir. Ayrıca tüketim üzerinden alınan İstihlak vergilerinin 1927-28'de binde 6 olan payı 1930larla birlikte artmakta 1934-35'e gelindiğinde %14 seviyelerine ulaşmaktadır.

Mensucat sanayi muamele vergisi yükü altında tahammül edilmeyecek surette ezilmektedir. Mensucat ile ilgili Feshane, Hereke, Karamürsel ve Süreyya Paşa fabrikalarının temettüleri ile vermiş oldukları resimler karşılaştırıldığında temettülerinden daha fazla vergi verdikleri anlaşılmaktadır. Teşviki Sanayi Kanunu'nun 7. Maddesi gereği kazanç vergisinden muaf olan bu fabrikalar muamele vergisi altında ezilmektedir. Diğer fabrikaların ise sermayesi bu vergiler ile erimektedir.²⁹⁷ Örneğin Feshane'nin 1929 senesi temettü 82.000 lira iken, vermiş olduğu resim 91.000 olup, nispeti %110'dur. Süreyya Paşa Fabrikası 1929

²⁹⁴ "Aylık alan herkesten yüzde on kesilecek", **Son Posta**, 10 Nisan 1932, s. 1, s. 3.

²⁹⁵ "Tatili faaliyet eden ticarethaneler", **Cumhuriyet**, 11 Ağustos 1934, s. 1.

²⁹⁶ **A.e.**

²⁹⁷ **1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar**, s. 72-73.

senesi temettüsü 4.500 lira iken verdiği vergi 26.000 lira, oranı ise %600'dür.²⁹⁸ Muamele Vergisi herhangi bir kazancın tahakkuku halinde tahsil olunan bir vergi değil, satışta kâr olsun olmasın sırf muamele üzerinden alınan bir vergidir. Peşinen tahsil edilen bu vergi aslında sermaye üzerinden ödenmiş olmaktadır. Örneğin Hereke fabrikası 929 senesinde 23 bin lira zarar ettiği halde 38 Bin lira vergiye tabi tutulmuştur.²⁹⁹

Tablo 3.15: Devlet Bütçe Gelirinin Vergi Türlerine Göre Dağılımı (1927-1935)

Vergi türü	1927-28	1930-31	1931-32	1932-33	1933-34	1934-35
Servet-irat üzerindeki vergiler ³⁰⁰	45.5	18.2	22.6	28.3	28.2	25.8
Gümrük vergileri	16.5	24.3	24.4	19.2	18.6	14.0
İstihlâk vergileri	0.6	8.2	6.8	8.1	10.0	14.0
Damga ve diğer resimler	5.0	4.5	5.2	4.4	4.4	4.4
İnhisarlar	10.0	15.7	19.0	16.5	16.4	14.3
Hususi Resimler	6.2	0.3	0.3	0.6	0.7	1.3
Mülga Vergiler	-	0.4	0.2	0.3	-	0.1
Nakdi cezalar ve misil zamları	0.1	0.7	0.5	0.5	0.6	0.4
Vergilerden diğer dairelere hisse	-	8.0	10.4	9.2	8.7	7.7
Pul vergisinin devlet hissesi	2.1	1.5	0.7	0.6	0.4	0.3
Devlet emlakı hâsılatı	2.7	3.0	2.3	1.8	1.8	1.3
Devlet hâsılat ve nazım varidat	11.5	15.0	7.6	10.5	10.5	16.5
Toplam	100	100	100	100	100	100

Kaynak: Gülten Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938**, İstanbul, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, 1977, s. 237.

Vergi artışlarına tepki olarak alınacak önlemler sınırlıdır. Genellikle vergi oranlarının artırılmasında sınır aşıldığında ya vergiden kaçınma ya da vergiyi kaçırma başlamaktadır. Örneğin seyyar esnaftan sayılarak kazanç vergisi ödenmesi beklenen İstanbul muhtarları çareyi istifa etmekte bulmuşlardır. İlgili kararın köy

²⁹⁸ A.e., s. 481.

²⁹⁹ A.e., s. 481-482.

³⁰⁰ 1931-32'den sonra Buhran ve Muvazene vergileri dahildir.

muhtarlarını kapsamadığını ve İstanbul'da 1200 mahalle muhtarını etkilediğini belirtmek gerekir.³⁰¹

Cumhuriyetçi Serbest Fırka Lideri Fethi Bey (Okyar) 7 Eylül 1930 tarihinde İzmir'de yaptığı konuşmada vergi siyasetini şu cümleler ile eleştirmektedir;

...Malî siyasette muvaffakiyet var mı? Yedi seneden beri takip edilen malî siyasetin bir muvaffakiyet harikası olduğunu ilân eden muhterem Başvekile son sene zarfında ne kadar iflaslar vuku bulduğunu ve yalnız kazanç vergisinden dolayı ne kadar ticarethanenin kapandığını sormak isterim. Bir malî siyasette muvaffakiyet olup olmadığını o siyaseti idare edenlerin iddiası değil siyaset yüzünden ticaret ve sanayide hâsıl olan refah ve bu refahı gösteren istatistikler ispat eder.³⁰²

3.6. İstanbul Liman Faaliyetleri ve Gerilemenin Sebepleri

Türkiye'nin dış ticaretinde önemli mevkie sahip İstanbul'un, iktisadi gelişmesini liman faaliyetlerinin gelişmesiyle izlemek gerekmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerek savaşın olumsuz etkileri gerekse azalan nüfus ve ticaret hacmi, limandaki faaliyetleri etkilemiştir. Bu konuda sıkça tartışmalar yaşanmış olsa da 1930'ların sonuna gelindiğinde, gereken önlemler alınamamış ve İstanbul Limanı ticari hayattaki eski önemini kaybetmiştir.

İstanbul'un iktisadi durumu tartışmalarında ilk olarak üzerinde durulan konu İstanbul Limanı meselesidir. Temel ekonomisi ticarete dayanan bu kentte liman hizmetlerinin kısa sürede ve düşük maliyetle gerçekleşmesi, ticaretin aksamadan yapılabilmesi kentin gelişebilmesi için oldukça önem taşımaktadır.³⁰³

Dünya Savaşı öncesindeki liman faaliyetleri 1923 yılı ile kıyaslandığında, Liman faaliyetlerinin harpten önceki yıllara göre oldukça azaldığı görülmektedir. Örneğin; 1913 yılında limandan geçen gemilerin tonilatosu 17.427.732 (bkz. Tablo 3.16) iken 1923'te 8.310.000'ne (bkz. Tablo 3.17) düşmüştür. Rıhtıma yanaşan gemilerin tonilatosuna bakıldığında ise durum pek farklı değildir. 1913'te 2.071.984 tonilato iken, 1923'te bu rakam 1.077.030'a düşmüştür.³⁰⁴

³⁰¹ "İstanbul muhtarları istifaya karar verdiler!", *Cumhuriyet*, 9 Haziran 29, s. 1.

³⁰² Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat...*, s. 106.

³⁰³ Tekeli ve İlkin, "1923 yılında İstanbul'un İktisadi Durumu", s. 284.

³⁰⁴ ...*İstanbul İktisat Komisyonu Raporu*, s. 114.

Tablo 3.16: İstanbul Liman faaliyetleri (1903-1914)

Yıllar	Vapurlar		Vapur Tonaj Ortalaması
	Adedi (bin)	Tonajı (Milyon)	
1903	17.1	16.8	982
1904	16.4	15.6	951
1905	16.3	15.3	938
1906	15.9	15.6	981
1907	15.5	15.2	980
1908	14.7	13.2	900
1909	17.8	16.2	910
1910	20.3	19.2	945
1911	21.3	20.1	944
1912	18.4	15.1	820
1913	18.5	17.4	943
1914	14.8	17.8	1200

Kaynak: Ali İktisat Meclisi Raporları, “Türkiye’nin Liman Hizmetleri ve Limanlarımızın İnkişafını Temin Edecek Tedbirlere Dair Teklifler”, 15-29 Kanunievvel 1931, Ankara, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Eylül 1932, s. 9.

Tablo 3.17’deki verilere dayanarak 1930 yılındaki tonaj sayısı dikkate alındığında İstanbul liman faaliyetlerinin harpten önceki durumuna ulaştığı düşünülebilir. Şevket Süreyya Milli Hükümet’in İstanbul’a teessüsünden sonra liman faaliyetlerinin genişlediğini ifade etmektedir.³⁰⁵ Ancak tonaj miktarları toplamı İstanbul limanının hakiki faaliyetlerini göstermekten uzaktır. Çünkü İstanbul limanına gelen vapurlar üç kısma ayrılır; bunlardan birincisi; İstanbul limanına gelip ticari muamelede bulunanlar, ikincisi; boğazlardan geçerken limanda demir alıp yalnız kömür, kumanya, su ve sair malzeme tedarik edenler ve üçüncüsü; İstanbul limanında hiç durmayıp yalnız boğazlardan gelip geçenleri kapsamaktadır. Verilen rakamlar detaylara inmeden hiçbir faaliyeti olmayan gemilerin de miktarlarını kapsamaktadır. Bu anlamda faaliyetlerin doğru tespit edilebilmesi için direkt geçen gemileri ayırmak gerekmektedir.

³⁰⁵ Aydemir, *Cihan İktisadiyatında Türkiye*, s. 150.

Tablo 3.17: İstanbul Liman faaliyetleri (1919-1930)

Yıllar	Vapurlar	
	Adedi (Bin)	Tonajı (Milyon)
1919	7.4	2.1
1920	11.2	5.7
1921	12.-	5.3
1922	12.-	6.2
1923	13.3	8.2
1924	13.5	8.1
1925	14.4	10.1
1926	12.3	11.5
1927	13.2	11.4
1928	11.6	11.3
1929	-	13.-
1930	-	17.3

Kaynak: Alî İktisat Meclisi Raporları, “Türkiye’nin Liman Hizmetleri Ve Limanlarımızın İnkişafını Temin Edecek Tedbirlere Dair Teklifler”, 15-29 Kanunievvel 1931, Ankara, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Eylül 1932, s. 11.

Tablo 3.17’de 1930 yılındaki İstanbul liman faaliyeti toplam tonajı yaklaşık 17 milyon olarak görülürken, bunlar arasında ticari işlem yapan gemilerin sadece 5 milyon tonajlı olduğu, 12 milyon tonajı aşan vapurlarına transit geçen gemiler olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu 12 milyon tonajlı transit geçen vapurların da büyük bir kısmının (7.056) İstanbul limanından kumanya vesaire almadan geçtiği Tablo 3.18’de görülebilmektedir. Tutulan istatistiklerde toplam vapur tonitolarına bakmak bu anlamda yanıltıcı olabilmekte, geçen vapurların faaliyetlerini de incelemek gerekmektedir.

Tablo 3.18: İstanbul Limanı’ndan Geçen Gemilerin Faaliyetleri

Sene	Ticari işlemlerde bulunan gemilerin tonajı	Oran %	Transit geçen gemilerin tonajı	Oran%	Tonaj Toplamı
1926	4.891.845	41.5	6.614.643	58.5	11.506.488
1927	4.692.435	41.5	6.680.160	58.5	11.372.595
1928	5.022.801	44.5	6.262.607	55.5	11.285.408
1929	5.277.374	39.5	8.079.425	60.5	13.356.799
1930	4.978.074	29.0	12.202.711	71.0	17.180.785

Kaynak: Alî İktisat Meclisi Raporları, “Türkiye’nin Liman Hizmetleri ve Limanlarımızın İnkişafını Temin Edecek Tedbirlere Dair Teklifler”, 15-29 Kanunievvel 1931, Ankara, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Eylül 1932, s.11.

İthalatın en çok arttığı 1929 yılı senesinde İstanbul Limanı’nda ticari işlemlerde bulunan gemilerin oranı %39.5’a gerilerken, transit geçen gemilerin %60.5’e varan artışları dikkat çekmektedir. 1930 senesinde transit geçen gemilerdeki artış %71 olmakta, gemilerin tonaj miktarının bir önemi kalmamaktadır. Transit geçen gemilerin faaliyetleri incelendiğinde (bkz. Tablo 3.19) boğazdan direkt geçen gemilerin (1929) %25.5’ten (1930) %41’e çıktığı gözlenmekte, vapurların çeşitli sebeplerle İstanbul Limanı’nı tercih etmedikleri sonucu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 3.19: İstanbul Limanı’ndan transit geçen gemilerin faaliyetleri

Sene	Kumanya vs. alan gemilerin tonajı	Oranı %	Boğazlardan direkt geçen gemilerin tonajı	Oranı %
1928	4.516.319	39.0	1.746.288	17.0
1929	4.670.786	35.0	3.408.639	25.5
1930	5.146.692	30.0	7.056.079	41.0

Kaynak: Alî İktisat Meclisi Raporları, “Türkiye’nin Liman Hizmetleri ve Limanlarımızın İnkişafını Temin Edecek Tedbirlere Dair Teklifler”, 15-29 Kanunievvel 1931, Ankara, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Eylül 1932, s. 11.

Alî İktisat Meclisi’nin hazırladığı raporda konuyu gündeme getirmiş boğazlardan geçen gemilerin artmasına rağmen İstanbul ile ticari faaliyette bulunanların sayısının az-çok sabit kalmasına değinmiştir:

...İstanbul limanı ile münasebeti ticariyede bulunan sefaının, limanın umum bahri faaliyetine nazaran beş sene zarfında %41.5 ten, %29 a düştüğü, boğazlardan geçen bilumum sefaını gösteren hareketi bahriyenin fevkalade artmasına rağmen, İstanbul ile ticari faaliyetlerde bulunan gemilerin tonajının miktaren az çok sabit kalmıştır.³⁰⁶

İstanbul liman faaliyetlerinin azalışını dünyadaki buhran sebebi ile olduğunu, genel anlamda ticaretin azalması ile açıklamak mümkünse bile aşağıdaki diğer limanların faaliyetleri bu noktada faaliyetlerdeki azalışı sadece buhran sebebi ile ilgili olamayacağı hakkında bir fikir verebilir. Tablo 3.20’de görüleceği üzere İstanbul Limanı faaliyetlerinde ciddi bir artış olmamasına rağmen yurtdışındaki limanların faaliyetlerindeki artışlar dikkate değerdir.

Mart 1936’da Yüksek Vekalet Makamı’na gönderilen raporda İstanbul Liman’ın eksiklikleri ayrıntılı olarak anlatılmakta, eski şirketin istatistik, maliyet fiyatı, iptidai ve nihai kalkülasyon işlerine önem vermediği vurgulanmaktadır.³⁰⁷ Modern tesislere olan ihtiyacın ifade edildiği raporda Pire Limanı gibi bir limanın İstanbul Limanı’nı geçmesinin ve hatta Türk kömürlerinin satışını büyük miktarda kendisine çekebilmesinin bu modern tesisatlar ile ilgili olduğu belirtilmektedir.³⁰⁸

Tablo 3.20: Bazı Avrupa limanlarının faaliyetleri (Net Tonaj milyon)

Liman ismi	1913	1928	1929	1930	Mikyası
Genova	-	10.-	10.1	10.6	106
Napoli	-	9.6	9.9	10.14	105
Pire	3.6 (1910)	7.4 (1923)	6.7	6.95	-
Trieste	8.3	4.7	5.1	4.9	104
Venedik	-	3.8	4.1	4.2	110
Hamburg	14.2	21.5	21.4	22.4	104
Dönkerk	1.7	3.6	4.1	5.3	147
Marsilya	8.5	11.6	12.5	13.6	117
Havr	-	6.4	6.8	8.1	126

Kaynak: Alî İktisat Meclisi Raporları, “Türkiye’nin Liman Hizmetleri ve Limanlarımızın İnkişafını Temin Edecek Tedbirlere Dair Teklifler”, 15-29 Kanunievvel 1931, Ankara, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Eylül 1932, s. 12.

³⁰⁶ **Alî İktisat Meclisi Raporları**, “Türkiye’nin Liman Hizmetleri ve Limanlarımızın İnkişafını Temin Edecek Tedbirlere Dair Teklifler”, 15-29 Kanunievvel 1931, Ankara, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Eylül 1932, s. 12.

³⁰⁷ **BCA**, Fon Kodu: 30-10-00-00, Yer Numarası: 156-98-14, 18.3.1936, s. 5

³⁰⁸ **A.e.**, s.3.

Limandaki faaliyetlerin İmparatorluk devrindekine kıyasla azalmasının birçok sebebi bulunmaktadır. Bir yandan Rumeli'nin kaybedilmesi ve yeni Balkan devletlerinin başka limanlar vasıtasıyla ticaretini yürütmesi diğer yandan Asya tarafında Suriye, Filistin, Irak'ın kaybedilmesi İstanbul'un ticari konumunu oldukça sarsmıştır. Anadolu'nun kendi ihtiyacını İzmir, Mersin, Samsun limanları vasıtasıyla temin etmeğe başlaması da İstanbul liman faaliyetlerini azaltıcı etkide bulunmaktadır. Ancak kanımızca faaliyetlerdeki azalışın en önemli sebepleri yıllardır tartışılmasına rağmen önlem alınmakta geç kalınan, Liman işlerindeki teknik bilgi eksikliği ve idaresizlik, ücretlerin yüksekliği³⁰⁹ gibi etkenlerin varlığıdır.

İstanbul liman faaliyetlerindeki gerilemenin sebepleri 1923 yılı itibariyle dile getirilmeye başlanmıştır. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası tarafından, limanda bulunan büyük yabancı gemi şirketlerinin temsilcileri ile 1 Kasım Perşembe günü (1923) yapılan toplantıda bu konu gündeme gelmiştir. Messageri Maritime Şirketi genel müdürü Mösyö Chez'e göre İstanbul'un transit liman olmak konusundaki öneminin başka limanlara intikal etmesinin sebebi, limanın yetkililerce öneminin kavranamamış olmasından kaynaklanmaktadır:

...Gerçekten İstanbul gittikçe transit liman olmak konusundaki önemini kaybetmektedir. Maalesef bu gerçeği gerektiği gibi inceleyen bulunmamaktadır. İstanbul, liman koşulları itibarıyla bir takım zorluklara maruz kalmaktadır. Sağlık vergilerinin fazlalığı, limanın geç açılıp erken kapanması, liman işçilerinin ücretlerinin artırılması, mavnalı meselesi, gümrük muayenesi ve transit eşyası için uygulanan gereksiz bazı işlemler, özetle; gerek harcama ve gerekse zorluklar nedeniyle hiç de ihmal edilemeyecek bir takım sebepler, İstanbul limanının transit ticaretini başka limanlara kaydırmaktadır.³¹⁰

İngiliz Ticaret Odası başkanı Mösyö Walter Sigerresmi da benzer düşüncede olup resmi makamlar tarafından limanın ihmal edildiği görüşündedir:

...Resmi makamlar, henüz İstanbul'un transit limanı olmak konusundaki önemini tam olarak takdir etmemiştir. Buna, belediyenin Cibali'de 70-80 yıldan beri kurucusu olduğu kömür depolarını bir günde kapatması örnek gösterilebilir.

³⁰⁹ A.e., s. 8.

³¹⁰ İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası 1.Sayısı 1923, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, çev. Zekeriya Kurşun, 2007, s. 3.

Şehrin temizliği açısından bu depoların kapanması gerekli olsa da, öncelikle transit kömürleri için limanın başka bir köşesinde uygun yerler ayrılması ve hazırlanması gerekirdi.³¹¹

Limandaki bir diğer sorun antrepo meselesidir. Hükümet tarafından Gümrükler Genel Müdürlüğü'nün izniyle kurulan antrepolar; büyük tüccarın mallarını depolayamadığı takdirde söz konusu malları koruyabilmek için kiraladığı hususi ardiyyelerdir. Hükümetin kurduğu bu antrepolar yurtdışından gelen veya transit olarak geçen malları kabul etmektedirler.³¹² Mütareke döneminde İstanbul dahilinde 30 kadar antrepo açılmışken, Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu antrepolardan 6-7'si kalmıştır.³¹³ Antrepoların mevcudu başta 56 iken 44'ü hükümet tarafından çeşitli tarihlerde kapatılmış, 4'ü de 10 Şubat 1924 tarihinden itibaren kapatılma kararı verilmiş ve mal ithali yasaklanmıştır. "Hükümetin söz konusu antrepoları kapatması daha sonra bunları bizzat idare etmek maksadına dayanmaktadır."³¹⁴

1923 yılında hazırlanan İstanbul İktisat Komisyonu Raporu ise limanın önemini yitirme sebeplerinin daha detaylı olarak vermektedir. Rapora göre; İstanbul'da genel nüfusun azalmış ve genel ihtiyaçlar azalan nüfus sebebiyle düşmüştür. Şehri terk eden nüfusun önemli bir kısmı, en zengin ve en ziyade tüketim kudretine sahip olan kişilerdir. İstanbul'da gayrimüslim ve yabancıların dışındaki nüfusun ise tüketim kuvveti geçmişe oranla oldukça azalmıştır.³¹⁵

3.6.1. Faaliyetlerdeki Genel İşleyiş

Türkiye'nin genel deniz faaliyetleri incelendiğinde 1925 senesine nazaran 1929 senesinde (Türk ve Ecnebi gemiler dahil) %11,3 oranında artış olduğu görülmektedir. İthalat hacminin arttığı ve bunun liman faaliyetlere yansıdığını kabul ettiğimiz 1929 yılında, 1927 senesine göre genel Türkiye deniz faaliyetleri %6 oranında bir artış kaydederken, İstanbul limanında %1 azalma tespit

³¹¹ A.e.

³¹² Türk Ticaret Yılığ, Cilt II, s. 139.

³¹³ ...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 127.

³¹⁴ Türk Ticaret Yılığ, Cilt II, s. 139.

³¹⁵ ...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 115.

edilmektedir.³¹⁶ Birinci Dünya Savaşı öncesi ile kıyaslandığında İstanbul limanına uğrayan gemilerin tonitoları üç kat azalmış,³¹⁷ bu azalış Cumhuriyet Döneminde de devam etmiştir. İstanbul limanındaki deniz faaliyetlerinin Türkiye sefain hareketi içerisindeki payının %33 civarında olduğunu söylemek gerekir.³¹⁸

İstanbul limanında Müdafai Milliye (Milli Savunma), Dahiliye, Maliye, Nafia (Bayındırlık) Vekâletleri ve Şehir Emaneti (Belediye) hakim olup bunlar arasında bir irtibat ve münasebet söz konusu değildir. Bu kurumlar arasında işbirliği olmadığından, tam anlamıyla faaliyetler karışık bir hal almakta ve bu durumdan iktisadi faaliyetler zarar görmektedir. Bu anlamda limana ait işlerin tek merkezden idare edilmesi öneriler arasındadır.³¹⁹ Örneğin 1930lu yıllarda; limana giren bir vapurun, tekne itibarıyla duracağı ve yanaşacağı mahalli tayin edecek ve kabotaj ahkâmına ait tedbirlerle, telsiz işleri ile alakadar olacak makam İstanbul Deniz Ticareti Müdürlüğü'dür. Mürettebat ve yolcuların sıhhat işleriyle Sahil Sıhhiye idaresi meşgul olmaktadır. Eşyanın ithal ve ihracı konusunda Gümrük İdaresi ile işbirliği yapılmaktadır. Mürettebatın ve yolcuların girip çıkma işleriyle Polis idaresi, eşyanın tahmil ve tahliyesiyle Liman şirketi meşgul olmaktadır. Bu sebeple acentalar bahsi geçen muhtelif idarelere bilgi vermek ve münasebette bulunmakla birlikte çok fazla vakit kaybetmektedir.³²⁰ Bir vapur limanla muamele yapmayıp sadece kumanya ve kömür almak istiyorsa yine, Sıhhiyenin, Liman şirketinin, Polis ve Gümrük idarelerinin kontrolüne ve formalitelerine uymak mecburiyetindedir.³²¹ Bu sebeple, gemiler zorunluluk hissetmedikçe İstanbul limanı ile münasebette bulunmaktan kaçınmaktadırlar. Vapurlar, Akdeniz'den Karadeniz'e gelirken Pire ve Sığır limanlarına uğrayıp kömür ve kumanya ihtiyacını karşılamayı tercih etmektedir.³²² Örneğin senede ecnebi vapurlara yaklaşık 400 bin ton kömür verilirken bu rakam 1930 yılına gelindiğinde 191 bine düşmüştür.³²³ Vaktiyle kumanyacılık bir meslek haline gelmişse de Cumhuriyet'in

³¹⁶ **Alî İktisat Meclisi Raporları**, s. 14.

³¹⁷ "Limanımızın inkişafı neye bağlı", **Son Saat**, 25 Mart 1929, s. 1.

³¹⁸ **Alî İktisat Meclisi Raporları**, s. 14.

³¹⁹ **...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu**, s. 121.

³²⁰ **Alî İktisat Meclisi Raporları**, s. 29.

³²¹ **A.e.**, s. 30.

³²² **A.e.**

³²³ **A.e.**, s. 31.

ilk yıllarında artık gemiler, kumanyalarını Pire ve Köstence'den almaya başlamışlardır.³²⁴ Ali İktisat Meclisi raporuna göre “limana gece gelen bir vapur bir bardak İstanbul suyu dahi içemez”.³²⁵

İstanbul'daki İngiltere başkonsolosu Sir Alexander Telford Waugh, 1930'da Londra'ya dönünce yazdığı yazıda kasıtlı olarak önlem alınmadığını şu cümlelerle aktarmaktadır;

...İstanbul ticaret limanı gibi Türkiye'nin paha biçilmez bir değeri, kısmen yabancı girişimlere duyulan kıskançlık, kısmen de bu kentin ulusal mücadeleye katılmamış olması nedeniyle bilinçli olarak feda edildi. Gemi kömürü ticareti Pire limanına geçti ve yabancı bandıralı gemilerin uygulamaları öylesine sıkılaştırıldı ki, boğazlardan geçen kaptanlar polis korkusuyla İstanbul limanına yanaşmaktan kaçınıyorlar.³²⁶

İstanbul'un ticari hayatının en belirgin özelliğini oluşturan ulaşım ağlarından olan Liman hizmetleri etrafındaki örgütlenmenin oldukça karışık olduğunu ve bir çok çıkar çatışmasını barındırdığını ifade etmek mümkündür.³²⁷ Liman faaliyetlerindeki gerilemenin alt-yapı yetersizliği, antrepo eksikliği gibi sorunlarının yanı sıra, tüccarlar, rıhtım şirketi, hamallar, mavnacılar, arabacılar arasında dengenin kurulamamış olması gibi sorunlar sebebiyle olduğunu da ifade etmek gerekir. Bu alandaki karmaşa, faaliyetlerin gecikmesine ve ticaretin sekteye uğramasına sebep olmaktadır. Ancak bu sorun bir yandan yönetsel olduğu gibi bir yandan da siyasal olabilmektedir. İstanbul'da rıhtım yapılmadan önce açıkta demirleyen gemilerden mavnalara boşaltılan yükler karada hamallar ve arabacılar tarafından taşınmaktadır. Anadolu'dan gelen bu kişiler güçlü loncalar halinde örgütlenmişlerdir. Rıhtımın genişletilmesi ve imtiyazının bir şirkete verilmesiyle rıhtıma yanaşan malların vinçlerle kıyıya boşaltılması ve kıyıda raylı taşıma sistemiyle antrepolara taşınması, loncalar halinde örgütlenmiş bu kişilerin çıkarlarının zedelenmesi anlamına gelmektedir. Mavnacıların, şirketi gemilerden doğruya rıhtıma boşaltma yapmamağa zorlaması şirket ve bu kişiler arasında

³²⁴ A.e., s. 32.

³²⁵ A.e., s. 30.

³²⁶ Mango, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, s. 539.

³²⁷ Tekeli ve İlkin, “1923 Yılında İstanbul'un İktisadi Durumu...”, s. 271.

çatışma konusunu oluşturmaktadır.³²⁸ 1924 yılında hazırlanan İstanbul İktisat Komisyonu Raporu'na göre Cumhuriyet'in ilk yıllarında gümrüklerde ve iskelelerde 6000 hamal çalışmakta, her bir hamalın gedik hakkına sahip olduğu anlaşılmaktadır.³²⁹ Gedik hakkı, 23 Ağustos 1325 (1909) yılında kanunen kaldırılmış olsa da fiilen hâlâ mevcuttur. Sayıları mevcut işlere göre oldukça fazla olmasına rağmen gediklere ödenen paranın yüksek düzeyde kalması, hamal ücretlerinin de yüksek olması ile sonuçlanmaktadır. Mavnacılar Cemiyeti'nin fiili olarak tekel yaratarak hamallar gibi mavnacıların da yüksek ücretle iş yaptıklarını ifade edebilmek mümkündür. Limandaki işlere göre mavna sayıları oldukça fazladır. Çok sayıda mavnacıya gelir sağlayabilmek için cemiyetin belirlediği tarifeler ise oldukça yüksektir.³³⁰ Eşya, mavna ve hamal çemberinden kurtulup gümrük kapısından çıktıktan sonra bir de arabacılar ile karşılaşmaktadır. Çünkü arabacılar arasında da her ne kadar da kanunen gedik yoksa da fiili olarak tekelleşmişlerdir. Arabaların miktarı da bu anlamda ihtiyacın üstündedir. Arabacılar işsiz kalma korkusuyla hiçbir kamyonun kendi iskelelerinden mal yüklemesine müsaade etmemekte ve gerekirse zor kullanmaktadır.³³¹ Liman şirketinin tasfiyesi sonrasında liman ve rıhtım idaresinin gerekli gördüğü işçiyi kendileri seçmesi ve yevmiyelerini direkt bu işçilere ödenmesi ile Liman Tahmil ve Tahliye Cemiyeti'nin de bir hükmü kalmamış olmaktadır.³³²

3.6.2. Transit Önemi Kaybetmesi

İstanbul Liman'ı birkaç yıl öncesine kadar Suriye ve İran için birtakım mallarda depo vazifesi görmesine rağmen, bu konumunu Suriye için tamamen İran için ise kısmen kaybetmiştir.³³³ Anadolu limanlarının bazılarının Avrupa ile doğrudan temasa girmeleri; Rusya'nın Avrupa ile olan iktisadi ilişkisinin düzensiz olması ve İstanbul'dan geçip Rus limanlarına giden gemilerin azalmış olması da

³²⁸ A.e., s. 285.

³²⁹ ...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 130.; 1932 yılına gelindiğinde bu sayı 5000 olarak geçmektedir. **Kaynak:** "Hamallar arasında ihtilâf", **Son Posta**, 16 Ağustos 1932, s. 2.

³³⁰ ...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 136-137.

³³¹ A.e., 139.

³³² "Liman amelesinin şikâyet sebebi", **Cumhuriyet**, 24 Şubat 1935, s. 2.

³³³ ...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 115.

İstanbul liman faaliyetlerini olumsuz etkileyen gelişmelerdendir.³³⁴ İthal edilen malların bir kısmının ülke içinde üretimine başlanmasıyla ithalat geçmişe kıyasla kısılırken, Kabotaj hakkının Türklere geçmesiyle İstanbul Limanı'na uğrayan gemilerin sayısı azalmıştır. Komisyona göre tüm bu sebeplerin dışında (son iki lehte gelişmenin dışında) siyasi, iktisadi ve hatta coğrafi etkenleri de ilave etmek gerekir ki; bunlar İstanbul'un mukadderatı üzerine tesir etmiş ve etmeğe de devam etmektedirler. Bu etkenlerden başka, İstanbul limanının düşüşünde hakim olan ve gittikçe nüfuzunu artıracak bir sebep vardır ki o da yabancı gemiler ve ticaretine, diğer rakip limanların gösterdikleri sürat ve kolaylık şartlarının, İstanbul'da temin edilmemiş olmasıdır.³³⁵ Ancak tüm bu sebeplere rağmen yeni bir liman oluşturma düşüncesi hayal olarak adlandırılmaktadır.³³⁶ Gerçekçi bir yaklaşımla komisyon; var olanı ıslah etmeye yönelik politikalar oluşturulmasını tavsiye etmektedir. Liman idaresi ise yalnız vergi tahsili ile mükellef bir idareye benzetilmektedir.³³⁷

Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul'un eskisi gibi transit merkezi olup olamayacağı sıkça yaşanan tartışmalar arasındadır. Bu tartışmalar ışığında İstanbul Limanı ve İstanbul'un mevcut durumu hakkında bilgi edinmek mümkündür. Ahmet Hamdi, "İstanbul transit limanı olamaz mı?" başlıklı yazısında Cavit Bey'in liman konusunda İstanbul'un transit merkezi olamayacağını ya da bu düşüncenin bir hayal olduğuna dair raporunu eleştirmektedir. Hamdi Bey'e göre "rapor ile birlikte hastalığı dahili esbaba atıf ile teşhise çalışılmıştır."³³⁸ İstanbul'un istikbali için şehrin transit merkezi önemini amaç edinmek gerekmektedir. Şehre hayat verebilmek için her şeyden evvel her türlü ihtimaller dikkate alınarak gelişme kapasitesinin sınırını ve amacını temin etmek gerekmektedir. Hamdi Bey'e göre Marsilya, Cenevre, Yunanistan vs. gibi diğer limanlar, coğrafi konum itibari ile değil tesisat ve teşkilat sayesinde ilerlemektedirler. Oysa İstanbul Limanı transit limanı olmak için herhangi bir teşkilat ve tesisata sahip değildir. Bu anlamda buraya ait olan ticaret yolları da yavaş yavaş İstanbul'dan kaçmaktadır. Rusya,

³³⁴ A.e., s. 117.

³³⁵ A.e.

³³⁶ A.e., s. 119.

³³⁷ A.e., s. 120.

³³⁸ Ahmet Hamdi, "İstanbul komisyonu raporu münasebetiyle: İstanbul transit limanı olamaz mı?", **Türkiye İktisadiyat Mecmuası**, Temmuz 1341, s. 1003-1007.

Romanya ve Bulgaristan bile İstanbul'u atlayarak Yunanistan, İtalya, Mısır ve Fransa limanlarıyla muamele yapmaktadır. Her gün gelen vapurlar kömür ve su bile almadan yollarına devam edip gitmektedir. İstanbul sadece kendi ihtiyacı olan şeker, kahve ve manifatura gibi eşyası için limanı kullanmaktadır. Ahmet Hamdi, kısa bir zaman zarfında elindeki bu ticareti bile kaçırmak tehlikesi ile karşı karşıya kalacağı konusunda endişe duymaktadır. Bu noktada İstanbul İktisat Komisyonu'nun hazırladığı raporda transit merkezi gibi büyük bir işlerden evvel ticaretin artırılması fikri ya da diğer bir deyişle İstanbul'un transit merkezi olmayacağı fikrini yanlış bulmaktadır. Ona göre İstanbul'un istikbali için en önemli mesele transit merkezi olma fikridir.³³⁹

Liman meselesi dönem basında önlem alınması gereken işler arasında ilk sırada yer almaktadır. Tevhid-i Efkâr 1923 yılında İstanbul Limanı'nın günden güne önemi kaybetmekte olduğunu aktarırken limanın gerilemesini gayritabii bulmakta liman için gerekli önlemlerin bir an evvel alınmasını istemektedir:

...Buna sanai bir takım amillerin icrai tesir ettiği meydandadır. Muntazam bir limanın tesisi milyonlara ve senelere mutavakkiftir. Fakat her ne şekilde olursa olsun işleyen bir limanı, ibtidai vasıtalarıyla zapt ve teshir etmiş olan tufeyli unsurların islahı ve belki ortadan kaldırılması lazımdır.³⁴⁰

Aynı yılda İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası konuya dikkat çekmekte gerekli tedbirler alınmaz ise İstanbul Limanı'nın iki sene içerisinde boş kalacağı uyarısını yapmaktadır.³⁴¹ Yunanlıların Midilli Adası'nda tesis ettikleri kömür depolarının bulunduğu Sığır Limanı dahi İstanbul limanı ile rekabet edecek seviyeye gelmeye başlamıştır. Yarın Gazetesi'nde yer alan bir haber göre "ecnebi vapurları İstanbul limanına yalnız dumanlarını bırakıp gitmektedirler."³⁴²

İstanbul'un liman konusundaki üstünlüğünün Pire Limanı'na geçmeye başladığı dikkatlerden kaçmamıştır. Örneğin 1910 senesinde 3.094.000 ton

³³⁹ **A.e.**

³⁴⁰ "İktisadi ve Ticari intibaha doğru", **Tevhid-i Efkâr**, 23 Kanunisanı 1923, s. 1.

³⁴¹ "İstanbul İktisadi ve Sanayisi", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, No: 2 Kanunievvel 1339, Sene 39, s. 27.

³⁴² "İstanbul limanının ikinci rakibi karşısındayız", **Yarın**, 3 Temmuz 1931, s. 2.

hacminde 3.663 vapur girmiş iken, 1923 yılında ise 7.401.413 ton, 6.079 vapur Pire Limanı'na giriş yapmıştır.³⁴³

İstanbul Limanı'nın teknik bilgisi olan elemanlardan da yoksun olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin; Marsilya limanında 57 mühendisten oluşan bir fenni heyet varken İstanbul limanında ise bir mühendis dahi yoktur.³⁴⁴

3.6.3. Limanın İdaresi ve Yöneltilen Eleştiriler

Liman konusundaki esas düzenlenme 26 Temmuz 1925 tarihli bir kararname ile İstanbul Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketinin kurulması ile başlamaktadır. Bu şirkete İstanbul Limanı'nda her türlü yükü boşaltılma ve yüklenmesi, gemilere su verilmesi ve kurtarma hizmetleri imtiyazı verilmiştir. Milli Türk Ticaret Birliği kurucularından Ahmet Hamdi (Başar) şirketin genel müdürlüğüne getirilmiştir.³⁴⁵

19 Kanunisani 1929 tarihindeki yazısında Yunus Nadi, Ahmet Hamdi ve diğer idaredeki kişileri faaliyetlerdeki gerilemeden sorumlu tutmamakta ancak ortada teşkilatla ilgili ciddi sıkıntılar bulunduğunu aktarmaktadır. Liman İnhisarı Şirketi'nin İstanbul şehrine verdiği zararları şu sözlerle dile getirmektedir;

...İnhisar şirketinin İstanbul limanını çöle çevirip gitmekte olduğuna şüphe yoktur. İstanbul gibi bir şehri batırmak için mahsusen tedbirler aransaydı, hiç şüphe yok ki bundan daha öldürücüsü bulunamazdı. Hiçkimse İstanbul'u öldürmek kastında olamayacağına göre bu işin sakat noktalarını arayarak bulmak, Basra harap olmadan yanlış hesabı Bağdat'tan geri çevirmek lazımdır. Liman şirketinin müdüriyetinde bulunan zat, ne gayret ne vukufu ne de hamiyeti eksik olmıyan bir gençtir ki yakından tanır ve severiz. Bu idarede bulunan bildiğimiz ve bilmediğimiz diğer zatların da memlekete fenalık edecek kimseler olmıyacağına inanırız. Buna rağmen ortadaki fenalık hudutsuz denilecek kadar çoktur. Bu demektir ki fenalık ya aslın, yahut teşkilatın fenalığındandır.³⁴⁶

Şirketi idare edenleri sorumlu olarak görmeyen Nadi, İstanbul'un iktisadi olarak sönmesinin sebebini ise tezat bir şekilde liman şirketinin beceriksizliğine bağlamaktadır. Limanda eşya için yapılan masraflar yıllar geçtikçe artmaktadır.

³⁴³ ...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 115.

³⁴⁴ A.e., s. 120

³⁴⁵ Tekeli ve İlkin, "1923 yılında İstanbul'un İktisadi Durumu", s. 305.

³⁴⁶ Yunus Nadi, "İstanbul ölüyor onun belli başlı katili Liman Şirketi'dir", *Cumhuriyet*, 19 Kanunisani 1929, s. 1.

Anvers Limanı'ndan on paraya İstanbul'a gelen eşya, İstanbul'dan karaya on paraya çıkamamakta, bir iki saatlik iş beş on günde çözölememektedir:

...Gelen eşyayı bulmak bir mesele iken onu karaya binbir rica ile çıkarmak diğör mesele. Limana gelen bir eşya kırılıp dökölebilir ya da çalınabilir....Düz ve açık ifade ile Liman İnhisar Şirketi İstanbul şehrini öldürüyor.³⁴⁷

Cumhuriyet Gazetesi'ne göre bu işin başlangıcında yani liman inhisar şirketi kurulmasında el çabukluğuna benzeyen tetkiksizlik vardır. Acilen bu işin tetkik edilmesi gerektiğini belirten yazara göre İstanbul'un bu durumunun sorumlusu Liman İnhisar Şirketi'dir. İnhisar olması sebebi ile devletin gelir elde etmesi gerekirken, aksine devlet şirkete yardım etmektedir.³⁴⁸

Gazetenin bahsettiğı 'el çabukluğu' meselesinde haklılık payı bulunmaktadır. Şöyle ki; Ahmet Hamdi, yükleme-boşaltma, gemilere su ve kömür verme, dalgıçlık ve tahlisiye işlerinin hükümetin münasip gördüğü şirketlere imtiyazını içeren bir maddenin Limanlar Kanunu'na ilavesinin sessiz sedasız meclisten geçtiğini aktarmaktadır.³⁴⁹ Yıllar sonra anılarında Ahmet Hamdi; 10 bin lira sermaye ile İstanbul Liman inhisarına talip olduklarını ancak liman işlerine akıl erdiren kimsenin olmadığını belirtirken asıl amacın İstanbul'un millileştirilmesi olduğunu açıklamaktadır.³⁵⁰

İlerleyen yıllarda liman meselesinde sorunların çözüme kavuşturulduğunu söylemek zordur. İstanbul, Suriye transiti merkezi olma önemini harpten sonra mutlak manasıyla kaybetmiştir. İran transiti konusunda ise gerek Rusya'nın vaziyeti dahiliyesinin gerek İran-Bağdat-Beyrut otomobil yollarının gelişmesi ile İran transiti konusunda zorluk bir kat daha artmıştır. Bu sıkıntılı duruma bir de vergilerin artması eklenince İran tacirleri alış-verişi başka taraflardan tedarik ve temin başlamışlardır. Aynı zamanda İran'ın halı ticareti dışında, halkının

³⁴⁷ A.e.

³⁴⁸ A.e.

³⁴⁹ Başar, "Gazi bana çok kızmış...", s. 200

³⁵⁰ A.e., s.199.

ihtiyacının büyük bir kısmını da İstanbul'dan karşıladığı düşünüldüğünde limanın bu konudaki önemi ortaya çıkmaktadır.³⁵¹

Yapılan uyarılara rağmen İstanbul limanı yıllar geçtikçe gerilemeye devam etmektedir. Hatta Peyami Safa'nın ifadesiyle;

...Liman faaliyetlerinin yok olma noktasına gelmesini ele alan gazetelerin neşrettikleri yazıların mürekkebi Marmaradenizi'ni siyaha boyamağa kâfidir. Deniz ticaretini gücendiren bu liman, sığınılacak değil, uzaktan merhaba diyip önünden kaçılacak bir yer olmuştur.³⁵²

Liman işleri ticaret vekâletine devredilmesine rağmen³⁵³ İstanbul Limanı geçmişteki transit merkezi olma üstünlüğünü muhafaza edememiş, Pire Limanı başta olmak üzere diğer limanlar bu alanda önem kazanmıştır. Liman işlerinin azalması demek, ithalat ve ihracat işlerinin merkezi olan İstanbul'un da iktisadi açıdan gerilemesi anlamına gelmektedir.

3.6.4. Ücret ve Vergi Politikasının Liman Faaliyetlerine Etkisi

İlerleyen dönemlerde liman şirketindeki yolsuzluklar, tahmil ve tahliye ücretlerinin çok ağır olması ile ilgili şikayetler artmıştır. Bu anlamda limanın hükümet tarafından idare edilmesi için girişimler başlamıştır.³⁵⁴ Türkiye'nin 500-600 senelik mekanizması *idaresiz* ve *prensipsiz* ellere geçmiş ve bunun en büyük sorumlusu Liman Müdürü Ahmet Hamdi Bey olarak gösterilmiştir.³⁵⁵ Liman İnhisar Şirketi'nde dizbarko ve sopalan ücretlerinin fazlalığı, memleket dahilindeki pahalılığın bir sebebi olarak görülürken, sadece 1926-1928 yılları arasında üç senelik şeker ithali üzerinden alınan 784 bin liranın, mal fiyatlarının artması için yeterli bir sebep olduğu aktarılmaktadır.³⁵⁶ Diğer ülkeler yaşanan buhran sebebiyle

³⁵¹ "İstanbul limanı vaziyeti ve İstanbul", 18-31, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1926 Kongresi**, Ebulziya Matbaası, 1926, s. 20.

³⁵² Peyami Safa, "Bu Limana Ne Lazım?", **Cumhuriyet**, 4 Eylül 1933, s. 3.

³⁵³ "Liman işleri ticaret Vekâletine devredildi", **Tevhid-i Efkâr**, 7 Şubat 1925, s. 4.

³⁵⁴ "Liman şirketi hükümet tarafından idare edilecek", **Yarın**, 14 Mart 1931, s. 2.

³⁵⁵ "Dert dinleyen kalmadı mı?", **Yarın**, 16 Haziran 1931, s. 5.

³⁵⁶ "Liman şirketinde bu ne hal?", **Yarın**, 30 Haziran 1931, s. 1, s. 4.

mallarını satacak piyasa arayışında iken, Türkiye’de ise mahsuller liman şirketine ödenen ücretlerin yüksekliği sebebiyle çürümeğe bırakılmaktadır.³⁵⁷

Mevcut antrepolar üzerinden alınan ücretler diğer limanlarla karşılaştırıldığında İstanbul’da tüccar daha fazla maliyete katlanmak durumundadır. Trieste ve İskenderiye’de on vagon şekerin bir aylık antrepozaj masrafı, sigorta ve manipülasyon dahil 3000 lira iken İstanbul’da bu masraf 9500 liraya çıkmaktadır. Maliyetin fazla olması tüccarın liman değiştirmesinde önemli bir etkindir. Örneğin şeker transitini yapan tüccar, Trieste yolunu tercih ederken, manifatura transitini yapan tüccar ise Poty Sait’i tercih etmeye başlamışlardır.³⁵⁸ Nakliye masraflarının yüksekliği, dahildeki bir malı, hariçten gelen mala göre rekabetsiz bir konuma düşürmektedir. Amerika’dan İstanbul’a bir ton buğday nakli için 450 kuruşa gelirken, aynı miktar buğdayın vapurdan değirmene nakli ise 500 kuruş olmaktadır. Yine bir kilo buğday Köstence’den İstanbul’a 8 paraya nakledilirken, vapurdan değirmene 12 paraya masraf edilmekte, Edremit’ten İstanbul’a bir kilo zeytinyağı 20 paraya nakledilirken vapurdan mağazaya 100 para masraf olmakta³⁵⁹ ve bu durum piyasada mal fiyatlarının yükselmesine sebep olmaktadır. Limanda alınan vergiler çok çeşitli olmakla birlikte³⁶⁰ 5000 tonluk bir vapurdan diğer limanlarda³⁶¹ alınan 150-155 liralık ücretler, İstanbul Limanı’nda ortalama 505 ile 645 lira arasında değişmektedir.³⁶²

Liman şirketi müdürü Hamdi Bey’e göre ise Pire Limanı’nın üstünlüğü ele geçirmesindeki ana etken Yunanlıların bu limana 5-6 milyon yani 4 senede 14 milyon Türk lirası kadar para sarf etmiş olmasından kaynaklıdır. Aynı zamanda işlerin süratli olması ve İstanbul Limanı’na göre daha az verginin alınması hatta

³⁵⁷ “Yine liman günahdır günah”, **Yarın**, 1 Temmuz 1931, s. 2.

³⁵⁸ **...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu**, s. 129.

³⁵⁹ **A.e.**, s. 130.

³⁶⁰ Fenerler İdaresince; fener resmi, Sahil Sıhhiye İdaresince; tonilato, patenta ve bulaşık resmi, Deniz Ticaret Müdürlüğünce; şamandıra, demir, müruriye, tayfa tezkeresi, viza, şahadetname rüsumu, Seyrisefain İdaresince; kılavuz ücreti, Belediye tarafından; işgaliye ve köprü müruriyesi, Rıhtım Şirketince; palamar, rıhtım ve yolcu resimleri, arziye, rıhtım hamaliyesi ve antrepo hamaliye ücretleri, Liman Şirketince; muhtelif tahmil ve tahliye ücretleri alınmaktadır. **Kaynak: Ali İktisat Meclisi Raporları**, s. 36.

³⁶¹ Örneğin Pire’de 5000 tonluk bir vapur için 152 lira, Selanik’te 152 lira, Burgaz’da 155 lira, Varna’da 155 lira, Trieste’de 103 lira alınmaktadır. **Kaynak: Ali İktisat Meclisi Raporları**, s. 41-42.

³⁶² **Ali İktisat Meclisi Raporları**, s. 38-39.

bazılarından hiç vergi alınmaması Pire Limanı'nı İstanbul Limanı'na göre birkaç yılda daha iyi konuma getirmiştir. Oysa İstanbul'da son otuz senede limana tek vinç bile girmemiş, bir metre rıhtım yapılmamıştır. İstanbul liman işlerinin düzelmesi demek liman yapmak demektir.³⁶³

1932 senesinde ithalat ve ihracatın kontenjan usulüne göre yürütülmesi ile dış ticaret faaliyetleri giderek azalmıştır. Tablo 3.21'de görüleceği üzere 1929 yılındaki fazla ithalattan sonra 1930'dan itibaren limana gelen eşya ton bakımından oldukça düşmüştür. Liman şirketi üç yıl içerisinde alınan ücretlerin yüksekliğine rağmen, işlerin azalması sonucu gelirinin yüzde kırkını kaybetmiştir.³⁶⁴

Tablo 3.21: Yabancı Limanlardan İstanbul Limanı'na Gelen İthalat Eşyası

Yıllar	Miktar (Ton)
1927	400.083
1928	471.696
1929	471.696
1930	276.156
1931	299.940
1932	229.902

Kaynak: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Cumhuriyetin Onuncu Yıl Dönümü Fevkalâde Nüshası 1923- 1933, 29 Teşrinievvel 1933, s. 174.

1933 senesine gelindiğinde liman gelirleri azalmaya devam etmektedir. Bir önceki yıla göre %41 oranında, İstanbul Limanı'ndan yapılan ithalatta ise %55 oranında azalma tespit edilmiştir.³⁶⁵ Hükümet liman işlerinde istikrarın sağlanması adına navlunları sabit bir hale getirmeye çalışmış ancak yeni tarife, eskisine oranla daha da yükseltilmiştir. Bu durum günden güne sönmekte olan limanı daha sıkıntılı bir duruma sokmuş, yeni tarife karşısında aktarma ve transit faaliyetleri durma

³⁶³ Yunus Nadi, "Açık konuşalım Koca İstanbul'da bir liman yoktur", **Cumhuriyet**, 21 Haziran 1929, s. 2.

³⁶⁴ "İster inan ister inanma", **Son Posta**, 30 Mart 1932, s. 3.

³⁶⁵ "Limanda işler azaldı", **Cumhuriyet**, 8 Mart 1933, s. 1.

noktasına gelmiştir.³⁶⁶ Bunun üzerine liman tariflerinde Şubat 1934'te %50 oranında indirimle gidilmiştir.³⁶⁷

Oysa ki 1933 yılında İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın Cumhuriyet'in onuncu yıl dönümü sebebiyle çıkardığı eserde, İstanbul Limanı'nın gerileme ve transit merkezi olma vasfını yitirme sebebi olarak hükümetin demiryolu siyaseti, şosaların yapımı ve otobüs münakalatının artması gösterilmektedir. Bu sebeple İstanbul Liman işlerinin esasen mensubu olduğu mıntıka limanlarına her gün daha fazla intikal etmekte olduğu bilgisi verilirken teşkilat yapısındaki aksaklıklara ya da ücretlerin fazlalığına değinilmemektedir.³⁶⁸ İlgili eserde Cumhuriyet hükümetinin İstanbul Limanı için mühim ıslahatlar yapıldığı aktarılmakta örnek olarak da 1 Haziran 1926 tarihinde kaldırılan Müruriye Resmi (yüz tonitolaya kadar teknelerden alınmakta olan) gösterilmektedir.³⁶⁹

Yunus Nadi İstanbul ile ilgili yazılarında eski başkent'in sorunlarına gereken önemin verilmediğini dile getirirken İstanbul için Serbest Mıntıka önerilerinin unutulduğundan bahsetmektedir. 22 Haziran 1927 tarihli 1132 numaralı Serbest Mıntıka Kanunu'nu kabul edilmesine rağmen, hükümetin bu tarihten sonra kanunu uygulamaya koymaması ilginçtir.³⁷⁰ Özellikle limanın, bu şehir için hayati öneme sahip olduğunu aktaran Yunus Nadi, yıllar itibariyle önerilerin dikkate alınmadığını şu sözlerle aktarmaktadır;

...İstanbul Limanı'nın İstanbul şehriyle çok hayatî bir alâkası vardır, ve İstanbul şehri de, coğrafi vaziyetile müstesna tabiatının harikulâde güzelliklerle mütenasip modern bir şehir olmak noktasından bütün Türkiye için bir meseledir. Şimdiye kadar muhtelif şekil ve suretlerde müteaddit kereler bahsettiğimiz bu hakikatlerin henüz hepimiz tarafından kâfi derecede anlaşılmış olduğunu maatteessüf iddia edebilecek bir halde bulunmuyoruz. İstanbul limanının İstanbul şehriyle alakasını bütün şümül ve vüs'at ile ve bütün ehmmiyet ile niçin hepimiz anlamıyalım ki ticaret ve sanayi itibarile şehre büyük bir faaliyet bahşetmek liyakatındaki işlerin birincisi olan bu liman meselesi İstanbul halkı için bütün diğer mülâhazalardan evvel bir kazanç meselesi ve bir yaşama imkânı meselesidir. Daha açık bir dille nasıl ifade olunabilir bilmiyoruz: İstanbul'un muntazam bir liman sayesinde inkişaf edecek ticaret ve sanayii, daha ilk

³⁶⁶ "İstanbul limanı yeni bir tehlike karşısında", **Cumhuriyet**, 6 Teşrinievvel 1933, s. 4.

³⁶⁷ "Liman tarifelerinin tetkiki bitti", **Cumhuriyet**, 12 Şubat 1934, s. 3.

³⁶⁸ **Cumhuriyet'in Onuncu Yıl Fevkalade Nüshası**, s. 172.

³⁶⁹ **A.e.**, s. 173.

³⁷⁰ **T.B.M.M Zabıt Ceridesi**, C:XXXIII, İ:79, 21.6.1927, s. 442.

senelerinde şimdikine nispetle ekallin ekalli (azın azı), hiç olmazsa, 50-60 bin kişilik fazla bir iş sahası teşkil etmiş olur. Bu ise diğer şeraiti meyanında bilhassa bir limanla vücut bulabilir. ... yeniden kendisine bu kadarlık bir iş sahası açmış olacak olan İstanbul'un, umumi nüfusu itibarıyla her halde bir milyondan çok yukarı bir rakam arzedeceğini söylersen meselenin binnefis İstanbulla beraber bütün memleket için haiz olduğu ehemmiyet kendiliğinden meydana çıkmış olur. ... Hergün biraz daha yıkılıp dökülmekte olan bugünkü İstanbul ile onu bu halde bulunduran mevcut ve kısmen malum sebeplere nazaran, bizim vaziyeti şimdiki cereyanın aksine döndürecek olan sözlerimiz az çok hayal mahsülü sayılabilir. Ancak biz de bu işlerin sihirbaz değneğiyle oluvereceği kanaatinde bulunmuyoruz. Dedimiz şeyler tahakkuk edebilmek için vaziyeti büyük mikyasta kavrayan ve ihtisasa hürmet edilerek tatbik edilecek bir programın adım adım fiiliyata geçirilmesini gözönünde bulunduruyoruz. öyle bir programı tanzim etmek iddiası bizden uzaktır. Fakat misal olarak:

1: İstanbul'da asrın bu kelimeyi izafe ettiği bütün tekemmül şartlarını haiz bir liman vücutte getirilmesi.

2: İstanbul'un bütün Türkiye'de birinci ehemmiyet derecesini haiz bir sanayi şehri olabileceği,

3: İstanbul ile hinterlandının turizm noktasından bütün dünyanın sayılı şehirlerinden biri haline getirilebileceği

....Bütün Türkiye'de liman olmadığı gibi hanlı hamalı, kerli ferli, koskocaman bir şirketi bulunmasına rağmen İstanbul'da dahi bir liman yoktur dersek hiç şaşmazsınız tabii. İstanbul'da liman işlerini inhisar altında işleten bir şirket vardır da liman yoktur. Kuru ve kara hakikat budur. Ve bir zamanlar mesele enine boyuna münakaşa edildiği için bu hakikat bütün vücut, sarahat ve kat'iyetle teslim edilmişti. Mevcut şirket, olmıyan limanın tahmil ve tahliye işlerini gören ve kimbilir belki de müstakbel limana zemin hazırlıyacak olan bir şirketti. Arayerde İstanbul'da ve Avrupa'da tetkikler yapılmıştı. Fakat aradan zaman geçerek serbest mıntika tasavvurlarına varıncaya kadar bunların hepsi unutuldu. Ve liman şirketi başıboş bir devlet dairesi olmak fikrine o kadar alıştı ve bütün millet bu mevzuda o kadar vurdum duymaz oldu ki şimdiki halde ve ilelebet İstanbul için, artık âdeta öyle bir liman meselesi dahi kalmamış olduğuna hükmolunabilir. Bu meş'um hissizliği ortadan kaldırmak için evvelâ İstanbul'da İstanbul limanının ticaret işlerini gören şirketin derhal adını değiştirmekle işe başlamak lâzım geldiğine kani bulunuyoruz. Olmıyan limanın şirketi olur mu? Bu şirketin adına Limanı olmıyan İstanbul'un Deniz Tahmil ve Tahliye şirketi! demek te caiz ve hatta bu suret belki daha muvafık ve daha namuskârane olabilir..... İstanbul için vücutte getirilmesi elzem görülen liman, aynı zamanda, her hususta ucuzluğu ve kolaylığı kendisine hareket düzturu ittihaz etmiş olacak bir zihniyetin ifadesidir. Böyle bir liman sayesinde herşeyden evvel binnefis İstanbul halkının hayatları daha ucuz olabilir. Bunun ihtiva ettiği servet mânası ise ancak milyonlarla lira ile ifade olunabilir. Şimdi İstanbul'da liman olmamakla beraber bittabi kolaylık ve ucuzluk da yoktur.³⁷¹

Liman kadrosunda önemli değişiklikler yapılmış, Ticareti Bahriye Müdürlüğü memurları ve İstanbul Limanı muamelat şubesinin amirleri

³⁷¹ Yunus Nadi, "İstanbul şehir ve limanı meselesi", **Cumhuriyet**, 19 Ağustos 1933, s. 1.

değişmiştir.³⁷² Liman şirketi 14 Ağustos 1934'te tasfiye edilerek, Ahmet Hamdi Bey'in yerine genel müdür olarak, denizcilik ve liman konusunda tecrübe sahibi olmayan bir vali tayin edilmiştir.³⁷³ Kadro değişikliklerine rağmen Burje Havalimanı bile İstanbul Limanı'ndan daha işlek bir vaziyettedir.³⁷⁴

1935 yılına gelindiğinde İstanbul liman ve rıhtım işleri Maliye Bakanlığı'na devredilmiş liman, antrepo, tahmil ve tahliye işlerinin tek elden, İstanbul Liman Umum Müdürlüğü tarafından gerçekleştirileceği bilgisi verilmiştir.³⁷⁵ Yeni müdür Ali Rıza Çevik kadrolar ile mevcut teşkilat yapısı üzerinde değişiklikler yapmak istemekte, bir takım gereksiz formalitelerin birleştirilmesini öngörmektedir. Ancak yeni rıhtım yapılması ya da rıhtımı olmayan yerlerde rıhtım ücretinin ödenmemesi gibi konulara değinilmemektedir. Gümrük muamelesine tabii olan her nevi eşyanın rıhtıma çıksın ya da çıkmasın rıhtım ücreti alınmasına devam edilmektedir.³⁷⁶

3.6.5. Yurtiçindeki Limanların Yükselişi

İstanbul liman ve rıhtım idarelerinin birleştirilmesinden sonra vapurların rıhtıma yanaşabilmesi, tüccarın malını rahat boşaltabilmesinin sağlanması gibi projelerin üretilmeye başlandığı söylemek mümkündür. İdare, tüccara ve ticaret gemilerine kolaylıklar düşünürken, bu kolaylıkların Birinci Dünya Savaşı'ndan önce veya Mütareke yıllarındaki gibi birçok ticaret gemilerinin eskisi gibi geleceğini düşünmek doğru değildir. İstanbul'un ticari ve transit vaziyeti tamamiyle değişmiştir.³⁷⁷

Lozan anlaşması hükümlerinin gümrük resimleri ile ilgili hükmünün 1929 yılında son bulacak olmasıyla ithalat faaliyetlerinde artış yaşanmıştı. Hükümetin gümrük vergilerini artırıp korumacı olacağını bekleyen ithalatçıların daha fazla mal getirip stoklama eğilimine girmeleri ilgili artışın en önemli sebebini

³⁷² “Liman kadrosunda mühim tebeddüller yapıldı”, **Cumhuriyet**, 17 Kanunievvel 1933, s. 2.

³⁷³ Başar, **Gazi Bana Çok Kızmış...!**, s. 524.

³⁷⁴ “İstanbul limanından daha işlek bir hava limanı Burje”, **Cumhuriyet**, 4 Kanunievvel 1934, s. 5.

³⁷⁵ “Liman işleri”, **Kurun**, 1 İkincikanun 1935, s. 4.

³⁷⁶ “Liman ve rıhtım idaresi kadrosu”, **Cumhuriyet**, 21 İkincikanun 1935, s. 3.; Rıhtıma çıkarılmayan eşyadan mukavelesi hilafına, tarifedeki ücretlerin 1922 senesinden itibaren on sene içinde hamaliyenin on misli, diğer rüsum ve ücretlerin üç misli olarak tahsil edilmesine karar verilmiştir. **Alf İktisat Meclisi Raporları**, s. 43.

³⁷⁷ “Tahmil ve tahliye teşkilatı”, **Cumhuriyet**, 19 Mart 35, s. 2.

oluşturmaktaydı. Ancak ilgili artıştan İstanbul Limanı yurtiçindeki diğer limanlara nazaran aynı ölçüde faydalanmamıştır. İstanbul Limanı önemini kaybederken, İzmir, Mersin, Samsun limanlarında artışlar yaşanmaktadır. Tablo: 3.22’de görüleceği üzere 1928 yılından itibaren İzmir ve Mersin limanlarındaki tonaj artışları dikkate değerdir.³⁷⁸ Bu durum ülkenin deniz faaliyetlerindeki artışa rağmen İstanbul Limanı’ndaki durgunlukla yorumlandığında ülkenin diğer limanlarının artan önemini göstermektedir.

Tablo 3.22: İzmir, Mersin ve Samsun Liman Faaliyetleri 1924-1931

İzmir, Mersin ve Mülhakatı		Samsun ve Mülhakatı
Yıllar	Tonaj	Tonaj
1924	1.972,921	4.397.101
1925	2.820,167	6.255,177
1926	2.622,030	5.866,837
1927	2.528,651	5.516,278
1928	2.882,802	6.843,915
1929	4.585,185	6.775,689
1930	4.620,495	7.365,019
1931	4.080,021	7.268,074

Kaynak: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Cumhuriyetin Onuncu Yıl Dönümü Fevkalâde Nushası 1923- 1933, 29 Teşrinievvel 1933, s. 181.

Diğer limanlardaki artışa ve İstanbul Liman faaliyetlerindeki azalmaya rağmen, İstanbul dış ticaretteki önemli konumunu sürdürmeye çabalamıştır. Antalya mebusu Rasih Kaplan’ın 1940 yılında İktisat Vekâleti’ne Ankara’nın iktisadi merkez olarak kuvvetlenmesi konusunda göndermiş olduğu mektupta, İstanbul’un kozmopolit yapısını eleştirirken, ithalat ve ihracat işlerinin hâlâ mühim kısmının İstanbul Limanı’ndan yapılması üzüntü ile karşılanmaktadır:

... Esefle görmekteyiz ki son buhran senelerinde klering ve takas işleri isebebiyle ithalat ve ihracatımız İstanbul Limanı’nın da binnetice de garyi Türk anasının elinde toplandı. Bu işi ehemmiyetle göz önüne almazsak memleket iktisadiyatında hâkimiyeti Türk unsurunun elinde tutamıyacağız. Bu zaruri ve

³⁷⁸ Cumhuriyet’in Onuncu Yıl Fevkalade Nüşası, s. 181.

mühim sebep dolayısıyla Akdeniz ve Karadeniz de mühim bir kaç liman yapmak zarureti vardır.³⁷⁹

Bu anlamda Manavgat'a liman yapılarak Konya yolu ile bağlantı kurulmasını önermektedir. Hatta Rasih Kaplan'a göre kurulacak olan limanın adı ise "İnönü" olmalıdır.³⁸⁰

3.7. Bankacılık ve Finans

19. yüzyıl boyunca İstanbul'un transit ticaretteki önemi dünya ticaretinin büyümesine paralel bir şekilde artarken, kent; ticaret, bankacılık ve sigortacılık hizmetleri açısından yeni bir konumda bulunmaktaydı. Yabancılar kente yerleşmekte, ticaret odalarında örgütlenmekteydi. Yabancı bankaların bölge merkezileri olarak tercih ettikleri kent İstanbul idi.³⁸¹

İstanbul, Türkiye'nin finans merkezi olma konumunu Cumhuriyet'in erken dönemiyle birlikte; ulusal bankacılık hareketi içerisinde bankacılık faaliyetlerinin Ankara merkezli olması ve Anadolu'da devlet desteği ile birçok bankanın kurulmasıyla yitirmeğe başlamıştır. Bu dönemde İstanbul'da gerek sanayici gerekse küçük esnaf ve tüccar kredi bulmakta sıkıntı çekmiş, iktisadi hayatın sürekliliği için kredi problemi raporlar ve basın yoluyla sık sık dile getirilmiştir.

1923 yılında 15 kadar bankadan dördünün (Osmanlı Bankası, Türkiye Milli Bankası, İtibarı Milli Bankası, Selanik Bankası) merkezleri İstanbul'dadır. Diğer bankaların ise şubeleri İstanbul'da bulunmaktadır. 1923 yılında hazırlanan İstanbul İktisat Komisyonu Raporu'na göre ilgili bankaların kabiliyeti düşünüldüğünde ve doğal şartlar temin edildiğinde, hiçbir müesseseye ihtiyaç duyulmadan ticari krediler kendi kendine temin edebilecek durumdadır. Ayrıca bu bankaların sermayeleriyle mevduatı, ticari kredi için memlekette küçümsenmeyecek derecede bir yekûn meydana getirmektedir.³⁸²

1909-1923 yılları arasında İstanbul merkezli yabancıların kurmuş olduğu 7 banka ile azınlıklar tarafından kurulan 2 banka bulunmaktadır. 1911-1929 yılları

³⁷⁹ BCA, Fon Kodu: 030-10-00-00, Yer Numarası: 5-26-8-8, 27.12.1940., s. 8.

³⁸⁰ A.e., s.9.

³⁸¹ Keyder, *İstanbul: Küresel ile Yerel Arasında*, s. 22.

³⁸² ...*İstanbul İktisat Komisyonu Raporu*, s. 175.

arasında ise İstanbul'da Türklerin kurduğu- ki bunların çoğunluğuna İttihatçılar hakimdir- 11 bankadan 8'i 1930lu yıllarda tasfiye edilmiştir. Tasfiye süreçleri ile ilgili yeterli bilgi bulunmamasına rağmen İttihatçıların kurmuş olduğu bankaların merkez tarafından desteklenmediği izlenimi doğmaktadır.³⁸³

İstanbul'daki yabancıların kurmuş oldukları bankaların temel vasıfları; yurtdışından aktarılan sermaye aracılığıyla ticaretin ve özellikle yabancı yatırımların mali açıdan desteklenmesine yöneliktir. Cumhuriyet döneminde de bu bankaların işlevi sermaye birikimi sağlayıp sermayenin harekete geçmesini sağlamaktan uzaktır.³⁸⁴

1924-25 Türk Ticaret Salnamesi'ne göre ise İstanbul'da Toplam 21 banka kaydedilmiştir.³⁸⁵ Ancak Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülkede gelir yetersizliği ve gelecek kaygısı sebebiyle halkın tasarrufa eğiliminin oldukça düşük düzeyde olduğunu belirtmek gerekir. İstanbul gibi bir kentte Galata'nın iki yanını dolduran bankalar ve diğer mali kuruluşlarda halkın tasarruf hesapları toplamı 20 milyon liraya bile ulaşamamakta ve bu miktar yıldan yıla azalmaktadır.³⁸⁶

1926 yılında İstanbul'da faaliyette bulunan 5 yerli-özel bankalardan ikisi 30.000 TL ödenmiş sermayeli Dersaadet Küçük İstikraz Sandığı ve 118.000 ödenmiş sermayeli İstanbul Esnaf Bankası gibi küçük kuruluşlardır. Diğer üçünü ise 4 milyon TL sermayeli İtibari Milli Bankası, 1 milyon TL ödenmiş sermayesi bulunan Türk Ticaret ve Sanayi Bankası ve 400.000 TL sermayeli Ticaret ve Sanayi Türkiye ve İran Bankası oluşturmaktadır.³⁸⁷

1923-1930 yılları arası ulusal bankacılık hareketi hız kazanırken İstanbul'da bankacılık faaliyetleri giderek azalmaktadır. Şöyle ki; ulusal bankacılık hareketi siyasal iktidar tarafından ve iktidar çevresinde başkent Ankara'da kurulan bankalar ile taşrada genel olarak siyasal iktidarın teşviki sayesinde kurulan bankalardan oluşmaktadır.³⁸⁸ Ökçün çalışmasında Türk tüccarı ve toprak sahiplerinin iktisadi

³⁸³ A. Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler / Tartışmalar 8, 10 Haziran 1973**, Mars Matbaası, Ankara, Mart 1975, s. 476-477.

³⁸⁴ A.e., s. 471.

³⁸⁵ **Türk Ticaret Yılı 1924-1925**, s. 172.

³⁸⁶ **...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu**, s. 162.

³⁸⁷ Silier, a.g.e., s. 498.

³⁸⁸ Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında ...Bankalar", s. 466.

açından güçlenmelerinin, siyasal iktidarın daha ulusal bir iktisadi politika gütmesine neden olduğunu ve bu güdülen ulusal iktisadi politikanın da Türk tüccarı ve toprak sahiplerini iktisadi açıdan daha da güçlenmelerine yol açtığını ifade etmektedir. Bu karşılıklı ilişkinin bankacılık alanında da görüldüğünü aktarmaktadır.³⁸⁹ 1928 yılında mali vaziyeti bildiren bir kaynağa göre memlekette mesleki, mali müessesler yani ihtisas bankaları, memleketin büyük ve ana ihtiyaçlarını temin edecek kuvvette değildir.³⁹⁰

1924-1928 yılları arası bankacılık alanında faaliyetlerin en yoğun olduğu dönem aralığı olmasına rağmen 1923-1930 yılları arasında yabancılar tarafından banka kurulmamıştır.³⁹¹ Diğer bir ifadeyle, Cumhuriyet ile birlikte yabancıların bankacılık alanında yeni faaliyetleri olmadığını ifade edebilmek mümkündür. Hatta mevcut yabancı banka ve şirketler memur adetlerini ve bu kişilere ödenen maaşlarını epeyce azaltmışlardır.³⁹²

Yabancı sermayenin hakim olduğu bankaların Milli Mücadele'den önceki dönemde³⁹³ İstanbul'da kurulmuş olduğu gözlemlenirken³⁹⁴, iktisadi açıdan belirli bir güçlenme aşamasına ulaşan Müslüman- Türk tüccarı ve toprak sahipleri, bu dönem içinde, yabancılardan ve azınlıklardan bağımsız olarak, Anadolu'da bankalar halinde örgütlenme çabasına girişmişlerdir.³⁹⁵ Anadolu'da kurulan milli bankaların genel niteliğinin 1930 yılına kadar, ülke çapında bir hareketten ziyade, taşrada kredi sorununa çözüm bulmak amacıyla kurulduğunu ifade etmek mümkündür.³⁹⁶ 1924-1926 yılları arasında, siyasal iktidar çevresinde veya iktidar tarafından Ankara'da kurulmuş olan bankaların özellikle nominal sermaye ve ödenen sermaye açısından önemli yer tuttıklarını söylemek gerekmektedir.³⁹⁷

³⁸⁹ A.e., s. 411.; Silier ise çalışmasında 1923-29 döneminde İş Bankası'nın kurulması dışında, devletin yerli özel bankacılığın gelişimi ile ilgili başlıca önemli bir rolünün olmadığını, özel bankacılığın gelişimini belirleyen unsurun Dünya ve Türkiye'deki iktisadi konjonktürden kaynaklandığını ifade etmektedir.: Silier, **a.g.e.**, s. 494.

³⁹⁰ Tahsin ve Saka, **a.g.e.**, s. 127-128.

³⁹¹ Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında ...Bankalar", s. 475.

³⁹² "Kapanan Müesseseler", **Son Posta**, 10 Şubat 1932, s. 2.

³⁹³ Ökçün çalışmasında 1923-1930 yılları arasında yabancılar tarafından banka kurulmadığını ifade eder. **Kaynak:** Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında ... Bankalar", s. 475.

³⁹⁴ A.e., s. 474.

³⁹⁵ A.e., s. 458

³⁹⁶ A.e., s. 474.

³⁹⁷ A.e., s. 475.

1926-29 arasında özellikle Anadolu’da kurulan banka sayısında önemli artışlar kaydedilmiştir. 1923-25 arasında kurulan mahalli banka sayısı 4 iken, 1926-29 arasında bu sayı 20’ye çıkmıştır. Yeni kurulan bu bankalardan sadece 3 tanesi İstanbul’dadır.³⁹⁸ Ayrıca 1923-29 yılları arasında Yerli-Özel Banka sayısındaki artış dikkate değerdir (bkz Tablo 3.23). Oysa 1923-38 döneminde yeni bankaların kurulması, banka şube sayılarının artması, geniş bir tasarruf-mevduat kampanyasının sürdürülmesi sayesinde bankalar sisteminin toplam mevduat ve kredi hacminde büyük artışlar sağlanmaktadır.³⁹⁹

Tablo 3.23: Milli Özel ve Devlet Bankalarının Kurulduğu Yıllara Göre Dağılımı ve Sermayeleri

Yerli-Özel Bankalar			
Yıllar	Sayı	İtibari sermaye	Ödenmiş sermaye
1911-1922	9	3.490.000 TL	2.978.673 TL
1923-1929	34	12.224.000 TL	9.758.700 TL
1930-35	5	503.807 TL	317.346 TL
Devlet Bankaları			
Yıllar	Sayı	İtibari sermaye	Ödenmiş sermaye
1911-1922	2	31.047.300 TL	25.292.000 TL
1923-1929	2	26.679.654 TL	13.267.715 TL
1930-35	4	55.000.000 ⁴⁰⁰ TL	23.991.365

Kaynak: Oya Silier, “1920’lerde Türkiye’de Milli Bankacılığın Genel Görünümü”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/ Tartışmalar 1973**, Ankara, Mars Matbaası, 1975, s. 518-519.

Bankacılık faaliyetlerinin ülke genelinde hız kazandığı 1923-29 yılları arasında İstanbul’da, Türkler tarafından Türkiye İmar Bankası Üsküdar Bankası ile İstanbul belediyesinin teşebbüsü ile İstanbul Esnaf Bankası, gayrimüslimler tarafından ise Dersaadet (İstanbul) Küçük İkrizat Sandığı T.A.Ş kurulmuştur (bkz. Tablo 3.24).

³⁹⁸ Silier, **a.g.e.**, s. 505.

³⁹⁹ Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, s. 145.

⁴⁰⁰ Belediyeler Bankası sermayesi tespit edilemediği için sermaye toplamına katılmamıştır. Silier, **a.g.e.**, s. 519.

Tablo 3.24: 1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Halinde İstanbul’da Kurulan Bankalar

Banka adı	Sermaye kaynağı	Kuruluş yılı	Banka adı	Sermaye kaynağı	Kuruluş yılı
Türkiye Milli Bankası	Yabancı	1909	Milli İktisat Bankası ⁴⁰¹	Türk	1918
İtibar-ı Mali Osmanlı Anonim Şirketi	Yabancı	1910	İktisat Anonim Şirketi ⁴⁰²	Türk	1918
Türkiye Ticaret ve Sanayi Bankası	Yabancı	1910	İtibar ve Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi ⁴⁰³	Türk	1918
Şirketi Ticariyye, Sinaiyi ve Maliyye	Yabancı	1913	İstanbul Esnaf Bankası ⁴⁰⁴	Türk (İst. Bel. teşebbüsü)	1925
Emval-i Gayrimenkul ve İkraza Bankası Osmanlı Anonim Şirketi	Yabancı	1915	Türkiye İmar Bankası	Türk	1928
Türkiye Umumi Bankası	Yabancı	1918	Üsküdar Bankası ⁴⁰⁵	Türk	1929
Ticaret ve Sanayi Türkiye ve İran Bankası Anonim Şirketi ⁴⁰⁶	Yabancı	1921	Dersaadet (İstanbul) Küçük İkraza Sandığı T.A.Ş.	Azınlık	1923
Osmanlı Ticaret Bankası	Azınlık	1911	İstanbul Bankası ⁴⁰⁷	Türk	1911
Emlak ve İkraza Bankası Osmanlı Anonim Şirketi ⁴⁰⁸	Türk	1914	Ticaret ve İtibarı Umumi Bankası	Türk	1917
Asya Bankası Anonim Şirketi Osmaniyesi ⁴⁰⁹	Türk	1914	Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası ⁴¹⁰	Türk	1917

Kaynak: A. Gündüz Ökçün, “1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler / Tartışmalar 8- 10 Haziran 1973**, Ankara, Mars Matbaası, 1975, s. 414-420.

⁴⁰¹ Milli Mahsulat Şirketi Müdürü Sait Bey, Milli Kantariye Müdürü Bekir Bey ve Milli Ekmekçiler Şirketi Müdürü İzzet Bey tarafından ulusal şirketlerinin bankacılık işlemlerini yapmak için kurulmuştur. Şirketlerden de anlaşılacağı üzere İttihatçıların hâkim olduğu bir bankadır. 1930’da tasfiye edilmiştir. **Kaynak:** Ökçün, “1909-1930 Yılları Arasında ... Bankalar”, s. 418.

⁴⁰² 1933’te fesih ve tasfiyesine karar verilmiştir. **Kaynak:** Ökçün, “1909-1930 Yılları Arasında ... Bankalar”, s. 418.

⁴⁰³ 1930 çalışmayan Türk şirketleri arasındadır. **Kaynak:** Ökçün, “1909-1930 Yılları Arasında ... Bankalar”, s. 418.

⁴⁰⁴ İstanbul Belediyesi’nin teşebbüsü ile kurulmuştur. Sermayesinin kaybolduğu gerekçesiyle 1938’de feshedilmiştir. **Kaynak:** Ökçün, “1909-1930 Yılları Arasında ... Bankalar”, s. 419.

⁴⁰⁵ 1933 yılında Adapazarı Türk Ticaret Bankası ile birleşmiştir. **Kaynak:** Ökçün, “1909-1930 Yılları Arasında ... Bankalar” s. 419.

⁴⁰⁶ 1932 yılında feshedilmiştir. **Kaynak:** “Feshedilen Bir Banka”, **Son Posta**, 17 Mart 1932, s. 2.

⁴⁰⁷ Kurucusu Ahmet Kemal Bey’dir. Sermayesinin 44.000 TL’nin tamamı ödenmiş olmasına rağmen 1930 yılında banka piyasadan çekilmek zorunda kalmıştır. **Kaynak:** “Ökçün, 1909-1930 Yılları Arasında ... Bankalar”, s. 415.

⁴⁰⁸ 1930 yılında banka, çalışmayan Türk şirketleri arasındadır. **Kaynak:** “1909-1930 Yılları Arasında ... Bankalar” s. 415.

⁴⁰⁹ 1928 yılında sermayesini kaybettiği için feshine karar verilmiştir. **Kaynak:** “1909-1930 Yılları Arasında ... Bankalar” s. 416.

⁴¹⁰ 29 Haziran 1927’de İş Bankasına devredilmiştir. **Kaynak:** Ökçün, “1909-1930 Yılları Arasında ... Bankalar”, s. 417.

İttihat ve Terakki'nin güçlü olduğu dönemlerde İstanbul'da bankacılık faaliyetlerinde etkin oldukları gözlemlenirken, ilgili bankalar 1930lara gelindiğinde birer birer kapanmıştır. Aralarında en önemli olan Biga Mebusu Cavid Bey ve İstanbul Mebusu Hüseyin Cahid Bey ile tüccardan Tevfik Bey tarafından 11 Mart 1917 tarihinde kurulan Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'dır. Bu banka 29 Haziran 1927 tarihli bir sözleşme ile İş Bankası'na devredilmiştir.⁴¹¹

Milli Mahsulat Şirketi Müdürü Sait Bey, Milli Kantariye Müdürü Bekir Bey ve Milli Ekmekçiler Şirketi Müdürü İzzet Bey tarafından, Birinci Dünya Savaşı içinde toptan dahili ticaretin Müslüman-Türk unsurun eline geçmesini sağlamak ve “ulusal şirketlerin” bankacılık işlemlerini yapmak üzere kurulan Milli İktisat Bankası, İttihat ve Terakki'nin hâkim durumda olduğu bir diğer bankadır. Bu banka da 1930larda tasfiye edilen diğer bankalar arasındadır.⁴¹² Bahsi geçen şirketler başta Kara Kemal olmak İttihat ve Terakki'nin Müslüman-Türk tüccarı örgütleme ve yaratma çabaları adına oluşturulan şirketlerdir.⁴¹³ Temmuz 1926'da Milli İktisat Bankası, Milli Ekmekçi Anonim Şirketi, Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi, Milli Mensucat Anonim Şirketi ile Anadolu Milli Mahsulatı Osmanlı Şirketlerinin maliyelerinin feci ve idarelerinin kötü olduğu ayrıca Kara Kemal ve arkadaşlarının hisseleri bulunduğu gerekçesiyle tasfiyelerine karar verilmiş⁴¹⁴ 28 Eylül 1933 tarihinde şirket faaliyetleri sonlandırılmıştır.⁴¹⁵ Hükümetin, mevcut siyasi otoriteye rakip olabilecek siyasi ve iktisadi örgütlenmeler konusunda tavrı bellidir.

Cumhuriyet yönetimi İstanbul yerine Anadolu merkezli bankacılık faaliyetlerini desteklemektedir.⁴¹⁶ Başkent Ankara'da 1924 yılında kurulan İş Bankası, 1925 tarihli Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası ve 1926 yılında kurulan Emlak ve Eytam bankası ülke çapında faaliyet gösteren, devlet tarafından kurulup işletilen bankalardandır. 1923-1930 yılları arasında Ankara'daki bankacılık

⁴¹¹ Ökçün, “1909-1930 Yılları Arasında ... Bankalar”, s. 417.

⁴¹² A.e., s. 418.

⁴¹³ A.e., s. 462.

⁴¹⁴ BCA, Fon kodu: 30-18-1-1, Yer numarası: 20-59-19, 19.09.1926.; “Tasfiye edilen şirketler”, **Cumhuriyet**, 19 Haziran 1929, s. 2.

⁴¹⁵ İzmir suikastından sorumlu tutulan ittihatçılar, İttihat ve Terakki fonlarını kendi denetimlerindeki şirketlere aktarmak ve bu şirketlerin yeni rejime karşı hareketlerin merkez üssü olarak kullanmak ile suçlanmıştı. **Kaynak:** Akyıldız, **a.g.e.**, s. 171.

⁴¹⁶ Detaylı bilgi için bkz. Ökçün, “1909-1930 Yılları Arasında...Bankalar”, s. 409-484.

faaliyetlerinin en dikkat çekici özelliği ise, yeni yönetim etrafında oluşum göstermesi ve büyük ölçüde bürokratik nitelik taşımasıdır.⁴¹⁷ Ökçün'ün çalışmasında aktardığı bilgilere göre münhasıran yerli sermaye tarafından kurulmuş olan bankalar yabancı sermaye ile işbirliği yaparak çeşitli alanlarda Türk anonim şirketleri kurmakta ya da bu şirketlere ortak olmaktadırlar. Örneğin Türkiye İş Bankası; Bursa dokumacılık ve Trikoaj T.A.Ş.'nde kurucu ve muhtemelen hissedar, Elektrik-Radyo T.A.Ş.'de (Siemens) kurucu ve hissedar, Bulgardağı Madenleri T.A.Ş. ile Zindan ve Çangal Ormanları (Zingal) T.A.Ş.' de kurucu, Türkiye Kibrit İnhisarı'nda kurucu ve muhtemelen hissedar, Ankara Palas T.A.Ş.'te kurucu ve hissedardır. Yine bu dönemde Ziraat Bankası, İtibar-ı Milli Bankası ve Adapazarı Türk Ticaret Bankaları da İş Bankası kadar olmasa da yabancı sermaye ile ortaklık kurarak şirket faaliyetleri yürütmüşlerdir.⁴¹⁸ Bu durum aynı zamanda 1920-30 yılları arasında Cumhuriyet idaresinin yabancı sermayeye açık olduğunu ve yabancı sermaye ile işbirliği içerisinde olduklarını göstermektedir.

Anadolu'da toprak sahipleri ve tüccar kesimi tarafından kurulan bankaların "Milli" niteliği İttihat ve Terakki döneminin faaliyetlerden farklı değildir. Ulusal devletin kurulmasından sonra, önceki döneme göre daha yaygın ve yoğun bir özellik kazanmıştır. Yine bir başka belirgin özelliği tüccar, toprak sahibi kişiler ile birlikte milletvekillerinin de kurulan bankalara öncülük etmesi hatta kurucuları arasında yer almasıdır.⁴¹⁹ 1924 Aksaray Halk İktisat Bankası T.A.Ş., 1924 Akhisar Tütüncüler Bankası, 1926 Niğde Çiftçi Ve Tüccar Bankası T.A.Ş., 1927 Eskişehir Bankası T.A.Ş., 1927 Nevşehir Bankası T.A.Ş., 1927 Denizli İktisat Bankası T.A.Ş., 1927 Şarki Karaağaç Bankası T.A.Ş., 1928 Bor Esnaf Bankası T.A.Ş., 1928 Ürgüp Zürra ve Tüccar Bankası T.A.Ş. gibi bankalar milletvekilleri ve eşrafin birlikte bankacılık faaliyetlerini yürüttüğüne dair birkaç örnektir. Milletvekilleri öncülüğünde kurulmayan bankalara bakıldığında ise kurucularının Cumhuriyet Halk Fırkası'na mensup oldukları göze çarpmaktadır.⁴²⁰ Bir başka kaynağa göre ise ülkede mevcut 38 ulusal bankanın idare meclisinde 31 milletvekili bulunmaktadır.

⁴¹⁷ Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında...Bankalar", s. 467.

⁴¹⁸ Ökçün, **1920-30 Yılları Arasında Yabancı Sermaye**, s. 94.

⁴¹⁹ Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında...Bankalar" s. 467.

⁴²⁰ **A.e.**

İçerisinde 13 milletvekili bulunan İş Bankası idare meclisi ise *bir küçük millet meclisi* olarak nitelendirilmektedir. Önemli bir işin verilmesi için bir milletvekilinin varlığı adeta bir zorunluluktur.⁴²¹

Tablo 3.25: Sektörler İtibariyle Kuruluş Yıllarına Göre Teşebbüsler

Kuruluş yılları	Teşebbüs sayısı	Mali hizmet %	Tarım %	Sanayi %
----1900	120	-	80	20
1901-1910	-	-	-	-
1911-1920	26	-	92.31	7.69
1921-1930	37	18.70	16.22	64.86
1931-1940	62	3.23	4.84	91.93
1941-1950	154	2.60	4.84	96.75

Kaynak: Erdoğan Soral, *Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri*, Ankara, Ankara İktisadi ve ticari ilimler akademisi yayınları: 72, S:11, 1974, s. 30.

Türkiye’de 1921-1930 yılları arası bankacılık faaliyeti açısından oldukça elverişlidir. 1929’da bankalar dışında toplam 239 Türk anonim şirketinin %43’ü çalışamaz duruma gelirken, bankaların %86’sı çalışmaya devam etmiştir.⁴²² Ancak devletçilik dönemi ile birlikte mali hizmetler arasında yeni kuruluşların payı giderek azalmış, yeni faaliyete geçecek olanlar sanayi alanını tercih etmişlerdir. Tablo 3.25’e göre 1921-1930 yılları arasında kurulan teşebbüslerde mali hizmetlerin oranı %18.70 iken, 1931-1940 yılları arasında kısacası devletçilik döneminde mali hizmetler alanında teşebbüslerin hızlı bir düşüşle 3.23’e gerilemiş ve sanayi yatırımlarına eğilim güçlenmiştir.

1923-29 arasında 34, 1930-35 arasında 5 milli banka kurulmuştur. Yabancı sermayenin bankacılık sistemindeki yeri giderek azalmış 1924’de 23 olan yabancı banka sayısı 1933 gelindiğinde 10⁴²³, 1939 yılında ise 7’ye düşmüştür.⁴²⁴ Yabancı bankaların Türkiye’deki toplam şube sayısında da azalmalar mevcuttur. 1929’da 69 olan şube sayısı 1938’de 45’e düşmüş, ülkedeki bankalar sisteminin sağladığı

⁴²¹ Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, s. 1313.

⁴²² Silier, *a.g.e.*, s. 506.

⁴²³ Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...”, s. 250.

⁴²⁴ *Küçük İstatistik Yıllığı 1939-40*, İstatistik Umum Müdürlüğü, C: III, Mehmet İhsan Matbaası, 1941. s. 197.

toplam kredi hacmi içinde yabancı bankaların payı 1929 yılında %42'den 1938 yılında %20'ye gerilemiştir.⁴²⁵

Bankaların bir kısmı kendilerinden borçlanan tüccarın diğer bankalara olan borçlarını araştırmadığı için geniş kredi olanakları sağlamışlardır. 1930'larda mal fiyatlarının düşmesi ile tacirler borçlarını ödeyemez hale gelmişlerdir. Bu sebeple hem tacirler sermayelerini yitirmiş hem de borç aldıkları bankalar sarsılmıştır.⁴²⁶ Merkezleri İstanbul'da olan birçok yabancı banka 1929 yılından itibaren kapanmaya başlamış, mevcut bankalar da İstanbul'daki faaliyetlerini azaltmışlardır.⁴²⁷

Tablo 3.26: 1923-29 Aralığında Milli ve Yabancı Bankaların Toplam Tasarruf Mevduatı İçindeki Payları ve Mudi Sayıları

Toplam tasarruf mevduatı içindeki pay%			Mudi sayısı	
Yıl	Milli bankalar	Yabancı bankalar	Milli bankalar	Yabancı bankalar
1923	59.7	40.3	3.181	4.874
1924	62.6	37.4	4.943	5.538
1925	64.9	35.1	7.308	6.150
1926	69.8	30.2	11.045	5.494
1927	75.4	24.6	21.424	6.228
1928	77.7	22.3	33.018	6.408
1929	81.7	18.3	53.216	6.335

Kaynak: Oya Silier, "1920'lerde Türkiye'de Milli Bankacılığın Genel Görünümü", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/ Tartışmalar 1973**, Ankara, Mars Matbaası, 1975, s. 522.

Kambiyo kontrolü ile birlikte devlet, imtiyazlı şirketler ve devlet iştiraki olan şirketlerin fonlarını, ancak sermayesi Türk olan bankalarda tutabileceği kuralı getirince, yabancı bankaların mevduat kaynakları azalmıştır.⁴²⁸ 1933 yılında çıkarılan Mevduatı Koruma Kanunu ile bankaların faaliyet gösterdikleri merkezler

⁴²⁵ Tezel, "Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri", s. 224.

⁴²⁶ "Bankaların Yeni Bir Anlaşma Hareketi", **Son Posta**, 6 Şubat 1932, s. 6.

⁴²⁷ "Kapanan Fransız Bankaları", **Son Posta**, 20 Haziran 1932, s. 2.; "Belçika bankası Hesaplarını tasfiye etmiye başladı", **Son Saat**, 25 Kanunisanı 29, s. 2.; "Ecnebi Bankalara Türk tacirlerinden krediyi kestiler mi?", **Son Saat**, 2 Kanunievvel 1929, s. 2.; "İki Banka tasarruf maksaidle yakında birleşiyor", **Son Saat**, 22 Şubat 1929, s. 2.

⁴²⁸ Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...", s. 246.; "Milli Bankalar tamamen piyasaya hâkim oluyor!", **Cumhuriyet**, 11 Mayıs 1933, s. 1.

itibariyle minimum sermaye miktarları saptanmak istenmiştir.⁴²⁹ Nüfusu 250.000'den yukarı olan şehirlerde, sermayeleri 1 milyon Türk Lirası olmayan bankaların faaliyetlerine son vermek zorunda kalmalarıyla, İstanbul'da yabancı bankaların kapanması giderek hızlanmıştır.⁴³⁰ 1927-1932 yılları arasında Türk bankalarının kârlarında %19 eksiklik görülürken, yabancı bankaların kâr toplamındaki eksiklik %65'i bulmaktadır. Buhran yıllarında yerli bankaların diğer ülkelerdeki bankalar ile karşılaştırıldığında daha az sarsıldıkları ve yüksek kârlarla çalışmaya devam ettikleri gözlenebilmektedir.⁴³¹

Tablo 3.27: İstanbul Takas Odası Muamelesi (1922-1936)

Seneler	Banka adedi	Takas olunan senet adedi	Takas edilen meblağ (Bin lira hesabıyla)
1922	15	-	287.697
1923	15	-	286.347
1924	16	-	341.615
1925	15	-	413.896
1926	14	-	440.627
1927	14	-	495.569
1928	14	-	376.217
1929	15	108.541	610.297
1930	14	112.990	566.104
1931	14	89.824	429.817
1932	13	73.542	356.435
1933	11	78.155	323.562
1934	10	80.008	285.129
1935	10	75.990	289.466
1936	10	86.094	306.238

Kaynak: İstatistik Yıllığı 1935-36, İstatistik G.D. Neşriyatından, S:88, İstanbul, Devlet Basımevi, 8 Temmuz 1955, s. 327.

1924'te yabancı sermayeli bankalarda 5.500 ve Türk sermayeli bankalarda yaklaşık 5.000 mudi varken, 1929 yılında yabancı bankalardaki mudi sayısı 6.335'e, Türk bankalardaki ise 53.216'ya çıkmıştır (bkz. Tablo 3.26). Mevduattaki genişlemeyle birlikte toplam kredi hacmi 1924 yılında 123 milyon liradan 1929'a

⁴²⁹ Silier, **a.g.e.**, s. 525.

⁴³⁰ "Mevduatı Koruma Kanunu tatbikati", **Cumhuriyet**, 14 Şubat 1935, s. 2.; Bu yıllarda bazı ülkelerin kanunlarına göre döviz ihracının yasak olduğunu ve bu sebeple ülkedeki bazı yabancı bankaların sermayelerini artıramadıklarını belirtmek gerekir. Örneğin merkezi Romanya'da bulunan Hrisovelon Bankası bunlardan biridir.; "İki ecnebi bankası", **Cumhuriyet**, 13 Şubat 1935, s. 1, s. 2.

⁴³¹ Silier, **a.g.e.**, s. 518.

204 milyon liraya yükselmiştir.⁴³² Faaliyetlerin çoğunluğunu yabancı bankaların oluşturduğu İstanbul’da bankacılık faaliyeti azalırken, bir yandan da İstanbul takas odası işlemleri de düşüş göstermektedir (bkz. Tablo 3.27).

1932 senesi sonuna gelindiğinde ülkede mevcut olan bankaların toplamı Merkez Bankası hariç 46’dır. 430 şubenin 258’i Ziraat Bankası’na, 75’i Osmanlı Bankası’na, 45’i İş Bankası’na, 23’ü Adapazarı Türk Ticaret Bankası’na aittir. Milli bankalardan olan Selanik Bankası ile İstanbul Bankası ise bilançolarını zararlar kapatmıştır.⁴³³ Kurulduğu andan itibaren bankacılık faaliyetlerinde ülkede önemli yeri olan İş Bankası’nın Galata’da şubesinin açılması ise ancak 1934 yılında mümkün olabilmektedir.⁴³⁴

Tablo 3.28: Bankalar Sisteminde Yabancı, Özel Türk ve Devlet Bankalar

Yıllar	Toplam mevduatta paylar %			Toplam kredide paylar %		
	Yabancı	Özel Türk	Devlet	Yabancı	Özel Türk	Devlet
1924	78	12	10	53	5	42
1924-29	57	20	23	47	15	39
1930-34	30	27	43	32	23	45
1935-38	22	35	43	25	26	49
1939-45	19	33	48	15	28	57

Kaynak: Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923- 1950)**, ed. Ozan Kızıler, İstanbul, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2015, s.149.

Tablo 3.28’ye göre Bankalar Sisteminde Yabancı, Özel Türk ve Devlet Bankalarının paylarını incelediğimizde 1929’dan sonra devletin toplam mevduattaki payının giderek arttığını 1924’te %10’dan 1939-45 aralığında %48’e çıktığı görülmektedir. Yabancı bankaların mevduat içerisindeki payları da 1924’te %78’den 1939-45 aralığında hızlı bir şekilde azalarak %19 seviyelerine gerilemiştir. Yabancı bankaların kredi içerisindeki payları da azalırken özel Türk müteşebbislerin ve devletin kredi payları ise 1939-45 yılları arasında en yüksek

⁴³² Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, s. 147.

⁴³³ “Bankalarımızın vaziyeti”, **Cumhuriyet**, 26 Kanunievvel 1933, s. 4.

⁴³⁴ “Celâl Bey dün İş Bankası Galata şubesini açtı”, **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1934, s. 1,

seviyesine ulaşmaktadır. Kısacası 1923-50 döneminde yabancı sermayenin ülke ekonomisi üzerindeki etkileri bakımından en çok geriledikleri sektörün Bankacılık olduğunu ifade etmek mümkündür. Osmanlı'nın son yıllarında yabancı bankaların Türkiye ekonomisi üzerinde kurdukları denetimin etkisi Cumhuriyet dönemi ile kırılmıştır.⁴³⁵

3.7.1. İstanbul Borsası'nın Taşınması

Borsada işlem yapan acente, simsar ve coberlerin büyük çoğunluğu yabancılardan ve gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Borsa çevresinde işlem yapan 300 kişiden ancak 15'i Türk'tür. Hatta borsada Türkçe kullanılmamakta gayrimüslim borsacıların büyük çoğunluğu imza atacak derecede dahi Türkçeyi bilmemektedir. Halk borsada gerçekleştirilen işlemlerin hava oyunlarından ibaret olduğunu düşünmekte ve kumar olduğu gerekçesiyle uzak durmaktadır.⁴³⁶

Borsanın Bahçekapı'ya taşınmasıyla borsanın Türkleştirme konusunda önemli bir adım atılacaktır. Bu anlamda borsa yönetiminde Türklerin hâkim olması, borsacıların Türkçe bilme zorunluluğunun şart koşulması, borsada işlem yapanların sayısının azaltılması, bankaların esham ve kambiyo bölümündekilerin borsada işlem yapan kişilerle akrabalık ilişkilerinin olmamasına özen gösterilmesi gibi önlemler yer almaktadır. Bu sebeple borsa uzun yıllar faaliyet gösterdiği borsa hanından 1 Nisan 1926'dan itibaren Dördüncü Vakıf Han'dan taşınmasına karar verilmiştir.⁴³⁷

Celal Bayar'ın Başbakan olması ile birlikte alınan en önemli kararlardan biri Borsa'nın Ankara'ya taşınmasıdır. Alınan karar, ülkede döviz sıkıntısının had safhada olduğu, özellikle altın fiyatlarındaki yükselişin durdurulamadığı bir döneme denk gelmektedir. Kur yükselişlerinin İstanbul'daki birkaç sarrafın spekülasyonlarından kaynaklandığı düşüncesinin hâkim oluşu, bu işlemlerden rahatsız olan hükümeti tedbir almaya itmiş, borsayı Ankara'ya taşıma fikrinin oluşumuna sebep olmuştur.⁴³⁸ Galata'dan Haliç'in diğer yakasına geçmeye dahi

⁴³⁵ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, s. 149.

⁴³⁶ Al ve Akar, *a.g.e.*, s. 335.

⁴³⁷ *A.e.*

⁴³⁸ Celali Yılmaz, *Osmanlıdan Günümüze Borsa İstanbul Esham ve Tahvilat Borsası 1929-1985*, Borsa İstanbul, 2015, s. 42-43.

direnen borsacılar arasında, borsanın Ankara'ya taşınma haberi şok etkisi yaratmıştır.⁴³⁹ Hükümet, devletin mali ve umumi politikasını yakından takip edebilmek için İstanbul Borsası'nı 1 Nisan 1938 tarihinden itibaren kapatarak, Ankara'ya nakline karar vermiştir. Bu kararın alınmasındaki bir etken de milli bankaların merkezlerinin veya büyük şubelerinin Ankara'da bulunmasıdır.⁴⁴⁰ Bali, borsanın İstanbul'da geçici olarak kapatılıp Ankara'ya taşınmasını; borsada meydana gelen sahtekarlık ve fiyat spekülasyonlarıyla mücadele edebilmek amacı taşıdığını aktarmaktadır. Ayrıca yazara göre, tüm bankaların idare merkezleriyle sanayii müesseselerinin merkezlerinin Ankara'da konumlanmaları, başkentin Türk ekonomisinin ve finansının merkezi kılınması arzusundan kaynaklanmaktadır.⁴⁴¹

Taşınma kararı ile birlikte kayıtlı 60 sarraf, 41 banker, 10 cober ve 10 kuliye, düzenleme ile birlikte durumdan memnun olmamalarına rağmen Ankara'ya gitmek zorunda kalmıştır.⁴⁴² Ankara'ya giden borsacıların yaşadığı en temel sorunlardan biri iletişim problemidir. Ankara'daki borsacılar İstanbul'daki müşterileri ve yurtdışındaki piyasalarda iletişim kuramamaktadırlar. Telefon ve telgraf gibi vasıtalarla o günün şartlarında işlem yapmak için bazen günlerce beklemeleri gerekmektedir. Aynı zamanda Ankara'da menkul kıymet işlemleri için yeterince alıcı ve satıcının olmayışı da borsa faaliyetlerini yürütenler için bir diğer sorundur. Bu sıkıntılar olduğu gibi İstanbul'daki müşteriler için de geçerlidir. Ankara'daki acentesine bir borsa emri vermek isteyen müşterinin Ankara'ya telefonla ulaşabilmesi gerekmektedir.⁴⁴³

Taşınma kararından yaklaşık bir ay sonra Yeni Sabah Gazetesi acentelerin zararı hakkında şu bilgileri vermektedir:

...Borsanın Ankara'ya naklinden sonra şirketler ve bankalar tahvilleri üzerinde muamelelerinin azalması ve diğer taraftan ecnebi bankaların kambiyo alışverişlerini yalnız üç dört acenteye münhasır kılmaları diğer acentelerin zararlarını mucip olmuş ve kendileri faaliyetten çekilecek bir hale getirmiştir.⁴⁴⁴

⁴³⁹ A.e., s. 43.

⁴⁴⁰ A.e., s. 45.

⁴⁴¹ Bali, a.g.e., s. 315.

⁴⁴² Yılmaz, a.g.e., s. 49.

⁴⁴³ A.e., s. 64.

⁴⁴⁴ "Ankara borsası için yeni karar", **Yeni Sabah**, 22 Mayıs 1938, s. 4.

1935 yılında borsada 63 banker, 70 kulisiye ve 67 sarraf faaliyet gösterirken 1940 yılına gelindiğinde bunların hiçbirisi kalmamıştır. 1941 yılında borsa Ankara'dan tekrar İstanbul'a taşınmış ancak savaş yıllarında kayda değer bir faaliyet göstermemiştir.⁴⁴⁵ Ankara'ya taşınma öncesi İstanbul'da son yıl olan 1937 yılındaki işlem hacmi yaklaşık 13 milyon lira iken İstanbul'a tekrar dönüşün yaşandığı 1941 senesinde işlem hacmi 3.2 milyona düşmüştür. 1939 ve 1940 yıllarında ise işlem hacmi sırasıyla 7 ve 4 milyon olarak gerçekleşmiştir. Sonuç olarak Ankara'dan dönerken borsanın işlem hacmi altı sene öncesinin beşte birine gerilemiştir.⁴⁴⁶

3.7.2. İstanbul Piyasasında Kredi Sorunu

Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul'da sanayi sektörünün sorunlarının başında kredi hususu gelmektedir. İstanbul'da bir iki küçük banker dışında sanayi kredisiyle uğraşan müessese oldukça sınırlıdır. Oysa İstanbul İktisat Komisyonu'nun hazırladığı rapora göre İstanbul'da başarı gösterecek bir çok sanayi teşebbüsleri olduğu gibi, memleketin her tarafında işletilecek bir çok madenler ve ormanlar, şehirler menfaatine yapılacak işler mevcuttur.⁴⁴⁷ Kunduracılık, mobilyacılık, örmecilik, dericilik, inşaat malzemeleri, çimento, şilecilik sanatlarıyla tersanecilik gibi faaliyetler için, İstanbul oldukça müsait bir muhittir. Fakat adı geçen faaliyetleri komantide edebilecek, hiçbir sanayi bankası bulunmamaktadır.⁴⁴⁸ Bankacılık faaliyetlerini bilen nitelikli eleman yetersizliğini de bu sorunlara eklemek gerekmektedir.⁴⁴⁹

1930 yılındaki Sanayi Kongresi'nde ele alınan konuda, memleketteki bankacılık faaliyetlerinin sanayi siyaseti takip etmediği, milli sanayinin gelişmesine destek olunmadığı belirtilmektedir.⁴⁵⁰ Sanayi ve Maadin Bankası'nın mevcut sermayesi ancak doğduran doğruya işlettiği fabrikalara tahsis edildiği için, ilgili banka sanayi erbabına ne uzun ne de kısa vadeli krediler açamamakta hatta iskonto

⁴⁴⁵ Bali, **a.g.e.**, s. 314.

⁴⁴⁶ Yılmaz, **a.g.e.**, s. 75.

⁴⁴⁷ ...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 179.

⁴⁴⁸ **A.e.**, s. 180.

⁴⁴⁹ **A.e.**

⁴⁵⁰ 1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar, s. 70.

muamelatı ile dahi yardım edememektedir.⁴⁵¹ Yabancı bankalar ise Doyçe Oryent Bankası sınırlı sayıda birkaç sanayiyle çalışıyor ise de diğer bilumum yabancı bankaları tamamıyla ticari ve iskonto bankaları görevini üstlenmektedir.⁴⁵²

Sanayiciler; “binaenaleyh memlekette sanayi erbabına, bazı müşkül ve geçici zamanlarında, onları ellerinden tutabilecek bir tek banka mevcut değildir demiş olmakla hakikati itiraf etmiş oluruz zannındayız”⁴⁵³ diyerek bu konudaki müşkül vaziyetlerini anlatmaya çalışmaktadırlar.

Sanayinin gelişebilmesi için 19 Nisan 1341 tarih ve 633 numaralı kanunla tesis edilen ⁴⁵⁴ Sanayi ve Maadin Bankası’ndan gerektiği gibi istifade edilememiştir.⁴⁵⁵ Adı geçen kuruluş, 3 Temmuz 1932’de 2058 numaralı kanun ile Devlet Sanayi Ofisi’ne⁴⁵⁶, 7 Temmuz 1932’de 2064 numaralı kanun ile Türkiye Sanayi Kredi Bankası’na dönüşmüştür.⁴⁵⁷ Bu kredi bankası ile birlikte Teşviki Sanayi Kanunun 9. maddesindeki gümrük muafiyetleri kaldırılmış, bankanın kuruluş sermayesinin, elde edilecek muamele ve gümrük vergisinden sağlanması 2. maddede kabul edilmiştir.⁴⁵⁸ Teşviki Sanayi ile birlikte gümrük vergisinden muaf olunan makine ve teçhizatlarıdaki muafiyet kaldırılmış, getirilecek makinelerin %20’sinin peşin ödenmek suretiyle ithal edilmesine karar verilmiştir. Sanayicinin kanundaki bu düzenlemeden olumsuz etkileneceğine dair itirazlara rağmen, Türkiye Sanayi Kredi Bankası Kanunu ile ilgili madde mecliste kabul edilmiştir.⁴⁵⁹

Daha sonra bu iki kurum birleşerek 3 Haziran 1933’te 2262 numaralı kanun ile Sümerbank ismini almıştır.⁴⁶⁰ Merkezi Ankara’da olan Sümerbank’ın anlamı şu satırlarla açıklanmaktadır:

⁴⁵¹ A.e.

⁴⁵² A.e.

⁴⁵³ A.e., s. 71.

⁴⁵⁴ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, C:II, İ:106, 19.4.1341, s. 195.

⁴⁵⁵ “Kredi Bankası ve Sanayi Ofisi teşekkül ediyor”, **Cumhuriyet**, 22 Kanunisani 1933, s. 1. Türkiye Sanayi Kredi Bankası kanunu görüşmelerinde İstanbul mebusu Hasan Vasfi, Sanayi ve Maadin Bankası’nın sermayesinin sıfır olduğunu hatta borçlu olduğunu ifade etmekte, bundan kaynaklı yeni banka için müspet bir sermayenin olmadığını açıklamaktadır. **Kaynak:** T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C:IX, İ:80, 7.7.1932, s. 504.

⁴⁵⁶ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C:IX, İ:77, 3.7.1932, s. 468.

⁴⁵⁷ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C:IX, İ: 80, 7.7.1932, s. 507.

⁴⁵⁸ A.e., s. 508.

⁴⁵⁹ A.e.

⁴⁶⁰ T.B.M.M, Zabıt Ceridesi, C:XVI, İ:65, 3.6.1933, s. 18-22.

...Öz dilimizle hiçbir alakası olmıyan sanayi kelimesi yerine öz Türkçe söz aranırken Gazi Hz. Bankaya çok yakışır bir ad bulmuşlardır. Bu isim sümerdir. Sanayi Kredi Bankası, bu suretle dedelerimizin 70 asır evvel kurdukları büyük medeniyetin adını taşımış olacaklardır.⁴⁶¹...Bundan 7000 sene önce büyük bir medeniyet kuran, yer altında su tesisatı olan 14-15 odalı evlerde arkadaşlı sandalyelerde oturarak masalarda medeni çatalla yemek yiyen, karyolalarda yatan Türk'lerin adı olan 'Sumer'in sanayiini kurmakta olan Türk vatanının kredi müessesine verilmesi ne güzel ve ne uygundur.⁴⁶²

Sümerbank'ın sermayesini 1055 numaralı Teşviki Sanayi Kanunu'ndaki sanayi erbabının temin ettiği makine ve teferruatı muafiyeti iptal edilerek alınacak gümrük vergisi ile bankanın sermayesi oluşturulmaya karar verilmiştir.⁴⁶³ Ancak sanayi sektörünü ilgilendiren bu mevzuat ile ilgili geri adım 2261 sayılı kanunla atılmaktadır. İzmir Mebusu Kitapçı Hüsnü Bey'in de ifadesiyle müteşebbisler muafiyetlerin kaldırılmasından son derece rahatsızlık duymuşlar ve hükümetin kendi koyduğu kanunların kaldırılması sonucu güvenleri sarsılarak teşebbüslerini teker teker azaltmışlardır.⁴⁶⁴

Sümerbank'ın kuruluş aşamasında İstanbul sanayi kesiminden kimsenin fikri sorulmamış, bankanın en azından idare meclisinde İstanbul sanayicilerinden birinin bulunması fikrine meclis karşı çıkmıştır. Konu ile ilgili İstanbul Mebusu Hasan Vasfi Bey'in, bankaya İstanbul sanayisini bilen kişilerden de üye kabul edilmesi önerisi dikkate alınmamıştır. Hasan Vasfi Bey'e göre bu kişiler, yüksek tahsilli, fiilen de sanayi işlerinden anlayan kişilerdir. Ancak Meclis çoğunluğu, İstanbul sanayisinin ülkeyi değil sadece İstanbul'u ilgilendirdiği noktasında birleşmişler; İstanbul'un sanayideki önemini Erzurum, Sivas gibi ülkenin diğer şehirlerin sanayi faaliyetleri ile bir tutmuşlardır.⁴⁶⁵ Bütçe Encümeni Hasan Fehmi Bey'e göre de İstanbul'daki sanayi erbabı sadece İstanbul sanayisini temsil etmektedir.⁴⁶⁶

Sanayi ve Maadin Bankası kredi ile alakası olmayan faaliyetlerde yoğunlaşırken Esnaf Bankası ise esnafın ihtiyacı olan krediyi temin etmekten

⁴⁶¹ "Sanayi bankasının adı Sümer bankası oldu", **Cumhuriyet**, 11 Nisan 1933, s. 4.

⁴⁶² "Sümer Bankasında Yeni Teşkilat", **Cumhuriyet**, 16 Nisan 1933, s. 2.

⁴⁶³ "Sümer bankası teşkilatı", **Cumhuriyet**, 2 Haziran 1933, s. 1.

⁴⁶⁴ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C:XVI, İ:65, 3.6.1933. s. 14.

⁴⁶⁵ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C: IX, İ:80, 7.7.1932, s. 515.

⁴⁶⁶ **A.e.**, s. 514.

uzaktır.⁴⁶⁷ İstanbul iktisadiyatında gerek ticari hizmetler alanı gerekse üretim alanında küçük girişimcilik yaygındır. Kredi kaynakları açılmaksızın, bu kişilerin faaliyetlerini yürütebilmesi oldukça zordur. Kentin iktisadi faaliyetlerinin artabilmesi de küçük girişimcilerin kredi sorunlarının çözülmesinden geçmektedir.

Cumhuriyet'in başlarında İstanbul İktisat Komisyonu Raporu'na göre kredi olanakları sağlanabildiği takdirde yüzlerce küçük zanaatkârın gelişmesini sağlamak mümkün görünmektedir:

...İstanbul da dahil olmak üzere bütün memleket henüz büyük üretim devrinde değil, münferiden icra edilen küçük teşebbüsler devrinde olduğu ve bu küçük teşebbüslerden her birinin krediye ihtiyacı bilindiği için, bir kısım ticaret ve zanaat erbabının gücü artırılacak olursa, bilhassa bu nevi sanayinin yoğunlaştığı İstanbul'da yeni bir iktisadi bolluğun baş gösterebileceği muhakkaktır. ... Yüzlerce küçük zanaatkâr tarafından icra edilen bu zanaatlara icap eden vasıtalar ve aletleri tedarik etmek, üretimlerini biraz genişletmek için lazım olan sermaye borç verilebilecek olursa, bunların ilerlemeleri temin edilmiş olur. Bu kısım zanaat ve ticaret erbabını, bankalar vasıtasıyla krediye mashar etmenin imkanı yoktur. Çünkü bir kere bunların ihtiyacı, birkaç ay için değildir ve her zanaatkârın ihtiyacı cüzi miktarlardadır. Bankalar, bu gibi cuzi paralar ve uzun vadeler üzerine iş yapamazlar. Bundan başka bu esnafın her biri, krediye ulaşmak için lazım olan teminatı ve şahsi itibarı gösteremez...⁴⁶⁸

100 bin lira sermaye ile kurulan Esnaf Bankası, kuruluş amacından uzaklaşmış, kısa bir zaman sonra iflas etmiştir. Küçük esnafa kredi vermek amacıyla kurulan banka, genellikle küçük esnafın kredi başvurularını “para olmadığı” gerekçesi ile geri çevirmiştir.⁴⁶⁹ 1933 yılına gelindiğinde borçları 400 bin liraya ulaşan Esnaf Bankası kurulduğu andan itibaren bankacılık faaliyetlerini yürütememiş, borç verdiği kişi ya da şirketlerden alacaklarını temin edememiştir.⁴⁷⁰ İstanbul Şehir Meclisi azalarından Cevdet Kerim Bey bankanın faaliyetleri şu sözlerle eleştirmektedir;

...Zaman zaman bu müesseseyi kargalık bir leş telâkki eden bazı avantüryerler, başına üşüşmüşler, ne koparabilirlerse koparıp savuşmuşlardır. İşler arkadaşlık

⁴⁶⁷ “Sanayi kredisiz yürüyemez”, **Son Posta**, 22 Şubat 1932, s. 2.

⁴⁶⁸ ...**İstanbul İktisat Komisyonu Raporu**, s. 185.

⁴⁶⁹ “Esnaf bankasının vaziyeti”, **Son Saat**, 26 Kanunisanı 1929, s. 1.

⁴⁷⁰ “Esnaf bankası ne olacak?”, **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1933, s. 2.; “Esnaf bankasının müşkül vaziyeti”, **Cumhuriyet**, 7 Mayıs 1933, s. 2.; Tahsin ve Saka, **a.g.e.**, s. 129.

gayretkeşliğile yürümüş, şifahi tavsiyelerle lâıyk olmıyan yerlere krediler açılmıştır.⁴⁷¹

Şehir meclisinde konuşan Galip Bahtiyar Bey teminat alınmadan 400 bin küsur liranın dağıtıldığını aktarırken, bankaya borçlu olanların vaziyetlerini “çürük” olarak nitelendirmektedir.⁴⁷² Birçok borçlunun bankaya borcu ise zamanaşımına uğramıştır. Esnaf Bankası’nın idare heyetini vatana hıyanet olarak değerlendiren Kemal Bey, bankanın usulsüz birtakım işlerine değinmektedir.⁴⁷³

İstanbul’da yaklaşık 65 bin esnaf olduğu tahmin edilmekle birlikte cemiyete kaydını yaptıran esnaf sayısı ancak 40 bindir ve ilgili kişiler Esnaf Bankası’ndan herhangi bir yardım göremediklerinden şikayetçidirler.⁴⁷⁴ Yunus Nadi bu konuda yazmış olduğu yazısında küçük müesseselerin çukura düştüğünü, bakımsızlık yüzünden küçük san’atlerin mahvola ola İstanbul’un beyabaneye (çöle) döndüğünü aktarmaktadır.⁴⁷⁵ İngiliz Ekonomist Mecmuası da Esnaf Bankası konusunu sütunlarına taşımış, 500 bin lira sermaye ile kurulan bankanın idare edilemediği için perişan vaziyete düştüğünü aktarmıştır.⁴⁷⁶ 1935 yılına gelindiğinde Esnaf Bankası’nın tasfiyesine karar verilmiştir.⁴⁷⁷ Esnaf ve san’at alanında yoğun faaliyet gösteren İstanbul’un kredi ihtiyacı 1939’a gelindiğinde hâlâ çözülememiştir. Küçük sanat ve ticaret erbabı sanatlarını gelişmesi bir yana hayati zaruretlerini karşılamak için kredi talep eder duruma gelmişlerdir.⁴⁷⁸

3.8. İstanbul’da Esnaf ve Zanaatkârlar

19. yüzyılın ortalarından itibaren İstanbul, sadece idari fonksiyonların öne çıktığı ve şehir halkının tüketici özelliğinin ağır bastığı bir İmparatorluk olmaktan çıkmış, ithalat ve ihracatın geliştiği bir döneme girmiştir. Galata bankerlerinin ve daha sonra da bankaların sağladığı finansman desteği sayesinde İstanbul, Karadeniz bölgesinde yoğunluk kazanmış olan ticari faaliyetlerin örgütlendiği bir bölgesel

⁴⁷¹ “Esnaf Bankası ne halde?”, **Cumhuriyet**, 13 Nisan 1933, s. 1.

⁴⁷² “Şehir meclisi dağıldı”, **Cumhuriyet**, 16 Nisan 1934, s. 2.

⁴⁷³ **A.e.**

⁴⁷⁴ “Esnaf için kredi bankası açılacak”, **Cumhuriyet**, 8 Nisan 1934, s. 4.

⁴⁷⁵ “İstanbul Meclisi ve Esnaf Bankası”, **Cumhuriyet**, 10 Mayıs 1934, s. 1.

⁴⁷⁶ “Esnaf bankası işinin İngiltere’de akisleri”, **Cumhuriyet**, 16 Mayıs 1934, s. 4.

⁴⁷⁷ “Esnaf bankasının tasfiyesi kararlaştırıldı”, **Cumhuriyet**, 19 Şubat 1935, s. 5.

⁴⁷⁸ Ferid, “Esnaf kefil bulmak için müşkülât çekmektedir”, **Cumhuriyet**, 12 Şubat 1939, s. 1.

merkez haline gelmiştir. İstanbul'un yaşadığı bu değişim, mekana yansırken, şehrin geleneksel esnaf ve zanaatkârın ortadan kalmamış, iki merkezin yan yana yaşadığı ikili bir yapının ortaya çıkmıştır.⁴⁷⁹ Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde önceki bölümlerde bahsetmiş olduğumuz gibi İstanbul bir durağanlaşma içerisine girmiştir. Bu durağanlaşmanın İstanbul ekonomi hayatında son derece önemli olan esnaf ve küçük zanaatkâr üzerindeki tesirini incelemek gerekmektedir.

Şark Ticaret Yıllıkları olarak bilinen, Cervati Biraderler tarafından İstanbul'un merkezi iş alanlarında yapılmış olan sayımları kaynak olarak alan Ayhan Aktar'ın çalışması esnaf ve küçük zanaatkârlar hakkında önemli bir bilgiler içermektedir. Birincisi Raphael Cesar Cervati tarafından 1868 yılında Indicateur Constantinopolitain adı altında basılan yıllıklar 1921'den sonra Annuaire Oriental olarak olarak Alfred Rizzo tarafından yayınlanmıştır. 1808-1909 tarihleri arasında Annuaire Oriental adı altında güncelleştirilerek 25 kez basımı sağlanan yıllıkların daha sonra Ticaret Yıllığı-Annuaire Commercial başlığı ile 1939-40 yılına kadar eskisi kadar kapsamlı olmadan yayınlanmaya devam ettiğini belirtmek gerekmektedir.⁴⁸⁰ Şark Ticaret Yıllıkları'nın önemi, İstanbul'un hem yeni (Galata ve Beyoğlu), hem de geleneksel (Eminönü, Beyazıd, Kapalıçarşı) merkezi iş alanlarındaki cadde ve sokaklarda faaliyetlerde bulunan işyerlerini, sahiplerinin isimlerine kadar alfabetik sıralayacak kadar detaylı bir şekilde sunmasından ileri gelmektedir.⁴⁸¹

Tablo 3.29'e göre 1921 yılında İstanbul'un işgal altında olması, 1911-1921 arasında on yıl süren sürekli savaş halinin getirdiği kısıtlamalar ve Anadolu ile kurulmuş olan ticari faaliyetlerin durağanlaşmasına rağmen, işyerlerinin sayısında artışlar devam etmiştir.⁴⁸² Haydar Kazgan'ın deyiimiyle, özellikle 19. asrın ortalarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen zamanda ve hatta 1930'lara kadar, ekonomiyi canlı tutan bir merkantilist hareketi gözlemlemek mümkündür.

⁴⁷⁹ Ayhan Aktar, "Şark Ticaret Yıllıkları'nda 'Sarı Sayfalar': İstanbul'da Meslekler ve İktisadi Faaliyetler Hakkında Bazı Gözlemler, 1868-1938", **Toplum ve Bilim**, S:76, Bahar 1998, s. 118.

⁴⁸⁰ **A.e.**, s. 120.

⁴⁸¹ **A.e.**, s. 121.

⁴⁸² **A.e.**, s. 133.

Özellikle dış ticarete; transit ticarete, komisyonculukta kısacası pazarlamaya dayanan faaliyetlerle, ekonomiye kaynak yaratıldığı bir gerçektir.⁴⁸³

Tablo 3.29: Şark Ticaret Yıllıklarında İktisadi Faaliyetler, Meslekler ve Örgütlemeler (1868-1938)

Meslekler ve İktisadi faaliyetler	1868	1883	1893	1909	1921	1938
Üreticiler ve araçlar (tarımsal mallar)	17	177	381	538	468	855
Bankerler ve Finans kurumları	52	155	196	323	234	38
İhracatçılar (hammadde ve madencilik)	-	11	32	18	12	30
İthalatçılar ve simsarlar (tüketim malları)	142	587	1233	1833	2195	1490
İthalatçılar ve simsarlar (yatırım malları)	14	73	75	121	194	276
Yeni hayat tarzı ile hizmetler	120	438	486	774	834	135
Yeni girişimciler	283	927	600	1729	1947	1287
Yeni Örgütler ve dernekler	8	161	159	273	132	67
Yeni profesyoneller ve uzmanlar	152	591	949	1047	1390	271
Yeni kamu hizmetleri	44	184	315	543	603	112
Yeni işler ve zanaatlar	57	255	602	834	863	376
Geleneksel esnaf	85	328	680	789	1008	111
Diğer meslekler ve faaliyetler	-	8	31	42	6	-
Toplam	1.138	4.452	7.037	10.522	11.633	5.327

Kaynak: Ayhan Aktar, “Şark Ticaret Yıllıkları’nda ‘Sarı Sayfalar’: İstanbul’da Meslekler ve İktisadi Faaliyetler Hakkında Bazı Gözlemler, 1868-1938”, **Toplum ve Bilim**, S:76, Bahar 1998, s. 124.

1883 yılında toplam 4.452 kayıt bulunurken 1921’de bu rakam 11.633’e yükselmiş, %261 gibi yüksek bir artış yaşanmıştır. Ancak bu artışa temkinli yaklaşarak 1883’te bazı işyerlerinin sayılmamış olduğunu varsayılsa dahi Aktar; artışın reel bir büyümeye işaret ettiğini ifade etmektedir. 1938 yılı rakamları incelendiğinde ise 1921’e göre %55 oranında bir azalmayla kayıtlıların 5.327 seviyesine düştüğü görülmektedir. 1938 yılındaki sayısal artışı gösteren gruplar; tarımsal malların ihracatını gerçekleştirenler, hammadde- maden ihracatçıları,

⁴⁸³ A.e.

yatırım malı ithal edenler ve devlet müteahhitleridir.⁴⁸⁴ Bahsi geçen bu grupların sayısındaki artış, 1930'lu yılların başında uygulanmaya koyan devletçi politikalarla oldukça uyum göstermektedir. Bu anlamda Aktar'ın saptaması 1921'den sonra şehrin ticaret yapısında yaşanan daralmanın, en az Osmanlı döneminde yaşanan büyüme kadar reel olduğu yönündedir.⁴⁸⁵ 1927 devletin resmi sayımında İstanbul'da dükkân ve mağaza sayıları 35.082 olarak kaydedilirken⁴⁸⁶ 1935 sayımında bu rakamın 31.604'e⁴⁸⁷ düşmüş olmasını da göz önünde bulundurmak gerekir.

İstanbul'da Batı ile gelişen ticaretin yaratmış olduğu geniş bir ithalatçı ve komisyoncu kitlesinin yanında, ekonomik faaliyetlere destek veren uzman bir kesim de mevcuttur. Diğer yandan geleneksel lonca ve gedik sistemi içerisinde faaliyetler yer alırken, yüzyılın ortalarından itibaren genişleyen ticaret hacminin sunduğu olanaklardan yararlanabilen ve sürekli genişleyen bir esnaf ve zanaatkâr kesimi bulunmaktadır.⁴⁸⁸ Birinci kesim ağırlık olarak dış ticarete yoğunlaşırken diğer kesim İstanbul'un orta tabakalarına, işçi kesimine ve Anadolu'dan gelen tüccarlara mal ve hizmet üretmeğe devam etmektedir.⁴⁸⁹

İstanbul'un başkentlik konumunu yitirışı, bürokrasinin bir kısmının Ankara'ya göçünü hızlandırmıştır. Ayrıca Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan Türkleştirme politikaları⁴⁹⁰ sonucunda özellikle gayrimüslimlerin yoğun olarak faaliyet gösterdikleri avukatlık, doktorluk, eczacılık⁴⁹¹ ve mimarlık sayısında ciddi

⁴⁸⁴ A.e., s. 136.

⁴⁸⁵ A.e.

⁴⁸⁶ **İstatistik Yıllığı 1929**, C:II, Türkiye Cumhuriyeti Baş Vekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, S:8, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1929, s. 57.

⁴⁸⁷ **BCA**, Fon Kodu: 30-10-00-00, 83, Yer Numarası: 83-542-2, 4.3.1938, s. 14-15.

⁴⁸⁸ Aktar, **a.g.e.**, s. 133-134.

⁴⁸⁹ A.e., s. 134.

⁴⁹⁰ Ayhan Aktar'a göre Türkleştirme "sokakta konuşulan dilden okullarda öğretilecek tarihe; eğitimden sanayi hayatına, ticaretten devlet personel rejimine; özel hukuktan vatandaşların belli yörelerde iskân edilmelerine kadar toplumsal hayatın her boyutunda, Türk etnik kimliğinin her düzeyde ve tavizsiz bir biçimde egemenliğini ve ağırlığını koymasındır. akt. Koraltürk, **Ekonominin Türkleştirilmesi**, s. 24. Koraltürk ise Milli İktisat terimi yerine Ekonominin Türkleştirilmesi kavramlarını kullanır. Ona göre Milli İktisat kavramında, Osmanlı Devleti tebaasını veya T.C. vatandaşlarının yabancılar karşısında ekonomide avantajlar elde etmesi yatmaktadır. Ekonomiyi Türkleştirme kavramında ise tebaa ve vatandaşlar arasında Müslüman- Türk unsurun, gayrimüslim unsurun aleyhine olacak şekilde kayırılmasıdır. **Kaynak:** Koraltürk, **Ekonominin Türkleştirilmesi**, s. 13.

⁴⁹¹ Eczanelerin sayısının sınırlandırılması ile ilgili çıkan kanun ertesinde 30 Rum Yunanistan'a başvurmuş ve orada eczane açmak istediklerini bildirmişler Yunan Hükümeti de bu talebi

gerilemeler meydana gelmiştir.⁴⁹² Nitekim Türkiye’deki gayrimüslim nüfus miktarı 1927 ile 1935 sayımları kıyaslanacak olursa yaklaşık olarak 39⁴⁹³ bin kişi azalmıştır. 1927 genel nüfus sayımı sonuçlarına göre Türkiye’de gayrimüslimlerin oranı toplam nüfus içerisinde %2.64 iken, İstanbul nüfusu içerisinde gayrimüslimlerin oranı %31’dir. Nitelikli meslek sahibi kişilerin şehri terk etmesiyle yaşanan boşluğun etkilerinin İstanbul’da daha fazla hissedilmiş olması muhtemeldir.⁴⁹⁴

Birinci Dünya Savaşı’ndan önce İstanbul’un manifatura ticareti önemli bir toplam teşkil ederken, İstanbul’u terk eden büyük müesseselerin bıraktığı boşlukları dolduramamak yüzünden bu ticaret dengesini kaybetmiş durumdadır. Bir zamanlar İstanbul ve İzmir’de bu alana hakim olan Rum ve Ermeni tacirlerin piyasada yarattığı boşluğun doldurulması ve bu müesseselerle rekabet edebilmesi için tacirlerin, İngiltere’de, İtalya’da ve Fransa’da birer satın alma evi açmaları, Cumhuriyet’in başlarında tavsiye edilmektedir.⁴⁹⁵ Yukarıda 1927 Para Buhranı kısmında bahsedildiği üzere, piyasadaki para kıtlığı ve İtalyan lirenindeki yükselme de var olan manifaturacıları zor durumda bırakmış ve pek çok iflasın yaşanmasına sebep olmuştur.

Cumhuriyet’in erken dönemlerinde, bir yandan sanayileşme çabaları ortaya çıkarken, Türkiye’deki zanaatkârların varlıklarını sürdürebilmeleri için ücretleri ve maliyetleri düşürmek zorunda kalarak daha fazla rekabet etme zorunlulukları doğmaktadır. İthal mallarına ve yurtiçindeki sanayiye karşı hükümetten korunma talep ederek, meslek cemiyetleri aracılığıyla kendi çıkarlarını korumaya çalışarak,

onaylamıştır. **Kaynak:** “Kapanan Eczaneler mes’esi...”, **Son Saat**, 11 Kanunisanı 1929, s. 1.: “Kararname geldi. İspirto kapalı şilelerde kilosu 300 kr. A satılacak” **Cumhuriyet**, 14 Kanunisanı 1929, s. 4.; Müskürat Umum Müdürü Zekâi Bey, eczacıların konuyu abarttığı görüşündedir. Ona göre ispirotodan yapılan ilaçlar fazla değildir ve bu zam eczacıları pek fazla etkilemeyecektir. Müdür, yapılan zammın gelir için yapılmadığını ifade ederken ne için yapıldığını söylememektedir. Eczanelerden alacağı ya da kar edeceği tutarın 50-60 bin civarında olduğunu söylerken aslında toplam 12 milyon gelirin içinde bu rakamın pek önemsiz olduğunu vurgulamaktadır.

⁴⁹² Aktar, **a.g.e.**, s. 138.

⁴⁹³ Aktar çalışmasında bu rakamı 70 bin olarak vermektedir. **Kaynak:** Aktar, **a.g.e.**, s. 138.

⁴⁹⁴ **İstatistik Yıllığı 1929**, C:II, Türkiye Cumhuriyeti Baş Vekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, S:8, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1929, s. 57.; **İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1930-31**, T.C. İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Matbaası, 1932, s. 61’deki verilerden yola çıkarak hesaplanmıştır.

⁴⁹⁵ **...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu**, s. 56.

basına ve resmi makamlara yazdıkları dilekçe telgraf ve mektuplarla seslerini kamuoyuna duyurmaya çalışmışlardır.⁴⁹⁶ Aynı zamanda, işlerini kaybeden esnaf ve zanaatkârların; meslekleri ile alakalı/ alakasız başka işlerde çalışarak ayakta kalmaya çalıştıkları ya da ücretlerin çok düşük olduğu zamanlarda ise işsizliği yeğledikleri gözlenmektedir.

1929 yılında esnaf cemiyetlerinin birleştirilmesi kararı alınmış, 72 esnaf cemiyeti 38 cemiyete düşürülmüştür.⁴⁹⁷ 1932 CHF İdare Heyeti Raporu'na göre ise üçer dörder birleştirilmiş toplam 14 esnaf cemiyeti bulunmaktadır.⁴⁹⁸ 1932 yılı itibariyle odaya kayıtlarının zorunlu olduğunu belirtmek gerekse de esnaf sayıları hakkında tam anlamıyla bilgi edinmek mümkün görünmemektedir.⁴⁹⁹ 1932 yılında toplam 36 esnaf cemiyeti bulunmakta ve toplam 38.988 esnaf bulunmaktadır (bkz. Tablo 3.30). Eylül 1932'de Ticaret Odası'na göre 35 bin esnaf odaya kayıtlarını yaptırmışlardır.⁵⁰⁰ 1935 Mart ayındaki habere göre İstanbul'da 50 bin esnaf bulunduğu bilgisi verilirken⁵⁰¹ aynı gazetenin Nisan ayındaki bilgiye göre bu sayı 25 bindir ve sadece 12 bini cemiyete kayıtlıdır.⁵⁰² Verilen haberlerde toplam esnaf sayısının yaklaşık 30 bini geçeceği tahmin edilmektedir.⁵⁰³ Ancak bazı dallarda işsiz kalan esnaf sayısı yine süreli yayınlardan öğrendiğimize göre kayıt yaptıran esnaftan daha fazla görünmektedir. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'na göre ise 1938 yılında 34 esnaf cemiyetinde yaklaşık olarak 40 bin esnaf kayıtlıdır. Her bir esnafın 4 kişiyi beslediğinden hareketle yaklaşık olarak İstanbul nüfusunun dörtte birinin esnaflıkla geçinmekte olduğu bilgisine ulaşılmaktadır.⁵⁰⁴

⁴⁹⁶ Murat Metinsoy, "İki Savaş Arası Türkiye'de Sanayi, İthalat ve Ekonomik Kriz Kısacasında Zanaatkârlar", **Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de İşçi Sınıfı, 1839-2014: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Alanlar, Yeni Sorunlar**, ed. Y. Doğan Çetinkaya, Mehmet Ö. Alkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s. 289.

⁴⁹⁷ "Esnaf Cemiyetleri için yeni nizamname", **Son Saat**, 25 Mart 1929, s. 1.; **Cumhuriyet** Gazetesi'nde yer alan habere göre 32 esnaf cemiyeti kalmıştır. **Kaynak**: "Esnaf cemiyetlerinin tasfiyesi", **Cumhuriyet**, 18 Kanunisanı 1929, s. 2.

⁴⁹⁸ **CHF İstanbul Vilayeti 1933 Senesi Kongresinde Okunan İdare Heyeti Raporu**, 1933 İstanbul, Devlet Matbaası, 1933, s. 23.

⁴⁹⁹ İstanbul'da 30 bin kunduracı olduğu halde sadece 160 tanesi cemiyete kayıtlıdır. **Kaynak**: "Ancak 8 adet rey!", **Yarın**, 11 Ağustos 1931, s. 2.

⁵⁰⁰ "35 bin esnaf", **Son Posta**, 6 Eylül 1932, s. 2.: "Esnafın Odaya Kayıtları", **Cumhuriyet**, 19 Kanunisanı 1933, s. 2.

⁵⁰¹ "Esnaf İşleri", **Cumhuriyet**, 6 Mart 1935, s. 6.

⁵⁰² "Esnaf cemiyetlerinin tanzimi", **Cumhuriyet**, 16 Nisan 1935, s. 5.

⁵⁰³ "Küçük Esnaf", **Son Posta**, 22 Temmuz 1932, s. 2.

⁵⁰⁴ **Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu**, s. 113.

Tablo 3.30: Birleşen Esnaf Cemiyetleri (1932)

Adı	Üye Sayısı	Adı	Üye Sayısı
Arabacılar	2.008	Leblebiciler	25
Ayakkabıcılar	913	Lokantacılar	2.884
Bahçıvanlar	1.007	Manifaturacılar	814
Bakkallar	2.001	Marangozlar	755
Balıkçılar	311	Mavunacılar	203
Dokumacılar	1.033	Muzikacılar	350
Ekmek yapıcılar	2.141	Müskirat yapanlar	500
Fırıncılar	845	Otelciler	65
Garsonlar	1.091	Otomobilciler	2.672
Hamallar	2.500	Perukârlar	1.737
Hamamcılar	621	Saraçlar	201
İnşaatçılar	1.052	Sıvacılar	801
Kabzımallar	694	Sucular	314
Kahveciler	2.075	Sütcüler	1.195
Kapıçılar	656	Şekerciler	805
Kasaplar	1.011	Tahmil ve tahliyeciler	758
Kaldırımcılar	195	Terziler	1.219
Kayıkcılar	1.652	Yoğurtçular	350
Cemiyeti olmıyanlar	1.494		
Toplam			38.988

Kaynak: Osman Nuri Ergin, **İstanbul Şehri Rehberi 1934**, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kültür A.Ş., Mayıs 2003, s. 176-177.

3.8.1. Esnaf ve Zanaatkârlık Faaliyetlerinde Gerileme

Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarında zanaatkârların ekonomik durumunu sarsan üç temel gelişmeden bahsetmek mümkündür. Metinsoy'a göre bunlar Lozan anlaşmasının hükümleri gereğince 1920ler boyunca izlenmek zorunda kalınan ve 1916'nın görece düşük gümrük vergilerine dayalı liberal dış ticaret rejimi sonucunda artan ucuz ve bol sanayi ürünleri ithalatı; ardından 1929 ekonomik krizinin hem fiyatları hem de talebi düşürücü etkisi, son olarak 1930lardaki devletçi

sanayileşme sürecinin zanaatkârların ürettiği ürünleri daha fazla sayıdaki orta ve büyük sanayi işletmelerinin üretmeye başlamasıdır.⁵⁰⁵

Cumhuriyet yönetiminin izlediği iktisadi politikaların esnaf ve zanaatkârlar üzerindeki olumsuz etkilerin yanı sıra tespit edebildiğimiz kadarıyla ilgili dönemde esnaf ve zanaatkârların sorunlarının aciliyeti tam olarak anlaşılamamış ve çözümler yetersiz kalmıştır. Bir yandan teknik olanakların gelişmesiyle yapısal dönüşüm yaşamak zorunda kalan esnaflarla -ki bu tür esnaflara hükümetin sağlayacağı pek bir katkı bulunmamaktadır- diğer yandan hükümetin sanayileşme ve inhisar politikaları sonucu büyük sanayi ile küçük üreticinin karşı karşıya kalarak çözüm beklediği sorunlar yaşanmaktadır.

Belirttiğimiz üzere incelenen dönem içerisinde sanayileşme ve teknik imkânların gelişmesi bir takım mesleklerin yapısal dönüşüm içerisine girmesini kaçınılmaz kılmıştır. Örneğin; arpa tüccarlığı İstanbul'da önemli iş kollarından birisi ise de otomobil ve tramvay gibi ulaşım araçlarının yaygınlaşması bu ticaret sekteye uğratmıştır.⁵⁰⁶ Otomobil sayısının artması doğal olarak nalbantlığı da etkilemiştir. Bu mesleği yürütenlerin sayısı 1932'ye gelindiğinde 10'u geçmemektedir.⁵⁰⁷ Yapısal işsizliğe bir örnek de mühürçülük mesleği gösterilebilir. Maliye Vekâleti'nin kararı ile mühür yerine imzaya geçilmesi ile birlikte Yenicami meydanında bir şetir halinde hudut çizen mühürçüler mesleği terk etmek zorunda kalmışlardır.⁵⁰⁸ Köprü geçişinden sonra Haliç'in iki yakasında sayıları 200 civarı olan kayıkçılar da 30-40 kişiye düşmüşlerdir. İşlerini kaybeden kayıkçılar, balıkçılığa ve diğer nakliyat işlerine yönelmişlerdir.⁵⁰⁹ İstanbul'da Arabalar (paytonlar) son 7 sene içinde %95 azalmıştır. 1925 senesinde İstanbul ve civarında 2500 payton varken bu miktar 928'de 1800'e, 1929 da 900'e, 1931 de 200'e ve 1932 senesinde 150'ye düşmüştür. Birkaç sene evvel araba işleten arabacı kâhyaları otomobil ve otobüs işletmekte piyasadan çekilen arabalar ise Adalar'da, Boğaz'da ve bentlerde işlemeye devam etmektedir.⁵¹⁰

⁵⁰⁵ Metinsoy, **a.g.e.**, s. 290.

⁵⁰⁶ **Türk Ticaret Yılığ**, 1924-1925 C:II, s. 139.

⁵⁰⁷ “Ana caddeler ve iç sokaklar”, **Son Posta**, 14 Mart 1932, s. 2.

⁵⁰⁸ “Mühürçülük san'ati artık tarihe karıştı”, **Son Posta**, 25 Mart 1932, s. 1.

⁵⁰⁹ “İstanbul limanında sandal kıtlığı varmış”, **Son Posta**, 6 Temmuz 1932, s. 1.

⁵¹⁰ “Paytonlar da tarihin malı oldu”, **Son Posta**, 15 Temmuz 1932, s. 8.

İstanbul'da 1924-25 yılına göre 3500 arabacı vardır. Bir önceki yıla göre arabacıların sayısı yarı yarıya azalmıştır. Bir yandan işsizlik artarken diğer yandan bazı arabacılar iskele, mağaza, depolarda çalışmaya başlamışlardır. İskelede kayıtlı araba sayısı 1200, depo ve şirketlerde ise 300'dür. Geriye kalanlar seyyar olarak, taş, tuğla, kiremit vs. taşıyarak geçimlerini idame ettirmeye gayret göstermektedirler.⁵¹¹ 1928 yılında Ford şirketiyle yapılan anlaşmayla Tophane'de bir otomobil fabrikası kurulmuş, böylece ülkede motorlu araç sayısı geçmişe nazaran bir hayli yükselmiştir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'da birkaç yüzü geçmeyen motorlu araç sayısı 1935 yılına gelindiğinde sadece ticari plakalı, resmi ve hususi otomobil sayısı ile birlikte 1815'e ulaşmıştır. Bu sebeple İstanbul'da çok sayıda arabacının işini bırakmak zorunda olması kaçınılmazdır.⁵¹²

Arabacılığın faaliyet alanının daralması, müşterisi oldukları saraçlık mesleğini etkilemiş, harpten sonra bu san'at dalı kaybolma tehlikesine düşmüştür. Bir zamanlar bu alanda faaliyet gösteren on binlerce zanaatkârı içeren İstanbul'da sayı; harp sırasında iki bine, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ise iki yüzdür.⁵¹³ İşlenmiş deriden kemer, çanta, bavul gibi mallar imal edip satan saraçların en temel müşterileri olan arabacıların azalması dışında, ithal malları veya yerli sanayi ürünü kauçuk veya mukavva çanta, bavul, kemer gibi eşyaların yayılması saraçların da eski konumlarını yitirmelerine yol açmıştır. 1935 yılına gelindiğinde sadece İstanbul'da son onbeş yıl içerisinde arabacılar ve onlarla yakından alakalı nalbant ve saraçları da kapsayan, 50 bin kişi ya işsiz kalmış ya da başka işlerde çalışmak zorunda kalmıştır.⁵¹⁴ Bir başka örnek ise Avizecilik için verilebilir. Önceleri ülkenin itibar bulunmuş ticaretlerinden olmasına rağmen elektriğin icadı ile bu ticaret tamamen çökmüştür.⁵¹⁵

Kaybolmaya yüz tutan bir diğer meslek de sahaflıktır. 1924-25 salnamesine göre 48⁵¹⁶ olarak kaydedilen kitapçıların sayısı 1932 senesinde 7-8 kişi olarak belirlenmektedir. İşlerini terk eden esnafın çorapçılık, baharatçılık gibi işlere

⁵¹¹ **Türk Ticaret Yıllığı, 1924-1925 C:II**, s. 138

⁵¹² Metinsoy, **a.g.e.**, s. 305.

⁵¹³ **...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu**, s. 73.

⁵¹⁴ Metinsoy, **a.g.e.**, s. 305-306.

⁵¹⁵ **Türk Ticaret Yıllığı, 1924-1925 C:II** s. 149.

⁵¹⁶ **A.e.**, s. 283-284.

yöneldiği gözlenmektedir.⁵¹⁷ Kentte iktisadi faaliyetlerdeki durgunluk sebebiyle mücevher işiyle uğraşanlar son beş sene zarfında giderek azalmış ve alım gücünün olmamasından dolayı dükkânları kapanmaya başlamıştır. Sermayelerinin büyük bir kısmını kaybeden bu kesim şoförlük, elbisecilik ve belirtildiğine göre ayak işleri yaparak geçinmeye çalışmaktadırlar.⁵¹⁸ Geliri yüksek kesimlerin İstanbul'dan göç etmesinin bu faaliyet alanını daralttığı muhtemeldir.

Bazı meslekler ise savaşın olumsuz koşullarından ya da teknik bilgidен yoksun olarak Batı'nın ucuz malları karşısında rekabet edemedikleri için gerilemektedirler. Örneğin; İpekçilik, Birinci Dünya Savaşı'na kadar fidanları dağıtılan, yetiştirene teşvikler verilen bir sanat dalı iken, savaştan sonra korunmaz hale gelmiş ve yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. İpek fabrikaları her ne kadar da Bursa'da 20-24 adet ise de bu fabrikaların 10 tanesi iş görebilir durumdadır. Harpten önce ihracat miktarı 5-6 bin balya iken bugün 600-800 balyaya düşmüştür.⁵¹⁹ 20 sene önce 1.490.000 kutu ipek böceği tohumu ihraç edildiği halde 1928 senesinde ihracat sadece 10.000 kutudur. En büyük servet kaynaklarından biri daha kurumak tehlikesinde kalmıştır.⁵²⁰ Oyuncakçılık: geçmişte İstanbul'da gelişmiş bir meslek durumundayken tekniğin geri kalmasından dolayı bu işle meşgul olanların sayısı oldukça azdır.⁵²¹

İstanbul'da gayrimüslimlerin kenti terk etmesi ile bazı faaliyet alanlarında boşluklar meydana gelmiştir. Mübadele sonrasında -her ne kadar İstanbul mübadelenin dışında tutulmuş olsa da- faaliyet alanları azalan mesleklere oltacılar, dalyancılar, ibrikçileri eklemek gerekmektedir. Marmara balıkçılığı bu anlamda bitmiş gibidir ve yeniden balıkçılığı öğrenmek için teşviklerde bulunulması gerekmektedir.⁵²² Halıcılık faaliyeti de mübadeleden etkilenen alanlardan biridir. Mübadeleye tabi olarak Yunanistan'a göç eden Rumların oralarda aynen Türk halılarını üretmeleri ve bunları Anadolu halısı unvanı ile yabancı piyasalara

⁵¹⁷ “Sahaflar çarşısında”, **Son Posta**, 25 Haziran 1932, s. 2.; “Sahaflar, artık tarihe karışıyor”, **Son Posta**, 24 Eylül 1932, s. 2.

⁵¹⁸ “Dükkânları kapıyorlar”, **Yarın**, 27 Tem 1931, s. 2.

⁵¹⁹ **Türk Ticaret Yılığ**, 1924-1925 C:II, s. 162.

⁵²⁰ “İpek böceği tohumu İhracatımızda müthiş, bir noksan var!”, **Cumhuriyet**, 8 Mart 1929, s. 2.

⁵²¹ **Türk Ticaret Yılığ**, 1924-1925 C:II, s. 161.

⁵²² **...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu**, s. 101.

satmaya başlamış olmaları da dikkat çekicidir.⁵²³ Bu gerileyişi Tablo 3.31’da incelemek mümkündür. Bir zamanlar İstanbul Halı ticaretinde mühim yer işgal ederken, 1930’lara gelindiğinde bu alandaki transit önemini kaybettiği ortaya çıkmaktadır.

Tablo 3.31: Almanya’nın Şark Halısı İthalatı İlk 9 Ay (kg)

	1929	1932	1933
Genel İthalat	488.000	292.200	257.200
Türkiye’den	205.300	34.200	24.900
İran’dan	236.500	219.600	178.200
Rusya’dan	9.400	21.700	38.800
Çin’den	10.000	4.800	6.900

Kaynak: “Halı ihracatımızın karşılaştığı tehlike”, **Cumhuriyet**, 14 Kanunievvel 1933, s. 4.

Berlin Türk Ticaret Odası’nın Almanya piyasasını incelemesi sonucunda Türk halıcılığının gerilediği tespit edilmiştir. 1929 senesinin ilk 9 ayına göre 1933 senesinde Almanya’nın bütün halı ithalatında %47’lik bir azalma tespit edilmiştir. Türkiye’nin Almanya’ya ihracatındaki azalma oranı ise Almanya halı ithalatındaki azalmaya kıyasla %90 nispetinde olup oldukça fazladır (bkz. Tablo 3.31). İran’da bu gerileme ancak %20 iken Rusya ise Almanya’ya halı ihracını 4 misli arttırmıştır. Türkiye’nin Almanya’ya halı ihracını gösteren Tablo 3.32’de de 1929 yılından itibaren dikkat çekici bir gerileme mevcuttur. Gerek kilo gerekse değer bakımından Türkiye’nin halı ihracatı birkaç yıl içerisinde ciddi oranda azalmıştır. 1929 yılında 5.703.000 mark tutan ihracat geliri, 1933’e gelindiğinde sadece 257.000 mark olarak kalmıştır.

⁵²³ **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Eylül 1923- Mayıs 1926 Faaliyet Uygulamalarına Dair Genel Rapor**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, çev. Süreyya Atilla Sağlamçubukçu, Ali Ulusoy, ed. Ali Yılmaz, 2011, s. 509.

Tablo 3.32: Türkiye'nin Almanya'ya Halı İhracı

Yıl	Miktar (kilo)	Kıymet (mark)
1928	119.800	2.864.000
1929	251.500	5.703.000
1930	178.700	3.641.000
1931	79.400	1.155.000
1932	41.300	532.000
1933	28.600	257.000

Kaynak: “Almanya ve Halılarımız”, **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1934, s. 4.

Matbaacılık gibi bazı faaliyet alanları devletin uyguladığı politikalarından olumsuz etkilenmektedir. Devletin sigara kağıdı üretimini inhisar altına alması, müskirat satışının devlet tekeline geçmesi matbaacıların faaliyetlerini oldukça azaltmıştır. Hükümetin kendisine ait matbaalar tesis etmesiyle mevcut matbaacılar oldukça zor duruma düşmüştür.⁵²⁴ 1924-25 Türk Ticaret Salnamesi'ne göre; İstanbul'da 155 matbaa yer alırken,⁵²⁵ 1936 yılında İstanbul İstatistik Yıllığı'na göre matbaacılık müessese adedi 17 olarak verilmektedir.⁵²⁶ Bu durum devletin inhisar politikasının matbaacılık faaliyetini ne derece olumsuz etkilediği üzerine fikir verebilmektedir.

Gümrük resimlerinin yüksek olması sebebiyle de bazı meslekler zarar görmektedir. Bardak, billur ve porselen: daha önce İstanbul'da (Modino isminde) bir bardak fabrikası bulunmasına rağmen hammaddeden fazla, sanat işlerinden az gümrük alınmasıyla fabrika kapanmıştır. Alman fabrikaları daha ucuz olduğundan ithalat bu ülkeden yapılmaktadır.⁵²⁷ Boya tüccarları: yağlıboya hammaddesi Türkiye'de yetişmesine rağmen nakliye ücretleri malı pahalılaştırdığından bu ürünün hammaddesi Avrupa'dan ithal edilmektedir.⁵²⁸ Saraçlık alanında, mamul maddenin ağır, hammaddenin düşük gümrüklenmesi icap ederken durum tam

⁵²⁴ Yunus Nadi, “Matbaacılıkta Buhran”, **Cumhuriyet**, 20 Mart 1929, s. 1, s. 3.

⁵²⁵ **Türk Ticaret Yılı 1924-1925 C:II**, s. 302-305.

⁵²⁶ **İstatistik Yılı 1936-39**, C:V, İstanbul Belediyesi Neşriyat ve İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Matbaası, t.y., s. 202.

⁵²⁷ **Türk Ticaret Yılı 1924-1925 C:II**, s. 167-168.

⁵²⁸ **A.e.**, s. 180.

tersidir. Mamul maldan 15 kuruş, hammaddeden 27 kuruş resim alınıyor olması bu faaliyet alanını gerilemesindeki en önemli sebep sayılabilir.⁵²⁹

Önemini yitiren veya kaybolmaya yüz tutan mesleklerin dışında ekonomik kriz ile birlikte bazı mesleklerde faaliyet gösterenlerin sayısı giderek artmaktadır. Ancak bu artış ekonomik buhranın bir ölçütü olarak gösterilmektedir. Şöyle ki beş-altı sene evvel sayıları 400 olan lokantacılar, 1932 yılında 2200'ü bulmuştur. Krizin etkilediği İstanbul'da en revaçtaki meslekler; aşçılık ve lokantacılık olmuştur. Her gün üç beş tane esnaf kepenklerini kapatırken, bir o kadarı da yeniden piyasada doğmaktadır. 1932 yılında cemiyete 1500 lokantacı kayıt yaptırırken, Lokantacılar Cemiyeti Reis'i Cemal Bey'e göre bu artışın sebebi işleri bozulan herkesin tedarik ettiği iki tencere bir kepçe ile dükkan açmasından ileri gelmektedir:

...Lokanta sahiplerine göre bu mesleklerin revaçta olma sebebi, işi olmıyan veya işi bozulan herkesin tedarik ettiği iki tencere bir kepçe ile dükkan açması. Bunu yapanların birçoğu taşralı bekarlar. Hiç olmazsa karnım doyar ve dükkan da yatarım diyor. Bakkaldan, kasapta, ekmekçiden kredi buluyor. Fakat bir müddet sonra kazanamadığından dükkanı kapatıp bulduğu krediyi de beraberinde götürüyor.⁵³⁰

Cemal Bey'e göre 700 bin nüfuslu şehrin 100 bini bekar ve evsiz erkeklerden oluşmaktadır.

...İşsizlik yüzünden meslekten olmıyan birçok kişi lokantacılık yapmakta. Her gün beş on lokanta kapanmakta. Sirkeci'deki lokantaların hayatı otellerle kaimdir halbuki oteller bugün bomboştur. Son iki üç ay içerisinde de pek çok dükkan kapanacaktır. Buhran üç seneden beri giderek artıyor.⁵³¹

Ekonomik kriz ile birlikte küçük ve orta esnaf miktarında, ihtiyacın üstüne artışlar yaşanması, esnafın sınırlandırılması fikrini gündeme getirmektedir.⁵³² Berberlik ve kasaplık da sermayesi az olan, seksen-yüz lira sermaye ile dükkân açarak faaliyet yapılan mesleklerdendir.⁵³³

⁵²⁹ ...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 74.

⁵³⁰ "İktisadi buhranın bir ölçüsü", **Son Posta** 26 Mart 1932, s. 8.

⁵³¹ **A.e.**

⁵³² "Küçük ve orta esnaf", **Son Posta**, 2 Nisan 1932, s. 2.

⁵³³ "Küçük esnafın tahdidi düşünülüyor", **Son Posta**, 31 Mart 1932, s. 1.

3.8.2. Ecnebi Esnaflar ve Küçük San'atlar Kanunu

Dünya buhranının en önemli etkilerinden biri işsizliğin yayılması şeklinde kendini gösterirken, İstanbul'un temel yapı taşlarından birçok mesleğin yukarıda açıklanan sebeplerle eski önemini koruyamamasıyla işsizlik giderek yayılmaktadır. Artan şikayetlere çözüm olarak küçük san'atkâr ve esnafı korumak amacıyla meclis bazı işlerin Türkler tarafından yapılması için çalışma başlatmış, 11 Haziran 1932'de 2007 numaralı "Türkiyede Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetler hakkında kanun" kabul edilmiştir.⁵³⁴ Bu kanuna göre aşağıda belirtilen mesleklerde yabancıların çalıştırılması ya da çalışması yasaklanmıştır:

Ayak satıcılığı; çalgıcılık; fotoğrafçılık; berberlik; müretteplik; simsarlık; elbise, kasket, kundura imalciliği, borsalarda mubaayacılık; devlet inhisarına bağlı maddelerin satıcılığı; seyyahlara tercümanlık ve rehberlik; inşaat, demir ve ahşap sanayi işçilikleri; umumi nakliye vesaiti ile su ve tenvir ve teshin ve muhabere işlerinde daimi ve muvakkat işçilik; karada tahmil ve tahliye işleri; şoförlük ve muavinliği; alalûmum amelelik; her türlü müesseselerle ticarethane, apartıman, han, otel ve şirketlerde bekçilik, kapıcılık, odabaşılık; otel, han, hamam, kahvehane, gazino, dansig ve barlarda kadın ve erkek hizmetçilik (garson ve servant); bar oyuncu ve şarkıcılığı; baytarlık ve kimyagerlik. Aynı zamanda tayyare makinistliği ve pilotluk ile devlete veya vilayetlere verilecek hizmetlerde yabancıların çalıştırılması icra vekilleri heyetinin kararına ve onayına bırakılmaktadır.⁵³⁵

İşsizliğin giderek artmakta olduğu ve herhangi bir asgari ücret uygulaması olmadığından hareketle ücretlerin düşme eğiliminde olduğu 1932 yılında, çalışma sürelerinin azaltılarak işçi haklarının tanınmasıyla ilgili iş kanunu taslağı görüşmeleri aktif olarak sürdürülmekte ancak bir sonuca varılamamaktadır.⁵³⁶ Keyder hazırlanamayan bu kanunla ilgili; işçilerin işlerini kaybetmesi ve ücretleri düşürme teşebbüslerinin sık sık ihtilafları ortaya çıkararak, işçilerin protestolarına yol açtığını belirtmektedir. Bu mücadele döneminde iş kanunu taslağı hazırlandıysa da, bu taslağı hazırlayan bürokratin istifaya zorlandığını ve taslağın komisyonda

⁵³⁴ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, C:IX, İ:62, 11.6.1932, s. 125.

⁵³⁵ A.e.

⁵³⁶ "İşçilerin Mesai Müddeti", **Son Posta**, 25 Nisan 1932, s. 2.; "İzmir'in on içler komisyonu şöyle bir karar vermiş: iş kanunu memlekete zarar verir", **Son Posta**, 11 Haziran 1932, s. 1, s. 10.; "İş kanunu", **Son Posta**, 23 Haziran 1932, s. 2.

kadük edildiğini ifade etmektedir.⁵³⁷ Kanımızca ecnebi esnafları ilgilendiren bu kanunun 1932 Haziran'ından başlayarak 1935 yılına kadar yayılmış olması, iş kanunu taleplerinin azaltılması amacını taşımaktadır.

Öncelikli şikayet konularının; Türklerin niteliksiz işlerde daha düşük ücretlerde çalışmaları⁵³⁸ve mevcut işlerinden Türk oldukları için atılmaları etrafında olduğu gözlenmektedir.⁵³⁹ İşsizliğin yayılması ile birlikte yabancıların çalıştığı niteliksiz işlerin en azından Türk gençleri tarafından yapılması fikri giderek yaygınlaşmaktadır.

İlgili kanunla sermayesi 2000 lira olan yabancıların, kendileri çalışmamak koşulu ile ticaretlerine devam edebilmeleri kararlaştırılmıştır. Sermayesi ne kadar olursa olsun inhisar maddeleri ile ilgili kısımların sadece Türkler tarafından yapılmasına karar verilirken, sadece büyük sermayeli bakkalların inhisar maddelerini satabilmelerine imkân tanınmaktadır.⁵⁴⁰ Uzmanlık gerektiren alanlarda ise yabancı mütehassıs çalıştırılması izne tabidir ve ancak yanlarında birkaç Türk gencinin yetiştirilmesi koşulu ile faaliyetlerini yürütebilmelerine izin verilmektedir.⁵⁴¹

Kanunun yayınlanmasından itibaren cemiyetler tarafından, İstanbul'da, yabancı küçük san'at ve esnaflara ait listeler yapılmaya başlanmıştır. İstanbul'da çalışan ecnebi esnaf yapılan tahminlere göre 3000⁵⁴² ile 5000 arası değişmektedir.⁵⁴³ 1935 yılında ise ecnebi esnaf ve zanaatkâr sayısının 10 bin olarak verilmesi, ecnebi esnaf sayısının giderek arttığını ve kanundan beklenen neticenin tam olarak alınamadığı göstermektedir.⁵⁴⁴ Basında geçen rakamların bu konuda kesin bilginin dışında tahmin olduğunu belirtmek gerekir. Kanun ile birlikte en fazla etkilenecek olanların Yunanlılar olduğu bilgisi aktarılırken, İstanbul'da

⁵³⁷ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 133.

⁵³⁸ “Ecnebilere değil, Türkleri himaye edelim...”, **Cumhuriyet**, 15 Temmuz 1929, s. 2.; “Parasız iş istiyor”, **Cumhuriyet**, 10 Eylül 1929, s. 4.; “Kibrit Fabrikasında Çalışan Ecnebilere”, **Son Posta**, 6 Şubat 1932, s. 6.

⁵³⁹ “Bilâ sebep mi çıkarıldılar?”, **Son Saat**, 5 Nisan 1929, s. 1.; “Şirketler komiseri neredesin?”, **Cumhuriyet**, 4 Kanunievvel 1929, s. 1.; “Ostro Tabako şirketi aleyhinde”, **Hür Adam**, 4. Kanunisanı 1930, s. 3.

⁵⁴⁰ “Ecnebi küçük esnafın vaziyeti”, **Cumhuriyet**, 23 Nisan 1933, s. 4.

⁵⁴¹ “Ecnebi mütehassıslar için müsaade almak lâzımdır”, **Son Posta**, 29 Temmuz 1932, s. 1.

⁵⁴² “3.000 ecnebi küçük esnaf çalışmayacak”, **Cumhuriyet**, 13 Kanunisanı 1933, s. 2.

⁵⁴³ “Ecnebi küçük esnafın vaziyeti”, **Cumhuriyet**, 23 Nisan 33, s. 4.

⁵⁴⁴ “Ne umuyorduk ne bulduk?”, **Cumhuriyet**, 24 Mayıs 1935, s. 2.

yaşayan 30 bin kadar Yunanlının 10 binin küçük esnaftan oluştuğu bilgisi aynı gazetenin verdiği bilgiler arasında yer almaktadır.⁵⁴⁵

Gazete bilgilerinden derlenen rakamlara göre 1932 yılında İstanbul'daki yabancı küçük esnaf ve zanaatkâr adetleri Tablo 3.33'deki gibidir:

Tablo 3.33: İstanbul'daki Yabancı Küçük Esnaf ve Zanaatkârlar 1932

Manifaturacı	88
Erkek lokantacı	181
Kadın lokantacı	9
Erkek işçi	756
Kadın işçi	43
Muzikacılar	101
Marangozlar	212
Otomobilciler	99
Bakkal	914 (443'ü Yunan)
Garson	223
Berber	200
Şoför	107

Kaynak: “Ecnebi esnafın listeleri yapılıyor”, **Son Posta**, 25 Mart 1932, s. 1.; “Ecnebilere yasak edilecek meslekler”, **Son Posta**, 27 Mart 1932, s. 2.; “Ecnebi berber ve garsonlar tespit edildi”, **Son Posta**, 28 Mart 1932, s. 2.

Artan işsizlikle mücadele etmek için yabancı çalışanlara karşı önlem alınması istenmektedir. Memleketin birçok yerinden İstanbul'a başta inşaat olmak üzere pek çok kimsenin gelmesi işsizliği yoğun bir şekilde hissedilir kılmaktadır. Belediye şubelerine ve kaymakamlıklara konu ile ilgili önem gösterilmesi istenmiş, özellikle Türk işçilerinin çalıştırılmasına dikkat edilmesi gerekliliği bildirilmiştir.⁵⁴⁶ Oysa aynı dönemde yabancı müesseseler garsonlarını dahi yurtdışından getirmektedir.⁵⁴⁷

Bir yandan işsizliği azaltmak amacıyla kanun çıkarılırken diğer yandan yabancı memleketlerden gelen işçilerin, yeni kurulmaya başlanan sanayi alanlarından çıkarılmaları ve bu kişilerin memleketlerine dönmeleri İstanbul'da işsizliğin tekrar yükselmesine neden olmaktadır.⁵⁴⁸

⁵⁴⁵ “Küçük sanat erbabı ecnebilere”, **Cumhuriyet**, 11 Mart 1933, s. 2.

⁵⁴⁶ “Bir karar, Ecnebi usta ve kalfalara iş verilmiyecek”, **Son Posta**, 17 Eylül 1932, s. 2.

⁵⁴⁷ “300 Garson İş İstiyor”, **Son Posta**, 16 Şubat, 1932 s. 6.

⁵⁴⁸ “Memlekette ecnebi işçi ustaları çoğalıyor”, **Cumhuriyet**, 7 Kanunisanı 1934, s. 4.

1932 yılında kabul edilen kanunun uygulanması zamana yayılmış, ecnebilere verilen altı aylık süre 1 yıla uzatılmış⁵⁴⁹ ardından 1935 yılı Mayıs ayına kadar tüm yabancıların bu işleri terk etmesi mecbur edilmiştir.⁵⁵⁰ Bali, çalışmasında, bu kanunla kendilerine tüm iş imkânları kapanan yabancı uyrukluların Türkiye’den göç etmeye hazırlandığını aktarmaktadır.⁵⁵¹ İlgili kanun sonucunda köklü bir geçmişe sahip şirketlerin ne pahasına olursa olsun işlerini tasfiye ettiğini ifade etmektedir.⁵⁵² Ancak saptadığımıza göre bazı ecnebilere işlerini terk etmedikleri, tabiiyetlerini ve isimlerini değiştirerek faaliyetlerine devam ettikleri görülmektedir.⁵⁵³ Tabiiyetlerini değiştiremeyenler⁵⁵⁴ ise dükkânlarını Türklere devretmeye başlamışlardır.⁵⁵⁵ Bazı kişilerin ise dükkânlarını meslekten olmayanlara devir göstererek ya da seyyar olarak çalıştıkları tespit edilmektedir.⁵⁵⁶ Kanunun şirketlerden ziyade küçük esnaf ve zanaatkar için kabul edildiğini belirtmek gerekmektedir. Ancak diğer Türkleştirme uygulamaları çevresinde yabancı/ gayrimüslim şirketlerin zarara uğramış olmaları muhtemel görünmektedir.

İşsizliği azaltmak amacıyla çıkarılan bu kanunun uygulanabildiğini söylemek güçtür. 1934 senesinde İstanbul’da yaklaşık 2500 sıvacı ve boyacının

⁵⁴⁹ “Ecnebi San’atkarlar”, **Son Posta**, 12 Haziran 1932, s. 2.

⁵⁵⁰ “Küçük San’atler Kanunu”, **Cumhuriyet**, 25 Mayıs 1934, s. 1.; “Yabancılar Türk vatandaşlarına tahsis olunana san’at ve hizmetleri 21 Temmuz 1934’ten 21 Mayıs 1935’e kadar kısım kısım terk edeceklerdir. Madde 2, 21 Mayıs 1934’ten 21 Temmuz 1934’e kadar işlerini terketmek mecburiyetinde kalacak sanat ve hizmet erbabı, şöforlük ve muavinliği edenler, seyyahlara tercümanlık ve rehberlik yapanlar, berberlik edenler, elbise, kasket, kundura ve imalcileri, borsalarda mubayacılık yapanlar, çalgıcılar. Madde 3, 21 Temmuz 1934’ten 21 Eylül 1934’e kadar alelumum ameleler. Madde 4, 21 Eylül 1934’ten 21 Kasım 1934’e kadar müesseselerde ticarethane, apartıman, hani otel ve şirketlerde bekçilik, kapıcılık, odabaşılık edenler, otel, han, hamam ve kahvehane, kazino, dansing ve barlarda kadın ve erkek hizmetçiler, ayak satıcılığı yapanlar. Madde 5, 21.11.1934’ten 21.1.1935 tarihine kadar fotoğrafçılık, müretteplik, karada tahmil ve tahliye işleri yapanlar. Madde 6, 21.1.1935’ten 21.3.1935’e kadar devlet inhisarına tabi maddelerin satıcılığı, bar oyunculuğu ve şarkıcılığı, umumi nakliye ve vesait ile su tenvir ve teshin ve muhabere işlerinde daimî ve muvakkat işçilik edenler. Madde 7, 21.3.1935’ten 21.5.1935’e simsarlık, inşaat demir ve ahşap sanayii işçileri, Tayyare makinistliği, pilotluğu, devlet veya vilayetlere merbut müessesat veya belediyeler bunlara bağlı yerlerde tesisat hizmetlerini yapmakta olan yabancılar.”

⁵⁵¹ Bali, **a.g.e.**, s. 228.

⁵⁵² **A.e.**, s. 231.

⁵⁵³ “Ecnebi işçilerin Dalaveresi”, **Son Posta**, 6 Şubat 1932, s. 6.; “Türk’lere Hasredilen işler”, **Cumhuriyet**, 1 Kanunisanı 1933, s. 2.

⁵⁵⁴ Tabiiyetlerini değiştirmeleri için Türkiye’de en az beş yıl ikamet etmek koşulu bulunmaktadır. **Kaynak:** “Yunanlı küçük san’at erbabı”, **Cumhuriyet**, 8 Kanunisanı 1934, s. 2.

⁵⁵⁵ “4000 Türk’e iş sahası açılıyor”, **Cumhuriyet**, 9 Mart 1933, s. 2.

⁵⁵⁶ “Bu işin de hile tarafını bulmuşlar!”, **Cumhuriyet**, 23 Ağustos 1934, s. 2.

%5'inin dahi iş bulamadığını ve çalışan ecnebi ustaların ücretlerin düşürdüğü bilinmektedir.⁵⁵⁷

...Mevcut esnafın perişanlığı, hiç kimsenin san'ate heves etmesine imkân bırakmadığı gibi, ustalar da yanlarına bir kalfa alarak yetiştirecek iktidarda değildirler. Eskiden bir usta, beş kalfa ile çalışır ve bunlara adeta hocalık ederdi. Şimdi ustalar kendilerini idareden âciz, kahve köşelerinde pinekliyorlar. Türk nakkaşlığını kurtarmak için, bu gelip geçici yabancıların rekabetine nihayet verilmesi lazımdır.⁵⁵⁸

1939 yılına gelindiğinde İstanbul'daki yerli çalgıcılar ve orkestracılar kendilerine yabancılardan iş kalmadığından şikayetçidirler.⁵⁵⁹ 1932 senesinde 223 garson kaydı bulunurken 1935 mayısında 700 ecnebi garsonun hâlâ çalışıyor olduğu bilgisi verilmektedir.⁵⁶⁰ Ayrıca şehirdeki birçok fırında Bulgar, Yunan, Yugoslav tebaası hamurkâr ve pişiriciler çalışırken, 600 Türk hamurkâr ve pişiricisi ise hâlâ işsizdir.⁵⁶¹

Türkiye Türklerindir başlıklı yazıda Türklerin çalışma hayatı içerisindeki yeri şu sözlerle aktarılmaktadır;

..Biz, Türk san'atkarlarıyız. Nakkaşız. İstanbul'da son zamanlarda yerden bitercesine yükselen yüzlerle, binlerle yapı bulunduğu halde biz çalışmıyoruz. Mimarlarımızın çoğu Türk, fakat inşaat müteahhidlerinin çoğu yabancısıdır. Bu yabancılar, milliyet gayretile, din gayretile gene hep kendi gibilerini kayırıp, bize gelince iş vermek istemiyorlar.... Hükümetimizin, yabancıları bu gibi işlerden meneden kanununa rağmen, 21 Nisan'da memleketimizi terk etmeğe mecbur olan bekar yabancılar hâlâ iş başında tutuluyorlar.... Türkiye Türklerindir. Burada onlar iş bulamadıkça, yabancılar iş alamaz. Türk'ün karnı doymadıkça yabancı kursaklar düşünülemez. Bunu iyice bellemek gerekir...Yapı sahiplerine, mimarlarımıza bunların artık yurd duygularına hitab ediyorum: Türk işçisinden iş esirgemeyin; ve esirgeyenlere öğretin ki, Türkiye Türklerindir!⁵⁶²

3.9. İmalatın Yapısı

Osmanlı'da büyük sanayi işletmeleri bizzat devlet tarafından ordu ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuştu. Devletin kurduğu işletmelerin

⁵⁵⁷ “Sıvacı ve boyacılar işsiz kaldılar”, **Cumhuriyet**, 29 Kanunisani 1934, s. 3.

⁵⁵⁸ **A.e.**

⁵⁵⁹ “Ecnebi çalgıcılar”, **Cumhuriyet**, 9 İkincikanun 1939, s. 2.

⁵⁶⁰ “700 ecnebi garson”, **Cumhuriyet**, 23 Mayıs 1935, s. 2.

⁵⁶¹ “600 Türk işçisi iş bekliyor”, **Cumhuriyet**, 27 Mayıs 1935, s. 8.

⁵⁶² Ercümen Ekrem Talu, “Türkiye Türklerindir!”, **Cumhuriyet**, 3 Mayıs 1935, s. 3.

büyük bir bölümü İstanbul'da bulunmaktaydı. Bunlar arasında Tophane ve Zeytinburnu silah fabrikaları, Bakırköy Barut ve Dokuma Fabrikaları, Yıldız Çini Fabrikası sayılabilir. İstanbul dışında yine devletin / sarayın ihtiyacını karşılayan halı ihtiyacı için Hereke Fabrikası, Bursa Ham İpek İmalathaneleri, İzmir Dokuma Fabrikası, Konya ve Kayseri'de Gühercile Kalhaneleri örnek gösterilebilir.⁵⁶³

İşgal devrinde İstanbul'da, büyük sanayi olarak rejinin bütün fabrikalarından başka, birkaç iplik ve mensucat fabrikasıyla, iki çimento ve bir bira fabrikası, bir buz imalathanesi, bir saraçhane ve anonim şirket halinde birkaç değirmen faaliyette bulunmakta ve buralarda çalışanların sayısı 10.000'i geçmemektedir. Büyük sanayi dışında, dört bin kadar küçük imalathane ve atölyede 300.000'e yakın işçi çalışmaktadır. Harbin başından beri gerilemeye devam eden sanayi faaliyetleri, harbin sonuna doğru tamamen sönmek üzereyken, dış ilişkilerin yeniden tesisi ve işgal kuvvetlerinin şehirde yarattığı alım gücünün etkisiyle 1919 yılının sonunda biraz canlılık kazanmış fakat 1921 ve 1922 yıllarında tekrar bir buhran devresine girmiştir.⁵⁶⁴

Ankara'nın başkent ilan edilmesiyle birlikte geçen süre içerisinde İstanbul'un sanayisi eski önemini giderek kaybetmeye başlamıştır. Anadolu'nun ortasına modern bir kent oluşturulurken, geçmişte sanayi yatırımlarının yoğunlaştığı İstanbul'un büyümesi sınırlandırılmıştır. Cumhuriyet yönetimi sanayi yatırımlarının Anadolu'ya öncelik verilmesi konusunda hem fikirdir.⁵⁶⁵ Ancak 1927 Teşviki Sanayi Kanunu'na rağmen zamanın İktisat Bakanı Celal Bayar pamuklu dokuma fabrikası kurma isteğiyle başvuran iş adamlarının Anadolu'da yer gösterilmesine rağmen hiçbirinin gitmediğini meclisten açıklamak zorunda kalmıştır.⁵⁶⁶

20. yüzyıl başları itibariyle İstanbul, İmparatorluğun birinci sanayi kenti konumundadır. Ancak sanayi faaliyetlerinin Avrupalı metropollerin yanında oldukça mütevazı kaldığı bir gerçektir. Yerasimos'a göre sanayi içinde göze çarpan,

⁵⁶³ Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s. 62-64.

⁵⁶⁴ Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında...**, s. 170.

⁵⁶⁵ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 47.

⁵⁶⁶ Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 144.; Tokgöz, **a.g.e.**, s. 47.

sadece dağınık birkaç fabrikadan ibarettir.⁵⁶⁷ Ali Suad 1926 yılında “İstanbul Şehrinde Sanayi” başlıklı makalesinde işlerin noksanlığı ve durgunluğuna vurgu yaparken bu şekilde devam ettiği taktirde İstanbul’un ilerleme şansının olamayacağını şu cümleler ile aktarmaktadır:

İstanbul Şehri, işleri noksan ve durgun olan az sanatkâr ve çok müstehlik sıfatıyla müstakbeli bir vaad etmez ve böyle kalırsa terakkiden mahrum bir vaziyettir. Asırlardan beri en ziyade taşralı Müslüman ve ermeni tüccar ve esnaf ile Bizans bakiyesi şehirli ve gitgide Karaman ve Kayserili Rumların ufak sanat ve büyük ticaret sahiplerini çalıştıran devletin zadeğân ve erkânına merkez olarak yaşamış bulunan eski imparatorluk İstanbul’u ba’dema bu halde devam edemeyecektir. İstanbul sekinesinin bilhassa Müslüman Türk unsurunda servet-i nakdiye pek mahdud ve küçüktür, ve bir kısım-ı mühimmenin maişeti hala hükümet hazinesine bağlıdır; bunlara bir de gayr-ı faal mütekaidin, eytam ve erâmil (dul) sınıfı ilave etmelidir. Ve ancak bu sayededir ki İstanbul bugün gayr-ı kâfi derecede eline geçeni tüccar ve esnafa mahcuz bir borç öder gibi veren ve bu suretle aç kalmayan ümitsiz bir müstehlik kitlesi arz eder. ...Harb-i umumi mağlubiyeti ve zararları, mütareke esnasında senelerce takriben* hep hazırda yemesi, ve bu felaket geçtikten sonra bugünkü hayat-ı iktisadiyeye sermayesiz, kredisiz, işsiz, mülksüz, düşkün bir halde girmiş olması ve esasen bütün memleketin iktisadi muvazenesi kısmen asırlıktan uzak ve kısmen Frenklerle ve onlara alışkın gayrimüslimler elinde bulunması, vergiler artarak havayic-i zaruriyenin akıllara hayret verecek pahalılığı, vesayit-i nakliye, liman masraflarının yüksekliğinden dolayı hareket-ı umumiye-i ticariyenin külfet ve meşakkati, ihtikârın hevayic-i zaruriye üzerindeki ağırlığı bu şehri içinden yemekte ve maişet darlığı içinde kıvrandırmaktadır.⁵⁶⁸

Anadolu kalkınmasına öncelik veren ve devletçilik dönemi süresince devlet eliyle kurulan sanayinin İstanbul dışındaki illere kaydırma politikaları, kentin gelişmesini frenleyici etkilerde bulunmaktadır.⁵⁶⁹ Moskova’da yayın yapan Mejdunarodnaya Gazetesi “Türkiye’deki iktisadi buhran” başlıklı yazısında geçmişe nazaran Türk sermayesinin yoğunluğunun arttığını ifade etmektedir. Sanayi merkezleri olmak itibariyle İstanbul ve İzmir’in durumları değişmiştir. Osmanlı’nın son dönemindeki 210 sanayi müessesesinin 149’u İstanbul’da, 61’i ise İzmir’de bulunmakta, geriye kalan 73 müessese ise genel toplamın %25’ini oluşturmaktadır. İlgili gazete “Türk Burjuvazisi” yerine “Anadolu Burjuvazisi”

⁵⁶⁷ Yerasimos, *İstanbul*, s. 37.

⁵⁶⁸ Ali Suad, “İstanbul Şehrinde Sanayi”, *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, Sene:3, S:25, Eylül 1926, s. 589.

⁵⁶⁹ Kılınçaslan, *a.g.e.*, s. 226.

tanımını kullanmayı tercih etmektedir. Anadolu burjuvazisi ve onların menfaatlerini temsil eden yeni hükümet, Türkiye’yi *Ankaralaştırma* yoluna gitmekte, iktisadi sahada Anadolu’nun ehemmiyetini yükseltmeye çalışılmaktadır.⁵⁷⁰ Ancak gazeteye göre Türk/Anadolu burjuvazisi sanayileşmek yerine kısa yoldan zengin olmak hevesine kapılmaktadırlar:

...Şurasını da gözönünde tutulmalıdır ki, memleketin umumi fakirliğinden başka Türkiye’nin sanayileşmesine engel olan diğer çok mühim sebepler de yok değildir. Bu sebeplerden başlıcası hususi Türk sermayesinin sanayide pek az işletilmesidir. Siyasi hakimiyeti ele geçirdikten ve gayri Türk unsurları bertaraf ettikten sonra Türk burjuvazisi çabuk zengin olmak arzusuile iktisadiyatın ticaret kısmına atılmıştır.⁵⁷¹

İstanbul gerek Bizans, gerekse Türk saltanatları zamanında Doğu’nun en mühim sanayi merkezi durumunda iken, Cumhuriyet’in başlarında hazırlanan İstanbul İktisat Komisyonu’na göre; “eski ihtişamın hafif bir gölgesinden veya yeni gümrük himayesi sayesinde vuku bulan teşebbüslerden ibarettir”.⁵⁷² Ancak rapor sanayinin gelişebileceğinden umutlu olarak, gelecekte daha ehemmiyetli bir sanayi merkezi olmaya müsait olduğunu belirtmeyi de unutmamaktadır.⁵⁷³

Eski başkentteki küçük sanayinin sayısı ve çeşitli branşların yayılışını incelemek için başvurulabilecek kaynaklarımız; 1913-1915 sanayi sayımı, 1927 tarihli sanayi sayımı, 1935 tarihindeki genel nüfus sayımının meslek tasnifi ve 1932-1939 yılları arasında Teşviki Sanayi Kanunu’ndan yararlanan müesseselerin faaliyetlerini gösteren Sanayi Odası’na bağlı esnaf şubesi kayıtları ile ilgili yayınlarından oluşmaktadır.

3.9.1. 1913-1915 Sanayi Sayımı ve İstanbul

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerindeki sanayi durumu hakkında bilgi verecek en önemli çalışmalardan biri 1913-1915 sanayi sayımlarıdır. Ülkede henüz sanayi kanunları çıkarılamamış olup sanayi işlerde tecrübe kazanan mühendis ve memurlar çalışmamaktadır. Vilayetlerdeki memurlar aracılığıyla müessese

⁵⁷⁰ BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Numarası: 166-153-11, 02.07.1930., s. 2-3.

⁵⁷¹ A.e., s. 3.

⁵⁷² ...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 26.

⁵⁷³ A.e.

sahiplerine sorular dağıtılarak istatistik düzenlemesi geçmiş tecrübelerle dayanarak başarılı olamamıştır. Bu nedenlerle sayım sadece İstanbul, İzmir, Bursa şehirleri ile Bandırma, Manisa, Uşak ve İzmir kasabalarına gidilerek yapılabilmektedir.⁵⁷⁴ Her ne kadar da Osmanlı'nın küçük bir bölümünün istatistiğini içeriyorsa da bu sayım Osmanlı Devleti'nin 20. Yüzyıl başlarında sanayisi hakkında bir fikir verebilmektedir.

Küçük sanayi ya da ev sanayisi sayımın dışında bırakılmıştır. 14 Aralık 1913 tarihli Teşviki Sanayi Kanunu'ndan yararlanan müesseselere başvurulmuştur. Bu müesseseler değeri 1000 lirayı geçen ve yılda toplam 750 gün miktarında işçi çalıştıran ve en az 5 beygirlik bir muharrik güç kullanan, ham madde ya da yarı mamul maddeleri başka şekle sokanlar olarak tarif edilmektedir. Sözü edilen listede 63'ü İstanbul'da olmak üzere 117 sanayi müessesesi tespit edilmiştir. Ancak İstanbul'dan uzaklaştıkça birçok müessesenin ilgili kanundan haberinin olmadığı belirtilmektedir.⁵⁷⁵ Ayrıca defter tutanların oranı sadece üçte birdir.⁵⁷⁶ 10 kişiden fazla işçi çalıştıranların dikkate alındığı bu sayımın 1915 yılı verileri Tablo 3.34'deki gibidir;

Tablo 3.34: 1915 Yılı Sanayi Verileri ve İstanbul

Sanayi Cinsi	İstanbul ve çevresi	İzmir ve çevresi	Toplam
Gıda sanayi	45	23	78
Toprak sanayi	20	1	21
Deri sanayi	11	2	13
Ağaç sanayi	15	9	24
Dokuma sanayi	15	8	78
Kırtasiye sanayi	44	11	55
Kimya sanayi	5	8	13
Toplam	155	62	282

Kaynak: Osmanlı Sanayii 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki, Tarihi İstatistikler Dizisi, C: IV, haz. A. Gündüz Ökçün, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, s. 13.

⁵⁷⁴ 1913- 1915 Yılları Sanayi İstatistiki, s. 4.

⁵⁷⁵ A.e., s. 5.

⁵⁷⁶ A.e., s. 7.; “Hatta, 100 işçiye yakın bir fabrikada işçi hesaplarının kurşun kalemle bir duvar üstünde tutulduğu görüldü. Öyle müesseselere raslandı ki, hesaplar gerçekten pek ilkel bir şekilde tutulmakta ve bütün işlemler çalışanların namusuna bırakılmaktadır.”

1913-1915 sayımında maden sanayi, ispirotolu içkiler, ayakkabı, hazır elbise ve çamaşır imalatı sayılamamıştır.⁵⁷⁷ Deri sanayisinin yaygın olup az çıkmasının sebebi küçük sanayinin sayıma dahil olmamasından ileri gelmektedir.⁵⁷⁸ Harbin başlamasıyla maden sektörüne el konulduğundan, sayımda bu sanayi hakkında bilgi toplanamamıştır. Diğer taraftan küçük ve ev sanayii sayım harici bırakılmıştır.⁵⁷⁹ Bu anlamda henüz sanayileşememiş bir ülkede, sadece belli başlı bölgelerin sayılması ve küçük sanayi ile ev sanayinin kapsam dışı bırakılması, ilgili sayımın kapsamının oldukça kısıtlı olduğunu göstermektedir.

Asli müesseselerin %35'i ve bütün müesseselerin %55'i İstanbul ve çevresinde kurulmuştur. İşçi sayısı ve imalat değeri bakımından İstanbul ve çevresi, Osmanlı Devleti'nin asli sanayi merkezi durumundadır. İstanbul'dan sonra da ikinci sırada ise İzmir gelmektedir.⁵⁸⁰ Tüketicilerin, işçi ve taşıma araçlarının çokluğu İstanbul'un, devletin sanayi merkezi olmasında önemli bir etkidir.⁵⁸¹ Büyük sermaye gerektiren müesseseler anonim şirketler halinde örgütlenmiştir. 1915 senesine göre bu kuruluşların %81'i özel kişilere, %8.3'ü ise devlete aittir.⁵⁸²

3.9.2. 1927 Sayımı ve İstanbul

1927 sayımı Türkiye Cumhuriyeti'nin kapsamlı olarak hazırladığı ilk sayımdır. Küçük sanayi müesseselerin dahil edildiği bu sayıma bir hane dahilinde veya mesken ve ikametgahın bir kısmında icra edilen sanatlar, sokakta seyyar olarak yapılan san'atlar dahil edilmemiştir. İstanbul kentine ait san'atlar çok çeşitli olmasına rağmen, belli gruplar etrafında sanayi sayımının yapılmış olması, bu çeşitlilik hakkında bilgi almayı oldukça zorlaştırmaktadır. Örneğin bütün ağaç sanayisi "sanayii haşebiye vesair mevaddı nebatiye" başlığı altında toplanmıştır. Bu grup içerisinde marangozluk, doğramacılık, bıçkıcılık, fiçi ve sandık imalatçılığı, mobilyacılık gibi sanat şubeleri dahil olmakla birlikte, bu sanat şubelerinin sayı bakımından durumlarını incelemek bu sayımda mümkün

⁵⁷⁷ 1913- 1915 Yılları Sanayi İstatistiki, s. 14.

⁵⁷⁸ A.e., s. 15.

⁵⁷⁹ Haluk Cillov, "Türkiye'de Sanayi Sayımları", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 1952, C: XIII, S:1, s. 201.

⁵⁸⁰ 1913- 1915 Yılları Sanayi İstatistiki, s. 15.

⁵⁸¹ A.e.

⁵⁸² 1913- 1915 Yılları Sanayi İstatistiki, s. 16.

olmamaktadır.⁵⁸³ Aynı zamanda sayımda birim “aynı mekan içinde aynı idareye tâbi olarak çalışanların meydana getirdikleri teşebbüs” olarak tarif edilmiştir. Bazı müesseseler bu suretle sun’i olarak parçalanmıştır. Örneğin bir fabrikanın başka yerdeki ambalaj dairesi ayrı bir işletme olarak sayılmıştır.⁵⁸⁴

Tablo 3.35: 1927 Sanayi Sayımı ve İstanbul

Sanat grupları	Genel Müessese adedi	Toplam çalışan adedi	İstanbul’da Müessese adedi	İstanbul’da çalışan adedi
Maden çıkarma sanayii	556	18.932	5	56
Tarım, Evcil hayvanlar, Av ve Balıkçılık sanayii	28.439	110.480	2.776	16.925
Dokuma sanayii	9.353	48.025	1.963	10.653
Sair bitkisel madde ve ağaç mamulleri sanayii	7.896	24.264	1.244	4.698
Bina inşaatı sanayii	2.877	12.345	124	891
Maden ve Maden işletmesi sanayii ile makine imalatı sanayi	14.752	33.866	2.001	4.893
Kağıt ve karton sanayii	348	2.792	223	1.922
Kimya sanayii	697	3.107	156	1.033
Karma sanayii	16	455	2	30
Çeşitli sanayii veya bilinmeyen	221	1239	142	1.391
Toplam	65.245	256.855	8.634	42.492

Kaynak: 1927 Sanayi Sayımı , Ankara, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1969, s. 9, s. 32.

1927 sayımına göre İstanbul’da toplam 8.634 müessese ve 42.492 çalışan tespit edilmektedir. Gerek çalışan gerekse müessese adedi bakımından Tarım, Evcil hayvanlar, Av ve Balıkçılık sanayii ilk sırada gelmekte, dokuma sanayisinde çalışanlar mevcut toplam içerisinde ikinci sırada önem arz etmektedir. Müessese sayısı bakımından İstanbul, genel işletme toplamının yaklaşık %13’ünü oluştururken çalışan sayısı bakımından bu oran %16.5 olarak kaydedilmektedir. (bkz. Tablo 3.35).

⁵⁸³ Orhan Tuna, “İstanbul Küçük Sanayiinin Sayıca Önemi”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C: III, S: 3-4, Ocak 1942, s. 377.

⁵⁸⁴ Cillov, “Türkiye’de Sanayi Sayımları”, s. 208.; Sanayi sayımlarının tenkidi için bu kaynağa bakılabilir.

Tablo 3.36: 1927 Sayımına göre İstanbul Sanayi işletmelerinde çalışanların dağılımı

	İstanbul	Toplam işletme sayısı	Oranı %
1 kişilik müesseseler	2.944	23.316	13
1 kişi aile efradı	277	4.914	0.6
2-3 kişi müesseseler	2.913	23.332	12
4-5 kişi müesseseler	1.039	7.683	14
6-10 kişi müesseseler	841	3.940	21
11-20 kişi müesseseler	401	1.180	34
21-50 kişi müesseseler	160	551	29
51-100 kişi müesseseler	34	166	20
101 ve +kişi müesseseler	25	155	16
Toplam	8.634	65.245	

Kaynak: Sanayi Sayımı 1927, Ankara, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1969, s. 9, s. 56.

İstanbul kenti içerisinde çalışan sanayi müesseselerinin genel toplama oranı sadece %13'tür. Genel ülke sanayi verilerinde 10 kişinin üstünde işçi çalıştıran kuruluşların oranı %3.15 iken İstanbul'da mevcut 10 kişinin üstünde işçi çalıştıran 620 işletme, İstanbul sanayisi içerisinde %7.18'lik bir paya sahiptir (bkz. Tablo 3.36). 1927 sayımında sayıca küçük müesseselerin gerek genel toplamda gerekse İstanbul'da daha yaygın olduğunu söylemek mümkündür. 1927 sayımında 10'dan fazla işçi çalıştıran 2052 imalat sanayii işyerinin 816'sı (%40'ı) İstanbul ve İzmir'de yoğunlaşmaktadır. Yine aynı nüfus sayımına göre tüm sanayide istihdam edilen işçilerin %25.7'si İstanbul ve İzmir'dedir.⁵⁸⁵

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasının 1929 Sanayi Kongresi Talimatname' sinde bir kişi ve ailesinin çalıştığı işyerlerini el ve ev sanayi olarak, on kişiye kadar işçi çalıştıranları atölye, on kişiden fazla işçi çalıştıranları ise fabrika olarak kabul ettiğinde ulaşılmış olduğu rakamlar Tablo 3.37'da gösterilmektedir. Tablo 3.37'ye göre ev ve el sanayi ile atölye sanayisi toplam sanayi içerisindeki oranının %97

⁵⁸⁵ Keyder, **Dünya Ekonomisi içinde Türkiye**, s. 76-77.

civarında olması Türkiye’de Cumhuriyet’in başlarında ağırlıklı olarak küçük sanayinin yaygın olduğunu göstermektedir.

Tablo 3.37: 1927 Sayımına Göre Türkiye’de Sanayi

	Müessese adedi	%
Ev ve el sanayi	28.230	43.27
Atölye sanayi	34.955	53.58
Mutavassıt fabrika sanayii	1739	2.66
Büyük fabrika sanayi	321	0.49
Toplam	65.245	100

Kaynak: “Türkiye Sanayiinin Hali Hazırı”, T.C. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1929 Senesi Kongra Talimatnamesi, İstanbul, Marifet Matbaası, 1929, s. 14.

Devletçilik döneminde sanayi yatırımlarının İstanbul dışında yapıldığını, ulusal kalkınma bilinciyle Anadolu’ya daha fazla öncelik verildiği bir gerçektir. Bu durum İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nda da devam etmektedir.⁵⁸⁶ Birinci Beş Yıllık Sanayi planının öngördüğü tesisler ve ilçeler itibariyle şu şekildedir; Kimya Sanayi ve Suni İpek; Gemlik , Semikok; Zonguldak, Gülyağı; Isparta, Hamızı Kibrit; İzmit, Süper Fosfat; İzmit , Klor ve Sud Kostik; İzmit, Toprak Sanayi, Seramik; Kütahya, Cam ve Şişe; Paşabahçe, Demir Sanayi; Zonguldak , Kağıt ve Sellüloz Sanayi; İzmit, Kükürt Sanayi; Keçiözümlü, Süngercilik; Bodrum, Mensucat Sanayi; Bakırköy, Kayseri, Ereğli, Nazilli, Malatya, Iğdır, Kamgarn (Merinos); Bursa, Kendir; Kastamonu⁵⁸⁷ Görüleceği üzere sanayi kuruluşlarının İstanbul ve İzmir dışında Anadolu’ya yayılması kararlaştırılmıştır. Ankara’nın sanayi şehri olarak düşünülmediği de belirtmek gerekmektedir. CHP 1935 parti programının kabul edilen 15. Maddesinde de bölgeler arasındaki eşitsizliğin büyümesine engel olmak bakımından endüstrilerin “ülkenin belli bölgelerinde toplanması yerine ayrı bölgelere yayılmasının daha uygun olacağı” belirtilmektedir.⁵⁸⁸

⁵⁸⁶ BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Numarası: 166-156-2, 21.03.1938, s. 1.

⁵⁸⁷ Tokgöz, a.g.e., s. 48-49.

⁵⁸⁸ A.e., s. 49.

3.9.3. 1935 Nüfus Sayımı Verilerine göre İstanbul'un imalat yapısı

1935 nüfus sayımında meslek tasnifleri yer almakta, her mesleğin durumları ayrı olarak verilmemektedir.

Tablo 3.38: 1935 Sayımı Meslek Tasniflerine Göre Çalışan Sayısı

Meslekler	Genel Toplam	İstanbul	İstanbul'un genele oranı %
Sanayi ve Küçük Sanatlar			
Maden Ocakları, Taş Ocakları (Çıkarma ve İşleme)	18.735	261	1
Taş ve Toprak Sanayii	16.186	1.123	7
İnşaat, Bina ve Mobilya Sanayii	80.011	9.246	12
Ağaç İşleme Sanayii	65.397	7.288	11
Demir Sanayii	57.904	5.816	10
Makine, Cihaz ve Alet İmalatı Sanayii	14.451	4.536	31
Kimya Sanayii	890	223	25
Dokuma Sanayii	83.961	3.913	5
Kağıt ve Tabı Sanayii	5.420	2.654	49
Deri, Kösele, Kauçuk, Seloit, Kemik, Boynuz Kehribar Eşya Sanayii	17.028	2.217	13
Gıda, İçki ve Tütün Sanayii	86.906	11.544	13
Elbise Sanayii	103.071	18.914	18
Elektrik, Gaz ve Su İstihsal ve Tevzii	1.571	379	24
Sanayi Müesseseleri Fen ve İdare Memurları	3.297	1.306	40
İhtisası Gayri Muayyen Sanayi Amelesi	100.980	25.731	25
Muhtelit ve Muhtelif Sair Sanayii	613	52	8
	656.421	95.293	14.5
Ticaret	218.308	61.297	28
Nakliye ve Muvasala	121.614	29.885	25
Umumi İdare ve Hizmetler, Serbest Meslekler	398.338	67.874	17
Ev İktisadiyatı, Şahsi Hizmetler	46.456	16.671	36
Mesleksiz, Mesleği Meçhul veya Gayrimuayyen	8.236.245	546.168	6.6
Genel Nüfus	16.157.450	883.599	

Kaynak: 1935 Genel Nüfus Sayımı İstanbul Vilayeti, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 20 İlkteşrin 1935, C:XXVIII, İstanbul, Devlet Basımevi, 1936, s. 122.; **1935 Genel Nüfus Sayımı**, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 20 İlkteşrin 1935, C:LX, Ankara, Mehmet İhsan Basımevi, 1937, s. 307.

Kıyaslama imkanımızın olmadığı nüfus bilgilerinden derlenen meslek çeşitliliğinde İstanbul'da sanayi çalışanlarının genel sanayi çalışanlarına oranı %14.5 olarak tespit edilmektedir. Aynı oran 1927 sayımında ise %16.5 olarak kaydedilmiştir.

Meslek tasniflerine göre İstanbul'da sanayi alanında çalışan kişilerin İstanbul nüfusuna oranı ise sadece %10.8'dir. Diğer bir deyişle İstanbul'un %10.8'i sanayi alanında faaliyet göstermektedir. Ticari faaliyetlerde çalışanların ülke ticaretinde çalışanlara oranı ise %28 olarak kaydedilmektedir. %61.8'inin mesleği ya meçhul ya da mesleksiz olarak kaydedilen İstanbul'da ticaretle uğraşanların İstanbul nüfusuna oranı ise %6.9 olarak belirlenmektedir.

Tablo 3.38'deki verilerden görüleceği üzere yapılan sanayi sayımlarının birbirleri ile karşılaştırılmasına imkân yoktur. İstanbul sanayisinin yıllar itibariyle gelişim seyri kıyaslama imkânı olamadığından verilememektedir. Ancak sayımın ilgili yıllarda İstanbul'un ticari ve sanayi yapısı hakkında fikir verebildiğini söylemek mümkündür.

3.9.4. Teşviki Sanayi Kanunu ve İstanbul

Sanayi alanında işletme sayılarından faydalanabileceğimiz bir diğer kaynak Teşviki Sanayi Kanundan faydalanan müessese adetleridir. Ancak bu rakamların ilgili dönemde bu kanundan istifade eden tüm müesseseleri kapsamadığını belirtmek gerekmektedir. Aşağıdaki rakamlar 1932-1939 yılları arasında faaliyette bulunmuş olup istatistik genel müdürlüğüne durumları hakkında bilgi vermiş işletmeleri içermektedir.⁵⁸⁹

Teşviki Sanayi Kanunu'ndan faydalanabilmek için en az 10 beygir gücü kullanmak ve bir yılda en az 1500 gündelik ödemek gerekmektedir. 10'dan az beygir gücü kullanılıyorsa ve 750 gündelik ödeyecek kadar işçi çalıştırıyorsa, kanundan yine faydalanılmakta ancak daha az faydasını görebilmektedir. Kanundan yararlanan işletme sayısı 1932-39 aralığında 1473-1103 arasında değişim göstermektedir. 1927 sayımı 52.245 sanayi işletmesi bulunduğu dikkate alındığında, işletme sayısı itibariyle toplamın %3'ünün, fakat çalışan işçi ve üretim

⁵⁸⁹ Cillov, "Türkiye'de Sanayi Sayımları", s. 214.

değeri itibariyle çok daha yüksek bir oranı oluşturan işletmelerin bu kanundan yararlanabildiğini söylemek mümkündür.⁵⁹⁰ 1932 yılında teşvike uygun görülmüş 1473 firmada, işletme başına ortalama 38 işçi çalıştırılmaktadır. 1927’de tüm imalat sektörü ortalamasının 3.9 olduğu düşünülürse, teşvikten yararlanan müesseselerin ölçeği hakkında bir fikir verebilmektedir.⁵⁹¹ Ancak 1927 yılında Teşvikten yararlanan 322 firmada toplam 17 bin işçinin çalıştığı hesap edildiğinde işletme başına ortalama işçi sayısının 50 olduğunu da ifade etmek gerekmektedir.⁵⁹² Tablo 3.39’e göre sanayi istatistiğine giren işletmelerin azaldığı görülmektedir. 1932 senesine göre 1939 yılındaki azalış oranı %22.34’dür.⁵⁹³ 1473 müessesenin %44’ü ziraat, hayvanatı ehliye ve av mahsulatı sanayisini oluştururken sanayi nesciye payı % 24’tür.⁵⁹⁴ Bu durumda teşvik alan müesseselerin önemli bir kısmının ziraat alanındaadır.

Tablo 3.39: Teşviki Sanayi Kanundan Faydalanan Müesseseler 1932-1939

Seneler	Müessese adedi	1932 senesi =100	Bir sene öncekine kıyasla %	İptidai madde kıymeti (milyon lira)	İstihsalat kıymeti (milyon lira)
1932	1473	-	-	74	138
1933	1397	94.84	-5.16	74	154
1934	1310	88.93	-6.23	86	183
1935	1161	78.81	-11.38	109	238
1936	1088 ⁵⁹⁵	74.74	-5.17	109	238
1937	1116	75.76	+1.36	117	259
1938	1103	74.88	-1.17	126	277
1939	1144	77.66	+3.71	149	331

Kaynak: BCA, Fon Kodu 30-10-00-00, Yer Numarası, 24-138-1., 25.11.1937.; BCA, Fon Kodu: 30-10-00-00, Yer Numarası: 25-140-12., 23.12.1940.; **Küçük İstatistik Yılı 1939-40**, İstatistik Umum Müdürlüğü, C: III, Mehmet İhsan Matbaası, 1941, s.145. ; İsmail Hüsrev Tökin, **Rakamlarla Türkiye**, C:II, Ankara, Biricik Basımevi, 1949, s. 62.

⁵⁹⁰ Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...”, s. 262.

⁵⁹¹ Keyder, **Dünya Ekonomisi içinde Türkiye**, s. 87.

⁵⁹² Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye...**, s. 1293.

⁵⁹³ Tökin, **Rakamlarla Türkiye Cilt II.**, s. 62.

⁵⁹⁴ **Cumhuriyet’in Onuncu Yıl Dönümü Fevkalade Nüshası**, s. 125.

⁵⁹⁵ **Küçük İstatistik Yılı 1939-40** adlı kaynak s. 145’te, 1101 olarak geçmektedir.

Tarımsal veya madensel hammaddeleri işleyen sanayilerde, hammadde maliyetinin düşmesi; gıda maddeleri nispi fiyatlarının azalması gibi etkenler işçi ücretlerinin çok düşük düzeylerde kalmasına etki etmiştir. 1936'ya kadar asgari ücreti saptayan bir İş Kanunu olmaması var olan koşullar altında kâr payının 1932-39 aralığında %36-39 arasında olmasını sağlamıştır.⁵⁹⁶ Şevket Süreyya'nın İstanbul'da 7 sanayi kolunda yaptığı incelemede bulduğu ortalama işçilik yevmiyesi, 1927'de 135.5 kuruş iken 1933 yılında 115 kuruşa düşmüştür. Bu değerler bir işçi ailesinin emeğini yeniden üretmesi için gerekli en az ücret olan 1927'deki 250 kuruşun yüzde 54'ü, 1933'teki 225 kuruşun yüzde 51'dir. Teşviki Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletmelerin gayri safi üretim değerleri içinde ücretlerin ve maaşların payı 1932 yılındaki %11.2'den 1935'te yüzde 9.7'ye düşmüş buna karşılık girişimcinin kâr payı yüzde 28.8'den yüzde 36.6'ya çıkmıştır.⁵⁹⁷ 1932-39 döneminde teşviki sanayi müesseselerinde gayrisafi üretim değeri (cari fiyatlarla) 2.4 kat artmıştır. 1932'de Limited ve Anonim Şirketler toplamın %8.1'i iken 1935 te %11.4'ü, 1939'da %13.4'ünü, devlet ve belediyeye ait kurumların ise sırasıyla toplamın %2.1, %4.8, %9.7'sini oluşturmuştur. Tek kişi tarafından işletilen şirketlerin payı ise %68.4 den %56.4 e inmiştir.⁵⁹⁸

Tablo 3.39'da üretim kıymetinin beş yılda %72 arttığı görülmektedir. Ancak yıllar itibariyle Teşviki Sanayi Kanunu'ndan istifade eden müesseselerin⁵⁹⁹ sayısında azalışlar yaşanmıştır. Özellikle bir kişi tarafından idare edilen şirketlerin, sayısındaki düşüş dikkate değerdir (bkz. Tablo 3.40). Küçük işletme ölçeğine gösterge olarak sayılabilecek tek kişi tarafından işletilen kuruluşlarla adi şirketlerin payı toplamın %68.4'ünden %56.4'e inmiştir.⁶⁰⁰ Bunun sebebini İstatistik Umum Müdürlüğü “ehemmiyeti az olan müesseselerin faaliyetten çekilmesi ve faaliyet vasıtaları ve istihsalatı yüksek mikyasta olan müesseselerin kurulmağa başlanması”

⁵⁹⁶ Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...”, s. 261.

⁵⁹⁷ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu**, Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi Yayını, 1982, s. 24.

⁵⁹⁸ Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...”, s. 263.

⁵⁹⁹ İmtiyazlı şirketler sayıma dahil edilmediğinden istatistikler de bunlar mevcut değildir.

Kaynak: Cillov, “Türkiye’de Sanayi Sayımları”, s. 211.

⁶⁰⁰ Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...”, s. 263.

şeklinde izah etmektedir.⁶⁰¹ Azalmanın diğer sebebi ise müesseseleri hakkında bilgi vermeyenlerden ileri gelmesi mümkündür.⁶⁰²

Tablo 3.40: Teşviki Sanayi Kanunu’ndan Yararlanan İşletmelerin Hukuki Durumları

Müessesenin hukuki vaziyeti	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Bir kişiye ait	831	806	738	631	554	562	529	522
Adi şirket	251	217	200	159	134	110	139	124
Anonim şirket	89	81	77	86	85	89	85	86
Kollektif şirket	188	188	180	166	157	172	152	164
Komandit şirket	27	20	18	12	12	12	15	13
Kooperatif şirket	8	7	1	5	1	1	5	6
Limited şirket	31	40	53	46	57	62	61	68
Devlet, hususi idare veya belediye	31	36	38	56	86	89	104	111
Meçhul	17	2	5	-	15	19	13	50
Toplam	1473	1397	1310	1161	1101	1116	1103	1144

Kaynak: *Küçük İstatistik Yıllığı 1939-40*, İstatistik Umum Müdürlüğü, C: III, Mehmet İhsan Matbaası, 1941, s.133.; *İstatistik Yıllığı 1935-36*, İstatistik G.D. Neşriyatından, S:88, İstanbul, Devlet Basımevi, 8 Temmuz 1955, s. 327.; Gülten Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler, *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938*, İstanbul, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, 1977, s. 268.

1930 Sanayi Raporları ise Teşviki Sanayi Kanunu’nu büyük sanayi için kolaylıklar tanımakta olduğunu oysa var olan fabrikaların mutavassıt sanayi seviyesinde bulunduğunu açıklamaktadır. Sanayicilerin Teşviki Sanayi Kanunu’nun küçük sanayiye himaye etmediğini aktarması, sermayesi daha az olan müessese sayısındaki azalışı açıklar niteliktedir.⁶⁰³ Ayrıca 1930 senesi Sanayi Kongresi Ankara Vilayet Raporu’nda belirtilen aşağıdaki görüş ilgili kanundan yararlanabilmenin oldukça güç olduğunu, başkentte dahi sanayicinin kanun hakkında bilgisinin bulunmadığını aktarması bakımından oldukça önemlidir:

...Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun mevcudiyetini işitmekteyiz. Tatbik edildiğini görüp işiten olmadığı gibi Ankara’ımızda bundan müstefit (yararlanan), olan bir

⁶⁰¹ Haluk Cillov, “Türkiye’de Sanayi İstatistikleri”, *İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası*, C: XVI, S: 1-4, 1956, s. 184.

⁶⁰² Cillov, “Türkiye’de Sanayi Sayımları”, s. 214.

⁶⁰³ *1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar*, s. 25.

kimse de yoktur. Ankara’da primlerden istifade eden yüksek sermayeli şirketlerden başka hemen hiç bir müessese mevcut değildir.⁶⁰⁴

Cillov çalışmasında rakamalar arasında tutarsızlık olduğunu, hususi teşebbüs erbabının tesisat kıymetlerini az gösterme temayülü içerisinde olduğunu belirtmektedir. Bir diğer yandan da müessese sayısında hızlı düşüslere rağmen üretim kıymetindeki artışın gerçeği yansıtmadığını, genel bir temayülle rakamların şişirildiğini aktarmaktadır.⁶⁰⁵ İstatistik Umum Müdürlüğü, işletmelerden o yıl içerisinde imal ettikleri malların toptan satış fiyatı üzerinden tahakkuk eden kıymetini talep etmektedir. Verilen istihalat kıymetleri, toptan satış fiyatlarına göre ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple ilgili verilerin birçok istihsal şubelerinin istihsal kıymetlerini mükerrer olarak içerdiğini aktarmaktadır.⁶⁰⁶

Tablo 3.41: İstanbul’da Teşviki Sanayi Kanunu’ndan Yararlanan Müesseseler

Yıllar	İşletme Sayısı
1935	373
1936	348
1937	330
1938	332
1939	341
1940	332
1941	309

Kaynak: **Küçük İstatistik Yıllığı 1939-40**, İstatistik Umum Müdürlüğü, C: III, Mehmet İhsan Matbaası, 1941, s. 144.; **İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1939-43**, İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Matbaası, t.y, s. 157.

⁶⁰⁴ A.e., s. 630.

⁶⁰⁵ Cillov, “Türkiye’de Sanayi İstatistikleri”, s. 187.

⁶⁰⁶ Örneğin A iplik fabrikası 100.000 liralık ipliğinin b dokuma fabrikasına sattığını farz edelim. Yıl sonunda A fabrikası istihsal kıymetini 100 bin olarak bildirecektir. B fabrikası da yıl içinde 200 bin liralık dokuma imal ederek 200 bine C fabrikasına satmış olsun. Yıl sonunda B fabrikası da istihsal kıymetini 200 bin olarak bildirecektir. Oysaki 200 bin liranın içerisindeki 100 bin lira A tarafından daha önce bildirilmiştir. **Kaynak:** Cillov, “Türkiye’de Sanayi Sayımları”, s. 214.

1932 senesinde İstanbul'da Teşviki Sanayi Kanundan istifade eden müessese adedi 507'dir.⁶⁰⁷ Son Posta ise İstanbul'da 1500 işletmenin bu kanundan istifade ettiğini aktarmaktadır.⁶⁰⁸ Buradaki sayılar arasındaki farklılığın sebebi, tahminimizce muharrik kuvveti az/çok olan tüm müesseseleri bildirmiş olmasından ileri gelmektedir. Ayrıca 1931 senesinde teşvikten yararlanan müessese sayısının 2300 olduğu bilindiğine göre İstanbul'da bu kanundan faydalanan işletme sayısının 1500 civarı olması muhtemeldir.⁶⁰⁹ Tablo 3.41'e görüleceği üzere İstanbul'da yıllar itibariyle kanundan faydalanan müessese sayısı giderek azalmaktadır. Müessese sayısındaki düşüşlerin önemli bir sebebi de, bürokratik engellerdir.

...Sadece İstanbul Sanayi Müdürlüğü'ne verilen evrak adedi onbeş yirmi vesikadan fazladır. Bu vesikaları vermekle iş bitmemekte vilayetten sanayi müdürlüğüne sanayi müdürlüğünden sanayi müfettişliğine de başvurmak gerekmektedir. Son olarak bu başvurular Ankara'daki sanayi umum müdürlüğünden de geçerek iktisat Vekâletinin tasdikine bırakılmakta oradan da Maliye Vekâletine, Maliye Vekâletinden de rüsumat müdiriyeti umumiyesine sonrasında tekrar İstanbul müdiriyetine yazılmaktadır. En aşağı bir seneye mütevakkıf olan bu merasim teşvikii sanayi kanunundan faydalanmayı müşkül bir vaziyete sokmaktadır.⁶¹⁰

Sanayideki teşviklerden en fazla yararlanan kesim tekstil sanayisidir. Bu alanda faaliyetlerin zarar görmesi doğal olarak kanundan yararlanan bu kesimin sayısını da azalmaktadır.⁶¹¹ Ancak tüm olumsuzluklara rağmen Teşviki Sanayi istatistiklerine girmiş olan müesseselerin coğrafi bakımından dağılımında ilgili müesseselerin % 29.8'i İstanbul'da %11.9'u İzmir'de bulunmaktadır. Sanayi nesciye yani dokumacılık alanında toplam 249 işletmenin 154'ü (%62), İstanbul'da faaliyet göstermektedir.⁶¹²

İşletme sayısındaki gerilemelerin diğer sebebi de 1930'lu yıllarda Teşviki Sanayi Kanunundaki eski muafiyetleri ilgası ile ilgilidir. Sanayici açısından bu kanundan faydalanmanın getirisi eskisine oranla oldukça zayıflamıştır. Teşviki

⁶⁰⁷ "Sanayi vaziyetimiz", **Cumhuriyet**, 18 Teşrinievvel 1933, s. 4.; **BCA**, Fon Kodu 30-10-00-00, Yer Numarası: 24-136-9, 26.09.1933., s. 2.

⁶⁰⁸ "Teşviki Sanayi muafiyeti ve küçük fabrikalar", **Son Posta**, 28 Temmuz 1932, s. 1.

⁶⁰⁹ Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye...**, s. 1301.

⁶¹⁰ **1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar**, s. 24.

⁶¹¹ **İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1939-43**, İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Matbaası, t.y., s. 157.

⁶¹² Tökin, **a.g.e.**, s. 101.

Sanayi Kanunu fabrikalara hariçten getirilen makine ve yedek aksam ile her beş senede bir ihtiyaca göre düzenlenen liste gereğince hammadde için gümrük resminden, arazi, musakkafat ve kazanç vergilerinden muafiyet sağlamaktadır. Ancak 1932 Temmuz’undan sonra fabrikaların hammadde için muafiyetleri hemen hiç derecesine indirilmiştir. 15 Şubat tarihinde mevkii mer’iyete konmuş olan Kredi Bankası Kanunu’nda makine ve yedek aksam muafiyetleri de kaldırılmıştır. Yine aynı kanunda fabrikalar muaf oldukları kazanç vergisi nispetinde tasarrufa mecbur edilmiş ve tasarruf ettikleri meblağın bankaya sermaye olarak yatırılmasına karar verilmiştir.⁶¹³ Getirilecek olan hammaddenin tutarlarının da 3-3.5 milyon liradan 1 milyon liraya indirilerek sınırlandırıldığını belirtmek gerekir. Önceki listeye göre muafiyete istinaden sermayesini makine ve binaya bağlayan sanayiciler yeni listeler karşısında zor duruma düşmüşlerdir. Kontenjan listelerinin fabrikaların üretimi nispetine düzenlenmemiş⁶¹⁴ olması sanayicilerin üretim faaliyetlerini etkilemektedir. Bir taraftan makine ve yedek aksamın gümrük vergisine tabi olması ile kurulan yeni bankanın sermayesi oluşturulmakta diğer taraftan memleketteki fabrikaların ilerlemesi önünde en büyük engel konulmuş olmaktadır.

Tüm bu gelişmeler, işletme sayısındaki azalışın sadece büyük müessese kuruluşları ile açıklanamayacağını, hükümetin uyguladığı politikaların da buna sebep olduğunu göstermektedir.

3.9.5. İstanbul Sanayicilerinin Beklentileri

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası içerisinde yer alan sanayiciler temsil edilebilmek kaygısı yaşarken, sanayiye ilgilendiren konularda kendilerine danışılmasını beklemektedir. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası içerisinde sanayiciler ve tüccarları temsil edenler arasında çatışma yaşanmaktadır. Oda azalarından ihracat taciri 10, ithalat taciri 8, ticareti bahriye 4, sigortacı 1, müessesatı maliye 2 olmasına rağmen bahri sanayi bir, berri sanayi ise 4 kişidir.⁶¹⁵ Sanayici ile tüccarın hükümetten beklentileri birbirinden oldukça farklıdır. Sanayici daha fazla himaye

⁶¹³ Reşat Hereke Fabrikası Müdürü, “Sanayiimizin inkişafında ehemmiyetle bazarı dikkata alınması icabeden noktalar”, **1933 Oda Kongresi Rapor ve Kararları**, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1933 Kongresi Neşriyatı, İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1933, s. 7.

⁶¹⁴ **A.e.**, s. 8.

⁶¹⁵ **1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar**, s. 84.

beklerken, tüccar ise daha mal alıp satabileceği serbest bir ortam arzu etmektedir. 1930 Sanayi Raporu'nda sanayicilerin belirttiğine göre hükümet, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'ndan bir görüş istediğinde, sanayiciler açısından gerekli himaye ortamı yaratılamamakta daha fazla ithalat yapılabilecek bir ortam yaratılmaktadır. Örneğin Yunan gümrük tarifeleri ile kıyaslama yapıldığında onlardaki kumaştaki himaye, Türkiye'nin yaklaşık 10 misli kadardır. Oysa 1929'dan sonra himayenin artırılması beklenirken, Oda verdiği malumatlara göre himayenin artırılmasını değil indirilmesini hükümete beyan etmiştir.⁶¹⁶

Sanayi Birliği'nin Umumi Katibi olan Nazmi Nuri Bey'e göre Sanayi Birliği, bir çok mühim malumata sahip olmasına rağmen, kendilerinden istifade edilmemektedir. Ticaret Odası Umumi Katibi Vehbi Bey ise aynı görüşte değildir. Vehbi Bey'e göre Ticaret Odası memleket sanayisi hakkında her türlü malumat ile donanmış bir vaziyettedir. Bu sahada Sanayi Birliği tarafından verilecek herhangi bir bilgiye ihtiyaçları bulunmamaktadır.⁶¹⁷ Bu tartışmalar İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası içerisinde görüş birliğinin sağlanamadığını göstermek bakımından önemlidir.

Sanayici kesimi sanayiye ilgilendiren meselelerde; ne gümrük oranları ne de Teşviki Sanayi Kanunu konusunda hükümetin kendilerinin muhatap kabul etmemesini eleştirmektedir:

...Cumhuriyet'in ilan edilmesindeki maksat hükümet ile milleti yekdireğine yakınlaştırarak harekâtı müştereken tayin ve tanzim etmek iken maalesef sınai teşebbüslerde şimdiye kadar erbabı sanayinin rey ve mütaleasına müracaat edilmemiştir.⁶¹⁸

Müstakil bir oda taraftarı olan sanayiciler, temsil edilmedikleri için hükümet tarafından sanayinin ihmal edildiği görüşündedir.⁶¹⁹ Bu konuda sanayicilerden Reşat Bey'in aktardıkları, hükümetin listeler hazırlanırken sanayicilere danışılmadığını kanıtlar niteliktedir;

... Gümrüğün iyi tasnif edilmiş olması, tarifelerimizi iyi tatbik edilmemiş olması memleket sanayiinin terakkisinde pek büyük engel oluyor. Bir rapor

⁶¹⁶ A.e.

⁶¹⁷ "Kabinede Tebeddül Şayiası", *Son Posta*, 11 Teşrinievvel 1932, s. 1, s. 8.

⁶¹⁸ **1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar**, s. 91- 92.

⁶¹⁹ A.e., s. 26.

yazılırken elimizde gümrük istatistikleri vardır. Maalesef ithalatı, ihracatı iyi tasnif edilmiş görmüyoruz.⁶²⁰

Oda içerisinde temsil konusu dışında diğer bir sorun ise sanayi alanında uzman kişi sıkıntısıdır. Yurtdışından getirilen uzmanlar yüksek maaş talep ettiklerinden ve bir fabrika için 4-5 uzman gerektiğinden maliyetler giderek yükselmektedir.⁶²¹ Maliyeti yükselten bir başka sebep de dahili nakliye ücretlerinin çokluğudur. Yurtdışından İzmir'e ya da Mersin'e ithal olunan yabancı malı ile İstanbul'dan İzmir ya da Mersin'e giden mallar kıyaslandığında yurtiçinde nakliye daha masraflı olmaktadır.⁶²²

Sanayi, Avrupa malları ile rekabet edememekte, yüzde 7.5 oranındaki vergi ve rüsumu dahi taşımayacak vaziyettedir. Avrupa'da faizin ucuz, sermayenin bol olması ve aynı zamanda tecrübeli usta ve işçilerin olması rekabeti oldukça zorlaştırmaktadır. Sanayici, devlet tarafından en az %30 nispetinde himaye edildikleri taktirde ilerleme sağlayabilecekleri düşüncesindedir.⁶²³

Sanayinin gelişmesi önündeki diğer engellerden biri de uygulanan vergi politikaları ile ilgilidir. Makine sanayisi gelişme aşamasında iken 1930lu yıllarda uygulanan vergi politikalarından dolayı makineciler tezgahlarını değiştirmek zorunda kalmışlardır. Motor Vergisi gibi vergileri vermemek için ayakta imalata başlamışlar, vantilatör yerine körük kullanmışlardır. Sanayicinin deyimiyle sanayi günden güne ölüme yaklaşmaktadır. Bu durum aynı zamanda işçi ücretlerinin düşmesine sebep olmakta, geçmişte 2 lira olan yevmiye ücretleri 80 kuruşa düşmektedir.⁶²⁴

Bulgaristan ve Yunanistan gibi ülkelerin kısa zamanda sanayi konusunda daha önemli adımlar atmaları gündeme gelmektedir. Bu ülkeler vaktiyle Türkiye'den ithal ettikleri birçok malı, sanayilerini kurduklarından dolayı artık Türkiye'den almamaya başlamışlardır. Gerek ipek tohumunun Kafkasya'ya ihracında gerek halı ihracatında Türkiye'nin en büyük rakibinin Yunanistan olması bu konunun sıklıkla dile getirilmesine sebep olmaktadır. Sanayicilerden Sami Bey

⁶²⁰ A.e., s. 875.

⁶²¹ A.e., s. 90.

⁶²² A.e., s. 91.

⁶²³ A.e., s. 164-165.

⁶²⁴ A.e., s. 758.

kongrede “Görüyoruz ki daha dün bizden ayrılan küçük hükümetler az bir zaman zarfında bizden müterakki bir şekil alıyorlar” demektedir.⁶²⁵

Sanayicilerden Behçet Bey sanayicinin karşılaştıkları sorunları kendisi üzerinden örnekle şu cümleler ile aktarmaktadır:

...Kendim geçen sene iki buçuk ay gümrükten ve limandan makinemi çıkarıp yerine vazedememişim. İki buçuk ay benim makinem mavonanın üzerinde kalmıştır. ...Biz çok ve büyük himayeye muhtacız, biz yeni bir sanayi doğuruyoruz, hangi banka bizi himaye ediyor? Beş paralık hiç bir bankanın kredisini görmüyoruz.⁶²⁶

Oysa Falih Rıfkı'ya göre İstanbul'da işler gayet yolundadır ve fabrikalar gün geçtikçe kâr etmektedirler. Ona göre iyi gitmeyen birkaç işin arkasına saklanarak memleketi *kara gömlek* gibi gösteren *politikacılık* yapmaya çalışanlardır. Hür Adam gazetesi ise Falih Rıfkı'nın bu düşüncelerine karşı çıkarak ülkenin iktisadi durumunu tozpembe göstermek isteyen Falih Rıfkı'yı şu cümleler ile eleştirmektedir:

...Bu gün tuttuğu işin kazancından ilanı bahtıyarı edebilecek her hangi bir tüccar ve sanatkar tasvir edilemez. Memleketin son derece bunaldığı bu kara günlerde ortalığı gül penbesi görmek ve göstermek 'politikacılık'tır.⁶²⁷

Sanayiciler hükümet tarafından imtiyaz verilmiş fabrikaların *sırtlarını devlete dayayarak*, kendileri ile rekabet haline girmelerini eleştirmektedir. Kongrede Sanayici Vasfi Bey kurmak istediği bir işte kendisine verilen bir emirde bu işin milli müessese tarafından yapılacağı bilgisi verildiği için vazgeçmek zorunda kaldığını aktarmaktadır.⁶²⁸ Şevket Süreyya Bey ise “küçük sanayinin yapabileceği işlerin mümkün olduğu kadar yapılmamasını rica ediyorlar”⁶²⁹ şeklindeki cevabı birtakım üretim faaliyetlerinin hükümetin istekleri doğrultusunda ilerlediğini, girişimcinin bu noktada serbest olmadığını göstermesi bakımından

⁶²⁵ A.e., s. 817.

⁶²⁶ A.e., s. 820.

⁶²⁷ “Matbuat”, Hür Adam, 21 Kanunievvel 1930, s. 2.

⁶²⁸ 1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar, s. 827-828.

⁶²⁹ A.e.

ilginçtir. Hükümete “küçük sanayiın iştigaline mevzu olan işlerin devlet müessesatı tarafından yaptırılmaması” teklif edilmek istense de daha sonra bu maddenin uygun olamayacağına karar verilmiştir.

Tevfik Ali Bey’in belirttiğine göre Sanayi Harbiye hariç olmak üzere devlete güvenen kuruluşlar iktisadi usullere göre çalışmamaktadır. Devletin bir takım imtiyazlar sağladığı faaliyet alanlarında kâr- zarar hesabının düşünülmemesi gerek milli, gerek hususi bakımdan sanayiye olumsuz etkilemekte, devlete güvenerek iş yapanlar israfa sebep olmaktadır.⁶³⁰ İmtiyazlı bir çok şirket küçük bir toplu işneyi dahi Avrupa’dan getirmektedir. Örneğin Türk Ocağı’nın rozetleri dahi Avrupa’dan ithal edilmektedir.⁶³¹

Bütçe dengesi için konulan vergilerin ağırlığı, daha önce tanınan muafiyetlerin kaldırılması, maliyetleri artırmış, bu artış fiyatlara da yansımıştır. Sanayicinin gerek yurtiçinde gerekse yurtdışında yabancı mallar ile rekabet imkânı zorlaşmıştır. İş hayatına olan güven azalmış ve bu durum mevcut fabrikaların endişe içerisinde düşmelerine sebep olmuştur.⁶³²

Sanayicinin kredi imkanları da oldukça sınırlıdır. Sanayi ve Maadin Bankası, sermaye olarak kanunla kendisine devredilmiş olan Hereke, Beykoz Kundura gibi fabrikaları işletmeye çalışmakta, hükümetten de ihtiyaç duyulduğunda milyon liralara varan yardım alabilmektedir.⁶³³ Sanayicilere göre; “Sanayi ve Maadin Bankası bir banka olmaktan ziyade hususi fabrikalarımızı devlet sermayesile ezen bir müessesedir.”⁶³⁴ Bir başka kaynağa göre ise Sanayi ve Maadin Bankası’ndan elde edilen krediler hayali sermayelerle kurulmuş şirketlerin hissedarlarına temettü olarak dağıtılmıştır. Şeker Sanayii bu konudaki örneklerle doludur.⁶³⁵ Hatta çiftçilere kredi vermek amacıyla kurulan Ziraat Bankası,

⁶³⁰ A.e., s. 828-829

⁶³¹ A.e., s. 831.; Teşviki Sanayi Kanununun 13. Maddesinde belirtilmesine rağmen şirketler, çoğu malı dışarıdan getirmeye devam etmektedir.

⁶³² “Sanayimizin Himayesi Esasları Hakkında Bazı Sanayi Erbabının Mütaleaları”, **1933 Oda Kongresi Rapor ve Kararları**, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1933 Kongresi Neşriyatı, İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1933, s. 2.

⁶³³ “Türkiye Sanayiinin Hali Hazırı”, **1929 Senesi Kongra Talimatnamesi**, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul Marifet Matbaası, 1929, s. 15.

⁶³⁴ **1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar**, s. 152.

⁶³⁵ Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye...**, s. 1286.

İstanbul’da bir kişi için 1.5 milyonluk kredi vermiş, ancak sanayi kesimi, sanayinin gelişebilmesi için istedikleri 2 milyonluk bir krediyi dahi elde edememişlerdir.⁶³⁶

...Memleketimizde sınai kredi namile bir kredi yoktur. Tesisat hazırlarile hakiki bir varlık olan fabrikalarımız en küçük bir tacir kadar krediye mazhar olamamaktadır. Her ne kadar Sanayi ve Maadin Bankası namında bir banka mevcut ise de bu ancak kendi müesselerine yardım edebilip hususi fabrikalara hiç bir muaveneti görülmemektedir. Sanayi ve Maadin Bankası’nın maksadı teşekkülü milli sanayii himaye etmek gayesini istihdaf ederken şimdiye kadar sanayi erbabının hiç bir müracaatını is’af edememiştir (yerine getirmemiştir).⁶³⁷

1930lu yıllar özel kesiminde birikim olanaklarının zayıfladığı fakat devletin milli gelirden bütçe gelirinin oransal payını artırarak, bu imkânları elinde topladığı dönemdir. Bu yıllarda genel fiyat seviyesindeki düşüşün bürokrasiyi zenginleştirmesi, devlet işletmeciliğinin iş öğrenme olanakları yaratması, rakip mesleklerdeki fakirleşme, 1930larda devlet memurlarının girişimcilik faaliyetlerinde yoğunlaşmasına sebep olmuştur. 1931-40 döneminde kurulan işletmelerin başındakilerin %74.2’sinin önceki mesleği memurdur (bkz. Tablo 3.42). Böylece devlet, gerek doğrudan sanayi girişimleri kurmak gerek dolaylı biçimde özel ekonomiye girişimci yetiştirmek suretiyle, ekonominin sanayileşmesinde öncülük eder hale gelmiştir.⁶³⁸

Tablo 3.42: Teşebbüslerin Kuruluş Yıllarına Göre Müteşebbislerin Önceki Meslekleri

Kuruluş Yılları	Teşebbüs sayısı	Tüccar	Sanayici	Çiftçi	Serbest meslek	Memur	Esnaf	Zanaatkâr	Mesleksiz
1911-1920	26	3.85	-	-	-	3.85	-	-	92.30
1921-1930	37	27	-	-	2.7	10.81	27	-	32.43
1931-1940	62	3.23	1.61	-	-	74.19	-	1.61	19.36
1941-1950	154	35.71	-	-	4.55	31.17	6.49	-	22.08

Kaynak: Erdoğan Soral, **Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri**, Ankara, Ankara İktisadi ve ticari ilimler akademisi yayınları: 72, S:11, 1974, s. 36.

⁶³⁶ “Türkiye Sanayiinin Hali Hazırı”, **1929 Senesi Kongra Talimatnamesi**, s. 18.

⁶³⁷ **1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar**, s. 22-23.

⁶³⁸ Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...”, s. 263.

Tablodan görüleceği üzere 1931-1940 yılları arasında yeni bir teşebbüs kuran müteşebbislerin %74'ü memurdur. Soral çalışmasında iş hayatına atılmadan evvel önceki meslekleri memur olan bu kesimin özel sektörde yönetici olarak çalışmadıklarını, bu kişilerin çoğunun mal sahibi müteşebbis durumunda iş hayatına atıldıklarını aktarmaktadır.⁶³⁹ Keyder, bu yüksek oranın altında yatan nedeni, bürokrasinin milli gelir içindeki payının büyümesine, devlet ihalelerinde ve büyümekte olan başkentteki arazi spekülasyonlarında kullanabildikleri imkânlarla bağlamaktadır. Yazara göre bu oranın asıl işaret ettiği şey siyasi nüfuzun ne ölçüde kârlı olduğudur.⁶⁴⁰

Teşviki Sanayi Kanunu 1 Haziran 1942 yılına kadar geçerli kalması öngörülmesine rağmen 1932 yılında, bir takım muafiyetlerin kaldırılmış olması sanayiciyi zor durumda bırakmıştır. İthal olunan hammadde gibi mallara gümrük vergisi alınmaya başlaması ile küçük sanayi, büyük sermayeli sanayi karşısında rekabet edemeyecek hale gelmektedir.⁶⁴¹ Teşviki Sanayi Kanunu'nun muafiyetlerinden istifade eden yaklaşık 2300 kadar fabrika ve imalathanenin 1500⁶⁴² kadarı İstanbul'dadır. Sermayeleri 5000 liradan başlayarak 30 bin liraya kadar yükselen küçük fabrikaların adedinin de bin kadar olduğu tahmin edilmektedir. İstanbul'da küçük fabrikaların çoğunluğu trikotaj, çorap⁶⁴³ ve dokuma üzerine iş gören müesseselerdir.⁶⁴⁴ Küçük fabrikaların, kazanç vergisi, iptidai madde ve makine muafiyetlerinden istifade edemedikleri takdirde düşecekleri durum karşısında hükümetten ilgili muafiyetlerin kaldırılmaması talep edilmektedir. Yeni kararnameye göre ithal edecekleri makinelerin tutarları 4-5 milyon liradan 1.5 milyona sınırlandırılırken getirilecek makine üzerinden gümrük vergisi alınması kararlaştırılmıştır. Getirilen hammaddeler ise kontenjan listelerine tabi tutulmaktadır.⁶⁴⁵

⁶³⁹ Soral, **a.g.e.**, s. 37.

⁶⁴⁰ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 136.

⁶⁴¹ “Yeni sanayi kanunu karşısında Büyük ve Küçük sanayiciler heyet gönderiyorlar”, **Son Posta**, 25 Mart 1932, s. 1.

⁶⁴² Bir diğer kaynağa göre bu sayı 507'dir. **Kaynak: BCA**, Fon Kodu 30-10-00-00, Yer Numarası: 24-136-9, 26.09.1933.

⁶⁴³ “Rekabet, “Çorap fiatleri günden güne ucuzluyor” **Son Posta**, 28 Mayıs 1932, s. 2.

⁶⁴⁴ “Teşviki Sanayi muafiyeti ve küçük fabrikalar”, **Son Posta**, 28 Temmuz 1932, s. 1.

⁶⁴⁵ “Yeni kontenjan listesi”, **Cumhuriyet**, 25 Şubat 1933, s. 4.

Ülke sanayisinin gümrük duvarları ve kontenjan yoluyla korunuyor olması devlet sanayi işletmelerinde artışı ve hatta işletmelerin ölçeklerinde belli bir büyümeyi de sağlamıştır. Ancak bu büyüme yeni yönetimin arzuladığı ölçüde değildir. Ahmet Hamdi'nin *Gecekondu Sanayisi*⁶⁴⁶ olarak nitelendirdiği bu durumu 1933 yılında Kadro'cular şu sözlerle aktarmaktadır:

Hiçbir kontrole tabi tutulmadan yapılan himaye, Türkiye'de geri teknikli bir küçük esnaf sanayinin türemesine sebep olmuştur. Küçük dükkânlar ve evler içine konulan birkaç makine ve birkaç işçi ile işleyen yüzlerce fabrikamız vardır.⁶⁴⁷

Şevket Süreyya ilgili yıllarda sanayinin durumunu anlatırken vergilerin ve sür-produksiyon uygulamalarının sanayi üzerindeki olumsuz etkilerini dile getirdiği yazısında küçük sanayii üretiminin yaygınlığından şu satırlarla bahsetmektedir:

...Bir taraftan sanayii teşvik ve sür-produksiyon kayıtları sanayinin kurulmasını ve işletmelerini engellerken, diğer taraftan küçük ve iptidai tesisler aleyhine korunan bir Muamele Vergisi Kanunu, çeşit çeşit muvazaalara yol açıyordu. ... Bu iptidai Muamele Vergisi Kanunu, dükkânların atölye ve atölyelerin fabrika haline gelmesini önliyordu. Küçük sanayii himaye şiarı altında gerilik, dağınıklık ve iptidailik kıskançlıkla müdafaa ediliyordu. Böylelikle Makineli sanayi, hanlara, kervansaraylarda, Haliç kıyısındaki çamurlu bodrumlarda adeta bir kaçak iş halinde kendi kendine gelişme yolları arayıp duruyordu. 3 beygirlik derme çatma bir motor ve 3 kişilik bir acemi işçi kadrosu ile çalışan bir han odası, 400 beygir takatinde bir muharrik kuvvet ve 300 ameile kadrosu ile çalışan bir fabrikadan üstün tutuluyordu.⁶⁴⁸

İstanbul sanayisi Cumhuriyet'in ilk yılları itibariyle, geçmişteki olumsuz gelişmelere rağmen gelişme eğilimi göstermektedir. En temel sorunları kredi ve sermaye yetersizliği iken ilerleyen yıllarda muafiyetlerinin kaldırılmasıyla zor duruma düşmüş, vergilerin artması ile birlikte iş göremez hale gelmiştir. Devletçilik döneminin başladığı 1930lu yıllarla birlikte devletten teşvik görememiş, eski konumlarını büyük oranda yitirmiştir. Yeni yönetim, eski başkentin sanayi tecrübelerinden gerektiği gibi faydalanamamış, sanayiye ilgilendiren mevzuat

⁶⁴⁶ Başar, *Gazi bana çok kızmış...*, s. 571.

⁶⁴⁷ Tekeli ve İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, s. 24.

⁶⁴⁸ Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, s. 454.

değişiklikleri hakkında İstanbul'dan herhangi bir görüş almamıştır. İstanbul'da yıllar itibariyle Teşviki Sanayi Kanunu'ndan faydalanan müesseselerin sayısı azalmış, kredi sorununa ise hala çözüm bulunamamıştır. Sanayi küçük fabrika veya ev tipi atölyeler ile yürütölmeye devam edilmiştir.

Devlet iktisadi teşekküllerine ait yatırımlara bakıldığında Sümerbank'ın 1940 yılı bilançosunda sabit kıymetlere yaklaşık olarak 65.206.000 liralık yatırım yaptığı, Etibank'ın 1940 bilançosunda teşebbüs, müessese ve iştiraklere yatırılan kıymetin toplamı 22.302.000 lira olduğu ifade edilebilir. Ziraat Bankası ile şeker fabrikaları ve Malatya Bez ve İplik fabrikası gibi diğer devletin iktisadi teşekküllerinin aynı müddet zarfında yatırdıkları paralar ile birlikte 1933'den 1940 yılına kadar, devlet sanayiye 135 milyona yakın bir sermaye yatırmıştır. 1933'den 1940'a kadar ölkede sanayi teçhizata yatırılan sermaye 190 milyon liraya kadar yükselmiş, senede 27 milyon lirayı geçmiştir.⁶⁴⁹ 1933-1940 yılları arasında bakım ve tamir masrafları hariç devlet tarafından yapılan yatırımlar Tablo 3.43'te gösterilmektedir.

Tablo 3.43: Devletçe Yapılan Yatırımlar 1933-1940 (Milyon TL)

Sene	Demiryolları inşası	Şose ve köprüler inşası	Sair nafia işleri	Hükümet idare ve belediyeler inşaatı	Mülhak bütçelerle yapılan inşaat	Toplam
1933	15.3	3.8	4.3	3.8	3.0	30.2
1934	17.9	3.7	4.6	5.0	3.2	34.9
1935	16.9	3.7	6.5	6.7	3.5	37.3
1936	17.2	4.8	9.9	5.8	4.0	41.7
1937	18.4	5.0	12.0	8.8	4.4	48.6
1938	21.2	5.3	17.1	9.7	5.2	58.5
1939	21.3	4.9	17.3	10.3	6.5	63.3
1940	19.3	3.8	25.7	9.7	4.8	62.0

Kaynak: Vedat Eldem, "Türkiye'de Sanayileşme Hareketi", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C: VIII, S:1-4, 1946, s. 51.

⁶⁴⁹ Eldem, "Türkiye'de Sanayileşme Hareketi", s. 51.

3.9.6. İstanbul'da Üretim Faaliyeti

Cumhuriyet'in ilk yıllarına İstanbul ekonomisinde düşüşler olmasına rağmen, tütün işleme, örme, hazır elbisecilik, kunduracılık, tuhafiyecilik gibi üretim alanları gelişme gösteren faaliyetler arasındadır.⁶⁵⁰ İstanbul'daki küçük fabrikaların çoğunluğu trikotaj, çorap ve dokuma üzerine iş gören müesseselerdir.⁶⁵¹ 1932 yılında derlenen bilgilere göre İstanbul'da büyük, küçük toplam 563 fabrika ve atölye bulunmaktadır. 76 dokuma, 68 trikotaj, 52 kereste ve marangoz, 43 mensucat, 33 debağat, 31 çorap fabrikası toplam içerisinde en önemli paya sahip olanlardır.⁶⁵²

İstanbul'da yaygın faaliyet kollarından biri dokumacılıktır. Ancak Avrupa fabrikaları ile rekabet edemeyecek şekilde faaliyet göstermektedir. Sanayi Kongresi raporlarını belirttiğine göre; “izbe köşelerde ve viran barakalarda kurulmuş olan tezgâhlar o kadar dağınıktır ki hakiki miktarını tamamen tespitte imkân yoktur”.⁶⁵³ Anadolu dâhil olmak üzere Türkiye’de yirmi bine yakın el tezgâhı tahmin edilmekte, bunların iki-üç bin kadarının İstanbul’da mevcut olduğu bilinmektedir.⁶⁵⁴ Teşviki Sanayi’den fazla istifade etmeyen bu sanat kolu sermaye ve kredi konusunda modern tesislerle kıyas edilmeyecek ölçüdedir. En az randımanla işleyen bu tezgahlar için rasyonelizasyon meselesi mevzu bahis dahil edilemez durumdadır.⁶⁵⁵ Anadolu’da dağınık vaziyette bulunan tezgahların makineleşmesi mümkün değilse de İstanbul’dakiler için makineleşme ihtimali bulunmaktadır. En mükemmel 300-500 liraya tedarik edilebilecek makineli tezgâhlardan üçer beşer tanesini kuracak pek çok dokumacı bulunmakla birlikte, çorapçılık, trikotaj ve ipek mensucatı alanlarında gerekli destekler sağlanabilirse ilerleme sağlanabileceği düşüncesi hakimdir. Ancak 1930ların başı itibariyle beş-on tezgâhlı bir dokuma fabrikasının faaliyetine imkân olmadığı ifade edilmektedir.⁶⁵⁶

⁶⁵⁰ Tekeli ve İlkin, “1923 İstanbul’un İktisadi”, s. 290.

⁶⁵¹ “Teşviki Sanayi muafiyeti ve küçük fabrikalar”, **Son Posta**, 28 Temmuz 1932, s. 1.

⁶⁵² Ergin, **İstanbul Şehri Rehberi**, s. 177.

⁶⁵³ **1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi Ankara, Cumhuriyet Matbaası, t.y., s. 28.

⁶⁵⁴ **A.e.**

⁶⁵⁵ **A.e.**, s. 29.

⁶⁵⁶ **A.e.**, s. 30.

Devletçiliğe geçiş sebeplerinden birisi olarak savunulan bir grŖe göre 1923-1930 yılları arasında özel girişimcinin yaratılması için çabalar harcanmış ancak özel sektör bu çabalara gereken karşılığı verememiştir.⁶⁵⁷ Oysaki İstanbul’da Cumhuriyet’in ilk yıllarında savaşlar ve gler dışında geride kalan girişimcilerin fırsatlar yaratarak ve eldeki kanunlardan faydalanarak üretimlerini artmaya çabaladıkları görülmektedir. Örneğin; Cumhuriyet’in başlarında İstanbul’da hiç bir ipek fabrikası yokken tecrübe sahibi girişimcinin birer ikişer makineli tezghlarla işe başlayarak, tezgâh adedini yzyirmibeşe çıkardığı görülmektedir. Kongre’deki sanayicilere göre 4-5 sene öncesine kadar beş makine ile başlayan ipek mensucat sanayinin bu denli gelişmesine hükümetin ne bir nakdi yardımı ne de Teşviki Sanayi Kanunun bir etkisi olmuştur. Bu olumlu gelişme şahsi müteşebbislerin emek ve gayretleri sayesinde gerçekleşmiştir.⁶⁵⁸ İpek mensucat sanayisinin dışında trikotaj sanayisinde de durum aynıdır. Son iki sene zarfında Raşel makinelerinin sayısı altmışı geçmektedir. Bu sanayi dalının sadece bu makineler için harcadığı sermaye 240 bin liraya ulaşmaktadır. Küçük makinler de dahil edildiğinde bu meblağ yarım milyon lirayı geçmektedir. orapılık sanayisinde de üç-dört seneden beri yaşanan gelişmede 3-5 makine ile başlanan faaliyetler sonucunda, makine sayısı 1930lara gelindiğinde 300’ geçmiştir. İstanbul’da orapılık ve trikotaj sanayisinde çalışan amele miktarı ise 2500 kadardır.⁶⁵⁹ İstanbul’da sadece evlerde işleyen çorap makinelerinin adedi 2000 olarak verilmektedir.⁶⁶⁰ çoğu kadınların ve ge kızların oluşturduğu bu faaliyet alanında alınan yevmiye ortalama olarak 80-100 kuruş arasında değişmektedir. Ayrıca trikotaj sanayisinin bir kısmı parça başına evlerde yaptırılmakta ancak bunların ücretlerini tespit etmek mümkün olmamaktadır.⁶⁶¹ Dokumacılık konusunda verilen bu üç örnekteki faaliyetlerin kısa zamanda bu kadar ilerlemesinin bir sebebi de hammaddesinin gümrük resminden muaf olarak getirilmesi ise de bu konuda bürokratik işlemlerin fazla olması sanayicinin en fazla şikâyet ettiği konuların başında gelmektedir.⁶⁶² Aynı zamanda

⁶⁵⁷ Soral, **A.g.e.**, s. 31.

⁶⁵⁸ **1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar**, s. 32-33.

⁶⁵⁹ **A.e.**, s. 33.

⁶⁶⁰ “orapılık, İstanbul’da çorap sanayi inkişaf ediyor”, **Son Posta**, 20 şubat 1932, s. 2.

⁶⁶¹ **1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar**, s. 34.

⁶⁶² **A.e.**, s. 35.

dokumacılık için iplik tarifesinin yükseltilmesini uygun bulunmamakta, buradan alınan vergilerin düşürülmesi istenmektedir.⁶⁶³

Goloğlu; özel teşebbüsün herhangi bir kuruluş ve kurum için Sanayi Planlama Dairesi'nden izin alma zorunluluğunun ve bu dairenin devletin tüm daireleri gibi çok ağır işleminin özel teşebbüsü yok edecek duruma getirdiğini belirtmektedir. Goloğlu, iktisadi işlerdeki belirsizlik ve kargaşa ortamı sonucu her adımın devletten beklenilmesi gibi bir algının yaratılarak devletçiliğin bu şartlar altında doğduğunu şu cümleler ile aktarmaktadır:

...Ve öylesine bir boşluk meydana çıktı ki, ekonomik alandaki her davranışın devletten gelmesi, devlet eliyle yapılması... Devlet eliyle sanayileşme kendiliğinden bir zorunluluk oldu. Devlet çalışmaları, ister istemez geniş kapsamlı bir devletçilik hedefine doğru ilerlemeye başladı.⁶⁶⁴

Çikolata ve şekerleme sanayisinde ilerlemeler kaydedilmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında 14 müessese bulunurken 1932 senesinde 19'u İstanbul'da olmak üzere 44 fabrika faaliyet göstermektedir. Toplam bu imalathanelerin hepsinde 780 kişi çalışmaktadır.⁶⁶⁵ Ancak sanayi kanunundaki muafiyetlerin kaldırılmasıyla bu alanda faaliyet gösteren sanayiciyi yurtdışı ile rekabet edemeyeceği endişesi sarmıştır.⁶⁶⁶ Aynı zamanda endişeli tutumun yaygınlaşması, muafiyetlerin kaldırılması kesinleşmemiş bir takım faaliyet alanlarında da mal fiyatlarının artmasına sebep olmuştur.⁶⁶⁷

Kunduracılık küçük sanayi sistemine en ziyade sadık kalmış bir meslektir.⁶⁶⁸ Cumhuriyet'in İlk yıllarında İstanbul'da bu işle uğraşan 30 bin kişi olarak tahmin edilmekle birlikte 150-200 kişi çalışan imalathanelerin varlığından

⁶⁶³ A.e., s. 37.

⁶⁶⁴ Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II 1931-1938 Tek Partili Cumhuriyet**, ed. Özlem Çekmece, İstanbul, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2009, s. 60.

⁶⁶⁵ "Çikolata ve şekerleme sanayiinde inkişaf", **Cumhuriyet**, 24 Kanunisani 1934, s. 4.

⁶⁶⁶ "Çikolata" ihracat tehlikeye mi giriyor?", **Son Posta**, 3 Ağustos 1932, s. 2.

⁶⁶⁷ "Şimdi de kösele ve kundura fiatleri yükseliyor", **Son Posta**, 16 Temmuz 1932, s. 1.; "Yeni gümruk kanuna göre evvelden verilen muafiyetlerin iptidai maddelerinin bir kısmının kaldırılacağı haberi üzerine bazı fiatlar artmaya başlamaktadır. Henüz liste yayınlanmamış olmasına rağmen fiyatlara olan etkisine dair bir örnektir. Kösele fiatleri 120 kuruştan 200 kuruşa fırlamıştır".

⁶⁶⁸ Tuna, **a.g.e.**, s. 381.

bahsedilmektedir.⁶⁶⁹ Ancak Tuna'nın çalışmasında belirttiği üzere 1930ların sonunda Beykoz Ayakkabı Fabrikası istisna edilecek olursa, İstanbul şehrinin kundura ihtiyacı; hemen hemen tamamen küçük sermayeyi temsil eden küçük atölyeler tarafından temin edilmektedir.⁶⁷⁰ Ayrıca dans ayakkabısı olmak şartıyla Amerika, İspanya, İtalya, İngiltere ve Mısır'a az miktarda ihracat yapılmaktadır.⁶⁷¹ Yine de kunduracılık Avrupa ile mukayese edilemez durumdadır.⁶⁷²

1929 yılı itibariyle İstanbul'da bu alanda faaliyet gösteren 10 bin civarında tezgâh bulunmaktadır. 810 bin nüfuslu şehrin yirmide biri olarak gösterilen ayakkabıcılar bir yandan daha az gümrük resmine tabii yabancı mallar ile diğer yandan da devletin kuruluşu olan Sanayi ve Maadin Bankası ile rekabet etmek sorunda kalmaktadırlar.⁶⁷³ Şöyle ki; yeni sanayi tarzına yani makineleşmeye girmeye hazırlandıkları bir devirde, Sanayi ve Maadin Bankası'nın her türlü ihaleye girerek kendilerine engel teşkil ettikleri belirtilmektedir.⁶⁷⁴ Memleket dâhilindeki münakasalarla kooperatiflerin giremeyecek olması, pey akçesi denen ücreti ödeyemediklerinden Sanayi ve Maadin Bankası işlettiği Beykoz Fabrikası'yla her türlü münakasaya girmekte ve rekabeti artırmaktadır. Buna engel olmanın düşünülmediği ancak birçok kişinin geçim kaynağı olan bu faaliyetin ölmemesi adına bazı ihalelere iştirak edilmesi istenmektedir.⁶⁷⁵ Kunduracılığın diğer bir rekabet ise ithal edilen lastik ayakkabılara karşıdır. Alım gücü düştüğü için halkın daha çok talep ettiği lastik ayakkabılar, piyasada 25 kuruşa kadar satılarak bu alanda faaliyet gösteren deri ve kundura sanayisini zor durumda bırakmaktadır. Bir yandan Teşviki Sanayi Kanunu'ndaki muafiyetlerin ilgası, bir yandan lastik ayakkabılardan daha az gümrük vergisi alınması⁶⁷⁶ ilgili faaliyet alanını zor durumda bırakmaktadır. Senede 10 milyon kilo deri işleyen fabrikalar, gerek

⁶⁶⁹ **İstanbul İktisat Komisyonu Raporu**, s. 68-69.

⁶⁷⁰ Tuna, **a.g.e.**, s. 381.

⁶⁷¹ "Küçük tezgâhlar kapanıyor", **Yarın**, 6 Kanunievvel 1929, s. 6.

⁶⁷² Tuna, **a.g.e.**, s. 382.

⁶⁷³ "Küçük tezgâhlar kapanıyor", **Yarın**, 6 Kanunievvel 1929, s. 6.

⁶⁷⁴ **A.e.**

⁶⁷⁵ **A.e.**

⁶⁷⁶ **İstanbul İktisat Komisyonu Raporu**, s. 68-69.

buhran gerekse gümrük politikaları sebebiyle 3-4 milyona gerilemiş durumdadırlar.⁶⁷⁷

Kunduracılık faaliyetinin zayıflaması sonucu İstanbul'da lastik fabrikaları yaygınlaşmış, bu sebeple Yedikule'de faaliyet gösteren deri fabrikalarının bir kısmı kapanarak lastik ayakkabı imaline yoğunlaştırmıştır.⁶⁷⁸ Sanayici olduğu özellikle belirtilen mebuslardan İstanbul Vekili Hamdi Mustafa ve Hayrullah Beyler meclise lastik ayakkabılardan daha fazla resim alınmasıyla ilgili kanun teklifi vermiş⁶⁷⁹ ancak dericilik ve kunduracılığın gerilemesine engel olunamamıştır. Zanaatkâr grubu bu dönemde yaygınlaşmaya başlayan seri üretim fabrikalardan sıklıkla şikayet ederken⁶⁸⁰ büyük deri fabrikaları da zanaatkârların ucuz hammadde teminin engellenmesini istemektedirler.⁶⁸¹ 1932 Mayıs ayında Son Posta'da Avrupa'dan ithal edilen lastik ayakkabılar sebebiyle İstanbul'da beş yıl içerisinde 30 bin ayakkabıcının işsiz kaldığı bilgisi verilmektedir.⁶⁸² İşsizliğin sebebi fabrikaların ucuz yevmiyeli işçi çalıştırmak istenmesi -ki bu konuda sıkıntı çekmedikleri belirtilmektedir- bir yandan fiyatların düşmesi sebebiyle ayakkabıcı esnafının boş oturmayı tercih etmeleri olarak açıklanmaktadır.⁶⁸³ Kunduracılar Cemiyeti'ne göre esnaf masrafını karşılayamaz duruma geldiğinden, ustalar iş yapamamakta ve kalfa çalıştıramamaktadır.⁶⁸⁴ Ayrıca mevcut İstanbul'da 36 bin ayakkabı işçisinin ancak dörtte biri muntazam haftalık ile çalışmaktadır.⁶⁸⁵

Kunduracılık faaliyetinin büyük fabrikalara karşı mücadelesi devam ettirmiştir. 1934 Ocak ayı itibarıyla sadece İstanbul'da üretim faaliyetine devam eden ayakkabıcıların sayısı 20 bin olduğu ve bunların çok çalışarak, düşük maliyetle ucuz ayakkabılar üreterek ayakta kaldığı belirtilmektedir. Köroğlu Gazetesi'ne göre İstanbul'da açılmış olan birkaç ayakkabı fabrikası, küçük zanaatların ateşli rekabeti karşısında üretimi durdurmak ve kapanmak zorunda

⁶⁷⁷ “Dericiliğimiz tehlikede”, **Cumhuriyet**, 20 Nisan 1933, s. 4.

⁶⁷⁸ “Kauçuk sanayii dericiliğimizi öldürüyor”, **Cumhuriyet**, 26 Mayıs 1934, s. 4.

⁶⁷⁹ “Lâstik ayakkaplar”, **Cumhuriyet**, 30 Mayıs 1934, s. 4.

⁶⁸⁰ “Ayakkabıcı esnafı büyük bir kongre yapacak”, **Cumhuriyet**, 24 Mayıs 1934, s. 2.

⁶⁸¹ “Rekabet, dericiler geçimsizliğe başladı”, **Son Posta**, 6 Haziran 1932, s. 2.

⁶⁸² “Ucuzluk haberleri karşısında”, **Son Posta**, 2 Mayıs 1932, s. 2.

⁶⁸³ **A.e.**

⁶⁸⁴ “Türkiye esnafı ne istiyor?”, **Yarın**, 6 Haziran 1931, s. 5.

⁶⁸⁵ “Ayakkabı borsası”, **Son Posta**, 22 Mayıs 1932, s. 6.

kalmıştır. Gazeteye göre el emeği hala makineye karşı kafa tutabilmektedir.⁶⁸⁶ Bu iyimser tablo bir yana bir başka kaynağa göre ise İstanbul lastik sanayii son zamanlarda çok ilerleme kaydetmektedir. Bir fabrikada 65 kuruşa mal olan bir çift erkek lâstığının perakende fiyatı iki lira olduğundan bu faaliyet alanı oldukça kârlı görünmektedir.⁶⁸⁷ Ancak hükümetin istihlak resimlerini artırması sonucu lastikçilerin de kârları azalmaya başlamış ve mevcut 11 lastik farikasında iki bin işçiyi olumsuz etkilenmiştir.⁶⁸⁸

Faaliyet alanlarının gerilemesi cemiyet ilişkilerine de yansımış pek çok kunduracının ayrı bir cemiyet halinde örgütlenme girişimlerine tanık olunmuştur. Kunduracılara göre cemiyet, ilgili faaliyet alanını ihmal etmektedir. İşsizlik günden güne arttığı halde Cemiyet bu konuda herhangi bir önlem alamamıştır. Avrupa'dan getirilen kunduraların yasaklanması adına cemiyete baskı yapılmış ancak cemiyet hükümet ile herhangi bir teşebbüse sıcak bakmamıştır. Ayakkabıcılara göre ilgili sanatın gerilemesinin bir sebebi de cemiyetin bu tutumudur.⁶⁸⁹ Lastik imalatının yasaklanması talep ettikleri bir kongre düzenlemeye karar veren ayakkabıcılar; deri ve köselecilik sanayine, ayakkabı tamircilerine, kösele, deri, kundura çivisi satanlara kadar çeşitli esnafa da lastik ayakkabıların zarar verdiği düşüncesindedirler.⁶⁹⁰ İstanbul'da 30 bin kunduracı olduğu halde sadece 160'ının cemiyete kayıtlı olması⁶⁹¹ cemiyete olan tavır hakkında fikir verebilir.

Gümrük politikalarının seyri yurtiçindeki fiyatları oldukça hızlı bir şekilde etkilemektedir. Örneğin köseleciler; deri ve kösele üreticileri gümrük muafiyetinin sona erip, ithal olunan hammadde üzerine vergi konacağı üzerine fiyatları yükseltmek zorunda kalmış⁶⁹² ancak malların daha ucuz lastik ayakkabılar ile rekabet edememesi üzerine iş sahası giderek azalmıştır. Kısa sürede yüzden fazla atölye üretimini durdurmak zorunda kalmış bazı kunduracılar ise sadece haftada bir gün çalışır duruma gelmiştir.⁶⁹³ 1935 genel nüfus sayımı verilerine göre kundura

⁶⁸⁶ Metinsoy, **a.g.e.**, s. 315.

⁶⁸⁷ "Lâstik sanayii", **Cumhuriyet**, 6 Kanunisanı 1934, s. 2.

⁶⁸⁸ "Lâstik sanayii", **Cumhuriyet**, 3 Ağustos 1934, s. 2.

⁶⁸⁹ "Kunduracılar İhtilafı: Hücumlar başladı!", **Yarın**, 27 Temmuz 1931, s. 1.

⁶⁹⁰ "Ayakkabıcı esnafı büyük bir kongre yapacak", **Cumhuriyet**, 24 Mayıs 1934, s. 2.

⁶⁹¹ "Ancak 8 adet rey!", **Yarın**, 11 Ağustos 1931, s. 2.

⁶⁹² "Şimdi de kösele ve kundura fiyatları yükseliyor", **Son Posta**, 16 Temmuz 1932, s. 1.

⁶⁹³ "Köseleciler", **Son Posta**, 22 Temmuz 1932, s. 2.

imal ve tamirinde çalışan 7.726 erkek, 92'si kadın olmak üzere 7.818 kişi kaydedilmiştir.⁶⁹⁴ Beykoz Kundura Fabrikası'nda çalışan 300 kişi çıkarıldığında bu alanda faaliyet gösteren kişi sayısının 7.518'e düşmesi yıllar itibariyle kunduracılığın eski önemini koruyamadığını göstermektedir.

Kunduracılığın gerilemesi deri sanayisine zarar vermiş, daha ucuz lastik ayakkabıların tercih edilir olması 15 milyon Türk lirası bağlanan sanayi dalına ağır darbe indirmiştir. Buhran sebebiyle tüketimin azalması sonucu yılda 10 milyon kilo deri işleyen fabrikalara 3-4 milyona gerilemiştir. Geçen yıllarda adam başına senede yarım kilo düşen deri miktarı 1932'den beri 250 grama düşmüştür. Ayrıca muafiyetlerin kaldırılması maliyet fiyatlarını artırmış, köylünün alım gücünün azalmasıyla dericiler makinelerini amorti edemez duruma gelmişlerdir.⁶⁹⁵ 1930 yılında aktarılan bilgiye göre İstanbul'da yıllık 5.5-6 milyon kilo kösele ve deri imal eden 35 fabrika mevcuttur.⁶⁹⁶ Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu faaliyet dalına ilgisiz kalınmış ve şikâyetler toplanarak hükümete bir kitap halinde sunulmuştur.

Âli İktisat Meclisi'nin hazırladığı raporda Teşviki Sanayi Kanunu'ndaki muafiyetlerin kaldırılmasının bazı sanayi dallarını olumsuz etkilediği, deri sanayisinin de bu sanayi dallarından biri olduğu bilgisi aktarılırken, ilgili kanun hükümlerinin 1942'ye kadar mahfuz tutulması istenmektedir. Devletin sanayiye makul düzeyde himaye etmesi görüşünü savunan rapora göre devletin sanayideki rolü mutavassıtlık (aracılık) olmalı ve bu sebeple halkın işlerini kolaylaştırmalıdır.⁶⁹⁷

Tüm itirazlara rağmen herhangi bir sonuç alınamamış, deri fabrikaları kapanmaya başlamıştır. İstanbul'daki 8 lastik fabrikasının günde 8000 çift ürettiği ve 80 kuruşa sattığı ayakkabılar ile rekabet güçleşmiştir. Ancak kapanan fabrikalar mevcut duruma ayak uydurup lastik ayakkabı imaline başlamışlardır.⁶⁹⁸ 1935 Genel Nüfus Sayımı verilerine göre İstanbul'da deri, kösele, kauçuk, seloit, kemik,

⁶⁹⁴ **1935 Genel Nüfus Sayımı İstanbul Vilayeti**, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 20 İlkteşrin 1935, İstanbul, Devlet Basımevi, 1936, s. 32.

⁶⁹⁵ "Dericiliğimiz tehlikede", **Cumhuriyet**, 20 Nisan 1933, s. 4.

⁶⁹⁶ "İstanbul'da kaç fabrika var?", **Hür Adam**, 5 Kanunievvel 1930, s. 3.

⁶⁹⁷ Ali Süreyya, "Sanayi programı", **Cumhuriyet**, 22 Kanunisani 1933, s. 5.

⁶⁹⁸ "Kauçuk sanayii dericiliğimizi öldürüyor", **Cumhuriyet**, 26 Mayıs 1934, s. 4.

boynuz, kehribar eşya sanayii alanında 2.066'sı erkek, 77'si kadın olmak üzere toplam 2.143 kişinin faaliyet gösterdiği belirtilmektedir.⁶⁹⁹

İmalatın yıllar itibariyle azaldığı bir diğer alan halıcılıktır. İstanbul'un halı ticaretindeki transit önemini yitirmesine paralel olarak halı imalatında da ciddi gerilemeler tespit edilmektedir. Tablo 3.44'te belirtildiği üzere 1929 yılındaki halı imalatı yıllar itibariyle yarı yarıya azalmış, en hızlı düşüş halı ihracatında yaşanmıştır.

Tablo 3.44: Halı imalat ve ihracatı (1000 metrekare itibariyle)

Yıl	İmalat	İhracat	Yıl	İmalat	İhracat
1929	785	480	1935	330	80
1930	690	350	1936	350	80
1931	520	290	1937	320	40
1932	350	150	1938	330	-
1933	305	125	1939	340	-
1934	310	110	1940	330	30

Kaynak: Vedat Eldem, "Türkiye'de Sanayileşme Hareketi", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C: VIII, S:1-4, 1946, s. 60.

3.10. İstanbul'un İaşesi ve Hayat Pahalılığı Meselesi

Hayat pahalılığı enflasyon gibi tek yönlü ve soyut bir kavram değildir. Hayat pahalılığı kavramı bir yönüyle paranın satın alma gücünü diğer yönüyle de geliri içermektedir.⁷⁰⁰ Çavdar'a göre hayat pahalılığı ekonomi politikaları sonucu oluşmakta, ekonomik kararlar bütününden soyutlanamamaktadır.⁷⁰¹ Devletin ekonomiye hiç müdahale etmediği varsayıldığında dahi eğer bir toplumda tekel ayrıcalıklar egemense ya da uluslararası tekeller o toplumu etki alanı içine almışsa serbest bir piyasadaki fiyatların tekellerin istediği

⁶⁹⁹ 1935 Genel Nüfus Sayımı İstanbul, s. 31.

⁷⁰⁰ Çavdar, Yüzyıllık Pahalılık, s. 20-22.

⁷⁰¹ A.e., s. 28.

düzeyde gerçekleşiyor olması ya da tekellerin ücret politikaları, gelirler üzerinde tekellerin egemen konumu devam ettirmesine olanak sağlamaktadır.⁷⁰²

Birinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul başta olmak üzere tüm ülkede fiyatlar oldukça artmış, iâşe sıkıntıları baş göstermiştir. Fiyat artışları Cumhuriyet'in ilk yıllarında da devam etmiş, dünya buhranı ve izlenen ekonomi politikalarının yansımaları ile hayat pahalılığı İstanbul'da daha çok hissedilir olmuştur. Bir takım yasal düzenlemeler olmasına ve bu yasaların yaptırımları ağır olmasına rağmen İstanbul piyasasında ihtikâr gibi olayların önü alınamamıştır.

Tablo 3.45: 1914-1918 Arasında Temel Bazı Ürünlerde Fiyat Artışı

Madde	Temmuz 1914	Eylül 1918	Artış indeksi 1914=100
Şeker	3	250	8333
Kahve	12	600	5000
Pirinç	3	90	3000
Makarna	3	95	3167
Patates	1	27	2700
Koyun eti	7	120	1714
Sabun	7	140	2000

Kaynak: Tefik Çavdar, **Yüzyıllık Pahalılık**, Ülke Yayınları, Ankara, Şafak Matbaası, Nisan 1983, s. 56-57.

Tablo 3.45'te görüleceği gibi halkın sıklıkla kullandığı bir takım malların fiyatları aşırı yükselmiştir.⁷⁰³ 1914-18 arasında ekmeğin fiyatı 38 kat, şekerin fiyatı 65 kat artış göstermiştir. Savaşın son yıllarında ortalama bir memur aylığı günde bir kilo ekmek almaya ancak yetmekte,⁷⁰⁴ memurların satın alma gücünün %60-80

⁷⁰² A.e., s. 27.

⁷⁰³ Çavdar, **Yüzyıllık Pahalılık**, s. 58.; İlgili dönemde bazı memuriyetlere verilen aylık maaş miktarları ise kuruş cinsinden veren Çavdar fiyat artışlarını abartılı bulmaktadır; Birinci sınıf maliye müfettişi 6000, Dördüncü sınıf mali müfettişi 3000, Müfettiş yardımcısı, 2000, Tahsildar 800, İcra memuru 3500, Kâtip 400-1000, Hademe-i hümayun 300-950, Müşir amiral 15.000, Kıdemli yüzbaşı 1050, Başçavuş 76 kuruş olarak belirtilmektedir. **Kaynak:** Çavdar, **Yüzyıllık Pahalılık**, s. 58.

⁷⁰⁴ Yerasimos, **İstanbul**, s. 18.

oranında düştüğü hesaplanmaktadır.⁷⁰⁵ 1918'e gelindiğinde bir hamalın aylığı bir tümgeneralin aylığına eşit haldedir.⁷⁰⁶

Düyun-u Umumiye'nin derlediği hayat pahalılığı endeksine göre Cumhuriyet'in ilk yıllarında fiyat artışları devam etmektedir. Cumhuriyet'in kurulduğu 1923 yılı 100 olarak kabul edildiğinde 1927'de fiyat artışın 114'e çıkmıştır.⁷⁰⁷ Görüleceği üzere fiyatlar savaş yıllarındaki kadar olmasa bile dört yıl içerisinde %15 dolaylarında artmıştır. Bu artış yıllar itibariyle devam etmekte 1929 yılında en yüksek seviyesine ulaşmaktadır. 1930 yılı itibariyle fiyatlar düşme eğilimi göstermiş ancak 1935 yılı itibariyle 1922 seviyelerine gerilemiştir.

Tablo 3.46: İstanbul Geçinme Endeksi (1929-38)

Yıllar (1914=100)	Yiyecek ve İçecek	Mahrukat ve tenvirat	Giyecek	Ev Kirası	Muhtelif	Tasarruf ve sigorta
1929	1555	1382	1342	1666	982	811
1930	1292	1207	1342	1666	982	851
1931	1114	1155	1342	1666	982	854
1932	1030	1145	1342	1666	982	864
1933	924	1012	1131	1666	982	868
1934	912	947	1056	1555	968	857
1935	892	958	932	1333	939	857
1936	926	852	893	1333	939	857
1937	944	936	893	1333	934	857
1938	922	990	893	1333	932	857

Kaynak: İstatistik Yıllığı 1938-39, Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, C:X, İstanbul, Hüsniyat Basımevi , s. 317-318.

Tablo 3.46'e göre beş kişilik bir ailenin geçinme masrafları 1929 yılı itibariyle azalma eğilimine girmiş ancak ev kirası ve muhtelif başlığındaki harcamalarda herhangi bir iyileşme olmamıştır. 1935 yılı itibariyle ev kiralarda düşüş tespit edilmesine rağmen bu düşüş yeni yapılan apartman dairelerinde gerçekleşmekte ancak halkın oturduğu muhtelif bölgelerde kiralar yüksek seviyesini korumaktadır.

⁷⁰⁵ Vedat Eldem "Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler / Tartışmalar 8-10 Haziran 1973**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 395.; Yerasimos, **İstanbul**, s. 85.

⁷⁰⁶ Yerasimos, **İstanbul**, s. 18.

⁷⁰⁷ Çavdar, **Yüzyıllık Pahalılık**, s. 69.

Fiyat artışlarının en çok hissedildiği 1929 yılı temel alınarak yapılan aynı hesaplamada aile geçiminde 1933’e gelindiğinde yüzde 24.2 oranında azalma gerçekleşmiştir (bkz. Tablo 3.47). Aile geçinme masraflarındaki en önemli azalış kalemi gıda ürünlerinde görülmektedir. Ancak ev kiralari ve muhtelif masraf grubundaki kalemlerde yine herhangi bir azalış yaşanmamaktadır.⁷⁰⁸

Tablo 3.47: İstanbul’da Fiyat Artışlarının Seyri (1929-1933)

Yıl	1929=100	Azalma oranı
1929	100	
1930	92.1	7.9
1931	87.1	12.9
1932	84.8	15.2
1933	75.8	24.2

Kaynak: Necmeddin Osman, “İstanbulda Geçim”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Şubat 1934, C: L, No.2, Sene 50, s. 73.

1928 yılında kaleme alınan “Hayat Pahalılığı Meselesi” adlı makalede geçmişte müreffeh geçinen orta sınıf halkının ortalama gıda ürünlerini dahi alamadığını aktarmaktadır. Memlekette hayat pahalılığı oldukça artmış ancak herhangi bir önlem o ana kadar alınamamıştır.⁷⁰⁹ Hastaneler hastalarla dolmakta, fuhuş ve sefalet ortamı artmaktadır. Hayat pahalılığının artarak gelir grupları arasındaki dağılımın adaletsizliğine vurgu yapan yazar Cumhuriyet yönetimini eleştirmekten oldukça kaçınır. Hatta ona göre Cumhuriyet Dönemi ile refaha doğru gidilmektedir.⁷¹⁰ Bir yandan hayat pahalılığının etkilerini aktarırken bir yandan yönetim için refahı artırdığı söylemi oldukça tezattır. Yazara göre nakliye ve sigorta ücretlerinin yüksekliği, üretim yetersizliği,⁷¹¹ faizler, işçi ücretlerinin yüksekliği,⁷¹² vergi artışları,⁷¹³ inhisar siyaseti⁷¹⁴ hayat pahalılığının sebepleri arasındadır. Üç

⁷⁰⁸ Necmeddin Osman, “İstanbul’da Geçim”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Şubat 1934, C: L, No.2, Sene 50, s. 73-74.

⁷⁰⁹ “Ertuğrul Mümtaz Bey, “Hayat Pahalılığı Meselesi”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1928 Kongresi Neşriyatından**, no:9, Cumhuriyet Matbaası, 1928, s. 5.

⁷¹⁰ **A.e.**

⁷¹¹ **A.e.**, s. 8.

⁷¹² **A.e.**, s. 9.

⁷¹³ **A.e.**, s. 11.

aylık maaşlarını bir çok kişi, emniyet sandıklarına %5 gibi faizle kırdırabiliyorken, maaşlıların %65'i tefeciler elindedir. %65 ile %300 arasında faizlerle maaşlarını kırdıran maaşlılar için çözüm üretilmesi beklenmektedir.⁷¹⁵ İstanbul'da beyanname zorunluluğu sebebiyle sayıları tespit edilebilen 250 faizcinin bulunduğunu söylemek gerekir.⁷¹⁶

Tablo 3.48: İstanbul'da Hayat Pahalılığının Seyri (1922-1938)

Yıllar	İstanbul'da hayat pahalılığı
1914	86
1922	1096
1923	1163
1924	1354
1925	1461
1926	1485
1927	1303
1928	1299
1929	1692
1930	1399
1931	1230
1932	1180
1933	1010
1934	1057
1935	1078
1936	1098
1937	1270
1938	1291

Kaynak: İstatistik Yıllığı 1938-39, Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, C:X, İstanbul, Hüsnütabiat Basımevi, s. 319.

Yirmi yerleşim merkezinde 1914-1923 yıllarını kapsayan, 26 temel ürünün fiyatları toplanarak hazırlanan endekse göre 9 yıllık dönem içerisinde 26 kalem malın fiyatlarındaki artışlar oldukça hızlıdır ve genelde 20 ilin bütünü için 1279'a eşdeğerdir. Bu da yıllık %32.7 dolaylarında bir enflasyon hızına denk gelmektedir.⁷¹⁷ Aynı yıllarda ortalama bir memur maaşının 40-50 TL olduğu düşünüldüğünde ücretlerin artmamasına karşı hayat pahalılığının devam ettiği ileri

⁷¹⁴ A.e., s. 14.

⁷¹⁵ “Bir Küçük İktisat İşi”, **Hür Adam**, 8. Kanunisanı 1930, s. 1.; “Tefecilerin kurbanları”, **Son Posta**, 9 Mart 1932, s. 6.; “İnsaf!”, **Son Posta**, 7 Haziran 1932, s. 2.

⁷¹⁶ “İstanbul'da 250 faizci var”, **Cumhuriyet**, 10 Eylül 1933, s. 2.

⁷¹⁷ Çavdar, **Yüzyıllık Pahalılık**, s. 60.

sürülebilir. Tablo 3.48'e göre 1929 yılında en yüksek seviyesine ulaşan hayat pahalılığı 1930 yılı itibariyle düşme eğilimi göstermekte 1937'den sonra ise yine artmaktadır. Cumhuriyet Halk Fırkası İl Kongresi'nde Dr. Hilmi Bey (İstanbul) İstanbul'da fırkacılığın rağbet görmeme sebebini fırkacılık ile uğraşanların "açlık" sebebiyle İstanbul'u terk etmelerine bağlamakta ve yerlerine adam bulamadıklarından yakınmaktadır.⁷¹⁸ Hilmi Bey'in ilgili konuşması İstanbul'da geçinmenin oldukça zorlaştığına dair bir örnektir.

1929 yılı fiyat artışlarının en yüksek olduğu yıldır. İlgili dönemde paranın satın alım gücü altın ile ölçüldüğünden, altın fiyatlarının yükselmesi Türk lirasının değerinin azalması ile sonuçlanmıştır. 1929 yılı içerisinde Türk lirası altına nispetle 9 misli değer kaybetmiştir.⁷¹⁹ İngiliz lirasına karşı Türk lirasındaki değer kaybı da mal fiyatlarının artış sebeplerindendir. Şöyle ki 1914 senesinde 110 kuruş olan bir İngiliz lirası, 1922'de 738, 1923'de 767, 1924'de 839, 1925'de 893, 1926'da 934 kuruşa yükselmiştir.⁷²⁰

Pahalılık sadece İstanbul şehrine özgü değildir. Ülkenin diğer şehirlerinde de hayat şartları giderek zorlaşmaktadır. Ancak gelir yetersizliği, işsizlik, eski servetlerin azalması, ticari hayatın belirsizliği, belediyenin ve Vilayet İdaresi'nin halktan almış olduğu vergiler gibi bir çok sebep İstanbul'da hayat pahalılığını diğer kentlere göre daha çok hissedilir kılmıştır. 1932 yılında fiyatlar düşmesine rağmen İstanbul piyasalarında karışıklık ve belirsizlik devam etmekte, belediye ve hükümetin koymuş olduğu vergilerle geçinmek daha da zorlaşmıştır. Aynı yılda Ankara'da hayatın daha ucuz olduğu yönünde çıkan haberlerden birinde İstanbul'da geçinmenin Ankara'ya göre daha zor olma sebebi İstanbul halkının eğlenceye düşkün olmasına bağlanmaktadır;

...Yiyecek sebze ve meyva çok ucuzdur. Et İstanbul'a nazaran bedava denecek derecededir. ... sonra Ankara'daki hayat ucuzluğunun bir sebebi daha vardır. Şehrimizde eğlence yerleri çok mahdut olduğu için bu uğurda halkımız para sarfetmemektedir. Halbuki İstanbul'un ucuzluğuna rağmen eğlence yerlerine

⁷¹⁸ Mete Tunçay, "CHF'nin 1927 Kurultayının Öncesinde Toplanan İl Kongreleri", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C: XXXVI, S:1, 1981, s. 291.

⁷¹⁹ "İktisadi Bir Muamma", **Cumhuriyet**, 11 Nisan 29, s. 1.

⁷²⁰ Kâatibi Umumi Vehbi, "Alî İktisat Meclisi Raporları: Hayat Pahalılığı", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Eylül 1928, C: XLV, sene, 44. s. 454.

dökülen paralar İstanbuldaki bütçeleri harap etmektedir. Biz hiç olmazsa İstanbullular kadar eğlenmiyoruz amma, bütçemizi de onlar kadar sarsmıyoruz. Fakat bu eğlencesizlikten sıkılıp ta geceleri poker masalarında rakı kadehleri önünde, artist kucaklarında sabahlıyanlar da var. Bu istisnalar göz önünde tutulmıyacak olursa eğlencesizlik Ankara’da bütçe muvazenesine yarıyan en iyi vasıtaadır. Hülâsa şehrimiz müthiş bir şekilde ucuzlamıştır.⁷²¹

1928 yılında yayınlanan İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası hayat pahalılığının sebeplerini detaylı olarak aktarmaktadır. Mecmua’ya göre İstanbul’da hayat pahalılığının sebepleri: ihtiyaçların tezayüdü, vazıtai mübadelenin kıymetini gayb edilmesi, sa’yin (emeğin) kıymetsizliği, serveti beşeriyeinin azalması, kazanç arzusunun çoğalması, faiz miktarının yükselmesi, ferd ve devlet iktisadiyatı arasındaki ahenkin mevcut olmaması ve son olarak vergilerin yükselmesi olarak gösterilmektedir.⁷²² Ülkede ziraat için gerekli olan makinelerin yetersiz ve pahalı olması üretimi etkilemekte bir yandan da sanayinin ihtiyacı olan kredinin teminin zor ve sınırlı olması sanayinin ilerleyememesine sebep olmaktadır. Bankalardan temin edilebilecek kredinin “bir kısım eşhasın taht inhisarında” olması kredi alımını güçleştirmekte acilen kredi sorununa çözüm bulunması istenmektedir. Yine mecmuanın aktardığı bilgilere göre hangi meslekten olursa olsun (tabib, muallim, memur, esnaf) çeşitli faaliyet alanlarında çalışan emeğin, kazançları azalmıştır. Oysa sermayenin faizi oldukça yüksektir. Faiz miktarı banka işlerinde yüzde on ikiden on sekize kadar, mürabahacılıkta ise yüzde altmışa kadar çıkmıştır. Bir yandan üretimi elinde bulunduranların aşırı kazanç arzuları bir yandan emeğin gelirinin düşmesi gelir dağılımını da bozmuştur. “İstihlak servet sahasında umumiyetle bir ıztırab, bir sıkıntı” baş göstermiştir.⁷²³ Fiyat artışlarının en çok kendisini gösterdiği 1929 yılında geçinmek giderek zorlaşmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı’ndan önceki durum ile 1929 senesi bazı mallar temelinde kıyaslandığında fiyat artışları daha net bir şekilde görülmektedir. Örneğin; Et; 5-150, Ekmek 1-18, Beyaz peynir 5-120, Kaşar peyniri 12-240, Fasulye 1.25-55, Zeytinyağı 3-70, Sade yağ 8-250 kuruş olmuştur.⁷²⁴ 1914 senesine

⁷²¹ “Ankara’da hayat ucuzluğu”, **Son Posta**, 21 Ağustos 1932, s. 4.

⁷²² Kâtibi Umumi Vehbi, “Alî İktisat Meclisi Raporları: Hayat Pahalılığı”, s. 453-455.

⁷²³ **A.e.**, s. 455.

⁷²⁴ Yunus Nadi, “Hayat pahalılığı”, **Cumhuriyet**, 14 Nisan 1929, s. 1.

göre hayat pahalılığı 15 kat artış göstermiştir.⁷²⁵ Zorunlu ihtiyaçlarda ise fiyatlar 1922 yılından 1928 yılına kadar %32 artmıştır.⁷²⁶ Savaşın olumsuz etkileri ve dünya buhranından kaynaklanan sebeplerle hayat pahalılığı açıklanmaya çalışılmaktadır. Genellikle sorumluluğun belediyeye atıldığını söylemek mümkündür. Çünkü bu dönemde fiyatların artmasıyla ihtikâr mevzusu daha çok gündeme gelmekte,⁷²⁷ bunun sorumlusu belediye olarak görülmektedir. İstanbul'da şirketlerin başıboş ve kontrolsüz olmalarından hareketle, gıda piyasasındaki küçük esnafın zorunlu olan malların fiyatlarını diledikleri gibi artırdıkları şikayet konusu edilirken belediyenin olaylara müdahale etmemesi eleştirilmektedir.⁷²⁸

Hayat pahalılığının bir diğer sebebi izlenen gümrük siyaseti ile yakından ilgilidir. Yerli üretimin gümrük duvarlarıyla korunmasına rağmen, talep düzeyini karşılayamaması durumunda, gümrük vergi ve resimlerinin yerli üretimin yarışabilmesi için gerekenden yüksek tutulması, arada fiyat farklarına sebep olmakta ve bu fiyat farkları üreticilerin tüketiciler aleyhine rant sağlaması anlamına gelmektedir. Kereste, buğday ve un gibi mamuller bu alandaki artışlara sadece birer örnektir.⁷²⁹ Ülkede yeterince ucuza üretilmeyen mallara konan yüksek gümrük vergileri ve tüketim vergileri de kaçakçılığı artırarak iç fiyatları yükseltmekte var olan üretimi dahi zayıflatmaktadır. İspirto ve sigara kağıdındaki yaşanan fiyat artışları buna örnektir. Aynı zamanda ülkede iyi kalite üretilmeyen malların, hem nihai mamulünün hem de girdilerin yüksek oranda vergilendirilmesi yabancı mallar karşısında rekabet edemeyen ürünleri etkilemektedir. Kösele imalinde kullanılan Fransız derileri, Merinos iplikleri bu duruma örnektir. Son olarak ne kadar yüksek koruyuculuk olursa olsun ülkede yakın gelecekte üretilmesi söz konusu olmayan malların yüksek vergilendirilmesi de iç fiyatların yükselmesine sebep olmaktadır. Kısacası bir yandan vergilendirme politikasıyla devlete kaynak sağlanıp ithalat ve

⁷²⁵ “1914 senesine nazaran hayat pahalılığı 15 misli fazladır”, **Cumhuriyet**, 12 Haziran 1929, s. 1.

⁷²⁶ A. Suat, “İstanbul Şehrinin İhsaî Mütalaası”, **İstanbul Şehremaneti Mecmuası**, S: 54-55, Şubat-Mart 1929, Sene 5, s. 237.

⁷²⁷ “Gittikçe artan pahalılığa karşı Çare bulunamıyor”, **Son Saat**, 3 Nisan 1929, s. 1.

⁷²⁸ “Geçinmek müşkülleşti”, **Cumhuriyet**, 13 Nisan 1929, s. 1, s. 3.

⁷²⁹ Tekeli ve İlkin, “1923 Yılında İstanbul’un İktisadi Durumu”, s. 299.

tüketim sınırlandırmaya çalışılırken diğer yandan iç fiyatlar yükselerek hayat pahalılığına sebep olmaktadır.⁷³⁰

İstanbul'un pahalılıktan daha çok etkileme sebeplerine eski başkentte gerek ithal edilen mallar için gerekse bütçe tedbirleri için daha çok verginin yüklenmesini de eklemek gerekir. Rıhtım resmi, liman inhisarının⁷³¹ ve belediyenin aldığı vergiler, fiyat artışlarının sebebidir.⁷³² Ancak hayat pahalılığının önemli bir sebebi de İstanbul'da eski servet sahiplerinin göçüyle altın ve gümüş paranın yokluğu sonrasında mal piyasasının durağanlaşmasıdır.⁷³³

Diğer şehir ve kasabalara göre İstanbul'da araçlar oldukça fazladır ve bu sebeple fiyatlar bir türlü istenildiği gibi düşmemektedir:

...6 kuruşluk kalkan balığı altmışa, 80 kuruşluk tereyağı 180 kuruşa ve 5 kuruşluk patates, semtine göre yirmiye kadar satılıyor ve hiç düşmüyor. Anadolumuzun istihsal merkezleri demir ağlarla İstanbula yakınlştırılmıştır. Gıda maddelerinin naklinde eskisi gibi müşkülât yoktur fakat ne oluyor da fiatler bir türlü düşmüyor..... Uzak yerleri bırakalım. İstanbul'un civar kazalarında ve hatta şehrin kulağı dibinde herşey ucuzdur. Fakat ne keramettir bilinmez, şehre girince herşey alabildiğine yükseliyor. Bunun en bariz sebebi şehrimizde mutavassıtların çok fazla olmasıdır.⁷³⁴

Alıcı sayısı düşen⁷³⁵ İstanbul eski alım gücünü kaybetmiş, mühim miktardaki servetin kenti terk etmesi sonucu İstanbul hayat pahalılığının en çok hissedildiği ve önüne geçilemediği bir kent olmuştur. 1914 senesinde bir aile; yiyecek ve içecek maddeleri, aydınlatma ve temizleme maddeleri, yakacak, ev eşyası, ev kirası ve muhtelif giderler için 11 lira 6 kuruşa geçinirken 1933 yılında 123 lira 23 kuruş ile ancak geçinebilmektedir.⁷³⁶ Bu masrafın 35.68 lirasını yiyecek ve içecek, 11.68 lirasını yakma ve aydınlatma, 28.50 lirasını giyecek ve ev eşyası, 25 lirasını ev

⁷³⁰ A.e., s. 299-300.

⁷³¹ "24 saatlik limandan mavnayı kiralama bedeli 938 kuruş. Eğer kendi işçinizi çalıştırmak istiyorsanız liman ayrıyeten 470 kuruş daha alıyor. Mavnayı çekecek römorkörü de 1860 kuruşa şirketten kiralyorsunuz. Ayrıca 750 kuruş şirkete ceriye vermek zorundasınız. Tarifelerde yükseklik ve manasızlık var. Limanda tek bir iş yok, bunun sebebi limanda iş olmaması değil, liman şirketinin vücudu yahut tarzı muamelesidir". **Kaynak:** "Pahalılık: liman şirketi de buna sebep oluyor", **Son Saat**, 25 Nisan 1929, s. 3.

⁷³² Yunus Nadi, "Hayat pahalılığı", **Cumhuriyet**, 14 Nisan 1929, s. 1.

⁷³³ A.e.

⁷³⁴ "Pahalılık ve mücadele meselesi", **Son Posta**, 5 Haziran 1932, s. 2.

⁷³⁵ "Pahalılığın Sebepleri", **Son Posta**, 26 Haziran 1932, s. 2.

⁷³⁶ "İstanbul'da geçinme vaziyeti", **Cumhuriyet**, 2 Mayıs 1933, s. 4.

kirası, 13.75 lirasını muhtelif giderler, 763 kuruş ise tasarruf veya sigorta bedeli oluşturmaktadır.⁷³⁷

1933 yılına gelindiğinde dünyada yaşanan kriz sebebiyle birçok malın fiyatı düşerken, nakliye vasıtalarında maliyetlerin düşmesiyle birlikte fiyatların azalması beklenirken hatta işsizlik sorununun yaygınlaşmasıyla ücretlerde düşüş yaşanırken Cumhuriyet Gazetesi konuyu ele alarak ülkede nakliye ücretlerinde indirime gidilmemesini şu cümleler ile aktarmaktadır:

...Amele ücreti azaldığı ve hiç olmazsa bu hususta sıkıntı mevcut olmadığı, kömür fiyatları düştüğü ve nakil vasıtalarının maliyet fiyatlarında, malzemesinde, madde asliyelerinden bütün dünya piyasalarında sukut görüldüğü halde, hülâsa vesaiti nakliye şirketlerinin masrafını tevhit eden anasırın hemen her şubesinde tenezzül vukua gelmesine rağmen nakliye ücretlerinde gene senelerden beri hiç bir tenzilât yapılmamıştır.⁷³⁸

Ekmek gibi temel tüketim mallarına belediyece narh konmasına rağmen, fiyatı konusunda sıkıntılar yaşanmaktadır. Bir çok ürünün fiyatı 1930lu yıllarda düşüşe geçmiş ancak hayat pahalılığı devam etmiştir. Makineden alınan vergilerin yüksekliği sebebiyle fırıncıların ilgili vergiyi ödememek için eski usule devam ettikleri bilinmektedir.⁷³⁹ Makine yerine elle yoğurarak ekmek çıkarma işleminin çok verimli olmadığı aşıkardır. Aynı zamanda işçi ücretlerinde herhangi bir artış yaşanmaması, vergiler ve elektriğe ödenen ücretlerin yüksekliği gibi sebepler ekmek fiyatlarının düşmesine engel teşkil etmektedir.⁷⁴⁰ 1930 tarihli sanayi raporunun belirttiği üzere fiyat artışlarından kimse sorumlu tutulmak istememekte ve kimse bu artışların sebebini bilmemektedir:

... İstanbul'da öyle bir vaziyet vardır ki iktisat müdiriyeti ne yapayım ben, borsa böyledir diyor, ve mesuliyeti ticaret borsasına atıyor. Ticaret borsası da ne yapayım ben, bana verilen beyannamelerde fiyatlar buna göre tespit edilmiştir diyor ve o da bunu değirmencilerin üstüne atıyor. Bu suretle yük bir sırttan diğer sırtta atılıyor. Ve İstanbul halkı günde beher ekmek başına vasatı 30 para fazla tediye ediyor.⁷⁴¹

⁷³⁷ “Hayat pahalılığı”, **Cumhuriyet**, 12 Şubat 1934, s. 4.

⁷³⁸ “Mühim bir tetkik”, **Cumhuriyet**, 13 Temmuz 1933, s. 4.

⁷³⁹ **1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar**, s. 778.

⁷⁴⁰ “Ekmek fiyatları”, **Cumhuriyet**, 22 Kanunisanı 1933, s. 2.

⁷⁴¹ **1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar**, s. 779.

Hayat pahalılığına çare bulunamayacağı düşüncesi hakimdir. Hatta pahalılığın sebeplerinin tartışılmaktan uzak olduğunu söylemek mümkündür. Hayatı %30 ucuzlatan 100 bin lira ödüllü bir yarışma düzenlenmesine karar verilmesi ⁷⁴²veya gazetenin “ucuzluk kuponu” dağıtmaya karar vermesi olağan olaylardandır. Kuponlar karşısında %5 ile %20 arasında indirim yapacak mağaza isimleri yayınlanması ⁷⁴³ gibi faaliyetler göze çarpmaktadır. Ancak dönem basınında hükümet politikaları ile ilgili herhangi bir eleştiriye pek rastlanmamaktadır. Halkın alım gücünün düşmüş olduğu belirtilirken bu düşüşün sebepleri arasında vilayet bütçesi, belediye bütçesi, tütün inhisarı, liman inhisarı, şimendiferler, seyrisefain, Ziraat Bankası, Eshabı Emlak, Hidematı Umumiye Şirketleri, şeker fabrikaları, otomobil-otobüs tarifleri ve mektep ücretleri sıralanırken, hükümetin bu etkenlerde sorumluluğuna pek vurgu yapılmamaktadır. ⁷⁴⁴ Oysa yukarıda sayılan sebeplerin pek çoğu hükümetin denetiminde olan ya da hükümetin politikaları olan unsurlardır.

Muhalefetin sınırlı olduğu bir dönemde, Yarın Gazetesi yazarı Süleyman Tevfik Bey, milletin aç iken hükümetin milyon lira tutan demiryolu siyasetini takip etmesine karşı oldukları “*Kel Başa Şimşir Tarak*” başlıklı bir yazı ile aktarmaktadır. Yazıda Süleyman Tevfik Bey’in halkın geçinemediği bir dönemde demiryolu siyasetini eleştirmesi ender muhalefet örneklerinden birini oluşturmaktadır. Süleyman Bey’in dönemin en önemli politikası sayılabilecek demiryolu siyasetini eleştirmesi sonucunda; *Milletin aç olduğunu* yazması üzerine Türklüğe hakaretten hakkında dava açılmış netice itibarıyla beraat etmiştir. ⁷⁴⁵ Vatandaş için ise savaş günlerindeki gibi hilesiz mal bulabilmek güçleşmiştir. ⁷⁴⁶

Cumhuriyet’in ilk yıllarında nüfus azalmasına rağmen İstanbul’da ev kiralarında dahi artışlar yaşanmaktadır. ⁷⁴⁷ Vergilerdeki artış kiralara da yansımış,

⁷⁴² “Garip Müsabaka! ...”, **Son Saat**, 23 Nisan 1929, s. 1.

⁷⁴³ “Hayat Pahalılığına Karşı Ameli Çare”, **Cumhuriyet**, 15 Mayıs 1929, s. 3.; “Ucuzluk kuponu mukabilinde tenzilât yapan mağazalar”, **Cumhuriyet**, 24 Mayıs 1929, s. 3.

⁷⁴⁴ “İktisadi Derdin Çaresi”, **Son Posta**, 21 Mart 1932, s. 3.

⁷⁴⁵ “Beraat Ettik”, **Yarın**, 3 Nisan 1931, s. 1, s. 4.

⁷⁴⁶ “Gene pahalılık ve hilekârlık”, **Son Saat**, 10 Nisan 1929, s. 3.; “Hilesiz Yağ Niçin Yok?”, **Son Posta**, 2 Şubat 1932, s. 2.; “Hayat pahalılığı”, **Son Posta**, 10 Mart 1932, s. 4.

⁷⁴⁷ “Pahalılıkla uğraşırken Mesken kiralarnı da unutmalıyım, çünkü ev kiralarnı tahammül derecesini aştı”, **Son Saat**, 21 Nisan 1929, s. 1.

1932'ye gelindiğinde kiralar bir memur maaşının üçte birine ulaşmıştır.⁷⁴⁸ 1926 yılı baz alınarak yapılan bir kıyaslamada İstanbul'da orta gelirli bir ailenin oturduğu ev kiralarında değişiklik olmamış, küçük apartman kiraları artarken, büyük apartman kiraları azalma eğilimi göstermiştir.⁷⁴⁹ Yüksek bedelli icarlı meskenlerde fiyatlar azalmaktadır. Buhran sebebi ile kazançları azalan kişiler, geçim sıkıntısı sebebiyle ihtiyatlı ve tasarruflu olma adına yüksek fiyatla oturanlar birer derece aşağı meskenleri tercih etmeye başlamışlardır.⁷⁵⁰

1929 yılından sonra hayat pahalılığı endeksinde düşme söz konusu olsa bile yıllar itibariyle vergilerin artması, halkın alım gücünün düşmesi ve işsizliğin yayınlaşması gibi sebeplerle geçinmek giderek zorlaşmaktadır.⁷⁵¹ Gıda ve kira fiyatları giderek ucuzlamasına rağmen işsizlik artmakta, ticari kazançlar ise oldukça azalmaktadır. Dolayısıyla İstanbul halkı için geçinebilmek hâlâ oldukça zordur. Halka göre ise hayat pahalılığının sebebi teşkilatsızlık ve kontrolsüzlük olarak görülmektedir. Kontrolsüzlük bu anlamda bazı unsurların işine yarayacak şekilde kazandırıcı olmaktadır.⁷⁵² Yunus Nadi konu ile ilgili olarak “hayat pahalılığı” kavramını kullanmak yerine “hayat kargaşalığı” tabirini kullanmayı tercih etmektedir. Hükümetin uygulamış olduğu bir takım uygulamaların İstanbul'da iş alanını daralttığını şu sözlerle dile getirmektedir:

...Pahalı mı ucuz mu sorgusunun karşılığı ne pahalı ne ucuz, sadece karışık ve alabildiğine karışık!...Halkın iş alanı daralacak yerde genişlemelidir. İç pazarlara değer vermeliğiniz çok yerinde olmakla beraber dış pazarlarla deketlerimiz (münasebetlerimiz) eksilecek yerde artması başlıca amacımız olmak zarureti çok büyük hakikattir.... İstanbulda kiralık dükkanların çokluğu bir nispetsizliğin sonuçları olarak batıyor. Vergilerin hafifletilmesine gidecek bir siyasa masrafları kısmakla işe başlamak zorundadır.⁷⁵³

1933 yılında Ankara Memurin Kooperatifi'nin hazırladığı verilere göre hayat pahalılığı %12 azalmasına rağmen İstanbul'da %15 artış kaydedilmiştir.

⁷⁴⁸ “Ev Kiralarının Artırılması Teşebbüsü”, **Son Posta**, 12 Nisan 1932, s. 2.

⁷⁴⁹ “Sekiz senelik ev kiralarının mukayesesi yapıldı”, **Son Posta**, 25 Haziran 1932, s. 1.

⁷⁵⁰ “Mühim bir tetkik”, **Cumhuriyet**, 13 Temmuz 1933, s. 4.

⁷⁵¹ “İktisadi Derdin Çaresi”, **Son Posta**, 21 Mart 1932, s. 3.

⁷⁵² “Hayat pahalılığı sırlarından biri”, **Son Posta**, 17 Mayıs 1932, s. 2.

⁷⁵³ Yunus Nadi, “Günün en başta gelen meselesi: hayat pahalılığı”, **Cumhuriyet**, 18 Mayıs 1935, s. 1.

Kısacası genel ortalama verilerde pahalılık azalmasına rağmen İstanbul ortalamanın oldukça üstünde kalarak artma eğilimi göstermektedir.⁷⁵⁴ 1932’de eski bir polis memuru olan emlak komisyoncusu ise İstanbul’da emlak piyasası hakkında şu bilgileri vermektedir;

...Kaç senedir İstanbul’dayım. Bugünkü kadar, boş eve rastladığım zamanı bilmiyorum. Her sokakta mutlaka üç dört tane boş ev bulursunuz. ... bu böyle iken yine ev kiralari ateş pahası... kıymeti düşürmemek için de aylarca, hatta senelerce boş tutmaya razı oluyorlar (ev sahipleri)... İstanbulda göç mevsimi, ağustos ortalarından başlar. Teşrinlerin sonuna kadar devam eder.... Ev kiralari, Beyoğlu tarafında çok düştü amma, İstanbulda hiç kımıldamadı.⁷⁵⁵

1932 yılında yer alan bir habere göre hükümet, hayatın ucuzlatılmasını esas bir umde olarak kabul etmiş ve meşgul olmaya karar vermiştir. Aynı zamanda Belediyelerin de bu maksadı temin etmeleri için faaliyetlerini artırmaları bildirilmiştir. Ancak ilgili meşguliyetlerin neler olduğu ile ilgili bilgi verilmemektedir. Pirinç, şeker, kahve, çay ve manifatura eşyası ile mesken bedellerindeki artışlar ise hükümet ve belediyenin kontrolleri dışında gerçekleşmektedir.⁷⁵⁶

1933 yılı Temmuz itibariyle İstanbul’da yaklaşık 350 bin kişinin borçlu durumda olup halkın yarıdan fazlası icra dairesiyle alakası bulunmakta ve günde yaklaşık bin kişi başvuru yapmaktadır.⁷⁵⁷ Yaşanan tüm bu sıkıntılara İstanbul’da varlık gösteren imtiyazlı şirketlerin hizmetleri için fazla ücret almalarını da eklemek gerekir. İmtiyazlı şirketler masraflarını fazla göstererek kârlarını, halktan daha fazla ücret tahsil ederek artırma yoluna gitmişlerdir.⁷⁵⁸ İstanbul’daki imtiyazlı bu şirketlerin taahhütlerini yerine getirdiklerini söylemek zordur.⁷⁵⁹ Telefon, elektrik, gaz ve petrol gibi şirketlerin hükümete geçtiği 1934 yılı itibariyle ilgili ücretlerin tahsil yoluna gidildiğini belirtmek gerekir.⁷⁶⁰

⁷⁵⁴ “Hayat Pahalılığı”, **Cumhuriyet**, 15 Mart 1933, s. 5.

⁷⁵⁵ “İstanbulda kiracılık”, **Son Posta**, 26 Haziran 1932, s. 4.

⁷⁵⁶ “Hayatı ucuzlatmak için ne gibi tedbirler alınmalı?”, **Son Posta**, 1 Haziran 1932, s. 1.

⁷⁵⁷ “İstanbulda 350.000 kişi borçlu”, **Cumhuriyet**, 6 Haziran 1933, s. 2.

⁷⁵⁸ “Halkın kesesinden çıkan uydurma masraflar”, **Son Posta**, 1 Ekim 1932, s. 1, s. 10.

⁷⁵⁹ “Tüccara el’aman detirtenler!”, **Son Saat**, 29 Kanunisanı 1929, s. 1.; “Kadıköy havagazı şirketi Sözüünü tutmuyor”, **Son Saat**, 20 Mart 1929, s. 1.

⁷⁶⁰ “Bir başka şirket daha halktan fazla para almış”, **Cumhuriyet**, 9 Mart 1934, s. 1.; “Bir Daha...”, **Cumhuriyet**, 10 Mart 1934, s. 3.

3.10.1. İstanbul Piyasasında İhtikâr Sorunu

Milli burjuvazi oluşturulurken Ankara-İstanbul ikilemi içerisinde Ankara; yasalara uygun davranan, vergisini veren, istihdam yaratan sanayici ve tüccar istemektedir ancak dönemin bakış açısına göre İstanbul'un aklı hep vurgunculuktur.⁷⁶¹ Çakmak bu konuda; "İstanbul-Ankara metaforunda İstanbul'a ne yazık ki talancıları ve vurguncuları temsil etmek düştü."⁷⁶² demektedir. Cumhuriyet idaresinin ithalatı kıstak ve dahilde üretimi artırmak için almış olduğu bir takım tedbirlerde fiyatların İstanbul piyasasında anında yükseldiği ve bir takım tacirlerin kârlarını artırdıkları gözlenmektedir. Kontenjan usulüyle elastikiyeti olmayan malların sınırlandırılması ve ihtiyaçların düzgün tespit edilememesi piyasada düzensizlik yaratmış, sürekli ihtikâr tartışmalarının yaşanmasına sebep olmuştur. Hükümetin bu konudaki çözümü ihtikâr yaptığı düşünülen kişilerin mahkemeye verilmesi olmuştur. Ancak alınan tedbirler fiyat artışlarının yaşanmasını engelleyememiştir.

Mal fiyatlarının yüksekliği karşısında akla ilk gelen ihtikâr meselesidir. Halkın alım gücü düşerken bazı gıda maddeleri satanların kâr oranları artmaktadır. Örneğin; 1929 yılı için tüm masraflar dahil Erzurum'dan İstanbul'a gelen et 89 kuruşa mal olurken, İstanbul piyasasında 180 kuruşa satılıyor olması Kasaplar Şirketi adına oldukça kârlı bir faaliyettir.⁷⁶³ İhtikâr olup olmadığı tartışılırken Ticaret Odası Reisi Hamdi Bey, konunun abartıldığı düşüncesindedir. Ona göre pahalılığın sebebi İstanbul'da halkın kazancının az olmasıdır.⁷⁶⁴ Kasaplar Şirketi ise ihtikâr yapmadıklarını, geçen seneye göre nakliye işlerinden zarar ettiklerini ifade etmektedirler. Şirket pahalılığın şehir meselesi değil hükümet ve para meselesi olduğu görüşündedir. Çünkü bir dükkan sahibi malını satmak için önce nakliye ücretini, dükkân kirasını, yol mükellefiyetini, mektep vergisini, kazanç

⁷⁶¹ Çakmak, **a.g.e.**, s. 101.

⁷⁶² **A.e.**

⁷⁶³ "Hayat pahalılığı", **Cumhuriyet**, 15 Nisan 1929, s. 1, s. 3. ; Örneğin; Doktor Celal Muhtar Bey aynı sene içinde kasaplar şirketinden mühim miktarda hisse alması ve şirketin idare meclisine dahil olması basına yansımıştır. Gazete Celal Bey'in şirkete büyük istifadeler getireceğine emin olmak ile birlikte "Harbi umumide tasarrufa riayet için eşek etinden ziyafetler çeken bu doktorumuzun et fiatlarının tenezzülüne bir amili yegâne olması da pek tabiidir" diyerek ironi yapmaktadır. **Kaynak:** "Celal Muhtar Bey kasaplar şirketine girdi", **Cumhuriyet**, 9 Teşrinievvel 29, s. 2.

⁷⁶⁴ "İhtikâr var mı, yok mu?", **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1929, s. 1.

vergisini ve daha bir iki rüsum daha vermelidir. Ardından da kalan para ile ailesini geçindirmek zorundadır.⁷⁶⁵

Şeker ticareti de kazançlı işler arasındadır. Devletin kontenjan ve takas usulüyle ithalatı sınırladığı 30lu yılların başında şeker, kahve gibi malların fiyatları oldukça yükseltmiştir. İstanbul'a 6 kuruşa gelen şeker⁷⁶⁶ piyasada 60 kuruşa kadar satılabilmekte⁷⁶⁷ şeker taciri vagon başına 500-600 liraya yakın bir gelir elde etmektedir.⁷⁶⁸ Tüccarın hangi malları ne ölçüde ve bedelde getirmesinin belirlenmesi olan bu usullerde, tüccar piyasadaki fiyatları istedikleri ölçüde belirlemektedirler. İş yapamadığı durumlarda ise kârlarını artıracak yollara başvurmaktadırlar. Sermayesi zayıf olan tüccar liste sırasını beklemeyeceğinden piyasadan çekilmekte, iki üç tüccarın inhisarı altına girebildiği taktirde piyasaya hakim olabilmektedir.⁷⁶⁹ Örneğin özel sermayenin de katkısıyla kurulan iki şeker fabrikası, şekerin satış tekelinin ellerine geçmesinden sonra üretim faaliyetlerini asgariye indirmiştir. Bu sermayedarlar ucuza ithal ettikleri şekerini yüksek fiyatlarla piyasaya sürerken zararına çalışan fabrikaların açıklarını da Sanayi ve Maadin Bankası ödemektedir.⁷⁷⁰ Bu tüketim maddesinin satış tekeli elinde tutan İş Bankası'na bağlı şirket devlete ait dört şeker fabrikasının yıllık üretimini 30 bin tonda durdurmayı başarmıştır. İlgili tekelin kaldırıldığı 1939 yılında şekere üretimi kendiliğinden 90 bine yükselmiştir.⁷⁷¹ İşletmesinin %99'u Sümerbank'a ait olup satış tekelinin özel sektöre bırakıldığı cam sanayisinde de durum farklı değildir. Yine işletmesinin %55'inin devlete ait olduğu çimento sanayisinde diğer örneklerdeki gibi satış tekeli özel firmaya bırakılmakta, sanayileşme düzeyi Türkiye ile benzer olan Yunanistan'da 16 TL'ye satılan çimento, Türkiye'de 30 TL'ye satılmaktadır.⁷⁷² Ahmet Ağaoğlu 1933 yılında kendi yayın organı Akın Gazetesi'nde "Şeker ihtikarını kim yapıyor?" başlıklı yazıda ekonomik sıkıntıların yaşanıp paranın kıt olduğu bir dönemde şeker fiyatlarına yapılan ihtikâra halkın

⁷⁶⁵ "Pahalılığa çare: Bu bir belediye işi midir, yoksa bir hükümet işi midir?", **Son Saat**, 20 Nisan 1929, s. 1.

⁷⁶⁶ "100 milyon liralık bütçe!", **Son Posta**, 23 Mayıs 1932, s. 3.

⁷⁶⁷ "Ekmeği artırmak değil eşya fiyatını indirmeli", **Son Posta**, 13 Mart 1932, s. 1, s. 6.

⁷⁶⁸ "İhtikar", **Son Posta**, 20 Mayıs 1932, s. 2.

⁷⁶⁹ "İhtikâr Tahakkuk Ediyor", **Son Posta**, 21 Şubat 1932, s. 1.

⁷⁷⁰ Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, s. 1286-1287.

⁷⁷¹ **A.e.**, s. 1306- 1307.

⁷⁷² **A.e.**, s. 1307.

dayanamayacak durumda olduğunu belirtir. Normal koşullarda İstanbul halkı, 8 kuruşa gelen şekeri en fazla 15 kuruşa alması gerekirken, 28 kuruş tutan gümrük ve inhisar vergileri eklendiğinde bu rakamın 43 kuruş olacakken İstanbul’da 60-64 kuruşa çıktığını, aradaki farkın birilerinin almasına izin verildiğini aktarmaktadır.⁷⁷³ 31.7.1933 tarihinde “Hükümetten İcraat Bekleniyor” başlıklı yazısında da bira tekeline değinmekte maliyeti en fazla 4 kuruş olan biranın 35 kuruşa satılmasıyla birilerinin ciddi kârlar kazandığını aktarırken, özel kişiler elindeki tekel durumun eleştirmektedir.⁷⁷⁴ 1932 yılı Şubat ayı içerisinde İstanbul kontenjan dahilinde gelen 500 çuval kahvenin 375’ini tek bir firma tarafından piyasadan çekilmesiyle kahve fiyatı 60 kuruştan 165 kuruşa çıkmıştı.⁷⁷⁵ Bu örneklerden görüleceği üzere tekel ayrıcalık durumunda olanların faaliyetlerinden iyi kârlar elde ettiğine şüphe yoktur. Nitekim şeker kralı olarak bilinen Hayri Bey (İpar) ile nüfuzlu İş Bankası gurubu, şeker ticaretini ele geçirdikten sonra, Ankara’da meclisin karşısında bir büro içerisinde şeker ithalinden elde edilen büyük kârları paylaştıkları bilinmektedir.⁷⁷⁶

Tüccar faaliyetlerinin dışında liman faaliyetlerindeki fiyatların yüksekliği mal fiyatlarına doğrudan yansıtılmaktadır. Liman İnhisar Şirketi’nde dizbarko ve sopalan ücretlerinin fazlalığı, memleket dahilindeki pahalılığın bir sebebi olarak görülmekte, sadece 1926-1928 yılları arasında üç senelik şeker ithali üzerinden alınan 784 bin liranın, mal fiyatlarının artması için yeterli bir sebep olduğu aktarılmaktadır.⁷⁷⁷

Fiyat artışları sadece şeker, kahve ile sınırlı değildir. Bazı durumlarda herhangi bir etken olmadan da bir takım ürünlerin fiyatları yükselmektedir.⁷⁷⁸ Azalan ithalat tüccarın mal fiyatlarına arttırmasına sebep olmakta, devletin birçok vergiyi arttırması ya da yeni vergiler koyması bu artışları körüklemektedir.⁷⁷⁹

⁷⁷³ Hakkı Uyar, “Ağaoğlu Ahmet’in ‘Liberal Muhalif’ Gazetesi: Akın (1933)”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt VII, Liberalizm**, 2. Bs. , der. Murat Gültekingil, Tanıl Bora, ed. Murat Yılmaz, İstanbul, İletişim, 2013, s. 227.

⁷⁷⁴ A.e., s. 227.

⁷⁷⁵ “Kahve İhtikarı”, **Son Posta**, 19 Şubat 1932, s. 1.

⁷⁷⁶ Avcıoğlu, **Türkiye’nin Düzeni**, s. 187.

⁷⁷⁷ “Liman şirketinde bu ne hal?”, **Yarın**, 30 Haziran 1931, s. 1, s. 4.

⁷⁷⁸ “İhtikâr devam ediyor”, **Son Posta**, 28 Şubat 1932, s. 2. :” Şimdi de Makarna İhtikârı mı Başladı?”, **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 1.; İstanbul’da 6 tane makarna fabrikası bulunmaktadır. İddia edilen makarna fabrikacılarının aralarında anlaşıp fiyatı artırdığı yönündedir.

⁷⁷⁹ “Şeker Fiyatları Niçin Yükseliyor?”, **Son Posta**, 17 Şubat 1932, s. 2.

Kontenjan usulündeki karışıklıklar sebebiyle istenilen hedefe ulaşamamıştır.⁷⁸⁰ Hükümetin kendi aldığı kararları uygulaması sırasındaki tutarsızlık da eklenince fiyatlar istenildiği ölçüde düşmemektedir. Şeker, çay, kahve gibi malların (1 Temmuz 1932’den itibaren) kontenjan harici tutulma kararına karşılık, yine hükümet (Eylül 1932 itibariyle) bedeli ödenmesine rağmen bu malların gümrükten çıkarılmasını yine bir kararla yasaklanması, hükümetin ani karar değişikliklerine örnek gösterilebilir. Tacirlerin bu durumdan oldukça rahatsız oldukları tahmin edilebilir.⁷⁸¹ Takas usulünün serbest bırakılmasından sonra da fiyatlar kısa bir süre düşmekte, daha sonra tekrar yükselmektedir. Örneğin; takas usulünün serbest bırakılmasından sonra piyasa fiyatı 155 kuruş olan kahve 105 kuruşa düşmüş ancak mevcut malların ne vakit ve nasıl çıkarılacağı ile ilgili tam bilgi verilememesinden dolayı mallar gümrükte beklediğinden, fiyatlar tekrar yükselme eğilimi göstermiştir.⁷⁸² Bu gibi ani karar değişiklikleri ya da belirsizlikler piyasada fiyatların düşmemesine, ticari hayatın belirsizleşmesine sebep teşkil etmektedir.

Hükümet fiyat artışları karşısında ihtikarla mücadeleyi halka bırakmakta, aldanan vatandaşın derhal Adliye’ye müracaat etmesini beklemektedir.⁷⁸³ Bir anlamda fiyat artışların sorumluluğuna, şikayet etmeyen halk da eklenmektedir. Yaşanan sıkıntılar üzerine kontenjan listelerindeki şeker ve kahve gibi malların kontenjan harici tutulmasına karar vererek fiyat artışlarının önüne geçmeyi hedeflemiştir.⁷⁸⁴

İhtikâr tartışmaları meclis görüşmelerine de yansımış, İstanbul’da ihtikâr ile mücadele edecek sorumlu bir idarenin oluşturulması gerektiği belirtilmiştir.⁷⁸⁵ Görüşmelerde “pusuda bekliyen ihtikarlarla da biaman bir mücadele açılması” önemle vurgulanmış: “acaba ihtikar var mı, değil mi?” diye uzun uzun tetkikat yapılmasının önüne geçilmesi gerektiği ifade edilmiştir. İhtikâr olsun olmasın bu işle devamlı uğraşacak bir makamın kurulması talep edilirken, fiyat artışlarında

⁷⁸⁰ “Yine şeker”, **Son Posta**, 20 Ağustos 1932, s. 2.

⁷⁸¹ “Şeker buhranı muhtemel görülmüyor”, **Son Posta**, 23 Eylül 1932, s. 2.

⁷⁸² “Kahve”, **Son Posta**, 4 Temmuz 1932, s. 2.

⁷⁸³ “İhtikâra Niçin Göz Yumuyoruz”, **Son Posta**, 18 Mart 1932, s. 2.

⁷⁸⁴ “Şeker, kahve: Ticaret müdürlüğü faaliyeti girişti”, **Son Posta**, 24 Mayıs 1932, s. 2.

⁷⁸⁵ “Hayat Pahalılığı”, **Cumhuriyet**, 30 Mayıs 1934, s. 1.

ihlikar var mı yok mu araştırılana kadar ihtikârı yapanların “yapacaklarını yapmış” oldukları ifade edilmiştir.⁷⁸⁶ Ancak mecliste devletin piyasaya müdahalesinin sınırları hakkında ciddi endişeler mevcuttur. İhtikârı önlemek için “çay kahve ve şeker ithalatının bir elden idaresi layihası”nda devletçilik hududunun yayılmaması konusunda titiz davranılmasına rağmen layiha kabul edilmiştir.⁷⁸⁷

Hükümetin elindeki bir diğer mücadele aracı, ihtikâr yapıldığı düşünülen kişilerin tespit edilerek mahkemeye verilmesi olduğunu belirtmiştik.⁷⁸⁸ Şeker ihtikârı meselesinde devletin fabrikası Alpullu Şeker Fabrikası ve tüccar arasında şiddetli münakaşalar bulunmaktadır. İstanbul’da yaşanan şeker kıtlığı sebebiyle Alpullu Şeker Şirketi Mes’ul Mümessili Hayri Bey de mahkemeye çıkarılmış⁷⁸⁹ bir ay hapse, on bin lira da para cezasına mahkûm edilmiştir. Diğer tüccarlar ise kazançlarının beş misli para cezasına mahkûm olmuşlar. 23 Ekim 1932 tarihinde temyiz mahkemesinin sonucu olarak Alpullu Şirketi hakkında beraat kararı verilmiştir.⁷⁹⁰ İstanbul’da şeker buhranına sebep olan bu olayın mahkeme kayıtları oldukça ilginçtir. Alpullu namına müdür Haydar Bey; hakimın piyasadaki şekerçilere neden şeker verilemediğini sormasına rağmen bu vaziyet karşısında idare meclisinin 18 Şubat’ta Ankara’da toplanıp karar vereceğini beyan etmektedir:

...-Hakim sordu: Meclis idare niçin Ankara toplandı?

-Haydar Bey: Çünkü idare meclisi azasının ekserisi meb’ustur. Onun için de orada toplanma zarureti vardı.

-Hakim: İstanbul’da şekere ihtiyaç varken bunları niçin buraya getirmediğiniz?

-Haydar Bey- efendim, bunları Trakya vilayetleri için ayırmıştık!

-Hakim- Fakat Trakya’nın, bu buhran zamanından İstanbul’dan şeker çektiğini ihtikâr komisyonu tesbit etmiştir. Buna ne dersiniz?

-Haydar bey- Efendim bayram ertesi olmak münasebetile belki buradan şeker almışlardır.

-Hakim: Şubat’ın 14’ünde ticaret müdürlüğü size müracaat etmiş ve buhran olduğunu haber vermiş, piyasaya şeker çıkarılmasını istemiş. Halbuki siz tüccara ancak ayın 21’inde mal verdiğinizi itiraf ediyorsunuz. Niçin bu kadar geç kaldınız? Veremiyecek idiseniz bunu vaktile söylemeli idiniz. Hükümet de

⁷⁸⁶ A.e.

⁷⁸⁷ “M. Meclisinde Dünkü münakaşalar”, **Son Posta**, 3 Temmuz 1932, s. 3.

⁷⁸⁸ “Yine şeker”, **Son Posta**, 20 Ağustos 1932, s. 2. : “İhtikâr”, **Son Posta**, 10 Nisan 1932, s. 2. : “İhtikâr”, **Son Posta**, 7 Haziran 1932, s. 2. : “Bir Kahve Taciri Adliyyede”, **Son Posta**, 21 Ağustos 1932, s. 2.

⁷⁸⁹ “Şeker İhtikârı”, **Son Posta**, 9 Mart 1932, s. 1.

⁷⁹⁰ “Şeker ihtikârı davası dün nihayetlendi”, **Son Posta**, 6 Nisan 1932, s. 1, s. 3.

kapıları açar, istediği kadar şeker ithal ederdi. Hükümet sizin elinizdeki şekeri hesaba katmış ve kontenjan listesini ona göre tanzim etmiştir.
-Haydar bey- Efendim hükümetle müzakereye girmiştik de ondan!”⁷⁹¹

Ancak bazı durumlarda spekülâtif kazançlar çeşitli yollarla gizlenmektedir. Örneğin Avrupa’da şeker fiyatları yükselmemesine rağmen, şeker tacirlerinin kendi kendilerine Avrupa’dan telgraf çektikleri saptanmış, ilgili olay birkaç tüccarın şikayeti sonucu ortaya çıkarılmıştır.⁷⁹² Her üründe fiyatlar yükselmemektedir. Örneğin belediye ekmek gibi ürünlerde narh belirlemiş ve fiyat artışının önüne geçmek istemiştir.⁷⁹³ Fırıncılar ise buğday fiyatlarının artacağı endişesi ile ihtiyaçtan daha az ekmek çıkarmaya başlamış ve mağduriyet yaşanmasına sebep olmuştur. 2500 lira gibi yüksek bir ceza ve bir sene hapis cezası gibi yaptırımlar olmasına rağmen sadece İstanbul’da değil Aydın, Ankara, Zonguldak, Bartın gibi şehirlerde de aynı eğilim yaşanmıştır. Aynı zamanda vergi artışı beklentilerinde ya fiyatlara yansıtılmakta ya da üretim kısılmaktadır. Örneğin, Muamele Vergisi’nin artacağı bilgisi üzerine fiyat artıramayanlar üretimlerini kısarak mevcut duruma ayak uydurmaya çalışmıştır.⁷⁹⁴

İstanbul’da spekülasyon tartışmaları sıklıkla yaşanırken kontenjan usulünün her bölgenin ihtiyaçlarının uygun tespit edilememesi de fiyat artışlarının sebeplerinden birini oluşturmaktadır. Yerli fabrikaların şeker satmaları gerekirken ilgili fabrikaların stok yapıp piyasaya mal çıkarmamaları şeker gibi ürünlerde ticari kârı epey artırmıştır.⁷⁹⁵

Ülkenin yüzde altmış-yetmiş ithalatının yapıldığı, Avrupa ve Asya arasında ticari bir köprü vazifesi gören İstanbul için belirlenen kontenjan ihtiyacın altında kalmaktadır.⁷⁹⁶ Mevcut sıkıntıyı anlatması bakımından Şekerleme, Helva, Bizküvi, Çikolata Fabrikacıları Cemiyeti reisi Kazım Bey’in gazeteye demeci önemlidir. Kazım Bey;

⁷⁹¹ “Şeker ihtikârı”, **Son Posta**, 9 Mart 1932, s. 8.

⁷⁹² Normalde Avrupa’dan telgraflar 4 günde gelirken bahsi geçen telgrafların 9 günde gelmeleri ile yapılan usulsüzlük tespit edilmiştir. **Kaynak:** “ Buna soygunculuk derler!”, **Son Posta**, 21 Ağustos 1932, s. 1.

⁷⁹³ “Ekmek Fiati”, **Son Posta**, 29 Haziran 1932, s. 2.

⁷⁹⁴ “Fırıncılar işe kararnamesinin 9 uncu maddesile tecziye edilecek”, **Son Posta**, 13 Haziran 1932, : “Buğday niçin yükseldi?”, **Son Posta**, 15 Haziran 1932, s. 8.

⁷⁹⁵ “En kârlı iş”, **Son Posta**, 18 Şubat 1932, s. 12.

⁷⁹⁶ “Yeni bir Emir münasebetile”, **Son Posta**, 27 Mayıs 1932, s. 2.

...Bizim yevmiye asgari iki vagon toz şeker ihtiyacımız vardır.... Şeker ihtiyacımızı, şeker tacirleri Avrupadan kâfi derecede toz şeker getirmediüklerinden Alpalludan tedarik ediyorduk. Halbuki Alpallu bugün piyasaya mal vermemektedir. Şeker tahdit listesi yerli stok şeker nazarı dikkate alınarak tanzim edilmiştir. Alpallu kendi satış birliğine dahil olan on beş kadar firmaya birer vagon olmak üzere evvelce çuvalı 35 liraya satılan şekerleri 40.5 liraya vereceğini söylemektedir. Bize ise hiç şeker vermediği gibi, verse de bu fiatle bizim şeker almamız imkansızdır. ... bu vaziyet karşısında fabrikalarımız bir haftadır çalışmıyor. Şeker fiatindeki bu pahalılık devam ederse fabrikalarımızı kapayarak çalışan 6-7 bin ameleye yol vereceğiz.”⁷⁹⁷

demektedir. Ayrıca bu dönemde Anadolu’dan şeker almak için İstanbul’a gelerek otellerde kalan tacirleri de eklemek gerekmektedir.⁷⁹⁸

Vergi artışları esnekliği olmayan ürünlerde fiyata daha çabuk yansıtılmakta, bu durum piyasada şikayet konusu oluşturmaktadır. Ancak bu durum ihtikârla da karıştırılabilmekte, ihtikar mı değil mi tartışmaları sürerken İstanbul halkı artan fiyata katlanmak zorunda kalmaktadır.⁷⁹⁹

Kontenjan ve takas usulünün uygulanmasındaki güçlükler, malların piyasada sürekliliğinin tehlikeye atıldığı her anda fiyatlar yükselmektedir. Hükümetin vergi politikaları ve liman tarifelerinin yüksekliği sonucunda tüccar mal fiyatlarını tüketiciye yansıtmaktadır. Fiyat artışları ihtikar olarak kabul edilerek mücadele aracı olarak bir takım yaptırımlar uygulanmaya çalışılsa da fiyat artışlarının önü alınamamış hayat pahalılığına çare bulunulamamıştır.

3.10.2. Vergilerin Hayat Pahalılığı Üzerindeki Etkileri

Cumhuriyet idaresi 1924 yılında Aşar Vergisi’nin kaldırılması üzerine büyük kısmı 1926 ve 1927 yıllarına düşen bir dizi yeni vergi kanunu ile bir çeşit vergi reformu gerçekleştirmiştir.⁸⁰⁰ Bu yıllarda mali bağımsızlık hedef alındığından; Fuat Paşa’nın söylediği iddia edilen; bu devlet borçsuz yaşayamaz

⁷⁹⁷ “Şeker Fiati Mütemadiyen Yükseliyor”, **Son Posta**, 17 Şubat 1932, s. 1.

⁷⁹⁸ “Şeker”, **Son Posta**, 3 Mayıs 1932, s. 2.

⁷⁹⁹ “İhtikâr”, **Son Posta**, 16 Temmuz 1932, s. 2. ; “Gaz ve benzin ihtikârı”, **Son Posta**, 24 Ağustos 1932, s. 2.

⁸⁰⁰ 14 Haziran 1926 Tarihli Bina Vergisi, 13 Haziran 1926 Tarihli Arazi Vergisi, 27 Şubat 1926 Tarihli Kazanç Vergisi, 8 Şubat 1926 Tarihli Maktu Vergi, 3 Nisan 1926 Tarihli Veraset ve İhtikal Vergisi, 25 Haziran 1926 Tarihli Elektrik ve Gaz Vergisi, 13 Şubat 1926 Eğlence Vergisi, Haziran 1927 Muamele Vergisi verilecek birkaç örnektir. **Kaynak:** Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...”, s. 251.

görüşü reddedilmek istenmiştir. Bu amaçla ilgili yıllarda maliye politikası olarak denk bütçe ve sağlam para yani mali disiplin ilke edinilmiştir.⁸⁰¹ 1920’li yılların sonu ile amaç edinilen devletin tasarruf ve bütçe denkliliği politikası ile birlikte; bir takım yeni vergilerin uygulamaya geçmesi ya da var olan vergilerin oranlarının artırılması; kazanç ve faaliyetlerdeki noksanlık ile birleştiğinde hayat pahalılığını azaltmak bir yana, geçinmeyi oldukça zorlaştırmıştır.

Ekonomik gidişatın kötü olduğu yıllarda devlet gelirlerindeki azalmayı telafi etmek amacıyla serbest meslek, ticari sınai kazanç ve bina sahiplerinden Buhran Vergisi alınırken, ücretli çalışanlardan da Muvazene Vergisi alınmaya başlamıştır. Tütün, alkol, sigara kağıdı, tuz, kibrit, şeker, petrol gibi geniş kitlelerin tükettiği malların devlet tarafından inhisar altına alınması ve dolayısıyla çoğu mallara eklenen inhisar fiyatları ile devlet gelirlerini artırma yoluna gitmiştir.⁸⁰² Ayrıca azalan devlet gelirlerinin telafi edilmesi dışında bu dönemde başta demiryolu yatırımları ve yeni başkent Ankara’nın imarı ile yabancıların ellerindeki alt-yapı tesislerinin kamulaştırılması gibi yapılan kamu harcamalarına büyük fonlar gerekmektedir.⁸⁰³

İstanbul’da geçmiş yıllarda yaklaşık 300 bin lira olan belediye gelirleri, Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde 5.5 milyon liraya ulaşmaktadır. Nüfus açısından kıyaslandığında 300 bin lira veren nüfusun 5.5 milyon veren nüfustan daha fazla olması ya da nüfusu azalan İstanbul’daki halkın kişi başına düşen vergilerdeki artış nispetinin oldukça fazla olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁰⁴ İstibdat devrinde, bir milyonu aşkın nüfusu ile İstanbul, devlete adam başına doğrudan vergi olarak senelik, ancak 10-12 kuruş, belediyeye 15-20 kuruş verirken, Meşrutiyet devri ile İstanbulluların muaf oldukları askerlik bedeli, yol mükellefiyeti, temettü vergileri İstanbul’a da yayılmıştır. Ancak maaşların ödenebildiği bu dönemlerde şehrin iktisadi faaliyetinde bolluk devam etmiştir.⁸⁰⁵

⁸⁰¹ Akalın, **a.g.e.**, s. 152.

⁸⁰² Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...”, s. 251.

⁸⁰³ 1923-38 arasında kamu harcamaları içinde en büyük yekunu demiryolu yapımı ve millileştirilmesi, bunu izleyerek Ankara kentinin imarı yer almıştır. Demiryolu yapımına 314.6 milyon TL harcanmıştır. **Kaynak:** Kazgan, Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu..., s. 251.

⁸⁰⁴ ...**İstanbul İktisat Komisyonu Raporu**, s. 204.

⁸⁰⁵ **A.e.**, s. 201.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası'na göre Osmanlı Devleti “mezbuh ve mütefessih” (kesilen ve çürümüş) idaresi ile vergi toplamakta oldukça başarısız kalmıştır. Milli Hükümet 1341-925 senesinden sonra yeni bir vergi siyaseti izlemiş, kapitülasyonların ilgasını gerçekleştirip gümrük resimlerini artırarak ticari hayatı canlandırmıştır. Mecmua'ya göre artan iktisadi canlılık hükümetin tahsil ettiği vergilere de yansımıştır.⁸⁰⁶ Tablo 3.49'da görüleceği üzere 1923 senesinde tahsil edilen meblağ 1.676.167 iken 1924'te tahsil edilen vergi 4.111.457 liraya ulaşmaktadır. Belediyece tahsil edilen vergi miktarındaki artış 26 Şubat 1924 tarihli 423 numaralı Belediye Vergi ve Resimleri Kanunu ile ilişkilidir. Bu kanuna göre yüksek enflasyon karşısında gelirlerini kaybeden belediyelere pek çok yerel verginin aktarılması ile parasal kaynak yaratılması hedeflenmiştir. Ancak ilk yıllarda sağlanan mali güçlendirme kısa bir süre terkedilmiş ve kaynakların bir kısmı merkezi yönetime aktarılmıştır.⁸⁰⁷

Tablo 3.49: İstanbul Belediyesi Tarafından Toplanan Vergilerin Miktarı

Yıllar	Belediyece tahakkuk edilen vergiler	Belediyece Tahsil edilen meblağ
1326	752.130	718.287
1337	1.016.158	952.843
1338	929.119	815.849
1339	1.686.068	1.676.167
1340	4.111.457	3.931.958

Kaynak: M(im) A(yın), “İstanbul’un beş senelik vergi tahakkukat ve tahsilâtı”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, C: XLII, Sene 42, Kanunisani 1926, s. 56.

Eklenen vergilere rağmen halkın alım gücünün düşmesinin de etkisiyle 1920lerin ortalarından itibaren vergi gelirlerinde azalmalar meydana gelmiştir. Ayrıca vergilerin gelirdeki değişikliklerden bağımsız olma özelliği halkın vergi yükünü giderek artırmaktadır. Örneğin; amacı demiryolu yapımının finansmanı olarak konulan Yol Vergisi bir tür baş vergisidir. Her ailedeki yetişkin erkeklerden 8-15 TL arasında alınan bu vergi, gelirdeki azalıştan bağımsız olarak alınmaktadır.

⁸⁰⁶ M(im) A(yın), “İstanbul’un beş senelik vergi tahakkukat ve tahsilâtı”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, C: XLII, Sene 42, Kanunisani 1926, s. 56-58.

⁸⁰⁷ İmga, **a.g.e.**, s. 70-71.

Nitekim 1930larda, 1932 yılındaki kötü ürün yılının da eklenmesiyle bu vergiyi ödeyemeyip bedeni yükümlülüğünü yerine getirerek yol yapımında çalışanların sayısı 700 bin kişiyi bulmaktadır.⁸⁰⁸ Yine bir başka örnek; Muğla’da 1932 senesinde yol vergisini bedeni yükümlülükle ödemek isteyenlerin sayısı 3 bin iken 1933 senesinde müracaat edenlerin sayısı 19 bini bulmuştur.⁸⁰⁹ İstanbul’da da durum pek farklı değildir. “Yol Vergisinin tenzili, mesai mikyasının tebdili, amelenin fazla, uzak yerlerde çalıştırılmaması” gibi makul talepler Cumhuriyet Halk Fırkası’nın Vilayet Kongresi’nde İstanbul halkının talepleri arasında yerini almaktadır.⁸¹⁰ İstanbul’da vergiyi ödeyemeyenlerin sayısı arttığından dolayı Belediye, çareyi yol vergisini 10 liradan 6 liraya düşürmekle bulmuş dolayısıyla vergi miktarının düşmesi sonucu belediye gelirleri oldukça azalmıştır. 1928 senesinde 1.197.536 lira tahsil edilebilen yol vergisi, 1932 senesinde 690.000 liraya düşmüştür.⁸¹¹ Belediye yol vergisinde tahsilât yapamadığı için çözümü 35 memur ilave edilmesinde görmüş ve bütçesine 3500 lira ilave edilmesini teklif etmiştir.⁸¹² Ancak vergilerin toplanması konusunda başarılı olunamamıştır.

Tablo 3.50: İstanbul Vilayetinin Yol Vergisi Tahakkuk/ Tahsilât Oranları

Yıllar	Tahakkuk/ Tahsilât %
1925	70
1926	66
1927	64
1928	64
1929	60
1930	50
1931	31
1932	27
1933	25

Kaynak: İstanbul Şehri İstatistik Yılığ 1931-32, C: II, İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Basımevi, t.y., s. 202 : İstanbul Şehri İstatistik Yılığ 1932-

⁸⁰⁸ Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...”, s. 252.

⁸⁰⁹ “Altı liralık vergiyi veremiyen amele!”, *Cumhuriyet*, 19 Şubat 1934, s. 3.

⁸¹⁰ 1931 Senesi Büyük Kongresinde Takdim Edilmek Üzere Hazırlanan Cumhuriyet Halk Fırkası Vilayet Kongreleri Temenniyatı Hülâsası, Ankara, 1931, Hakimiyeti Milliye Matbaası, s. 7.

⁸¹¹ “On senelik yol faaliyeti”, *Cumhuriyet*, 11 Kanunisanı 1934, s. 2.

⁸¹² “Şehir meclisinin dünkü toplantısı”, *Cumhuriyet*, 22 Şubat 1935, s. 2.

33, C: III, İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Basımevi, 1936, s. 210.

Tablo 3.50'ye göre İstanbul'da Yol Vergisi'nin tahsilâtı giderek azalmaktadır. Ancak azalmanın tek sebebini 10 liradan 6 liraya düşmüş olması ile açıklamak doğru değildir. 1925 yılındaki tahakkukun tahsilâta oranı %70 iken 1933'e gelindiğinde bu oranın %25'e düşmüş olması, azalış oranının vergi miktarındaki indirimden daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Kg/Kş esasına göre tahsil edilen ve şeker, petrol, kahve, çay, pirinç, baharat, margarin, kibrit, sabun gibi kullanımı yaygın olan tüketim mallarından alınan dolaylı vergiler gelirdeki azalıştan bağımsız olduğundan vergi yükünü artırmaktadır.⁸¹³ Aşar kaldırılmasına rağmen yerine konulan vergilerden olan Toprak Vergisi de vergi yükünü artırmakta, ekilen ya da ekilmeyen tüm topraklardan alındığı için köylüyü güç duruma düşürmektedir.⁸¹⁴ 1927-28'de bütçe gelirlerinin %35'ini oluşturan bu vergilerin payı, 1931-32'de %52'yi, 1934-35'de %47'yi oluşturmaktadır. Vergi tahsilâtı itibariyle vergi yükü ağırlaşmakla beraber, tahakkuk eden vergilerden tahsilâtı yapabilenlerin oranı 1928-36 aralığında sürekli azalmıştır. Örneğin Kazanç Vergisi'nde 1935 yılında bu oran %39 'a kadar düşmüştür.⁸¹⁵

İstanbul vekili Hüseyin Bey'in de ifadesiyle vergi politikası içinden çıkılmaz bir hal almıştır:

...Mükerrer vergi ve resimler bir az usanç vermiştir. Kırk altı çeşit belediye resmi, on dokuz çeşit devlet vergileri ve buna inzıam eden İdarei hususiye resimleri, hakikaten içinden çıkılmaz bir hal gelmiştir.⁸¹⁶

Falih Rıfkı Çankaya'da halkın vergi yükünü şu cümleler ile dile getirmektedir:

...Türkiye'yi kalkındırmak için durmadan vergileri artırıyorduk. Biraz geçim temin etmeye başlayan aylıkları yeniden kesiyorduk. Bütün milli kalkınma yükü, milletin sırtında idi.⁸¹⁷

⁸¹³ Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...", s. 253.

⁸¹⁴ "Eserleri", **Hür Adam**, 7 Kanunievvel 1930, s. 1.

⁸¹⁵ Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...", s. 253.

⁸¹⁶ Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası Cilt I**, s. 83.

1924 yılında cari fiyatlarla bütçe gelirinin Gayrisafi Milli Hasıla'daki payı %9'dan, 1927-28'de %13'e, 1934'te %20 ye yükselmiştir. Yani kriz dönemlerinde yaşanan yeniden bölüşüm içerisinde bürokrasi ülkede üretilenlerin daha büyük bir bölümünü kontrol etmeye başlamıştır.⁸¹⁸ Nüfus başına gelir azalırken, kişi başına düşen vergi yükünde aynı oranlarda ağırlaşma olmuştur. Nüfus başına gayrisafi gelir 1927 yılı 100 olarak kabul edilirse, 1930'da 92.6, 1934'te 60.5'dir. Vergiler ise 1930'da 94.4, 1934'de 92.6'dır. Yani endeks olarak vergi yükü 1927 yılında 100 olarak kabul edildiğinde 1930'da 101.9, 1934'de ise 153'e çıkmıştır.⁸¹⁹

Tablo 3.51: 1932 yılı Bütçe Gelirleri

Vergi çeşitleri	Tutar (Bin TL)	Toplam Bütçe içerisindeki Oranı %
İsraf ve servet vergileri	33.775.000	20
İstihlak ve muamele vergileri	63.118.000	38
İnhisarların safi hasılatı	33.675.000	20
Devlete ait emlak ve emval hasılatı	2.825.000	2
Devlet tarafından idare olunan müesseseler hasılatı	5.336.800	3
Umum müesseseler ve şirketler hasılatı devlet hissesi	1.080.000	0.65
Müteferrik varidat	2.450.000	1.4
Cezalar	1050.000	0.001
İktisadi buhran vergisi	10.000.000	6
Muvazene vergisi	14.000.000	8.4
Müteferrik hasılat	1.100.000	0.66
Fevkalade varidat	450.000	0.001

Kaynak: “Yeni bütçede sarfiyatın taksim şekli”, **Son Posta**, 18 Haziran 1932, s. 3.

Tablo: 3.51'de görüleceği üzere sadece 1932 senesindeki bütçe gelirleri içerisinde istihlak ve muamele vergileri %38 gibi bir paya sahip olmakta, Muvazene ve Buhran vergileri toplamı ise bütçenin yaklaşık %15 ini oluşturmaktadır. Bütçe gelirlerini artırabilmenin yolu vergileri artırmaktan geçmektedir. Örneğin 1932'de

⁸¹⁷ Atay, **Çankaya**, s. 577.

⁸¹⁸ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 134.

⁸¹⁹ Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...”, s. 252.

yaklaşık 170 milyon lira olan bütçe geliri 1934 yılına gelindiğinde 184 milyon liraya ulaşmakta, 1935 yılında ise 190 milyona ulaşacağı beklenmektedir. Basına yansıyan bilgilere göre devlet gelirini bazı vergilerde tadilata giderek artırmayı hedeflemektedir.⁸²⁰ Genellikle bahsedilen tadilat; kazanç, istihlak ya da buhran vergilerinde olmaktadır.⁸²¹ Kazanç Vergisi'nin kâr ya da zarara bakılmaksızın maktu olarak alınan bir vergi olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Tablo 3.52: İstanbul Belediyesi Vergilerin Tahakkuk ve Tahsil Miktarları (1924-1933)

Yıllar	Tahakkukat	Tahsilât
1924	1.856.334	1.473.623
1925	5.875.758	5.351.103
1926 ⁸²²	6.985.955	6.420.507
1927	6.132.313	5.601.546
1928	5.136.607	4.615.009
1929	5.374.218	4.892.226
1930	5.268.127	4.455.297
1931	4.223.567	3.432.264
1932	4.442.098	3.562.116
1933	3.908.033	3.038.400

Kaynak: *İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1930-31*, T.C. İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Matbaası, 1932; s. 177.; *İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1931-32*, C: II, İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Basımevi, t.y, s.199.; *İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1932-33*, C: III, İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Basımevi, 1936, s. 207.

Tablo 3.52'ye göre İstanbul Belediyesi'nin tahsilat miktarları 1926'da en yüksek seviyesine ulaşmakta ancak bu yıldan itibaren hızla düşerek 1933'e gelindiğinde yarı yarıya azalmaktadır.

İstanbul Belediye gelirleri içerisinde vergilerin tahakkuk ve tahsilât miktarları 1925 senesi itibarıyla oldukça yükselmiş 1926 sonrasında ise sürekli düşerek gerilemiştir. İstanbul'un imarının Belediye'nin toplamış olduğu vergi gelirleriyle yapıldığı düşünülürse bu konuda ilgili yıllarda kenti ilgilendiren çok büyük yatırımların yapılamamış olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 1929 yılı

⁸²⁰ "935 Bütçesi", *Cumhuriyet*, 13 Şubat 1935, s. 1.

⁸²¹ "934 Bütçesi Mecliste", *Cumhuriyet*, 2 Mart 1934, s. 1.; "Yeni Bütçe", *Cumhuriyet*, 1 Mart 1934, s. 1.

⁸²² 15 aylık

bütçesinin 2.5 milyonunu sadece memur maaşları oluşturmaktadır.⁸²³ Ayrıca şehirdeki imtiyazlı şirketlerin vergilerinin belediye yerine Maliye Vekâleti'ne geçmesi de belediye gelirlerinin beklenildiğinden az olması anlamına gelmektedir. İmtiyazlı şirketlerin vergi meselesi daha sonra, Belediye ve Maliye Vekâleti arasında dava konusu olarak mahkemeye taşınmıştır.⁸²⁴

Halk üzerinde vergiler bir yandan harcanabilir geliri kısıtlarken diğer yandan tüketimi azaltıcı etkide bulunmaktadır. 1927 nüfus sayımında 13.7 milyon olarak tespit edilen nüfus, 1935 sayımında 16 milyona çıkmış, yaklaşık olarak %11.8 oranında artmış olmasına rağmen 1927-35 yılları arasında talep elastikiyetinin düşük olduğu inhisar mallarında dahi tüketim oldukça azalmıştır. Kısacası toplam tüketimdeki azalıştan, daha büyük bir azalış, kişi başına tüketimde kendini göstermektedir.⁸²⁵

İstanbul, Türkiye'nin en çok vergi veren şehridir. Şöyle ki sadece 1930-31 senesinde 70.537.887 lira İstanbul vergi vermiştir. 1.500.00 İstanbul Evkaf İdaresi'nce, 6.481.574 İstanbul Belediyesi'nce, 5.823.121 lira İstanbul Hususi İdaresi'nce toplanan miktarlara ile toplam 84.342.582. liraya ulaşmaktadır.⁸²⁶ 1932 senesi bütçe geliri ise yaklaşık 170 milyon lira (169.084.800 TL) civarındadır. Bir tahminle bütçenin yaklaşık yarısının İstanbul'dan elde edilen vergi gelirleri ile oluşturulduğunu söylemek mümkündür.⁸²⁷

Aynı yıllarda İstanbul halkının bir çok sıkıntısı olmakla birlikte İstanbul vekillerine iletilen şikayetlerin içeriğini; et ve ekmek gibi ürün fiyatlarının yüksekliği,⁸²⁸ mezbahalara ödenen yüksek vergiler,⁸²⁹ ucuz ve temiz buz bulmak,⁸³⁰ odun ve kömür fiyatları yüksekliği⁸³¹ ve belediyenin almış olduğu vergilerin yüksekliği⁸³² gibi konular oluşturmaktadır. Aynı yıllarda Alî İktisat Meclisi hayat

⁸²³ “Emanetin masrafları”, **Cumhuriyet**, 16 Kanunisani 1929, s. 2.

⁸²⁴ “Emanet Maliye Vekâleti aleyhine bir dava açtı”, **Cumhuriyet**, 19 Şubat 1929, s. 2.

⁸²⁵ Kazgan “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...”, s. 255.

⁸²⁶ Ergin, **İstanbul Şehri Rehberi 1934**, s. 165.

⁸²⁷ “Yeni bütçede sarfiyatın taksim şekli”, **Son Posta**, 18 Haziran 1932, s. 3.

⁸²⁸ “Halkın dilekleri 1”, **Cumhuriyet**, 7 Eylül 1929, s. 2.; “Halkın dilekleri 2”, **Cumhuriyet**, 8 Eylül 1929, s. 2.

⁸²⁹ “Halkın dilekleri 8”, **Cumhuriyet**, 14 Eylül 1929, s. 2.

⁸³⁰ “Halkın dilekleri 9”, **Cumhuriyet**, 16 Eylül 1929, s. 2.

⁸³¹ “Halkın dilekleri 10”, **Cumhuriyet**, 17 Eylül 1929, s. 2.

⁸³² “Halkın dilekleri 1”, **Cumhuriyet**, 7 Eylül 1929, s. 2.

pahalılığı için alınacak acil tedbirler arasında; vergilerin düzenlenmesi ve vergi yükünün azaltılmasına yönelik çalışmaların yapılmasının önemini vurgulamaktadır.⁸³³ Ortalama kazancı 100 lira olan bir memurun her ay ödemesi gereken vergi 28 lira civarındadır. Memur olan bir okuyucunun gazeteye yansıyan talepleri arasında serbest meslek erbabının da itiraz etmeden vergilerini ödemeleri gerektiğini belirtmesi ilginçtir. Aksi halde diğer meslek erbabından toplanamayan vergiler yine memurdan toplanacaktır.⁸³⁴ 1929 yılı verilerine göre ise serbest meslek erbabının kazançları son yıllara kıyasla pek değişmemiştir.⁸³⁵

1930 tarihli Hür Adam Gazetesi vergilerin ağırlığı altında halkın geçim derdini şu sözlerle özetlemektedir;

...İktisadiyatımız Ziraatımız, ticaretimiz, san'atımız bozuktur. Vergilerimiz ağırdır, halkta para ve sermaye yoktur, hayat pahalıdır, idare makinesi eyi işlemiyor, halk müteessirdir... Hayatı ucuzlatmak halkın üstündeki vergi yükünü azaltmak ile mümkündür. ...Bir verginin derecesi tesirini bile ölçemediğimizi defatle ispat etmişizdir.⁸³⁶

Piyasadaki fiyatlar vergilerle birlikte yükselmektedir. Vatandaş şekere 56, limona 10, kahveye ise 200 kuruş ödemektedir. Bir yandan ekmek fiyatları da yükselirken, İstanbul'un ezeli derdi olan mesken kiralari, artmaya devam etmektedir.⁸³⁷ Aynı yılda 30 lira alan bir memur 7.5 lira Kazanç ve Buhran vergisi vermekte, "İstanbul'da insanın başını sokacak kümes kadar odanın kirası bile hâlâ on liradan aşağı" olmamaktadır.⁸³⁸ Nitelikli mesleklerden sayılan doktorlar için de durum farklı değildir. İstanbul'da 444 hasta başına bir doktor düşerken, toplamda çalışan 1800 doktor kazançlarının azaldığını ancak vergilerin ağır geldiğinden

⁸³³ "...Vergilere istikrar vermek ve istihsali tensik (düzenleme) ve teksif (toplamak) ederek vergi yükünün daha geniş esaslar dahilinde tevzii (dağıtmak) suretiyle tahfifine (yükünü azaltmaya) çalışmak" **Kaynak: BCA**, Fon Kodu, 30-10-0-0, Yer Numarası: 26-152-5., 27.12.1928.

⁸³⁴ "Memurlar ve kazanç vergisi", **Cumhuriyet**, 11 Mart 1933, s. 2.

⁸³⁵ "Seyyar esnafın kazançları fazla değişmemiş", **Son Saat**, 8 Kanunisanı 1929, s. 1 ; Kazanç vergisi için esnafın kazançlarını tespit etmek gerekmektedir. Ancak geçen iki sene ile mukayese edildiğinde esnafın kazancı değişmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Kunduracı, nakkaş, kalemkar, dülger, duvarcı, elbiseci, manifaturacı, en aşağı günlük 150, 120, 80 kuruş kazanırken, badanacı, lağımçı, kaldırımçı, balıkçı, manav, sebzeçi, sütçü, yoğurtçu demirci, kasap, sobacı, 140, 100, 60 kuruş kazanmaktadır. Seyyar, simsar ve emanetçiler 150-600 kuruş arasında kazanırlarken doktorlar 600, dişçi 500, mimar 400-900 kuruş kazanmaktadır.

⁸³⁶ Hür Adam, "Yeni seneye girerken", **Hür Adam**, 1 Kanunisanı 1930, s. 1.

⁸³⁷ "Son Vergi Tasavvurları", **Son Posta**, 10 Nisan 1932, s. 2.

⁸³⁸ **A.e.**

şikayetçidir.⁸³⁹ Serbest meslek erbabının vergi oranları mecliste tartışılırken Hakkı Şinasi Paşa doktorların fazla kazanmadıklarını hatta kiralarını dahi ödeyemez durumda olduklarını söylerken, meclis çoğunluğu doktorların Anadolu’da ihtiyacı olan yerlere gidip gelir elde edebilecekleri görüşündedirler.⁸⁴⁰ Ancak alım gücü düşen köy ve kasabalarda da doktorların daha çok kazanacağını ummak ihtimal dahilinde değildir.

Yapılan bir hesaba göre 49 lira maaş alan bir memurun hesabından, 490 kuruş Muvazene Vergisi, 225 kuruş Kazanç Vergisi, 119 kuruş Buhran Vergisi kesilmekte, 500 kuruş devlet bankası hissesine gitmektedir. Ödenmesi gereken 1334 kuruş maaştan (4900) çıkarıldığında memura 3596 kuruş kalmaktadır⁸⁴¹ ki aynı yılda sadece kiralar bir memur maaşının üçte biri oranındadır.⁸⁴²

Devlet her alanda koyduğu vergilere Bekarlık Vergisi’ni de eklemek istemektedir. Meclise verilen layihada yaşı 25’ten yukarı 45’ten aşağı olan bekar erkekler; Kazanç, Arazi, Musakkafat ve Yol vergilerinin bir mislini Bekarlık Vergisi olarak verecektir. Kadınlarda ise yaşı 20-35 arasında olan ve resmi bir daireden maaş ve ücret alanların, erkekler gibi Bekarlık Vergisi’ne tabi tutulması gündeme getirilmektedir. Dullar ve çocuk sahibi olmayanların da vergi ile mükellef olması istenmekte, ilgili vergiden toplanan paraların yüzde yirmisinin, beşten fazla çocuk sahibi olan babalara ikramiye olarak verilmesi önerilmektedir.⁸⁴³ Ancak yapılan incelemede ülkede yaşları 20-100 arasında olan 180 bin bekar tespit edilmiş, vergiye tabii olabilecek 50 bin kişi saptanabilmiştir. Bu kişilerden alınacak verginin getirisinin az olacağı anlaşılmış ve konusu edilen vergiden vazgeçilmiştir.⁸⁴⁴

21 Mayıs 1934’de kabul edilen Milli Müdafaa Vergileri ile kahve, çay, kakao, kağıt, cam, çimento kösele ve deri, pamuk ve pamuklular, yün ve yün ipliğinden dahili İstihlak Vergisi alınması kararlaştırılmıştır.⁸⁴⁵ 1935 yılına

⁸³⁹ “İster inan ister inanma!”, **Son Posta**, 10 Temmuz 1932, s. 3.

⁸⁴⁰ “Serbest meslek erbabına ait vergi nispetleri”, **Cumhuriyet**, 20 Mart 1934, s. 3.

⁸⁴¹ “Yeni Vergiler Karşısında”, **Son Posta**, 11 Nisan 1932, s. 2.

⁸⁴² “Ev Kiralarının Artırılması Teşebbüsü”, **Son Posta**, 12 Nisan 1932, s. 2.

⁸⁴³ “Evlilerin gözü aydın!”, **Cumhuriyet**, 19 Mart 1929, s. 3.; “Bekârlar Acaba bu sene vergi vermiye başlacaklar mı”, **Son Saat**, 20 Mart 1929, s. 3.

⁸⁴⁴ “Bekârlar vergiden kurtuldu”, **Son Posta**, 3 Nisan 1932, s. 3.

⁸⁴⁵ “Milli Müdafaa Vergileri”, **Cumhuriyet**, 23 Mayıs 1934, s. 1.

gelindiğinde ise Sayım Vergisi hayvan fiyatlarını⁸⁴⁶, bina vergileri ise kira fiyatlarını yükseltmektedir.⁸⁴⁷ Yunus Nadi makalesinde vergi tespitinde dikkatli davranılması gerekliliğini vurgularken, hükümetin vergi politikasını şu cümlelerle eleştirmektedir;

...Devlet hazinesinin mükelleften mümkün olduğu kadar çok para çekmek fikrini bırakarak, gerçekten ne kadar alınmak gerekirse o kadar alınmağa özen gösterilmelidir. Haksız bir vergide kesbi kat'iyet etmiş, dönülemez kaidesinden vazgeçilmelidir. Haksız vergi devletin varidat kanallarını da kurutur.⁸⁴⁸

Hükümet kanadı ise ülkede yapılacak bir çok iş olduğundan vergilerde herhangi bir tenzilatı kabul etmemektedir.⁸⁴⁹ Vergilerin hafifletilmesi için 1934-38 aralığında gerçekleşen girişimler sonucu, 1934'den itibaren vergi oranları azaltılmaya başlamıştır. Vergi oranlarındaki indirim ile birlikte 1935'ten itibaren vergi gelirlerinin artmaya başladığını ifade etmek gerekir.⁸⁵⁰

İstanbul Ağustos 1936 Ekonomik Bülteni'ne göre hayat ucuzlamış, İstanbul'da geçim gittikçe daha az para ile temin olunmasına rağmen tüketicinin alım gücü oldukça düşmüştür. Bülten'e göre bu durumun asıl sorumlusu ise yaşanan dünya buhranıdır:

...Evet, itiraf etmeli ki, gazete yazıları, aslı esası olmıyan, dedi kodudan ibaret malumat, bu meseleyi hal etmekten daima uzaktır. Bu meselesi çözmek için değil, hatta sadece kavramak için bile, aramak, bulmak, öğrenmek lazımdır..... Kim ne derse desin, mevzu hangi gözle ve hangi tarafından bakılırsa bakılsın, gıda maddeleri fiyatları, İstanbul'da güç geçtikçe bir az daha düşmektedir. Yine bu sahifalarda çıkan rakamlar, su götürmez, itiraz olunmaz bir surette ispat ediyor ki, İstanbul şehri geçim ve yaşamının az para ile temini bakımından dün, evvelki günden, bugün, dünden daha müsait şartlar göstermektedir.

...Gerçek şudur ki, mal, düne nazaran bahalılaşmamıştır, ancak müstehlikin onu tedarik hususundaki kudreti azalmıştır. İşte bahalılıktan şikayet etmeden önce düşünülecek mesele budur.... Bu durumun en büyük sebebi dünyada hâlâ hüküm süren ekonomik buhran olduğuna göre, bu zail olmadıkça, milletlerarası münasebetlerin tesiri dolayısı ile bizim de sıkıntıdan kurtulmamız cidden zordur.⁸⁵¹

⁸⁴⁶ "Sayım Vergisi", **Cumhuriyet**, 1 Şubat 1935, s. 3.

⁸⁴⁷ "80.000 Kişi Şikayetçi", **Cumhuriyet**, 20 Nisan 1933, s. 1.

⁸⁴⁸ "Vergi Düzeltmesine Nereden Başlamalı?", **Cumhuriyet**, 16 Şubat 1935, s. 1.

⁸⁴⁹ "Vergilerde Tenzilat Yok", **Cumhuriyet**, 13 Şubat 1935, s. 2.

⁸⁵⁰ Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...", s. 267.

⁸⁵¹ **BCA**, Fon Kodu: 030-10-00-00, Yer Numarası: 83-542-2, 4.3.1938, s. 78-81.

Ekmek fiyatlarının 10 yıllık seyrinin görüldüğü Tablo 3.53'te Cumhuriyet'in başlarında hayli yüksek olan fiyatlar peyderpey düşmüştür. 1930-33 yılları arasında en düşük seviyeye inen ekmek fiyatları 1934'ten itibaren tekrar yükselmeye başlamıştır.

Tablo 3.53: İstanbul'da Ekmek Fiyatları (1925-1935)

Yıllar	Ekmekğin fiyatı-kuruş (yıllık ortalama bir kilo)
1925	18.34 kuruş
1926	16.75
1927	16.26
1928	17.14
1929	16.49
1930	11.98
1931	8.
1932	8.20
1933	7.75
1934	8.52
1935	10.34

Kaynak: BCA, Fon Kodu: 030-10-00-00, Yer Numarası: 83-542-2, 4.3.1938, s. 81.

3.10.3. Çalışma Hayatı ve Toplumsal Sefalet

1922 yılında yayınlanan İstanbul sosyal yaşamına ilişkin bir araştırmada fabrikalarda ve imalathanelerde 10 saate varan çalışma süresi, sağlık şartlarına uymayan çalışma koşulları ve düşük ücretler, kadın ve çocuk emeğinin yaygınlığını saptamaktadır.⁸⁵² 1932 yılına gelindiğinde Trikotaj fabrikalarında 14-16 saat çalışan kadınların yanı sıra, kömür madenlerinde de azami 80-90 kuruş yevmiye karşılığında 12 saatlik çalışma süresi⁸⁵³ ile çalışma koşullarında kayda değer bir gelişme gözlenmemektedir. 1934 yılında Adapazarı İpek Fabrikası örneğinde de gündelik 15-40 kuruş arası ücret alarak aralarında 12-13 yaşlarında çocukların da

⁸⁵² Tekeli ve İlkin, "1923 Yılında İstanbul'un İktisadi Durumu", s. 291.

⁸⁵³ "İşçilerin mesai müddeti", **Son Posta**, 25 Nisan 1932, s. 2.

bulunduğu günlük 14 saat çalıştırılan işçiler bulunmaktadır.⁸⁵⁴ Şevket Süreyya Sanayi Tetkik Heyeti Reisi sıfatı ile yapmış olduğu tetkiklerde çalışma şartlarının olumsuzluğunu şu cümleler ile aktarmaktadır:

...Birçok fabrikalarda işçi bulma işinin, fabrikatörler tarafından elibayraklı ve çevrelerini sindirmiş bir takım güçlü kabadıylara ve külhanbeylerine bırakıldığını, işçi alma ve işçi çıkarmanın, bunların sözlerine ve kararlarına ve arzularına göre yürüdüğünü, çok üzüntü verici misalleri ile tespit etmişimdir. Bu yetki, hele kız ve kadın işçi kullanan bâzı iş yerlerinde cidden kötüye kullanılıyordu. İş ve İşçi Bulma Kurumu kurulduktan sonra da ortada, işçinin de hakkını ve haysiyetini koruyacak sendikalar olmadığı için, kanunu bu maddesi de hiçbir zaman ciddi bir uygulama zemini bulamadı.⁸⁵⁵

1932 yılı itibariyle İş Kanunu görüşmeleri olsa⁸⁵⁶ da kanun tasarısı kabul edilmemiştir. Sanayileşme aşamasında işçi ücretlerinin yükselmesi endişesi⁸⁵⁷, bir yandan tarım ürünleri fiyatlarında devam eden azalma ve dolayısıyla ihracatın kısıtlı olması iş kanunu görüşmelerinin ertelenmesiyle sonuçlanmıştır. Çalışma süresinin 8 saatle ve haftada 48 saatle sınırlanması, işçi sağlığı ve iş güvenliği ile önlemler, ancak 8.6.1936 tarihli ve 3008 sayılı İş Kanunu ile kabul edilmiştir.⁸⁵⁸ Belirtmek gerekir ki Türkiye’de ücretler, 1936 İş Kanunu, içtimai ve iktisadi zaruretler lüzum gösterdiği taktirde asgari ücretlerin tespit olunabileceğini hükmetmişse de kanunun bu hükmü İkinci Dünya Savaşı’nın sebep olduğu olağanüstü şartlar dolayısıyla 1950 yıllarına kadar uygulanamamıştır.⁸⁵⁹ Kazgan ise 10 dan fazla işçi çalıştıran iş yerlerinde kanunun uygulanması sadece 180 bin işçiyi kapsamış olsa da reel ücret artışıyla birlikte işçi sayısındaki artışın çalışanların refahını olumlu etkilediğini ifade etmektedir.⁸⁶⁰

1920li yıllarda İstanbul’da çalışma hayatının önemli bir kısmını oluşturan memurların durumu ise iç açıcı değildir. Bu konuda 22 Mart 1923 tarihli “Açlıktan ölen memur” adlı köşe yazısında Necmeddin Sadak bu durumu gözler önüne

⁸⁵⁴ “14 saat çalıştırılan amele!”, **Cumhuriyet**, 17 Şubat 1934, s. 2.

⁸⁵⁵ Avcıoğlu, **Türkiye’nin Düzeni**, s. 223.

⁸⁵⁶ “İşçilerin mesai müddeti”, **Son Posta**, 25 Nisan 1932, s. 2.

⁸⁵⁷ “İzmir’in on içler komisyonu şöyle bir karar vermiş: iş kanunu memlekete zarar verir”, **Son Posta**, 11 Haziran 1932, s. 1, s. 10.

⁸⁵⁸ Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...”, s. 267.

⁸⁵⁹ Avcıoğlu, **Türkiye’nin Düzeni**, s. 222.

⁸⁶⁰ Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu...”, s. 268.

sermektedir. Yazar İstanbul'da "türlü türlü Őekiller altında dilenen memurların" olduğunu eski Dyn-u Muhasebet memurlarının Ayasofya Cami önünde simit satarak geçimini sağladıklarını aktarmaktadır. Necmettin Sadak, Millet Meclisi'nde İstanbul'un sefahat ve israfından muhabbet eden vekillerin İstanbul'u açlık ve sefalet cezasına mahkum ettikleri eleştirisinde bulunmaktadır. İstanbul'a gelip giden vekillerin ise uzaktan ihtiŐamlı olarak gördükleri bu Şehrin altında gizli duran derin bir sefaleti barındırdığını, İstanbul'daki Müslüman ve Türk anasının can ekiŐtiėini gördüklerini yazarken, "biraz daha hayata karıŐmaları mümkün olsaydı Müslümanların çoğalan iniltilerini de bu Şekilde duyacaklarını"⁸⁶¹ belirtmektedir. Yayınlanan bu makale zerine Yahya Galip Bey (Kırşehir) meclise soru önergesi vermiŐ⁸⁶² ancak konu gündeme gelmemiştir. Yahya Galip'in ısrarlarına rağmen bir kere okunup temenni olarak üstünden geçilmiştir.⁸⁶³

6 Kasım 1923 tarihli L'Echo National (Paris) Gazetesi Ankara Hükümeti'nin İstanbul'u iler acısı kaderine terk ettiklerini aktarmaktadır:

...Başkentlerinin Edirne'den İstanbul'a naklinden 470 yıl sonra Türkler, köklerinin olduğu yere dönüş yolunda büyük bir adım attılar. Evet Boğaziçi'nin kıyılarını ellerinde tutuyorlar ama hükümetlerinin merkezini tamamen (?) Ankara'ya yerleştirmeyi tercih ediyorlar. Halifeye gelince, o kadar az umursuyorlar ki İsmet Paşa Lozan'dan dönüşünde İslam'ın yüce liderine hürmetlerini sunma gerekliliğini dahi duymadı. İ merkez (commissariat a l'intrieur) İstanbul'u o kadar ihmal ediyor ki İstanbul'a bir vali atama gerekliliği dahi duymuyor. İdari anarşi, sokağa atılmış 17 bin memurun ailelerinin sefaleti, konut krizi, önemli sayıdaki "işsizler", hayatın aşırı pahalılığı, işlerin durgunluğu, dövizin sürekli yükselişi, Müslüman muhacirlerle değiş tokuş edilecek yüz binlerce Rum göçmenin acınası durumu, tüm bunlar Ankara çevrelerini tamamen kayıtsız bırakıyor.⁸⁶⁴

Gazeteye göre bu kayıtsızlık karşısında İstanbul; muhalefetin kendisini en çok hissettirdiği yerdir. İttihatçılar ise Kemalistlere karşı harekete geçmeye cesaret edememekte ancak Cumhuriyet ile birlikte Mustafa Kemal'in yetkilerinin

⁸⁶¹ Necmeddin Sadak, "Açlıktan len Memur", **Akşam**, 22 Mart 1939 (1923), s. 1.

⁸⁶² **BCA**, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Numarası: 5-30-14., 27.03.1923.; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C: XXVIII, İ:12, 28.3.1339, s. 195.

⁸⁶³ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C: XXVIII, İ:12, 28.3.1339, s. 197.

⁸⁶⁴ Şimşir, **Dış Basında Atatürk ve Türk Devrimi**, s. 316. ; çevirisi için Sayın Öğr. Üyesi Sibel Tokatlıoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim.

kısıtlanacağı beklemektedir.⁸⁶⁵ Finansal açıdan ise işgal kuvvetlerinin çekilmesi ile birlikte para kıtlığı sorunu ortaya çıkmıştır:

...Finansal kuruluşlar fonlarının en büyük kısmını çok daha az riskle değerlendirilecekleri yurt dışına göndererek akıllıca davrandı. Ticarete gelince, her açıdan güven eksikliği nedeniyle faaliyet sıfır. Sanayi hiç kimsenin bağlamak istemediği sermayeye ihtiyaç duyuyor. Çiftçiler artık tohum bulamıyor. Artık bayındırlık hizmetleri de gerçekleştirilmiyor ve ihtiyaçlarının kendisini hissettirip hissettirmedini hâlbuki Tanrı biliyor.⁸⁶⁶

15.11.1922 Fransız gazetesi Journal “İstanbul’da Panik” başlıklı yazısında kentte büyük bir panik havası olduğunu aktarmakta, sadece Rum ve Ermenilerin değil, milliyetçilerin tasarılarına engel olan birçok Türk’ün de kaçmanın yollarını arayarak İngilizlere sığındığını yazmaktadır.⁸⁶⁷ Gazeteye göre İstanbul’un mevcut durumu şu şekilde aktarılmaktadır:

...Dünyada görüşlerin bu kadar bölünmüş olduğu bir başka yer bulunmadığından emin olabilirsiniz. Korku, terör, akıldışı bir güven duygusuyla, sarhoşluğa dönüşen bir heyecan karşı karşıya geliyor.⁸⁶⁸

3.10.3.1. Yeni Başkent’in Gözünden İstanbul Memurları

Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki memur sayısı, Osmanlı Devleti’nin son dönemlerindeki memur sayısını aşmaktadır. Osmanlı devletinde 70 bin memur çalışırken, kaybedilen topraklara rağmen Cumhuriyet idaresinde 60 bin memur görev yapmaktadır. Bütçe açığını kapatmak adına, günde 4-5 saat çalışan memurun daha fazla çalıştırılması, maaş kesintileri ya da ihtiyaç fazlası kişilerin çıkarılması gündeme gelmekte⁸⁶⁹ ancak bahsi geçen uygulamaların son ikisinin uygulanması 1930’lu yıllar ile birlikte mümkün olmaktadır.

Meclis tutanaklarında memurlar hakkındaki görüşmeler sırasında bazı mebusların İstanbul’daki kadrolara karşı son derece sert bir tutum içinde oldukları anlaşılmaktadır. 11 Kasım 1922’de “İstanbul’da bulunan bilumum memurin,

⁸⁶⁵ A.e., s. 317.

⁸⁶⁶ A.e., s. 318.

⁸⁶⁷ Şimşir, **Dış Basında Laik Cumhuriyetin Doğuşu**, s. 37-39.

⁸⁶⁸ A.e., s. 37.

⁸⁶⁹ Mehmet Asım, “Bütçe Açığı”, **Vakit**, 2 Kanunisani 1924, s. 1.

mütekait eytam ve eramil maaşlarının sureti itası hakkında”ki görüşmelerde hakim görüş memleketin her tarafında 8-9 aydır maaş alamayan memurlar varken İstanbul memurlarının durumunun tartışılmasının anlamsızlığı üzerinedir.⁸⁷⁰ Genel bakış açısı İstanbul’un Anadolu’nun fedakârlığı sayesinde beslendiği ve artık buna son verilmesi gerekliliğidir. Geçmişten beri Anadolu’nun sürekli ezilerek İstanbul’da bir memur sınıfının türediğinden hareketle İstanbul’un diğer Türkiye vilayetlerinin idaresinden ayrı tutulmaması üzerinde durulmaktadır. Hatta İstanbul’da çalışan ancak aslen İstanbullu olmayanların da memleketlerine geri dönmeleri gerektiğinin vurgulanması ilginçtir. Konyalı, Trabzonlu, Erzurumlu olup da İstanbul’a yerleşenlerle birlikte İmparatorluğun eski topraklarından olup da İstanbul’a gelenlerin de geri dönmesi öneriler arasındadır. Ziya Hurşit Bey’e (Lazistan) göre Yanyalı ise Yunanistan’a, Manastırlı ise Sırp Hükümeti’ne İşkodralı ise Arnavutluk hükümetine müracaat etmelidir.⁸⁷¹ Ziya Hurşit Bey’in “memlekette tatbik ettiğimiz şedit kanunlar yüzünden Anadolu’da ne kadar halk yaktık? Varsın İstanbul’da da birkaç kişi yansın”⁸⁷² sözleri Milli Mücadele sırasında destek vermeyen memurları kapsamaktadır. Ancak eski siyasetle İstanbul’un idare olunamayacağı konusunda hemfikirdirler. Mustafa Kemal Paşa şu sözlerle konuya açıklık getirmektedir:

... Eğer mevzuu bahis olan mesele asırlardan beri Anadolu’nun servetini çekmiş ve Anadolu’nun fakru zarureti mucip olmuş bir İstanbul’a para vermekte hala devam edilecek olsaydı, zannederim, hepimiz asabileşecek ve bunu katiyetle reddedecektik. Bu hiçbir zaman mevzuu bahis olamaz. Bugün mevzuu bahis olan zannederim ki, siyasi ve idari tedbirden başka birşey değildir. ... Binaenaleyh biz, payitaht olagelen bu İstanbul, TBM Meclisinin bir vilayeti haline ifrağ ederek idare etmek istiyoruz.⁸⁷³

Mustafa Kemal Paşa’ya göre İstanbul’da tehlike arz eden üç grup bulunmaktadır: Bu gruplar; ilki işgal kuvvetleri, ikincisi meclis aleyhine çalışan Hristiyan unsurlar ve son olarak yine meclise karşı tutumları bulunan gayrimemnunlardır. Bu anlamda İstanbul kaygılarını yatıştırmak ve meclis

⁸⁷⁰ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C: III, İ:136, 11.11.1338, s. 1027.

⁸⁷¹ A.e.

⁸⁷² A.e., s. 1028.

⁸⁷³ A.e., s. 1032.

aleyhindeki faaliyetlere engel olunmasını önlemek en temel meseledir.⁸⁷⁴ Hüseyin Rauf Bey'e göre İstanbul'u Türk ve Müslüman tutabilmek için mali fedakârlık yapılması gerekmektedir.⁸⁷⁵

6 Aralık 1922 tarihli İstanbul Teşkilatı Hazırası için 3 milyon lira avans ödenmesine dair kanun layihası görüşmeleri sırasında İstanbul memurları için “kırk para vermeyiz” diyen mebuslar çıkmıştır.⁸⁷⁶ Hacı Şükrü Bey (Diyarbakir) ise İstanbul'daki memurları hain olarak nitelendirmiş ve maaş verilmesini eleştirmiştir.⁸⁷⁷ Mustafa Bey (Tokad) ise “artık imaret yok, yağma yok. Ben burada çalışayım, onlar orada yesinler, bu olamaz, herkes sâyinin semeresini yiyecektir⁸⁷⁸” diyerek İstanbul memurlarına maaş verilmesini doğru bulmadığını beyan etmiştir. Ferid Bey (Çorum);

...O İstanbul ki, yüzlerle, binlerle evladını yine Anadolu'da şehit vermiş, birçokları buraya bilfiil hizmete koşmuş, fakat birçokları da oradaki ızdırarın sefaletin içinde, perişanlığın mecburiyetleri altında gelememiştir. Binaenaleyh İstanbul halkını üç beş haini nazarı itibara alarak, yukarıdan aşağıya kadar hıyanetle itham etmek doğru değildir.⁸⁷⁹

diyerek İstanbul'u hain olarak tanımlayan mebuslara karşı çıkmaktadır. İcra Vekilleri Heyeti Reisi olarak konuşan Rauf Bey İstanbul'un o günlerdeki iktisadi durumunu şu cümlelerle aktarmaktadır:

...Efendiler üç senenin üzerlerine tahmil ettiği elim evza' neticesi olarak hanelerini ve yataklarını terhin etmişlerdir. İktisadiyat çok düşüktür. Efendiler, bankalara terhin edilen o insanların eşyaları bugün pazara çıkarılıyor ve yok pahasına satılıyor.. Binaenaleyh bir an evvel karar verin ve bu elim vaziyeti Türklük namına onları kurtarın.⁸⁸⁰

Tahsin Bey'e (Aydın) göre ise Türklüğü muhafaza etmek ve perişanlıktan kurtarmak için İstanbul memurlarına verilen avanslar, Beyoğlu'nda Rum ve

⁸⁷⁴ A.e., s. 1032-1033.

⁸⁷⁵ A.e., s. 1032.

⁸⁷⁶ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C:XXV, İ:151, 6.12.1338, s. 212.

⁸⁷⁷ A.e., s. 213.

⁸⁷⁸ A.e.

⁸⁷⁹ A.e., s. 218.

⁸⁸⁰ A.e., s. 221.

Ermeni mağazalarındaki bir takım lüks eşyalara sarf edilmektedir. *Merhametten* dolayı verilen bu paraların nerelere harcandığını bilmek daha önemlidir.⁸⁸¹

Meclis görüşmeleri esnasında İstanbul'a karşı izlenen tutumun altında yatan sebeplerden biri şüphesiz, İstanbul'un T.B.M.M. yönetime katılması ile Ankara'nın büyük bir bürokratik yapıyı devralmasında aranmalıdır. Ankara hükümetinin sıradan bir vilayeti haline gelen İstanbul'un memur sayısı neredeyse ülkedeki memur sayısı kadardır.⁸⁸² Dolayısıyla Ankara, İstanbul'un devlet merkezliğinden herhangi bir vilayet haline getirilmesi sürecinde oldukça fazla bir mali yükü de devralmak zorunda kalmıştır. O tarihlerde yaklaşık bir hesaplama İstanbul memurlarının bir aylık masrafı 1.400.000 lira civarında olmasına rağmen Ankara'ya katıldığında, Ankara'nın elinde sadece 100 bin lira kamu parası bulunmaktadır.⁸⁸³

Meclisteki tartışmaların odak noktası köylünün memurdan daha fakir, Anadolu'nun ise İstanbul'a oranla daha öncelikli olması gerektiği üzerinedir. Aslında ülke ekonomisi oldukça kötü ve bütçe yetersiz olduğu için bu tartışmalar üzerinden ekonominin ne durumda olduğu rahatlıkla izlenebilmektedir. 9 Kanunievvel 1339 tarihli Avans Kanunu görüşmelerinde de İstanbul memurlarına verilecek maaşlar tartışılırken, birçok vekil Anadolu memurlarının düşünülmesini talep etmiş bir kısım vekiller ise Anadolu-İstanbul ayrımına karşı çıkmıştır.⁸⁸⁴ Salih Efendi'ye (Erzurum) göre meclis, memurin meclisine dönmüştür ve köylü kısmından bahseden yoktur. Bu ayrıma karşı çıkan Mazhar Müfit (Hakkari) ise meclisin millet meclisi olduğunu yenilemiş, “şuradaki zevattan en aşağı yüz elli taneniz memurdur efendi!” sözleri ile meclis çoğunluğunun da memur olduğunu belirtme gereği duymuştur. Salih Efendi ise :“Köylüye bak! Ayağında don, sırtında gömlek yoktur. Hâlâ siz memleketi soyup, adam mı besliyeceksiniz?” sözleri ile memurlara verilecek maaşı eleştirmeye devam etmektedir.⁸⁸⁵ Devam eden

⁸⁸¹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C: II, İ:172, 11.1.1339, s. 305.

⁸⁸² Malkoç, a.g.e., s. 307.

⁸⁸³ A.e., s. 308.

⁸⁸⁴ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C: XXVI, İ:171, 10.1.1339, s. 254.

⁸⁸⁵ A.e., s. 256.

görüşmelerde Ali Şükrü Bey (Trabzon) İstanbul’u besleyemeyiz diyen vekillere⁸⁸⁶ “Yani İstanbul’u öldürelim mi? ne yapalım?” şeklinde serzenişte bulunurken Abdülkadir Kemali Bey (Kastamonu) “İstanbul, biraz da bize baksın” diyerek İstanbul’un *tüketiciliğine* dikkat çekmektedir. Ali Şükrü Bey’e göre ise Avrupa’dan uzmanlar getirilirken İstanbul’daki aydın kişilere aklıktan ölsünler demek hiç de uygun değildir:

...Anadolu’yu imar edecek melekler midir? Onları buraya çağırdınız mı? ... Eğer çağırdınız da gelmiyenler olduysa o gelmiyenler malumdur. Demek, haindir, gelmemiş, cezasın verirsin. Bizim birçok defalar İstanbul’dan kimse buraya gelmesin diye karar verdiğimiz vâkıdır. ... İstanbul bu memleketin, evet Anadolu’nun ve hatta birçok memleketlerimizin kanı bahasına kurulmuş bir inci, kıymetli bir taştır. Ölsün ve sönsün diyemeyiz. ... Birçok aileler sefil ve perişan olarak orada kalacaktır. Bu doğru değildir.⁸⁸⁷

Hamdullah Suphi (Antalya) açık ve net bir ifadeyle meclisin açıldığı ilk günden itibaren İstanbul aleyhinde söylemlerde bulunan vekiller sebebiyle Meclisi Âli’nin İstanbul’a karşı infial hissettirdiği görüşündedir.⁸⁸⁸ Hamdullah Suphi Bey’e göre İstanbul ülkenin diğer şehirleri ile mukayese edilemez:

...İstanbul; kararınızın ferdasında içindeki bir buçuk milyon halkıyla içindeki yirmi binden fazla erbabı maaşıyla ücra bir vilâyet merkezi haline girebilir mi? (girer sesleri) Maddaten giremez, lâfzan girer.⁸⁸⁹

İstanbul’da açıkta kalan memurlara verilecek avans ile ilgili görüşmede ise; daha sonra İstanbul Belediye Reisi ve Valisi olacak Operatör Emin Bey’in (Bursa) kazanılan büyük zaferin *sadakası* olarak ilgili avansın verilebileceğini söylemesi üzerine Mazhar Müfid Bey (Hakkari), “İstanbul memurları sadaka istemiyorlar, hak

⁸⁸⁶ Kastamonu mebusu Abdülkadir Kemali Bey memleketin intizamını temin etmek için kan döken, can veren ve felaketlerin çoğuna tahammül eden Anadolu halkının verdiği vergilerin İstanbul’u beslemek için kullanılmaması gerektiğini ifade edenlerdendir. Muhtemelen bu sözün muhatabı kişi kendisidir. **Kaynak: T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C:XXV, İ:151, 6.12.1338, s. 221.

⁸⁸⁷ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C:XXV, İ:151, 6.12.1338, s. 232.

⁸⁸⁸ **A.e.**, s. 233.

⁸⁸⁹ **A.e.**

istiyorlar” sözleri ile eleştirmektedir.⁸⁹⁰ İstanbul memurlarının “Sultan Fatih’in yetimleri” şeklinde beyanatları üzerine Hasib Bey (Maraş), “Evet yetimlerdir. İspatı rüşdetmemişlerdir, hepsi memurlardır” diyerek Damat Ferit Hükümeti sırasında alınan memurların Milli Müdafaa aleyhtarı olduğunu vurgulamaktadır.⁸⁹¹

Ankara cephesinde ise İstanbul’daki yetişmiş kadroların kullanılmasına özen gösterilmiştir. Fakat bu noktada söz konusu memurların istihdamı için Milli Mücadele yıllarındaki tavırları belirleyici olmuş; ulusal harekete karşı olmama gibi temel bir şart aranmıştır.⁸⁹² Milli Mücadele’ye katılmayan ve kadro dışı kalan zabitan emekliye sevki kararlaştırılmış ve bunların listesi Müdafai Milliye Vekâleti tarafından Ekim 1923 ortalarında tamamlanmıştır. Basındaki haberlere göre ilgili listedeki kişi sayısı 1500’ü bulmaktadır.⁸⁹³

Ankara’da memurlar ise, ülke ekonomisinin zayıflığına oranla dolgun sayılabilecek bir gelire sahiptirler. Daha da önemlisi, İstanbul’a nazaran maaşlarını her ay ve düzenli alabilmektedirler. Özellikle Belediye Kanun’daki emlak sahibi olma koşulunun kaldırılmasıyla güç dengesi yeni başkente yaşam kültürleri ve standartları bakımından yerlilerinden farklı olan memurlar lehine değişmektedir.⁸⁹⁴ Yakup Kadri’nin *Panaroma*’sı otuzlar Ankara’sında memurların lüks harcamalarını ve israfa kaçan tüketim alışkanlıklarını ironik bir üslupla anlatmaktadır.⁸⁹⁵ Başkent Ankara’daki pahalılık karşısında Fethi Bey Hükümeti’nin Ticaret Vekili Ali Cenani Bey, 1924 sonlarında şehirdeki memurların alım gücünü artırmak için memurin kooperatifi kurmayı planlamaktadırlar.⁸⁹⁶ 1926 sonbaharında uzak vilayetlerdeki memurlara verilecek pahalılık zammı ile ilgili başkent Ankara da olağanüstü durumdaki vilayetler arasında yer almakta⁸⁹⁷ bütçe çalışmaları sürdürülürken Ankara memurlarına asıl maaşlarının %50si oranında zam yapılması

⁸⁹⁰ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C: II, İ:172, 11.1.1339, s. 288.

⁸⁹¹ A.e., s. 304.

⁸⁹² Malkoç, a.g.e., s. 318.

⁸⁹³ A.e., s. 322.

⁸⁹⁴ Cantek, a.g.e., s. 153-154.

⁸⁹⁵ A.e. s. 154.

⁸⁹⁶ Malkoç, a.g.e., s. 331.

⁸⁹⁷ A.e., s. 333.

kesinleşmektedir. Ayrıca milletvekilleri de yapılan bu zamlardan 120 şer lira olacak şekilde yararlanmışlardır.⁸⁹⁸

3.10.3.2. Tasarruf Politikasının Memurlar Üzerindeki Etkisi

“Devlet memurlarının maaşatın tevhit ve teadülüne dair kanun” 24 Mayıs 1929 yılında kabul edilerek⁸⁹⁹ memurların maaşları ve kadrolarının düzenlenmesine gidilmiştir. Ancak kanunun üzerinden aylar geçmesine rağmen kadroları belirlenmediği için maaşlarını alamayan birçok memurun geçimi güçleşmiştir. Ülkenin her yerinden gazetelere gelen okuyucu mektuplarında bu şikâyetlerin izlerini bulmak mümkündür.⁹⁰⁰ Maaşlarını alamayan memurların dışında tasfiyelerin başlamasıyla birçok memur açıkta kalmıştır.⁹⁰¹ Açıkta kalan memur haberleri sıradan hale gelirken Konya Meclisi Umumisinin bütçede tasarruf yapabilmek adına 200 öğretmeni açıkta bırakması ve bu sebeple okul kapatması ilginç bir örnektir.⁹⁰² Aynı dönemlerde İstanbul’da açıkta kalan memurlara, ecnebi ve azınlık okullarındaki öğretmenler de eklenmiş, tasfiyeler sonucunda 180 Türkçe öğretmeni açıkta bırakılmıştır. Öğretmenler ise kendilerine haksızlık yapıldığı görüşündedirler.⁹⁰³

1930lu yıllar tasarruf politikaları sebebiyle çoğu memurun açıkta ya da işsiz kaldığı yıllardır. Hükümetin tasarruf politikaları sonucu memur ve müstahdemlerin açıkta kalmaları 1931 Seyrisefain İdaresi’nin bütçe kanunu görüşmelerinde ele alınmış, Yaşar Bey (İstanbul) hükümetin tasarruf politikası sonucu fabrika ve sair

⁸⁹⁸ A.e., s. 334.

⁸⁹⁹ “Devlet memurlarının maaşatın tevhit ve teadülüne dair kanun”, Çevrimiçi: https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc007/kanuntbmmc007/kanuntbmmc00701452.pdf, e.t. 26.11.2018.

⁹⁰⁰ “Gelmedise bunların günahı ne?” **Cumhuriyet**, 13 Haziran 1929, s. 1.; “İnsaf!...”, **Cumhuriyet**, 4 Eylül 1929, s. 1.; “Beş ay maaş verilmez olur mu?”, **Cumhuriyet**, 5 Eylül 1929, s. 2.; “Bunlar da hazirandan beri maaş alamıyorlarmış!”, **Cumhuriyet**, 14 Eylül 1929, s. 1.; “Ne yiyip ne içerler?”, **Son Saat**, 24 Nisan 1929, s. 4.

⁹⁰¹ “Emanette tasfiye mi?”, **Cumhuriyet**, 22 Kanunisani 1929, s. 2.; “Müskiratta tasfiye”, **Hür Adam**, 7 Kanunievvel 1930, s. 3.; “İnhisar idarelerinde Tasfiye ameliyesine başlanıyor”, **Son Posta**, 20 Mart 1932, s. 3.; “Yeni İnhisarlar Kadrosu”, **Son Posta**, 23 Mart 1932, s. 2.; “İnhisarlarda tenkiset”, **Son Posta**, 25 Mayıs 1932, s. 3.; “Tütün Kadrosu”, **Son Posta**, 30 Mayıs 1932, s. 1.

⁹⁰² “İster inan ister inanma”, **Son Posta**, 21 Şubat 1932, s. 3.; “Mektep Kapatılan Bir Vilâyet!”, **Son Posta**, 19 Mart 1932, s. 3.

⁹⁰³ “Tasfiye edilenler”, **Son Posta**, 22 Temmuz 1932, s. 2.; “180 muallim”, **Son Posta**, 30 Eylül 1932, s. 2.

yerlerden çıkarılan birçok usta ve gemicinin sokaklarda aç ve sefil bir halde dolaştıkları aktarılmıştır. İşlerine devam edip çalışanların ise aylardır nısıf maaşla geçinmeye çabaladıklarını ifade etmektedir.⁹⁰⁴ İnhisarlarda tasfiye edilecek memurlara ilişkin yapılan görüşmede ise Reşit Bey (Gaziantep) memurlar arasında hırsızlık ve yolsuzlukların artmasından endişe duymaktadır.;

...Bazı vilayetlerde ve vekâletlerde keyif için memur azlediliyor. Biz memurin kanunda madde yaptık. Bir memura işten el çektirildiği vakit iki ay tam ve sonra nısıf maaş verelim, açıkta kaldığı vakit maaş verelim, mahkum olmadıkça azletmiyelim diye maddeler yaptık. Bu maddelerin tedvininden sonra memurlarda, vaziyetim emindir diye hırsızlık çoğaldı ve tehlike başladı. Şimdi de çıkan memurlara tazminat verelim dedik mi işe bakmıyacaktırlar.⁹⁰⁵

İlgili dönem basını incelendiğinde hırsızlık, suiistimaller, yolsuzluk, rüşvet, kaçakçılık gibi toplumsal yozlaşmanın giderek arttığı gözlenmektedir. Bu durum yıllar sürmüş, hükümetin konu ile ilgili tedbirleri yetersiz kalmıştır.

1932 bütçesinin neredeyse yarıdan fazlasını (yaklaşık 60 milyon lira) memur maaşları oluşturmaktadır.⁹⁰⁶ Bu sebeple bütçe denkleğinin sağlanabilmesi aynı zamanda kısıtlamaya gidilmesini gerektirmektedir. Özellikle inhisarlarda çalışan birçok memur bu dönemde açıkta kalmıştır.⁹⁰⁷ Meclis görüşmelerinde vekillerin, açıkta kalan memurlara tazminat verilmemesini dile getirmeleri ilginçtir. Çünkü onlara göre birkaç yıldır “bir takım fazla insan merhametten” kadrolara alınmıştır ve yapılan tasfiyelerde tazminata yer olmamalıdır. Vekillere göre; bir yandan tasarruf yapılırken bir yandan tazminat vermek bütçe denkleğini bozucu etkide bulunmaktadır.⁹⁰⁸ İki yüz memurluk Tütün inhisarına yaklaşık beş bin kişi alınmıştır. Ahmet İhsan Bey’e (Ordu) göre Tasfiye Kanunu merhametten gelen belayı kaldırmak için bir temizleme işidir. *Adam kayırmak* olarak tanımladığı kadroları doldurmak ise eskiden kalma bir alışkanlıktır.⁹⁰⁹ İnhisar idarelerinin

⁹⁰⁴ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C:III, İ:33, 21.7.1931, s. 260.

⁹⁰⁵ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C:VI, İ:30, 17.03.1932, s. 43.

⁹⁰⁶ “Yeni bütçe hazırlanırken düşünülen mühim tedbirler”, *Cumhuriyet*, 15 Mart 1932, s. 3.

⁹⁰⁷ “İnhisarlarda Tasfiye”, *Son Posta*, 18 Mart 1932, s. 3.

⁹⁰⁸ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C:VI, İ:30, 17.03.1932, s. 43.

⁹⁰⁹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C: VI, İ: 31, 19.03.1932, s. 56.

birleştirilmesiyle yüzlerce memur açıkta kalmıştır.⁹¹⁰ Memurlar üzerinde yapılan tasarruf politikası sonuçlarını vermiş, 1933 senesi bütçesinden memurlara ödenmesi düşünülen tutar 43 milyona indirilmiştir.⁹¹¹ 1938 yılına gelindiğinde maaşlı memur sayısı askerler hariç toplam 44.311, ücretli sayısı 29.872’dir. Devlet demiryolları çalışanları ile birlikte toplam 88.451 kişi bulunmaktadır.⁹¹²

Yarın Gazetesi mali tedbirler adına işçi ve memurların tasfiyelerini eleştirmektedir. İşçilerin ve memurların yaşam koşulları hayat pahalılığı karşısında kötüye giderken, tasarrufların devletin üst kademelerine uygulanmadığını vurgulamaktadır. Yarın’a göre tasarruf sadece “küçük”lere mahsustur. “büyük”ler ise eğlencededir. “Hamisiz ve kimsesizler ise bu *bazicedede* (eğlencede) yanıp gitmektedirler”.⁹¹³ Hür Adam’da hükümetin tasarruf tedbirlerini ve politikasını şu sözlerle eleştirmektedir:

...Köylü, amale, esnaf sınıfı fakir olduğundan tasarruf edilecek birşeyleri yoktur. Tasarrufa davet edilebilecek şehirlerdeki büyük tüccar, büyük komisyoncu, büyük esnafla yüksek maaş alan memurlar, çok kazanan, binaenaleyh paranın kıymetini bilmeyen takımdan olup bunlara tasarruftan bahsetmek abestir.⁹¹⁴

3.10.3.3. Yabancı Şirketlerde Türk Çalışanlar

Ekonomideki durgunluk özellikle yabancı şirketlerde çalışan Türk işçi ve memurları etkilemekte, işsizlikten ilk etkilenenler Türk unsuru olmaktadır. Bu dönemdeki ilginç girişimlerden birini; yabancı şirketlerden çıkarılan Türk çalışanların kurduğu “Türkiye’de bulunan ecnebi şirketler Türk memur ve müstahdem birliği” adındaki cemiyet oluşturmaktadır. Şirketlerin masrafların fazlalığı ve gelirlerinin azalmasını göstererek çıkardıkları bu çalışanların kurdukları cemiyete ilgi oldukça yüksektir.⁹¹⁵

⁹¹⁰ “İnhisar idareleri”, **Akşam**, 21 Mart 1932, s. 2.; “Açıkta kalacak memurlar”, **Son Posta**, 25 Mart 1932, s. 3.

⁹¹¹ “Dün kabul edilen bütçeler”, **Son Posta**, 23 Haziran 1932, s. 3.

⁹¹² **Küçük İstatistik Yıllığı 1939-40**, s. 221-222.

⁹¹³ “Soruyoruz: Tasarruf küçüklere mi mahsustur!”, **Yarın**, 13 Haziran 1931, s. 1.; “Vur Abalıya!”, **Yarın**, 13 Haziran 1931, s. 2.

⁹¹⁴ “Matbuat”, **Hür Adam**, 17 Kanunievvel 1930, s. 2.

⁹¹⁵ “Ecnebi şirketlerde çalışan Türkler”, **Cumhuriyet**, 28 Şubat 1934, s. 2.

Aktarılan bilgilere göre İstanbul'da 78 ecnebi şirkette 436 yabancı çalışana mukabil 212 Türk memur bulunurken, gayrimüslim miktarı 390 olarak gösterilmektedir. İstanbul'da 11 yabancı bankada ise 112 Türk, 176 gayrimüslim, 274 ecnebi çalışmaktadır.⁹¹⁶ Ücretlerinin diğer çalışanlara göre onda bir oranında daha az olduğunu ifade eden cemiyet, yabancı sermayesine düşmanlık beslemediklerini özellikle vurgulama ihtiyacı duyarken sadece mevcut haklarının kendilerine geri verilmesini istemektedir.⁹¹⁷ Yarın Gazetesi'ne göre İstanbul'da 14 banka bulunmaktadır. İmtiyazlı ve imtiyazsız ecnebi şirketlerin adedi yüzü geçmektedir. Bu gibi müesseselerde 1000 liradan 8000 liraya kadar müdürler maaş alırken Türkler ise 50-100 lira aylık ile çalışmaktadır.⁹¹⁸

Banka çalışanların dışında fabrikada çalışan Türklerin ücret durumları pek iyi durumda değildir. Son Posta'nın Kibrit Fabrikası örneğinde olduğu gibi Türkler nitelikli işgücü olmaktan uzak olup sadece âdi hamallık yaparak günlük sadece 83 kuruşa çalışmaktadır:

...Büyükdere'deki kibrit fabrikasında beş İsveçli mühendis, 8 Rus amele ve birçok Alman çalışmaktadır. 200 Türk de burada âdi hamallık yapmaktadır. Bunların yevmiyesi ancak 83 kuruştur. Ecnebler yüksek maaş almaktadır. Türk tabiiyetinde birçok tatlı su frenkleri de bu fabrikada çalışmaktadır. Maalesef bu farikada da Türklere yer verilmemiştir.⁹¹⁹

1934'te Cumhuriyet'e göre işten çıkarılan memurun kıdem ve ehliyetine bakılmaksızın tasfiyesini keyf olduğunu ileri sürmektedir. İdare memurlarının *azil* ve *nasplarının* Hollandalı bir müdür muavini tarafından tayin edilmesi şu cümlelerle eleştirilmektedir;

...Bu memleketin öz evlâdına ekmek vermemek gibi sakim bir düşüncenin bazı ecnebi kafalarından hâlâ çıkmamış olması hayret ve ibretle gözönünde tutulacak bir hâdisedir. Türk vatanında çalışan ve para kazanan ecneblerin Türk memurlar ve işçiler kullanmak istememelerini havsalamız almıyor. Biz, bu ecnebilere, Türklerin yapamıyacakları işleri bize veriniz, demiyoruz. Fakat Türklerin yapabilecekleri vazifelerin de başkalarına verilmesine asla razı olamayız.

⁹¹⁶ A.e.

⁹¹⁷ "Ecnebi şirketlerde çalışan Türk memurlar", **Cumhuriyet**, 24 Mart 1934, s. 1.

⁹¹⁸ "Bankalarda vergi", **Yarın**, 13 Mart 1931, s. 1, s. 3.

⁹¹⁹ "Kibrit Fabrikasında Çalışan Ecnebler", **Son Posta**, 6 Şubat 1932, s. 6.

Türkiyede, Türklerden para kazananlar, Türkleri istihdam etmek mecburiyetindedirler.... Türk vatandaşının hukukuna hürmet etmiyenlere hatlerini bildirmek milliyetperver bir hükümetin en mühim vazifesidir.⁹²⁰

Yabancı şirketlerin Türk işçileri çıkarmalarındaki hukuki boşluk devletin denetiminde olan şirketlerde de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Rıhtım şirketinin 60'ı maaşlı 200'ü yevmiyeli ve ücretli olmak üzere çalışan 260 memuru bulunmaktadır. Hükümete geçtikten sonra maaşlı çalışanlara tasfiye sonucu tazminat ve ikramiyeleri ödenirken ücretli çalışan 200 çalışandan yalnız 5 yabancı çalışana ikramiye verilmiştir. 195 Türk memurunun ikramiyeden mahrum edilmesinin sorulması üzerine şirket müdürü “Onlar benim takdirimi kazanmış olan memurlarıdır, onun için verdik” cevabını vermesi çalışan kişilerin haklarının bir müdürün keyfine bırakılması intibainı uyandırmaktadır.⁹²¹

Türk işçi çalıştırma zorunluluğuna rağmen İstanbul'da imtiyazlı şirket çalışanları genellikle yabancı işçilerden oluşmaktadır. Örneğin Terkos Şirketi memurları arasında Türk memurlar sadece %25 civarındadır. Cumhuriyet Gazetesi'nde yer alan bir habere göre Terkos Su Şirketi'nin İstanbul'un su ihtiyacını hatta yangınlardaki su ihtiyacının karşılanmama sebebi memurların %75'inin gayri Türk olmasından ileri gelmektedir. Kasıtlı olarak göz yumulduğu düşünüldüğü için bu kişilerin çalıştırılmasından şehremaneti şirketler komiseri sorumlu tutulmaktadır.⁹²²

Bu yıllarda işsizlik ile ilgili verilere rastlamak oldukça güçtür. Ancak açılan iş ilanlarına gösterilen yoğunluk ile işsizliğin nabızı tutulmaktadır. 12 kişilik bir kadroya 400 başvuru olması⁹²³ 8 açık memuriyete 100 kişinin talip olması⁹²⁴ ya da İstiklal Harbi malulü bir zabitin yüksek tahsili olmasına rağmen parasız çalışabileceğini belirtmesi⁹²⁵ işsizlik rakamlarını vermese de işsizlik boyutunu gözler önüne sermektedir. İşsizlik konusuna getirilen önerilerden biri ise yerli malı kullanılarak içerideki üretimin artmasının sağlanmasıdır. Bu sayede çalışan kişi

⁹²⁰ “Türk memurlarının hukuku”, **Cumhuriyet**, 5 Kanunisanı 1934, s. 3.

⁹²¹ “Rıhtım şirketi memurlarının hakkı”, **Cumhuriyet**, 11 İkincikanun 1935, s. 2.

⁹²² “Şirketler komiseri nerdesin?”, **Cumhuriyet**, 4 Kanunievvel 1929, s. 1.

⁹²³ “İster inan ister inanma”, **Son Posta**, 7 Nisan 1932, s. 3.

⁹²⁴ “(8) açık memuriyete (100) talip çıkarsa bu nisbet neyi gösterir?”, **Son Saat**, 27 Nisan 1929, s. 1.

⁹²⁵ “Parasız iş istiyor”, **Cumhuriyet**, 10 Eylül 1929, s. 4.

sayısının artacağı ümit edilmektedir. Ancak ilgili dönemde İstanbul'da iş arayanların haddi hesabı yoktur.⁹²⁶

3.10.3.4. İstanbul'da Toplumsal Sorunlar

Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul'un durumu hakkında detaylı bilgi veren iktisat komisyonu raporuna göre, "mevcut nesillerin şahit oldukları zamanlarda, sıradan hallerde İstanbul bu derecede intihar, bu derecede cinayetler, bu derecede fakirlik görmemiştir."⁹²⁷

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Cavid Bey'in hazırlamış olduğu raporda bahsedilen intihar, cinayet ve fakirlik oranlarındaki artışlar ilerleyen yıllarda da artarak devam etmiştir. Ahmet Hamdi 1925'te yazısında:

...Merkez-i Hükümet'in tebdili yüzünden büyük şehirler nüfusundan bir kısmı Anadolu'ya yayılmış ise de oradaki maiyet ve hayat müşkülâtı, aile muharecetin önüne geçmiş, bu yüzden memleketin vaziyet-i ictimaiyesi sarsılmıştır. ... Memlekette hakim olan fakr u zaruret dolayısıyla bilhassa büyük şehirlerimizde asayiş muhtel olmuştur.⁹²⁸

saptamasında bulunmaktadır.

İlerleyen yıllarda da işten çıkarılan ustabaşı ya da memurların intihar haberlerine yer verilmektedir.⁹²⁹ 1927 ve 1930 yıllarındaki İstanbul'da intihar vakalarındaki artış Türk kamuoyunu ciddi biçimde endişelendirmektedir. Bunun bir salgın halini aldığı ve sirayet yoluyla arttığı düşünüldüğünden intihar vakaları dönem basınında sıklıkla dile getirilmektedir.⁹³⁰ Sosyolog Max Bonnafoous, 1916-1926 yılları arasında İstanbul'un otuzbir komiserliğindeki kayıtları inceleyerek 'İstanbul'da İntihar' adlı bir çalışma sunmuştur.⁹³¹ Bu istatistiklere göre intihar vakalarında yıllar itibariyle artışlar kaydedilmekte 1925 yılında azalma olmasına rağmen vakalar tekrar yükselmektedir. Fahreddin Kerim Gökay'ın derlediği

⁹²⁶ Köroğlu, "Yerli mallarına dair: Fırsat bu fırsattır", *Son Saat*, 7 Nisan 1929, s. 3.

⁹²⁷ ...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 206.

⁹²⁸ Murat Koraltürk, *Türkiye'de Sermaye Birikimi Sorununa Tarihsel Perspektiften Bir Bakış ve Ahmet Hamdi Başar'dan Seçmeler*, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu, 1997, s. 71.

⁹²⁹ "İkinci İntihar!", *Yarın*, 4 Haziran 1931, s. 1.

⁹³⁰ Rüya Kılıç, "Erken Cumhuriyet Dönemi İstanbul'unda İntihar: Toplum, Fert, Siyaset", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C: X, S: 3, Eylül 2013, s. 105.

⁹³¹ A.e.

rakamlara göre de 1928 yılında 231, 1929’da 172, 1930’da 135 intihar vakası saptanmaktadır (bkz. Tablo 3.54).

Tablo 3.54: İstanbul’da İntihar Vak’aları (1916-1930)

Yıl	Vak’a sayısı
1916	27
1917	34
1918	45
1919	90
1920	93
1921	122
1922	119
1923	148
1924	181
1925	125
1926	177
1928	231
1929	172
1930	135

Kaynak: Rüya Kılıç, “Erken Cumhuriyet Dönemi İstanbul’unda İntihar: Toplum, Fert, Siyaset”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C: X, S: 3, Eylül 2013, s. 107.

1881 sayılı yasayla 8 Ağustos 1931’de resmi gazetede ilan edilen yeni Matbuat Kanunu’nun⁹³² 38. Maddesi intihar vakalarını mahallinin en büyük zabıta memurundan izin almaksızın yayınlamayı yasaklamaktadır.⁹³³ O dönem meclisteki matbuat görüşmelerindeki eleştirilerden biri de memleketteki işsizlik ile intihar vakaları arasında ilişki kurulmasının toplumu korkuttuğu ya da endişeye sevk ettiği yönündedir.⁹³⁴

⁹³² Nurşen Mazıcı, “1930’a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C:V, S:18, s. 148.

⁹³³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: III, İ: 35, 25.7.1931, s. 372.

⁹³⁴ “Mühim bir nokta!” **Yarın**, 13 Ağustos 1931, s. 1.

Toplumsal sefaletin artmasıyla İstanbul sokaklarında dilencilik yapan, sefil ve perişan halde bulunan çocuk sayısında artış yaşanmaya başlamıştır. Dünya savaşından sonra kazanan ya da kaybeden tüm memleketlerde çocuklar yetim kalmış ve Dünya Devletleri aralarında Türkiye'nin de bulunduğu bir kongre düzenlemiştir.⁹³⁵ Ancak bu kongrenin ülkedeki bu soruna kısa sürede çözüm getirdiğini iddia etmek oldukça güçtür. 1930lu yıllara gelindiğinde sokaklara bırakılan çocuk sayısında artışlar yaşandığı kaydedilmektedir. Son Posta'ya göre eskiden Evkaf İdaresi'nin yaptığı işi Cumhuriyet döneminde yapan bir kuruluşun olmaması⁹³⁶ çocuk evlerine olan ihtiyacı artırmaktadır.⁹³⁷

Modernleşme aşamasındaki ülkede, dilencilik konusuna yaklaşım toplumsal ve iktisadi bir sorun olmaktan ziyade: “ecnebilerin indinde Türkiye'nin şeref ve haysiyetini küçültmeğe çalışan ve düşmanların propaganda ekmeğine yağ süren çeteler”⁹³⁸ olarak görülmekte, lokantalarda dilenci sayılarındaki artış seyyahların şehri ziyaret etmeme nedenlerinden biri olarak sunulmaktadır.⁹³⁹

Dilenen insan sayısındaki artışın dışında iktisadi buhran ile birlikte hapisaneye giren mahkum sayısında da artışlar kaydedilmektedir. İstanbul Umum Hapishane baş doktorunun aktardığı bilgiye göre 1929 yılında İstanbul hapishanelerinde 1350 mahkum bulunurken 1930 yılında bu sayı 2006, 1931'de 3.210, 1932 yılında 3.342, 1933 yılında 3.181, 1934 yılında ise 2.338 olarak verilmektedir.⁹⁴⁰

İstanbul'da yaşanan fakirlik ve sefalet ortamına karşılık ilgili dönemde bu konuların tartışılması oldukça nadirdir. İstanbul sadece lüks ve tüketim yeri olarak kabul edilmiştir. Bu bakış açısını gerek basında gerek meclis görüşmelerinde elde etmek mümkündür. Örneğin 4 Nisan 1924 tarihinde meclis görüşmelerinde, İstanbul'da buğdaydan alınacak olan verginin oniki kat artırılması tartışılırken vekillerin İstanbul'a olan mesafesi de ortaya çıkmış olmaktadır. Bu vergi artışının zaten yoksulluk içinde olan şehrin insanlarını daha güç durumlara sokacağını

⁹³⁵ “Memleketimizdeki çocuk sefaletine karşı”, **Tevhid-i Efkâr**, 7 Şubat 1925, s. 4.

⁹³⁶ “Muavenet Teşkilâtına Muhtacız”, **Son Posta**, 3 Şubat, 1932, s. 2.

⁹³⁷ “Çocuk evlerine ihtiyaç var”, **Son Posta**, 7 Temmuz 1932, s. 2.

⁹³⁸ “Halkın dilekleri 5”, **Cumhuriyet**, 11 Eylül 1929, s. 2.

⁹³⁹ “Seyyahlar şehrimizi nasıl geziyor?”, **Zaman**, 3 Eylül 1934, s. 3.

⁹⁴⁰ “Güzel bir grafik”, **Cumhuriyet**, 15 Nisan 1935, s. 5.; “Mahkûmlar yüzdeyüz fazlaştı”, **Son Posta**, 17 Şubat 1932, s. 4.

söyleyen Yusuf Akçura'ya (İstanbul) geleceğin başbakanı Şükrü Saraçoğlu "İstanbul dediğin nedir" diye sormakta Feridun Fikri Bey (Dersim) ise : "lüks yeridir" şeklinde yanıt vermektedir.⁹⁴¹

Tüketici ve lüks yeri olarak kabul edilen İstanbul'un Osmanlı döneminde oldukça *çürümüş* olduğu basında işlenen konular arasındadır. Örneğin Son Posta Eylül 1932'de "çok eski devirlerde İstanbul" adlı yayınladığı seride Osmanlı dönemindeki İstanbul'u, toplumsal açıdan oldukça sıkıntılı göstermektedir. "Çok eski devirlerde şarap, meyhane, sefahat ve bir yığın rezalet" başlıklı haberinde padişahların içki düşkünlüğünü anlatılmakta,⁹⁴² bir başka yazı da eski İstanbul'da rüşvetin yaygınlığından bahsetmektedir.⁹⁴³ İsrar ve sefahat yeri olarak geçen İstanbul'da milyonlar bu sebeple eriyip gitmiştir.⁹⁴⁴

Ankara-İstanbul kıyaslamasında Ankara daha çok işinde gücünde, dedikodudan uzak kendisini çalışmaya adanmış bir şehir olarak resmedilirken, İstanbul ise sürekli bir hadise ve havadis peşinde olan bir kent olarak aktarılmaktadır.⁹⁴⁵ Ankara'da fiyatların İstanbul'a nazaran daha uygun olduğu yönündeki bir haberde de Ankara'da etin İstanbul'a nazaran bedava derecesinde, sebze ve meyvanın ise oldukça ucuz olduğu bilgisi verilmektedir. Bunun sebebi İstanbul halkının eğlenceye para sarfetmesi, ancak Ankara halkının bütçesini sarsacak eğlencelerden kaçınmasıdır. "Yine de Ankara'da eğlencesizlikten sıkılıp geceleri poker masalarında rakı kadehleri önünde sabahlayanlar bulunsa da genel itibarıyla Ankara da fiyatların daha ucuz olması eğlence anlayışlarının değişmesi"⁹⁴⁶ ile açıklanmaktadır. Ankara İstanbul'a göre daha az laf, daha çok iş yapılan⁹⁴⁷ iş ve mesai kentidir.⁹⁴⁸

⁹⁴¹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C:VIII/ I, İ: 44, 22.4.1340, s. 1107-1108.

⁹⁴² "Çok eski devirlerde İstanbul", **Son Posta**, 1 Eylül 1932, s. 1, s. 8.

⁹⁴³ "Eskiden boazlar bile insanı sarhoş ederdi", **Son Posta**, 2 Eylül 1932, s. 1, s. 8.

⁹⁴⁴ "Çok eski devirlerde İstanbul", **Son Posta**, 3 Eylül 1932, s. 1.

⁹⁴⁵ Aka Gündüz, "Havadis Hasreti", **Cumhuriyet**, 15 Kanunisanı 1929, s. 3.

⁹⁴⁶ "Ankara'da hayat ucuzluğu", **Son Posta**, 21 Ağustos 1932, s. 4.

⁹⁴⁷ Kâzım Nami, "Ankara Ticaret Mektebi", **Cumhuriyet**, 20 Temmuz 1933, s. 6.

⁹⁴⁸ "Eski İstanbul, yeni Ankara", **Cumhuriyet**, 26 Teşrinisani 1934, s. 3.

...Ankara, bu akçıl yolun ucundan ansızın doğan bir medeniyet alemidir!. Ankara’da yaşayanların labi ve dimağı, içinden güneşin yedi rengi geçen bir billûr parçası gibi pırıl pırıldır. Zira orada, hiç bir söz kulağa fısıldanmaz!⁹⁴⁹

Göz kamaştırıcı güzelliğiyle insanı kendine bağlayan İstanbul, akılla ve mantıkla değil duygularıyla hareket eden bir idarenin barınacağı bir merkez olabilir. Ankara ise sert iklimi ile bireyi eğlence yerine çalışmaya teşvik eden bir kenttir. Hakimiyet-i Milliye yazarlarından Behçet Kemal, İstanbul ve Ankara arasındaki bu ayırımı şu cümleleri ile yinelemektedir:

... Bana İstanbul’daki her fikir yapısı, sahillerinde gördüğüm yarı terkedilmiş yalılar gibi geliyor.... Yosunlu temeller, sonsuz bir ıslaklık içinde çürümeğe yüz tutmuş sanki. Galiba: İstanbul’un manen, daima ratıp ve ılık havası var: Buradaki sinirler, rutubet ölçen o aletin yağmur zamanlarındaki gibi gevşemiş görünüyorlar. Onların gergin ve kuvvetli olması için Bozkırın sert, kuru, haşin havasına girmesi; yayla havası alması lazım...⁹⁵⁰

Alman İstihbarat Bürosunun Dahili ve Harici Makaleler Servisi’nde çıkan bir yazıya göre; yeni Türkiye’nin kalbi Ankara’da atmakta, İstanbul ise “şehirlerin hâkimesi”nin hüküm ve saltanatına son verilen, yalnız bir liman, ecnepleri çeken bir nokta, kalabalık bir vilayet şehri halini almaktadır:

...Bir vakitki Osmanlı saltanatı bugünkü Türkiye Cumhuriyet’i arasında mevcut olan farkı, İstanbul’dan Ankara’ya 16 saat süren tren seyahatinden daha bariz ve müessir bir tarzda meydana çıkaracak birşey yoktur. Camileri, muhteşem sarayları, delik deşik ve bakımsız sokakları, inkıraz bulmuş devirlerden kalma san’at hazineleri İstanbul, klişe halini almış bir mefhum, yalnız maziden mürekkep ve güzellik içinde can çekişen bir şehirdir.⁹⁵¹

3.11. Cumhuriyet’in ilk yıllarında İstanbul Belediyesi ve İmar Faaliyetleri

Cumhuriyet’in ilk yıllarında eski başkent, bir taraftan art arda gelen yangınlardan diğer taraftan halkın eski servet ve gelirinin kayba uğramasından

⁹⁴⁹ Yusuf Ziya, “Ankara”, **Cumhuriyet**, 21 Kanunisani 1929, s. 1.

⁹⁵⁰ Cantek, **a.g.e.**, s. 68.

⁹⁵¹ “Eski İstanbul, yeni Ankara”, **Cumhuriyet**, 26 Teşrinisani 1934, s. 3.

dolayı, harabe görünümündedir.⁹⁵² İstanbul İktisat Komisyonu İstanbul'un bu durumunu sözlerle tasvir etmektedir;

...Rumeli Kavağı'ndan, Bebek'e, Anadolu Kavağı'ndan Üsküdar'a kadar olan yerlerde, Yenikapı-Samatya taraflarına hatta Haydarpaşa- Maltepe hattı üzerinden ve hemen bütün İstanbul tarafında en yüzeysel bakışta bile görünecek kadar derece derece ihmal, terk edilmişlik ve haraplık mevcuttur ki; bunlar, bir şehrin en fazla düşüş alametidir.⁹⁵³

Yanan yerleri onarmak için sahiplerinin yeteri kadar geliri yoktur. Köşk ve yalı sahipleri, eski hayatı idameden aciz olduklarından, bunları ya kiraya vermekte yahut boş bırakmaktadırlar. Her iki durumda da şehrin ziynetini teşkil eden bu binalar, idame ve muhafaza masrafından mahrum kalmakta, seneden seneye çöküp, harap olmaktadır.⁹⁵⁴ Sahiplerinin çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu İstanbul'un yeni ve kullanılabilir emlakı de her gün kıymetinden bir kısmını kaybetmektedir. Büyük hanlarda odaların dörtte biri boşalmıştır. İktisadi faaliyetlerin azalmasından dolayı bir çok san'at ve ticaret erbabının eksilmiş olması dolayısıyla İstanbul'un en parlak mahalleleri müstesna olarak mağazalar, bir sene evvelki kiralارının bazı yerlerde dörtte birini, bazı yerlerde üçte birini veya yarısını getirememektedirler. Oysa ki vergiler gelir ve kazançtan bağımsız olarak işlemeye devam etmektedir.⁹⁵⁵

Kılınçaslan'a göre Fatih, Sultan Selim, Vefa, Beyazıt, Divanyolu çevresinde yaşayan bürokrat kadro ileri gelenleri yeni yönetimin Ankara'da oluşması ile gereksiz duruma düşmüş, oturdukları konaklar da varoluş nedenlerini yitirmişlerdir. Böylece boş ya da boşalmak üzere olan eski İstanbul konakları Anadolu'dan gelen küçük esnaf veya yarı varlıklı sınıf tarafından doldurulmuştur. 1930 yıllarında ortaya çıkan nüfus yoğunlaşmasıyla eski konakların yanında ilkel sayılabilecek bir apartmanlaşma olgusu başlamaktadır.⁹⁵⁶

İkinci Dünya Savaşı'na kadar memleketteki tek imar faaliyeti Ankara üzerinde yoğunlaşmakta, gelirin önemli bir bölümü, Ankara'nın imarına

⁹⁵² ...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 205-206.

⁹⁵³ A.e.

⁹⁵⁴ A.e., s. 206.

⁹⁵⁵ A.e.

⁹⁵⁶ Kılınçaslan, a.g.e., s. 228.

harcanmaktadır.⁹⁵⁷ 1930lara kadar İstanbul'da yapılan faaliyetler sokakların iyileştirilmesi, küçük parkların yapılması ve tramvay hattının uzatılmasından ibarettir. Kent tarihindeki bir başka önemli olay ise İtalyan heykeltıraş Canonica'nın Cumhuriyet Anıtı'nın yer aldığı Taksim Meydanı planlamasıdır.⁹⁵⁸ 1930ların ortalarına kadar ciddi bir planlama deneyimi yaşayamayan İstanbul'a Cumhuriyet'in sembollerinin inşa edilmeye başlandığı görülmektedir. 1925'teki Sarayburnu'ndaki Gazi Anıtı 3 Ekim 1926'da, ünlü heykeltıraş Pietro Canonica'nın "Cumhuriyet Abidesi" 8 Ağustos 1928'de düzenlenen bir törenle açılmıştır. 24 Kasım 1934 Bakanlar Kurulu kararıyla Ayasofya müzeye dönüştürülmüştür. 1003 numaralı ve 10 Nisan 1927 tarihli kanunla İstanbul Belediyesi cadde ve sokaklarına Milli isimler verilmiştir. Yine simgesel açıdan önemli bir hareket de İstanbul'un adının değiştirilme önerisi oluşturmaktadır. Gazi Mustafa Kemal'in soyadından esinlenerek eski başkente Atakent adının verilmesi basında ve şehir meclisinde tartışılmış ancak daha sonra vazgeçilmiştir.⁹⁵⁹

Meclis bütçe görüşmelerinde İstanbul'un imarının ihmal edildiğine dair bazı görüşler ileri sürülmektedir. Halid Bey (Kastamonu) İstanbul'un bir vilayet gibi idare edilemeyeceğini, İstanbul'un nüfusu ve mevkie dikkate alındığında bütçeye ilave edilmesi gerektiğini ifade etmekte aksi taktirde medeniyet alemine karşı kötü bir imaj çizileceğini aktarmaktadır.⁹⁶⁰ Ali Fethi Bey ise İstanbul milletvekili olarak bu görüşe karşı çıkarak İstanbul'un idaresinin ihmal edilmediğini, genel yüz milyonluk bütçenin yaklaşık 28-30 milyona yakın bir kısmının İstanbul'a sarfedildiğini ifade etmektedir. Ali Fethi Bey'e göre basında çıkan İstanbul idaresinin ihmal edildiği haberleri gerçeği yansıtmamakta, birçok okul, fabrika ve kurumlar İstanbul'da yapılırken, Anadolu ise bu sebeple ilgisizliğe maruz kalmaktadır.⁹⁶¹ İstanbul Belediyesi'nin 1923 yılında yapımına başladığı ve 2

⁹⁵⁷ Yavuz, "İstanbul'un imarı ...", s. 90.

⁹⁵⁸ Doğan Kuban, **İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion Konstantinopolis İstanbul**, çev. Zeynep Rona, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996, s. 384. İlgili heykel için halktan 160 bin lira toplanmıştır **Kaynak**: "İstanbul'un 10 senelik faaliyet bilançosu", **Cumhuriyet**, 5 Teşrinisani 1933, s. 6.

⁹⁵⁹ Kartal, **a.g.e.**, s. 246.

⁹⁶⁰ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C:II, İ:26, 26.9.1339, s. 315-316.

⁹⁶¹ **A.e.**, s. 317.

milyona mal olan mezbahanın dışında⁹⁶² İstanbul'da gözle görülür şekilde artan mektep binalarıdır. Bunun üzerinden İstanbul'a yeni bir şey yapılamadığı düşüncesine karşı çıkılmaktadır. 1923'te İstanbul Vilayeti dahilinde 221 mektep bulunmaktayken, 1933'e gelindiğinde bu sayı 318'e çıkmaktadır.⁹⁶³

Cumhuriyet'in başlarında kentin durumu hakkında endişe ve belirsizlik hali hâkimdir. Şehrin gelişmesinin ya da imarının ne yönde olacağı bilinmemektedir. Bu konuda Ahmet Hamdi'nin aktardıkları eski başkentin belirsizliğini şu cümlelerle aktarır:

...Bugün İstanbul'da, aciz ve gittikçe azalan fakir bir nüfus ile meskun geniş bir şehir hududu ve burada çalışan aciz bir belediye var. Şehir, kendi gayesini henüz bulmadığı, daha doğrusu İstanbul için müteredit ve mukadder olan inkışafını ne cins ve ne miktarda olacağı kimsenin bilemediği için her müessese gayritabii bir vaziyet içinde, mütereddüt çırpınmaktadır. Emlak kıymetleri anormal bir suret almış, nüfusun tekasifi (yoğunluğu) merkezleri kuvvetli esbab ile temin etmediği için emlak kıymetlerinin sık sık değişmesi adet hükmünü almıştır. İki sene evvel mamur olan bir mahalle, iki sene sonra sönüyor. Adetle? Şehir dahilinde tabii ve zaruri bir göçebe hayatı hüküm sürüyor. Şehrin nereye doğru büyüyeceği, yarının faaliyet merkezlerinin neresi olacağı malum değil!⁹⁶⁴

Sonraki yıllarda da bu belirsizlik değişmemiş, şehrin herhangi bir planı olmadığı için gelişti güzel inşaatlarla şehir *çarpık çurpuk* bir hal almıştır.⁹⁶⁵ Cumhuriyet'in ilk yıllarında gittiği şehirlerdeki imar ve alt-yapı gelişmelerini İstanbul ile kıyaslayan Falih Rıfkı, bir "Londra'dan İstanbul'a bir bakış" adlı makalesinde iki şehri karşılaştırmakta konuyu çevre ve imar düzenlemesi açısından ele almaktadır:

...İstanbul'u ateş değil, bezirgân spekülasyonu ve zevksiz mühendis yaktı; tahta değil beton tahrip etti!.. Arsa spekülasyonu ve san'atsızlık, nasıl o kadar güzel

⁹⁶² "İstanbul'un 10 senelik faaliyet bilançosu", **Cumhuriyet**, 5 Teşrinisani 1933, s. 6.

⁹⁶³ "İstanbul'un 10 senelik faaliyet bilançosu", **Cumhuriyet**, 6 Teşrinisani 1933, s. 6.

⁹⁶⁴ Ahmet Hamdi, "İstanbul Komisyonu Raporu Münasebetiyle: İstanbul transit limanı olamaz mı?", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Temmuz 1341, s. 1003-1007.

⁹⁶⁵ "İstanbul'un planı", **Cumhuriyet**, 12 Mart 1933, s.1.; "İstanbul şehrinin hala planını yaptıramadık ve ne vakit yaptıracağımız da belli değil. Halbuki öte tarafta mütemediyen ve gelişti güzel inşaat vuku buluyor. Şehir kendi kendine yenileşiyor ama itiraf etmeli ki çarpık çurpuk bir hale de geliyor. Cihangir üzerinden taşan Beyoğlu zelzeleye tutularak nerede ise denize yıkılacak bir belde manzarasını aldı. Maçka'nın üst tarafında yapılarak terkolunan İtalyan Sefareti binası orada manzarayı tamamen bozdu. Artık Akaretler cüceler mahallesi oldu.... Eksik olan şey İstanbul'un planıdır."

yaratıldığına akıl ermiyen İstanbul'u, denizsiz, düz, dumanlı ve sisli Londra'dan daha az ferah, daha az yeşil, daha az deniz ve sokakları daha ışıksız bir şehir haline sokuyor. Bu bir mucizedir.... Seyyahlar bir gün İstanbul'a ölmüş olan bir tabiatın mezarı üstünde ağlamamak için gelmiyeceklerdir.”⁹⁶⁶

Kaynar'a göre Cumhuriyet yönetimi İstanbul'da kendisini görünür kılmak yerine, İstanbul'un kendisini ve geçmişini görünmez kılmayı yeğlemiştir. Yeni iktidar Cumhuriyet'i ve dolayısıyla modernleşmeyi simgeleyen Ankara'ya vakfettiği planlama enerjisinin çok azını İstanbul'a sarfetmiştir. Bozkırın ortasında yeni ve modern görünümlü bir şehir yaratırken İstanbul'da modern kent planlamasının başlaması 1939 yılında mümkün olabilmıştır.⁹⁶⁷ Oysa İsmet Paşa Ankara'nın başkent olarak tercih edilmesi ile İstanbul'un imarı adına fedakârlık yapıldığını şu sözlerle dile getirmektedir:

... Biz asırlardan beri bütün vesaitimizin biriktirerek imar ettiği İstanbul'da oturmadık. Orasını merkez-i hükümet olarak kabul etmedik. Bunun bin tane sebebi vardır. Fakat bir tanesini hatırıma geldiği için arz edeyim. O da İstanbul'u daha ziyade imar etmek için ve İstanbul'u ilanihaye muhafaza etmek içindir. ... İstanbul'un emniyeti ve İstanbul'un inkışafı için bu fedakârlık ihtiyar edilmiştir.⁹⁶⁸

1933 Eylül'ünde Sofya ziyareti dönüşünde Falih Rıfkı, bu defa İstanbul ile Sofya'yı kıyasladığı yazısında İstanbul ve Ankara arasındaki imar alanındaki yatırım farkına dikkat çekmekte ve İstanbulluların on yılda hiçbir şey yapmadığını vurgulamaktadır. Falih Rıfkı'ya göre İstanbul'un imarı “insaniyet” adına önemlidir;

...Sofya bugünkü vaziyetinde İstanbul'u elli sene geçmiştir. Siz İstanbullular Cumhuriyet bayramına eli boş gideceksiniz. On senelik Cumhuriyet devrinde İstanbul hemen hemen hiçbirşey yapmamıştır. Halbuki 1934'te Ankara tamamen başka bir manzara alacak, programın bu seneye ait olan kısmı şehri büsbütün güzelleştirecektir.⁹⁶⁹

Başkentlik konumunu yitirdikten sonra İstanbul her itibarla bakımsız bir hale düşmüştür. Ülke nüfusunun önemli bir kısmını barındıran İstanbul'un imarına

⁹⁶⁶ Falih Rıfkı, “Londra'dan İstanbul'a bir bakış”, **Cumhuriyet**, 3 Temmuz 1933, s. 3.

⁹⁶⁷ Kaynar, **Projesiz Modernleşme...**, s. 42.

⁹⁶⁸ **CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)**, s. 363.

⁹⁶⁹ “İstanbul'u imar etmek insaniyet için lâzımdır”, **Cumhuriyet**, 27 Eylül 1933, s. 3.

herhangi bir itina gösterilmemiş, Muş ile kıyaslanarak, ülkenin herhangi bir kentinden farklı olmadığı vurgulanmıştır.⁹⁷⁰ Şehir idaresi bakımından da İstanbul ile Türkiye'nin herhangi bir noktası arasında fark gözetilmemekte, İstanbul bir takım haklardan mahrum bırakılmaktadır. Cavid Bey hazırladığı komisyon raporunda;

...İstanbul, bugün medeni haklarına sahip olmayan bir suçlu gibidir. Halbuki işlediği bir suç da yoktur. Başkent olduğu vakit, kendisinden şu veya bu sebeple koparılan bir haktan, bugün eski imtiyazı mevcut olmadığı halde, yine mahrum ediliyor ki, buna makul ve mantıklı bir sebeple izah etmek mümkün değildir.⁹⁷¹

demekte, İstanbul'un bir başka kent ile kıyaslanmasını eleştirmektedir. Cavid Bey'e göre İstanbul, bütün manasıyla bir büyük şehir olduğu halde, teşkilat itibariyle Avrupa'nın bu nama hak kazanan şehirleriyle değil, ikinci üçüncü derecede şehirler ile mukayese edilemeyecek bir konumda olmalıdır.⁹⁷² İstanbul'u vesayete muhtaç bir şehir addetmek siyasetinden vazgeçilmeli, kendi belediye başkanını bizzat kendisi seçerek hürriyet ve istiklaline kavuşmalıdır.⁹⁷³ Oysa yıllar itibariyle Cavid Bey'in bu arzusu gerçekleşmeyecek, yeni belediye yasalarının çıkarılması ile birlikte 3 Nisan 1930 tarihli bir kanunla⁹⁷⁴ şehremaneti kaldırılarak ve İstanbul Belediye Başkanı ile Vali'nin görevleri birleştirilecektir. Böylece İstanbul, merkezi hükümetin doğrudan denetimi altına girmiş olmaktadır.⁹⁷⁵

Başkentlik kararını eleştirmekten kaçınan Cavid Bey, İstanbul'un mevcut durumunu kabullenememekte ve kenti dışarıdan etkileyen etmenlerin varlığından rahatsızlık duymaktadır:

...Görülüyor ki, İstanbul'da nüfus azalmış, servet ve gelir azalmış, vergiler artmış, hayat pahalılaşmış, sefalet artmış, şehir vaktiyle sahip olduğu siyasi şerefli mevkiinden düşmüş, idaresi maziye nispetle zayıflamıştır. Bunların bir kısmı ya bütün dünyayı kapsayan, yahut Türkiye'ye ait değişikliklerden doğmuş ise de, bir

⁹⁷⁰ ...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 207.

⁹⁷¹ A.e., s. 216.

⁹⁷² A.e.

⁹⁷³ A.e., s. 207.

⁹⁷⁴ Ergin, İstanbul Şehri Rehberi, 1934, s. 191.

⁹⁷⁵ Kuban, a.g.e., s. 384.

kısmı da şüphe yoktur ki; İstanbul'un kendisine sahip ve kendi mukadderatına hakim olmamasından kaynaklanmaktadır.⁹⁷⁶

Cavid Bey'e göre görevlendirilmiş belediye başkanları ne kadar yüksek bir alaka, kabiliyete gayret ve fazilete sahip olurlarsa olsunlar, bir Dahiliye Vekili'nin keyfiyle mevkilerini terk yahut O'nun arzusuyla genel isteklere aykırı olarak muhafaza edecek halde kaldıkça, şehir işleri bu durumdan zarar görecektir.⁹⁷⁷

Terkedilmişlik kanısı uyandıran kentin imarından önce yapılması gerekenlerin başında şehrin hayatını devam ettirebileceği eksiklikleri tamamlamak gerekmektedir. İstanbul'un imarına dair programlar yapmak, anketler açmak, Boğaziçinde rıhtımlar, Üsküdar'da bulvarlar tasavvurlarını beslemek, İstanbul ile alay etmekten farklı değildir. Bu durumu İktisat Komisyonu "cehennemvari bir sefalet içinde yaşayan bir şahsa ikramiye çıkması ihtimalinden bahsedilmesi" şeklinde tanımlamaktadır. Komisyonun önerisi ise İstanbul'un idaresinde söz hakkının kendisinde olması; hudutlarının, mevcut şartlarda konumlandırılması; eksikliklerin tamamlandıktan sonra imar ve süslemesiyle meşgul olunmasıdır.⁹⁷⁸ Henüz alt-yapı eksikliklerinin giderilememesi, başta su ve kanalizasyon sorununu çözülememiş olması, İstanbul için beklenen diğer yatırımların hayalden öteye gidemeyen istekler anlamını taşımaktadır.

Tabloya 3.55'e göre 1931 ve 1932 seneleri dahil olmak üzere ev ve apartman sayılarında ciddi oranlarda artışlar söz konusudur. Son Posta ev ve apartman sayılarındaki artışı; doktor, inşaat kalfaları ve piyasada tutunamayan tüccarların inşaaatı yönelmesi olarak yorumlamaktadır.⁹⁷⁹ Yeni yapılan evler ve apartmanlara servetler harcansa dahi yeni inşaatların yarısı boş durumdadır. Fiyatların, kiraların düşmesine rağmen inşaat faaliyetlerindeki artışın önemli bir sebebi de yeni inşaatların üç sene için vergiden muaf tutuluyor olmasıdır.⁹⁸⁰ 1934'ten sonra gerek mesken gerekse dükkân ve mağaza sayılarında ise özellikle 1927 para buhranının etkileri açık bir şekilde görülmektedir. 1934'den sonra

⁹⁷⁶ ...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 207.

⁹⁷⁷ A.e., s. 208.

⁹⁷⁸ A.e., s. 216.

⁹⁷⁹ "Ucuzluk: kira bedelleri düşmeye başladı", **Son Posta**, 25 Mayıs 1932, s. 2.

⁹⁸⁰ Yunus Nadi, "İstanbul emlak ve akar vaziyeti", **Cumhuriyet**, 3 Mayıs 1934, s. 1.

dükkan ve mağaza sayılarındaki azalışlar devam etmekte 1940lı yıllara gelindiğinde 1920lerdeki yeni dükkan ve mağaza sayısına ulaşamadığını göstermektedir.

Tablo 3.55: İstanbul Belediye Sınırları İçinde Yapılan İnşaat ve Tamirat Sayıları

Yıllar	Ev	Apartman	Dükkan ve mağaza	Han-otel	Fabrika	Genel Toplam (diğer kayıtlar ile birlikte)
1926	340	9	98		1	669
1927	322	33	96		1	669
1928	385	61	62		3	691
1929	399	68	68		3	694
1930	500	124	81	1	5	825
1931	808	224	90	1		1287
1932	847	468	98			1473
1933	872	160	95			1179
1934	893	195	95		7	1226
1935	721	95	71	2	4	917
1936	620	109	71		9	839
1937	435	103	53	1	4	626
1938	352	174	64		7	652
1939	325	257	57	1	5	686
1940	298	143	39	1	2	524
1941	217	81	22	-	1	347
1942	259	121	40	4	3	454
1943	81	38	13	1	5	155

Kaynak: İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı (1931-32), C:II, T.C. İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, t.y., s.34-35.; İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı (1932-33), C:III, T.C. İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul, Belediye Basımevi, 1936, s. 46-47.; İstatistik Yıllığı (1936-39), C: V, İstanbul Belediyesi Neşriyat ve İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Matbaası, t.y., s. 80-81; 96; 113.; İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1939-43, İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Matbaası, t.y.,s. 55-56. Kaynaklarından derlenerek hazırlanmıştır.

1929’da Ankara’nın imarı için gelen Alman mimarı M. Yansen, İstanbul’un imarı adına umut olmuş, ancak kendisine İstanbul ile ilgili herhangi bir teklif gelmediğini belirtmek zorunda kalmıştır.⁹⁸¹ Yansen planı olmayan bir şehrin Asrî bir şehir olamayacağından bahsederek; “İstanbul’da çok verem var diyorlar,

⁹⁸¹ “M. Yansen geldi”, **Cumhuriyet**, 4 Temmuz 1929, s. 1.

sokakların toz deryası içinde bulunan halini görüldükten sonra bunda şaşılacak hiçbir cihet bulunamaz”⁹⁸² demektedir. Ankara’nın imarı gerçekleştiğinde ise Türkiye’nin en güzel şehri olacağı kanısına sahiptir.⁹⁸³ Nisan 1932’de Son Posta İstanbul’un geri kalmışlığını kısa bir şekilde şu sözlerle vurgulamaktadır:

...Fener, Eyüp, Ayvansaray gibi yerlerde tramvayın değil katır nallarının tıkrıldıkları var. ... Fakat ne yapayım ki, dün kervan bile geçmiyen çöllerde bugün makine gürültüsü uğulduyor. Demek ki İstanbul’un bir kısmı çöl kadar bile bahtiyar değildir.⁹⁸⁴

1930’da şehrin imar projesinin yapılması için bir yarışma düzenlenmesine karar verilmiş,⁹⁸⁵ ancak saptayabildiğimiz kadarıyla yarışma fikrinden vazgeçilmiştir. 1932 yılına gelindiğinde ise şehrin planının yapılması için belediye bütçesine 100 bin liralık tahsisat konulmuş⁹⁸⁶ ancak plan bir türlü hazırlanamamıştır. 1933’te şehrin planı ile ilgili açılacak müsabakaya dört uzman⁹⁸⁷ davet edilmiştir.⁹⁸⁸ Uzmanlar arasında yer alan Herman Elgoetz fikirleri basında genişçe yer bulan planlamacılar arasında biridir. Ancak ekonomik olanakların sınırlı olmasından dolayı Elgoetz’in ılımlı ve akılcı projeleri kısa sürede unutulmuştur.⁹⁸⁹

Büyük Millet Meclisi’nde kabul edilen yeni yapı ve yollar kanununa göre⁹⁹⁰ şehrin planlaması olmadığından yeni yol yapımı⁹⁹¹ yeni inşaat yapımı gibi faaliyetler iptal edilmiştir.⁹⁹² Plan yapabilmek için ise bütçe problemini çözebilmek gerekir. Ancak İstanbul belediyesi fakir durumdadır.⁹⁹³ Yunus Nadi eski başkentte

⁹⁸² Yunus Nadi, “Yansen’in fikirleri: Meşhur Alman mimarı İstanbul’u nasıl bulduğunu izah ediyor?”, **Cumhuriyet**, 4 Teşrinievvel 1929, s. 1.

⁹⁸³ **A.e.**

⁹⁸⁴ “Biletten Daha iyi Plân Can Sağlığı”, **Son Posta**, 10 Nisan 1932, s. 4.

⁹⁸⁵ “İstanbul’un plânı”, **Hür Adam**, 23 Kanunievvel 1930, s. 2.

⁹⁸⁶ “İstanbul’un planı”, **Son Posta**, 5 Nisan 1932, s. 2.

⁹⁸⁷ M. Piors, Fransız şehircilik uzmanı M. d’Alfred Agache, Fransız şehircilik uzmanı M. H. Lamberd, Alman uzman M. Herman Elgoetz. 1935 Mayıs’ında M. Wagner gelerek iki yıllık mukavele imzalamıştır. **Kaynak:** “Bir Alman mütehassısı daha geliyor”, **Cumhuriyet**, 5 Mart 1935, s. 2.

⁹⁸⁸ “Dört şehir mütehassısı geliyor”, **Cumhuriyet**, 17 Mayıs 1933, s. 2.

⁹⁸⁹ Kuban, **a.g.e.**, s. 385.

⁹⁹⁰ “Şehir plânları yapılınca kadar...”, **Cumhuriyet**, 28 Haziran 1933, s. 2.

⁹⁹¹ “Yeni yol açılmıyacak”, **Cumhuriyet**, 29 Temmuz 1933, s. 2.

⁹⁹² “Şehir plânları yapılınca kadar...”, **Cumhuriyet**, 28 Haziran 1933, s. 2.

⁹⁹³ “İstanbul’un imarı pek kolay bir iş değildir!”, **Cumhuriyet**, 10 Temmuz 1933, s. 1.

yapılması gereken işlerin fazlalığına rağmen bütçe yetersizliğini şu cümleler ile aktarmaktadır:

...Bu alanda bellibaşlı hemen hiçbir şey yapmamakta olduğumuzu bir daha hatırlatmaktan kendimizi alamıyoruz. Yapılabilen şeyler devede kulak denilecek kadar azdır. Yıkılan, bozulan ve yüzüstü bırakılanlarsa pek çok. ... Adliye Sarayı'nın yerinde yükselerek Akbıyık harabelerinin üstünde başat (hakim) yıkıntı tepesi oldu kaldı. Bu ne zaman kalkar, orası ne vakit temizlenir, kimbilir? İstanbul'un bütçesi az fakat yapılacak işleri çoktur.⁹⁹⁴

Şehrin ilgili yıllardaki halini gayrisihhi bulan uzmanlar⁹⁹⁵şehrin imarının muhtelif bölgelere ve yıllara ayırma fikrindedir. Uzmanlar bütün şehrin imarının birden olamayacağı görüşünde birleşmektedir.⁹⁹⁶

1933'te şehrin planın yapılması için şehir uzmanı Prof. M. Agaş (M. d'Alfred Agache) İstanbul'a davet edilmiştir. Falih Rıfkı M. Agaş'ın İstanbul'a gelmesi ile beklentilerini ileten bir yazı yayınlayarak, İstanbul'un imarına Ankara'dan daha çok para sarfedildiği görüşündedir. Ancak yine de eski başkent Cumhuriyet'in eseri olarak sunulacak durumda değildir;

...Şurası hakikattir ki Cumhuriyet zamanından beri İstanbul'a hususî keselerden dökülen para, Ankara için devlet ve fert tarafından harcanan paradan daha çoktur. Nişantaşı, Taksim, Cihangir, her taraf beton yığınları ile doldu. Eğer bir plân ve san'at kontrolü olsaydı, bugün İstanbulda birkaç koskoca semti – İşte Cumhuriyet'in eseri! diye gösterebilirdik. Bugün bunları eserimiz, diye gösteremeyiz. Çünkü hep inşaat anarşisinin ve san'ata hürmetsizliğin örnekleridir Cumhuriyet devrinde, sebebi ne olursa olsun, İstanbul'dan geçen büyük inşaat hamlesi, şehrin güzelleşmesinde âmil olmaktan mahrum edilmiştir... İstanbul coğrafyada en güzel noktadır: Bu nokta en çirkin şehir kaplaması ile büsbütün tahrip edilemezdi. ... İstanbul planını yaptıranları büyük bir hayır işliyeceklerdir. Bu hayır iki esaslı tedbirlerle tamam olabilir: 1- Plâna sadık kalmak. 2- ispekülâsyona mâni olmak!.⁹⁹⁷

M. Agaş'a göre ise İstanbul'un siyasi merkez olmaktan uzaklaştırılması oldukça isabetli ve doğru bir karardır. Ona göre İstanbul önce ticaret ve iktisat şehri, daha sonra da seyyahları kendisine çeken güzel sanatlar şehri

⁹⁹⁴ Yunus Nadi, "Güzel İstanbul'u her gün daha çok güzelleştirmek için", **Cumhuriyet**, 7 Nisan 1935, s. 1.

⁹⁹⁵ "İstanbul nasıl imar edilecek", **Cumhuriyet**, 5 Mart 1934, s. 2.

⁹⁹⁶ "Şehrin imarı", **Cumhuriyet**, 17 Şubat 1934, s. 2.

⁹⁹⁷ Falih Rıfkı, "İstanbul", **Cumhuriyet**, 12 Haziran 1933, s. 3.

olmalıdır.⁹⁹⁸ Prof. Agaş hazırlayacağı plana Belediyenin karışmamasını istemektedir. Ona göre İstanbul hasta bir şehirdir. Nasıl ki her hasta kendi kendini tedavi edemezse İstanbul'un planının tanziminde de İstanbul Belediyesi'nin hiçbir fikri olmamalıdır. Belediye'ye göre ise her hasta yarasını, sızısını ancak kendisi bilebilir.⁹⁹⁹ İstanbul şehrinin Avrupalı mimarlar tarafından hazırlayacakları projeyi tetkik etmek için oluşturulan heyette ne bir Türk mimar,¹⁰⁰⁰ ne de iktisat işlerinden anlayan bir uzman yer almaktadır.¹⁰⁰¹

İstanbul'un gelişimine katkı sunacak fikirler genellikle aynı konular etrafında dönüp durmakta yıllar geçmesine rağmen faaliyete konu olacak herhangi bir işleyiş bulunmamaktadır. İstanbul halkının yaşadıkları kente kayıtsız kalmaları Yunus Nadi'nin dikkatinden kaçmamaktadır:

...İstanbul'un olan liman, İstanbul'un olan elektrik ve havagazleri, İstanbul'un olmak lâzım gelen tramvay, İstanbul'un öz malı olması icab edeceğinde şüphe olmıyan Boğaziçi ve civar sahillere nakliye vasıtaları, hatta banliyö şimendiferler, sanki İstanbul şehri ile hiç alâkası olmıyan işlermiş gibi başka başka ellendedir, ve bu işler hemen hemen İstanbul şehri hiç göze alınmıyarak sanki Merih küresine aid işlermiş gibi tamamen kendi havalarında idare olunup giderler. Ve en garibi binnefis İstanbul dahi bütün bu işlerde kendisini adeta yabancı sayar!.¹⁰⁰²

İstanbul'un imarı bir yana imar planı yapmak için dahi bütçesini zorlaması gerekmektedir. Devletin de bütçeye yardım anlamında iştirak edebileceği fikrini ilk kez Yunus Nadi kısaca dile getirir. En fazla 100-150 bin lira harcanarak İstanbul'un eski güzelliğine kavuşabileceği düşüncesindedir.¹⁰⁰³ Hatta Yunus Nadi İstanbul'u güzelleştirmek için devletin 200 bin liralık fedakârlık yapmasını önermektedir.¹⁰⁰⁴ Oysa 3 Aralık 1933'te yanan Adliye binasının, 1935'e gelindiğinde kalıntıları kaldırılmamış¹⁰⁰⁵ nerede kurulacağı dahi netlik kazanmamıştır.¹⁰⁰⁶

⁹⁹⁸ A.e.

⁹⁹⁹ "İstanbul'un Plânı", **Cumhuriyet**, 26 Temmuz 1933, s. 2.

¹⁰⁰⁰ "İstanbul'un plânı ve Türk Mimarları", **Cumhuriyet**, 21 Kanunisanı 1934, s. 2.

¹⁰⁰¹ "Şehir Plânı", **Cumhuriyet**, 5 Şubat 1934, s. 2.

¹⁰⁰² Yunus Nadi, "İstanbul şehrinin imarı ve idaresi", **Cumhuriyet**, 17 İkincikanun 1939, s. 1.

¹⁰⁰³ Yunus Nadi, "Güzel İstanbul'u nasıl daha fazla güzelleştirmeli?", **Cumhuriyet**, 11 Eylül 1934, s. 1.

¹⁰⁰⁴ Yunus Nadi, "İstanbul'u güzelleştirmek için", **Cumhuriyet**, 21 Mayıs 1935, s. 1.

¹⁰⁰⁵ Yunus Nadi, "Güzel İstanbul'u her gün daha çok güzelleştirmek için", **Cumhuriyet**, 7 Nisan 1935, s. 1.

İstanbul'un imarında kentin tarihi ve kültürel özelliklerini ön plana çıkarabilmek için anıtlar ve abideler konusu ele alınmaktadır. Ayasofya harap haldedir ve türbelerin için güvercin gübresi ile dolmuştur.¹⁰⁰⁷ Kubbe kurşunları çalınmış, çoğu çatlak ve harap mimari abidelerini, meşhur surlarını, tarihi kalelerini tamir edecek, temizleyecek bütçeye ihtiyaç duyulmaktadır.¹⁰⁰⁸

İstanbul'un hali; cebinde yalnız bin lirası olan ve iki yüz bin liralık bir apartman projesi yaptırmak için bütün parasını mimara verdikten sonra elindeki güzel plânla eli böğründe kalan ve yılbaşı tayyare piyangosunun kendisine çıkmasını bekleyip duran adama benzetilmektedir.¹⁰⁰⁹ Cumhuriyet Gazetesi'nin aktardığına göre de İstanbul'un imarı için asıl çözülmesi gereken sorun, kentin bütçe sorunudur:

.... İstanbul için evvela şehir mütehasısı için mimara değil, bu mimarın şehri imar edebilmek için muhtaç olduğu mali kudreti temin edecek para mütehasısına ihtiyaç var....Şimdilik işimiz üç nalla bir beygire kaldı vaziyetindeyiz.... Muhterem belediye reisimizin yerinde olsam, komisyonunu seçeceği profesöre verilecek para ile genç ve müstaid bir Türk mimarını, bilgisini, görgüsünü tamamlamak üzere Avrupa ve Amerikada şehir mimarlığının en yüksek olduğu yerlere gönderirdim..... parayı buluncaya kadar İstanbul'un kalabalık caddelerinin ve büyük meydanlarının kaldırımlarını düzeltmekle iktifa ederdim. Çünkü bu varidatla ve bu parasızlıkla bundan fazla birşey yapmak imkanı yoktur.¹⁰¹⁰

İstanbul'un imarının değil planının yapılması bile bir kazanım olarak karşılanmaktadır. İstanbul halkının şehri ilgilendiren konulara kayıtsız ve ilgisiz tavrı ise basında sık sık eleştiri konusu olmaktadır. İstanbul halkına bu eleştirileri en fazla yönelten kişi ise Yunus Nadi'dir. Yunus Nadi, kentin bakımsız halinin sorumlularından birini halkın şehre olan kayıtsızlığında aramaktadır:

.... Gidiş biraz kaplumbağa yürüyüşüne benzemekle beraber İstanbul'u şenlendirme sayımına en sonunda bir plan elde edebilmeği büyük bir kazanç diye

¹⁰⁰⁶ "İstanbul'un adliye konağı nerede ve nasıl kurulacak?", **Cumhuriyet**, 26 İkincikanun 1935, s. 1.

¹⁰⁰⁷ "Şehir planı üzerinde münakaşa devam ediyor", **Cumhuriyet**, 6 Şubat 1935, s. 5.

¹⁰⁰⁸ "Ben mimar profesör parayı ercih ederim", **Cumhuriyet**, 8 Şubat 1935, s. 3.

¹⁰⁰⁹ **A.e.**

¹⁰¹⁰ **A.e.**

karşılarız.... Çok söze yer mi var: işte hergün daha bir yıkıntı-çöküntü yığını gösteren İstanbul gözümüzün önündedir. Bu güzel şehrin bu kadar düşmemesi için mutlaka elde bir plân olması şart değildi. Onu biz plânsız olarak ta bir parça onarabilir, hiç olmazsa bu kadar aşırı bozulmasına yer vermiyebilirdik. ... Plan kendi başına iş göremez. ...En sonunda bu plânın İstanbulluları kendi şehirleriyle uğraşmağa çevirecek bir başlangıç olmasını dilemeliyiz. Bu şehrin kendi budunu (halkı) şimdiye kadar kendi evleri demek olan bu güzel şehrin yüksek değerlerini anlamakta birleşmedi ve onu tutmakta elbirliği etmedi... İstanbul'a yapılacak herşeyden şehrin haberi olmakla birlikte bir sözü bulunmak ta gerekir hatta bu işlerde şehrin hükümete ön ayak olması beklenir. İstanbul'da liman var veya yok, şehir bununla hiç ilişik etmiyor. Bu olur şey değildir.... Demek isteriz ki İstanbul'a bir plan verilirken kendimizin bu güzel şehri hakkile anlamaklığımız gerekliliğine genişçe bir yer vermekliğimiz yerinde bir iştir. Ve açık söyleyelim ki şimdiye kadar anlamadık, şimdi anlamış olduğumuzda da epeyce kuşku vardır.¹⁰¹¹

Bir diğer yazısında Yunus Nadi, İstanbul'un ülke için öneminin şimdiye kadar anlaşılamamasından dolayı duyduğu rahatsızlığı dile getirir. Şehrin ihmal edildiğini açık ve net bir şekilde ifade eden yazar, İstanbul'un maksatlı olarak tahrib edilse dahi, kentin tecrid edilemeyeceğini şu sözlerle aktarmaktadır:

...Tarih ve tabiat bu diyara öyle bir mümtaziyet damgası vurmuştur ki herhangi bir terk ve ihmal değil, maksatlı bir tahrip bile bu şehri ve havalisini bu yüksek liyakat ve kabiliyetinden tecride muktedir olamaz. İşte bu şehirle havalisi Türkiye Cumhuriyeti'nin bu kadar ehemmiyetli bir sahasını teşkil eder. Bu sahayı harap olmaktan korumak için her Türkün ve binaenaleyh bütün Türkiye Cumhuriyeti'nin ileri gelen vazifelerinin birincilerinden olduğuna şüphe yoktur. ...İstanbul'a ait şimdiye kadarki idare şeklimizin İstanbul meselesini hatta kavramaktan uzak bulunduğunu kabul ve itiraf etmek mecburiyetindeyiz. İstanbul'un imar ve ihyası cari idare işleri fevkinde yüksek ve isabetli tedbirler istiyen fevkâlade bir iştir.¹⁰¹²

İstanbul'un geciken imar ve planlamasına rağmen 1933-40 yılları arasında devletin yaptığı yatırımların büyük bir kısmının mesken inşaatlarına gittiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki bu yıllarda devlet tarafından sanayi yatırımlarının yıllık ortalaması 27 milyon, ziraat yatırımlarının yıllık ortalaması 13 milyon tutmakta,

¹⁰¹¹ Yunus Nadi, "İstanbul'u şenlettirecek plan önünde", **Cumhuriyet**, 9 Şubat 1935, s. 1.

¹⁰¹² Yunus Nadi, "İstanbul'un limanı Türkiyemizin başlı başına bir meselesidir", **Cumhuriyet**, 4 Temmuz 1934, s. 1.

mesken inşaatı ise 30 milyon lira olarak hesaplanmaktadır.¹⁰¹³ Kısacası İstanbul devlet tarafından yapılan mesken yatırımlarından yoksun kalmıştır.

İstanbul'un imarı adına yapılan düzenlemeler 1939 yılında yürürlüğe girmiştir. Lütü Kırdar'ın belediye başkanlığı aynı zamanda valiliği dönemi yeniden inşa dönemi olarak bilinmektedir.¹⁰¹⁴ Kırdar, Henri Prost'un planlarını uygulamaya başlamış, şehir başkentlik vasfını yitirdikten sonra ilk defa çekici bir kentsel yenileme dönemine girmiştir. Kırdar'ın çabalarına karşı İstanbul'un bir milyondan az nüfusu ile ulaşım ağı oldukça yetersizdir. Ayrıca ne halkın ne de endüstrinin ihtiyaçlarını karşılayacak alt yapı hizmetleri gelişmiştir. Konut standartları düşük, yapılar eskidir.¹⁰¹⁵ Kuban'ın belirttiğine göre hızlı bir değişim için gerçek özendirme ancak Cumhuriyet Halk Partisi'nin seçimleri kaybettiği 1950 yılından sonra mümkün olabilmektedir.¹⁰¹⁶

3.11.1. Alt Yapı Hizmetleri

Cumhuriyet yönetimi, belediyeler ile ilgili düzenlemede eski İttihatçılardan kalan yapıların tasfiyesi adına bir takım önlemler almak durumunda kalmıştır. İttihatçıların hakim durumda oldukları dönemlerde şehremaneti ve belediyeler etrafında, esnaf loncalarını örgütlemek gibi girişimleri politik bir güç oluşturmalarını sağlamaktadır.¹⁰¹⁷ 16 Nisan 1924 tarih ve 486 sayı ile yayınlanan Umûru Belediye'ye Mûtealik Ahkâm-ı Cezaiye Kanunu ile Osmanlı dönemi belediyelerinin sahip olduğu ceza verme yetkisi, Cumhuriyet döneminde belediyelere tanınarak bu birimlerin esnaf üzerindeki kontrolü artırılmaya çalışılmıştır.¹⁰¹⁸

Ancak aynı denetim ve kontrolün, İstanbul'da faaliyet gösteren yabancı şirketlere sağlandığını söylemek güçtür. Cumhuriyet'in ilk yıllarında anonim şirketler halinde örgütlenmiş ve çoğunlukla yabancı sermaye kontrolündeki şirketler denetimsiz kalmış vaziyettedir. Bu şirketler arasında, telefon, havagazı,

¹⁰¹³ Eldem, "Türkiye'de Sanayileşme Hareketi", s. 52.

¹⁰¹⁴ Kuban, **a.g.e.**, s. 387.

¹⁰¹⁵ **A.e.**, s. 388.

¹⁰¹⁶ **A.e.**

¹⁰¹⁷ İmga, **a.g.e.**, s. 69.

¹⁰¹⁸ **A.e.**, s. 72.

terkos suyu, elektrik şirketleri de bulunmaktadır.¹⁰¹⁹ İstanbul halkı yabancı imtiyazı altındaki bu şirketlerden gerekli hizmeti alamadıkları gibi bu şirketlerin sürekli fiyat artışları karşısında zor duruma düşmektedir. Şirketlerin feshi için her fırsatta bir umutla Ankara'ya giden belediye başkanları ve valiler, ne şirketlerin hizmetlerini artırabilmiş ne de sözleşmelerini feshedebilmiştir. Aksine şirketle ilgili şikayetler arttıkça, şirketlerin zam talepleri karşısında kalmışlardır.¹⁰²⁰ Hizmetlerini doğru düzgün yerine getiremeyen şirketler, Ankara'ya giderek sözleşme sürelerini uzatarak geri dönmektedirler.¹⁰²¹ Belirtmek gerekir ki “imtiyazlı ecnebi müesseselerin devletleştirilmesi” önerisi İzmir İktisat Kongresi'nde işçi grubunun iktisat esaslarında önerilmiş ancak çiftçi, tüccar ve sanayi grupları tarafından reddedilmiştir.¹⁰²² Yabancı imtiyazlı şirketlerin sürelerinin uzatılması konusunu Haziran 1923'te “Ankara'da Şirketlerin Kazandığı Zafer” başlıklı bir yazı kaleme alan Ahmet Hamdi'nin tespiti önem taşımaktadır:

...Senelerce bizi su-i istimal edilen imtiyazların zalim çember içinde tutan şirketlerden nihayet intikam alınacağından değil, fakat artık zulme, haksızlığa nihayet verileceğinden emin olarak şirket mümessillerini Ankara'ya yollamış ve arkalarından vicdanlarımızdan kopan seslerle ‘nihayet efendiler, demir çemberleriniz ve zulmunüz kırıldı’ demiştik. Heyhat, bu şirketlerin mümessilleri kısa bir seyahatten sonra İstanbul'a döndükleri vakit her bir ellerinde tasdik edilmiş zulüm fermanları, kanun çerçevesine bürünmüş haksızlıklarla döndüler. Bilfarz suyu, elektrik, tramvay, rıhtım ve telefonuyla tamamen ecnebilerin elinde bulunan bir Türk şehrinde bütün kazançların bunların hesabına, keyfine takyid edilmiş olmasını koca bir şehir halkının bir iki ecnebi kapitalisti hesabına esir vaziyetine düşmüş bulunmasını istemiyoruz.¹⁰²³

İstanbul'un önemli sıkıntılarını temiz içme suyu ve kanalizasyon sorunu oluşturmaktadır.¹⁰²⁴ Medeni bir şehirde kişi başına günlük 140 litre su hesaplanırken İstanbul'da bu rakam 40 litre olmakta, temiz içme suyu olmadığı için

¹⁰¹⁹ Tekeli ve İlkin, “1923 yılında İstanbul'un iktisadi durumu” s. 290.

¹⁰²⁰ “Feshi beklenirken zam isteyen bir şirket!...”, **Cumhuriyet**, 25 Eylül 1929, s. 2.; “Su derdi”, **Cumhuriyet**, 18 Teşrinisani 1929, s. 2.; “Terkos Hala yola getirilemedi”, **Son Posta**, 24 Şubat 1932, s. 3.

¹⁰²¹ “Terkos mukavelesi”, **Hür Adam**, 22 Kanunievvel 1930, s. 2.

¹⁰²² Ökçün, **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan ... Yabancı Sermaye**, s. 10.

¹⁰²³ Koraltürk, **Türkiye'de Sermaye Birikimi Sorununa...**, s. 43-45.

¹⁰²⁴ ...**İstanbul İktisat Komisyon Raporu**, s. 301.

özellikle alışkın olmayan yabancı turistler tifoya yakalanmaktadır.¹⁰²⁵ Terkos Şirketi İstanbul halkı için “bela” olarak tanımlanmaktadır.¹⁰²⁶ Sözleşmeden doğan yükümlülüklerini yerine getirmeyen şirket, İstanbul’da yüz yıkayacak suyu dahi temin etmekten uzaktır.¹⁰²⁷ “Ne akla ne mantığa, kanuna uymayan bu kara leke”¹⁰²⁸ İstanbul’un yarısı susuzluktan yandığı halde (Kurtuluş’taki yangından bahsederek) kış mevsiminde bile şehri susuz bırakmaktadır.¹⁰²⁹

700 bin nüfuslu şehirde bir rüzgar esse *Afrika kasabalarına ve çöllere dönen* kentte toz ve mikrobun önüne geçilememektedir. Medeni şehirlerden ayrılan en önemli konu kentin susuzluğudur.¹⁰³⁰ Şehrin planının yapılamayışı alt yapı işlerinin aksamasına sebep olmakta, örneğin plansız bir şehirde kanalizasyon yapmanın gereksiz olduğu düşünülürken mevcut işlerin bir kısmı da yarıda kalmaktadır.¹⁰³¹ 1925 senesinden beri kanalizasyon tesisatı için 5.798.320 lira harcanmıştır. Ancak şehrin bir plana sahip olmamasından ve su problemi çözülemediğinden kanalizasyon işleri durmuştur.¹⁰³² Su bentlerinin tamiri için Şehremaneti’nin elindeki tahsisat sadece 100 bin lira olup, Evkaf İdaresi’nin İstanbul’a yıllık verdiği meblağ ise 10 bin liraya dahi ulaşamamıştır.¹⁰³³ Oysa Evkaf İdaresi Ankara’nın imarına 10 senede 4.364.990 lira para yardımı yapmıştır.¹⁰³⁴

1933 senesine gelindiğinde Terkos Şirketi ile mukavele feshedilmiş ve şirket yüzde 6 faiz, senelik 108 bin lira taksitle belediyeye geçmiştir. Ancak su sorununu çözümü için gereken para bulunamadığından İstanbul’un su ihtiyacının nasıl karşılanacağı soru işareti olarak kalmıştır.¹⁰³⁵ Belediye su sorununun çözümü için Viyanalı M. Felner’i davet etmiştir. Uzmanın görüşüne göre İstanbul’da halka

¹⁰²⁵ A.e., s. 210.

¹⁰²⁶ “Sabıkalı bir şirket!”, **Cumhuriyet**, 20 Teşrinisani 1929, s. 1.

¹⁰²⁷ A.e.

¹⁰²⁸ “İki şirket”, **Cumhuriyet**, 13 Mart 1929, s. 1.

¹⁰²⁹ A.e.

¹⁰³⁰ Abidin Daver, “Su derdi”, **Cumhuriyet**, 14 Haziran 1929, s. 1.

¹⁰³¹ “İster inan ister inanma”, **Son Posta**, 16 Şubat 1932, s. 3.

¹⁰³² “Kanalizasyon için 6 milyon lira gitti”, **Cumhuriyet**, 9 Kanunisani 1934, s. 2.

¹⁰³³ “Su bentlerinin tamiri lâzımgeliyor”, **Cumhuriyet**, 7 Haziran 1929, s. 2.

¹⁰³⁴ “10 senede Evkaf neler yaptı?”, **Cumhuriyet**, 24 Şubat 1934, s. 2.

¹⁰³⁵ “Terkosun artık tarihe gömüldüğüne inanabiliriz”, **Son Posta**, 5 Eylül 1932, s. 1.; “Su mes’elesi para mes’elesi”, **Cumhuriyet**, 9 Mart 1933, s. 2.; “Terkos ta gitti!”, **Cumhuriyet**, 1 Kanunisani 1933, s. 2.; İstanbul Türk Anonim Şirketi’nin satın alınması 20.05. 1933 tarih ve 2198 sayılı kanunla mümkün olmuştur. 1933 yılından başlayarak imtiyaz süresinin sonuna kadar yılda 1.300.183 Fransız Frangı ödeme şartıyla, İstanbul Belediyesi’ne devri gerçekleşmiştir. **Kaynak:** Avcıoğlu, **Türkiye’nin Düzeni**, s. 216.

düşen su miktarı oldukça azdır.¹⁰³⁶ 1935 yılında yer alan habere göre su içinde yüzden bu kent halkı çok kere kerbelâ hayatı yaşamaktadır. Su derdinin Meşrutiyet Devrinde de yaşandığını ancak Cumhuriyet dönemi ile sıkıntının daha da arttığı belirtilmektedir.¹⁰³⁷ Şirketin belediyeye intikaliye problemleri çözüme kavuşturamamıştır.

Kanalizasyon, susuzluk, yolların kötü durumu gibi konular yıllarca basında yer bulmuş ancak bu konudaki atılımlar yetersiz kalmıştır. Genellikle belediyenin kaynak yetersizliğinden ötürü tamir ve inşaatlar yapılamamakta şehri ziyaret eden seyyahlar günden güne azalmaktadır. Yıllardır alt-yapı konuları gündemde olmasına rağmen herhangi bir ilerleme sağlanamamıştır.¹⁰³⁸

...İstanbul şehri günden güne imar edileceğine, saatten saate harap olmakta ancak ne çıkan yangınlara ne de yolların tozuna herhangi bir çare bulunamamaktadır.¹⁰³⁹

Avrupa şehirlerinin hemen hemen hepsinin bir simgesi bulunmakta eski başkent için de kenti temsil edebilecek bir simge düşünülmektedir. Ancak Cumhuriyet'e göre eski başkenti temsil edecek en iyi sembol; "perişan, berbat kaldırımleriyle köprü tahsildarı ve karanlığıdır".¹⁰⁴⁰

İstanbul halkı idareci olarak Operatör Emin Bey'den memnun değildir. Tevhidi Efkar'ın 20 Şubat 1925 tarihli yazısında Emin Bey'e karşı İstanbul halkının şikayeti arttıkça, Ankara'da bu durum o nispette kutlanmaktadır.¹⁰⁴¹ Eski belediye reisi Haydar Bey'in başlattığı başarılı atılımlara son vermesi ancak şehrin imarına herhangi bir katkıda bulunacak yeni yatırımlar yapmaması, halkta huzursuzluk yaratmaktadır. Kıyyesi 4.5 kuruşa mukavele olan kömürü 15 kuruşa çıkarması, Elektrik şirketinden alacağı olan 444 bin lira yerine 60 bin lira alması şehri zarara

¹⁰³⁶ "Su mütehassısı Viyana'ya dönüyor", **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1933, s. 2.

¹⁰³⁷ "İstanbul'un derdi", **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1935, s. 1.

¹⁰³⁸ L., "Seyyahlar şehrimizi nasıl geziyor", **Zaman**, 3 Eylül 1934, s. 3.; "Sokaklarımızın hali", **Cumhuriyet**, 23 Kanunisani 1933, s. 2.; "Sokakların berbat hali", **Akşam**, 9 Kanunisani 1930, s. 1.

¹⁰³⁹ Bürhanettin Ali, "Ne yazsaydım?", **Yarın**, 12 Temmuz 1931, s. 4.

¹⁰⁴⁰ "İstanbul'un arması", **Cumhuriyet**, 9 Kanunisani 1929, s. 3.

¹⁰⁴¹ "Şehr emini meselesi", **Tevhid-i Efkar**, 20 Şubat 1925, s. 1.

soktuğuna dair söylentileri yaygınlaştırmıştır.¹⁰⁴² Emin Bey yaptığı her girişimi Halk Fırkası adına yaptığını belirtme ihtiyacı içerisindeydi. Dolayısıyla Emin Bey'in yapılan her işi Halk Fırkası adına göstermesi, İstanbul halkının yapılan icraatlardan fırkayı sorumlu tutmalarına sebep olmaktadır. 1929 yılına gelindiğinde de Falih Rıfkı belediye başkanını şu sözlerle eleştirmektedir:

...Bütün yeryüzünün en güzel şehirlerinden biri olan İstanbul'da bu asır ve bu devirde şehircilik denilen ilimden anlıyan, bir damla anlıyan tek bir kişinin bulunmaması ve herkesin kendi yaptığını doğru zannetmesi yazıktır.¹⁰⁴³

23 Temmuz 1341 tarihli Times Gazetesi'ne göre ise milli hükümeti eleştiremeye ihtiyatlı davranan İstanbul Basını, Emin Bey'e yüklenmektedir:

...Durbin (öngörülü) bir zat bulunan şehremini Operatör (cerrah) Emin Bey devam eden ihmal ve tevkifin netayici bertaraf etmek için elinden geldiği kadar çalışmaktadır. Mumaileyhin elindeki menabii hâsılat çok değilse de tedricen artmaktadır. Fakat Emin Bey İstanbul gazetelerinden az müzaharat görüyor. Gazeteler siyasiyat-ı milliye zemininde ihtiyatkârlık dolayısıyla sarf edemedikleri tenkid kudret ve kuvveti Emin beye ve tasavvuratına havale ediyorlar.¹⁰⁴⁴

Belediye ve vilayet bütçeleri geçen yıllardan kalan işleri tamamlamaya yetmemekte ve günden güne azalmaktadır. 1933'te belediye geliri 800 bin lira eksik çıkarken,¹⁰⁴⁵ 1934'te bu rakam 990 bin lira olarak kaydedilmiştir.¹⁰⁴⁶ Belediye gelirlerinin azalmasına belediye kadrolarını daraltarak çözüm bulmaya çalışmakta veya maaşlar toplamının bütçenin üçte birini geçmemesi gibi önlemlere başvurmaktadır.¹⁰⁴⁷ Ayrıca gelirleri artırmanın bir diğer yolu da vergi ve resmleri artırmaktır.¹⁰⁴⁸ Bir yandan belediye başkanı ve aynı zamanda Vali Muhittin Bey, gelirleri artırmak adına Ankara'ya giderek şehrin elinde olmayan bir takım gelir

¹⁰⁴² A.e.

¹⁰⁴³ "Doğru söze ne denir?", **Cumhuriyet**, 12 Eylül 1929, s. 1.

¹⁰⁴⁴ Ecneblerin İstanbul Hakkındaki Mütalaası, II: Yeni İstanbul, **Şehremaneti Mecmuası**, Sene:1, S: 12, Ağustos 1341, s. 401.

¹⁰⁴⁵ "Belediye bütçesi", **Cumhuriyet**, 9 Mart 1934, s. 2.

¹⁰⁴⁶ "Yeni bütçe", **Cumhuriyet**, 9 Ağustos 1934, s. 2.

¹⁰⁴⁷ "Belediye kadrosu", **Cumhuriyet**, 18 Şubat 1934, s. 2.; "Belediye ve vilâyet bütçeleri", **Cumhuriyet**, 28 Kanunisanı 1934, s. 2.; Vilayet bütçesi 3.629.899, belediye bütçesi 5.859.501 lira olarak tespit edilmiştir.

¹⁰⁴⁸ "Şehir Bütçesi", **Cumhuriyet**, 12 Mart 1934, s. 1.

kaynaklarını belediyeye temin etmeğe çalışmaktadır.¹⁰⁴⁹ 1935 yılında Vali ve Belediye reisi Muhittin Üstündağ'ın Ankara'ya gitmesi üzerine atılan başlık 'Ankara'da halledilen İstanbul'un İşleri'¹⁰⁵⁰, oldukça manidar olup İstanbul'un kendi istekleri doğrultusunda adım atmadığını göstermektedir.

İstanbul Belediyesi gelir kaynağı bulmaya çalışırken aynı zamanda Ankara'da imar faaliyetleri hızlı bir şekilde devam etmektedir. Nafia Vekâleti için yaptırılacak bina masrafı 700 bin liraya ulaşırken¹⁰⁵¹ İstanbul ise yapılacak işleri için 750 bin lira borçlanmak istemektedir.¹⁰⁵² Belediye yeterli kaynak bulamayınca bir takım vergileri artırarak gelirlerini artırmaya çabalamakta ancak halk bu durumdan hoşnut olmamaktadır. Halkta gelir kalmadığından, gelir üzerinden alınacak vergiler de azalmaktadır.¹⁰⁵³ Her sene bütçede eksiklik yaşandığı için (bkz. Tablo: 3.52) belediye önceliği bozuk yolların tamirine vermekte, yeni faaliyetlerin yapımı ertelenmektedir.¹⁰⁵⁴

İstanbul Vilayeti 1929 senesinde Nafia işlerine 1.566.565 lira, sıhhat işlerine ise 42.955 lira sarf ederken¹⁰⁵⁵ Ankara'da kurulan Ziraat Bankası binası için yapılan harcama 2 milyon liraya ulaşmıştır.¹⁰⁵⁶ Belediye bütçesinde yeterli para olmadığından, Kapalıçarşı'nın tamir edilmesi için gereken 200-300 bin liranın bulunamaması sebebiyle çarşının tamiri ertelenmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁵⁷ 2000'den fazla dükkanın bulunduğu ve gelirinin 18 bin lira olarak tahmin edildiği Kapalıçarşı¹⁰⁵⁸ eski günlerdeki canlılığını oldukça yitirmiştir. Çarşının tamir edildiği taktirde eski günlerindeki ticari faaliyetlerine ulaşacağına dair ümitler ise devam etmektedir;

¹⁰⁴⁹ "Belediye varidat bulmağa çalışıyor", **Cumhuriyet**, 12 Nisan 1934, s. 2.

¹⁰⁵⁰ "Ankara'da halledilen İstanbul'un işleri", **Cumhuriyet**, 29 Nisan 1935, s. 1, s. 2.

¹⁰⁵¹ "Yeni Ankara", **Cumhuriyet**, 17 Temmuz 1929, s. 1.

¹⁰⁵² "Şehir meclisinin dünkü toplantısı", **Cumhuriyet**, 22 Şubat 1935, s. 2.

¹⁰⁵³ "Tanzifat vergisi artacak mı?", **Son Posta**, 1 Mart 1932, s. 2.

¹⁰⁵⁴ "İstanbul'da yol faaliyeti", **Cumhuriyet**, 16 Şubat 1935, s. 2.

¹⁰⁵⁵ "Geçen senenin sarfıyatı", **Hür Adam**, 14 Kanunievvel 1930, s. 2.

¹⁰⁵⁶ "Ankara'nın imarı", **Hür Adam**, 10 Kanunievvel 1930, s. 1.; Yapılan bina çok geçmeden çatlamış, çatlamanın sebebini araştırmak adına Almanya'dan 15 bin lira sarfederek uzman getirilmiştir. **Kaynak:** Ankara'nın imarı", **Hür Adam**, 10 Kanunievvel 1930, s. 1.

¹⁰⁵⁷ "Kapalıçarşı", **Son Posta**, 9 Eylül 1932, s. 2.; "Çarşının tamiri", **Cumhuriyet**, 18 Şubat 1934, s. 2.

¹⁰⁵⁸ "Çarşının tamiri", **Cumhuriyet**, 18 Şubat 1934, s. 2.

...Bugün çarşı eski ticari vaziyetini kaybetmiştir. Birçok kısımlardaki dükkanlar boş ve harap bir haldedir. Kirada olan dükkanların bir kısmı azamî da çok cüz'î bir varidat temin etmektedir. Mamafih alâkadarlar Çarşı tamir edilerek yenileştirildiği takdirde hem tarihi bir binanın kurtarılmış olacağını, hem de burada yeniden ticaret hayatının uyanacağını söylüyorlar.¹⁰⁵⁹

İstanbul'un alt yapı sıkıntılarının yanında telgraf gibi en temel iletişim alanları da sorunludur. Mütareke döneminde oldukça faal olan bu alan, artık eskisi gibi işlememektedir. İstanbullu 24 saatte 8 saat telgraf çekerken, geceleri ise telgraf çekilememektedir. Haziran 1934'te Cumhuriyet'te göre İstanbul medeni şehirlerin istifade ettiği muhtelif medeni araç vasıtalarından mahrumdur; kentte sadece bu araçların karikatürleri bulunmaktadır.¹⁰⁶⁰

Sağlık alanında halk, fakülte hastanelerinin kapatılmasıyla sıkıntılı bir duruma düşmüştür. Fakülte hastanelerinin kapanması ve yerine hastane açılmaması şehrin hastaneye olan gereksinimi artmıştır.¹⁰⁶¹

...Pek çoğu fakir olan bu mıntika halkının sıhhi ihtiyacının temine kâfi gelecek hiçbir müessese yok.... Fakültenin ilmi bir zaruret hasebile naklini çok yerinde buluyoruz. Fakat mühim yarım asra yakın bir müddet hastane ihtiyacını temin eden bir hastane kaldırılınca yerine bir başkasının açılmamasını doğru bulmuyoruz.¹⁰⁶²

Oysa aynı gazete bir yıl önce sıhhi ve içtimai müesseselerle Cumhuriyet döneminde İstanbul hastanelerinin tamir edilerek yenilendiği bilgisi verilmektedir:

...İstanbul'un sıhhi ve içtimai müesseseleri esas itibarile Cumhuriyet'ten evvel de mevcuttu. On sene içinde bunlara yakın itibarile birşey ilave edilmiş değildir. Fakat Balkan ve Umumi Harp ve Mütareke Devirlerinde bu müesseseler bakımsızlıktan ve parasızlıktan çok elim mevkîe düşmüşken Cumhuriyet Devrinde hepsi yeniden yapılmış denilecek derecede ... zenginleşmişlerdir.¹⁰⁶³

¹⁰⁵⁹ "Kapalı çarşı meselesi", **Cumhuriyet**, 14 Şubat 1934, s. 5.

¹⁰⁶⁰ "İstanbul ve telgraf!", **Cumhuriyet**, 24 Haziran 1934, s. 3.

¹⁰⁶¹ "Şehrin hastane ihtiyacı", **Cumhuriyet**, 11 Şubat 1934, s. 4.; "İstanbul hastaneleri ihtiyaca kâfi değil", **Cumhuriyet**, 25 Şubat 1934, s. 1.

¹⁰⁶² "Şehrin hastane ihtiyacı", **Cumhuriyet**, 11 Şubat 1934, s. 4.

¹⁰⁶³ "İstanbul'un 10 senelik faaliyet bilançosu", **Cumhuriyet**, 5 Teşrinisani 1933, s. 6.

Şehir hastanelerine ayrılan tahsisatın önemli miktarda azalması şikayet konusu edilmektedir.¹⁰⁶⁴ Hatta Bakırköy Hastanesi'nde miktarı 1800'ü bulan akıl hastalarından yaklaşık 150'si tahsisatsızlıktan dolayı ailelerine geri gönderilmek zorunda kalınmıştır.¹⁰⁶⁵

İlgili dönemde İstanbul için yapılması düşünülen ve yıllar alan en önemli hizmet Gazi Mustafa Kemal Paşa diğer ismi ile Gazi Köprüsü inşasıdır. Unkapanı ile Azapkapısı arasında yapılacak olan bu köprü için 1929'a gelindiğinde yarım milyon liraya yakın bir para halkın verdiği 10 para vergi ile toplanmış projesini ise Fransız mühendisi M. Pijou yapmıştır.¹⁰⁶⁶

Köprü inşasının tamamlanabilmesi için merkezi bütçeden pay ayrıldığını söylemek güçtür. Bu anlamda hükümet 12.4.1928 tarihli 1223 numaralı "Unkapanı Köprüsünün Tamiri İçin İstanbul Şehri Umumi Vesaiti Nakliye Biletlerine Onar Para Zammı Hakkında" kanun çıkartarak İstanbul banliyösünde işleyen vapur ve trenlerle Şehremaneti hududu dahilinde işleyen vapur, tren, tramvay ve tünel arabaları, otobüs, omnibüs gibi genel ulaşım araçlarına onar para zam yapmış, otomobil ve çift ve tek hayvanlı binek arabalarının da vergisine yüzde yüz oranında artışa karar vermiştir.¹⁰⁶⁷ Dahiliye Vekili Şükrü Kaya Bey'e (Muğla) göre vergi artışı Türk Milletinin bu güzel Türk şehri için hiçbir fedakârlıktan kaçınmadığı anlamına gelmektedir.¹⁰⁶⁸

Yaklaşık 2.5. milyon lira ile yapılması beklenen köprünün ¹⁰⁶⁹ tamamlanması güçleşmiştir. 1933'te Cumhuriyet köprü inşasının uzamasını alaylı bir dille kaleme almaktadır:

.... İstanbul halkından daha bir çoğu, Gazi köprüsünden geçmeden bu dünyadan göçedeceklerdir. Allah cümlemize uzun ömürler versin de Gazi köprüsünün yapılıp bittiği ve münakalâta açıldığı günü görelim.¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶⁴ "İstanbul hastaneleri ihtiyaca kâfi değil", **Cumhuriyet**, 25 Şubat 1934, s. 1.

¹⁰⁶⁵ "Bakırköy hastanesinde zarurî bir tasfiye!", **Cumhuriyet**, 2 Nisan 1935, s. 1.

¹⁰⁶⁶ "Gazi köprüsü", **Cumhuriyet**, 4 Teşrinievvel 1929, s. 2.; "Gazi köprüsü", **Hür Adam**, 2 Kanunisanı 1930, s. 2.

¹⁰⁶⁷ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C:III, İ:60, 12.4.1928, s. 123-124.

¹⁰⁶⁸ **A.e.**, s. 124.

¹⁰⁶⁹ "Gazi köprüsü 2.5. milyona mal olacak", **Cumhuriyet**, 10 Kanunievvel 1929, s. 4.

¹⁰⁷⁰ "Yavaş yavaş", **Cumhuriyet**, 2 Kanunievvel 1933, s. 3.

Oysa on senede memlekette yapılan köprülerin adedi 41'e çıkmıştır.¹⁰⁷¹ Gazi Köprüsü için biriken 1.5 milyon liranın, kanunen köprü dışında kullanımı yasaklandığı¹⁰⁷² için şehir acil ihtiyaçların çözümünde bütçe eksikliği sebebiyle birçok işini tamamlayamamıştır. Şehrin imarındaki peşin usulle daha önceden paraların toplanması ve yetersiz kalındığında halkın büyük bir kısmının kullandığı ulaşım araçlarına zam yapılması, halkın kullanmadan bedelini önceden ödediği imar projelerinden birini oluşturmaktadır.

Ahmet Hamdi'nin 1923 yılında yazmış olduğu yazısındaki yabancı imtiyazlı şirketlerin Ankara ile ilişkileri Nafia Vekili Ali Bey'in 1934'te İstanbul'daki imtiyazlı şirketleri kontrol etmeye başlaması ile değişmiştir. Devletin kamulaştırma girişimlerine İstanbul'dan başladığı bu dönem içerisinde şirket faaliyetleri incelenmeye başlamış ve ilgili şirketlerin halktan fazla para aldıkları ancak buna rağmen taahhütlerinin yerine getirilmemiş olduğu yaklaşık 11 yıl sonra fark edilmiştir.¹⁰⁷³ 1935'te Tramvay Şirketi'nin halktan aldığı fazla ücret 2.5. milyon lira olarak tespit edilmiş¹⁰⁷⁴ Telefon Şirketi'nin fazladan aldığı 193 bin lira 1935 yılında belediyeye ödenmiştir.¹⁰⁷⁵ Ayrıca 13.6.1936 tarih ve 3026 sayılı kanunla 800 bin İngiliz Lirası bedel karşılığında İstanbul Telefon A.Ş., 22.4.1938 tarih ve 3480 sayılı kanunla 1.873.000 İngiliz lirası karşılığında İstanbul Türk Anonim Elektrik Şirketi, 12.6.1939 tarih ve 3642 sayılı kanunla 169 bin İngiliz lirasına İstanbul Tramvay Şirketi, 12.6.1939 tarih ve 3643 sayılı kanunla 175 bin Türk lirasına İstanbul Türk Anonim Tünel Şirketi millileştirilmiştir.¹⁰⁷⁶

3.11.2. Ulaşım Hizmetleri

İstanbul nüfusundaki azalış, kentin ulaşım faaliyetlerini etkilemiş, yolcu sayılarının eskiye oranla düşmesine sebep olmuştur. İstanbul'da ulaşımı sağlayan şirketlerden biri Şirketi Hayriye'dir. Şirketi Hayriye vapurlarınca taşınan yolcu sayısı 1913 yılında 17.928.220 iken 1923 yılında 10.742.052'ye düşmüştür. 1924

¹⁰⁷¹ A.e.

¹⁰⁷² "Gazi köprüsü", **Hür Adam**, 2 Kanunisani 1930, s. 2.

¹⁰⁷³ "Şirketler senelerdir kontrolsüz bırakılmış!", **Cumhuriyet**, 24 Eylül 1934, s. 1.

¹⁰⁷⁴ "Tramvay şirketi 2.5 milyon lirayı ödemeğe başladı", **Cumhuriyet**, 27 Mart 1935, s. 6.

¹⁰⁷⁵ "Belediye 193 bin lirayı aldı", **Cumhuriyet**, 5 İkincikanun 1935, s. 2.

¹⁰⁷⁶ Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, s. 216-217.

yılında birinci sınıf belediye zabıtası 1000 kuruş aylık alırken Şirketi Hayriye bilet gideri ise (24 günden hesap edilmekte) 300 kuruşu bulmaktadır. Mütareke ertesinde nüfusun azalması, başkentliğin yitirilmesi ile birlikte, şirketler kâr etmek adına tarifelerinde yüksek zamlar yapmışlardır. Yapılan bu zamlar şikayet konusu olmakla birlikte, talebin düşmesindeki sebeplerden birini oluşturmaktadır.¹⁰⁷⁷

Tablo 3.56: Şirketi Hayriye Yolcu Sayısı 1924-1939

Seneler	Yolcu adedi	Gayrisafi varidat	Masraflar	Senelik maaşlar ve ücretler
1924	10.678.484	970.234	912.026	273.086
1925	10.135.646	1.054.885	928.669	280.291
1926	11.139.218	1.033.679	891.847	250.345
1927	10.921.003	1.320.128	1.160.318	321.259
1928	10.948.180	1.407.853	1.228.717	332.067
1929	10.835.887	1.370.369	1.205.817	368.817
1930	10.112.040	1.271.206	1.123.443	367.765
1931	10.072.051	1.223.143	1.089.687	372.625
1932	9.495.450			
1933	8.987.799			
1934	9.098.620			
1935	9.026.263			
1936	9.130.871			
1937	9.591.632			
1938	10.562.735			
1939	11.032.266			

Kaynak: **İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1930-31**, T.C. İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Matbaası, 1932, s. 161.; **BCA**, Fon Kodu, 030-10-00-00, Yer Numarası: 83-542-2, 4.3.1938, s. 23-24.; **İstatistik Yıllığı 1936-39**, C: V, İstanbul Belediyesi Neşriyat ve İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Matbaası, t.y., s. 420. Kaynaklarından derlenmiştir.

Tablo 3.56’ya göre Şirket-i Hayriye’nin yolcu sayısındaki azalış 1926 yılı itibariyle giderek artmakta, 1933 senesinde en düşük seviyesine ulaşmaktadır.

Boğaziçi’nde sık sık yaşanan yangınlar; mübadele süreci ve yabancıların İstanbul’u terk etmesi; zevklerin ve eğlence örüntüsündeki değişim ve ayrıca savaş sırasında Yeniköy’den yukarısının Hristiyanlar için yasak bölge ilan edilmiş olması Şirketi Hayriye vapurlarına olan talebi azaltan sebepler arasında

¹⁰⁷⁷ Toprak, “Tarihsel Nüfusbilim Açısından İstanbul’un Nüfusu...”, s. 116.

gösterilmektedir.¹⁰⁷⁸ Ayrıca Boğaziçi'ndeki sefaretlerin Ankara'ya taşınması, saltanatın kaldırılmasıyla, Boğaziçi'ni besleyen bir çok büyük yalı ortadan kalkmış ya da terk edilmiştir.¹⁰⁷⁹ Büyük yalıların çoğu yıkılmış, kalanlar da ancak depo vazifesi görmektedir.¹⁰⁸⁰ Rumeli sahillerinde oturanların bir kısmı da uygulanan tarifenin yüksekliği sebebiyle otobüsleri tercih etmektedir.¹⁰⁸¹

1925 yılında Tevhid-i Efkâr Şirketi Hayriye'nin eskisi gibi çalışmadığını ve masraflarını dahi karşılayamadığını yazmakta ve devletin bu konuda yardım etmesini beklemektedir.¹⁰⁸² Aradan on yıl geçmesine rağmen şirketin durumunda herhangi bir olumlu gidişat görünmemektedir;

...Boğaziçi'nin Anadolu sahiline gelince: kavaklardan Anadoluhisarı'na kadar olan sahil ölmüş bir haldedir. Bilet ücretleri pahalıdır. Hatta bazı ev sahipleri evlerini bırakıp İstanbul'a inmeğe mecbur olmaktadır.¹⁰⁸³

Yolcu sayısı ile beraber yolcu gelirlerinin de azalması sonucunda Haliç Vapurları Şirketi yıllar itibariyle zarar etmektedir.¹⁰⁸⁴ Belediyeye ödenmesi gereken hisseyi ödeyememekte borçları bir süre daha ertelenmektedir.¹⁰⁸⁵ Zarar etme gerekçesi olarak otobüs faaliyetlerindeki artışı gösteren şirket için¹⁰⁸⁶ belediye, mukavelesini feshini istemeye karar vermiştir.¹⁰⁸⁷ Fabrikaların kaldırılarak, iskele ve vapur tamirleri işini durdurmasına rağmen tasarruf sağlanamamış¹⁰⁸⁸ şirket idaresinin belediyeye geçmesine karar verilmiştir. 23.11.1935 tarihinde faaliyetini durdurmağa mecbur olan şirkete Belediye tarafından el konularak vapurların eskisi gibi işletilmesine devam edilmiştir.¹⁰⁸⁹ Tablo 3.57'de görüleceği üzere 1913'te

¹⁰⁷⁸ A.e., s. 117.

¹⁰⁷⁹ A.e.

¹⁰⁸⁰ "Boğazi harap olmaktan kurtarmak bir vazifedir", **Cumhuriyet**, 7 Nisan 1934, s. 1.

¹⁰⁸¹ "Bilet ücretleri", **Cumhuriyet**, 17 Kanunisani 1934, s. 7.

¹⁰⁸² "Şirketi Hayriye meselesi", **Tevhid-i Efkâr**, 4 Şubat 1925, s. 4.

¹⁰⁸³ "Boğazi harap olmaktan kurtarmak bir vazifedir", **Cumhuriyet**, 7 Nisan 1934, s. 1.

¹⁰⁸⁴ "Haliç şirketi zarar etti", **Son Posta**, 29 Mart 1932, s. 2.

¹⁰⁸⁵ "Haliç şirketi", **Son Posta**, 20 Ağustos 1932, s. 2.

¹⁰⁸⁶ "Haliç şirketi", **Cumhuriyet**, 5 Teşrinievvel 1933, s. 2.; "Bilet ücretleri", **Cumhuriyet**, 17 Kanunisani 1934, s. 7.

¹⁰⁸⁷ "Belediye Haliç Şirketi mukavelesinin feshini isteyecek", **Cumhuriyet**, 24 Kanunisani 1934, s. 2.

¹⁰⁸⁸ "Haliç şirketinin belediye hissesi", **Cumhuriyet**, 15 İkincikanun 1935, s. 2.

¹⁰⁸⁹ "Haliç şirketinin idaresi belediye geçiyor", **Cumhuriyet**, 16 Nisan 1935, s. 1.

10.321.141 olan yolcu sayısı 1938’e gelindiğinde 3.276.783 olarak tespit edilmektedir.

Tablo 3.57: Haliç Vapur Şirketi Yolcu Sayısı 1913-1938

Yıllar	Yolcu sayısı
1913	10.321.141
1923	8.072.770
1924	7.516.573
1925	7.132.965
1926	6.643.557
1927	7.464.385
1928	7.549.483
1929	7.146.006
1930	5.988.557
1931	4.944.101
1932	4.851.093
1933	4.378.600
1934	4.066.449
1935 ¹⁰⁹⁰	3.602.120
1936	3.604.055
1937	3.189.808
1938	3.276.783

Kaynak: **İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1931-32**, C: II, İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Basımevi, t.y., s.183.; **İstatistik Yıllığı 1936-39**, C:V, İstanbul Belediyesi Neşriyat ve İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Matbaası, t.y., s. 421.; **Küçük İstatistik Yıllığı 1939-40**, İstatistik Umum Müdürlüğü, C: III, Mehmet İhsan Matbaası, 1941, s. 296. Kaynaklarından derlenmiştir.

İstanbul şehrinde yol masraflarının ağırlığı halkı daha merkezi yerlerde oturmaya itmektedir. Geçmişe kıyasla şehrin küçüldüğü gözlenmektedir. Şirket-i Hayriye ve Haliç Şirketlerinin yolcu sayılarının azalması örneğinden hareketle “Boğaziçi ve Haliç neden sönüyor?” başlıklı yazı kaleme alan Yusuf Ziya, kentin bu alanındaki gerilemesini bir devrin ölümü olarak nitelendirmektedir. Yusuf Ziya’ya göre biletlerin pahalı olması yolcu sayısını etkilememekte, yolcu sayılarındaki azalışı İstanbul’un eski sefa aleminin yaşanmamasından

¹⁰⁹⁰ **Küçük İstatistik Yıllığı 1939-40**, s. 296’ya göre bu rakam 3.209 olarak geçmektedir.

kaynaklanmaktadır. Yazısında Haliç'in yeni durumu hakkında da bilgiler sunarken, yolcu sayısındaki gerilemeyi Osmanlı'nın kendisi ile özdeşleştirmesi oldukça ilginçtir:

...Acaba Seyrisefain, Kadıköy, Haydarpaşa taraflarında oturanları bedava mı taşıyor ki müşterisi azalmıyor da Şirketihayriyenin Haliç'in yolcuları eksiliyor? Boğaziçi ve Haliç'in dertleri bu değildir. Eski mehtap safalarının, körfez âlemlerinin diyarı olan Boğaziçi'ni, Şirketihayriye'nin yirmi kuruşluk biletleri öldüremez. Onun ölümü, bir devrin ölümünde, bir zevkin ölümünde, hatta bir vatanın ölümünde, Osmanlı İmparatorluğu'nun ölümünde aranmalı... Boğaziçi günden güne ölüyor. Çünkü Kandilli'den Babıaliye üç çifte kayıkla giden ak sakallı vezirler devrinde değil ve yeni Türk cemiyeti, eski Osmanlı'ların yüz mumluk avizesine, küçük bir elektrik ampülünü tercih ediyor! Kadıköy, Moda, Kalamış tarafları ise günden güne canlanmakta. Çünkü Beylerbeyi rıhtımında, Göksu kasrının önünde hala yaz eğlencesi diye mısır kebab edilirken, Süadiye plajında yarıçıplak gençler, sıcak kumlar üstünde deniz ve güneşle oynuyarak vücutlarını kebab ediyorlar! Kadıköy'ünde gece, sinemalarile, tiyatrolarile, sandal eğlencelerile bir başka gündüzdür. Boğaziçi'nde ise, güneş batınca, insanlar, karşısına karanfil saksısı gibi kızıl ışıklı bir gaz lambası alıp uyuklarlar. Haliç'e gelince: Durgun sularile bir kâse ekşimiş çorbaya dönen bu müteaffin havuzun etrafında artık kimin ne işi olabilir?. İçinde palamutların bile zehirlenip öldüğü bu eşsiz liman, şimdi iğrenç bir bataklıktır. Sahillerinde esatiri balık kadavraları gibi yatan boş ve kara mavnaları ile Haliç, köprüden geçerken ilişen gözleri bile tiksindiriyor! Ucuz bilet değil, bedava paso bile bu hastalağın reçetesi olamaz.¹⁰⁹¹

İstanbul'da ulaşımı sağlayan diğer bir şirket İstanbul Tünel Şirketi'dir. Tablo 3.58'de görüleceği üzere taşınan yolcu sayısı yıllar itibariyle oldukça azalmıştır. Buradaki azalmanın bir sebebi yolcuların tramvayı tercih etmeleridir. Toprak, çalışmasında bu artışı; fakir düşmüş İstanbul halkının bir kısmının sayfiyelerden şehre inmeğe mecbur olmalarına bağlamaktadır.¹⁰⁹² Tünel Şirketi'nin net geliri 1924 yılında 3.575 lira iken 1930'a gelindiğinde zararı 33.648 lira olarak kaydedilmiştir.¹⁰⁹³

¹⁰⁹¹ Yusuf Ziya, "Boğaziçi ve Haliç neden sönüyor?", *Cumhuriyet*, 21 Kanunisanı 1933, s. 3.

¹⁰⁹² Toprak, "Tarihsel nüfusbilim Açısından İstanbul'un nüfusu" s. 119.

¹⁰⁹³ **İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1930-31**, T.C. İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Matbaası, 1932, s. 156.

Tablo 3.58: İstanbul’da Ulaşım Faaliyetleri (1924-1939)

Yıllar	İstanbul Tramvay toplamı	Üsküdar- Kadıköy Tramvay Şirketi	İstanbul Tünel Şirketi	Rumeli banliyö trenleri	Şark- demiryolları banliyö hattı	Anadolu banliyö trenleri
1924	58.615.024		10.893.609			
1925	60.468.306		10.301.017			
1926	62.202.380		10.445.784			
1927	61.365.654		10.842.906			
1928	60.186.260	819.710 (6.5aylık)	10.130.461			
1929	60.235.940	1.378.151	9.408.082	3.792.501	3.792.501	3.217.978
1930	60.773.443	2.463.766	8.426.846	3.964.583	3.964.583	3.363.384
1931	60.767.692	2.447.065	7.929.344	3.663.243	3.989.819	3.117.959
1932	56.654.145	2.634.382	7.156.426	2.989.819	2.989.819	3.113.349
1933	54.596.128	2.471.925	6.987.542	2.709.606	2.709.606	2.977.046
1934	56.012.286	3.057.666	6.906.545	2.638.746		2.794.483
1935	59.347.577	5.965.745	6.146.582	3.024.142		2.580.598
1936	60.158.750	5.968.453	6.177.000			2.466.808
1937	67.758.969	6.278.628	5.791.000			2.771.400
1938	73.039.303	7.294.390	5.469.000			2.989.709
1939	78.416.158	8.008.955	5.418.000			3.196.134

Kaynak: BCA, Fon Kodu: 030-10-00-00, Yer Numarası: 83-542-2, 4.3.1938, s. 31.; **İstatistik Yıllığı 1936-39**, C: V, İstanbul Belediyesi Neşriyat ve İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Matbaası, t.y, s. 405.; **İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1932-33**, C: III, İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Basımevi, 1936, s. 186. kaynaklarından derlenmiştir.

3.12. Seyyah Kenti: İstanbul

Yerasimos eserinde İstanbul’u; düzenli vapur seferlerinin konusu ve L’orient Express’in kente ulaşmasıyla her yıl daha fazla gezginin gezip tozduğu bir kent olarak nitelemektedir. Savaşın öncesinde her yıl İstanbul’a 40 bin ile 60 bin arasında ziyaretçinin gelmiş olduğu ile ilgili tahminde bulunmaktadır.¹⁰⁹⁴ Yüzyılın başındaki turizm gelirini 2.800.000 sterlin olarak ifade eden yazar bu rakamın Osmanlı Devleti’nin ihracatının onda biri düzeyinde hiç de ihmal edilmeyecek düzeyde olduğunu aktarmaktadır. Yazara göre İstanbul’un bir gelir kaynağı da turizmdir.¹⁰⁹⁵ Ancak Cumhuriyet Dönemi ile birlikte ticaret ve sanayi imkânlarından yeterince faydalanılamadığı ve geçmişe oranla ekonomisinin

¹⁰⁹⁴ Yerasimos, **İstanbul**, s. 26.

¹⁰⁹⁵ A.e.

oldukça kötüleştiği yıllarda İstanbul'un kalkınmasına biçilen rol hiç olmazsa turizm kenti olarak anılmasıdır. Cumhuriyet'in başlarında İstanbul'un turizm açısından durumunu İktisat komisyonu şu şekilde aktarmaktadır:

...İstanbul'u bir veya iki senede bir zevk ve sefa şehri yapmak, bir hayaldir. ...Bu, uzun senelerin ve mesainin doğurabileceği bir şeydir. Yabancı turist, öncelikle bir nakliye vasıtası, ayağı çukura batmayacak, yazın tozsuz dumansız, kışın çamursuz bir yol, rahat ve temiz bir yatak ister. Altmış sene evvel, bir Fransız şairinin İstanbul'da noksan gördüğü bu üç şey, hâlâ mevcut değildir.¹⁰⁹⁶

İstanbul İktisat Komisyonu'nun hazırladığı rapora göre ise harpten önce her yıl 6-7 bin dolaylarında turist şehri ziyaret etmektedir.¹⁰⁹⁷ Oysa 1935 yılında hazırlanan İstanbul Şehri İstatistik Bültenine göre *Seyyah* ve *İstanbul* kelimeleri Cumhuriyet ile birlikte kurulmuş, Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar İstanbul'a turist çekmek kimsenin aklına gelmemiştir:

...Cumhuriyet'ten önce hemen pek az yabancıların uğradığı İstanbul sokaklarında şimdi sık sık seyyah kabileleri dolaştığını, tarihi ve bedii abidelerimizin önünde heyecanla duran ecnebilerin gün geçtikçe arttığını görüyoruz. Buna bakarak, ekonomik durum inkışaf ettiği taktirde, İstanbul'a gelen seyyahların çoğalacağına ve şehrin kalkınmasında, bunun da ehemmiyetli bir rol alacağına kuvvetle inanıyoruz.¹⁰⁹⁸

Yurt basınında İstanbul'un başkentliği yitirmesinden sonra, İstanbul'a biçilen model yabancı seyyahları çekebilecek bir şehir olabilme kapasitesinin artırılabilmesidir. Ancak İstanbul basını bu önerilere karşılık, eski başkent in bir 'kumarhane'ye dönüştürölmesine karşıdır. Bu konuyu ele alan Tevhid-i Efkâr İstanbul'un sadece zevk ve eğlence şehri olarak anılmasını şu sözlerle eleştirmektedir;

...Bazıları diyorki İstanbul, ecnebi seyyahlarını, davet etmek için bir kumarhane haline gelmelidir. Evvela bilirkî birgün bu sakat fikir, İstanbul'a refah ve saadet temin edeceği zan edilerek hakim olur ve şehrin ticari, ve sanayi kabiliyetleri ihmal olunarak zevk ve eğlence şehri haline inkılabı şeklinde yapılacak faaliyetler, çok

¹⁰⁹⁶ ...İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 193.

¹⁰⁹⁷ A.e., s. 198.

¹⁰⁹⁸ BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Numarası: 83-542-2, 4.3.1938, s. 39.

muhtemeldir ki, İstanbul'u Türkiye için bir çıban, kanayan bir yara halinde koyar.¹⁰⁹⁹

Tevhid-i Efkâr bu konuda birkaç yıl içerisinde haklı çıkacaktır. 19 Temmuz 1925 tarihli toplantıda Emin Bey, Çırağan Sarayı ile Feriye Dairesi'nin bir kısmı ile Yıldız Sarayı bahçesinin Heyet-i Vekile kararıyla şehreminine bırakıldığını bildirmektedir. Şehremanetinin planlarında Çırağan Sarayı'nın üst kısmının yıkılarak ve yeni tadilata gidilerek otele dönüştürülmesi gündeme gelmektedir. Yıldız Sarayı bahçesinde ise eğlence tesisleri yapılmasına, dans balo ve gazino salonları oluşturulmasına karar verilmektedir.¹¹⁰⁰ 30 Kasım 1925'te Maliye Vekâleti tarafından Yıldız Sarayı ve müstemilatının İstanbul Şehremini Operatör Emin Bey'e yıllık 30 bin liraya kiralanması kararlaştırılmıştır.¹¹⁰¹ Yıldız Sarayı'nı kiralama karşılığında kullanım hakkını alan şehremaneti, Mario Serra isimli kişi ile Maliye Vekâleti'ne vermeyi taahhüt ettiği kadarlık yani yıllık 30 bin liralık kira sözleşmesi imzalamıştır.¹¹⁰² İstanbul Belediye Başkanı Emin Bey'in Yıldız Sarayı'nı Montecarlo'ya rakip hale getirerek gelir elde etme düşüncesi de Times tarafından vurgulanmakta, alınan bu kararın Osmanlı ve Yeni Türkiye arasındaki farklardan birini oluşturduğu ifade edilmektedir.¹¹⁰³

...Emin Bey'in tasavvuratından biri de Yıldız sarayını 'Montecarlo'ya rakip bir hale va'z ederek temin-i varidat etmektir. Bu teşebbüs şayan-ı dikkattir. Bunun yalnız mevzu'-u bahs edilmesi bile Türk Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ne kadar azim fark olduğunu göstermeye kâfidir.¹¹⁰⁴

Alman Ajans Volf'un İstanbul Muharriri von Rinkin'in Yıldız Saray'ındaki bu gelişme ile ilgili olarak her türlü eğlencenin bulanabileceğini şu satırlarla bildirmektedir:

¹⁰⁹⁹ "İktisadi ve Ticari intibaha doğru", **Tevhid-i Efkâr**, 23 Kanunisani 1923, s. 1.

¹¹⁰⁰ Malkoç, **a.g.e.**, s. 250.

¹¹⁰¹ **A.e.**, s. 249.

¹¹⁰² **A.e.**, s. 250.

¹¹⁰³ "Ecnebilerin İstanbul Hakkında Mütalaası II: Yeni İstanbul", **Şehremaneti Mecmuası**, Sene 1, Ağustos 1341, S: 12, s. 402.

¹¹⁰⁴ **A.e.**

...Şehremini büyük şehirlere mahsus eğlence mahalleri tesisi ile de iştilal etmektedir. Birkaç hafta evvel İstanbul'un en güzel noktasında, Sarayburnu'nda Marmara'nın, boğazın ve Haliç'in telakkigahında tesis edilen gazinoda gerek yerli ve gerek ecnebi her nev' eğlence bulabilmektedir. Daha bir iki gün evvel hükümet meşhu-ru cihan olan Yıldız Parklarını bir kararla İstanbul şehrine verdi. Bu sarayların başlı başına bir tarih olan salonlarında, bi-misal bahçe ve parklarında bir Fransız şirketi Paris'teki numuneleri vechile her nev' eğlence ve sefahat vesaiti tesis edecektir.¹¹⁰⁵

Ancak belirtmek gerekir ki büyük umutlarla açılan Yıldız Kumarhanesi adı verilen gazino 1929 yılında piyasaya 1.5 milyon lira borçlanarak iflas kararı vermiştir.¹¹⁰⁶

Von Rinkin'in Ağustos 1341'de İstanbul hakkında yazmış olduğu makalesine göre belediyenin amacı başkentliği yitirmesine rağmen eski güzelliğini kaybetmemiş eski başkentini iki noktadan gelişmesinin sağlanmasıdır:

...Birincisi dünyanın en güzel bir şehri olduğunda yine dünyanın müttefik bulunduğu İstanbul'un aynı zamanda bir seyyah şehri olması, ikincisi İstanbul'un Türkiye'nin ve bir liman şehrinin icab ettirdiği vasi' mikyasda sanayi şehri olması. Saltanat ve hanedan saltanatın bütün debdebe ve haşmetiyle İstanbul'dan mübaadeti, payitahtın İstanbul'dan Ankara'ya intikali gibi esbaba binaen İstanbul kıymetinden haylisini zayi etmiş bulunuyor. Mamafih güzellik yine baki. Nefis camiler ve saraylar hala mevcut. Bunları görmek ve gezmek meskûn bulundukları zamana nisbetle şimdi daha kolay. Şu halde İstanbul; seyyahlarını cezbeden hususata yine eskisi gibi mebzulen malik bulunmaktadır. Suhulet, istirahat, sıhhat gibi misafirleri alakadar eden ve eskiden bulunmayan şeyleri de İstanbul şehremini teminle meşgul bulunuyor.¹¹⁰⁷

Tüm önerilere rağmen İstanbul'da seyyah miktarı istenildiği gibi artırılmamıştır. Kenti ziyaret eden kişi sayısının eskisine oranla azalma sebebi ise dünyanın yaşadığı ekonomik buhranda aranmıştır.¹¹⁰⁸ Ancak diğer ülkelerdeki yaşanan seyyah artışı açıklanamamıştır. Örneğin 1933 yılında Pire'ye 120 vapur uğrarken İstanbul'da ise bu rakam sadece 12'dir. Limanlar konusunda değinildiği gibi Türkiye'deki resm ve vergiler diğer ülkeler ile kıyaslandığında oldukça yüksektir. Bu durum seyyah vapurlarını da etkilemekte ve İstanbul'a daha az ziyaretçinin gelmesi ile sonuçlanmaktadır. Misal; 10 bin tonluk bir transatlantik

¹¹⁰⁵ "Yeni İstanbul", **Şehremaneti Mecmuası**, Sene:1, S:12, Ağustos 1341, s. 400.

¹¹⁰⁶ "İflas kararı verildi", **Cumhuriyet**, 25 Kanunievvel 1929, s. 1.

¹¹⁰⁷ "Ecnebilerin İstanbul Hakkındaki mütalaası-Yeni İstanbul", **Şehremaneti Mecmuası**, Sene:1, S: 12, Ağustos 1341, s. 399.

¹¹⁰⁸ **BCA**, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Numarası: 83-542-2, 4.3.1938, s. 40.

Pire Limanı'nda kılavuz ücreti olarak 5 İngiliz lirası verdiği halde aynı vapur İstanbul'da 50 İngiliz lirası kılavuz ücreti vermektedir. Fener, liman, sıhhiye masrafları da İstanbul'da, yabancı limanlara nazaran daha yüksektir. Aynı zamanda Avrupa limanlarında toplu seyahat edenlere pasaport sorulmadığı halde bir tek Türkiye ve Mısır'da pasaport uygulaması devam etmektedir.¹¹⁰⁹ Resim ve vergilerin fazlalığı meselesi Karl Müller'in hazırladığı raporda da yer almakta; İstanbul'da seyyah vapurundan 1580 Türk lirası alınırken aynı vapur Pire limanında 518 Türk lirası ödemekte, Napoli'de ise 240 Türk lirası vermektedir:

...İstanbul limanının transit işleri Pire'ye kaçmıştır. On yıldan beri İstanbul limanının transit ve vapur duraklama işleri azaldı. Onun için vapur resimlerinin azaltılması kanunu yalnız seyyah vapurlarına münhasır değil, bütün yolcu ve ticaret vapurlarına şamil olmalı, liman ve rıhtım hizmetlerini ücretleri, antrepo masrafları da azaltılmalıdır.¹¹¹⁰

Kısacası Bazı kentlere nazaran İstanbul'da vapur liman ve gümrük resimlerinin 5-10 misli fazla olması seyyahların gelmemesinde en önemli etkindir.¹¹¹¹

İstanbul'a gelen yabancı turistlerin en fazla şikayet ettikleri konular arasında arabacıların, otomobilcilerin ve sandalcıların vurgunculuğu yer almaktadır.¹¹¹² Ayrıca İstanbul'un otelleri sınırlı ve oldukça pahalıdır. Konaklama hizmetleri olarak; ikisi Beyoğlu'nda, biri Boğaziçi'nde, biri de Ada'da olmak üzere, Avrupa'nın ikinci üçüncü sınıf otellerine benzeyen dört otel bulunmaktadır.¹¹¹³ Lokantalarda dilenen insan sayısı alabildiğine yüksektir.

Birçok eksikliklerden biri de İstanbul'un yollarıdır. Basında çokça yer almasına ve tartışılmasına rağmen bu konuda herhangi bir girişim olmamaktadır. Zaman Gazetesi "üzerinde dolaşılacak yolu da memleketlerinden getiremezler ya?" diyerek İstanbul'un imar sorununa değinmektedir.¹¹¹⁴ Falih Rıfkı'ya göre ise İstanbul'da çevrecilik ve imar o kadar kötüdür ki "Seyyahlar bir gün İstanbula

¹¹⁰⁹ "Bize niçin bu kadar az seyyah geliyor?", **Cumhuriyet**, 21 Temmuz 1933, s. 2.

¹¹¹⁰ Mahmud Alanyalı "Seyyah getirmek için", **Cumhuriyet**, 20 Mart 1935, s. 4.

¹¹¹¹ "Seyyahlar niçin azalıyor?", **Cumhuriyet**, 8 Mart 1934, s. 2.

¹¹¹² ...**İstanbul İktisat Komisyonu Raporu**, s. 194.

¹¹¹³ **A.e.**, s. 195.

¹¹¹⁴ L. "Seyyahlar şehrimizi nasıl geziyor?", **Zaman**, 3 Eylül 1934, s. 3.

ölmüş olan bir tabiatın mezarı üstünde ağlamamak için gelmiyeceklerdir.”¹¹¹⁵ Çeşitli memleketler ve İstanbul için hava postaları yapan bir tayyare şirketinin ülkeleri tanıtmak amacıyla bastırıp dağıttığı broşürlerde İstanbul için bir mezarlık fotoğrafı kullanması bu anlamda oldukça ilginç bir detaydır.¹¹¹⁶

İstanbul’un eskisine oranla öneminin yitirilmesi ve mevcut konumunu koruyamaması kente gelen seyyahların sayısını da etkilemiştir. Ayrıca İstanbul’un alt yapı eksikliklerinin giderilememesi, imarının sağlanamamış olması gibi etkenler eski başkenti son derece önemsiz bir duruma düşürmüştür. 1933’te bir Amerikan gazetecinin basına yansıyan şikayetine göre;

...Bütün Avrupa’yı dolaştım. Hemen her yerini karış karış bilirim. İstanbul’a girerken tren güzergahında gördüğüm sefaleti hiçbir yerde görmedim.... Sonra o evlerin köhneliği. muhakkak ki bir Kurunu ulâ adamı (ilkçağ adamı) bile bu kadar derme çatma yerlerde oturmamıştır.¹¹¹⁷

1935 yılına gelindiğinde İstanbul’un turizm kenti olma konusunda ihmalcı davranıldığı kabul edilmektedir.¹¹¹⁸ Ancak İstanbul’un turizm kenti olabilmesi için hayata geçirilen faaliyetlerden biri 1935 yılına gelindiğinde Ankara’da bir Turizm Kongresi yapmaktır.¹¹¹⁹

¹¹¹⁵ Falih Rıfkı, “Londra’dan İstanbul’a bir bakış”, **Cumhuriyet**, 3 Temmuz 1933, s. 3.

¹¹¹⁶ “İstanbul diye mezarlık resmi konan broşür”, **Cumhuriyet**, 11 Mayıs 1933, s. 4.

¹¹¹⁷ Doğan Nadi, “İstanbul’a seyyah niçin gelsin, azap çekmek için mi?”, **Cumhuriyet**, 1 Kanunievvel 1933, s. 3.

¹¹¹⁸ Ercümen Ekrem Talu, “İstanbul, turizm şehri”, **Cumhuriyet**, 7 Mart 1935, s. 5.

¹¹¹⁹ “Ankara’da toplanacak turizm kongresi”, **Cumhuriyet**, 2 Mart 1935, s. 2.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni bir ulus-devlet süreci, İstanbul karşısına çıkarılan Anadolu Türklüğü üzerine kurulmuştur. Misak-ı Milli sınırları içerisinde kalan topraklarda hedeflenen modern ulus devleti; yozlaşmayı, gericiliği, Osmanlılığı, kozmopolitliği ve aynı zamanda zevk ve eğlence düşkünlüğünü simgeleyen İstanbul'a karşı bir alternatiftir. Bu sebeple sık sık "kasaba" veya "bozkır" vurgusu yapılan Ankara, Anadolu'daki kayıp Türklüğün aynı zamanda imkânsızlıklarla mücadele sonucunda oluşturulan medeni bir devletin sembolüdür. Erken Cumhuriyet döneminin siyasal ve kültürel eliti, yozlaşmış ve düşmanla işbirliği yapmış İstanbul'un karşısına, Milli Mücadele'de süresince fedakârlıklarda bulunmuş Ankara'yı çıkarmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında romanlarda, süreli yayınlarda geçen hikaye ve anılarda bu anlatımın izlerini bulmak mümkündür.

Yeni yönetimin amaçladığı Modern-Ulus devletinin temellerinin, her türlü fesadın kaynağı ve müsebbibi olarak görülen İstanbul'da atılamayacağı aşıkardır. Bürokratik ve askeri düzeyde geçmişle devamlılıklar bulunmasına rağmen genç Cumhuriyet'in siyasal ve kültürel eliti, kendi kimliklerini farklı tanımlamayı tercih etmiş, Osmanlı Devleti ile herhangi bir mirası paylaşmayı reddetmiştir. Osmanlı ve Anadolu ayrımı vurgusu kendisini, 13 Ekim 1923'te Ankara'nın başkent ilan edilmesi ile İstanbul- Ankara ayrımına bırakmıştır. Önce Saltanatın kaldırılması, ardından Cumhuriyet'in ilanı ve son olarak Halifeliğin kaldırılması ile İstanbul iktidar mücadelesini kaybetmiş, ancak iki kent arasındaki çekişme yeni yönetimin Anadolu merkezli bir ekonomik kalkınma anlayışı çerçevesinde devam etmiştir.

Balkan savaşları ve ardından yaşanan Birinci Dünya Savaşı ve hemen akabinde Milli Mücadele Dönemi içerisinde İstanbul'un ticari faaliyetleri kesintiye uğramıştır. Yirminci yüzyıl boyunca yaşanan nüfus değişimleri, tüm ülkeyi olduğu gibi İstanbul'u da etkilemiş, özellikle savaşın yarattığı tahribat ve gayrimüslimlerin göçü ile birlikte eski başkent iktisadi olarak gerilemeye başlamıştır. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte geçmişteki iktisadi hareketliliğine kavuşacağını düşünen İstanbul, uluslaşma süreci boyunca yeni yönetimin kayıtsızlığına maruz kalmıştır. İstanbul ekonomisinin temelini oluşturan liman faaliyetlerindeki düzensizlik ve bozukluk, yıllarca basında ve raporlarda yer almasına rağmen konu ile ilgili önlemlerin

alınamaması bu konudaki kayıtsızlığa en önemli örnektir. Deniz ticaretinin arttığı yıllarda dahi İstanbul Limanı'nda yaşanan durgunluk, tüm şikayet ve önerilere rağmen azalan ticaret hacmi, liman ile birlikte İstanbul'un da iktisadi olarak gerilemesine sebep olmuştur. İlgili yıllarda İstanbul, liman konusunda gerekli önemler alınamadığından transit ticaret önemini hızla kaybetmiş, ticari üstünlük ilgili dönemde yurtdışındaki diğer limanlara geçmiştir.

Şirketleşme açısından Cumhuriyet'in ilk yılları İstanbul'un aktif bir dönemi olarak görülebilir. Ancak 1925-1943 yılları arasındaki şirketlerdeki hareketliliğe bakıldığında daha az sermayeli şirketlerin ticari hayatı terk ettikleri, yüksek sermayeli şirketlerin ise daha çok bürokrat-yabancı sermaye işbirliği içerisinde olduğu gözlenmektedir. Ülke ekonomisinde gerek yurtiçi gerekse yurtdışı kaynaklı risklerde doğal olarak ilk etkilenen kesim ticaret kesimidir. Bu sebeple Cumhuriyet'in ilk yıllarında oluşan iktisadi belirsizlik ve ekonomik kriz ortamlarından en çok etkilenen kent, ticaretin yoğun olarak yapıldığı İstanbul olmuştur. Ayrıca Cumhuriyet yönetiminin, almış olduğu kararların süreklilik arz etmemesi ya da mevcut koşullara göre aniden değişmesiyle ticaret ve sanayi ile uğraşan kesimin büyük bir belirsizlik karşısında faaliyetlerine devam etme çabası önem arzeden bir başka husustur. Bundan dolayı İstanbul piyasası gerek hükümet kararlarına gerekse bağlı bulunduğu odaya güven duymamaktadır. Örneğin 1932'de 25 bin üyesi bulunan Ticaret Kongresi'ne 10-15 kişinin katılmış olması ya da diğer bir ifadeyle tüccar kesiminin kendilerini ilgilendiren bir kongreye kayıtsızlığı, oluşan güvensizliğin en somut örneğidir. Ayrıca 1930lu yıllar ile birlikte artan devlet müdahalelerini, ticari faaliyetlerde yaşanan bu belirsizlik ve kayıtsızlık ortamı ile değerlendirmek gerekmektedir.

Yeni devletin, ulusal kalkınma hedefiyle tutarlı bir girişim de Bankacılık alanında görülmüştür. Milli Girişimci ya da kendi burjuvazisini oluşturma düşüncesi içerisinde, Anadolu'da bankacılık faaliyetleri yaygınlaşırken İstanbul gibi finansın merkezi olan bir kentte bankacılık faaliyetlerinde ilerleme sağlanamaması oldukça ilginçtir. Yabancı sermayenin bankacılık faaliyetlerinin İstanbul'da yoğunlaştığını ancak Milli olan unsurların Anadolu merkezli bir bankacılık faaliyetine giriştiği saptanmıştır. 1930ların ortalarından itibaren yabancı

sermayenin ülkeden çıkışının hız kazanması ile birlikte İstanbul'da aksayan alanlardan biri de şüphesiz finans faaliyetleridir. Oysa 1923-38 döneminde yeni bankaların kurulması, banka şube sayılarının artması, geniş bir tasarruf-mevduat kampanyasının sürdürülmesi ile bankalar sisteminin toplam mevduat ve kredi hacminde büyük artışlar sağlanmıştır. Anadolu merkezli kurulan bankalarda ise genellikle bürokrat-milletvekili-eşraf arasında bir işbirliği yaşanmıştır. İstanbul'da bankacılık sektörünün dışa bağımlı yapısı sebebiyle tüccar kredi sıkıntısı çekmiş ancak kredi vermek için kurulan Devlet bankaları ise bu soruna çözüm üretememiştir. Son olarak Borsanın Ankara'ya taşınıp tekrar İstanbul'a nakledilmesiyle İstanbul finansal açıdan oldukça zor duruma düşmüştür. 1937'deki işlem hacmi yaklaşık 13 milyon lira iken İstanbul'a tekrar dönüşün yaşandığı 1941 senesinde bu rakam 3.2 milyon olarak tespit edilmiştir. Kısacası Ankara'dan İstanbul'a nakledilen borsanın işlem hacmi altı sene öncesinin beşte birine düşmüştür.

İstanbul'da Batı ile gelişen ticaretin yaratmış olduğu geniş bir ithalatçı ve komisyoncu kitlesinin yanında, ekonomik faaliyetlere destek veren ve artan ticaret hacminin sunduğu olanaklardan yararlanarak sürekli genişleyen bir esnaf ve zanaatkâr kesimi bulunmaktadır. Ancak ticari faaliyetlerin gerilemesi ve devletçi sanayileşme ile birlikte bu kesim de iktisadi canlılığını yitirmiştir. Başkentin Ankara'ya geçişi kentten göç eden memur kesimi, servetin büyük çoğunluğunu elinde bulunduran gayrimüslimlerin göçü gibi etkenlerin varlığı, kentte tüketimin ve satınalma gücünün azalması anlamına gelmektedir. Gerek yapısal sorunlardan kaynaklı gerekse devletin inhisar politikalarının etkisiyle faaliyet alanları daralan esnaf ve zanaatkârlar geçimlerini sürdürebilmek adına diğer işlere yönelmiş ya da işsizlik ile baş başa kalmışlardır.

İmalat açısından 1913-1915 sayımına göre ülke sanayisinin %55'ini oluşturan İstanbul, azalan nüfus ve talebin, aynı zamanda Anadolu merkezli sanayileşmenin etkisiyle imalat konusunda önemini yitirmiştir. Kredi sıkıntısı İstanbul sanayisinin en büyük sorunlarından birini oluştururken bu alanda yeteri kadar önlemin alınamayışı sanayicinin çıkmazını oluşturmuştur. Sanayiye kredi vermek amacıyla kurulan Devlet bankalarının İstanbul piyasasını yeteri kadar

desteklediği şüphelidir. 1930lu yılların vergi politikaları gerek sanayici gerekse tüccar kesimi üzerinde olumsuz izler bırakmış, bürokratik engeller devletin sağladığı sanayiye teşvik kanunlarından yeteri kadar yararlanılmasını güçleştirmiştir. Yıllar itibariyle Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletme sayısının Cumhuriyet'in ilk yıllarına kıyasla ülke genelinde artmasına karşın İstanbul'da ilgili kanundan yararlanan işletme sayısındaki düşüşler bunun en somut örneğini oluşturmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı yılları ile başlayan hayat pahalılığı, Cumhuriyet'in ilk yıllarıyla devam etmiş 1929 Dünya Buhranı ile en üst noktasına ulaşmıştır. Devletin denk bütçe ve tasarruf politikaları sonucu aldığı vergi kararları tüm ülkede kendisini hissettirirken, İstanbul'un gerek devlete, gerekse belediyeye ve hususi idareye ödemesi gereken vergiler sonucu hayat pahalılığı kendisini en çok eski başkentte hissettirmiştir. Maaşların düzensizliği, memurların tasfiye süreci, piyasalardaki düzensizlikler ve devletin inhisar politikaları gibi sebepler İstanbul'da geçinmeyi oldukça güçleştirmiştir. Özellikle vergilerin gelir ve kazançtan bağımsız olma özelliği İstanbulluları yüksek bir vergi yükü karşısında bırakmıştır. İstanbul'a karşı gözlenen tutum bu konuda yeteri kadar önlem alınmasını güçleştirmiştir. İstanbul'da işsizlik ve yoksulluk artarken, Ankara'da ise memurların lüks ve rahat yaşantısı basından takip edilebilmektedir.

Belediye gelirlerinin yetersizliği alt-yapı ve imar faaliyetlerini güçleştirmiş, ilgili gelirlerin halktan vergi şeklinde alınması hayat pahalılığını bir kat daha artırmıştır. Gelir yetersizliği dışında imtiyazlı yabancı şirketlerin taahhütlerini yerine getirememeleri şehrin en temel ihtiyaçlarının sağlanamamasına sebep olmuştur. Ankara'nın imarı Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarının en önemli icraatlarından birini oluştururken, İstanbul Belediyesi imar bir yana kentin planlamasını dahi güçlüklerle karşılaşmıştır. Eski başkent Kapalıçarşı'yı dahi tamir ettirememiş, yol ve kanalizasyon ile birlikte su sorununu dahi çözememiştir. Bu dönemde Avrupa kentlerinin “arma”ları tartışılırken İstanbul'u temsil için önerilen simge ise “perişan, berbat kaldırımleriyle köprü tahsildarı ve karanlığı” olmaktadır. İktisadi canlılığını kaybeden eski başkent, ticari ve sanayi üstünlüğünün yitirildiği kanıksanmış, “hiç olmazsa” turizm kenti olması önerilmiştir. Ancak alt-yapı

yetersizliği, liman ücret ve tarifelerin diğer űlkelere göre oldukça yüksek oluğu, şehrin plan ve imarının yapılamayığu gibi sebeplerle gelen turist sayısı oldukça azalmıştır.

Ankara'nın başkent oluğuyla birlikte, yeni modern ulus-devlet d ş n esi süreci içerisinde İstanbul'un, mevcut iktisadi potansiyeli değerlendirilememiş, Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarında eski başkente oldukça kayıtsız kalınarak, ulaşılmak istenen hedeflerde İstanbul geri plana atılmıştır. Bu kayıtsızlık sonucu kentin ticari ve sanayi faaliyetleri zarar görürken iktisadi olarak kalkınabilmesi ancak 1950'den sonra mümkün olmuştur.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer Numarası: 10-36-6., “Ankara sokaklarının parke inşaatı işinin devamının sağlanması için İstanbul’dan 15 kişilik Ermeni parke ustası ve işçisinin celbi”, 27.07.1924.

BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1-, Yer numarası: 20-59-19., “Tasfiye edilecek olan Milli İktisat Bankası ile Milli Ekmekçiler, Milli Kantariye, Milli Mensucat ve Milli Mahsulat şirketlerine işlemlerin takibi ve sonuçlandırılması hususunun Ticaret Vekaleti’nce yürütülmesi”, 19.09.1926.

BCA, Fon Kodu: 30-10-00-00, Yer Numarası: 5-30-14., “Akşam gazetesinin açıklıktan ölen memur başlığı altında yayınladığı makale hakkında Kırşehir milletvekili Yahya Galip’in soru önergesi”, 27.03.1923.

BCA, Fon Kodu: 30-10-00-00, Yer Numarası: 26-152-5., “Alî İktisat Meclisi’nin hazırladığı Hayat Pahalılığına Karşı Gösterilen Tedbirler, Stabilization, Gümrük Siyaseti’nin esasları konulu raporların özetleri”, 27.12.1928.

BCA, Fon Kodu: 30-10-00-00, Yer Numarası: 166-153-11., “Moskova’da çıkan Mejdunarodnaya gazetesinin Türkiye’de iktisadi Buhran başlıklı yazısının sureti”, 02.07.1930.

BCA, Fon Kodu: 30-10-00-00, Yer Numarası: 24-136-9., “Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan istifade eden ziraat, ehil hayvancılık, balık ve av ürünleri, dokumacılık, kimyeviye, kağıt ve karton, bina inşaatları v.s. sanayi müesseselerinin 1932 yılına ait faaliyetleri anket sonuçları”, 26.09.1933.

BCA, Fon Kodu: 30-10-00-00, Yer Numarası: 156-98-14., “İstanbul limanı teşkilatı hakkında yapılan iktisadi, idari ve teknik incelemelere ait rapor”, 18.3.1936.

BCA, Fon Kodu: 30-10-00-00, Yer Numarası: 131-938-9., “İstanbul’daki yabancı elçilik mensuplarının devamlı olarak Ankara’da oturup oturamayacaklarının araştırılması”, 17.3.1937.

BCA, Fon Kodu: 30-10-00-00, Yer Numarası: 24-138-1., “Beş yıllık sanayi müesseseleri ve üretimi istatistiği”, 25.11.1937.

BCA, Fon Kodu: 30-10-00-00, Yer Numarası: 83-542-2., “1936-1938 yıllarında yayınlanan İstanbul şehrine ait ekonomik istatistik bültenleri”, 4.3.1938.

BCA, Fon Kodu: 30-10-00-00, Yer Numarası: 25-140-12., “1939 yılı teşvik-i sanayi müesseselerinin istatistiği”, 23.12.1940

BCA, Fon Kodu: 30-10-00-00, Yer Numarası: 5-26-8., “Antalya Milletvekili Rasih Kaplan'ın Ankara'nın ekonomik fonksiyonlarını genişletmek ve İstanbul'da yoğunlaşmış olan bazı ekonomik faaliyetleri Anadolu'da yaymak hakkındaki düşünce ve tavsiyeleri”, 27.12.1940.

BCA, Fon Kodu: 30-10-00-00, Yer Numarası: 1-2-12., “Cumhurbaşkanı'nın kışın İstanbul'da kalacağı hakkındaki söylentilerin Ankara'da bazı çevrelerde yaygınlaştığı ve yapacağı olumsuz etki açısından konunun aydınlatılması gerektiği” 20.7.1927.

BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Numarası: 166-156-2., “2. Beş yıllık sanayi planlarına göre kurulmuş ve kurulacak sanayi tesislerine ait harita ve ayrıntılı liste”, 21.03.1938.

TBMM ZABIT CERİDESİ

T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C.: III, İ:136, 11.11.1338.

T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C.: IV, İ: 3, 3.3.1339.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: I, İ:22, 24.12.1927.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: II, İ: 35, 13.10.1339.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: II, İ:106, 19.4.1341.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: II, İ:172, 11.1.1339.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: II, İ:2, 3.3.1340.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: II, İ:26, 26.9.1339.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: II, İ:28, 29.9.1339.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: II, İ:34, 10.10.1339.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: II, İ:35, 13.10.1339.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: III, İ: 35, 25.7.1931.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: III, İ: 64, 25.2.1341.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: III, İ: 94, 5.4.1341.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: III, İ:33, 21.7.1931.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: III, İ:60, 12.4.1928.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: III, İ:64, 25.2.1341.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: IV, İ: 82, 24.5.1928.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: IV, İ:187, 5.2.1339.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: IX, İ:62, 11.6.1932.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: IX, İ:77, 3.7.1932.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: IX, İ:80, 7.7.1932.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: V, İ:101, 13.02.1340.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: VI, İ: 111, 25.2.1340.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: VI, İ: 31, 19.03.1932.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: VI, İ:30, 17.03.1932.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: VIII, İ:141, 31.1.1337.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: VIII/I, İ: 44, 22.4.1340.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: XII, İ:71. 28.5.1929.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: XIV, İ:78, 15.3.1341.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: XVI, İ:65, 3.6.1933.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: XVIII, İ:1, 1.3.1338.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: XXI, İ:82, 25.9.1930.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: XXI, İ:84, 2.10.1930.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: XXIV, İ: 122, 19.10.1338.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: XXV, İ:151, 6.12.1338.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: XXVI, İ:171, 10.1.1339.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: XXVII, İ: 187, 5.2.1339.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: XXXIII, İ:79, 21.6.1927.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.: XXVIII, İ:12, 28.3.1339.

GAZETELER

Akşam

Cumhuriyet

Hâkimiyet-i Milliye

Hür Adam

Kurun

Son Posta

Son Saat

Tan

Tanin

Tevhid-i Efkâr

Yarın

Yeni Sabah

Zaman

SALNAME, DEVLET İSTATİSTİKLERİ, YILLIKLAR, RAPORLAR

1927 Sanayi Sayımı, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1969.

1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi Ankara, Cumhuriyet Matbaası, t.y.

1931 Senesi Büyük Kongresinde Takdim Edilmek Üzere Hazırlanan Cumhuriyet Halk Fırkası Vilayet Kongreleri Temenniyatı Hülâsası, Ankara, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, 1931.

1935 Genel Nüfus Sayımı İstanbul Vilayeti, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 20 İlkteşrin 1935, C:XXVIII, İstanbul, Devlet Basımevi, 1936.

1935 Genel Nüfus Sayımı, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, Mehmet İhsan Basımevi, C: LX, 1937.

Alî İktisat Meclisi Raporları, Ankara, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1932.

Devlet Salnamesi 1927-1928, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatından, t.y.,

İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1930-31, T.C. İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Matbaası, 1932.

İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1931-32, C: II, İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Basımevi, t.y.

İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1932-33, C: III, İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Basımevi, 1936.

İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1939-43, İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Matbaası, t.y.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1926, 1927, 1928 Seneleri Faaliyet ve Muamelâtına Ait Umumi Rapor, haz. H. Avni, İstanbul, Sinan Matbaası, 1935.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Cumhuriyetin Onuncu Yıl Dönümü Fevkalâde Nüshası 1923- 1933, 29 Teşrinievvel 1933.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Eylül 1923-Mayıs 1926 Faaliyet Uygulamalarına Dair Genel Rapor, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, çev. Süreyya Atilla Sağlamçubukçu, Ali Ulusoy, ed. Ali Yılmaz, 2011.

İstatistik Yıllığı 1929, C: II, Türkiye Cumhuriyeti Baş Vekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, S:8, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1929.

İstatistik Yıllığı 1935-36, İstatistik G.D. Neşriyatından, S:88, İstanbul, Devlet Basımevi, 8 Temmuz 1955.

İstatistik Yıllığı 1936-39, C: V, İstanbul Belediyesi Neşriyat ve İstatistik Müdürlüğü, İstanbul Belediye Matbaası, t.y.

İstatistik Yıllığı 1938-39, Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, C :X, İstanbul, Hüsnütabiat Basımevi, t.y.

Küçük İstatistik Yıllığı 1939-40, İstatistik Umum Müdürlüğü, C: III, Mehmet İhsan Matbaası, 1941.

Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki, Tarihi İstatistikler Dizisi, C: IV, haz. A. Gündüz Ökçün, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

Ticaret ve Sanayi Odasında Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, 20 Kânunusani 1340-26 Teşrinisani 1340, çev. Aynur Karayılmazlar, İstanbul Ticaret Odası, 2006.

Türk Ticaret Yıllığı 1924-25, C: I-II, haz. Ahmet Tetik, Ankara Ticaret Odası, Azim Matbaacılık, 2015.

Annuaire Commercial Turc, Edition 1924-1925, İstanbul, Société Anonyme Turque d'études puplications et entreprises économiques, t.y.,

KİTAP VE MAKALE

Cumhuriyet'in Onuncu Yıl Dönümü Fevkalade Nüshası, İstanbul, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, 29 Teşrinievvel 1933.

Mahlaslı, “Kendi Kendimizi Tenkit: Transit depoları?!”, **Cumhuriyet, 30 Haziran 1933, s. 1.

Abdülhamit: **Siyasi Hatıratım**, 7. Bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2010.

Abidin Daver, “Devlet, Fabrikacılık Edebilir miymiş, Edemez miymiş?”, **Cumhuriyet**, 27 Şubat 1935, s. 1.

————— “Su derdi”, **Cumhuriyet**, 14 Haziran 1929, s. 1.

Adam, Mehmet: “Ankara’da Kentsel Yaşam” **Mimarlık**- 85/2-3, S. 212-213, 1985, s. 28-30.

Ahıska, Meltem: “İstanbul Üzerinden Ankara”, **İstanbul Dergisi**, S. 36, Ocak 2001, s. 50-56.

Ahmad, Feroz: **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, çev. Sedat Cem Karadeli, 4. Bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2010.

————— **İttihatçılıktan Kemalizme**, çev. Fatmagül Berktaş, 4. Bs., İstanbul, Kaynak Yay., 1999.

- **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, çev. Yavuz Alogan, 2. Bs., İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1994.
- Aka Gündüz: “Havadis Hasreti”, **Cumhuriyet**, 15 Kânunusani 1929, s. 3.
- Akalın, Güneri: **Cumhuriyet Dönemi Ekonomi-Politik Tarihine Liberal Yorumu**, Ankara, Orion Kitabevi, 2010.
- Aktar, Ayhan: “Şark Ticaret Yıllıkları’nda ‘Sarı Sayfalar’: İstanbul’da Meslekler ve İktisadi Faaliyetler Hakkında Bazı Gözlemler, 1868-1938”, **Toplum ve Bilim**, S:76, Bahar 1998, s. 105-142.
- Akyıldız, Ali: **Anka’nın Sonbaharı, Osmanlı’da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.
- Al, Hüseyin; **Osmanlıdan Günümüze Borsa: Dersaadet Tahvilat**
Şevket Kâmil **Borsası 1874-1928**, Borsa İstanbul, Aralık 2014.
- Akar:
- Alî İktisat Meclisi Raporları: “Türkiye’nin Liman Hizmetleri ve Limanlarımızın İnkişafını Temin Edecek Tedbirlere Dair Teklifler”, **Alî İktisat Meclisi Raporları**, 15-29 Kânunuevvel 1931, Ankara, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1932, s. 5-68.
- Ali Rıza Seyfi: “Türkiye’de 1933 İktisat Senesi Mühim Hadiseleri” **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, C: 50, S:1, sene 50, Kânunusani 1934, s. 17-21.
- Ali Suad: “İstanbul Şehrinde Sanayi”, **Şehremaneti Mecmuası**, Sene:3, S: 25, Eylül 1926, s. 589-595.
- “İstanbul Şehrinin İhsaî Mütalaası”, **İstanbul Şehremaneti Mecmuası**, Sene 5, S: 54-55, Şubat-Mart 1929, s. 235-237.
- “Şehrimizin Nüfus Harekâtına Bir Bakış”, **İstanbul Şehremaneti Mecmuası**, Kânunuevvel 1928, S: 52, s. 193-194.
- Ali Süreyya: “Sanayi programı”, **Cumhuriyet**, 22 Kânunusani 1933, s. 5.
- Alpkaya, Faruk **Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu (1923-1924)**, 2. Bs.

İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.

Altınkaş, Evren: “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydınlar: Kurucu İdeolojinin Seçkinleri”, **Hacettepe Üniversitesi- Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü-Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 7, S:14, Güz 2011, s. 114-132.

Aralov, S. İ.: **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları**, çev. Hasan Ali Ediz, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 1997.

Arif Oruç: “İnhisar yok mu?”, **Yarın**, 3 Haziran Çarşamba 1931, s. 1.

_____ “İş Şirketi ve Türk Tüccarı”, **Yarın**, 27 Mayıs 1931, s.1-4.

_____ “Rejimin kanını emenler!”, **Yarın**, 29 Haziran 1931, s. 5.

_____ “Ruhları Menfi Yapan Sebepler”, **Yarın**, 27 Mayıs 1931, s. 3.

Asiliskender, Burak: “Cumhuriyet Sonrası Kalkınma Hareketi Olarak Sanayileşme ve Mekânsal Değişim” **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C: 7, S: 13, İstanbul, 2009, s. 153-169.

Atagenç, İ. Ömer: “İzmir İktisat Kongresi ve 24 Ocak Kararları Sonrası Türkiye’nin Liberal Tecrübesinin Karşılaştırmalı Analizi”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Gazi Akademi Genç Sosyal Bilimciler Sempozyumu 2017 Özel Sayısı**, 2017, s. 69-87.

Atatürk, Mustafa Kemal: **Nutuk 1919-1927**, Haz.: Kemal Bek, İstanbul, Bordo Siyah Yayınları, 2006.

Atay, Falih Rıfkı: **Çankaya**, İstanbul, Pozitif Yayınları., 2010.

Avcıoğlu, Doğan: “Kaynağa Dönüş”, 7 Ekim 1962, **Yön Haftalık Gazete TÜSTAV Atatürk Özel Sayısı**, Yıl:1, S: 47, 7 Kasım 1962, s. 3.

Avcıoğlu, Doğan: **Türkiye’nin Düzeni (Dün, Bugün, Yarın)**, 2. Bs., Ankara, Bilgi Yayınevi, 1969.

Aydemir, Şevket Süreyya: **Cihan İktisadiyatında Türkiye**, Ankara, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1931.

- _____ **Suyu Arayan Adam**, 15. Bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2004,
- _____ **Tek Adam-II Mustafa Kemal 1919-1922**, 26. Bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2009.
- _____ **Tek Adam-III Mustafa Kemal 1922-1938**, 24. Bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2008.
- Aydın, Suavi: “Ekolojik Tahribat ve Kültürel Çöküş: Bir Şehir Yaratma Projesinin İflası Olarak Ankara”, içinde: **Cumhuriyet’in Ütopyası: Ankara**, haz. Funda Şenol Cantek, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2012, s. 57-96.
- Aytepe, Oğuz: “Milli Mücadelede Ankara”, içinde: **Cumhuriyet’in Ütopyası: Ankara**, haz. Funda Şenol Cantek, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2012, s. 113-130.
- _____ “Ankara’nın Merkez ve Başkent Olması”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S: 33-34, 2004, s. 15-22.
- Bademli, R. Raci: “1920-40 Döneminde Eski Ankara’nın Yazgısını Etkileyen Tutumlar”, **Mimarlık**, 85/2-3, S: 212 – 213, 1985, s. 10-16.
- Bali, Rıfat N.: **Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)**, 6. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.
- Balibar, Etienne: “Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji”, içinde: **İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler**, ed. Etienne Balibar, Immanuel Wallerstein, çev.: Nazlı Ökten, 5. Bs., İstanbul, Metis Yayınları, 2013, s. 109-133.
- Başar, Ahmet Hamdi: “**Gazi bana çok kızmış...**”: **Ahmet Hamdi Başar’ın Hatıraları Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi, C:I**, haz. Murat Koraltürk, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- [Başar] Ahmet Hamdi: “İstanbul Komisyonu Raporu Münasebetiyle: İstanbul transit limanı olamaz mı?”, **Türkiye İktisad Mecmuası**, S: 7,

- Temmuz 1341, s. 1003-1007
- “Payitahtımız ve İstanbul Meselesi”, **Türkiye İktisad Mecmuası**, C: II, S: 21, 19 Temmuz 1339, s. 129-131.
- Bayartan, Hatice: “Geçmişten Günümüze İstanbul’da Nüfus”, **Coğrafya Dergisi**, S: 11, İstanbul, 2003, s. 5-20.
- Behar, Cem: “Osmanlı döneminde İstanbul’a göçler ya da göç olmadan İstanbul İstanbul olabilir miydi?”, **Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular**, haz. Murat Güvenç, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2009.
- **Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’nin Nüfusu 1500-1927 C.: II**, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996.
- Berkes, Niyazi: **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, haz. Ahmet Kuyaş, 20. Bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2014.
- Bilgen, Hürriyet: “Ankara’da Günlük Yaşam 1928–38”, **Mimarlık**, 85/2-3, S: 212-213, 1985, s.17-21.
- Bora, Tanıl: “Ankara: Küçük-Büyükşehir” **İstanbul Dergisi**, S: 36, Ocak 2001, s. 56-62.
- Boratav, Korkut: **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, 15. Bs., İstanbul, İmge Kitabevi, 2011.
- **Türkiye’de Devletçilik**, 2. Bs., Ankara, İmge Kitabevi, 2006.
- Bostancı, M. Naci: **Cumhuriyetin Başlangıç Yıllarında Ekonomi ve Siyaset**, İstanbul, Ötüken, 1996.
- Bozdoğan, Sibel: “Modern Türkiye’de Sanat ve Mimari: Cumhuriyet Dönemi” içinde: **Türkiye Tarihi 1839-2010, Modern Dünyada Türkiye, Cilt IV**, Ed.: Reşat Kasaba, çev: Zuhâl Bilgin, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s. 451-508.
- Buğra, Ayşe: **Devlet ve İşadamları**, çev. Fikret Adaman, 7. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.
- Buğra, Ayşe; **Türkiye’de Yeni Kapitalizm- Siyaset, Din ve İş Dünyası**,

- Osman Savaşkan: çev.: Bülent Doğan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.
- Bürhanettin Ali: “Ne Yazsaydım?”, **Yarın**, 12 Temmuz 1931, s. 4.
- Cebesoy, Ali Fuat: **Lozan’dan Cumhuriyet’e Siyasi Hatıralar**, C: II, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 2002.
- CHP: **C.H.P. 25. Yıl**, Ankara, Ulus Basımevi, 1948.
- **CHF İstanbul vilayeti 1933 senesi kongresinde okunan idare heyeti raporu**, 1933 İstanbul, Devlet Matbaası, 1933.
- Demirel, Yücel; **CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)**, Haz. Yücel Osman Zeki Demirel, Osman Zeki Konur, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.
- Cillov, Haluk: “Türkiye’de Sanayi İstatistikleri”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C: XVI, S: 1-4, 1954, s. 176-196.
- “Türkiye’de Sanayi Sayımları”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C: XIII, S: 1, 1952, s. 199-228.
- Criss, Bilge: **İşgal Altında İstanbul, 1918-1923**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.
- Çakır, Coşkun: “Giriş” içinde: **Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, C:VI, İktisat, Ulaşım ve Haberleşme**” Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul, İBB (Kültür A.Ş.) Yayınları, 2015, s. 17-23.
- Çakmak, Ahmet: “Ankara ancak sol ile yükselir”, içinde: **İki Şehrin Hikâyesi Ankara, İstanbul Çatışması**, der. Seyfi Öngider, İstanbul, Aykırı Yayıncılık, 2003, s. 97-105.
- Çavdar, Tevfik: “Cumhuriyet Dönemi Başlarken Türkiye Ekonomisinin Görünümü ve Yapısal Kökenleri” Seminer Tebliğleri, **Türkiye Ekonomisinin 50. Yıl Semineri**, Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, no: 4, Sermet Matbaası, İstanbul, 1973, s. 11-166.

- “Siyaset Açısından İstanbul-Ankara İkilemi”, **İki Şehrin Hikâyesi Ankara- İstanbul Çatışması**, der. Seyfi Öngider, İstanbul, Aykırı Yayıncılık, 2003, s. 29-49.
- **Yüzyıllık Pahallık**, Ankara, Ülke Yayınları, Şafak Matbaası, 1983.
- Çavlin
Bozbeyoğlu,
Alanur: “1927-1965 Döneminde İstanbul’un Etnik Yapısındaki Değişme”, **Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular**, haz. Murat Güvenç, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2009, s. 84-96.
- Çavlin
Bozbeyoğlu,
Alanur; Aytül
Tamer: “1927 Nüfus Sayımının Türkiye’de Ulus Devlet İnşasındaki Yeri: Basında Yansımalar”, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü **Nüfusbilim Dergisi / Turkish Journal of Population Studies**, C: XXVI, 2004, s. 73-88.
- Çavuşoğlu,
Erbatur: “Türkiye’de Erken Cumhuriyet Dönemini Batı-Dışı Modernlik ve Kentleşme Süreçleri Bağlamında Düşünmek” **TOL Mimarlar Odası Kayseri Şubesi Mimarlık Kültürü Dergisi**, S: 9-10, 2009, s. 110-122.
- Çınar, Tayfun: **Dünyada ve Türkiye’de Başkentlik Sorunu**, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 2004.
- Demirbilek, Sinan: “Tek Parti Döneminde İnhisarlar (1923-1946)”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi**, C: XII, S: 24, 2012, s. 203-232.
- Demirel, Ahmet: **Birinci Meclis’te Muhalefet İkinci Grup**, 6. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- Doğan Nadi, “İstanbul’a seyyah niçin gelsin, azap çekmek için mi?”, **Cumhuriyet**, 1 Kânunuevvel 1933, s. 3.
- Duben, Alen: “20. yüzyılda İstanbul: Haneler, Aileler ve Demografik Gerçekler, içinde: **Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular**, Haz. Murat Güvenç, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2009, s. 35-44.

- Duman, M. Zeki: “Türkiye’de Burjuva Sınıfının Sosyal Profili”, **Sosyoekonomi**, C: 5, S: 5, Ocak-Haziran 2007, s. 33-46.
- Durhan, Ö. Sıla “Erken Cumhuriyet İstanbulu’nda Kentsel Değişim (1928-1950)”, **Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü**, İstanbul, 2009, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Duru, Bülent: “Mustafa Kemal Döneminde Ankara’nın İmarı”, içinde: **Cumhuriyet’in Ütopyası: Ankara**, der: Funda Şenol Cantek, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2012, s. 173-192.
- Ebu Ziya, “Zaruretle Mücadele Lazım”, **Tevhid-i Efkâr**, 14 Şubat 1925, s. 1.
- Ebü’z Ziyâzâde, “Ankara’nın Şikâyetleri”, **Tevhid- i Efkâr**, 15 Teşrinievvel 1923, s. 1.
- Eldem, Vedat: “Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler / Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973**, Ankara, Mars Matbaası, 1975, s. 373-406.
- “Türkiye’de Sanayileşme Hareketi”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C:8, S:1-4, 1946, s. 46-71.
- **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- **Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Ercümen Ekrem Talu: “Türkiye Türklerindir!”, **Cumhuriyet**, 3 Mayıs 1935, s. 3.
- “İstanbul, turizm şehri”, **Cumhuriyet**, 7 Mart 1935, s. 5.
- Ergin, Osman Nuri: **İstanbul Şehri Rehberi 1934**, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kültür A.Ş., Mayıs 2003.
- Ertuğrul Mümtaz Bey: **Hayat Pahallığı Meselesi**, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1928 Kongresi Neşriyatından, no:9, Cumhuriyet Matbaası,

1928.

- Falih Rıfkı [Atay]: “İstanbul”, **Cumhuriyet**, 12 Haziran 1933, s. 3.
- “Londra’dan İstanbul’a Bir Bakış”, **Cumhuriyet**, 3 Temmuz 1933, s. 3.
- Ferid: “Esnaf Kefil Bulmak İçin Müşkülât Çekmektedir”, **Cumhuriyet**, 12 Şubat 1939, s. 1.
- Feridun Osman: “On Senelik İcraat Bilançosu”, **Cumhuriyet**, 4 Mart 1935, s. 11.
- Genç, Hamdi; Murat Çokgezen, Murat Koraltürk: “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında İş Dünyasının Profili”, **İktisat, İşletme ve Finans**, S: 216, 2004, s. 62-75.
- Geray, Cevat: “Şehirciliğimiz ve Ankara”, **Mülkiye Dergisi**, C: XXXII, S: 261, 2014, s. 9-26.
- Goloğlu, Mahmut: **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II 1931-1938 Tek Partili Cumhuriyet**, ed. Özlem Çekmece, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Göküş, Mehmet: “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Modern Türkiye’ye Yöneten-Yönetilen İlişkilerin Gelişimi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi**, C: 15, S: 3, 2010, s. 227-249.
- Göle, Nilüfer: “Modernleşme Bağlamında İslami Kimlik Arayışı”, içinde: **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, ed.: Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay.-1998, s. 83-95.
- Gülsoy, Ufuk: **Türkiye’de Ticaretin Öncü Kuruluşu İstanbul Ticaret Odası 1923-1960**, Haz. Ufuk Gülsoy, Bayram Nazır, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, 2012.
- Güneş, İhsan: **Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı 1920-1923**, 3. Bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Güvenç, Murat: **Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular**, İstanbul, Osmanlı

Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2009.

- Hakkı Nezihi: **50 Yıllık Oda Hayatı 1882-1932**, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul, Sanayi-i Nefise Matbaası, 1932.
- Hür Adam: “Eserleri”, **Hür Adam**, 7 Kânunuevvel 1930, s. 1.
- “Yeni seneye girerken”, **Hür Adam**, 1 Kânunusani 1930, s. 1.
- İlgen, Abdulkadir: **1921 Türkiye Sanayi Sayımları**, Ankara, Cedit Neşriyat, 2008
- İmga, Orçun: **Tek Partili Dönemde Ankara Siyaset ve Yerel Demokrasi**, Ankara, Dipnot Yayınları, 2006.
- İnönü, İsmet: **Hatıralar**, 2. Bs., Yay. Haz. Sabahattin Selek, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2006.
- İTO: **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Birinci Sayı, 1923**, çev.: Zekeriya Kurşun, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yay., 2007.
- “Türkiye Sanayiinin Hali Hazırı”, **1929 Senesi Kongra Talimatnamesi**, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul, Marifet Matbaası, 1929, s. 13-19.
- “935 Yılında Ticari Hareketler”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Şubat 1934, C: L, No:2, Sene 50, s. 78.
- “935 yılında Ticari Hareketler”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, C: LII, no:2, Sene 52, Şubat 1936, s. 90.
- “1936 Ticari Hareketler”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Kanunusani 1937, C: LIII, No:1, Sene 53, s. 8.
- “1936 Ticari Hareketler”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Şubat 1936, No:2, C: LII, Sene 52, s. 90.
- “İstanbul İktisadi ve Sanayisi”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, No: 2, Kânunuevvel 1339, Sene 39, s. 27.
- “İstanbul limanı vaziyeti ve İstanbul”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1926 Kongresi**, Ebuzziya matbaası, 1926, s. 18-31

- “Onbeşinci Bölge İnceleme Heyetince İstenilen İstanbul Vilayetinde Uygulanması Düşünülen Mülkiye Teşkilatı Hakkındaki Görüş”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Eylül 1923- Mayıs 1926 Faaliyet ve Uygulamalarına Dair Genel Rapor**, ed. Ali Yılmaz, çev. Süreyya Atilla Sağlamçubukçu, Ali Ulusoy, İstanbul Ticaret Odası, 2011, s. 561-563.
- “Sanayimizin Himayesi Esasları Hakkında Bazı Sanayi Erbabının Mütalaaları”, **1933 Oda Kongresi Rapor ve Kararları**, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1933 Kongresi Neşriyatı, İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1933, s. 1-7.
- Kansu, Aykut: “Türkiye’de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları”, içinde: **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, C.: II, Kemalizm**, der. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İletişim Yayınları, 6. Bs., 2009, s. 253-267.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri: **Ankara**, 27. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.
- **Sodome ve Gomore**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1966.
- **Politikada 45 Yıl**, 8. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları., 2013.
- Karay, Refik Halid: **Deli**, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2009.
- Karpat, Kemal H.: **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010.
- Kartal, Cemile Burcu: Değişen İktidar İlişkileri İçinde İki Kentin Dönüşümü: İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e–Payitaht İstanbul’dan Makarr- ı Hükümet Ankara’ya (Dönem Basınında Tartışmalar 1920-1940), **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı**, İstanbul, Doktora Tezi, 2012.
- Kartiye, M. Raymon: “Ölü ve Canlı Türkiye”, **Cumhuriyet**, 23 Teşrinievvel 1934, s. 5.

- Kasaba, Reşat: “Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm” içinde: **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, Ed.: Sibel Bozdoğan- Reşat Kasaba, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 21- 38.
-
- Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, çev.: Kudret Emiroğlu, İstanbul, Belge Yayınları, 1993.
- Kâtibi Umumi Vehbi: “Alî İktisat Meclisi Raporları: Hayat Pahalılığı”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Eylül 1928, C: XLV, sene 44, s. 453-455
- Kaymakçı, Özgün Burak: **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tarihi, Düşünsel Bir Deneme: Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, Ötüken, 2015.
- Kaynar, Hakan: “Cumhuriyet İstanbul’unda Modernlik Fragmanları”, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Doktora Tezi, Ankara, 2007.
-
- Projesiz Modernleşme: Cumhuriyet İstanbul’undan Gündelik Fragmanlar**, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2012.
- Kazgan, Gülten: “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938**, İstanbul, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, 1977, s. 231- 274.
-
- Tanzimat’tan 21. yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, 4. Bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Kâzım Nami: “Ankara Ticaret Mektebi”, **Cumhuriyet**, 20 Temmuz 1933, s. 6.
- Kemal Tahir: **Esir Şehrin İnsanları**, Esir Şehir Üçlemesi C: III, haz. Ahmet Öz, İstanbul, İthaki Yayınları, 2005.
- Keyder, Çağlar: “Türk Demokrasisinin Ekonomi Politikası”, içinde: **Geçiş Sürecinde Türkiye**, der: İrvin Cemil Schick, E.Ahmet Tonak,

- İstanbul, Belge Yayınları, 1992, s. 38-75.
- _____ “1990’larda Türkiye’de Modernleşmenin Doğrultusu, içinde: **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, ed.: Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 39-53.
- _____ “Modern İstanbul’un Tarihçesi”, **Türkiye Tarihi 1839-2010 Modern Dünyada Türkiye, Cilt: IV**, ed. Reşat Kasaba, Çev. Zuhâl Bilgin, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s. 547-566.
- _____ **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923- 1930**, Ankara, Yurt Yayınevi, 1982.
- _____ **İstanbul: Küresel İle Yerel Arasında**, İstanbul, Metis Yay., 2009.
- _____ **Türkiyede Devlet Ve Sınıflar**, 16. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.
- Kılıç, Rüya: “Erken Cumhuriyet Dönemi İstanbul’unda İntihar: Toplum, Fert, Siyaset”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C: X, S: 3, Eylül 2013, s. 100-117.
- Kılıçbay, Mehmet Ali: “Doğu Berlin – Batı Berlin”, içinde: **İki Şehrin Hikâyesi Ankara-İstanbul Çatışması**, der. Seyfi Öngider, İstanbul, Aykırı Yayıncılık, 2003, s. 107-114.
- Kılınçaslan, İsmet: **İstanbul Kentleşme Sürecinde Ekonomik ve Mekânsal Yapı İlişkileri**, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, 1981.
- Kirişçi, Kemal: “Göç ve Türkiye: Devlet, Toplum ve Siyasetteki Dinamikler”, içinde: **Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye**, C: IV, ed. Reşat Kasaba, çev. Zuhâl Bilgin, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s. 171- 193.
- Koç, Bekir; Baskıcı, M. Murat: **Bozkırdan Sanayinin Başkentine Ankara Sanayi Tarihi**, Ankara, Ankara Sanayi Odası, 2013.

- Koç, İ. Ceyhan: “İzmir İktisat Kongresi’nin Türk Ekonomisi Oluşumuna Etkileri”, **Atatürk Dergisi**, C:III, S: 1, 2000, s. 145-167.
- Kollektif: **Kıtaların, Denizlerin, Tacirlerin Buluştuğu Kent İstanbul**, 2. Bs., İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, 2003.
- Koloğlu, Orhan: “Osmanlının Son Döneminde İki Kent ve İlişkileri”, içinde: **İki Şehrin Hikâyesi Ankara-İstanbul Çatışması**, der. Seyfi Öngider, İstanbul, Aykırı Yayıncılık, 2003, s. 9-28.
- **Bir Çağdaşlaşma Örneği Olarak Cumhuriyet’in İlk Onbeş Yılı (1923-1938)**, haz. Sultan Polat, İstanbul, Boyut Kitapları, 1999.
- Koraltürk, Murat: **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- **Türkiye’de Sermaye Birikimi Sorununa Tarihsel Perspektiften Bir Bakış ve Ahmet Hamdi Başar’dan Seçmeler**, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu, 1997.
- Köker, Levent: “Kemalizm/ Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi”, içinde: **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt: II, Kemalizm**, ed: Tanıl Bora, Murat Gültekingil, 6. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 97-112.
- Köroğlu: “Yerli Mallarına Dair: Fırsat Bu Fırsattır”, **Son Saat**, 7 Nisan 1929, s. 3.
- Kuban, Doğan : **İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion Konstantinopolis İstanbul**, çev. Zeynep Rona, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996.
- Kuruç, Bilsay: “Kemalist Ekonomi Görüşü: Kesitler”, içinde: **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt: II, Kemalizm**, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, 6. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 298-312.
- **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, I. Cilt, 1929-1932**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi

Yayınları, 1988.

————— **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi Büyük Devletler ve Türkiye**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Eylül 2011.

Kuyaş, Ahmet: “İzmir Suikastı, Ankara’nın Yumruğu, İstanbul’un İdamı” , **NTV Tarih**, S: 41, Haziran 2012, s. 34-44.

————— “Yeni Osmanlılar’dan 1930’lara Anti-emperyalist Düşünce”, içinde: **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt: II, Kemalizm**, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, 6. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 247-252.

Küçükcan, Talip; Ali Fidan: “İktisadi Kalkınmada Yerli Burjuvanın Sosyolojik Anlamı (Osmanlıdan Günümüze Bir Sınıf Analizi)”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C: XXII, S: 2, 2013, s. 255-268.

Küçükömer, İdris: **İdris Küçükömer’le Türkiye Üstüne Tartışmalar**, Bütün Eserleri 5, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1994.

L.: “Seyyahlar şehrimizi nasıl geziyor?”, **Zaman**, 3 Eylül 1934, s. 3.

M(im) A(yın): “İstanbul’un Beş Senelik Vergi Tahakkukât ve Tahsilâtı”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Kânunusani 1926, sene 42, C: XLII, S:1, 1926, s. 53-56.

————— “İstanbul’un 1340-41 senelerindeki umumi nüfusu”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Kanunusani 1926, sene 42, C: XLII, S:1, s. 56-57.

Mahmud Alanyalı: “Seyyah getirmek için”, **Cumhuriyet**, 20 Mart 1935, s. 4.

Mahmut Esat [Bozkurt]: “Yarım Açlar”, **Son Posta**, 28 Ekim 1932, s. 3.

Malkoç, Eminalp: **Cumhuriyet’ten Büyük Söyleve Ankara – İstanbul İkilemi (1923-1927)**, İstanbul, Derin Yay., 2014.

- Mango, Andrew: “Atatürk”, içinde: **Türkiye Tarihi 1839-2010, Modern Dünyada Türkiye, Cilt IV**, ed. Reşat Kasaba, çev: Zuhâl Bilgin, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s. 139- 166.
- **Atatürk, Modern Türkiye’nin Kurucusu**, çev.: Füsun Doruker, 9. Bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2012.
- Marcosson, Isaac F.: “Türkiye’nin Kuruluş Yıllarında Bir Yabancı Gazetecinin Ankara Yolculuğu Ve Atatürk’le Görüşmesi”, çev.: Ergun Özbudun, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi- C: I, S: 1**, Kasım 1984, s. 167-191.
- Mardin, Şerif: “Modern Türk Sosyal Bilimler Üzerine Bazı Düşünceler”, içinde: **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, ed. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 66-82.
- **Toplu Eserleri 2, Din ve İdeoloji**, 5. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 1992.
- Mashar Müfit [Kansu]: **Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber**, C: II, 2. Bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.
- Mazıcı, Nurşen: “1930’a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü **Atatürk Yolu Dergisi**, C: V, S: 18, 1996, s. 131-154.
- Mehmet Asım: “Ankara Merkez Hükümet”, **Vakit**, 8 Kânunusani 1924, s. 1.
- “Ankara’yı Unutmayınız!”, **Vakit**, 4 Kânunusani 1924, s. 1.
- “Bütçe Açığı”, **Vakit**, 2 Kânunusani 1924, s. 1.
- Metinsoy, Murat: “İki Savaş Arası Türkiye’de Sanayi, İthalat ve Ekonomik Kriz Kıskacında Zanaatkârlar”, içinde: **Tanzimat’tan Günümüze Türkiye’de İşçi Sınıfı, 1839-2014: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Alanlar, Yeni Sorunlar**, ed. Y. Doğan Çetinkaya, Mehmet Ö. Alkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s. 284-321.
- Necmeddin: “İstanbul’da Geçim”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası**

- Osman: **Mecmuası**, C: L, S. 2, sene 50, Şubat 1934, s. 72-74.
- Necmeddin Sadak: “Açlıktan Ölen Memur”, **Akşam**, 22 Mart 1939 (1923), s. 1.
- Orhan, Tuna “1929 Ekonomik Krizinin İstanbul, İzmir ve Ankara Üzerindeki Etkileri, İstanbul”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı**, 2009, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Osman Nuri [Ergin]: “İstanbul’un Nüfusu”, **İstanbul Şehremaneti Mecmuası**, Sene 1, S: 6, 1 Şubat 1341, s. 130-137.
- Ökçün, A. Gündüz: “1909, 1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler / Tartışmalar** 8-10 Haziran 1973, Mars Matbaası, Ankara, 1975, s. 409-484.
- “1923 Yılında İzmir’de Toplanan Türkiye İktisat Kongresi’nde Kabul Edilen Esaslar”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C: XXIII, S: 1, 1968, s. 53-100.
- **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, 2. Bs., Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu, 1997.
- **Türkiye İktisat Kongresi 1923, İzmir Haberler, Belgeler, Yorumlar**, 2. Bs., Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1971, s. 248.
- **Osmanlı Sanayii 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki**, Tarihi İstatistikler Dizisi, C: IV, haz. A. Gündüz Ökçün, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, s. XX.
- Öngider, Seyfi: “Kahpe Bizans-Mağrur Ankara!”, içinde: **İki Şehrin Hikâyesi Ankara-İstanbul Çatışması**, der. Seyfi Öngider, İstanbul, Aykırı Yayıncılık, 2003, s. 51-74.
- Özaslan, Metin “Bir Anadolu Eri ve Eskiçeri Kurumu Olarak Ankara Seymenlik Geleneği”, içinde: **Cumhuriyet’in Ütopyası: Ankara**, haz. Funda Şenol Cantek, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2012, s. 131-145.

- Pamuk, Şevket: **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, ed. Ali Berktaş, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- “20. Yüzyıl Türkiye’inde İktisadi Değişim: Bardağın Yarısından Fazlası Dolu mu?” ”, içinde: **Türkiye Tarihi 1839-2010, Modern Dünyada Türkiye, Cilt IV**, ed. Reşat Kasaba, çev. Zuhal Bilgin, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s. 275-311.
- **100 Soruda Osmanlı, Türkiye İktisadi Tarihi 1550, 1914**, 4. Bs., İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1997, s. 169.
- Peyami Safa: “Bu Limana Ne Lazım?”, **Cumhuriyet**, 4 Eylül 1933, s. 3.
- Plaggenborg, Stefan: **Tarihe Emretmek Kemalist Türkiye, Faşist İtalya, Sosyalist Rusya**, çev. Hulki Demirel, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.
- Reşat Hereke Fabrikası Müdürü: “Sanayiimizin İnkişafında Ehemmiyetle Nazarı Dikkate Alınması İcabeden Noktalar”, **1933 Oda Kongresi Rapor ve Kararları**, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1933 Kongresi Neşriyatı, İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1933, s. 1-11.
- Sayın, Önal: “Türkiye Cumhuriyetinin Sosyolojik Temelleri”, **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi**, C: I, S: 17, 2007, s. 57-69.
- Silier, Oya: “1920’lerde Türkiye’de Milli Bankacılığın Genel Görünümü”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/ Tartışmalar 1973**, Ankara, Mars Matbaası, 1975, s. 485-533.
- Soral, Erdoğan: **Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri**, Ankara, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, S:11, 1974.
- Şehremaneti Mecmuası: “Ecnebilerin İstanbul Hakkındaki Mütalaası, II: Yeni İstanbul, **Şehremaneti Mecmuası**, S: 12, Ağustos 1341, s. 401-402.
- “Ecnebilerin İstanbul Hakkındaki Mütalaası, II: Yeni

- İstanbul”, **Şehremaneti Mecmuası**, S: 12, Ağustos 1341, s. 399-400.
- “Büyük Gazimiz ve İstanbul”, **Şehremaneti Mecmuası**, S: 22, Haziran 1926, s. 373-376.
- “Büyük Gazimiz İstanbul’da”, **Şehremaneti Mecmuası**, S: 34, Haziran 1927, s. 578-586.
- Şener, Abdüllatif: “İttihat ve Terakki Cemiyetinin İktisadi ve Mali Politikaları (1908-1918)”, **Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C: 8, S: 1, 1990. s. 203-232.
- Şenol Cantek, L. **Yabancılar ve Yerliler Başkent Olma Sürecinde Ankara**, 2. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- Funda: **Dış Basında Atatürk ve Türk Devrimi C.: I, 1922-24 Bir Laik Cumhuriyet Doğuyor**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1981.
- Şimşir, Bilal N.: **Dış Basında Atatürk ve Türk Devrimi C.: I, 1922-24 Bir Laik Cumhuriyet Doğuyor**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1981.
- **Ankara... Ankara... Bir Başkent'in Doğuşu**, 2. Bs., Ankara, Bilgi Yayınevi, 2006.
- **Dış Basında Laik Cumhuriyetin Doğuşu**, çev. Cüneyt Akalın, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1999.
- TBMM:https://www.T.B.M.M.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanunT.B.M.Mc003/kanunT.B.M.Mc003/kanunT.B.M.Mc00300583.pdf.
Erişim tarihi 28.11.2018.
- TBMM:https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc007/kanuntbmmc007/kanuntbmmc00701452.pdf. Erişim tarihi 26.11.2018.
- TDK http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=burjuva
- Tahsin, Hamit; **Sermayenin Şirketlerdeki Hareketi**, İstanbul, Hüsniyatıat Remzi Saka: Matbaası, 1929.
- Tankut, Gönül: **Bir Başkent'in İmarı Ankara: (1929-1939)**, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1993.

- “Cumhuriyet Döneminin İlk Toplu İmar Deneyimi: Ankara”,
Amme İdaresi Dergisi, C: XIV, S: 4 (Özel Sayı), Aralık
1981, s. 113-119.
- Taray, Cemal “Atatürk’ün Özlediği Türkiye’yi Kurabildik mi?”, **Yön**
Hüsnü: **Haftalık Gazete TÜSTAV Atatürk Özel Sayısı**, Yıl:1, S: 47,
7 Kasım 1962, s. 12
- Tekeli, İlhan: “Modernleşme Projesi Olarak Türkiye’de Kent Planlaması”
içinde: **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, ed.
Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt
Yayınları, 1998, s. 155-172.
- “Modernleşme Sürecinde İstanbul’un Nüfus Dinamikleri
Nasıl Değerlendirilmeli?”, içinde: **Eski İstanbullular, Yeni**
İstanbullular, haz. Murat Güvenç, İstanbul, Osmanlı Bankası
Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2009, s. 11-34.
- Tekeli, İlhan; “1923 İstanbul’un İktisadi Durumu ve İstanbul Ticaret ve
Selim İlkin: Sanayi Odası İktisat Komisyonu Raporu”, içinde: **Tarih**
Boyunca İstanbul Semineri, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat
Fakültesi Yayını, 1989, s. 261-316.
- **1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika**
Arayışları, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2009.
- **Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu**,
Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi
Yayını, 1982.
- Tezel, Yahya Sezai: “1923-1938 Döneminde Türkiye’nin Dış İktisadi İlişkileri”
içinde: **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal**
Sorunları 1923-1938, İstanbul, İstanbul Yüksek İktisat ve
Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, 1977, s. 193-229.
- “Birinci Büyük Millet Meclisinde Yabancı Sermaye Sorunu”,
Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C:
XXV, S:1, 1970, s. 239-251.

- **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Tokgöz, Erdinç: **Sanayileşmede Bölgesel Dengesizlikler ve Türkiye**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1976
- Toktaş, S. Şule “1950’ler İstanbul’unda Gayrimüslim Azınlıklar ve Nüfus Hareketleri: Türkiye Yahudi Cemaati”, içinde: **Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular**, haz. Murat Güvenç, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2009, s. 97-114.
- Toprak, Zafer: **Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- “Tarihsel Nüfusbilim Açısından İstanbul’un Nüfusu ve Toplumsal Topografyası”, **Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi**, S: 3, 1992, s. 109-120.
- Toynbee, Arnold **Türkiye Bir Devletin Yeniden Doğuşu, C.: III**, çev.: Kasım J.: Yargıcı, İstanbul, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 2000.
- Tökin, İsmail **Rakamlarla Türkiye, C: II**, Ankara, Biricik Basımevi, 1949.
- Hüsrev:
- Tuna, Orhan: “İstanbul Küçük Sanayinin Sayıca Önemi”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C: III, S: 3-4, Ocak 1942, s. 374-402.
- Tunaya, Tarık “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C: XXIII, S: 3-4, 1958, s. 227-247.
- Tunçay, Mete: “CHF’nin 1927 Kurultayının Öncesinde Toplanan İl Kongreleri”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. XXXVI, S: 1, 1981, s. 281-333.
- **T.C’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, 3. Bs., İstanbul, Cem Yayınevi, 1992.

- Turan, Murat: “Tek Parti Döneminin İktidar Literatüründe Osmanlı Mirası”, **TOD Tarih Okulu Dergisi**, S: XVI, Aralık 2013, s. 79-116.
- Türker, Hasan: **Türk Devrimi ve Basın 1922-1925**, İzmir, Dokuz Eylül Yayınları, 2000.
- Uyar, Hakkı: “Ağaoğlu Ahmet’in ‘Liberal Muhalif’ Gazetesi: Akın (1933)”, içinde: **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt VII, Liberalizm**, 2. Bs., der. Murat Gültekingil, Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 224-231.
- “SCF’nin Yayın Organı: Serbest Cumhuriyet Gazetesi”, içinde: **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt VII, Liberalizm**, 2. Bs., der. Murat Gültekingil, Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 217-223.
- Varlı, Arzu; Murat Koraltürk: “II. Meşrutiyet’ten Erken Cumhuriyet’e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi”, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S: 20-21, 2012, s. 127-142.
- Wallerstein, İ; H. Decdeli; R. Kasaba: “Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme Süreci”, **Toplum ve Bilim**, S: 23, Güz 1983, s. 41-54.
- Yavuz, Fehmi: “Başkent Ankara ve Jansen”, **O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi**, C: VII, S: 1, Bahar 1981, s. 25-33.
- “Cumhuriyet Devri Ankara’sının İmarında Birinci Merhale 1923-1938 ve Arsa Meselesi”, **Ankara Üni. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.: V, S: 1, 1950. s. 282-297.
- “İstanbul’un İmarı ve Arsa Politikası”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C: XIII, S: 1, 1958. s. 89-108.
- Yazan, Ümid Meriç: “Bir Asır Boyunca (1840-1940) İstanbul Şehrinin Nüfusunda Meydana Gelen Değişmelerin Tahlili,” **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Tarih**

- Boyunca İstanbul Semineri**, 29 Mayıs-1 Haziran 1988, s. 59-74.
- Yerasimos, Stefanos: **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye 3, I. Dünya Savaşı'ndan 1971'e**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1976.
- **İstanbul 1914-1923: Akdeniz Dünyası Şehirleri 1**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996.
- Yeşilkaya, Neşe G.: “Halkevleri” içinde: **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt: II, Kemalizm**, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, 6. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 113-118.
- Yılmaz, Celali: “İstanbul’un İktisadi Tarihi Cumhuriyet Dönemi: Sanayi-Ticaret-Finans” **Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, İktisat, Ulaşım ve Haberleşme**, C:VI, Proje Yöneticisi M. Akif Aydın, ed., Coşkun Yılmaz, İstanbul, İslam Araştırmaları Merkezi, 2015, s. 296.
- **Osmanlıdan Günümüze Borsa: İstanbul Esham ve Tahvilat Borsası 1929-1985**, İstanbul, Borsa İstanbul, 2015.
- Yön: “Açıkoturum: Atatürk’ün özlediği Türkiye’yi kurabildik mi?”, **Yön Haftalık Gazete TÜSTAV Atatürk Özel Sayısı**, Yıl:1, S: 47, 7 Kasım 1962, s. 12-13.
- Yunus Nadi: “Açık konuşalım Koca İstanbul’da bir liman yoktur”, **Cumhuriyet**, 21 Haziran 1929, s. 2.
- “Ecnebi düşmanlığına mahal yoktur”, **Cumhuriyet**, 5 Nisan 1934, s. 1.
- “Günün en başta gelen meselesi: hayat pahalılığı”, **Cumhuriyet**, 18 Mayıs 1935, s. 1.
- “Güzel İstanbul’u her gün daha çok güzelleştirmek için”, **Cumhuriyet**, 7 Nisan 1935, s. 1.
- “Güzel İstanbul’u her gün daha çok güzelleştirmek için”, **Cumhuriyet**, 7 Nisan 1935, s. 1.
- “Güzel İstanbul’u nasıl daha fazla güzelleştirmeli?”, **Cumhuriyet**, 11 Eylül 1934, s. 1.

- “Harici ticaretimiz ve ecnebi sermayesine karşı vaziyetimiz”, **Cumhuriyet**, 23 Ağustos 1934, s. 1.
- “Hayat pahalılığı”, **Cumhuriyet**, 14 Nisan 1929, s. 1.
- “İstanbul emlâk ve akar vaziyeti”, **Cumhuriyet**, 3 Mayıs 1934, s. 1.
- “İstanbul ölüyor onun belli başlı katili Liman Şirketi’dir”, **Cumhuriyet**, 19 Kânunusani 1929, s. 1.
- “İstanbul şehir ve limanı meselesi”, **Cumhuriyet**, 19 Ağustos 1933, s. 1.
- “İstanbul şehrinin imarı ve idaresi”, **Cumhuriyet**, 17 İkincikanun 1939, s. 1.
- “İstanbul yeniden büyük bir transit merkezi olabilir”, **Cumhuriyet**, 1 Temmuz 1934, s. 1.
- “İstanbul’u güzelleştirmek için”, **Cumhuriyet**, 21 Mayıs 1935, s. 1.
- “İstanbul’u şenlettirecek plan önünde”, **Cumhuriyet**, 9 Şubat 1935, s. 1.
- “İstanbul’un limanı Türkiyemizin başlı başına bir meselesidir”, **Cumhuriyet**, 4 Temmuz 1934, s. 1.
- “Matbaacılıkta Buhran”, **Cumhuriyet**, 20 Mart 1929, s. 1-3.
- “Yansen’in fikirleri: Meşhur Alman mimarı İstanbulu nasıl bulduğunu izah ediyor?”, **Cumhuriyet**, 4 Teşrinievvel 1929, s. 1.
- Yusuf Ziya: “Ankara”, **Cumhuriyet**, 21 Kanunisani 1929, s. 1.
- “Boğaziçi ve Haliç neden sönüyor?”, **Cumhuriyet**, 21 Kanunisani 1933, s. 3.
- Zürcher, Erik J.: **Milli Mücadelede İttihatçılık**, çev. Nüzhet Salihoğlu, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1987.

————— **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner Gönen, 7. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2000.

————— **Osmanlı İmparatorluğundan Atatürk Türkiye'sine Bir Ulusun İnşası**, çev. Lütfi Yalçın, Ankara, Akılçelen Kitapları, 2015.

ÖZGEÇMİŞ

2004 yılında Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümünden mezun oldu. 2011 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "19. Yüzyıl Temettuat Defterleri'ne göre Tatarpazarı'nın Sosyo-Ekonomik Durumu" üzerine yaptığı yüksek lisans çalışmasını tamamladı. Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu'nda öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır. Evli ve iki çocuk annesidir.

